

**СӘРСЕН АМАНЖОЛОВ АТЫНДАҒЫ
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ**

**ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ САРСЕНА АМАНЖОЛОВА**

**«УНИВЕРСИТЕТ ҒЫЛЫМЫ – АЙМАҚТЫҢ
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСУ ОРТАСЫ»**

тақырыбында «Уәлиев оқулары-2024»

Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

II бөлім

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

Международной научно-практической конференции

«Увалиевские чтения-2024» на тему:

**«УНИВЕРСИТЕТСКАЯ НАУКА – СРЕДА ДЛЯ
ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА РЕГИОНА»**

Часть II

COLLECTION OF MATERIAL

International scientific and practical conference

«Uvalievsky Readings-2024» on the topic

**«UNIVERSITY SCIENCE – AN ENVIRONMENT FOR
ECONOMIC GROWTH OF THE REGION»**

Part II

Бас редактор:
Төлеген Мұхтар Әділбекұлы,
**С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің Басқарма төрағасы - ректор,
профессор, PhD**

Бас редактордың орынбасары:
Ровнякова Ирина Владимировна,
**С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің Басқарма төрағасының орынбасары - стратегиялық
даму және халықаралық қатынастар жөніндегі проректор, п.ғ.к.**

Редакция алқасы:
*Алимбекова Нурлана Бауржановна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің Басқарма
мүшесі – академиялық мәселелер жөніндегі проректор, PhD;*
*Мукажанов Еркат Бигалиевич, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің Басқарма
мүшесі – экономикалық мәселелер және цифрландыру бойынша проректор, ф.-м.ғ.к.;*
*Қалимолдина Жаннета Амангелдіқызы, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің Басқарма
мүшесі – тәрбие және әлеуметтік жұмыс жөніндегі проректор;*
*Шарапиева Гульнур Даулетхановна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің ғылым және
ғылыми жобаларды коммерциализациялау бөлімі жетекшісі;*
*Адиқанова Салтанат, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің IT және жаратылыстану
ғылымдары жоғары мектебінің деканы, PhD;*
*Оразалин Слямбек Калибекович, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің гуманитарлық
ғылымдар жоғары мектебінің деканы, т.ғ.к.;*
*Куленова Гульнара Борисовна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің педагогика жоғары
мектебінің деканы, мед.ғ.к.;*
*Апышева Асель Ануарбековна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің экономика және
құқық жоғары мектебінің деканы, э.ғ.к.;*
*Ислямова Сара Аскаровна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің «Берел» баспасының
директоры*

У 58 **«Университет ғылымы – аймақтың экономикалық өсу ортасы»** тақырыбында «Уәлиев оқулары-
2024» Халық. ғыл.-тәжір. конф. матер. жинағ. = Сб. матер. Междун. науч.-практ. конф. «Увалиевские
чтения-2024» на тему: **«Университетская наука – среда для экономического роста региона».** –
Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚУ «Берел» баспасы, 2024. – 469 б. – II бөлім.

ISBN 978-601-314-791-8

«Университет ғылымы – аймақтың экономикалық өсу ортасы» тақырыбында «Уәлиев оқулары-2024»
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары жинақталған. Мақалалар математика,
физика және ақпараттық технологиялар саласындағы ғылыми және қолданбалы аспектілер; жаратылыстану
ғылымдары және экология саласындағы зерттеулер; психология және педагогика саласындағы ғылыми және
қолданбалы аспектілер, STE(A)M-білім беру; тарих, философия, саясаттану және халықаралық қатынастар
саласындағы ғылыми және қолданбалы аспектілер; экономика, мемлекеттік басқару және құқық саласындағы
ғылыми және қолданбалы аспектілер; филология, журналистика және музыка саласындағы инновациялар;
ғылымның әртүрлі салаларындағы зерттеу қызметіндегі алғашқы қадамдар саласындағы зерттеулерге арналған.

В сборник включены материалы Международной научно-практической конференции «Увалиевские
чтения-2024» на тему «Университетская наука – среда для экономического роста региона». Статьи посвящены
исследованиям научные и прикладные аспекты в области математики, физики и информационных технологий;
исследования в области естественных наук и экологии; научные и прикладные аспекты в области психологии и
педагогике, STE(A)M-образование; научные и прикладные аспекты в области истории, философии, политологии
и международных отношений; научные и прикладные аспекты в области экономики, государственного
управления и права; инновации в области филологии, журналистики и музыки; первые шаги в исследовательской
деятельности в различных областях науки.

ӘОЖ 33
КБЖ 65

ISBN 978-601-314-791-8

© С. Аманжолов атындағы ШҚУ, 2024

5-СЕКЦИЯ

ЭКОНОМИКА, МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ ҚОЛДАНБАЛЫ АСПЕКТІЛЕР

НАУЧНЫЕ И ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ В ОБЛАСТИ ЭКОНОМИКИ, ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ И ПРАВА

SCIENTIFIC AND APPLIED ASPECTS IN THE FIELD OF ECONOMICS, PUBLIC ADMINISTRATION AND LAW

УДК 37

БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕП ӘДІСТЕМЕСІНІҢ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ АУДИТ

Аман Ұлбосын, Төкенова Зарина, «Қаржы және есеп» мамандығының
2-курс студенті

Ғылыми жетекші: Шолпанбаева К.Ж., Экономика ғылым. кандидаты,
профессор

С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан

Бухгалтерлік есеп: концепциялары

Бухгалтерлік есеп – ұйымның қаржылық қызметі туралы ақпаратты жинау, өңдеу және ұсынуға бағытталған маңызды жүйе. Оның басты мақсаты – мүдделі тараптарға ұйымның қаржылық жағдайы мен нәтижелері туралы толық, шынайы және салыстырмалы ақпарат беру. Осы мақсаттарға жету үшін бухгалтерлік есеп белгілі бір концепцияларға негізделеді, олар есеп жүргізудің қағидаттары мен әдіснамалық негіздерін анықтайды. Бухгалтерлік есеп концепциялары қаржылық есептілік сапасын, оның шынайылығын және басқару шешімдерін қабылдау процесіне қажетті ақпараттың толықтығын қамтамасыз етеді.

1. Бухгалтерлік есептің мәні мен рөлі

Бухгалтерлік есеп ұйымның қаржылық және шаруашылық қызметінің барлық аспектілерін қамтитын негізгі ақпараттық жүйе болып табылады. Ол қаржылық есептілік түрінде сыртқы және ішкі пайдаланушыларға есеп беру үшін қолданылады. Бухгалтерлік есеп арқылы алынған мәліметтер ұйымның ресурстарын тиімді басқаруға, шығындарды бақылауға және стратегиялық шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, бухгалтерлік есеп концепциялары қаржылық есептілік стандарттарына сәйкес келеді және есеп жүргізудің заңнамалық реттелуін қамтамасыз етеді. Олар есептілік процесін тәртіпке келтіріп, қаржылық ақпараттың қолданылуын жеңілдетеді. Бухгалтерлік есеп жүйесі тек экономикалық шешімдер қабылдау құралы ғана емес, сонымен қатар бақылау және талдау құралы болып табылады.

2. Бухгалтерлік есеп концепцияларының жалпы түсінігі

Бухгалтерлік есеп концепциялары – бұл ұйымдардың есептік қызметін қалыптастыруға арналған жалпы қабылданған қағидаттар мен негіздер жиынтығы. Бұл концепциялар қаржылық есептіліктің сапалы болуын және есеп мәліметтерінің толықтығын қамтамасыз етуге арналған. Олар есеп жүргізудің негізін құрайды және ұйымдардың қаржылық есептілігінің дұрыстығын реттейтін басты бағыттар болып табылады.

Бухгалтерлік есеп концепциялары қаржылық ақпаратты пайдаланушыларға шешім қабылдауға қажетті ақпаратты түсінікті әрі сенімді етіп ұсынуға бағытталған. Қаржылық есептіліктің негізгі мақсаты – нақты жағдайды көрсету, сондықтан концепциялар бухгалтерлік есепті стандарттау және біріздендіру үшін қажет. Бұл пайдаланушыларға әртүрлі ұйымдар арасындағы есептілікті салыстыруға және қаржылық деректердің сапасын бағалауға мүмкіндік береді.

3. Бухгалтерлік есеп концепцияларының маңыздылығы

Қаржылық есептіліктің сапалы болуы бухгалтерлік есеп концепцияларына тікелей байланысты. Концепциялар ұйымның қаржылық жағдайын дәл және нақты көрсетуге мүмкіндік беретін қағидалар ретінде қызмет етеді. Олар ұйымның қаржылық жағдайы, қызмет нәтижелері мен ақша ағындары туралы ақпараттың сенімділігін арттырады.

Бухгалтерлік есеп концепцияларының басты мақсаты – ұйымның қаржылық операцияларын объективті бағалап, есептілікті дұрыс қалыптастыру. Бұл принциптер ақпараттың пайдаланушыларға шешім қабылдауға жарамдылығын қамтамасыз етеді. Мысалы, инвестициялық шешімдер қабылдауда, кредиттік талдауда немесе басқару шешімдерін қолдау кезінде бухгалтерлік есеп мәліметтерінің шынайылығы маңызды рөл атқарады.

4. Бухгалтерлік есеп концепцияларының ғылыми негіздері

Бухгалтерлік есеп концепцияларының ғылыми негізі оларды жүйелі және дәйекті түрде қолдануда жатыр. Бұл концепциялар қаржылық ақпараттың жүйелілігін қамтамасыз етуге бағытталған теориялық және әдіснамалық база ретінде қарастырылады. Олар ұйымның экономикалық көрсеткіштерін бағалау және салыстыру үшін қажетті есеп стандарттарын қалыптастыруға ықпал етеді.

Ғылыми тұрғыдан бухгалтерлік есеп концепцияларының жүйелілігі ұйымдар арасындағы қаржылық есептілікті стандарттауға және оның ашықтығын арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, концепциялар ақпараттың объективтілігі мен дұрыстығын қамтамасыз етіп, талдау жүргізуге және экономикалық шешімдер қабылдауға қолайлы жағдай жасайды. Бұл қағидаттар қаржылық есеп стандарттарының негізін құрайды және бухгалтерлік есеп жүйесінде әділдік пен тұрақтылықты қамтамасыз етеді.

5. Бухгалтерлік есеп концепцияларының классификациясы

Бухгалтерлік есеп концепцияларын бірнеше топқа бөлуге болады. Олардың ішінде:

- Негізгі концепциялар: есептеу әдісі, үздіксіздік қағидасы, өзіндік құн принципі және т.б. Бұл концепциялар бухгалтерлік есеп жүргізудің базалық

негіздері ретінде қабылданады және есептіліктің объективтілігін қамтамасыз етеді.

- Қолданбалы концепциялар: сақтық принципі, маңыздылық қағидасы және толық ашықтық қағидасы. Бұл концепциялар есеп жүргізу барысында арнайы талаптарды орындауға бағытталған.

6. Бухгалтерлік есеп концепцияларының құқықтық реттелуі

Көптеген елдерде бухгалтерлік есеп концепциялары ұлттық және халықаралық стандарттарға сәйкес реттеледі. Бұл стандарттар қаржылық есептілік талаптарын анықтайды және ұйымдарға есеп жүргізудің бірізділігін қамтамасыз етуге көмектеседі. Қазақстанда бухгалтерлік есеп пен қаржылық есептілік заңнамалық деңгейде реттеліп, халықаралық қаржылық есеп стандарттарына (ХҚЕС) сәйкес жүзеге асырылады.

Құқықтық реттеу бухгалтерлік есеп концепцияларының дұрыс қолданылуын және қаржылық ақпараттың ашықтығын қамтамасыз етеді. Бұл ұйымдарға қаржылық есептіліктің халықаралық талаптарға сәйкестігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Бухгалтерлік есепті заңнамалық реттеу ұйымдардың қаржылық есептерін шынайы әрі әділ көрсетуді қамтамасыз етеді.

7. Қорытынды

Бухгалтерлік есеп концепциялары ұйымдардың қаржылық есептілігін қалыптастырудың негізгі қағидалары болып табылады. Олар есеп жүргізу процесін реттеп, қаржылық ақпараттың сенімділігін және дұрыстығын қамтамасыз етеді. Концепциялар арқылы ұйымдар қаржылық есептіліктің сапасын жақсартады және есептік ақпараттың тиімділігін арттырады. Бухгалтерлік есеп концепцияларының дұрыс қолданылуы ұйымның қаржылық жағдайын шынайы көрсетуге және басқару шешімдерін қабылдау процесін қолдауға мүмкіндік береді.

Осылайша, бухгалтерлік есеп концепциялары ғылыми және тәжірибелік негізде есептілік жүйесін жетілдіруге және ұйымдардың экономикалық көрсеткіштерін объективті бағалауға мүмкіндік береді. Олар ұйымның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ету және экономикалық шешімдерді қолдау құралы ретінде қызмет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Дюсембаев К. Ш. (2003). Бухгалтерлік есеп және аудит негіздері. Алматы: Экономика баспасы.
2. Баканов М. И., Шеремет А. Д. (2006). Теория бухгалтерского учета. М.: Финансы и статистика.
3. Назарова В. Л. (2010). Управленческий учет. Алматы: Тауар.
4. IFRS Foundation. (2021). Халықаралық қаржылық есеп стандарттары (IFRS).
5. Кондраков Р. Э. (2008). Бухгалтерский учет: концепции и методы. М.: Проспект.
6. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0304407603000885>
7. Психология және қаржы нарықтары журналы. Наурыз 2001 ж.

ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ СУБЪЕКТИЛЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ

Абдрашева А.

Ғылыми жетекші: Садуакасова Л.К., Заңтану магистрі, сениор-лектор
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: L_saduakasova@mail.ru

Қазіргі таңда қоршаған ортаны қорғау мәселелері әлемдік деңгейде үлкен алаңдаушылық тудырып отыр. Ғаламшардағы халық санының артуы, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының дамуы және қалалардың өсуі табиғи ресурстардың сарқылуына және экологиялық тепе-теңдіктің бұзылуына әкеліп соғуда. Климаттың өзгеруі, орман жамылғыларының азаюы, су және ауа сапасының нашарлауы сияқты мәселелер адамдардың өмір сүру сапасына тікелей әсер етеді. Сондықтан табиғатты қорғау мен табиғи ресурстарды сақтап қалу міндеті әр елдің, әрбір адамның ортақ ісіне айналуы тиіс.

Қоршаған ортаны қорғаудың өзектілігі — қазіргі кезеңде экологияның сақталуы мен адамзаттың өмір сүру жағдайларының тікелей байланысты екендігін көрсетеді. Қазақстанның экологиялық мәселелері әлемдік деңгейде ерекше назарда тұр, себебі еліміз табиғи ресурстарды кеңінен пайдаланады және олардың тиімді басқарылмауы экологиялық дағдарыстарға әкеп соғуы мүмкін.

Сондықтан да қоршаған ортаны қорғау саласындағы субъектілердің құқықтары мен міндеттері экологиялық теңгерімді сақтау және табиғатты тиімді пайдалану үшін өте маңызды. Бұл құқықтар мен міндеттер әр түрлі субъектілердің табиғатты қорғауға қосқан үлесін және олардың экологиялық қауіпсіздікке жауапкершілігін айқындайды. Әрбір субъектінің экологияны қорғауға бағытталған іс-әрекеттері бүкіл қоғамның табиғатқа деген көзқарасын қалыптастырып, экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етеді.

Қоршаған ортаны қорғаудағы субъектілер – табиғатты сақтау мен оны қалпына келтіру үшін әрекет ететін негізгі тараптар. Олардың әрқайсысының қоршаған ортаға әсер ету деңгейі мен рөлі әртүрлі болғанымен, барлығы да экологиялық тұрақтылықты сақтауға өз үлесін қосуы керек. Бұл субъектілерге мемлекет, заңды тұлғалар (кәсіпорындар, компаниялар), жеке тұлғалар (азаматтар) және қоғамдық ұйымдар мен бірлестіктер жатады.

Мемлекеттік органдар – қоршаған ортаны қорғау саясатын қалыптастыратын және жүзеге асыратын негізгі құрылым. Қазақстанда табиғатты қорғауға және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге жауапты әртүрлі ведомстволар бар, мысалы, Экология және табиғи ресурстар министрлігі, сонымен қатар аймақтық деңгейде экологиялық басқармалар. Бұл органдардың негізгі міндеттері:

- Экологиялық заңнаманы әзірлеу және қабылдау: Мемлекет экологияға қатысты заңдар мен нормативтік актілерді дайындайды, олар табиғатты пайдалану мен қоршаған ортаны қорғау талаптарын реттейді. Мысалы,

кәсіпорындардың шығарындыларын шектеу, өндірістік қалдықтарды өңдеу стандарттарын бекіту.

- Экологиялық бақылау: Мемлекеттік инспекциялар табиғат қорғау заңнамасының орындалуын қадағалап, экологиялық талаптарды бұзғандарға айыппұлдар салып, олардың қызметін уақытша тоқтатуға дейін барады.

- Табиғатты қорғау бағдарламаларын іске асыру: Мемлекеттік органдар қоршаған ортаны қорғау бойынша түрлі бағдарламаларды жүзеге асырады, мысалы, орманды қалпына келтіру, су ресурстарын қорғау, ауа сапасын жақсарту. Бұл шаралар экологиялық тұрақтылықты сақтау және қалпына келтіру үшін маңызды.

- Халықаралық ынтымақтастық: Қазақстан халықаралық экологиялық конвенцияларға қатысады және экологиялық мәселелер бойынша басқа мемлекеттермен әріптестік орнатады. Бұл ынтымақтастық ғаламдық экологиялық мәселелерді шешуге бағытталған.

Өнеркәсіп орындары мен компаниялар – қоршаған ортаға айтарлықтай әсер ететін субъектілердің бірі. Олардың өндірістік қызметі кезінде атмосфераға зиянды шығарындылар, суға және топыраққа ластану қаупі туындайды. Сондықтан кәсіпорындардың экологиялық жауапкершілігі жоғары болуы тиіс. Олардың міндеттері:

- Экологиялық нормаларды сақтау: Кәсіпорындар өз қызметін экологиялық талаптарға сәйкес жүргізуі керек. Олар өндірістік процестерде шығарындыларды және қалдықтарды азайту, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану жолдарын қарастыруы тиіс.

- Қалдықтарды утилизациялау және қайта өңдеу: Өндіріс қалдықтарын дұрыс утилизациялау және қайта өңдеу арқылы кәсіпорындар қоршаған ортаға кері әсерін азайтады. Қазіргі уақытта көптеген компаниялар қалдықсыз немесе аз қалдықты технологияларды енгізіп, экологиялық таза өнімдер шығаруға бағытталуда.

- Экологиялық аудит және мониторинг: Кәсіпорындар өздерінің экологиялық көрсеткіштерін қадағалап, қоршаған ортаға әсерін үнемі бағалап отыруы қажет. Бұл шаралар экологиялық талаптардың сақталуын қамтамасыз етіп қана қоймай, өндірісті тиімді ұйымдастыруға да септігін тигізеді.

Әрбір азаматтың да қоршаған ортаны қорғаудағы рөлі маңызды. Тұрмыстық қалдықтарды өңдеу, ресурстарды үнемдеу, қоршаған ортаны ластану – бұл жеке тұлғалардың табиғатты қорғауда атқаратын негізгі міндеттері. Азаматтардың қоршаған ортаны қорғаудағы рөлі келесідей:

- Экологиялық жауапкершілік: Азаматтар табиғатты қорғау мәдениетін ұстанып, тұрмыстық қалдықтарды дұрыс жою, ресурстарды үнемдеу сияқты қарапайым әрекеттер арқылы қоршаған ортаға оң ықпал ете алады.

- Экологиялық акциялар мен шараларға қатысу: Азаматтар экологиялық акцияларға (ағаш отырғызу, сенбіліктер) қатысып, табиғатқа көмектесуге үлес қоса алады. Осындай шараларға қатысу арқылы адамдар қоршаған ортаға деген саналы көзқарас қалыптастырады.

- Экологиялық құқықтарды қорғау: Әрбір азаматтың қолайлы қоршаған ортада өмір сүруге құқығы бар. Азаматтар қоршаған ортаның жағдайына қатысты мемлекеттік органдардан ақпарат алуға, экологияға зиян келтіретін факторларға қарсы арыз-шағым түсіруге құқылы.

Қоғамдық ұйымдар экологиялық проблемаларға назар аударып, халықты экология мәселелерімен хабардар етеді және қоршаған ортаны қорғауға бағытталған түрлі жобаларды іске асырады. Олар мемлекеттік органдар мен бизнес құрылымдарының әрекеттеріне қоғамдық бақылау жүргізеді, сондай-ақ экологиялық мәселелер бойынша қоғамдық пікір қалыптастырады.

- Экологиялық ағарту және хабарландыру: Қоғамдық ұйымдар экология саласындағы білім мен ақпаратты таратады, халықты экологиялық проблемалар туралы хабардар етеді. Мысалы, түрлі семинарлар, тренингтер мен бұқаралық іс-шаралар өткізу арқылы қоғамда экологиялық сананы қалыптастырады.

- Қоғамдық бақылау: Қоғамдық ұйымдар экологиялық заңнаманың орындалуын қадағалауға және мемлекеттік органдар мен кәсіпорындардың экологиялық талаптарды сақтауын бақылауға көмектеседі. Олар бұзушылықтар туралы ақпаратты жариялап, тиісті шаралар қолдануды талап етеді.

- Экологиялық жобалар мен бағдарламаларды жүзеге асыру: Қоғамдық ұйымдар орманды қалпына келтіру, таза су жобаларын іске асыру, тұрмыстық қалдықтарды өңдеу сияқты экологиялық жобалармен айналысады. Бұл шаралар қоғамның экологиялық қауіпсіздігін арттыруға бағытталған.

- Мемлекет пен азаматтар арасындағы делдалдық: Қоғамдық ұйымдар мемлекет пен азаматтардың арасында экологиялық мәселелер бойынша байланыс орнатып, халықтың ұсыныстарын мемлекетке жеткізеді. Қоршаған ортаға қатысты маңызды шешімдерге ықпал ету мақсатында қоғамдық ұйымдар халықтың мүддесін қорғай отырып, экологиялық саясатқа әсер ете алады.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы субъектілердің құқықтары экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, табиғи ортаға зиян келтіруге жол бермеуге және әрбір адамның қолайлы қоршаған ортада өмір сүру құқығын қорғауға бағытталған. Құқықтар әр түрлі субъектілерге заң аясында беріледі және олардың экология саласындағы әрекеттерінің шеңберін айқындайды. Негізгі құқықтарға қолайлы қоршаған ортада өмір сүру құқығы, экологиялық ақпарат алу құқығы, қоршаған ортаға келтірілген зиян үшін өтемақы талап ету құқығы, сондай-ақ экологиялық шешімдерге қатысу құқығы кіреді.

Қолайлы қоршаған ортада өмір сүру құқығы – бұл барлық азаматтардың денсаулығына, қауіпсіздігіне және әл-ауқатына зиян келтірмейтін, экологиялық таза ортада өмір сүруін қамтамасыз ететін негізгі құқықтарының бірі. Бұл құқық экологиялық тұрақтылықты сақтауды және адамдардың табиғатқа бейбіт қатынасы мен оның тұрақтылығына әсер етпеуін көздейді. Қазақстан Республикасының Конституциясында әрбір адамның қолайлы қоршаған ортада өмір сүруге және оның жай-күйі туралы сенімді ақпарат алуға құқығы бекітілген. Бұл құқық адамдардың денсаулығын сақтауға және олардың экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған.

Қоршаған ортаға келтірілген зиян үшін өтемақы талап ету құқығы да маңызды. Бұл құқық халықаралық экологиялық келісімдерге негізделген, мысалы, Париж келісімі (2016) климаттың өзгеруімен күресу бойынша қабылданған шешімдер шеңберінде осы мәселе кеңінен қарастырылады.

Қоршаған ортаның жағдайы туралы ақпарат алу құқығы экологиялық шешім қабылдауға және адамдардың денсаулығына әсер етуі мүмкін табиғи жағдайлар туралы толық және сенімді ақпарат алуға мүмкіндік береді. Бұл құқық азаматтардың, ұйымдардың және кәсіпорындардың қоршаған ортаға байланысты шешімдер қабылдауда ақпараттылық деңгейін арттыруға, экологиялық тәуекелдерді бағалауға және қажетті шаралар қабылдауға мүмкіндік береді.

Экологиялық маңызды шешімдерге қатысу құқығы – бұл азаматтардың, қоғамдық ұйымдардың және басқа субъектілердің экологиялық қауіпсіздікке әсер ететін мәселелер бойынша шешім қабылдау процестеріне қатысу құқығы. Бұл құқық адамдардың экологияға қатысты маңызды сұрақтарды талқылауға және шешім қабылдауға қатысуын қамтамасыз етеді.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы субъектілердің құқықтары мен міндеттері тек заңды немесе техникалық шаралар ғана емес, қоғамның әр мүшесінің, ұйымдарының және мемлекеттік органдардың жауапкершілігінен туындайды. Әрбір азамат пен ұйым өз іс-әрекеттерінде экологиялық жауапкершілікті сезінуі керек. Бұл тек экологиялық заңдарды сақтаумен ғана шектелмей, табиғатқа теріс әсер етпеуге, оның тұрақтылығын сақтау үшін белсенді түрде қатысуға бағытталады.

Қорытындылай келе қоршаған ортаны қорғау саласындағы құқықтар мен міндеттер экологиялық тұрақтылықты сақтауға бағытталған маңызды құрал болып табылады. Мемлекет, кәсіпорындар, қоғамдық ұйымдар және жеке тұлғалар арасындағы үйлесімділік пен бірлескен әрекет экологиялық мәселелерді шешудің басты жолы болып табылады. Экологиялық заңнаманың жетілдірілуі, экологиялық құқықтар мен міндеттердің дұрыс жүзеге асуы қоршаған ортаға деген жауапкершілікті арттырады және қоршаған ортаның сапасын жақсартуға ықпал етеді. Әр субъектінің экологияға қосқан үлесі бүкіл қоғамның экологиялық мәдениетінің қалыптасуына, табиғатты қорғауға және орнықты даму жолында алға жылжуға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Экология кодексі (қабылданған 2021 жылы). – Алматы: Әділет, 2021.
2. Садуакасова Л.К., С15 Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы: оқу құралы. Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ «Берел» баспасы, 2014. – 121 б.
3. Ермакова, Л. Г. Экология және құқық. – Алматы: Заң әдебиеті, 2019.
4. Париж келісімі: Климат өзгеруіне қарсы жаһандық әрекет. – 2016.
5. Биологиялық әртүрлілікті сақтау туралы конвенция. – Нью-Йорк: БҰҰ, 1992.

6. United Nations Environment Programme (UNEP). Environmental Law and Policy. – Nairobi: UNEP, 2019.

УДК 502/504

ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ

Ағланова Жұлдыз

Ғылыми жетекші: Садуакасова Л.К., Заңтану магистрі, сениор-лектор
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: L_saduakasova@mail.ru

Қоршаған ортаны қорғау — бүгінгі күннің ең өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Адамзаттың табиғи ресурстарды пайдалану және өндірістік қызметі қоршаған ортаға орасан зор әсер етеді. Қоршаған ортаның жағдайы тек экологиялық тұрғыдан ғана емес, экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан да маңызды. Сондықтан, қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік басқару — бұл күрделі және көпжақты процесс, ол адам мен табиғаттың үйлесімді өмір сүруін қамтамасыз етуге бағытталған. Қоршаған ортаның табиғи жағдайын жақсарту, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, табиғи байлықтарды сақтау және көркейту негізінде табиғат пен қоғамның өзара үйлесімді әрекетін қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттік және қоғамдық іс шаралар жүйесі. Қоршаған ортаны қорғау — жерді сақтау, оның пайдалы қазбаларын, су ресурстарын, өсімдіктер мен жануарларды қолдану, ауа мен судың тазалығын қамтамасыз ету, яғни қоғам мен табиғаттың гармониялық қарым-қатынасын қамтамасыз ету.

Табиғи ресурстарды пайдалану кезіндегі тиімділік пен ресурстарды сақтау мәселелері әрқашан мемлекеттік басқарудың назарында болуы тиіс. Мемлекет кәсіпорындарды экологиялық зиянды азайтуға міндеттейтін заңдарды қабылдап, экологиялық нормалар мен стандарттарды белгілейді. Мысалы, өнеркәсіптік кәсіпорындар шығаратын қалдықтарды қайта өңдеу, зиянды газдардың шығарындыларын азайту үшін арнайы технологиялар енгізу талап етіледі. Табиғи ресурстарды пайдалану мен айналадағы табиғи ортаны қорғауды мемлекеттік басқару бұл Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқару жүйесінің бір бөлігі болып табылалы.

Мемлекеттік басқарудың принциптері:

1. заңдылық принципі;
2. айналадағы табиғи ортаны қорғау приоритеті принципі (бірдемені ен алғаш ойлап шығару);
3. мемлекеттік басқарудың жоспарлық принципі;
4. мемлекеттік басқарудың қоғаммен және өндіріспен үйлесу принципі.

Табиғи ортаны пайдалану мен айналадағы табиғи ортаны қорғауды мемлекеттік басқарудың функциялары:

1. табиғи ресурстарды пайдалану лимиттерін белгілеу;

2. айналадағы табиғи ортаның экологиялық сапасын нормалау;
3. экологиялық сараптама жүргізу;
4. экологиялық бақылауды ұйымдастыру.

Мемлекеттік басқару мақсаты - жоспарлардың орындалуын камтамасыз ету, айналадағы табиғи ортаны экологиялық бағдарламалардың, қорғау, табиғи қорларды тиімді пайдалануды және осы салалардағы заңдар ережелерінің бұзылмауын камтамасыз ету, адам өмірі мен денсаулығына табиғи ортаның қолайлы болуына жағдай жасау.

Табиғатты пайдалану мен қоршаған ортаны қорғауды басқаратын жалпы және арнайы органдар. Экология саласындағы басқаруды жүзеге асыратын мемлекеттік органдар жүйесі екіге бөлінеді: жалпы және арнайы.

1. жалпы органдарға Қазақстан Республикасының Президенті, Қазақстан Республикасының Үкіметі, Қазақстан Республикасының Парламенті, т.б. жатады.

2. Экология және табиғи ресурстар министрлігі, Ауыл шаруашылығы министрлігі, Су және ирригация министрлігі және т.б. жатады.

Қазақстан Республикасының Экология және табиғи ресурстар министрлігі қоршаған ортаны қорғау, метеорологиялық және гидрологиялық мониторинг, "жасыл экономиканы" дамыту, қалдықтармен жұмыс істеу (медициналық, биологиялық және радиоактивті қалдықтарды қоспағанда), табиғи ресурстарды қорғау, олардың ұтымды пайдаланылуын бақылау және қадағалау, орман шаруашылығы, жануарлар дүниесін (балық ресурстарын және басқа да су жануарларын қоспағанда) қорғау, өсімін молайту және пайдалану, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, өсімдіктер дүниесін күзету, қорғау, қалпына келтіру және пайдалану, қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту салаларында мемлекеттік саясатты қалыптастыру және іске асыру, басқару процестерін үйлестіру салаларында басшылықты жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының мемлекеттік органы болып табылады.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік басқару туралы Қазақстан Республикасының Экология кодексінің 2-бөлімінде баяндалған. Ол жерде Қазақстан Республикасы Үкіметінің қоршаған ортаны қорғау саласындағы құзыреті, Қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті органның құзыреті, Бірыңғай мемлекеттік экологиялық саясатты іске асыру, Бюджет қаражаты есебінен қаржыландырылатын қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шаралар, Қоршаған ортаны қорғау саласындағы ведомствоаралық өзара іс-қимыл жайлы баптар жазылған.

Қоршаған ортаны қорғаудың маңыздығы табиғаттың тепе-теңдігін сақтау мен экологиялық апаттардың алдын алу мақсатында ұтымды. Қазіргі әлемде қоршаған ортаға жасалып жатқан зиянды әрекеттердің нәтижесінде климаттың өзгеруі, ауа мен судың ластануы, биоәртүрліліктің төмендеуі сияқты мәселелер туындап отыр. Бұл өз кезегінде қоғамның әл-ауқаты мен экономикалық даму деңгейіне де әсер етеді. Сондықтан экологиялық дағдарыстың алдын алу үшін мемлекет пен қоғамның белсенді әрекеттері қажет. Мемлекет қоршаған ортаны қорғауда маңызды рөл атқарады. Мемлекеттік басқару жүйесі экологиялық

заңнаманы жасау, қоршаған ортаны қорғауға арналған ұлттық стратегияларды іске асыру, экологиялық мониторингті жүргізу, сонымен қатар табиғи ресурстарды тиімді пайдалану мақсатында түрлі шаралар қабылдауға жауапты. Экологиялық құқық қоршаған ортаны қорғау саласына түсінік берген. Қоршаған табиғи ортаны қорғауды мемлекеттік басқару дегеніміз табиғи ресурстарды пайдалану мен айналадағы табиғи ортаны қорғауға байланысты заңдылықтар талабын орындауды қамтамасыз ететін арнайы өкілеттігі бар мемлекеттік органының атқарушы-жарлықшы қызметін айтамыз. Қоршаған ортаны қорғау саласында мемлекеттің атқаратын маңызды міндеттерінің бірі – экологиялық заңдарды және стандарттарды қабылдау. Бұл заңдар экологиялық қауіпсіздік пен ресурстарды пайдалану тиімділігін қамтамасыз етеді. Қазақстанда экологиялық саясаттың негізі 2021 жылы қабылданған «Экология кодексі» болып табылады. Бұл кодекс қоршаған ортаға келетін зиянды азайту, табиғат ресурстарын үнемдеу және экологиялық тепе-теңдікті сақтау мақсатында әзірленген. Қоршаған ортаны қорғау саласында мемлекет түрлі ұлттық және аймақтық бағдарламаларды іске асырады. Мысалы, Қазақстанда экологиялық проблемаларды шешуге бағытталған «Жасыл экономика» бағдарламасы қабылданған. Бұл бағдарлама елімізде жаңартылатын энергия көздерін дамытуға, энергия тиімділігін арттыруға және экологиялық таза технологияларды енгізуге бағытталған.

Қоршаған ортаға әсер ететін факторларды үнемі бақылап отыру — мемлекеттік басқарудың маңызды бөлігі. Экологиялық мониторинг жүйесі ауа мен судың сапасын, жер ресурстарының жағдайын және табиғи жүйелердің өзгеруін бақылауға мүмкіндік береді. Қоршаған ортаны қорғау саласында басшылықты және салааралық үйлестіруді, метеорологиялық және гидрологиялық мониторингті жүзеге асыратын орталық атқарушы орган қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті орган болып табылады.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті орган:

- 1) осы Кодексте көзделген жағдайларда қоршаған ортаны қорғау саласында нормативтік құқықтық актілерді әзірлеу және бекіту;
- 2) өз құзыреті шегінде орталық және жергілікті атқарушы органдардың қоршаған ортаны қорғау саласындағы қызметті жүзеге асыруы бөлігіндегі қызметін үйлестіруді жүргізу;
- 3) қоршаған ортаны қорғау саласындағы қызметті лицензиялау;
- 4) өз құзыреті шегінде осы Кодексте белгіленген экологиялық рұқсаттар беру;
- 5) осы Кодексте көзделген жағдайларда, кәсіпкерлік қызметтің басталғаны немесе тоқтатылғаны туралы хабарламалар қабылдау;
- 6) осы Кодексте белгіленген өз құзыреті шегінде мемлекеттік экологиялық сараптама жүргізу;
- 7) мемлекеттік экологиялық бақылауды жүзеге асыру;
- 8) республикалық деңгейде маңызы бар қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шараларды әзірлеу және олардың жүзеге асырылуын ұйымдастыру;
- 9) парниктік газдардың шығарылуы мен сіңірілуі саласындағы мемлекеттік реттеуді жүзеге асыру;

10) Жердің озон қабатын қорғау саласында мемлекеттік реттеуді жүзеге асыру;

11) облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың, астананың жергілікті атқарушы органдарының қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шаралар жоспарларын келісу;

12) қоршаған ортаны қорғау саласында халықаралық ынтымақтастықты жүзеге асыру;

12-1) Қазақстан Республикасының климаттың өзгеруі саласындағы халықаралық шарттары бойынша міндеттемелерді орындау жөніндегі мемлекеттік саясатты іске асыруды жүзеге асыру;

13) өзіне осы Кодексте, Қазақстан Республикасының өзге де заңдарында, Қазақстан Республикасы Президентінің және Қазақстан Республикасы Үкіметінің актілерінде жүктелген өзге де функцияларды орындау арқылы бірыңғай мемлекеттік экологиялық саясатты қалыптастырады және іске асырады.

Қазіргі таңда экологиялық мәселелер әлемдік деңгейде күн тәртібіне шығып отыр. Климаттың өзгеруі, табиғи апаттардың жиілеуі және ресурстардың сарқылуы – бұл барлығы да әлем елдерін бірлесіп, қоршаған орта мәселелерін шешуге міндеттейді. Сондықтан мемлекеттер арасында экологиялық мәселелерді шешуде халықаралық ынтымақтастықты арттыру аса маңызды. Қазақстан да бұл бағытта белсенді жұмыс істеп келеді. Экологиялық мәселелерді шешу үшін мемлекет тек ішкі саясатты ғана емес, халықаралық экологиялық келісімдер мен конвенцияларды да ескеріп, әлемдік экологиялық стандарттарға сәйкес саясат жүргізуі қажет.

Қоршаған ортаны қорғау — тек экологиялық емес, сонымен қатар экономикалық және әлеуметтік саладағы маңызды мәселе. Мемлекеттік басқарудың тиімділігі осы салада орындалатын жұмыстардың сапасын арттырып, экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етуге ықпал етеді. Тек мемлекеттің емес, бүкіл қоғамның бұл процеске белсене қатысуы еліміздің экологиялық болашағын қамтамасыз етуге зор ықпал ететін болады.

Қорытындылай келе, Қоршаған ортаны қорғау — еліміздің болашағы мен өмір сүру сапасы үшін маңызды. Мемлекеттік басқарудың тиімділігі экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етуде үлкен рөл атқарады. Заңнамалық реформалар, экологиялық мониторинг, ресурстарды ұтымды пайдалану және халықаралық ынтымақтастық қоршаған ортаны қорғаудың маңызды факторлары болып табылады. Қазіргі қоғамның алдында тұрған басты міндет — табиғат пен адам арасындағы үйлесімділікті сақтап, экологиялық дағдарыстың алдын алу үшін тұрақты әрі тиімді басқару жүйесін қалыптастыру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Экология кодексі 2021 жылы 21 қаңтарда қабылданған Қазақстан Республикасының Экология Кодексі. - "Әділет" АҚЖ.

2. Садуакасова Л.К., С15 Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы: оқу құралы. Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ «Берел» баспасы, 2014. – 121 б.

3. Жалпы ақпарат (www.gov.kz)

4. Ж.Б.Мукалдиева, М.А.Максүтова. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы: оқу құралы. - Алматы: «Қыздар университеті» баспасы. 2013.-130 б.

5. Баймұханова, С. Қоршаған ортаны қорғаудағы халықаралық келісімдер мен ұйымдардың рөлі. – Алматы: Экономика, 2021.

ӘОЖ 343.851.5

БАЛА АСЫРАП АЛУ ҚҰПИЯСЫН ЖАРИЯ ЕТУ

Адайканова А., Тукошева М.

Ғылыми жетекші: Орсаева Р.А., з.ғ.к., PhD, қауымдастырылған профессор

Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: tukoshevamalika@gmail.com

«Бала асырап алу» термині заң ғылымында әр түрлі мазмұнда кездеседі. Көп ғалымдар бала асырап алуды ата-анасының қамқорысыз қалған балаларды орналастырудың нысаны ретінде түсіндіреді. Енді біреулері заңды акт деп есептейді, оның нәтижесінде бір жағынан бала асырап алушы мен оның туыстары, екінші жағынан асырап алынған баламен арасында туған ата-анасы мен туған туыстар арасындағыдай құқықтар мен міндеттер пайда болады.

Заңнамада және заңды әдебиеттерде бала асырап алу асырап алушымен және асырап алынған баламен бала асырап алу актісі негізінде пайда болатын құқықтық қатынас болып танылады.

Бала асырап алу - заңмен белгіленген тәртіпте отбасына бөтен балаларды қабылдау болып табылады. Бала асырап алу түсінігін және оның жағдайларын, асырап алушының жеке тұлғасына деген талаптарын, бала асырап алудың құпиялығын қамтамасыз етуін, Қазақстан Республикасының балаларын шетелдіктердің асырап алуының және бала асырап алудың құқықтық салдарының мәселелерін зерттеу тек асырауға жататын баланың ғана емес, сонымен бірге асырап алушылардың және олардың туыстарының, қоғам мен мемлекеттің мүдделеріне сәйкестілік көзқарас бойынша қарастырылады.

Бала асырап алуды бала асырап алуға тілек білдірген адамдардың өтініші бойынша сот жүргізеді. Бала асырап алу туралы істерді сот Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексінің көзделген ерекше іс жүргізу тәртібімен жүргізеді. Сот балаларды асырап алу туралы істерді бала асырап алушылардың өздерінің, қорғаншылық немесе қамқоршылық жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын орган өкілінің, сондай-ақ прокурордың міндетті түрде қатысуымен қарайды.

Бала асырап алу құпиясын талап ететін жағдайларды қоспағанда 10 жасқа толған асырап алынған баланың аты, әкесінің аты және тегі оның келісімімен ғана өзгертілуі мүмкін. Асырап алынған баланың атының, әкесінің аты мен тегінің өзгеруі туралы оны асырап алу туралы сот шешімінде көрсетіледі.

Асырап алу құпиясын қамтамасыз ету үшін бала асырап алушының өтініші бойынша асырап алынған баланың туған күні, айы, жылы 6 айдан аспайтын мерзімге, сондай-ақ оның туған жері өзгертілуі мүмкін.

Бала асырап алу құпиялығы - бала асырап алудың құпиялығы заңмен қорғалады. Бала асырап алу туралы шешім шығарған судьялар немесе бала асырап алуды мемлекеттік тіркеуді жүзеге асырған лауазымды адамдар, сондай-ақ бала асырап алу туралы өзгедей түрде хабардар болған адамдар бала асырап алудың құпиялығын сақтауға міндетті. Бала асырап алу туралы ақпаратты жария ету балаға және асырап алушыларға моральдық қасірет әкеліп, қалыпты отбасылық ортаны құруға кедергі келтіруі және баланы тәрбиелеу процесін қиындатуы мүмкін.

Бала асырап алу құпиясын сақтау туралы ереже Конституцияның азаматтардың жеке және отбасылық құпияға құқығы туралы талаптарына негізделген. Баланы асырап алудың құпиясы асырап алушылардың өтініші бойынша ғана сақталуы тиіс, бұл негізінен жас балаларды, жаңа туған балаларды асырап алу жағдайларына және бала асырап алу құпиясын қамтамасыз етудің орындылығы күмән тудырмайтын басқа да жағдайларға қатысты. Кәмелеттік жасқа толған балаларды асырап алу кезінде (мысалы, он жастан асқан, бала асырап алуға оның келісімі қажет болғанда) асырап алу құпиясын қамтамасыз ету мағынасы болмауы мүмкін. Кейде асырап алушылар қандай да бір себептермен (педагогикалық, моральдық немесе басқа сипатта) бала асырап алудың құпиясын сақтауды қажет деп санамайды және бала асырап алу фактісін баладан жасырмайды. Бұл қиын мәселе және оны баланы асырап алған ата-анасының өзі шешеді. Демек, бала асырап алу құпиясы заңмен қорғалады, бірақ әрқашан баланы кез келген асырап алудың міндетті элементі болып табылмайды деген қорытынды жасауға болады. Бұл жерде ең бастысы бала асырап алушылардың еркі. Бала асырап алу құпиясын кез келген адамның ашуы бала асырап алушылардың келісімімен ғана мүмкін болады.

Асырап алу құпиясы бірнеше элементтерді қамтиды:

1. Құпия ақпарат- асырап алу процесінде алынған барлық ақпарат, соның ішінде баланың биологиялық ата-аналары туралы мәліметтер және асырап алу фактісінің өзі құпия болып есептеледі.

2. Құпияны сақтау міндеті - асырап алушы ата-аналар, мемлекеттік органдар және бала асырап алу процесіне қатысатын басқа да тұлғалар бала асырап алу туралы мәліметтерді үшінші тұлғаларға жария етпеуі тиіс.

3. Құқықтық қорғау- Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес, бала асырап алу құпиясын жария еткен тұлғалар әкімшілік немесе қылмыстық жауапкершілікке тартылады.

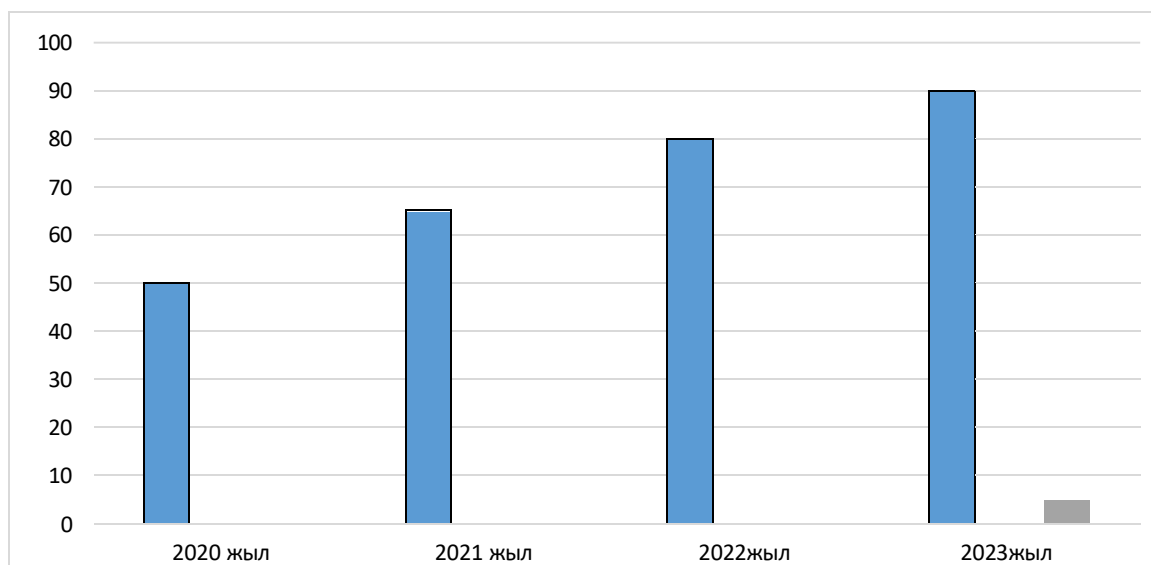
4. Балаға ақпарат беру- асырап алушы ата-аналар баланың асырап алынғаны туралы ақпаратты қандай жаста және қандай формада хабарлайтынын

өздері шешеді. Дегенмен, бала өз құқығын білетін жаста болған кезде бұл ақпаратты дұрыс жеткізу маңызды.

Бала асырап алу фактісін қызметтік немесе кәсіптік құпия ретінде сақтауға міндетті адамның не өзге адамның пайдакүнемдік немесе өзге де ұждансыз пиғылмен жасаған, бала асырап алу құпиясын бала асырап алушының еркіне қайшы жария еткені үшін жауаптылық Қылмыстық кодекстің 138-бабында көзделген. Белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан үш жылға дейінгі мерзімге айыра отырып немесе онсыз, екі жүз айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не бір жүз сексен сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға не елу тәулікке дейінгі мерзімге қамаққа алуға жазаланады.

Мысал ретінде 2021 жылғы Ақмола облысының тұрғыны асырап алған анасымен жанжалдасып, бала асырап алудың құпиясын ашқаны үшін жауапқа тартылған оқиғаны келтіруге болады. Бұл үшін оны 200 АЕК-ке дейін (шамамен 583 400 теңге) айыппұл немесе түзеу жұмыстары жауапқа тартқан.

Диаграмма Қазақстанда 2020 жылдан 2023 жылға дейін бала асырап алу құпиясын ашудың тіркелген жағдайлары санының өсу динамикасы.

Осылайша, бала асырап алу құпиясы Қазақстан Республикасының заңнамасында қатаң қорғалатынын байқаймыз. Бұл тек асырап алынған баланың құқықтарын қорғау ғана емес, сонымен қатар жаңа отбасылық қатынастардың беріктігін қамтамасыз етуге бағытталған. Асырап алу процесінің құпиялылығын бұзу тек моральдық зиян келтіріп қана қоймай, заңмен қудаланатын әрекет болып табылады. Қоғамдағы бұл институттың басты мақсаты – асырап алынған баланың дені сау, бақытты отбасында тәрбиеленуін қамтамасыз ету. Сонымен қатар, бала асырап алушылар өздерінің және баланың мүдделерін ескере отырып, құпиялылық мәселесін өз еріктерімен шеше алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. (қолданыстағы редакциясы).
2. Ағыбаев А.Н. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексіне түсіндірме. Алматы, 2016.
3. Бала асырап алу: құқықтық және психологиялық аспектілері [электронды ресурс] <https://alm.sud.kz/rus/news>
4. Бала асырап алу: түсінік, заңдар мен практика [электронды ресурс] <https://finprom.kz/ru>
5. Асырап алу тәжірибелері: Қазақстандағы зерттеулер [электронды ресурс] <https://www.inbusiness.kz/kz/>

ӘОЖ 330.322

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ: МҮМКІНДІКТЕР МЕН СЫН-ҚАТЕРЛЕР

Аманжолқызы Аяулым, Имаш Арман

Ғылыми жетекші: Байгужинова А.Ж., сениор-лектор

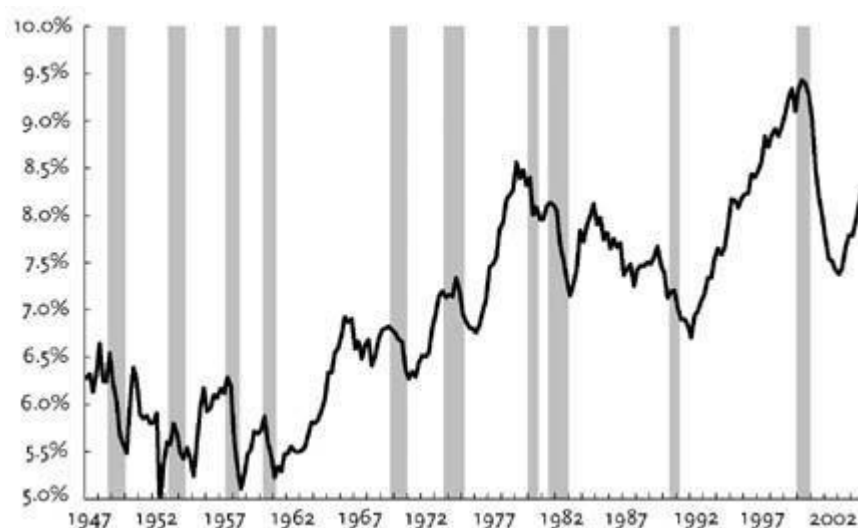
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: ayauken23@gmail.com, imasharman7@gmail.com

Инвестициялар экономикадағы ең маңызды айнымалылардың бірі болып табылады. Оның арқасында адамдар үңгірлерден зәулім ғимараттарға дейін барған. Оның көтерілуі мен құлдырауы әлі де рецессияның негізгі себебі болып табылады. Шынында да, 1-суреттен көрініп тұрғандай, АҚШ-тың соғыстан кейінгі әрбір құлдырау кезінде инвестиция күрт төмендеді. Графиктен көрініп тұрғандай, инвестицияның болашақ жолын нық түсінбей экономиканың жақын арада немесе ұзақ мерзімді перспективада қайда баратынын болжауға болмайды. Бұл өте маңызды болғандықтан, экономистер инвестицияны қарқынды зерттеп, оны салыстырмалы түрде жақсы түсінеді.

Инвестиция деп экономистер басқа тауарларды өндіруге пайдаланылатын тауарлардың өндірісін айтады. Бұл анықтама акцияларды немесе облигацияларды сатып алу туралы шешім инвестиция ретінде қарастырылатын танымал қолданудан ерекшеленеді. Инвестиция әдетте тұтынудан бас тартудың нәтижесі болып табылады. Таза аграрлық қоғамда ертедегі адамдар егіннен кейін қанша астық жеу керектігін және болашақ отырғызу үшін қанша үнемдеу керектігін таңдауы керек болды. Соңғысы инвестиция болды. Қазіргі заманғы қоғамда біз өндірістік қуатымызды гамбургерлер мен хот-догтар сияқты таза тұтыну тауарларын және жартылай өткізгіш құю зауыттары сияқты инвестициялық тауарларды өндіруге бөлеміз. Егер біз бүгінде бір долларлық гамбургер жасасақ, онда біздің жалпы ұлттық өніміміз бір долларға жоғары. Егер біз бүгін бір долларлық жартылай өткізгіш құю цехын жасасақ, жалпы ұлттық

өнім бір долларға жоғары, бірақ ол келесі жылы да жоғары болады, өйткені құю зауыты гамбургер жоғалып кеткеннен кейін көп уақыт өткен соң компьютерлік чиптерді шығарады. Инвестициялар экономикалық өсуге осылай әкеледі. Онсыз адамзат дамуы тоқтап қалар еді.

1-сурет, АҚШ-тың соғыстан кейінгі кезіндегі инвестицияландыру динамикасы

Қазақстан Республикасының инвестициялық жағдайы соңғы жылдары едәуір жақсарып, шетелдік және отандық инвесторлар үшін қолайлы орта қалыптастыруға бағытталған кешенді саясаттың нәтижесінде дамып келеді. Елдің экономикалық жағдайын нығайту, инфрақұрылымын жетілдіру және экономиканы әртараптандыру мақсатында Қазақстан үкіметі түрлі шаралар қабылдап, халықаралық инвестицияларды тарту үшін құқықтық және экономикалық базаны жетілдіруде.

Инвестициялық климатты жақсарту саясаты

Қазақстанның инвестициялық саясаты экономиканың өсуін қамтамасыз етуге, инвестициялық тәуекелдерді азайтуға және шетелдік капиталды тартуға бағытталған. Бұл бағытта бірқатар реформалар жүзеге асырылуда, атап айтқанда:

- Инвестицияларды құқықтық қорғау: Қазақстан шетелдік инвестицияларды қорғауға ерекше көңіл бөледі. Шетелдік инвесторлар мен үкімет арасындағы құқықтық мәселелер халықаралық арбитраж арқылы шешіледі, бұл өз кезегінде инвесторлардың сенімін арттырады.

- Салықтық және кедендік жеңілдіктер: Қазақстанда арнайы экономикалық аймақтар мен индустриялық аймақтар жұмыс істейді, онда инвесторларға салықтық жеңілдіктер, кедендік преференциялар және дайын инфрақұрылым ұсынылады. Бұл әсіресе өндіріс, логистика және өнеркәсіп салаларына инвестиция салуды ынталандырады.

- Астана Халықаралық Қаржы Орталығы (АХҚО): АХҚО халықаралық инвесторларға қаржылық операцияларды жүргізу үшін қолайлы жағдайлар

жасап, ағылшын құқығы негізінде қызмет көрсетеді. Бұл қаржы орталығы халықаралық деңгейде сенім ұялататын платформа ретінде танылып келеді.

Инвестициялық салалар

Қазақстанның инвестициялық әлеуеті оның геосаяси жағдайымен және табиғи ресурстарымен тығыз байланысты. Елде инвестициялауға қолайлы бірнеше басым салалар бар:

- Табиғи ресурстар және энергетика: Қазақстан мұнай, газ және пайдалы қазбаларға бай, бұл салалар шетелдік капиталдың негізгі нысаны болып табылады. Мұнай және газ салаларына инвестициялардың ауқымды көлемі тартылса, көмір мен уран өндірісі де жоғары қарқынмен дамуда.

- Инфрақұрылымдық жобалар: Қазақстанның көлік және логистикалық мүмкіндіктерін арттыру мақсатында жүзеге асырылып жатқан «Нұрлы жол» бағдарламасы мен Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасы елге халықаралық сауда және транзит салаларында үлкен мүмкіндіктер ашуда.

- Өңдеу өнеркәсібі: Қазақстан экономикасын әртараптандыруға бағытталған саясат аясында өңдеу өнеркәсібіне шетелдік инвестициялар тарту белсенді жүріп жатыр. Машина жасау, металлургия, химия және фармацевтика салалары перспективалы бағыттар болып табылады.

- Агроөнеркәсіп кешені: Ауыл шаруашылығы секторы Қазақстан экономикасының маңызды бөлігі ретінде дамып келеді. Жергілікті агроөнеркәсіпке инвестиция салу арқылы ауыл шаруашылық өнімдерінің экспортын арттыру, жаңа технологияларды енгізу мүмкіндігі жоғары.

Инвестициялық тәуекелдер мен кедергілер

ҚР инвестициялық жағдайы айтарлықтай жақсарғанына қарамастан, инвесторлар кейбір тәуекелдер мен кедергілерге де тап болуы мүмкін. Бұл мәселелерді шешу үшін үкімет белсенді жұмыс атқаруда, бірақ келесі негізгі тәуекелдер әлі де өзекті:

- Саяси тұрақтылық: Қазақстанда саяси жүйе тұрақты болғанымен, кейде үкіметтік деңгейде өзгерістер болып, бұл инвесторлар үшін күтпеген жағдайларға әкелуі мүмкін.

- Бюрократиялық кедергілер: Кейбір салаларда бюрократия мен әкімшілік рәсімдердің күрделілігі инвесторларға қиындық тудырады. Рұқсат алу және лицензиялау процестері кейбір салаларда ұзақ уақытты талап етуі мүмкін.

- Сыбайлас жемқорлық: Сыбайлас жемқорлық әлі де болса аймақтық деңгейде қиындық туғызуда. Бұл мәселені шешу үшін үкімет түрлі реформаларды қолға алуда, бірақ ол әлі де инвесторлардың шешімдеріне ықпал ететін факторлардың бірі.

Халықаралық рейтингтер мен нәтижелер

Қазақстанның инвестициялық климатының жақсаруы халықаралық рейтингтерде көрініс табуда. Ел соңғы жылдары Дүниежүзілік Банктің «Doing Business» рейтингінде жоғары позицияларға ие болып, бизнес жүргізу шарттарын жақсартуда айтарлықтай ілгерілеушілік көрсетті. Қазақстан бизнесті тіркеу, салық жүйесі, инвесторларды қорғау және құрылысқа рұқсат алу сияқты көрсеткіштер бойынша алға шықты.

Жасыл экономика және жаңартылатын энергия көздері

Қазақстан жасыл экономикаға көшу және экологиялық тұрақтылыққа қол жеткізу бойынша белсенді жұмыс атқаруда. Елдің жаңартылатын энергия көздеріне инвестиция тарту әлеуеті артып келеді. Күн, жел және су энергиясы салаларында бірқатар ауқымды жобалар жүзеге асырылуда, бұл инвесторларға жаңа мүмкіндіктер береді.

Қорыта келе, Қазақстан Республикасының инвестициялық жағдайы экономиканың тұрақты өсуін және әртараптануын қамтамасыз етуге бағытталған белсенді саясаттың нәтижесінде тұрақты түрде жақсарып келеді деуге болады. Үкіметтің қолдау шаралары мен халықаралық серіктестікті дамытуға деген ұмтылысы шетелдік және отандық инвесторлар үшін жаңа мүмкіндіктер ашуда. Алайда, кейбір тәуекелдер мен сын-қатерлерге қарамастан, Қазақстан өзінің стратегиялық орны, табиғи ресурстары және реформаларға негізделген даму бағыты арқасында әлемдік инвестициялық нарықта тартымды ел болып қала береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. <https://www.instatrade.com/>
2. <https://stat.gov.kz/>

ӨОЖ 330:615.3

МЕДИЦИНАЛЫҚ БИОТЕХНОЛОГИЯ ЭКОНОМИКАНЫҢ ДАМУЫНЫҢ МАҢЫЗДЫ БӨЛІГІ РЕТІНДЕ

Арғынбаева М.Н.

Ғылыми жетекші: Ордабаева М.А., экономика, менеджмент және қаржы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, PhD докторы

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: miko.argynbaeva@mail.ru, mainur.ait@mail.ru

Қазіргі медициналық биотехнология әлемдік экономиканың дамуының маңызды бөлігіне айналды. Соңғы онжылдықтарда биотехнология саласындағы жетістіктер, мысалы, гендік терапия, жасушалық технологиялар және биопротездер, денсаулық сақтау жүйесін ғана емес, сонымен қатар экономикалық өсудің негізгі қозғаушы күші болды. Пандемиялар мен халықтың қартаюы сияқты жаһандық сын-қатерлер жағдайында медициналық биотехнология халықтың денсаулығын жақсартуға, жаңа жұмыс орындарын құруға және еңбек өнімділігін арттыруға елеулі әсер етеді. Бұл мақалада медициналық биотехнологияның экономикалық өсуге қалай ықпал ететіні талданып, оны енгізудің сәтті мысалдары қарастырылып, осы саладағы негізгі мәселелер анықталады.

Медициналық биотехнология – биологиялық үдерістерді пайдалана отырып, медициналық өнімдер мен емдеу әдістерін әзірлеу саласы. Бұл жаңа дәрі-дәрмектерді жасау, ауруларды диагностикалау және гендік терапия мен регенеративті медицина сияқты инновациялық емдеу әдістерін қамтиды. Биотехнология саласындағы ағымдағы жетістіктер, мысалы, гендерді өңдеу үшін CRISPR технологиясы, дiңгек жасушалары және биопротездер бұрын емделмейтін ауруларды емдеудің жаңа мүмкіндіктерін ашып, адам өмірін ұзартуға септігін тигізеді.

Медициналық биотехнологиялардың әлемдік нарығы қарқынды өсуде. 2025 жылға қарай оның көлемі 800 миллиард доллардан асады деп күтілуде. Бұл тұрақты инновациялармен, созылмалы аурулардың көбеюімен және халықтың қартаюымен байланысты. Биотехнологияларды дамытуда АҚШ, Еуропалық Одақ елдері және Қытай көш бастап тұр, онда ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерге қомақты инвестициялар құйылуда.

Медициналық биотехнологиялар денсаулық сақтауға кететін шығындарды азайтуға және халықтың өмір сүру сапасын арттыруға елеулі ықпал етеді. Мысалы, гендік терапия тұқым қуалайтын ауруларды емдеуге мүмкіндік береді, бұл ұзақ мерзімді және қымбат емдеу әдістерінің қажеттілігін азайтады. Биофармацевтика саласы арқылы тиімді әрі қолжетімді дәрі-дәрмектерді жасауға болады, бұл тек денсаулықты жақсартып қана қоймай, ұзақ мерзімді перспективада қаражат үнемдеуге көмектеседі.

Медицинаның экономикалық өсуге тигізетін әсері бірнеше жолмен көрінеді. Ол тек денсаулық сақтау саласына тікелей инвестициялар арқылы ғана емес, халықтың денсаулығын жақсарту арқылы да экономикалық белсенділікті арттыруға ықпал етеді. Медицинаның экономикалық өсуге әсер ететін бірнеше негізгі аспектілері бар. Олар:

1. Еңбек өнімділігін арттыру. Медициналық қызметтердің қолжетімділігі мен сапасы жоғары болған жағдайда халықтың жалпы денсаулығы жақсарады, аурулар азаяды. Бұл жұмыс күшінің еңбек өнімділігінің артуына және жұмыс күндерінің жоғалуының төмендеуіне әкеледі. Сауығып жатқан және дені сау жұмысшылар өндірісте көбірек пайда әкеледі.

2. Өмір сүру ұзақтығын арттыру. Жақсы медициналық қызмет көрсету өмір сүру ұзақтығын арттырады. Ұзақ өмір сүретін халық ұзақ уақыт бойы экономикалық белсенді болып, елге табыс әкеледі. Сонымен қатар, егде жастағы адамдардың денсаулығын жақсарту арқылы олардың еңбек нарығындағы белсенділігін ұзартуға болады.

3. Шығындарды азайту. Алдын алу және ерте диагностикаға бағытталған медициналық бағдарламалар ұзақ мерзімді кезеңде денсаулық сақтау шығындарын азайтуы мүмкін. Ауыр және созылмалы аурулардың алдын алу мемлекетке медициналық шығындарды қысқартуға және қаржыны басқа экономикалық салаларға жұмсауға мүмкіндік береді.

4. Медициналық инновациялар. Медициналық зерттеулер мен инновациялар жаңа жұмыс орындарының ашылуына, технологиялардың дамуына және инвестициялардың көбеюіне әкеледі. Жаңа дәрі-дәрмектер мен

технологиялар экономиканың түрлі салаларына ықпал етіп, өндіріс пен экспорттың өсуіне септігін тигізеді.

5. Халықтың әл-ауқаты мен әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз ету. Медициналық қызметтер экономикалық тұрақтылықтың негізі болып табылады. Егер халық денсаулығы жақсы болса, бұл қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылыққа әсер етеді, халықтың әл-ауқаты артады. Денсаулығы мықты халық тұтынуға және инвестиция жасауға көбірек бейім болады.

6. Туризм мен қызмет көрсету секторын дамыту. Медицина сапасының жоғары деңгейі медициналық туризмді дамыта алады. Кейбір елдер шетелдік пациенттерді тарту арқылы экономиканы күшейтеді. Медициналық туризм қызмет көрсету, көлік, қонақ үй, мейрамхана секторының өсуіне ықпал етеді.

Осылайша, медицина экономикалық өсудің маңызды факторларының бірі бола алады.

Биотехнологияларды дамыту еңбек нарығына да жаңа мүмкіндіктер ашады. Биотехнологиялық компаниялар мен ғылыми-зерттеу институттарында инновацияларды әзірлеу және енгізу бойынша жоғары білікті жұмыс орындары пайда болады. Мысалы, биопротездер жасауға әртүрлі салалардың мамандары – биоинженерлерден бастап медицина қызметкерлеріне дейін қатысады. Сонымен қатар, биотехнология саласы айтарлықтай инвестицияларды тартады, бұл осы саланың дамып жатқан елдерінің экономикалық өсуіне ықпал етеді.

Дені сау және еңбекке қабілетті халық – экономикалық өсудің негізгі факторларының бірі. Биотехнологиялар ұсынған инновациялық емдеу әдістері адамдарға аурулар мен жарақаттардан кейін жұмысқа тез оралуға мүмкіндік береді, бұл еңбек өнімділігінің жоғалуын азайтады. Мысалы, вирустарға қарсы вакциналар (соның ішінде COVID-19-ға қарсы) тек өмірді сақтап қана қоймай, сонымен қатар еңбекке жарамсыздықтан болатын экономикалық шығындарды азайтады.

Биофармацевтиканың дамуы, гендік терапия, биопротездер және регенеративті медицина медициналық биотехнологиялардың экономикаға әсер етуінің сәтті мысалдары бола алады.

Гендік терапия ДНҚ ақауларын түзетіп, тұқым қуалайтын ауруларды емдейтін революциялық бағытқа айналды. Мысалы, омыртқа бұлшықет атрофиясы сияқты бұрын емделмейтін сирек кездесетін ауруларды емдеуге арналған терапия бұл саладағы үлкен жетістік болды. Гендік терапия тек өмірді сақтап қана қоймай, сонымен қатар ұзақ мерзімді медициналық көмекке қажеттілікті азайтып, денсаулық сақтау жүйесіне түсетін экономикалық ауыртпалықты төмендетеді.

Регенеративті медицина және биопротездерді әзірлеу саласында да айтарлықтай жетістіктер бар. Мысалы, дінгек жасушалары немесе 3D басып шығару негізінде жасалған биопротездер жоғалған органдар мен тіндерді алмастыруға мүмкіндік береді, бұл пациенттердің өмір сүру сапасын едәуір арттырады. Бұл технологиялар экономикалық жағынан тиімді, өйткені адамдардың қалыпты өмірге және жұмысқа тез оралуына көмектеседі, ұзақ мерзімді медициналық көмекке кететін шығындарды азайтады.

Биотехнология саласының өсуінің негізгі факторларының бірі ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерге салынған инвестициялар болып табылады. Әлемнің жетекші елдері жыл сайын медициналық жобаларға миллиардтаған доллар салып, жаңа технологиялар мен экономикалық тиімді өнімдердің пайда болуына ықпал етеді.

Мемлекеттік қолдау медициналық биотехнологияларды дамытуда маңызды рөл атқарады. Ғылыми зерттеулерді субсидиялау бағдарламалары, биотехнологиялық компанияларға арналған салық жеңілдіктері және қатаң реттеу стандарттары инновациялардың нарыққа белсенді енуіне ықпал етеді.

Биотехнологиялық өнімдермен халықаралық сауда және медициналық зерттеулер саласындағы жаһандық ынтымақтастық экономикалық өсуді ынталандырады. Бұл елдерге жаңа медициналық шешімдерге қолжетімділікті арттырып, технологиялар мен өнімдермен алмасуға мүмкіндік береді.

Көптеген елдерде медицинаның дамуы тікелей мемлекеттік қолдауға тәуелді. Үкіметтің денсаулық сақтау жүйесіне жұмсайтын қаржысы, ғылыми зерттеулерді қаржыландыруы, ауруханалар мен медициналық оқу орындарының құрылысы - осының бәрі саланың дамуына ықпал етеді. Мысалы, Скандинавия елдері (Швеция, Норвегия, Дания) денсаулық сақтауға жоғары деңгейде инвестиция құйып, бұл салада алдыңғы қатарлы елдерге айналған.

Медициналық технологиялар мен инновациялар медицина саласының дамуында шешуші рөл атқарады. Құрылғылар, дәрі-дәрмектер, диагностика құралдары және емдеу әдістері жаңа жетістіктерге жетіп, ауруларды емдеу мен алдын алудың жаңа жолдарын ашады. АҚШ, Германия, Жапония сияқты елдер медициналық технологиялар бойынша көш бастап келеді.

Медицинадағы зерттеулердің көлемі мен сапасы елдің ғылыми базасына және университеттердің зерттеу әлеуетіне тәуелді. Оксфорд, Гарвард, Токио университеттері сияқты жетекші оқу орындары жаңа медициналық жаңалықтар мен емдеу әдістерін жасауда маңызды рөл атқарады. Бұл елдерде ғылыми зерттеулер мен инновациялық шешімдер медицинаның дамуына үлкен үлес қосады.

Қазақстандағы медицина сапасы мен дамуы соңғы жылдары айтарлықтай өзгерістерге ұшырады, бірақ әлі де жетілдірілуді қажет ететін салалары бар. Денсаулық сақтау жүйесінің дамуына мемлекеттің қолдауы, инновациялар енгізу, инфрақұрылымды жақсарту және халықаралық тәжірибені қолдану маңызды рөл атқарады. Қазақстандағы медицинаның дамуы мен сапасын бірнеше негізгі бағыттар арқылы қарастырайық:

Қазақстан үкіметі денсаулық сақтау саласын реформалауға бағытталған бірнеше маңызды бағдарламаларды жүзеге асырып келеді. 2016 жылы Қазақстанда міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру (МӘМС) жүйесі енгізілді, бұл жүйе медициналық қызметтердің қолжетімділігін арттырып, денсаулық сақтау саласының қаржыландырылуын жақсартуға бағытталған. Бұл бастама халыққа сапалы қызмет көрсетуге жағдай жасау үшін енгізілген, алайда оны толық іске асыруға және дамытуға уақыт қажет.

Қазақстанда заманауи медициналық технологиялар мен құрал-жабдықтар саны артып келеді. Астанада, Алматыда және басқа да ірі қалаларда жаңа ауруханалар мен медициналық орталықтар ашылып, халықаралық стандарттарға сәйкес заманауи құрылғылармен жабдықталуда. Жекеменшік клиникалардың дамуы да маңызды рөл атқаруда, бұл халықтың сапалы қызмет алуға деген мүмкіндіктерін арттырады. Алайда, ауылдық және шалғай аймақтарда медициналық қызметтердің қолжетімділігі әлі де қиындық тудырады, бұл салада айтарлықтай алшақтық бар.

Қазақстанда медициналық зерттеулер мен инновациялар саласында белгілі бір жетістіктер бар. Мысалы, биотехнология, фармацевтика және хирургия салаларында зерттеулер жүргізілуде. Қан және онкологиялық ауруларды емдеу саласында да инновациялық әдістер енгізілуде. Дегенмен, бұл салаларда әлі де үлкен серпіліс қажет.

Елдегі биологиялық бейіндегі жетекші ғылыми мекеме «Ұлттық биотехнология орталығы» Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен 1993 жылы құрылған. Орталық биотехнология, биологиялық қауіпсіздік және экология саласындағы бағдарламаларды орындайды. ҰБО кадрларды даярлау және биотехнология саласындағы өзара іс-қимылды кеңейту үшін іргетас болып табылады, биотехнологиялық пайданың қоғам игілігіне әсерін барынша арттыру мақсатында өмір туралы іргелі ғылымдар мен технологиялар саласындағы пәнаралық зерттеулерге жәрдемдеседі.

Ұлттық биотехнология орталығының негізгі мақсаттары:

- ғылыми-технологиялық дамудың мемлекеттік басымдықтарына сәйкес ғылыми зерттеулерді орындау;
- жаңа технологиялар мен биотехнологиялық өнімдерді әзірлеу;
- ғылыми-техникалық бағдарламаларды, гранттарды, инновациялық жобаларды әзірлеу және іске асыруға қатысу;
- биотехнология саласында отандық және әлемдік ғылымның жаңа тиімді әзірлемелерін енгізу;
- зерттеулер жүргізу және технологиялар трансферті бөлігінде отандық және шетелдік мекемелермен өзара тиімді ынтымақтастықты дамыту.

Қазақстанда онкологиялық және жүрек-қан тамырлары ауруларына қарсы күреске ерекше көңіл бөлінеді. Онкология және кардиология салалары бойынша бірнеше жоғары мамандандырылған орталықтар бар. Астана қаласындағы Ұлттық ғылыми онкология орталығы, Ұлттық кардиохирургия орталығы және Алматыдағы Қазақ онкология және радиология ғылыми-зерттеу институты – осы салалардағы негізгі мекемелер. Оларда заманауи технологиялар мен әдістер қолданылады, бірақ халық арасында бұл аурулармен күресте алдын алу жұмыстары әлі де жеткіліксіз.

Жаңа биотехнологияларды әзірлеу елеулі уақыт пен қаржылық ресурстарды қажет етеді. Зерттеулер мен клиникалық сынақтар ондаған жылдарға созылып, миллиардтаған доллар тұруы мүмкін, бұл соңғы өнімдердің құнына және олардың кең ауқымды халық үшін қолжетімділігіне әсер етеді.

Медициналық биотехнология халықтың денсаулығын жақсарту, жаңа жұмыс орындарын құру және еңбек өнімділігін арттыру арқылы экономикалық өсімге айтарлықтай әсер етеді. Вакциналар, гендік терапия және биопротездер сияқты биотехнологиялық өнімдердің сәтті мысалдары осы саланың жаһандық денсаулық сақтау мәселелерін шешу және экономикалық дамуға ықпал ету әлеуетін көрсетеді. Дегенмен, одан әрі өсу және барынша экономикалық әсер алу үшін инвестициялар, мемлекеттік қолдау және этикалық және қаржылық қиындықтарды еңсеру қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Глик Б., Пастернак Дж. Молекулярная биотехнология. Принципы и применение. Пер. с англ. М.: Мир, 2002.- 589 с.
2. Доғалов А. Н., Досмағанбетов Н. С. Экономикалық теория: Оқулық. /А. Н. Доғалов, Н. С. Досмағанбетов/. – Алматы, 2014 – 360 б.
3. Настинова Г.Э Введение в биотехнологию: учебник для студентов вузов / Г.Э. Настинова. - Элиста: Калмыцкий государственный университет, 2013.- 123 с.
4. «Ұлттық биотехнология орталығы» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі ресми сайты <https://biocenter.kz/>
5. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы ресми сайты <https://stat.gov.kz/>

ӘОЖ 338.43:330.322.5(574)

ҚАЗАҚСТАННЫҢ АГРОӨНЕРКӘСІПТІК СЕКТОРЫН ЖАҢҒЫРТУДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК-ЖЕКЕШЕЛІК ӘРІШТЕСТІКТІҢ РӨЛІ

Асылканова Л.Б.

Ғылыми жетекші: Домалатов Е.Б., MSc, PhD-candidate
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: lauraasylkanova10@gmail.com

Аңдатпа. Ауыл шаруашылығы Қазақстанның ұзақ мерзімді тұрақты дамуына, экономикалық әртараптандыруға және халықтың өмір сүру деңгейін көтеруге бағытталған маңызды өсу көздерінің бірі болып табылады. Еліміз кең аумағы мен маңызды ресурстарының арқасында ауыл шаруашылығының үлкен әлеуетіне ие. Үкімет ондаған жылдар бойы әртүрлі стратегиялық даму бағдарламалары аясында осы экономика саласын дамытуға ерекше көңіл бөліп, көп қаражат жұмсады. Бұл мақалада біз мұндай агроөнеркәсіп секторынның мәселелерін, соның ішінде мемлекеттік саясаттың кемшіліктерін талдап, Қазақстанның осы маңызды саласын одан әрі дамыту жөніндегі ұсыныстар береміз.

Түйін сөздер: агроөнеркәсіптік кешен, азық-түлік, ауыл шаруашылығы, бағдарлама, тиімділік.

Ауыл шаруашылығы секторы – кез келген мемлекет экономикасының негізгі тірегі болып табылады. Елдегі өмір сүру деңгейі оның дамуына байланысты. Барлық дамыған мемлекеттер ауыл шаруашылығы саласына айтарлықтай қаражат жұмсап, аграрлық сектордағы шағын бизнеске субсидия береді. АӨК-тің негізгі буындары: Өсімдік шаруашылығы: дәнді дақылдар, техникалық дақылдар, жеміс-жидек өсіру. Мал шаруашылығы: ет, сүт, жүн өнімдерін өндіру. Ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу: ұн тарту, май сығыру, сүт өнімдерін өндіру, ет өнімдерін өңдеу. Ауыл шаруашылығы техникасын өндіру: тракторлар, комбайндар, егін себу машиналары және т.б.

Қазақстанның агроөнеркәсіптік секторын жаңғыртудағы мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің (МЖӨ) рөлін зерттеудің негізгі мақсаты - осы саланың дамуындағы МЖӨ-ның тиімділігін, әсерін бағалау және оны одан әрі дамыту үшін ұсыныстар әзірлеу МЖӨ жобаларының тиімділігін сандық және сапалық тұрғыдан талдау, олардың экономикалық, әлеуметтік және экологиялық әсерін анықтау. Өртүрлі МЖӨ модельдерінің (буып-түю, меншікті беру, концессия және т.б.) тиімділігін салыстыру және Қазақстан үшін ең қолайлы модельдерді анықтау.

МЖӨ жобаларын іске асырудағы негізгі кедергілерді (заңнамалық, институционалдық, қаржылық және т.б.) анықтау және оларды жою жолдарын ұсыну. Қазақстанның АӨК-ндағы МЖӨ-ның даму болашағын болжау және оның одан әрі дамуы үшін ұсыныстар әзірлеу. Басқа елдердің тәжірибесін зерттеу негізінде Қазақстан үшін тиімді МЖӨ модельдерін әзірлеу.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік-жекешелік әріптестік (МЖӨ) саласындағы қызмет экономиканың өртүрлі секторларында МЖӨ жобаларын іске асырудың тәртібін, шарттары мен ерекшеліктерін белгілейтін бірқатар нормативтік құқықтық актілермен реттеледі. Төмендегі 1-кестеде негізгі құжаттардың тізімі, сондай-ақ олардың қысқаша сипаттамасы мен айырмашылықтары берілген.

Кесте 1. Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік-жекешелік әріптестік (МЖӨ) саласындағы қызметті реттейтін нормативтік-құқықтық база

№	Нормативтік акт	Сипаттама	Айырмашылықтар
1.	«Мемлекеттік-жекешелік әріптестік туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 31 қазандағы №379-V Заңы	МЖӨ-нің жалпы қағидаттарын, нысандары мен тетіктерін белгілейді, конкурстық рәсімдерді, шарттарды жасасуды және орындауды реттейді.	Концессияларды қоса алғанда, МЖӨ-нің барлық нысандарын қамтиды және МЖӨ жобалары үшін негізгі нормативтік акт болып табылады.
2.	«Концессиялар туралы» Қазақстан	Концессиялар беру рәсімдерін,	МЖӨ нысандарының бірі болып табылатын

	Республикасының 2006 жылғы 7 шілдедегі №167-III Заңы	тараптардың міндеттемелерін, қаржыландыру және объектілерді басқару ерекшеліктерін айқындайды.	концессиялық келісімдерге маманданған.
3.	Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі	Концессиялар мен келісімшарттардың басқа түрлерін қоса алғанда, МЖӨ шарттарына қолданылатын азаматтық-құқықтық қатынастарды реттейді.	МЖӨ қатысушылары арасындағы мүліктік қатынастар мен шарттарды реттейтін жалпы құқықтық акт.
4.	Қазақстан Республикасының Бюджет кодексі	Мемлекеттік бюджет есебінен МЖӨ жобаларын қаржыландыру және олардың іске асырылуын бақылау мәселелерін реттейді.	МЖӨ жобалары шеңберінде бюджет қаражатын пайдалану аспектілерін қамтиды.
5.	«Мемлекеттік-жекешелік әріптестік объектілерін мемлекеттік меншікке қабылдау қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің м.а. 2015 жылғы 25 қарашадағы № 713 бұйрығы	МЖӨ шеңберінде құрылған объектілерді тараптардың міндеттерін, беру шарттарын, беру мерзімдерін және беруді ресімдеу үшін қажетті құжаттарды қоса алғанда, жеке әріптесінен мемлекетке беру процесін реттейді.	Заңды ресімдеу ерекшеліктерін және объектілерге қойылатын техникалық талаптарды қоса алғанда, объектілерді мемлекеттік меншікке беру тетіктерін егжей-тегжейлі регламенттейді.
6.	«Мемлекеттік-жекешелік әріптестік жобаларын жоспарлау мен іске асырудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің м.а. 2015 жылғы 25 қарашадағы №725 бұйрығы	Конкурстар, тікелей келіссөздер, мониторинг және бағалау өткізуді қоса алғанда, МЖӨ жобаларын жоспарлау және іске асыру қағидаларын бекітеді. Сондай-ақ МЖӨ веб-порталы арқылы ақпараттық	Әлеуметтік-экономикалық тиімділікті бағалау және мониторинг жүйесін құру үшін арнайы әдістемелер мен рәсімдерді қоса алғанда, МЖӨ жобаларының тәуекелдерін жоспарлауға, мониторингтеуге,

		қамтамасыз етуді реттейді және жобалардың тиімділігін бағалау және тәуекелдерді бөлу әдістемелерін қамтиды.	бағалауға және бөлуге бағытталған.
7.	«Мемлекеттік мүлік туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 1 наурыздағы №413-IV Заңы	МЖӘ шеңберінде пайдаланылуы мүмкін мемлекеттік мүлікті жекешелендіру үшін құқықтық негіздерді белгілейді.	МЖӘ жобалары шеңберінде мемлекеттік мүлікті жекешелендіруге бағытталған.
8.	«Бюджеттік инвестициялар, мемлекеттік-жекешелік әріптестік, оның ішінде концессиялар, мемлекеттік кепілдіктер беру үшін инвестициялық жобалар және техникалық-экономикалық негіздеме әзірлеуді талап ететін бюджеттік инвестициялық жобаларды бюджеттік кредиттеу, қаржы агенттерінің мемлекеттік инвестициялық саясатты іске асыруы мәселелері бойынша республикалық бюджет қаражаты есебінен сараптама жүргізу және құжаттаманы бағалау құнын айқындау әдістемесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ұлттық	Концессиялар мен Бюджеттік инвестициялық жобаларды қоса алғанда, МЖӘ жобалары үшін сараптама және құжаттаманы бағалау құнын айқындау әдістемесін бекітеді. Әдістеме техникалық-экономикалық негіздемелерді және мемлекеттік кредиттеуді талап ететін жобаларды қамтиды.	Рентабельділік пен еңбек шығындарын есептеу формулаларын қоса алғанда, МЖӘ жобалары мен концессиялар үшін сараптамалардың құнын есептеу рәсімдерін егжей-тегжейлі баяндайды, бұл оны МЖӘ қаржылық бағалау және мониторингі мәселелерінде түйінді етеді.

	экономика министрінің м.а. 2016 жылғы 21 қаңтардағы №22 бұйрығы		
--	--	--	--

Қазақстандағы агроөнеркәсіптік секторды жаңғыртудың негізгі бағыттары: заманауи ауыл шаруашылығы техникасын пайдалану, дәнді дақылдардың жаңа сорттарын енгізу, суару жүйелерін жаңарту, биотехнологияларды қолдану, ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу кәсіпорындарын дамыту, қосымша құнды өнімдер шығару, сапалы және бәсекеге қабілетті өнімдер өндіру, жаңа экспорттық нарықтарды игеру, сауда келісімдерін жасасу, логистикалық инфрақұрылымды дамыту, шағын шаруа қожалықтарын біріктіру, субсидиялар, кредиттер, кепілдемелер беру, ауыл шаруашылығын сақтандыру жүйесін дамыту, ғылыми-зерттеу жұмыстарын қаржыландыру және т.б.

Қазақстандағы агроөнеркәсіптік сектордың проблемалары: ауыл шаруашылығында әлі күнге дейін ескірген техникалар қолданылады, көптеген аймақтарда су ресурстарының жетіспеушілігі байқалады, ұзақ жылдар бойы дұрыс пайдаланылмау салдарынан жердің құнарлылығы төмендеді, өнімнің сапасы халықаралық стандарттарға сай келмейді, өнімді өндіруден тұтынушыға жеткізуде логистикалық мәселелер бар, шағын және орта шаруа қожалықтарының қаржыландыруға қолжетімділігі төмен, ауыл шаруашылығы саласында білікті мамандардың жетіспеушілігі байқалады.

Ауыл шаруашылық секторындағы МЖӨ өзінің алғашқы даму сатысында және тәжірибе көрсеткендей, бұл механизм айтарлықтай әлеуетке ие болса да, берілген кезеңде нарық қатысушыларының белсенді қызығушылығын тудырмауда. Ауылдық дамудың тұрақсыздығы әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі, ауыл шаруашылығындағы үйлеспеушілік, нәтижелі жұмыспен қамту мен еңбек өнімділігінің төмен деңгейі, жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінің жеткіліксіз дамуы, бизнес инфрақұрылымның негізгі элементтері және ғылымды қажет ететін технологияны енгізудің төмен деңгейімен байланысты. Осыған байланысты құрылымдық өзгерту және ауыл аумақтарының экономикасын әртараптандыру маңызды болып табылады [1].

Кесте 2. Агроөнеркәсіптің негізгі орындалатын принциптері

№	Принциптері	Сипаттамасы
1	Тұрақтылық	Экологиялық теңгерімді сақтау, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану.
2	Жаңартылу	Қайта жаңартылатын ресурстарды пайдалану, энергия тиімділігін арттыру.
3	Инновация	Жаңа технологиялар мен әдістерді енгізу, ғылым мен техниканы дамыту.
4	Кооперация	Әр түрлі ұйымдар мен шаруашылықтар арасындағы ынтымақтастық.

5	Тиімділік	Ресурстарды тиімді пайдалану, қалдықтарды азайту.
6	Әлеуметтік жауапкершілік	Қоғамдық игіліктерді қорғау, еңбек жағдайларын жақсарту.
7	Экономикалық тұрақтылық	Нарықтық қатынастардың тұрақтылығын қамтамасыз ету, экономикалық өсуді қолдау.

Қазақстан қол қойған БҰҰ Бас Ассамблеясының «Бейбітшілікті қайта құру. Орнықты даму саласындағы 2030 жылға дейінгі кезеңге арналған күн тәртібі» 2016 жылғы 1 қаңтарда күшіне енген тұрақты даму мақсаттары (бұдан әрі – ТДМ) 2030 жылға дейінгі кезеңдегі елдердің даму бағыттарын айқындауға тиіс. Қазақстан Республикасының АӨК дамытудың 2021-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы орнықты даму мақсаттары ескеріле отырып қалыптастырылды. [2]. Әлемдік азық-түлік нарығында елеулі өзгерістер орын алуда. Ауыл шаруашылығы өнімдерін экспорттаушы елдер халықаралық экономикалық қатынастарда жетекші рөл атқара бастайды, ал өнімнің өзі әлемдік экономика мен саясаттың негізгі құрылымдық факторларының біріне айналады. Нарықтағы жетекші орынды өз агроөнеркәсіптік кешенін жаңғырту бойынша сауатты саясат жүргізе алған және оның тиімді жұмыс істеуі мен дамуы үшін неғұрлым қолайлы жағдай жасаған елдер алады. Қазақстанның азық-түліктің әлемдік жеткізушісі ретінде елдің аграрлық секторын қалыптастыру үшін айтарлықтай ресурстық әлеуеті бар. Бұл үшін аграрлық саясаттағы тұжырымдамалық тәсілдерді қайта қарап, оны ауыл шаруашылығы бизнесі субъектілерін тікелей қаржылық қолдау моделінен АӨК-де кәсіпкерлік бастаманы дамыту, бәсекеге қабілеттіліктің өсуін және сектордың жаһандық сын-қатерлерге орнықтылығын ынталандыру үшін тең жағдай жасайтын сервистік модель құруға бағдарлай отырып, қайта қарау талап етіледі. 2030 жылға қарай Қазақстанның АӨК-і елдің сапалы азық-түлікке деген ішкі қажеттілігін қамтамасыз ете отырып, сондай-ақ аумақтың географиялық артықшылықтарын пайдалана отырып, негізінен экспорттың өсуіне бағдарланған халықаралық азық-түлік хабтарының жүйесін қалыптастыра отырып, бизнес, қаржы, технологиялар мен инвестициялар үшін магнит болуы тиіс. Осы процестерді ынталандыратын заңнамалық база құрылады, мемлекеттік қолдау жүйесі айтарлықтай оңтайландырылады, *Extension* тиімді жүйесі қалыптастырылады, ауылдық жерлердегі тыныс-тіршілікті қамтамасыз ету жағдайлары сапалы жақсарады. Ауыл халқының табысы өседі, жалпы ұлттық өнімдегі АӨК үлесі артады, аграрлық саладағы орнықты даму мақсаттарының индикаторларына қол жеткізілетін болады.

Табысты мемлекеттік-жекешелік әріптестік аясында Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенінде бірнеше негізгі жобалар іске асырылды. Алматы облысында жыл бойы көкөніс өндіру үшін құны 5 миллиард теңге болатын «Green Land Alatau» жылыжай кешені іске қосылды. 2021 жылы Қостанай облысында «Eurasian Milk» сүт зауыты салынды, ол жыл сайын 50 мың тоннадан астам өнім шығаруды жоспарлап отыр. Түркістан облысында жаңа жұмыс орындарын құрумен құны 2,5 миллиард теңге болатын жүгеріні өсіру және қайта

өңдеу жобасы басталды. Бұл жобалар мемлекет пен бизнестің жемісті ынтымақтастығын көрсетеді.

Агроөнеркәсіптік кешен субъектілерін қолдау жөніндегі іс-шараларды жүргізу үшін ауыл шаруашылығы тауарларын өндірушілерге «Кең дала» бағдарламасы арқылы жеңілдікпен несие беруге 70 млрд теңге бөлінген болатын, ал азық-түлік корпорациясының форвардтық сатып алу бағдарламасы арқылы 80 млрд теңге жіберілді, бұл өткен жылдың деңгейінен 2 есе артық. Қазақстанның 2050 ж. дейінгі стратегиялық даму басымдықтарына сай, аграрлық салағы интенсивті технологияларды ендіру, кешенді қайта жарақтандыру байланысты үлкен міндеттер жүктелуде. Бүгінде Қазақстанның ауыл шаруашылығы әртүрлі салалық және жалпымемлекеттік даму бағдарламалары аясында ынталандыру механизмдерімен қолдау тапқан [3].

Кесте 3. АӨК мемлекеттік-жеке меншік әріптестіктің SWOT талдауы

Күшті жақтары	Әлсіз жақтары
- жобаларды іске асыру үшін қажетті жер ресурстарының болуы; -ауылдық жерлерде МЖӨ бағдарламаларын іске асыруда кластерлік тәсілмен ықпал ететін білім беру инфрақұрылымын дамыту қажеттілігі; -қажет болған жағдайда барлық деңгейдегі ұйымдастырушылық және жобалық қызметті синхрондау мүмкіндігі; -ауыл шаруашылығы өндірісінің ұйымдық нысандарында көп құрылымдылықтың болуы; -шектеc елдерде азық-түлік өнімдеріне өсіп келе жатқан сұраныс.	-азық-түлікті тұтынудың тар ішкі нарығы және экспорттық тауар массасының жетіспеушілігі; -арзан көлік дәліздерінен едәуір қашықтық; -ауыл шаруашылығы шикізатын өңдеу деңгейінің жеткіліксіздігі; -сауда-логистикалық инфрақұрылымның және көтерме сауда буынының дамымауы; -қолданылатын агротехнологиялардың жеткіліксіз деңгейі; -саланың жоғары капитал сыйымдылығы; -кредиттік қаржыландырудың төмен қолжетімділігі; -климаттық жағдайлардан жоғары тәуекелдер.
Мүмкіндіктер	Қауіп-қатерлер
-Қазақстандық өнімнің сыртқы нарықтарға шығуы үшін қолайлы географиялық жағдайды пайдалану; -органикалық өнім өндірісі мен экспортының жоғары әлеуеті; -агроөнеркәсіптік кешендегі МЖӨ біртұтас мемлекеттік стратегиясын	-халықаралық нарықтардағы бәсекелестіктің өсуі; - жергілікті деңгейдегі бюрократиялық және сыбайлас жемқорлық кедергілері жобаны алға жылжытуды және оны одан әрі іске асыруды қиындатуы мүмкін;

әзірлеу, ауылды дамыту бағдарламасымен және ауыл шаруашылық өндірісінің жоғары технологиялық деңгейге өтуімен; - ауыл шаруашылық өндірісіндегі қауіпті міндетті сақтандыру институтын енгізу.	- жеке серіктестің қаржылық тәуекелі жобаны қосымша несиелік қаржыландыруды тартуды қажет етуі мүмкін.
---	---

Сонымен, агроөнеркәсіптік сектордың тиімділігін арттыру үшін экономикалық көрсеткіштерді (пайда, инвестицияларды қайтару кезеңі), әлеуметтік (құрылған жұмыс орындарының саны, ауылдық аудандарды дамыту) және экологиялық (қоршаған ортаға әсері) қамтитын мемлекеттік-жекешелік әріптестік (МЖӘ) жобаларының тиімділігін бағалау үшін нақты және өлшенетін көрсеткіштерді енгізу қажет. МЖӘ жобалары туралы ақпараттың ашықтығын қамтамасыз ету сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға және инвестициялар тартуға ықпал етеді, ал қазіргі жағдайға сәйкес МЖӘ туралы заңнаманы жаңарту және жұмсарту бюрократиялық кедергілерді азайта отырып, қолайлы инвестициялық ахуал туғызады. Басқа елдердің тәжірибелерін зерделеу және оларды Қазақстанның жағдайына бейімдеу арқылы халықаралық тәжірибені енгізу, сондай-ақ халықаралық инвесторларды тарту үшін инвестициялық форумдар мен конференциялар өткізу секторды нығайтуға көмектеседі. МЖӘ жобаларындағы барлық ықтимал тәуекелдерді бағалау және оларды басқару бойынша шараларды әзірлеу, сондай-ақ ауыл шаруашылығы кооперативтерін қаржыландыруға, кеңес беруге және оқытуға көмектесу өте маңызды. Орта және ірі ауыл шаруашылығы құрылымдарын қалыптастыру кешенді механикаландыруды енгізуге, шығындарды азайтуға және жоғары сапалы өнім алу үшін өтелімді арттыруға мүмкіндік береді. Осылайша, ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігін арттыру үшін барлық осы элементтерді бірыңғай даму стратегиясына біріктіретін тиімді қаржыландыру тетігін әзірлеу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Солтанғазин, А.Р. Аймақтық туристік кластерлерді құрудағы мемлекеттік-жекеменшік әріптестік/ А.Р. Солтанғазин, Б.М.Серікбаева, Г.К. Исенова //Проблемы агрорынка.-2020.-№ 1.-Б. 53–6.
2. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021 – 2030 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 30 желтоқсандағы № 960 қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000960>
3. Акимбекова Г.У., Аюлов А.М., Егизбаева Г.К. Кооперирование малых форм хозяйствования в АПК РК // Проблемы агрорынка.- 2015.- № 2.- с. 79.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ: МИФТЕР, ФАКТІЛЕР ЖӘНЕ ПЕРСПЕКТИВАЛАР

Ахметқалий А., Ондасынова Д., Акатаева А., Сералиева С., Ернар А.
Ғылыми жетекшісі: Асубаева А.С., сениор-лектор, экономика магистрі,
Конуспаев Р.К., эконом.ғыл.кандидаты
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: ayaluvka@outlook.com

Аңдатпа: Бұл мақалада "жасанды интеллект" ұғымы қарастырылады; ғылымның осы саласына тән мифтер және жасанды интеллекттің іс жүзінде жүзеге асырылған бағыттары.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, сараптамалық жүйелер, нейрондық желі, мифтер, Интеллектуалды ақпараттық жүйелер.

Қазіргі уақытта жасанды интеллект (AI) тақырыбы әлемдегі ең маңызды және өзекті тақырыптардың бірі болып табылады және мұның бірнеше себептері бар.

Біріншіден, жасанды интеллект қазір өмірдің көптеген салаларында қолданылады, мысалы, медицина, банк, өндіріс, көлік және т.б. жасанды интеллекттің арқасында біз дәлірек диагноздар ала аламыз, қаржылық операцияларды тезірек және тиімдірек жргізе аламыз, өндірістік процестерді автоматтандырамыз және көлік қауіпсіздігін жақсартамыз. Алайда, жасанды интеллектті қолданудың өсуімен этикалық, құқықтық және әлеуметтік салдарға байланысты жаңа мәселелер туындайды, оларды ескеру және реттеу қажет. Курстың соңғы сабағы осы тақырыпқа арналады, сондықтан сіз оған әлі назар аудармайсыз.

Екіншіден, AI әртүрлі салалардағы инновациялар мен жақсартулар үшін үлкен әлеуетті ұсынады.

Мысалы, медицинада ai ауруларды дәлірек болжау, тәуекелдерді бағалау және емдеу тиімділігі үшін пайдаланылуы мүмкін. Көлік саласында AI келесі мақсаттарда пайдаланылуы мүмкін

Жасанды интеллектті қоғамда қолдану аясы кеңейіп, әртараптандырылуда, бірақ бұл машиналар адамды толығымен алмастырады деп ойлауға негіз бермейді. Ия, және оған ұмтылу екіталай. Кез-келген жүйенің жұмысы, тіпті өте "ақылды және ақылды" адам басқаруы және басшылыққа алуы керек. Жасанды интеллект мүмкіндіктері күнделікті жұмысты жеңілдету және ауыр жұмыс орындарында адамды ауыстыру үшін пайдаланылуы керек. Алдағы онжылдықтарда не болады.

Енді осы тақырыптың мифтарына келсек.

Бірінші Миф: жасанды интеллект құру немесе күйін келтіру үшін әзірлеушілер адам миының қалай жұмыс істейтінін түсінуі керек.

Майкл Джордан бұл пікір дұрыс емес деп санайды. Жасанды интеллект құрылғысы "адам" интеллектінің жұмысымен байланысты емес. Оның пікірінше,

нейробиологияның жасанды интеллекттің жұмысы мен құрылғысына делдалдық қатынасы бар.

Екінші Миф: жасанды интеллект-қазіргі ғылымның соңғы жетістігі.

Көптеген адамдар "адам сияқты ойлайтын" компьютерлер жақын арада біздің өміріміздің барлық салаларында болады деп санайды. Мұндай пайымдаулар жасанды интеллект туралы білетіндердің барлығы дерлік деген идеяға негізделеді және осы саладағы барлық жетістіктер Қазіргі ғылыми жетістіктерге жатады. Бұл пайымдаулардың опасыздығы, шын мәнінде, осы саладағы қазіргі білімнің көпшілігі белгілі болған қайта өңделген және толықтырылған ақпарат болып табылады.

Жасанды интеллект адамдар сияқты сана мен субъективті тәжірибеге ие емес.

AI-алгоритмдер мен деректерді пайдалана отырып, белгілі бір тапсырмаларды орындау үшін жасалған бағдарламалар мен жүйелер. Ол тек әзірлеушілер оның бағдарламалары мен модельдеріне енгізген мінез-құлықты көрсетеді. Әзірлеушілердің араласуынсыз және жаңартуынсыз AI жаңа білімді өздігінен ала алмайды немесе модельдерін өзгерте алмайды.

Жасанды интеллект туралы фактілер

AI музыка жасай алады: әр түрлі жанрларда түпнұсқа музыкалық композициялар жасауға қабілетті алгоритмдер бар. Мысалы, AIVA (Artificial Intelligence Virtual Artist) - бірнеше симфониялар жазған AI.

Жасанды интеллекттің алғашқы нұсқалары: жасанды интеллект бойынша алғашқы жұмыс 1950 жылдары басталды. Алғашқы бағдарламалардың бірі 1956 жылы Аллен Ньюелл мен Герберт Саймон жасаған "логикалық теоретик" (логикалық теоретик) болды.

Медицинадағы AI: жасанды интеллект ауруларды диагностикалау үшін белсенді қолданылады. Бір мысал-дәрігерлерге дәл диагноз қоюға және емдеудің оңтайлы әдістерін таңдауға көмектесетін IBM Watson жүйесі.

Өнердегі AI: Машиналық оқыту алгоритмдері қазірдің өзінде бірегей өнер туындыларын жасайды. Мысалы, Obvious ai жасаған портрет Christie's аукционында 432,500 долларға сатылды.

AI және eSports: жасанды интеллект шахмат пен го ойнап қана қоймайды, сонымен қатар күрделі бейне ойындарды да ойнайды. 2019 жылы команда

Қазіргі замандағы жасанды интеллекттің перспективалары

Жасанды интеллектті медицинада қолдану

Жасанды интеллект технологияларын қолданудың осы саласы үшін оның ақпаратты жинау, талдау және логикалық қорытынды жасау қабілеті ерекше өзекті. Осының арқасында жасанды интеллект диагноз қою, деректерді тіркеу, дәрігердің көмекшісі қызметін орындау үшін қолданыла алады. Осы міндеттерден басқа, жасанды интеллект пациенттің нақты патологиялардың дамуына бейімділігін анықтауға, созылмалы типтегі аурулардың барысын болжауға және ауруды ерте анықтауға тапсырылуы мүмкін.

Мұндай бағдарламалар IBM-дің Watson суперкомпьютерінде, DeepMind Health Google-да іске қосылды, FDNA-дан Face2Gene қосымшасы әзірленуде

(генетикалық жолмен берілетін ауруларды анықтау, фотосурет арқылы). Ресей Федерациясында AI – "үшінші пікір" көмегімен шешім қабылдауды қолдау жүйесі бойынша жұмыс жалғасуда. Онкологиялық орталықтарда бағдарламаны пайдаланады Botkin.AI.

Білім беру саласында жасанды интеллектті қолдану

Бүгінгі таңда білім беру саласының алдына бейімделген оқыту мен прокторингті дамыту бағытында міндеттер қойылды. AI көмегімен оқушылардың барлық санаттарына материалды игеру процесін жеңілдету үшін белгілі бір оқушыға сәйкес келетін оқу материалын және оқыту әдісін таңдау бойынша жұмысты автоматтандыру жоспарлануда.

Прокторингтің функциялары емтихан кезінде оқушыларды бақылау болып табылады. Роботқа веб-камераның көзі "көрмейтін" әр түрлі факторларды жазып, не болып жатқанын бақылау міндеті жүктелген, өйткені қазіргі студенттер кез-келген техникалық құрылғыны жеңеді. Мойындау керек, білім беру саласында бәрін техникаға сеніп тапсыруға болмайды. Оқытуда мұғалімнің жеке басы, оның харизмасы, оқушылармен дұрыс қарым-қатынас орнату қабілеті үлкен рөл атқарады.

Өнеркәсіптік салада жасанды интеллектті қолдану

Жасанды интеллект жүйелерін қолданудың осы саласында жұмыс процестерін автоматтандыру мүмкіндігі қажет. Көбінесе бүгінде конвейерде орындалатын операциялар автоматтандырылады.

Алайда, LG компаниясы қазірдің өзінде зауытты ашуды жоспарлап отыр, онда бүкіл ұйым жасанды интеллектке сеніп тапсырылады: шығын материалдарымен жабдықтау мәселелері, станоктардың жұмысын, өнімнің сапасын және жоспарланған көрсеткіштердің орындалуын бақылау, қойма жұмысы және т.б. онда жұмыс істейтіндердің саны минималды болатыны түсінікті.

Жапония, ҚХР, Америка Құрама Штаттары, Германия, Швейцарияның ірі өнеркәсіптік кәсіпорындарының иелері зауыттар мен фабрикаларды қайта жабдықтауға үлкен қаражат салады. Көптеген кәсіптер, тіпті интеллектуалды еңбекпен байланысты, компьютерлік парктің ұлғаюы үшін ескіреді.

Ауыл шаруашылығындағы жасанды интеллект

Ауыл шаруашылығы жасанды интеллекттің негізгі салаларына да жатады. Кәсіпорындар егістіктердегі арамшөптерді анықтау және жою, дақылдардың ауруларын анықтау, зиянды жәндіктерді тану, пестицидтер мен тыңайтқыштар алаңдарында қажетті мөлшерде үнемді тарату үшін AI пайдаланады. Сонымен қатар, жүйелер қоршаған орта параметрлерінің өзгеруін бақылайды – ауа температурасы, ауа ылғалдылығы және т. б.

Ғалымдар техникалық тұрғыдан оң болжамдар жасайды және жасанды интеллект болашақтың технологиясы екеніне сенімді. Мамандар ұзақ мерзімді перспективада біртұтас виртуалды ақыл құрылады деп келіседі:

- адамның күрделі мәселелерін шешу;
- ұтымды таңдау жасау;
- оқыту;

- байланыс.

Нұсқаулық, мұғалім және тіпті терапевт ретінде әрекет етіңіз.

Алайда, мақсатқа жетудің нақты уақыты анықталмаған. Мұнда әртүрлі көзқарастар бар. Бір ғана нәрсені айтуға болады: алдағы 100 жылда бізді қазіргі әлем тұжырымдамасын өзгертетін үлкен жетістіктер күтеді.

ӘОЖ 349,6(547)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Әбекова С.А.

Ғылыми жетекшісі: Садуақасова Л.К., Заңтану магистрі, сениор-лектор
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: L_saduakasova@mail.ru

Қазақстан Республикасының экологиялық қауіпсіздік мәселелері мемлекеттік саясаттың аса маңызды бөлігін құрайды. Бүгінде елімізде экологияны қорғау, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану және экологиялық дағдарыстардың алдын алу мәселелері ұлттық деңгейде қарастырылуда. Табиғи ресурстарды пайдалану мен қоршаған ортаны сақтау қоғам мен болашақ ұрпаққа тиесілі құқық ретінде қабылданып, бұл саланың құқықтық реттелуі маңызды міндетке айналды. Әсіресе өнеркәсіптің және ауыл шаруашылығының белсенді дамуы жағдайында экологиялық қауіпсіздікке ерекше мән беріледі, себебі экологиялық жағдайдың нашарлауы халықтың денсаулығына және жалпы әлеуметтік тұрақтылыққа тікелей әсер етеді. Қазақстан табиғи байлығына бай ел болғандықтан, экологиялық тепе-теңдікті сақтау ұлттық байлықты қорғаумен де тығыз байланысты. Осыған орай, елімізде қоршаған ортаны қорғауға бағытталған заңдар мен ережелер қабылданып, олардың орындалуын қадағалау механизмі күшейтілді. Қоршаған ортаны қорғау саласындағы құқықтық негіздер тек табиғат ресурстарын сақтау мақсатында ғана емес, сондай-ақ тұрақты дамуды қамтамасыз ету үшін де маңызды. Бұл негіздер мемлекет пен қоғам арасындағы жауапкершілікті бөліп, экологиялық қауіпсіздікті сақтау үшін әрбір азаматтың, ұйымның және мемлекеттік органның рөлін айқындайды. Экологияның тұрақтылығын қамтамасыз ету елдің экономикалық және әлеуметтік дамуында ұзақ мерзімді нәтижелерге жету үшін маңызды, ал экологиялық заңнаманың дұрыс жұмыс істеуі тұрақты дамудың кепілі болады.

Қазақстан Республикасының қоршаған ортаны қорғау жүйесі Экология кодексі пен басқа да экологиялық заңнамалар арқылы қамтамасыз етілген. *Экология кодексі* экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында экологиялық заңдардың құрылымын анықтайтын негізгі құжат болып табылады. Бұл кодексте қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану және олардың болашақ ұрпаққа сақталуын қамтамасыз ету секілді негізгі

қағидалар бекітілген. Сонымен қатар, Экология кодексі табиғатты қорғаудағы мемлекеттік органдар мен азаматтардың міндеттері мен жауапкершіліктерін анықтап, экологияны сақтау үшін қажетті құқықтық және нормативтік талаптарды жүйелейді.

Экология кодексі— Қазақстанның қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды сақтау саласындағы басты заңнамалық актісі. Бұл құжат елдің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, табиғи ресурстарды ұтымды әрі тиімді пайдалануға және қоршаған ортаға келтірілетін зиянды барынша азайтуға бағытталған құқықтық негіздерді белгілейді. Экологиялық кодекс қоғамның барлық мүшелеріне экологиялық жауапкершілік жүктеп, мемлекет пен азаматтардың табиғатты қорғаудағы міндеттері мен құқықтарын нақтылап көрсетеді. Кодекс, сонымен қатар, табиғатты қорғаудың нақты әдістерін, экологиялық шараларды жүзеге асыру жолдарын және экологиялық мониторинг жүйесін айқындайды. Экологиялық мониторинг жүйесі қоршаған ортаға әсер етуші факторларды үздіксіз бақылап, олардың әсерін бағалауға мүмкіндік береді. Кодексте табиғат қорғау саласында мемлекеттік бақылау, қоғамдық қадағалау және азаматтардың экологиялық құқықтарын қорғау механизмдері қарастырылған. Бұл жүйе мемлекет пен халықтың экологиялық мәселелерге ортақ мүдделілік танытып, жауапкершілікті бірлесе көтеруге жол ашады. Экологиялық кодекс Қазақстанның тұрақты даму стратегиясына сәйкес келіп, елдің табиғи байлығын сақтап, экологиялық қауіпсіздікке қол жеткізу мақсатында алға қойылған міндеттерді іске асыруға бағытталған.

Қазақстанда Экологиялық кодекстен басқа да көптеген маңызды заңдар бар. Мысалы, «Су кодексі», «Жер кодексі», «Орман кодексі» және «Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы» заңдар экологиялық қауіпсіздіктің әртүрлі аспектілерін реттейді. Бұл заңдар су, топырақ, орман және жануарлар әлемін қорғаудың құқықтық негіздерін қамтиды, олардың тұрақты пайдаланылуын қамтамасыз етуге бағытталған.

Қазақстан Республикасында экологиялық заңдардың орындалуын қамтамасыз ету үшін арнайы мемлекеттік органдар мен бақылау құрылымдары жұмыс істейді. ҚР Экология және табиғи ресурстар министрлігі қоршаған ортаны қорғау жөніндегі басты орган болып табылады. Экологиялық бақылауды жүзеге асыратын негізгі мекеме – Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігі және оның аумақтық бөлімшелері. Бұл органдар экологиялық нормалардың сақталуын қамтамасыз етеді, өндірістік нысандардың экологиялық стандарттарға сәйкестігін тексереді және экологиялық заңнаманы бұзғандар үшін жауапкершілікті қарастырады.

Экологиялық аудит қоршаған ортаға әсер ететін кәсіпорындардың экологиялық стандарттарға сәйкестігін тексеруге арналған. Экологиялық мониторинг болса, табиғи ортаның өзгеруін тұрақты бақылауды жүзеге асырады. Бұл шаралар экологиялық апаттардың алдын алуға және қоршаған ортаның жағдайын жақсартуға бағытталған.

Қазақстан Республикасы экологиялық қауіпсіздік пен тұрақты даму мәселелерін халықаралық деңгейде белсенді түрде көтеріп келеді. Бүгінде

Қазақстан климаттың өзгеруі, биологиялық әртүрлілікті сақтау және тұрақты даму мәселелерін шешуге бағытталған *Париж келісімі*, *БҰҰ-ның климаттық өзгерістер туралы негіздемелік конвенциясы* және басқа да бірқатар маңызды халықаралық келісімдерге қосылған. Бұл құжаттар мемлекеттен табиғатты қорғау бойынша нақты міндеттерді талап етеді, соның ішінде парниктік газдардың шығарындыларын азайту және қоршаған ортаны қалпына келтіруге арналған шараларды жүзеге асыру міндеттемелері бар.

Париж келісіміне қосылу арқылы Қазақстан жаһандық климаттық өзгерістермен күресуде өз жауапкершілігін мойындай отырып, көміртегі шығарындыларын азайту және энергияны тиімді пайдалану мақсаттарына қол жеткізуге бағытталған стратегиялар қабылдады. Сонымен қатар, Қазақстан табиғи ресурстарды тұрақты пайдалану мен сақтауды қамтамасыз етуде өз заңнамасын халықаралық экологиялық стандарттарға сәйкестендіруді қолға алып, ішкі экологиялық саясатты күшейтуде.

Қазақстанда қоршаған ортаға әсерді бағалау міндеті енгізілген. ҚОӘБ жүйесі халықаралық стандарттарға сай жасақталып, жобалар мен өндірістік нысандардың экологияға тигізетін әсерін бағалауға көмектеседі. Бұл шаралар табиғат ресурстарын сақтау және зиянды әсерлерді азайтуға бағытталған.

Қазақстанда экологиялық мәселелерді шешу тек мемлекеттік органдардың міндеті ғана емес. Азаматтар мен қоғамдық ұйымдардың экологиялық санасізі де маңызды рөл атқарады. Экологиялық білім беру мен ағартушылық жұмыстары арқылы қоғамның табиғатты қорғауға деген көзқарасын дамыту қажет. Қазақстанда экологиялық білім беру мектептер мен университеттерде жүзеге асырылып, жастардың табиғатты қорғауға саналы көзқарасын қалыптастыруға бағытталған. Экология пәндерін енгізу, жастарды табиғатты қорғау жұмыстарына тарту экологиялық мәдениетті дамытудың маңызды тәсілі болып табылады.

Экологиялық мәселелерді шешуде қоғамдық ұйымдар белсенді рөл атқарады. «Жасыл экономика» концепциясын насихаттайтын қоғамдық қозғалыстар мен ұйымдар экологиялық мәдениетті қалыптастырып, қоғамның экологиялық құқықтарын қорғауда маңызды орын алады. Олар халықтың экологиялық ақпаратқа қолжетімділігін қамтамасыз етіп, экологиялық мәселелерді шешуге бағытталған жобаларды жүзеге асыруда белсенділік танытады.

Қазақстанның экологиялық заңнамасы бүгінгі таңда жеткілікті дәрежеде дамығанымен, оны тағыда жетілдіру қажет. Қоршаған ортаға әсер ететін өндіріс орындары, өнеркәсіптік қалдықтар және парниктік газдардың шығарындылары экологияға зиян келтіруде. Осы орайда заңнаманы жетілдіру, заманауи талаптарға сай бейімдеу және қатаңдату маңызды.

Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін экологиялық заңдардың кейбір нормаларын қатаңдату қажет. Заңдарды жетілдіру және халықаралық экологиялық стандарттарға сәйкестендіру Қазақстанның экологиясын сақтауға мүмкіндік береді. Өндіріс орындары мен өнеркәсіп нысандарын табиғатқа зиян келтіргені үшін экологиялық салықтар мен айыппұлдарды күшейту

Қазақстанның экологиялық заңнамасын тиімді етудің бір тәсілі болып табылады. Бұл шаралар арқылы табиғат ресурстарын үнемдеп пайдалануға ынталандыруға және экологияны сақтауға ықпал етуге болады.

Қазақстан Республикасының қоршаған ортаны қорғауға арналған құқықтық негіздері мемлекеттің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануға бағытталған. Қазіргі уақытта экологиялық мәселелердің алдын алу мен шешу үшін заманауи тәсілдерді қолдану қажет. Экологиялық заңдарды жетілдіру, қоғамның экологиялық мәдениетін арттыру және халықаралық стандарттарға сай бейімдеу – Қазақстанның экологиялық болашағын қамтамасыз етудің басты қадамдары.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Экология кодексі. Астана, 2021.
2. Назарбаев, Н.Ә. (2012). *Қазақстанның «жасыл экономикаға» өтуі туралы заңнамалық негіздер*. Астана: Қазақстан Республикасы баспасы.
3. БҰҰ-ның Климат өзгерісі туралы конвенциясы. БҰҰ, 1997.
4. «Жер кодексі» (Қазақстан Республикасы). Астана, 2003.
5. Лаумулин, М. (2020). *Қазақстан және экологиялық қауіпсіздік*. Алматы: Экология және табиғи ресурстар институты.
6. Жақыпов, Е. (2019). *Экологиялық құқық: Қазақстанның даму жолы*. Алматы: Қазақ университеті.
7. Халықаралық экологиялық стандарттар мен тәжірибелер: Париж келісімі.

УДК 343.3/7

КРИМИНАЛИЗАЦИ ОБЕЩАНИЯ/ПРЕДЛОЖЕНИЯ ВЗЯТКИ И СОГЛАСИЯ НА ЕЕ ПОЛУЧЕНИЕ: ВОПРОСЫ ПРАКТИЧЕСКОГО ПРИМЕНЕНИЯ

Байркенова Г.Т.

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: bairkenova42@mail.ru

Современная антикоррупционная политика Республики Казахстан реализуется в трех ключевых направлениях - коренное изменение общественного сознания, системное устранение предпосылок коррупции, обеспечение неотвратимости ответственности за коррупцию. По данному принципу разработана Концепция антикоррупционной политики на 2022 - 2026 годы.

Следует отметить, что с момента образования Агентства Республики Казахстан по противодействию коррупции реализовано четыре пакета антикоррупционных поправок, а в настоящее время на стадии рассмотрения Мажилисом Парламента пятый пакет законодательных инициатив, в рамках

которого предусмотрено внедрение новых для Казахстана стандартов борьбы с коррупцией, признанных на международной арене.

Однако, некоторые предложения Концепции антикоррупционной стратегии по совершенствованию Уголовного кодекса РК на основе 4-ого раунда мониторинга Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией не соответствуют устоявшейся уголовно-правовой доктрине Казахстана, зависят от правовых традиций формирующихся в русле общественных реалий государства. В связи с этим некоторые новеллы среди юристов вызвали неоднозначную реакцию.

Так, в Мажилисе Парламента РК на обсуждении находится пакет антикоррупционных поправок в Уголовный, Уголовно-процессуальный кодексы и Закон «Об оперативно-розыскной деятельности», нацеленный на криминализацию обещания/предложения взятки.

Разработчики норм предлагают ввести в Уголовный кодекс РК в качестве самостоятельных составов новый вид уголовного правонарушения в виде статьи 366-1 «Дача согласия на получение взятки, просьба или требование взятки» и статьи 367-1 «Предложение или обещание взятки».

Позволим себе согласиться с мнением казахстанского ученого Мицкой Е.В. о том, что «введение уголовной ответственности за обещание получить взятку и предложение дачи взятки видится несостоятельным».

Так, преступлением признаётся совершенное виновно общественно опасное деяние (действие или бездействие), запрещенное Уголовным кодексом. То есть, мысли и слова, если они не нашли реального объективного воплощения в конкретных действиях – не являются преступлением. Исключение составляют слова, выраженные в непристойной форме или распространяющие заведомо ложные сведения, поскольку «вылетевши из уст» они уже нарушают душевную организацию индивида или группы индивидов (например, оскорбление, клевета, хулиганство) или направлены против человеческого естества – психика в процессе эволюции возникла именно для объективного, точного отражения реальности, такой какая она есть, даже страшной. Поэтому «слова-дезинформация» могут составлять конструктор либо самостоятельного состава уголовного правонарушения (например, заведомо ложное сообщение об акте терроризма), либо быть одним из элементов состава уголовного правонарушения (например, хищение чужого имущества путём обмана).

Вместе с тем, разработчики проекта закона предлагают криминализировать простые слова-обещания, в данном конкретном случае – слова-обещания о получении или о передаче взятки. Обещание получить взятку или предложение дачи взятки без реального получения взятки или дачи взятки будет тяжело доказуемым на практике, потому что можно пообещать получить взятку или предложить дать взятку но без истинного и реального намерения это сделать на самом деле. При чем субъективная сторона как элемента состава данного преступления не будет установлена в той достаточной мере, чтобы привлечь лицо к ответственности.

Нельзя исключить того, что лицо может дать обещание получить взятку, как и сделать предложение дать взятку, но в момент ее передачи или до ее передачи, может отказаться от получения взятки. Как известно, в силу ст. 26 УК РК добровольный отказ от получения взятки исключает привлечение к уголовной ответственности.

Статья 24 УК РК раскрывают понятия приготовления к преступлению и покушения на преступление, которые могут рассматриваться как охватывающие обещание, предложение и просьбу взятки. При этом ответственность за приготовление наступает при совершении тяжких и особо тяжких преступлений, а ответственность за покушение дополнительно охватывает и преступления средней тяжести.

В соответствии со ст. 367 УК РК дача взятки делится на простой и квалифицированные составы, то есть не все составы получения взятки относятся к тяжким и особо тяжким. В случае принятия законопроекта по криминализации обещания получения взятки, необходимо будет все составы получения взятки уравнивать и сделать тяжкими и особо тяжкими, либо вводить уголовную ответственность за приготовление к преступлению средней тяжести. В результате уравнивается приготовление к преступлению и покушение на преступление. Кроме того, обещание получения взятки становится в один ряд с приготовлением к террористическому преступлению, а степень общественной опасности уголовно-наказуемых деяний, в данном случае, разная.

В уголовном праве существует институт добровольного отказа от совершения преступления, который не влечет уголовной ответственности. Эта норма никак не может соотноситься с криминализацией обещания/предложения взятки и согласия на ее получение. Вводя добровольный отказ в уголовный закон, государство гарантирует правонарушителю свободу от уголовного преследования и, тем самым, стимулирует его не совершать преступных действий. Если обещание и предложение взятки будут криминализированы, то добровольный отказ будет распространяться и на них. Отсюда следует, что лицо не будет привлечено к уголовной ответственности.

Применение обещания дать или получить взятку на практике будет также осложнено проблемой разграничения данного действия от малозначительного, за которое не наступает уголовная ответственность. Малозначительное деяние формально может содержать в себе признаки какого-либо деяния, предусмотренного Особенной частью УК РК, но в силу своей малозначительности оно не представляет общественной опасности. При обещании дать или получить взятку, даже пусть выраженном вслух и зафиксированном на видео, но без реального намерения это сделать и без реального получения взятки фактически не наступит никаких общественных опасных последствий. Складывается неоднозначная ситуация. Как быть? По отношению к обещанию дать или получить взятку положение уголовного закона о малозначительности не будет действовать? Тогда по отношению ко всем остальным деяниям норма о малозначительности будет применяться. Любой закон как средство управления в государстве должен иметь четкие юридические

начала. В случае криминализации обещания дать или получить взятку, по нашему мнению, мысль казахстанского законодателя, которая уже закреплена в действующем уголовном законе, сделается нечеткой, поскольку теряется логическая взаимосвязанность и последовательность изложения уголовно-правовых норм в отношении разных деяний, нарушается единообразное понимания уголовного закона.

Таким образом, новеллы в любой отрасли права направлены, прежде всего, на повышение эффективности имеющихся правовых инструментов противодействия коррупции. При этом имплементация международно-правовых норм во внутренне законодательство любой страны должна осуществляться с учетом ее национальных особенностей. Признавая то, что есть несоответствие некоторых казахстанских уголовно-правовых норм международным антикоррупционным стандартам, необходимо ввести те их них, которые не противоречат устоявшейся доктрине уголовного права Казахстана. Одновременно необходимо оптимально использовать внутренние ресурсы уголовного закона по его совершенствованию.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

Мицкая Е.В. К вопросу о криминализации обещания/предложения взятки и согласия на ее получение в Казахстане. «Российско-азиатский правовой журнал». Право. 2023. С.69-72.

ӘОЖ 658

ВИРТУАЛДЫ ЛОГИСТИКАНЫҢ ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАДАҒЫ РӨЛІ

Бақытбекқызы К., Айткалиева Д.

Ғылыми жетекші: Байгужинова А.Ж., сениор-лектор

Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: bakytbekkyzy.kamila123@gmail.com

Аңдатпа. Мақала бизнестің жаһандануы тұрғысынан виртуалды логистиканы зерттеуге арналған. Жаһанданудың түсінігі мен жалпы белгілері, сонымен қатар жаңа ақпараттық жағдайдағы логистиканың өзіндік ерекшеліктері қарастырылады.

Түйінді сөздер: жаһандану, халықаралық, виртуалды логистика, ақпараттандыру, ақпараттық технологиялар.

Жаһандық экономиканың дамуымен бірге, бірге жоғары, жылдам қарқынмен әлемдік кеңістікте ХХ ғасырда жаһандық, халықаралық, трансшекаралық, ұлттық және аймақтық логистикалық жеткізу тізбегіндегі және тауарлық материяның, энергияның, ақпараттың және импульстің түрленуі мен берілуінің көліктік-кинетикалық, хронометриялық процестерінің бірлігін ескере отырып дамыды[1].

Адамзат қоғамы дамуының әрбір кезеңі ол үшін аса мәнді құбылыстарды білдіретін терминдерді тудыратынын айта кеткен жөн. ХХІ ғасырда «жаһандану» сөзі осындай символдық терминге айналды. Жаһандану саласы әртүрлі профильді, идеологиялық бағытты, идеологиялық бейімділік пен құмарлықты кәсіби мамандардың назарын аударды. Бұл құбылыс екіұшты реакцияны, кең ауқымды пікірлер мен бағалауларды тудырады: әлемге және ұлттық қауымдастықтарға үлкен өзгерістерді, жасырын қауіп-қатерлерді, қауіптер мен сын-қатерлерді күтуден бастап, қоғамның да дамуының жаңа көкжиектерінің ашылуына қуануға дейін.

Жаһанданудың ерекше аспектілеріне экономикалық, әлеуметтік-мәдени, ақпараттық-коммуникациялық, саяси, білім беру және т.б. жатады. Дегенмен, жаһандану осы аспектілердің қарапайым қосындысынан әлдеқайда көп. Бұл біздің көз алдымызда дамып келе жатқан және әлем мен адамдардың келбетін өзгертетін, жаңа мүмкіндіктер тудыратын және бірдей ықтимал тәуекелдер мен қиындықтарды тудыратын жаһандық үрдіс.

Жаһандану ұғымының қырлары мен сырлары көп және оған біртұтас анықтама берудің мағынасы жоқ, өйткені жаһандану көріністері олардың бірінің ешбір шеңберіне сыймайды. Жаһандану қазіргі әлемнің өзара байланысының күшеюін және әртүрлі елдерде болып жатқан оқиғалардың өзара тәуелділігін және әртүрлі мәдениеттегі адамдардың өмір салтын біріктіруді және олардың коммуникациялық байланыстар, теледидар, компьютерлер, интернет арқылы бірігуін білдіреді. т.б [2]. Қазіргі уақытта жаһандану процестері бүкіл әлемге айналды.

Кез келген жаһандық үдерістің қашанда қолдаушылары да, қарсыластары да болатыны белгілі. Жаһандануды жақтаушылар одан дамушы елдерде орта таптың пайда болуы мен нығаюы, шеткері елдердің экономикасының өсуі, әлемдік нарықтың кеңеюі, бәсекелестіктің күшеюі, демократиялануы және әлемдік мәдениеттің қалыптасуы сияқты артықшылықтарды көреді. Қарсыластар ұлттар арасындағы теңсіздіктің күшеюі, экономикалық деградацияның күшеюі, егемендіктің жоғалуы және ұлтшылдықтың күшеюі сияқты жағымсыз салдарларды атап өтеді.

Көбінесе жаһандану қазіргі қоғамның интернационализацияға, мемлекеттік шекараларды және басқа да кедергілерді еңсеруге бейімділігін көрсеткен құрамдас бөліктеріне әсер етеді. Бизнесті жүргізудің дәстүрлі тәсілінің логикасынан айырмашылығы, қазіргі жағдайдағы негізгі талаптар тұтынушылардың үнемі өзгеріп отыратын қажеттіліктері мен мүдделеріне нарық субъектілерінің икемділігі мен бейімделуі болып табылады. Неоэкономика креативтілік принциптеріне сәйкес келетін тік иерархиялық құрылымдарға қарағанда мұндай субъектілерге көбірек теңдік қамтамасыз ететін ақпаратпен, дайын өніммен алмасу, қабылданған шешімдерді үйлестіру үшін экономикалық қатынастар субъектілері арасындағы көлденең байланыстарды дамытуды көздейді [3].

Жоғары технологиялар заманындағы жаһандану және жан-жақты интеграция виртуалды әлемнің тығыздануы мен ақпараттық кеңістік

жүйелерінің бірігуінің салдары болып табылады. Тиісінше, коммуникацияларды, басқару жүйелерін тереңдету және озық платформаларды, сайттарды және бизнес орталарды енгізу виртуалды логистика сияқты тұжырымдаманың пайда болуына түрткі болды.

Қазіргі уақытта әлем виртуалды логистиканы электронды коммерцияны жүргізу немесе басқаша айтқанда Интернет арқылы сату құралы ретінде анықтайды. Түсініктеменің тереңірек нұсқасын қарастыратын болсақ, онда виртуалды логистика «барлық элементтері ұтымды біріктірілген және заманауи ақпараттық-телекоммуникациялық технологиялар мен бағдарламалық өнімдердің көмегімен құрылған бірыңғай ақпараттық кеңістікте оңтайлы жұмыс істейтін жүйе. Логистикалық жүйенің мұндай виртуалды нұсқасы, сайып келгенде, тапсырыс берушінің тапсырысының жоғары сапалы және жылдам орындалуын қамтамасыз етеді, бұл виртуалды логистикалық жүйенің барлық қатысушыларының басқа бизнес-жүйелермен салыстырғанда қосымша бәсекелестік артықшылықтарға ие екендігін білдіреді» [4].

Дүниежүзілік нарықтың өндіруші нарықтан тұтыну нарығына қайта бағдарлануы тауар өндірушілер мен сауда компаниялары арасындағы бәсекелестіктің күшеюіне әкеледі. Компанияларыңыздың қызметі аясындағы бизнес-процестерді оңтайландыру, өмір сүру және бизнесіңізді одан әрі дамыту үшін нарықтық өзгерістерге жылдам әрекет ету керек. Тұтынушыға тауарларды жылжыту кезінде шығындарды азайту мақсатында материалдық ағындардың қозғалысын ұйымдастыру және басқару құрылымын белгілі бір қайта құруды, ағымдағы мәселелерді шешу үшін жаңа басымдықтарды бөлуді талап етеді.

Бизнесті тиімді жүргізу мақсатында материалдық құндылықтардың қозғалысын басқаруға қатысты шешімдер дәл виртуалды логистика саласында орналасқан.

Виртуалды логистикалық орталық қашықтан жұмыс істеуге және тапсырмалар мен командаларды орындауға мүмкіндік береді және бұл бүкіл әлем бойынша логистикада жұмыс берушінің қолында болатын қызметкерлердің болуына мүмкіндік береді. Uber, Amazon, Alibaba мысалдарын қолдана отырып, олар бұлттық платформаларда сақтау арқылы өздерінің барлық бизнес-модельдерін негіздейді, барлық есептеулер бұлтты есептеулерде, Интернет желісінде және т.б. жүзеге асырылады [6]. АКТ бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін жеткілікті кең мүмкіндіктерге ие, өйткені ол басқару процестерін жаңғырту арқылы тұтынушылар, жеткізушілер және іскер серіктестер арасында тығыз серіктестік орнатады.

Ақпарат ағынының өзі өндіріс жүйесіндегі материалдық игіліктерге параллель жүреді. Ақпарат ағынының интеграциясы виртуалды логистикалық жүйені толықтырушы, өнімді етеді және ағындық процестердегі барлық кедергілерді еңсереді.

Жарқын мысалдардың бірі -Jana Post логистикалық компаниясы. Мұнда, қадағалау қызметінің арқасында пайдаланушы кез келген уақытта күтілетін тауарлық өнімнің қазіргі сәтке дейін қанша жол жүргенін біле алады. Сонымен қатар, мұны компанияның ресми интернет-ресурсында да, мобильді қосымшаны

пайдалану арқылы да жасауға болады. Кәсіпорынның филиалдары пошта қызметінің 52 аумақтық бөлімшелеріне (UFPS) және 5 мамандандырылған бөлімдерге бөлінеді, олардың құрамына [5]:

- Қалааралық поштаны тасымалдаудың негізгі орталығы.
- Автоматтандырылған сұрыптау орталықтары.
- Гибридті пошта орталықтары.
- Қазақ поштасы

Филиалдарға жеке құрылымдық бөлімшелер кіреді, оның ішінде пошта бөлімшелері, пошта тасымалдау бөлімдері, магистральдық және аймақтық сұрыптау орталықтары бар. Соңғы жылдары компанияның жұмысының жақсаруына бүкіл Қазақстан бойынша логистикалық қуаттарды жаңарту арқасында қол жеткізілді. Жүктерді өндеуге арналған қойма терминалдары жаңғыртылуда, хаттар үшін де, одан да әсерлі жөнелтілетін бланкілер үшін, атап айтқанда, салмағы 2 кг-ға дейінгі сәлемдемелер үшін сұрыптау конвейер желілерінің саны артып келеді.

Техникалық қайта жарақтандыру Халықаралық пошта алмасу орнына да әсер етті – учаскелерге тіркеу және тексеру операциялары үшін желілер саны қосылды, автоматты сұрыптау жабдықтары орнатылды, қызметкерлер саны ұлғайтылды. Осы іс-шаралардың нәтижесінде кешендердің өткізу қабілеті он есеге ұлғайып, тәулігіне 380 мың сәлемдеме бірлігіне жетіп, салмағы үш килограмнан асатын пакеттерді сұрыптау үшін ММРО-да екіден астам сұрыптауға қабілетті автоматтандырылған жоғары жылдамдықты желі енгізілді.

Мұндай аймақтарға тасымалдау үшін, әдетте, көліктің бірнеше түрі қолданылады: жер, әуе және су, ал тасымалдаушылар Қазақстан поштасының бөлімшелері де, үшінші тарап ұйымдары да болып табылады.

Сонымен, жаһандану дәуіріндегі виртуалды логистика кәсіпорын құрылымы арқылы ақпарат пен материал ағынын қадағалау ғана емес. Бұл нақты уақыттағы бақылау, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып, логистикалық ресурстардың мүмкін комбинацияларын модельдеу сияқты элементтері бар күрделі ақпараттық құрылым. Виртуалды логистика ресурстар мен мүмкіндіктерді ұтымды бөлу арқылы нақты уақыт режимінде логистикалық процесті басқаруға мүмкіндік береді, ол виртуалды экономиканы, бизнес Интернетті және электрондық коммерцияны сәтті және тиімді толықтырады [6]. Бұл тәуелсіз ұйымдар желісіндегі қолжетімді ресурстар мен мүмкіндіктер жүйесінің толық ашықтығы арқылы жеткізу тізбегіндегі жоғары технологиялық икемділікті қамтамасыз етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Воронов В.И. Халықаралық логистика (Электрондық ресурс). Университет хабаршысы (Мемлекеттік басқару университеті). 2019. 70 б.

2. Воронов В.И., Воронов А.В. Кеңістіктер мен шекаралардың халықаралық логистикасы: тұжырымдаманың қалыптасуының негізгі аспектілері, миссиясы, мақсаттары, функциялары, интегралдық логикасы, принциптері мен әдістері. Бақылау. 2020. Т. 3 No 2. 27–36 б.

3. Воронов В.И., Воронов А.В., Лазарев В.А., Степанов В.Г. Логистиканың халықаралық аспектілері: Оқу құралы. / Владивосток: ВГУЭС баспасы, 2022. - 168 б.

4. Лазарев В.А., Воронов В.И. Еуразиялық Кеден Одағындағы трансшекаралық логистика [мәтін]: монография: / Мемлекеттік басқару университеті, Мемлекеттік басқару университетінің Көлік, туризм және халықаралық бизнестегі менеджмент институты. - М.: ГУУ. 2019. – 158 б.

5. <https://www.janapost.kz/>

6. Ермаков И., Петухов Д. Ұлттық логистикалық жүйені дамыту мәселесінің мәлімдемесі. Логистика. 2019 ж. No 11 (96). 56–59 б.

ӘОЖ 336.1

ҚАРЖЫДАҒЫ НЕГІЗГІ ҚҰРАЛДАРДЫ ЕСЕПКЕ АЛУ: НЕГІЗГІ ПРИНЦИПТЕР МЕН ТӘСІЛДЕР

Бекенова М., Калдыбаева С.

Ғылыми жетекші: Шолпанбаева К.Ж.

Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: bekenovamadina10@gmail.com

Аннотация: Негізгі құралдарды есепке алу қаржылық менеджментте орталық болып табылады және компания активтерін бағалауда шешуші рөл атқарады. Бұл мақалада бухгалтерлік есептің негізгі принциптері, соның ішінде тану, бастапқы бағалау, амортизация әдістері және активтердің құнсыздануы қарастырылады. Қаржылық есептіліктің дұрыстығын қамтамасыз ету, салық салуды оңтайландыру және ресурстарды тиімді басқару үшін дұрыс есепке алудың маңыздылығы сипатталған.

Мақалада негізгі құралдарды сауатты есепке алу негізделген басқару шешімдерін қабылдауға ықпал ететіндігі және инвесторлар мен несие берушілер үшін ашықтықты арттыратындығы атап көрсетілген. Нәтижесінде, негізгі құралдарды тиімді есепке алу компанияның тұрақты дамуы мен нарықтағы бәсекеге қабілеттілігі үшін қажетті шарт болып табылады.

Кілт сөздер: негізгі құралдарды есепке алу, Қаржылық менеджмент, амортизация, Активтердің құнсыздануы, бастапқы бағалау, Активтерді тану, салықтық жоспарлау, қаржылық есептілік, ресурстарды басқару, бәсекеге қабілеттілік, Инвестициялар, бухгалтерлік есеп, Халықаралық стандарттар, компания активтері.

Кіріспе: Негізгі құралдарды есепке алу кез-келген кәсіпорындағы қаржылық есептің маңызды бөлігі болып табылады. Негізгі құралдар-бұл ұйым ұзақ уақыт бойы, әдетте бір жылдан астам уақыт бойы өндірістік немесе басқарушылық қызмет үшін пайдаланатын материалдық активтер. Негізгі құралдардың мысалдары ғимараттар, жабдықтар, көлік құралдары, компьютерлер және басқа да физикалық нысандар болып табылады. ОЖ-ны

дұрыс есепке алу кәсіпорынның қаржылық жағдайын, оның пайдасы мен залалын барабар көрсету және басқару шешімдерін қабылдау үшін маңызды.

1. Негізгі құралдар дегеніміз не?

Негізгі құралдар-бұл ұйымның қызметінде ұзақ уақыт бойы, әдетте бір жылдан астам уақыт бойы тауарлар өндіру, қызметтер көрсету, Жұмыстарды орындау немесе әкімшілік қажеттіліктер үшін пайдаланылатын ұзақ мерзімді материалдық активтер. Олар қайта сатуға арналмаған және кез келген ұйымның мүлкінің маңызды бөлігі болып табылады. Негізгі құралдардың негізгі сипаттамалары:

- Материализм: негізгі құралдар физикалық формаға ие-бұл ғимараттар, машиналар, Жабдықтар және т. б.
- Ұзақ мерзімді: олар кәсіпорын қызметінде ұзақ уақыт бойы, әдетте 12 айдан астам уақыт бойы қолданылады.
- Қызметте қолдану: негізгі құралдар компанияның өндірістік, басқару немесе сауда қызметі үшін қолданылады.
- Бастапқы құны: сатып алу, жеткізу, орнату және пайдалануға дайындық шығындарын қамтиды.
- Амортизация: оның тозуы мен қартаюын көрсететін пайдалы қызмет мерзімі ішінде негізгі құралдың құнын біртіндеп есептен шығару.

Негізгі құралдардың мысалдары:

- Ғимараттар мен құрылыстар: кеңселер, қоймалар, зауыттар.
 - Машиналар мен жабдықтар: станоктар, өндірістік желілер.
 - Көлік құралдары: автомобильдер, жүк көліктері, арнайы техника.
 - Кеңсе жабдықтары мен жиһаздары: компьютерлер, үстелдер, орындықтар.
 - Жер: егер ол өндірістік немесе әкімшілік қызмет үшін пайдаланылса.
- Негізгі құралдар Компания активтерінің маңызды бөлігі болып табылады және оның қаржылық тұрақтылығы мен қызмет нәтижелеріне айтарлықтай әсер етеді.

2. Негізгі құралдарды есепке алу принциптері

Негізгі құралдарды есепке алу олардың құны мен қаржылық есептілікте қолданылуының дәл және дәйекті көрінісін қамтамасыз ететін бірнеше негізгі принциптерге негізделген. Бұл принциптер негізгі құралдарды сатып алуды, амортизацияны, модернизацияны, шығаруды және олардың ұйымның қаржылық жағдайына әсерін дұрыс ескеруге көмектеседі.

1. Негізгі құралдарды бағалау

Бастапқы тану кезінде негізгі құралдар олардың бастапқы құны бойынша ескеріледі, оған мыналар кіреді:

- Активті сатып алу немесе жасау үшін төленген сома;
- Активті жеткізуге, орнатуға, орнатуға және пайдалануға дайындауға байланысты барлық шығындар (мысалы, көлік шығындары және орнату);
- Өтелмейтін кедендік баждар, салықтар мен алымдар (мысалы, кейбір елдерде ҚҚС);
- Активтің өнімділігін растайтын сынақтар мен сынақтардың құны.

Бастапқы танудан кейін активтер бағалануы мүмкін:

- Жинақталған амортизацияны шегергендегі бастапқы құн (дәстүрлі есепке алу моделі);
- Әділ нарықтық бағалауға негізделген артық бағаланған құн (егер компания активтерді үнемі қайта бағалауды жүргізсе).

2. Амортизация

Амортизация-бұл негізгі құралдың пайдалы қызмет ету мерзімі ішінде оның құнын бөлу процесі. Бұл оның тозуы мен қартаюына байланысты актив құнының біртіндеп төмендеуін көрсетеді.

Амортизацияның негізгі әдістері:

- Сызықтық әдіс: активтің құны оның пайдалы қызмет ету мерзімі ішінде тең бөліктермен есептен шығарылады.
- Азайтылатын қалдық әдісі: пайдаланудың алғашқы жылдарында активтің құны есептен шығарылады, содан кейін — аз (пайдаланудың басында құнын тезірек Жоғалтатын активтерге қолданылады).
- Өнім бірлігі әдісі: амортизация активті пайдаланудың нақты көлемі негізінде есептеледі (мысалы, өндірілген өнім саны немесе жұмыс уақыты негізінде).

Амортизация әдісін таңдау активтің сипатына және оның компания қызметінде қалай қолданылатынына байланысты.

3. Капиталдандыру және ағымдағы шығындар

Шығындарды капиталдандырылған (негізгі құрал құнына енгізілген) және ағымдағы шығындарға бөлу принципі дұрыс есепке алу үшін өте маңызды.

Капиталдандырылған шығындарға активтің құнын арттыратын, оның қызмет ету мерзімін ұзартатын немесе функционалдығын жақсартатын шығындар кіреді. Мысалы, Жабдықты жаңарту шығындары.

3. Қаржылық есептіліктегі негізгі құралдарды есепке алудың рөлі

Негізгі құралдарды есепке алу Қаржылық есептің маңызды бөлігі болып табылады, өйткені олар компания активтерінің едәуір бөлігін құрайды және оның қаржылық жағдайы мен қызмет нәтижелеріне тікелей әсер етеді. Негізгі құралдарды дұрыс есепке алу бизнестің тұрақтылығы мен кірістілігін бағалау үшін, сондай-ақ басқарушылық шешімдер қабылдау және компанияның инвестициялық тартымдылығын бағалау үшін маңызды болып табылатын нақты қаржылық есептілікті қалыптастыруға ықпал етеді.

1. Тепе-теңдікке әсер ету

Баланс-бұл компанияның белгілі бір уақыттағы қаржылық жағдайын көрсететін негізгі есептердің бірі. Негізгі құралдар жинақталған амортизация мен құнсыздануды шегергендегі активтің бастапқы құны ретінде есептелетін қалдық құн бойынша баланстың ұзақ мерзімді активтері бөлімінде көрсетіледі.

Негізгі құралдар активтің құрылымында маңызды рөл атқарады және олардың дұрыс бағалануы мен амортизациясы Компания мүлкінің нақты құнын барабар көрсетуге мүмкіндік береді. Егер негізгі құралдар бағаланбаса немесе шамадан тыс бағаланса, бұл активтің жалпы жағдайын бұрмалауға және компанияның қаржылық тұрақтылығын дұрыс бағаламауға әкелуі мүмкін.

Тепе-теңдікке әсер етудің негізгі аспектілері:

- Қалдық құн: бұл жинақталған амортизацияны шегергендегі активтің бастапқы құнын қамтитын негізгі көрсеткіш. Бұл көрсеткіш Компания мүлкінің ағымдағы құнын бағалау үшін маңызды.

- Негізгі құралдарды қайта бағалау: егер компания қайта бағаланған құнды есепке алу моделін қолданса, активтерді қайта бағалау ұзақ мерзімді активтердің мөлшерін көбейту немесе азайту арқылы балансқа айтарлықтай әсер етуі мүмкін.

- Амортизация: жинақталған амортизация негізгі құралдардың баланстық құнын төмендетеді. Бұл активтердің физикалық және моральдық тозуын көрсетеді және компанияның жалпы капитал құрылымына әсер етеді.

2. Пайда мен залал туралы есепке әсері

Пайда мен залал туралы есеп компанияның белгілі бір кезеңдегі кірістері мен шығыстарын, сондай-ақ таза пайданың қалыптасуын көрсетеді. Негізгі құралдар бойынша амортизациялық аударымдар компания шығыстарының құрамына кіреді, бұл салық салынатын базаны төмендетеді және сәйкесінше таза пайдаға әсер етеді.

Пайда мен залал туралы есепке әсер етудің негізгі аспектілері:

1. Амортизациялық шығындар: бұл шығындар салыққа дейінгі кірісті азайтады және соңғы қаржылық нәтижеге айтарлықтай әсер етуі мүмкін, әсіресе негізгі құралдардың үлесі үлкен капиталды қажет ететін компанияларда.

2. Шығыстардың ұлғаюы немесе азаюы: амортизация әдісін таңдау (сызықтық, азайтылатын қалдық әдісі немесе өнім бірлігі әдісі) амортизациялық аударымдар сомасын және сәйкесінше есепті кезеңдегі шығыстар мөлшерін айтарлықтай өзгерте алады.

3. Активтерді шығарудан түскен пайда немесе залал: егер негізгі құрал жойылған болса (мысалы, сатылған болса), оның қалдық құны мен алынған кіріс арасындағы айырмашылық пайда мен залал туралы есепте пайда немесе шығын ретінде көрсетіледі. Бұл сонымен қатар компанияның қаржылық нәтижелеріне айтарлықтай әсер етуі мүмкін.

3. Ақша қаражаттарының қозғалысына әсері

Негізгі құралдар ақша қаражаттарының қозғалысы туралы есепке әсер етеді, өйткені активтерді сатып алу, модернизациялау немесе шығару компанияның ақша ағындарына әсер етеді. Бұл есеп ұйымның қолма-қол ақшаны қалай пайдаланатынын және негізгі құралдарға салынған инвестициялардың компанияның өтімділігіне қалай әсер ететінін көрсетеді.

Ақша қаражаттарының қозғалысына әсер етудің негізгі аспектілері:

- Инвестициялық қызметтен түсетін ақша ағындары: негізгі құралдарды сатып алу үлкен инвестицияларды қажет етеді және "инвестициялық қызмет" бөлімінде ақша қаражаттарының кетуі ретінде көрінеді. Активтерді сату, керісінше, ақша ағынына әкеледі.

- Амортизацияға арналған ақшалай шығыстар емес: амортизация шығындарға қосылғанына қарамастан, ол ақша ағындарына әсер етпейді, өйткені

бұл ақшалай бап емес. Бұл инвесторлар мен несие берушілерге компанияның нақты төлем қабілеттілігін жақсы түсінуге көмектеседі.

4. Қаржылық есептіліктің халықаралық стандарттары (ҚЕХС) және негізгі құралдарды есепке алу

Халықаралық қаржылық есептілік стандарттарына (ҚЕХС) сәйкес негізгі құралдарды есепке алу IAS 16 "Негізгі құралдар" стандартымен реттеледі. Бұл стандарт негізгі құралдарды тану, бағалау, амортизациялау және шығару ережелерін, сондай-ақ оларды қайта бағалау және құнсыздану принциптерін белгілейді. Ұлттық бухгалтерлік есеп стандарттарынан айырмашылығы, ХҚЕС халықаралық деңгейде қаржылық есептіліктің ашықтығы мен салыстырмалылығын қамтамасыз ету үшін бухгалтерлік есеп тәсілдерін біріздендіруге арналған.

1. Негізгі құралдарды тану

Актив IAS 16-ға сәйкес негізгі құрал ретінде есепте танылуы үшін ол келесі критерийлерге сәйкес келуі керек:

- Болашақ экономикалық пайда алу ықтималдығы: Компания активті пайдалану болашақта экономикалық пайда әкелетініне сенімді болуы керек. Бұл өнім өндіруден, қызмет көрсетуден түсетін кіріс немесе активті пайдалану кезінде шығындарды үнемдеу болуы мүмкін.

2. Бастапқы бағалау

Бастапқы тану кезінде негізгі құрал бастапқы құны бойынша бағаланады. Оған мыналар кіреді:

- Сатып алу бағасы: өтелмейтін салықтар мен баждарды қоса алғанда, актив үшін төленген нақты сома.
- Жеткізу және орнату шығындары: активті пайдалануға дайындау үшін оны тасымалдауға, орнатуға, сынауға байланысты барлық шығындар.

Мысал: *егер нарықтық құн айтарлықтай өскен болса, Компания жылжымайтын мүлікті асыра бағалауы мүмкін. Нәтижесінде оның негізгі құралдары баланста артады, ал айырмашылық қосымша капитал ретінде ескеріледі.*

Қортынды:

Негізгі құралдарды есепке алу-бұл қаржылық менеджменттің маңызды аспектісі, ол Компания активтерінің бухгалтерлік есепте дәл көрсетілуін қамтамасыз етеді. Бухгалтерлік есептің негізгі принциптеріне активтерді тану, оларды бастапқы бағалау, амортизация әдістерін таңдау және құнсыздануды бағалау кіреді. Бұл принциптер компанияларға өз ресурстарын дұрыс басқаруға, қаржылық есептіліктің дұрыстығын қамтамасыз етуге және басқарушылық шешімдер қабылдауға көмектеседі.

Негізгі құралдарды дұрыс есепке алу ұйымның қаржылық жағдайын көрсетіп қана қоймай, салық салуды оңтайландыруға және активтерді пайдалану тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Нәтижесінде негізгі құралдарды тиімді есепке алу компанияның бәсекеге қабілеттілігін сақтауға көмектеседі және оның тұрақты дамуын қамтамасыз етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Кітаптар:

- Ковалев, В. В. "Қаржылық есеп: Негізгі құралдар және амортизация" — Мәскеу: қаржы және статистика, 2021.
- Шеремет, А.Д. "Бухгалтерлік есеп және негізгі құралдарды талдау" — Мәскеу: Инфра-М, 2020.
- Герасимов, В.Г. "Бухгалтерлік есеп пен қаржыдағы негізгі құралдарды есепке алу және бағалау" — Санкт-Петербург: Питер, 2019.
- Радостовец, В. К. "Негізгі құралдарды есепке алу практикасы: принциптер мен әдістер" — Мәскеу: Альпина Паблишер, 2022.
- Хорнгрен, Ч. Т., Харрисон, В.Т. "Бухгалтерлік есеп: принциптер мен практика" — Мәскеу: Юрайт, 2023.

Мақалалар мен журналдар:

- Кузнецова, Л. А. "Негізгі құралдарды есепке алудың және қайта бағалаудың заманауи тәсілдері" // Бухгалтерлік есеп және аудит, 2022, № 6.
- Сидорова, М. И. "ҚЕХС есебіндегі негізгі құралдар: проблемалар мен шешімдер" // қаржылық есептілік және стандарттар, 2021, № 3.
- Петров, С. А. "Амортизация әдістері және олардың қаржылық есептілікке әсері" // Экономика және басқару, 2020, № 4.
- Зайцев, В. В. "Негізгі құралдардың құнсыздануы: есепке алу және салық салу" // салықтық есепке алу журналы, 2019, № 2.
- Смирнова, Е. В. "Ұйымда негізгі құралдарды пайдалану тиімділігін талдау" // басқару есебі, 2023, № 7.

Оқу құралдары және практикалық нұсқаулықтар:

- Фролов, Н.В. "Негізгі құралдарды есепке алу: практикалық нұсқаулық" — Мәскеу: университет оқулығы, 2021.
- Қаржылық есеп курсы: негізгі құралдар-экономикалық мамандықтар студенттеріне арналған оқу құралы. - Мәскеу: Экономика жоғары мектебі, 2022.

УДК 657.6 (574)

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПРОВЕДЕНИЯ КОНТРОЛЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Бертай А.М.

Научный руководитель: Белоусова Л.И., сениор-лектор
Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

e-mail: ansagan.bertay@gmail.com, lyudmila_belousova1958@mail.ru

Совершенствование системы государственного контроля в области финансов продиктовано объективной необходимостью определения понятия контроля за исполнением республиканского и местных бюджетов с учетом международных требований, разработки и утверждения нормативных правовых

актов, выделения объектов и сферы действия правовых норм, определенных ими.

Контроль эффективности представляет собой оценку, проводимую, в том числе на основе контроля на соответствие и финансовой отчетности, достижения государственными органами прямых и конечных результатов, предусмотренных в стратегических планах, реализации государственных, отраслевых и бюджетных программ, программ развития территорий, оказываемых государственных услуг, использования связанных грантов, государственных и гарантированных государством займов, поручительств и активов государства, а также комплексный и объективный анализ влияния деятельности государственного органа и субъектов квазигосударственного сектора на развитие экономики или отдельно взятой отрасли экономики, социальной сферы, других сфер государственного управления.

В целях обеспечения прозрачности исполнения бюджета осуществляются мероприятия по совершенствованию бюджетной классификации, плана счетов бюджетного учета, процедур финансового планирования, отчетности об исполнении бюджетов [1].

Планирование – начальный этап проведения аудита, состоящий в свою очередь из следующих этапов:

1. Предварительное планирование.
2. Подготовка и составление общего плана аудита.
3. Подготовка и составление программы аудита.

Контроль эффективности организуется в соответствии с правилами проведения внешнего государственного финансового контроля. Внешний государственный финансовый контроль является неотъемлемой частью системы государственного управления и направлен на повышение прозрачности, эффективности, ответственности за использование средств бюджета и активов государства.

К основным задачам государственного финансового контроля относятся:

- 1) контроль за образованием и использованием государственных средств РК и ее субъектов;
- 2) контроль за деятельностью органов исполнительной власти, на которые возложено практическое проведение финансовой, бюджетной, кредитной, денежной, налоговой и валютной политики;
- 3) проверка законности и правильности распределения финансовых средств государства и ведения бухгалтерского учета;
- 4) проверка эффективности и экономности расходования государственных средств;
- 5) проверка правильности расчета и уплаты налогов.

Контроль проводится с применением систем мониторинга, сопоставлений, оценки и анализа исполнения республиканского и местных бюджетов, реализации государственных, отраслевых и бюджетных программ, программ развития территорий, стратегических планов государственных органов, соблюдения участниками бюджетного процесса, в том числе субъектами квазигосударственного сектора, а также другими получателями бюджетных

средств, физическими и юридическими лицами, использующими связанные гранты, поручительства и активы государства, государственные и гарантированные государством займы, бюджетные инвестиции, норм бюджетного и иного законодательства Республики Казахстан.

Контроль проводится на основе годового и квартальных планов работы органа внешнего контроля.

Годовые и квартальные планы работы органов внешнего контроля разрабатываются и утверждаются в соответствии с внутренним регламентом органов внешнего контроля [2].

Контроль подразделяется на следующие типы:

1. контроль на соответствие - оценка соответствия деятельности объекта контроля требованиям бюджетного и иного законодательства Республики Казахстан;

2. контроль финансовой отчетности - оценка достоверности, обоснованности и своевременности составления и представления финансовой отчетности объектом контроля.

По результатам контроля финансовой отчетности выражается объективное мнение, составленное на основе достаточных и необходимых доказательств о результатах финансовых операций, проводимых объектом контроля в соответствии со стандартами финансовой отчетности;

3. контроль эффективности - оценка, проводимая, в том числе на основе контроля на соответствие и финансовой отчетности, достижения государственными органами прямых и конечных результатов, предусмотренных в стратегических планах, реализации государственных, отраслевых и бюджетных программ, программ развития территорий, оказываемых государственных услуг, использования связанных грантов, государственных и гарантированных государством займов, поручительств и активов государства, а также комплексный и объективный анализ влияния деятельности государственного органа и субъектов квазигосударственного сектора на развитие экономики или отдельно взятой отрасли экономики, социальной сферы, других сфер государственного управления [3].

Контроль эффективности должен отражать следующие основные направления:

1) экономность использования бюджетных средств, затраченных на достижение конкретных результатов деятельности объекта контроля;

2) продуктивность использования трудовых, финансовых и других ресурсов в процессе производственной и иной деятельности объекта контроля, а также использования информационных систем и технологий;

3) результативность деятельности объекта контроля по выполнению поставленных задач, достижению фактических результатов по сравнению с плановыми показателями с учетом объема выделенных для этого ресурсов [4].

Органы внешнего контроля в пределах полномочий осуществляют следующие виды контроля:

- комплексный контроль - контроль и оценка деятельности объектов контроля по всем вопросам за конкретный период;
- тематический контроль - контроль и оценка деятельности объекта контроля по отдельным вопросам за конкретный период;
- встречный контроль - контроль третьих лиц, который проводится исключительно по вопросам взаимоотношений с основным объектом контроля в рамках проверяемого вопроса;
- совместный контроль - контроль, проводимый органами государственного финансового контроля совместно с другими государственными органами в согласованные сроки;
- параллельный контроль - контроль, проводимый органами государственного финансового контроля самостоятельно по согласованным вопросам и срокам проведения с последующим обменом их результатами.

Процедура контроля состоит из планирования, проведения, оформления результатов, принятых по его итогам [5].

Планирование контроля является его первоначальным этапом, на котором проводится изучение подлежащих контролю аспектов функционирования и деятельности объекта контроля, реализации программ, и других вопросов, входящих в компетенцию органа внешнего контроля (выбора типа и вида контроля, объекта контроля, периода охватываемого контролем, объема бюджетных средств, поступлений, связанных грантов, активов государства, бюджетных инвестиций, сроки проведения контроля, количество объектов контроля, трудоемкость и другие ресурсы, необходимые для осуществления полноценного контроля с учетом системы управления рисками).

В программе контроля указываются основания для проведения контроля, персональный состав группы контроля, ее руководитель, наименование объекта контроля, сроки проведения контроля, вопросы контроля и последовательность их рассмотрения. В случае проведения контроля эффективности в программу контроля включаются критерии его проведения.

Программа контроля должна содержать ясные и четкие цели, которые планируется достичь по результатам его проведения. При этом основное внимание должно быть сконцентрировано на тех сферах (областях), в которых выявлена высокая степень рисков и результаты контроля могут дать наибольший эффект.

Цель контроля определяется в зависимости от поставленных задач:

- оценка исполнения бюджета, реализации государственных, отраслевых и бюджетных программ, программ развития территорий, стратегических планов государственных органов;
- оценка эффективности бюджетных инвестиций;
- контроль за использованием субъектами квазигосударственного сектора выделенных им средств республиканского бюджета на соответствие финансово-экономическому обоснованию;

- оценка эффективности управления активами субъектов квазигосударственного сектора, акции (доли участия) которых принадлежат государству;
- оценка полноты и своевременности поступлений в бюджет, возврата сумм поступлений из бюджета;
- оценка эффективности налогового и таможенного администрирования;
- контроль на соответствие использования средств бюджета, в том числе целевых трансфертов и кредитов, связанных грантов, государственных и гарантированных государством займов, бюджетных инвестиций, софинансирования из бюджета концессионных проектов, а также поручительств и активов государства законодательству Республики Казахстан.

Предметом контроля являются стратегические планы государственных органов, государственные, отраслевые и бюджетные программы, бюджетные инвестиции, программы развития территорий, связанные гранты, поручительства и активы государства, государственные и гарантированные государством займы, активы субъектов квазигосударственного сектора, акции (доли участия) которых принадлежат государству, средства республиканского бюджета, выделенные субъектам квазигосударственного сектора на соответствие финансово-экономическому обоснованию, отдельные вопросы, касающиеся использования бюджетных средств, активов государства и деятельности государственного органа и/или субъекта квазигосударственного сектора.

Основными направлениями программы контроля, являются:

- 1) достижение государственными органами прямых и конечных результатов, предусмотренных в их стратегических планах, реализация государственных, отраслевых и бюджетных программ, программ развития территорий, оказываемых государственных услуг;
- 2) достоверность и правильность ведения объектом контроля учета и отчетности;
- 3) соответствие использования средств республиканского и местного бюджетов, в том числе целевых трансфертов и кредитов, выделенных из вышестоящего в нижестоящий бюджет, связанных грантов, государственных и гарантированных государством займов, софинансирования из бюджета концессионных проектов, а также поручительств и активов государства законодательству Республики Казахстан;
- 4) соответствие использования субъектами квазигосударственного сектора выделенных им средств республиканского бюджета финансово-экономическому обоснованию, а также эффективность управления активами субъектов квазигосударственного сектора, акции (доли участия) которых принадлежат государству, оценка эффективности бюджетных инвестиций;
- 5) полнота и своевременность поступлений в республиканский и местный бюджеты, а также возврат сумм поступлений, эффективность налогового и таможенного администрирования;

6) соблюдение объектами контроля законодательства о государственных закупках при использовании средств республиканского и местного бюджетов и активов государства;

7) использование субъектами квазигосударственного сектора активов государства и средств бюджета, выделенных им на цели и мероприятия, предусмотренные государственными, отраслевыми и бюджетными программами, программой развития территорий.

При проведении контроля на соответствие в программе контроля отражаются вопросы соблюдения норм бюджетного, налогового и таможенного законодательства, реализации стратегических планов государственных органов, планов развития субъектов квазигосударственного сектора, установленного порядка организации, составления и представления финансовой отчетности, а также положений иных нормативных правовых актов, регулирующих и регламентирующих деятельность объекта контроля.

В программе контроля эффективности обязательно определяются критерии - разумные и достижимые показатели (стандарты), по которым оценивается экономичность, эффективность и результативность деятельности объекта контроля. Критериями являются поддающиеся количественному определению показатели качественных результатов, количественных итогов, результативности и эффективности реализуемой государственной политики.

Обязательным условием для проведения контроля является наличие поручения, подписанного руководителем органа внешнего контроля или должностным лицом, ответственным за контроль, на основании плана и программы контроля [6].

Работники органа внешнего контроля для подтверждения достоверности и/или сбора доказательств на предмет фактической поставки товаров, услуг и выполнения определенных видов (объемов) работ совместно с лицом, уполномоченным руководителем объекта контроля, проводят контрольный обмер (осмотр и другие необходимые действия) (далее - контрольный обмер). О проведении контрольного обмера руководство объекта контроля уведомляется в письменном виде, с предложением обеспечить участие представителей заказчика, при необходимости поставщика (подрядчика) и других задействованных лиц с контрольно-измерительными приборами, необходимых для проведения полноценного контрольного обмера.

По его итогам оформляется акт контрольного обмера в двух экземплярах, с указанием даты, места, целей, результатов и лиц, участвовавших в проведении контрольного обмера, который ими подписывается. Один экземпляр подписанного акта остается у работника органа контроля, а второй экземпляр передается объекту контроля.

Результаты контроля по каждому из подвергнутых контролю объектов оформляются актом контроля. Структура акта контроля должна обеспечивать полноту отражения всех вопросов, указанных в программах контроля, достоверность, объективность сведений, изложенных в нем.

Таким образом, государственный финансовый контроль (внешний и внутренний) - проверка соответствия законодательству Республики Казахстан деятельности объектов государственного финансового контроля в части исполнения, ведения учета и отчетности по исполнению республиканского и местных бюджетов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абленов Д.О. Аудит: теория и практика. Учебник. - А.: Экономика, 2005. – 419 с.
2. Приказ Министерства экономики и бюджетного планирования Республики Казахстан «Об утверждении структуры спецификации экономической классификации расходов бюджета» от 24.12.2010 №168.
3. Сейтказиева К.С. Специфика бухгалтерского учета исполнения плана финансирования в государственных учреждениях // Библиотека бухгалтера и предпринимателя. № 3. – 2010. – С. 1 – 25.
4. Рахимбеков Т.С. Инструкция по составлению сметы расходов государственного учреждения // Бюллетень бухгалтера. Государственные учреждения. № 8 ноябрь 2010г. с. 13-24.
5. Закон Республики Казахстан «О государственном предприятии» от 11 июля 2004 г. № 561-ІІ с изменениями и дополнениями на 01.01.2023 г.
6. Приказ Министра финансов Республики Казахстан «Об утверждении правил ведения бухгалтерского учета в государственных учреждениях» от 3 августа 2010 № 393.

ӘОЖ 336:681.5

ҚАРЖЫ САЛАСЫНДАҒЫ КИБЕРҚАУІПСІЗДІК ЖӘНЕ ДЕРЕКТЕРДІ ҚОРҒАУ

Бирликова М.

Ғылыми жетекші: Шайханова Н.К., э.ғ.к., қауымдастырылған профессор
С. Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан,
e-mail: madinbirlik@mail.ru

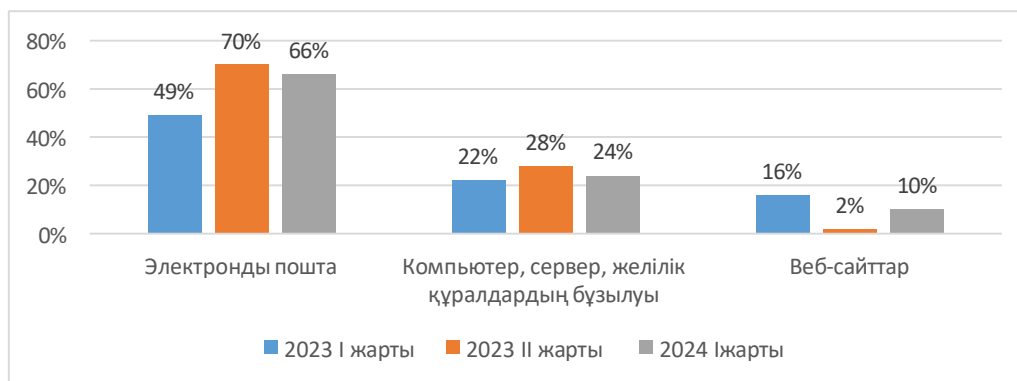
Несиелік және қаржылық ұйымдар экономикада маңызды рөл атқарады және геосаяси қақтығыстардың шиеленісуі жағдайында көбінесе хактивистер мен қаржылық негізделген топтардың шабуылдарының нысанасына айналады. Көптеген қаржы ұйымдары мемлекеттік құрылымдармен тығыз байланыста болғандықтан, олар маңызды құпия ақпарат алу немесе ұйымның бизнес-процестеріне әсер ету мақсатында шабуылдарын мұқият жоспарлайтын қылмыстық топтардың нысанасына айналады. 2024 жылдың бірінші жартысының қорытындысы бойынша қаржылық ұйымдарға шабуылы тіркелген ақпараттық қауіпсіздік оқиғаларының саны бойынша топ-5-ке кірді. Деректердің ұрлануы – қаржылық шығындарға, беделге нұқсан келуіне және кейбір

жағдайларда заңды тұрғыдағы салдарға әкелуі мүмкін. Онлайн-банкингтің, цифрлық төлем жүйелерінің және мобильді қосымшалардың дамуымен қаржы саласы кибершабуылдардың басты нысанына айналып отыр. Хакерлер жүйелерді бұзу және құпия деректерге қол жеткізу үшін қолданатын әдістердің ішіндегі кеңінен танымалдары:

1)Компьютерлік вирустар, желілік «құрттар», трояндар – зиян келтіретін бағдарламалардың түрлері. 2024 жылдың бірінші жартыжылдығында киберкылмыскерлердің қашықтан басқару трояндары (remote access Trojan, RAT) арқылы қаржылық ұйымдарға шабуыл жасауға деген қызығушылығының артқанын байқалады, себебі, өкінішке қарай, кибершабуылдардың 33% сәтті аяқталған. Ол құрылғыдағы ақпаратты ұрлау, өзгерту немесе жою үшін пайдаланылуы мүмкін, сонымен қатар оның желіге кіру қызметі бар және шабуылды одан әрі дамыту үшін қолданылады. Мұндай функционалдылықты АРТ-топтары белсенді қолданады, сондықтан RAT-ты пайдалану тек төлем бағдарламаларына ғана емес, сонымен қатар кибершпиондарға да тән қолжазба болып табылады.

Осыған байланысты кейс қарастыратын болсақ: 2024 жылдың көктемінде Бразилиялық банк мекемелері бұрын Мексиканың қаржы ұйымдарына шабуыл жасауға қолданылған Windows Allakore басқаратын AllaSenha компаниясының қашықтан қол жеткізу троянының (RAT) құрбаны болды. Бұл трояндар Бразилиялық банктік шоттарға кіру үшін қажетті тіркелім деректерін ұрлауға бағытталған және Azure бұлтын басқару және бақылау инфрақұрылымы ретінде пайдаланған. Бұдан бөлек, олар клиенттерге жалған транзакцияларды растау үшін квишинг арқылы жалған QR-код жіберген [1].

2)Фишинг: жалған веб-беттер немесе электрондық пошталар арқылы пайдаланушылардың тіркелген деректерін ұрлауға бағытталған шабуылдар. Фишингтік шабуылдардың саны өткен жылмен салыстырғанда 2023 жылы 58,2%-ға өсті, бұл қауіптердің күрделілігі мен таралуының артып келе жатқанын көрсетеді.

1-диаграмма. Қаржы ұйымдарында зиянды бағдарламаларды тарату көздері (<https://www.ptsecurity.com/ru-ru/research/analytics/financial-industry-security-h2-2023-h1-2024/#id7>)

Көптеген несиелік және қаржылық ұйымдар әлеуметтік желілер мен мессенджерлерді пайдалануды шектейтін шараларды жүзеге асырады. Осы себепті, қарастырылып отырған кезеңде электрондық пошта фишингтік хаттар мен бағдарламаларды таратудың негізгі арнасы болды. Электрондық пошта арқылы бағдарламалық қамсыздандыруға (ПО) кіру 1-диаграммада көрсетілгендей 2023 жылдың бірінші жартыжылдығындағы 49%-дан 2024 жылдың бірінші жартыжылдығының қорытындысы бойынша 66%-ға дейін ұлғайған [2].

3) Ботнеттер-бұл әртүрлі махинациялар мен кибершабуылдар үшін пайдаланатын киберқылмыскерлер тартып алған компьютерлерден тұратын желілер. Ботнеттер ауқымды хакерлік шабуылдарды күшейту және автоматтандыру үшін жасалады. Бұл құрылғылар ботмастер командаларына толығымен бағынады. Ботнетті ұйымдастыруда хакерлер құрылғыға вирус енгізуге мүмкіндік беретін осалдықты анықтап, басқаруға қабілетті зиянды бағдарлама жүктейді. Содан кейін, олар шабуылдарды жүзеге асыру үшін вирус жүкқан құрылғыларды іске қосады.

Ботнет "QakBot" (немесе Qbot). Бұл ботнет банктік деректерді ұрлаумен және мәжбүрлі төлем бағдарламаларын таратумен танымал. 2024 жылы QakBot фишингтік науқандар арқылы қаржы институттарына шабуыл жасап, деректердің бұзылуына және қаржылық шығындарға әкелді. Құқық қорғау органдарының оны бейтараптандыру жөніндегі іс-қимылдарына қарамастан, QakBot инфрақұрылымының бөліктері белсенді болып қалды, бұл банктерге үнемі қауіп төндіреді [3].

4) DDoS шабуылдары (Қызмет көрсетуден бас тарту шабуылдары): банктің немесе қаржы институты серверінің трафигын шамадан тыс жүктейтін шабуылдар, бұл оларды уақытша өшіруге әкеледі. 2024 жылы DDoS шабуылдары қаржы секторы үшін негізгі қауіптердің біріне айналды, шабуылдар саны алдыңғы жылдармен салыстырғанда 154% - ға өсті. Қаржы ұйымдары мұндай шабуылдардың басты нысаны болып, тіпті ойын индустриясынан да асып түсті. Бұл шабуылдар көбінесе қуатты ботнеттерді қолдана отырып ұйымдастырылады және Ресей мен Украина арасындағы соғыс сияқты саяси факторлардың әсерінен болады.

2023 жылғы ең үлкен шабуылдардың бірі Азия-Тынық мұхиты аймағындағы оқиға болды, онда трафиктің ең жоғары қуаты 900,1 Гбит/с-қа жетті. Банктер, төлем жүйелері және сақтандыру компаниялары сияқты қаржы институттары жиі осындай шабуылдарға ұшырайды, бұл олардың қызметтерінің бұзылуына және қаржылық шығындарға әкеледі [4].

5) Мәжбүрлі төлем бағдарламалары (ransomware): деректерге қол жеткізуді бұғаттайтын және оларды қалпына келтіру үшін төлемді талап ететін зиянды бағдарлама. Бірнеше жылдан бері шифрлаушылар қаржы ұйымдарына жасалған шабуылдарда №1 хактивистер болып келеді. Алайда, 2024 жылдың бірінші жартыжылдығында қаржы ұйымдарына жасалған мұндай шабуылдардың үлесі 41%-ға дейін төмендеді, бұл өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 28 пайызға аз.

АҚШ-тың қаржы ұйымдары 2023 жылдың екінші жартысынан 2024 жылдың бірінші жартысының аяғына дейін шифрлаушылардың құрбаны болды, олардың әрбір екінші шабуылы олардың үлесіне тиді. Сонымен, 2024 жылдың маусымында Evolve Bank-ке lockbit төлем бағдарламасының шабуылы 7,6 миллионнан астам адамның жеке ақпаратына нұқсан келтірді. Алайда, осы жылдың ақпанында жүргізілген Cronos операциясы LockBit тобының инфрақұрылымын басып алуға мүмкіндік берді, нәтижесінде 7000-нан астам шифрды шешу кілттеріне қол жетіп, зардап шеккендерге өз деректерін шешуге мүмкіндік берді.

Қаржы институттары мұндай шабуылдардың нысанасына айналу себебі, олар сақтайтын деректердің үлкен көлемі және олардың жүйелері арқылы өтетін үлкен ақша ағындары болып табылады.

Технологиялардың қарқынды дамуы және экономика мен қоғамның барлық салаларын цифрландыру жағдайында киберқауіпсіздік және деректерді қорғау мәселелері Қазақстан Республикасы үшін аса маңызды болып отыр. Еліміз цифрлық мемлекет тұжырымдамасын белсенді түрде алға жылжытуда және деректердің үлкен көлемін өңдеу және сақтау үшін инфрақұрылым құруда. Қазақстандағы Киберқауіпсіздіктің негізгі аспектілері:

1. Ұлттық киберқауіпсіздік стратегиясы. 2017 жылы Қазақстан киберқауіпсіздіктен қорғау жүйесін құруға және қауіпсіз цифрлық ортаны дамытуға бағытталған "Қазақстанның киберқауіпсіздік Тұжырымдамасын (Қазақстанның киберқауіпсіздігі)" бекітті.

2. Мемлекеттік органдар және нормативтік-құқықтық база:

а) ҚР ҰҚК (Ұлттық қауіпсіздік комитеті) және оның бөлімшесі — кибершабуылдарды талдау және тергеу орталығы.

б) Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі цифрлық инфрақұрылымды дамытумен және мемлекеттік секторға заманауи технологияларды енгізумен айналысады.

с) Қорғаныс министрлігінің әскери инфрақұрылымды киберқауіпсіздікке жауапты бөлімшелері бар.

д) ҚР "Дербес деректер және оларды қорғау туралы" Заңы.

е) Ақпараттық қауіпсіздікті басқару мен технологияларды енгізуді реттейтін ҚР "Ақпараттандыру туралы" Заңы.

3. Қазақстан үшін негізгі киберқауіптерге мыналар жатады:

а) Мемлекеттік ақпараттық жүйелерге, банктерге, қаржы институттарына және маңызды инфрақұрылым нысандарына хакерлік шабуылдар.

б) Фишинг және пайдаланушылардың деректерін ұрлау әрекеттері (көп жағдай қаржы саласы бойынша тіркелген).

с) Мемлекеттік және жеке компаниялардың сайттары мен серверлеріне DDoS шабуылдары.

д) Шпиондық немесе бопсалауға бағытталған вирустар мен зиянды бағдарламалар.

4. Дербес деректерді қорғау. Электрондық үкіметтің (e-Gov) дамуымен және цифрлық қызметтерді кеңінен енгізумен дербес деректерді қорғау маңызды

аспектілердің біріне айналуға. Қазақстанда "Дербес деректер және оларды қорғау туралы" заң бар, ол азаматтардың деректерін жинау, сақтау және пайдалану үшін құқықтық негіздерді белгілейді. Мемлекет дербес деректермен жұмыс істейтін барлық компанияларды оларды қорғаудың жоғары деңгейін қамтамасыз етуге міндеттеді. Алайда, Заңның болуына қарамастан, оның орындалуы күмән тудырады, өйткені көптеген жеке және мемлекеттік ұйымдарда деректерді толық қорғауды қамтамасыз ету үшін жеткілікті ресурстар мен технологиялар жоқ.

Осыларға байланысты кейстерді талдасақ, 2021 жылдың басында Қазақстан Халық банкі өзінің онлайн-сервистерін уақытша істен шығарған ауқымды DDoS-шабуылға тап болды. Бұл клиенттер үшін онлайн-банкингтің уақытша қол жетімсіздігіне әкелді. Банк жүйені қалпына келтіру үшін шұғыл шаралар қабылдады, бірақ шабуыл қаржы ұйымдарының осындай оқиғаларға осалдығын көрсетті.

2022 жылы вирус-шифрлаушы қазақстандық компаниялардың бірінің базасын шифрлады. Мұрағаттан шығару үшін шабуылдаушы 0,2 биткоин (7902 доллардан астам немесе 3,5 миллион теңгеден астам) өзінің электрондық әмиянын көрсете отырып, талап етті. Киберинцидентті алдын ала талдаудан кейін компания басшылығына сервер деректерінің тұрақты резервтік көшірмесі жасалмағандығы салдарынан шифрланған деректерді қалпына келтіру мүмкін еместігі туралы хабарланды. Болжам бойынша, шабуылдаушы RDP Brute force типті шабуылды қолдана отырып, сервер әкімшісінің есептік жазбасына нұқсан келтірген, кейін серверге кіргеннен кейін ол 1С серверіндегі деректерді шифрлайтын зиянды бағдарламалық жасақтаманы жүктеген. Бұл жағдай ақпараттық қауіпсіздік ережелерін сақтамау немесе елемей деректердің бұзылуына ғана емес, сонымен бірге айтарлықтай қаржылық шығындарға әкелуі мүмкін екенін дәлелдейді [6].

2023 жылдың ортасында Қазақстанның ірі банктерінің бірі Kaspi Bank клиенттеріне фишингтік шабуыл жасау жағдайы тіркелді. Хакерлер пайдаланушылардың логиндері мен парольдерін ұрлау мақсатында банк атын жамылып, жалған хабарламалар жіберген. Алдын алу шараларына қарамастан, кейбір клиенттер алаяқтардың құрбаны болды, бұл Банктің беделін жоғалтуға және оның қауіпсіздік саясатын қайта қарауға әкелді.

2024 жылдың бірінші жартыжылдығының қорытындысы бойынша Қазақстан қаржылық қатерлер рейтингінде әлемде 10-орынға ие болды. Бұл рейтинг қаржы саласында кибершабуылдарға ұшыраған адамдардың пайызына, зиянды бағдарлама шабуылдарына тап болған пайдаланушылардың жалпы санына негізделген [7]. Қазақстанның банк секторында кибершабуылдардың 85% жағдайында трояндық бағдарламалар пайдаланылды. Пайдаланушылар зиянды сілтемелері бар құжатпен спам алған. Сондай-ақ, ең көп таралған қауіпті бағдарламалар бестігіне бағдарламалық жасақтамадағы осалдықтарды пайдаланатын эксплойттар, веб-қауіптер (зиянды веб-ресурстар – URL және IP мекенжайлары), HackTool типті утилиталар және құрылғыға зиянды бағдарламаны жасырын жүктеуді жүзеге асыратын жүктеуші трояндар кірді.

1-кесте. Ақпараттық қауіпсіздік жағдайлары саны

	2024/01	2023/01	Өсім
Вирустар, «күрттар», трояндар	2795	1653	69,1%
Фишинг	594	41	1348.8%
Ботнеттер	322	133	142.1%
Интернет-ресурсқа қолжетпеу	88	86	2.3%
DDoS-шабуыл	16	20	-20.0%
Деректерге рұқсатсыз қол сұғу	5	93	-94.6%
Басқа жағдайлар	366	77	375.3%
Барлығы	4186	2103	99.0%

KZ-CERT деректері негізінде 1-кестеде ақпараттық қауіпсіздік бойынша орын алған оқиғалардың санын салыстырмалы түрде көрсеттік. Ағымдағы жылдың қаңтар айында Қазақстанда 4,2 мың кибершабуыл тіркелген — бұл өткен жылмен салыстырғанда екі есе көп. Кибершабуылдардың көп бөлігі компьютерлерді зиянды вирустармен, желілік күрттармен және трояндарды енгізу: 2,8 мың жағдай, жылдық өсу — бірден 69,1%. Керісінше, DDoS-шабуыл жасау мен деректерге рұқсатсыз қол сұғу фактілері азайған. Қаржы ұйымдарына байланысты талдайтын болсақ, қазіргі таңда өткен жылдармен салыстырғанда қауіпсіздік саясаты әлдеқайда жетілгендігін көреміз.

Ақпараттық қауіпсіздік процестерінің жетілу деңгейін ұйымдардың инфрақұрылымына жасалған кибершабуылдардың ерте сатысында анықталуы немесе керісінше негативті салдарға әкеп соғуына байланысты бағалауға болады. Осы тұрғыда, ұйымды барлық қауіптерден қорғау мүмкін болмайтыны факт, алайда тиімді киберқауіпсіздік стратегиясын құру кезінде ұйымның кибертұрақтылығын жоғарылатуға және хакерлер шабуыл жасап, ұйым периметрына кірсе де, ауқымды зиян келтіре алмайтындай жағдайға қол жеткізуге болады деп ойлаймыз. Өзіміздің ұсыныстарымызды айтпас бұрын, елімізде қандай шаралар ұйымдастырылған соны талдап кетсек.

Киберқауіптерге қарсы тұру және деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін Қазақстанда мынадай шаралар қабылдануда:

- Мемлекеттік мекемелер мен бизнес қызметкерлерін киберқауіпсіздік мәселелерінде оқыту және хабардар ету.
- Деректерді шифрлаудың заманауи технологияларын енгізу және екі факторлы аутентификацияны қолдану.
- Нақты уақыттағы киберқауіптерді бақылаумен айналысатын кибершабуылдарды талдау және тергеу орталығы арқылы қауіптерді бақылау және талдау.
- Тәжірибе алмасу және киберқауіпсіздікті күшейту үшін Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) және халықаралық телекоммуникация одағы (ITU) сияқты халықаралық ұйымдармен серіктестік.

Ұйымның кибертұрақтылығына жету үшін тәуекелдерді минимизациялайтын әрі ақпараттық инфрақұрылымды қорғайтын шаралар кешенін ұйымдастыру керек. Ол үшін алдымен, мүмкін болатын тәуекелдерді

бағалап, қауіпсіздік жүйесінің әлсіз тұстарын анықтап, көпдеңгейлі жүйе жасау керек. Ескі бағдарламалық жасақтамаларды үнемі жаңартып отыру маңызды. Жұмыскерлерді оқытып, мәліметтердің резервтік көшірмесін үнемі жасау, құпия мәліметтерді шифрлап отыру әрі деректерге қолжеткізу кезінде Zero Trust принципін орнату. Ең соңында қауіпсіздікке үздіксіз мониторинг жасап отыратын жүйені орнатуды ұсынамыз.

Бұл шаралардан бөлек, біз ұйымдарға Blockchain технологияларын қолдануды ұсынамыз. Себебі ол – криптографиялық механизмдері және деректердің өзгермейтіндігі принциптері бар орталықтандырылмаған құрылым. Желінің таратылған түйіндерінде деректерді сақтау – жүйені хакерлік шабуылдарға осалдығын төмендетеді, өйткені шабуылдаушы бір серверге емес, бірден бірнеше түйінге шабуыл жасауы керек. Дәстүрлі қауіпсіздік жүйелері көбінесе орталықтандырылған серверлерге сүйенеді, бұл оларды DDoS немесе серверді бұзу сияқты кибершабуылдарға осал етеді. Блокчейн орталықтандырылмаған кезде деректерді желінің көптеген түйіндерінде сақтайды. Бір түйінді бұзу барлық деректерге қол жеткізуге немесе өзгертуге мүмкіндік бермейді. Осылайша, блокчейн шабуылдарға қарсы тұрақты инфрақұрылым жасай алады. Сонымен қатар деректер бір-бірімен блок арқылы жалғанғанда әрқайсысына хэш жазылады. Хакер желіні бұзып кіре алса да, деректерді бұзу үшін барлық блокты бір-бірілеп шешуіне тура келеді. Бұл блокчейн технологиясының тағы бір артықшылығы деп айта аламыз.

Блокчейнде жұмыс істейтін смарт-келісімшарттар дәл қазіргі уақыттағы ықтимал қауіптерді блоктауға мүмкіндік беретін IoT құрылғысының көмегімен қауіпсіздік шарттарын тексеру және орындау процесін автоматтандыруға мүмкіндік береді [8, 589-б.]. Мысалы, белгілі бір қауіпсіздік шарттары бұзылса, жүйеге кіруді автоматты түрде блоктайтын смарт-келісімшарт жасауға болады.

Блокчейнді қауіпсіз аутентификация әдістерін жасау үшін пайдалануға болады. Қазіргі таңда жүйеге кіру үшін құпия сөздер қолданылады. Оларды көп жағдайда хакерлер ұрлап немесе бұзып алу деректері үнемі тіркелуде. Ал блокчейнде деректерге немесе қызметтерге қол жеткізу үшін бірегей криптографиялық кілттерді пайдалана отырып, аутентификация процесін қауіпсіз ете аламыз деген ойдамыз.

Сөз соңында, блокчейннің өзі киберқауіптердің барлық мәселелерін шеше алмайтынын түсінуіміз керек, бірақ басқа технологиялармен интеграциялағанда кибертұрақтылықты қамтамасыз ететін қуатты құрал бола алуы мүмкін.

Тақырыпты зерттей келе, мынадай қорытындыларды жасаймыз:

1. Несиелік және қаржылық ұйымдар экономикада маңызды рөл атқарады және геосаяси қақтығыстардың шиеленісуі жағдайында көбінесе хактивистер мен қаржылық негізделген топтардың шабуылдарының нысанасына айналады.

2. 2024 жылдың бірінші жартысының қорытындысы бойынша қаржылық ұйымдарға шабуыл саны бойынша топ-5-ке кірді.

3. Қаржы секторы үшін DDoS шабуылдары негізгі қауіптердің біріне айналды, шабуылдар саны алдыңғы жылдармен салыстырғанда 154%-ға өсіп, ойын индустриясынан да асып түскен.

4. Қазақстанда "Дербес деректер және оларды қорғау туралы" заң бар, ол азаматтардың деректерін жинау, сақтау және пайдалану үшін құқықтық негіздерді белгілейді. Мемлекет дербес деректермен жұмыс істейтін барлық компанияларды оларды қорғаудың жоғары деңгейін қамтамасыз етуге міндеттеді.

5. Ақпараттық қауіпсіздік ережелерін сақтамау немесе елемей деректердің бұзылуына ғана емес, сонымен бірге айтарлықтай қаржылық шығындарға әкелуі мүмкін екенін дәлелдейді.

6. Қазақстан киберқауіпсіздік деңгейін арттыру үшін Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) және халықаралық телекоммуникация одағы (ITU) сияқты халықаралық ұйымдармен серіктестік орнатты.

7. Ұйымның кибертұрақтылығына жету үшін тәуекелдерді минимизациялайтын әрі ақпараттық инфрақұрылымды қорғайтын шаралар кешенін ұйымдастыру керек. Ол үшін мүмкін болатын қауіпсіздік тәуекелдерін анықтап, деректерді қорғау және қол жеткізуде жаңаша принциптерді енгізу және ең соңында мониторинг жүйесін жасақтауды ұсынамыз.

8. Блокчейн орталықтандырылмаған кезде деректерді желінің көптеген түйіндерінде сақтайды. Бір түйінді бұзу барлық деректерге қол жеткізуге немесе өзгертуге мүмкіндік бермейді. Осылайша, блокчейн шабуылдарға қарсы тұрақты инфрақұрылым жасай алады.

9. Деректер бір-бірімен блок арқылы жалғанғанда әрқайсысына хэш жазылады. Хакер желіні бұзып кіре алса да, деректерді бұзу үшін барлық блокты бір-бірілеп шешуіне тура келеді. Бұл блокчейнді киберқауіпсіздік үшін осал емес технологияға айналдырады.

10. Блокчейнде жұмыс істейтін смарт-келісімшарттар дәл қазіргі уақыттағы ықтимал қауіптерді блоктауға мүмкіндік беретін IoT құрылғысының көмегімен қауіпсіздік шарттарын тексеру және орындау процесін автоматтандыруға мүмкіндік береді.

11. Блокчейн басқа технологиялармен интеграциялағанда кибертұрақтылықты қамтамасыз ететін қуатты құрал бола алуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Электронды ресурс: «Brazilian banks targeted by new Allakore RAT variant called AllaSenha» (<https://thehackernews.com/2024/05/brazilian-banks-targeted-by-new.html>)

2. Электронды ресурс: «Киберугрозы финансовой отрасли: 2023 — 2024» (<https://www.ptsecurity.com/ru-ru/research/analytics/financial-industry-security-h2-2023-h1-2024/#id17>)

3. Электронды ресурс: «Exploring Botnets: understanding the Threat Landscape and building ethical awareness» (<https://kpmg.com/nl/en/home/insights/2024/08/exploring-botnets-understanding-the-threat-landscape-and-building-ethical-awareness.html>)

4. Электронды ресурс: «DDoS Attacks on Financial Services Industry Up 154%, According to New FS-ISAC/Akamai Report» (<https://www.fsisac.com/newsroom/pr-akamai-ddos-report-2024>)
5. Электронды ресурс: «Phishing Attacks Rise: ThreatLabz 2024 Phishing Report» (<https://www.zscaler.com/blogs/security-research/phishing-attacks-rise-58-year-ai-threatlabz-2024-phishing-report>)
6. Электронды ресурс: «Хакер потребовал у казахстанской компании выкуп в размере 0,2 биткойна» (<https://tengrinews.kz/news/haker-potreboval-kazahstanskoy-kompanii-vyikup-razmere-02-466168/>)
7. Электронды ресурс: «Казахстан занял 10-е место в мире по доле кибератак в финансовом секторе» (<https://kz.kursiv.media/2024-08-14/zhzh-cyberattack/>)
8. Бирликова М.Б. Қазақстанда blockchain технологиясын енгізудің перспективалары. – Өскемен: Берел, 2023

ӘОЖ 330.34

ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКА ЖАҒДАЙЫНДА АДАМИ КАПИТАЛДЫ БАСҚАРУДЫҢ ДАМУ БОЛАШАҒЫ МЕН ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Ордабаева М.А., Болат Н.Б.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: mainur.ait@mail.ru

Экономиканы цифрландыру қазіргі мемлекеттер мен ұйымдардың даму динамикасын айқындайтын негізгі факторлардың біріне айналууда. Соңғы онжылдықтарда цифрлық технологиялардың өнеркәсіп пен қаржыдан бастап білім беру мен денсаулық сақтауға дейінгі салаларға қарқынды енгізілуі байқалды. Бұл процесс тек өндіріс пен қызмет көрсетуді ғана емес, сонымен қатар адам ресурстарын басқару тәсілдерін де қамтиды. Адами капиталды басқаруды осы өзгерістерге бейімдеу цифрлық экономика жағдайында ұйымдардың тұрақтылығы мен бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің маңызды шарты болып табылады.

Цифрлық экономика тек бизнестің жүргізу тәсілдерін ғана емес, адами капиталды басқару әдістерін де өзгертуде. Технологиялар, автоматтандыру, жасанды интеллект (ЖИ) және үлкен деректер дәуірінде ұйымдар дәстүрлі кадрларды басқару тәсілдерін қайта қарап, оларды жаңа жағдайларға бейімдеуге мәжбүр. Осы қиындықтарға жауап ретінде жаңа тенденциялар мен болашаққа қатысты болжамдар қалыптасуда, олар келесі бірнеше онжылдықта адами капиталды басқарудың болашақ дамуын айқындайтын болады.

Адами капитал-бұл қызметкерлерге тиесілі және олар ұйым мен жалпы қоғам үшін құндылық жасау үшін пайдаланатын білім, дағдылар, тәжірибе, жеке қасиеттер мен қабілеттердің жиынтығы. Классикалық тәсілде адам капиталы физикалық және қаржылық капиталмен бірге өндіріс факторларының бірі

ретінде қарастырылды, бірақ содан бері адами капитал тұжырымдамасы айтарлықтай өзгеріске ұшырады.

Цифрлық экономика жағдайында адами капитал ерекше маңызға ие болады, өйткені ол инновация мен дамудың негізгі ресурсына айналады. Егер бұрын кәсіпорындар мен ұйымдар бірінші кезекте физикалық активтерге назар аударса, бүгінде бизнестің жетістігі қызметкерлердің білімін, дағдылары мен шығармашылық әлеуетін тиімді пайдалану қабілетіне байланысты.

Цифрлық экономика контекстіндегі адами капиталдың негізгі сипаттамалары:

1. Цифрлық экономикадағы цифрлық технологиялармен байланысты білім мен дағдылар технологияларды білу және оларды пайдалану адами капиталдың негізгі сипаттамаларына айналады. Негізгі компьютерлік дағдыларға ие болу ғана емес, сонымен қатар үлкен деректермен, жасанды интеллектпен, бұлтты есептеулермен және басқа да заманауи құралдармен жұмыс істей білу маңызды. Бағдарламалау, деректерді талдау, киберқауіпсіздік, заттар интернеті (IoT) сияқты цифрлық құзыреттіліктер, сондай-ақ тез өзгеретін технологиялық трендтерге бейімделу қабілеті адами капиталдың маңызды элементтері болып табылады.

2. Икемділік және бейімделу, цифрлық экономика жұмысшылардан үздіксіз білім алу және тез бейімделу қабілетін талап етеді. Бұл жеке оқу қабілеті, жаңа құралдар мен технологияларды игеруге дайын болу және өзгерістерге икемді жауап беру қабілеті цифрлық экономика жағдайында адами капиталдың маңызды құрамдас бөліктеріне айналатынын білдіреді.

3. Цифрлық экономика жағдайында шығармашылық және инновациялық ойлау қызметкерлердің жаңа идеяларды, тәсілдер мен шешімдерді қалыптастыру қабілетіне ерекше мән береді. Инновациялық ойлау адами капиталдың маңызды сипаттамасына айналады. Цифрлық трансформацияға бағытталған компаниялар тек техникалық білімді ғана емес, сонымен қатар шығармашылық идеяларды да әкеле алатын, стандартты емес мәселелерді шеше алатын және жаңа, тиімді бизнес үлгілерін ұсына алатын адамдарды белсенді түрде іздейді.

4. Жұмсақ дағдылар (soft skills) цифрлық үстемдікке қарамастан, жұмсақ дағдылар (коммуникация, топтық жұмыс, көшбасшылық, эмоционалды интеллект) адами капиталдың маңызды бөлігі болып қала береді. Технология процестердің тиімділігін қамтамасыз ететін цифрлық экономика жағдайында адамның рөлі стратегиялық шешімдер қабылдау, әріптестермен, серіктестермен және клиенттермен өзара әрекеттесу болып табылады. Эмоционалды интеллект, мәдениетаралық топтарда жұмыс істеу қабілеті, өзгерістер мен қақтығыстарды басқару дағдылары және сыни тұрғыдан ойлау - бұл қасиеттердің барлығы цифрлық дәуірде табысты жұмыс істеудің кілті болып табылады.

5. Ғаламтор және онлайн платформалар арқылы цифрлық экономикадағы білім мен жұмыстың жаһандануы компаниялар бүкіл әлем бойынша кадрлармен жұмыс істей алады. Бұл планетаның түкпір-түкпірінен келген жұмысшылардың білімі мен тәжірибесін пайдаланудың бірегей мүмкіндіктерін жасайды. Дегенмен, жаһандық командалармен тиімді қарым-қатынас жасау үшін мәдениет

пен әлеуметтік құрылымдардағы айырмашылықтарды басқару дағдыларын дамыту қажет.

6. Деректер ресурс ретінде цифрлық дәуірде деректер жаңа құнды ресурсқа айналады және деректерді жинау, талдау және түсіндіру қабілеті адами капиталдың маңызды құрамдас бөлігіне айналады. Аналитикалық құралдарға ие және үлкен деректер массивтерінен құнды ақпаратты алуға қабілетті мамандар әр компания неғұрлым негізделген, деректерге негізделген шешімдер қабылдауға ұмтылатын жағдайларда таптырмас болады.

7. Цифрлық экономика жағдайында өзін-өзі ұйымдастыру және уақытты басқару, әсіресе гибридті және қашықтағы жұмыс түрлерін тарату кезінде қызметкерлердің өзін-өзі ұйымдастыру қабілеті өте маңызды болады. Уақытты тиімді басқара білу, басымдық беру, басшылықтың қатаң бақылауынсыз өз жұмысын ұйымдастыра білу табысты жұмыс үшін қажет болады. Бұл жеке тәртіпті дамытуды және жоғары автономия жағдайында жұмыс істеу қабілетін талап етеді.

8. Этика және жауапкершілік цифрлық технологияларды қолданудың артуына байланысты, әсіресе жеке деректерді өңдеу және шешім қабылдау процестерін автоматтандыру саласында этикалық аспектілердің маңызы да артып келеді. Технологияны қолдану этикасы, шешім қабылдау жауапкершілігі, Әлеуметтік және экологиялық тұрақтылықты ескеру адами капиталдың маңызды сипаттамаларына айналады. Цифрлық әлемдегі өз әрекеттері үшін жауапкершілікті сезінетін қызметкерлер мен этикалық стандарттарды ұстанатын компаниялар тұрақты және инновациялық ұйымдар құруға қабілетті.

Цифрландырудың адами капитал компоненттеріне әсерін және соған байланысты кадр стратегиясын икемдеу төмендегі 1-ші кестеде көрсетілген.

Кесте 1 - Цифрландырудың адами капитал компоненттеріне әсерін және соған байланысты кадр стратегиясын икемдеу.

Адами капитал компоненті	Сипаттамасы	Цифрландыру әсері	Кадр стратегиясын икемдеу
Білім	Қызметкердің теориялық және практикалық білімдерінің жиынтығы.	Цифрландыру білімді үнемі жаңартып отыруды, жаңа технологиялар мен құралдарды оқытуды талап етеді (мысалы ақпараттық технологиялар құзыреттіліктері.	Цифрлық дағдылар мен технологиялық инновацияларға назар аудара отырып, қызметкерлерді қайта даярлау және біліктілігін арттыру.
Дағдылары	Жұмысты орындау үшін білімді тиімді пайдалану мүмкіндігі.	Бағдарламалық жасақтамамен жұмыс істеу, деректерді талдау, автоматтандырылған	Технологиялық өзгерістер жағдайында цифрлық дағдыларды дамыту

		жүйелерді пайдалану сияқты сандық дағдыларды дамыту.	және дербес құзыреттерді жақсарту үшін оқыту платформаларын енгізу.
Тәжірибе	Нақты жұмыс жағдайында білім мен дағдыларды практикалық қолдану.	Цифрландыру жаңа технологиялар мен жасанды интеллект арқылы жобаларға қатысу сияқты тәжірибенің жаңа түрлерін жасайды.	Цифрлық жобалар мен қызметкерлердің тәжірибесін практикалық қызметке интеграциялау, әріптестерді оқыту үшін сарапшыларды тарту.
Денсаулық және физикалық мүмкіндіктер	Қызметкердің жалпы денсаулығы және физикалық дайындығы.	Қашықтықтан жұмыс істеу технологияларын енгізу еңбек жағдайларының икемділігін арттыруға және дене белсенділігін төмендетуге мүмкіндік береді.	Икемді кестелерді әзірлеу, цифрлық технологияларды ескере отырып, еңбек жағдайларын жақсарту, қызметкерлердің психофизикалық жағдайын қолдау.
Мотивация	Қызметкерді жетістікке жетелейтін ішкі және сыртқы факторлар.	Цифрландыру мотивацияның жаңа түрлерін жасайды, мысалы, геймификация мен цифрлық сыйақыларды пайдалану арқылы	Жаңа технологияларды игеру немесе инновациялық шешімдер үшін бонустарды қоса алғанда, цифрлық мотивация жүйесін әзірлеу.
Әлеуметтік және іскерлік желілер	Ақпаратты, ұсыныстарды және ресурстарды алу үшін пайдалануға болатын жеке және кәсіби байланыстар жиынтығы.	Цифрландыру жағдайында желілік платформалар мен онлайн-оқытудың жедел дамуы байқалады, бұл іскерлік байланыстардың кеңеюіне ықпал етеді.	Корпоративтік әлеуметтік желілерді дамыту, білім алмасу және қызметкерлер арасында онлайн-форматта өзара іс-қимыл жасау үшін платформалар құру.

Цифрлық экономика жағдайында адами капитал күнделікті міндеттерді орындау үшін ресурс қана емес, сонымен қатар инновациялар мен жаңа бизнес құндылықтарын құрудың негізгі факторына айналады. Бұл ұйымдардағы цифрлық трансформацияның қозғаушы күші болып табылады, өйткені бұл технологиялық өзгерістерге сәтті бейімделуге және бәсекелестік артықшылықтарға қол жеткізуге ықпал ететін қызметкерлердің білімі, шығармашылығы және икемділігі.

Цифрлық дәуірдегі ұзақ мерзімді табысқа бағытталған компаниялар қызметкерлерді қажетті дағдылармен қамтамасыз ете отырып және олардың кәсіби өсуіне жағдай жасай отырып, адами капиталды дамытуға белсенді түрде инвестиция салуы керек. Ұйымдардың цифрландыру сын-қатерлерімен тиімді күресуі және олардың кадрлық ресурстарынан барынша пайда алуы үшін техникалық құзыреттілікті дамытып қана қоймай, көшбасшылық қасиеттерді, шығармашылықты және жылдам оқу қабілетін дамыту маңызды.

Сонымен экономиканы цифрландыру - бұл еңбек нарықтары мен адами капиталды басқару тәсілдеріне айтарлықтай әсер ететін жаһандық тренд. Қазақстанда, көптеген басқа елдердегідей, әртүрлі қызмет салаларына цифрлық технологияларды жедел енгізу жұмыс берушілер мен HR-мамандардың алдына жедел шешімдерді талап ететін жаңа сын-қатерлер туғызады. Осы тұрғыда қазақстандық ұйымдар алдында тұрған адами капиталды басқарудың бірнеше түйінді мәселелері мен сын-қатерлерін бөліп көрсетуге болады.

1. Цифрлық технологиялар саласындағы білікті кадрлардың жетіспеушілігі. Елімізде, экономикасы дамушы басқа елдердегідей, Ақпараттық технологиялар (АТ), деректерді талдау, жасанды интеллект (ЖИ), киберқауіпсіздік және басқа да жоғары технологиялық салаларда білікті мамандардың тапшылығы бар. Нәтижесінде жұмыс берушілер мамандарды тарту мен ұстап қалуда қиындықтарға тап болады, бұл цифрлық жобалар мен бизнес-бастамаларды дамытуды қиындатады. Шешу жолдары:

- Қызметкерлер үшін корпоративтік оқыту және біліктілікті арттыру жүйелерін әзірлеу (жұмыс орнында цифрлық дағдылар бойынша бағдарламаларды енгізу).

- Қызметкерлердің барлық деңгейлері үшін кәсіби қайта даярлау және біліктілікті арттыру бағдарламаларына инвестициялар.

- Технологиялық өзгерістерді ескере отырып, курстар мен тренингтерді жүйелі түрде жаңарту.

2. Ақпараттық технологиялар секторларындағы кадрлар ауысуының жоғары деңгейі. Шешу жолдары:

- Икемді кестелер, бонустар, мансаптық мүмкіндіктер сияқты таланттарды ынталандыру мен сақтаудың тиімді жүйелерін әзірлеу.

- Компанияның міндеттемесін ынталандыратын бизнестегі үлестік қатысу (акцияларға опциондар) сияқты талантты қызметкерлерге арналған бағдарламаларды енгізу.

- Корпоративтік іс-шаралар арқылы қызметкерлерді тарту деңгейін арттыру, оң корпоративтік мәдениетті қалыптастыру.

3. Жаңа технологияларды дәстүрлі салаларға интеграциялау қажеттілігі. Еліміздің көптеген дәстүрлі салалары цифрлық технологияларға бейімделуде қиындықтарға тап болуды. Жұмыс процестерін цифрлық платформаларға ауыстыру корпоративтік мәдениет пен білім беру инфрақұрылымында айтарлықтай өзгерістерді талап етеді, бұл көбінесе жұмысшылардың қарсылығын тудырады. Шешу жолдары:

- Қадамдық цифрландыру: шағын жобалардан бастап және жеке цифрлық құралдарды енгізуден бастап цифрлық шешімдерге біртіндеп көшу.

- Жаңа технологиялар мен процестермен жұмыс істеу үшін қызметкерлерді оқытуға инвестицияларды ұлғайту.

- Өндірістік процестерге цифрлық технологияларды енгізуге бағытталған жұмысшы мамандықтары үшін арнайы білім беру бағдарламалары мен курстарын құру.

4. Қызметкерлердің деректерін пайдаланудың этикалық және құқықтық мәселелері. Цифрлық экономика жағдайында қызметкерлердің дербес деректерін пайдалану, алгоритмдер мен жасанды интеллект негізінде шешім қабылдауды автоматтандыру қызметкерлердің құқықтарын қорғау және этикалық нормаларды сақтау саласында жаңа сын-қатерлер туғызады. Көбінесе құпиялылықты бұзу немесе бақылау технологияларын қолдана отырып, жұмысшыларды шамадан тыс бақылау мәселесі туындайды. Шешу жолдары:

- Цифрландыру жағдайында қызметкерлердің дербес деректері мен құқықтарын қорғау жөніндегі заңнамалық нормаларды әзірлеу және енгізу.

- Персоналмен жұмыс істеуде мониторинг, жасанды интеллект және автоматтандыру технологияларын қолдану үшін этикалық стандарттарды құру.

- Қызметкерлердің деректерін пайдалану процестерінің ашықтығы, қызметкерлерді олардың деректерін пайдалануға міндетті түрде хабардар ету және олардың келісімін алу.

5. Персоналды басқаруда цифрлық трансформацияға стратегиялық көзқарастың болмауы. Ұйымдарда цифрландыру контекстінде адами капиталды басқарудың нақты стратегиясының болмауы. Компанияның цифрлық трансформациясының жалпы мақсаттарымен HR стратегияларының интеграциясының болмауы компанияның кадрлық саясаты мен цифрландыруының әр түрлі дамуына әкеледі. Шешу жолдары:

- Бизнестің барлық аспектілері, соның ішінде адами капиталды басқару үшін кешенді цифрлық трансформация стратегияларын әзірлеу.

- Заманауи цифрлық HR шешімдерін енгізу: таланттарды басқару жүйелері, бұлтқа негізделген оқыту платформалары, қызметкерлердің жұмысын бағалау үшін деректер талдауын пайдалану.

- Цифрлық экономика контекстінде HR стратегияларын әзірлеу және іске асыру үшін мамандар мен консультанттарды тарту.

Цифрлық экономика жағдайында адами капиталды басқаруды дамыту перспективалары ұйымдарды бәсекеге қабілеттілікті қалыптастыруда технологиялар мен адамдар шешуші рөл атқаратын жаңа шындыққа бейімдеу қажеттілігімен байланысты. Цифрлық технологияларды персоналды басқару

стратегиясына біріктіре алатын және өз қызметкерлерінің құзыреттерін тиімді дамыта алатын компаниялар цифрландыру сын-қатерлерімен күресіп қана қоймай, табыстың жаңа деңгейіне шығуға қабілетті болады. Цифрлық экономикадағы адами капитал тек ағымдағы процестерді қолдап қана қоймай, сонымен қатар инновация мен өсудің драйверіне айналатынын түсіну маңызды.

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қолдауымен гранттық қаржыландыру аясында дайындалды (АР23490443 ИРН гранты) Адами капиталды басқару, цифрлық экономиканы дамыту жағдайында еңбек ресурстарының сапасын арттыру.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Питер Д. Управление в обществе будущего - издательство Вильямс, 2007.
2. Корпорин, А.Л. *Цифровизация и управление человеческим капиталом: вызовы и перспективы для России и СНГ*. — М.: Экономика, 2019.
3. Шмидт, Р. *Управление человеческим капиталом в условиях цифровой экономики*. - СПб.: Питер, 2018.
4. Павлова, Н.В. *Стратегия управления человеческим капиталом в условиях цифровой экономики*. — М.: Издательство "Инфра-М", 2021.
5. Тимошенко, О.П. *Управление человеческим капиталом в организации*. - М.: "Юрайт", 2017.

УДК 346.7

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ НЕДРОПОЛЬЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Галяпин А.С.

Научный руководитель: Дячук М.И., к.ю.н., асс. профессор
Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: andreigalyapin@yandex.kz

Президентом Республики Казахстан принимаются значительные меры для привлечения иностранных инвестиций и улучшения инвестиционной привлекательности страны. Инвестиционная привлекательность складывается из сочетания многих факторов. Естественно, что в большей степени, иностранных инвесторов интересует сфера недропользования Казахстана, которая в структуре ВВП Республики Казахстан занимает более 15%.

Законодательство Республики Казахстан о недрах и недропользовании основывается на Конституции Республики Казахстан и состоит из Кодекса Республики Казахстан от 27 декабря 2017 года № 125-VI ЗРК «О недрах и недропользовании» и иных нормативных правовых актов Республики Казахстан. Целью законодательства Республики Казахстан о недрах и недропользовании

является обеспечение устойчивого развития минерально-сырьевой базы Республики Казахстан для экономического роста государства и благосостояния общества. Названный Кодекс определяет режим пользования недрами, порядок осуществления государственного управления и регулирования в сфере недропользования, особенности возникновения, осуществления и прекращения прав на участки недр, правового положения недропользователей и проведения ими соответствующих операций, а также вопросы пользования недрами и распоряжения правом недропользования и другие отношения, связанные с использованием ресурсов недр.

Правовое регулирование отношений в сфере недропользования основывается на принципах:

- 1) рационального управления государственным фондом недр;
- 2) обеспечения экологической безопасности при пользовании недрами;
- 3) доступности информации в сфере недропользования;
- 4) платности недропользования;
- 5) добросовестности недропользователей;
- 6) стабильности условий недропользования.

В настоящее время большую часть информации люди получают в интернете, а также широко используют искусственный интеллект. Если попробовать обратиться к искусственному интеллекту с вопросом: «Почему инвесторы не хотят вкладывать средства в проекты по недропользованию в Казахстане?», первым пунктом в ответе будет указано - юридическая неопределенность. В чем же юридическая неопределенность законодательства о недропользовании в Казахстане?

По информации предоставленной искусственным интеллектом это:

- 1) неясное определение прав собственности;
- 2) непрозрачность процедур и условий лицензирования (отсутствие четких правил и процедур создает неопределенность для потенциальных инвесторов);
- 3) частые изменения в законодательстве о недропользовании;
- 4) недостаточная защита прав инвесторов, выражающаяся в отсутствии механизмов разрешения споров, проблемы правоприменительной практики.

Изучив нормативно-правовую базу, механизм правового регулирования недропользования, деятельность инвесторов в сфере недропользования в РК, имеющуюся судебную практику, а также собственный опыт на примере отдельно взятой компании, можно сделать следующие обобщения и выводы.

На сегодняшний день иностранные инвесторы ясно видят, что Президентом Республики Казахстан принимаются значительные меры по привлечению инвестиций в Республику Казахстан и их защите, поддержанию политической стабильности в стране. Иностранные инвесторы высоко оценивают меры, предпринимаемые Президентом РК внутри Казахстана и на международной арене.

Что касается юридической неопределенности, то она не только отталкивает инвесторов, но и препятствует прохождению юридического аудита при получении финансирования проекта за рубежом. Прежде всего, нужно

отметить, что на сегодняшний день стандартизация государственных услуг и появление электронных платформ, таких как, Портал электронного правительства РК (egov.kz), Портал электронного лицензирования РК (elicense.kz), Подача обращений в государственные органы РК (eotinish.kz) и прочие, значительно изменили взаимодействие с государственными органами РК, все больше и больше государственных услуг становятся абсолютно понятными, имеются абсолютно четкие перечни необходимой документации и сроки оказания этих услуг. Что в значительной степени минимизирует спорные ситуации.

Однако, в сфере недропользования по твердым полезным ископаемым такая стандартизация практически отсутствует, либо находится на стадии разработки, во многом, это связано как раз с неопределенностью законодательства. Министерство (с которым заключается контракт) по взаимоотношениям с недропользователем выступает и как административный орган, действующий в публично-правовой сфере, и как сторона контракта на недропользование. Соответственно, инвестору не понятно и юридически это не определено, являются ли действия Министерства государственной услугой, которая должна оказываться в соответствии с действующими правилами и стандартами, или Министерство действует как сторона контракта, руководствуясь принципом свободы договора. Приведем несколько простых примеров.

В пункте 12 статьи 278 Кодекса РК «О недрах и недропользовании» говорится, что «недропользователь, имеющий намерение заключить соглашение о внесении изменений и дополнений в контракт на недропользование, направляет в компетентный орган заявление, в котором должны быть изложены предлагаемые изменения в контракт, их обоснование и иные сведения, необходимые для принятия решения по заявлению. К заявлению прилагается проект дополнения к контракту на недропользование» Из прямого толкования данного пункта абсолютно не понятно, что подразумевается под иными сведениями и, следовательно, государственный орган может это трактовать по-своему, а недропользователь по-своему, что и приводит к спорной ситуации.

Еще один пример. Недропользователь обращается в Министерство которое является стороной по контракту, обращается в рамках контракта, получая ответ, недропользователь видит, сотрудник Министерства указал, что данный ответ может быть обжалован в рамках Административного процедурно-процессуального Кодекса Республики Казахстан.

Таким образом, очевидно, что Министерство само не понимает в рамках каких полномочий оно действует. Соответственно, сотрудники Министерства стремятся переложить все спорные вопросы на судебные органы РК.

Очевидно, что за последние года в значительной степени изменилась и была модернизирована судебная система в Республики Казахстан. Появление электронных сервисов и платформ качественно изменило взаимодействие с судебными органами. Дела в судебном процессе рассматриваются объективно и

всесторонне. Суды и, в первую очередь, Административная коллегия Верховного суда стремятся занимать активную позицию, применяя в гражданском споре принципы Административного процессуального Кодекса Республики Казахстан, с целью наиболее полного и объективного изучения дела. Что в дальнейшем позволяет достаточно подробно и четко отразить в судебном решении все обстоятельства дела и суть принятого решения.

Однако, приведем еще характерные примеры, иллюстрирующие актуальные проблемы правового регулирования недропользования.

Местный исполнительный орган не устанавливает в течении 8 месяцев сервитут для проведения операций по разведке твердых полезных ископаемых. Недропользователь оформляет и предъявляет в Министерство свидетельство о наличии обстоятельств непреодолимой силы. Согласно положениям контракта и законодательства, контракт должен быть автоматически продлен. Министерство этого не делает, недропользователь обращается в суд, 8 месяцев длятся судебные разбирательства. Суд города Астана и Верховный суд РК обязывают Министерство подписать дополнение к контракту и даже указывают в судебном решении текст данного дополнения. Далее Министерство еще 6 месяцев не подписывает это дополнение, не смотря, на активные действия недропользователя в рамках исполнительного производства. Вряд ли такая ситуация может привлекать инвесторов и, более того, эта ситуация требует значительных материальных затрат от инвестора по сохранению персонала компании и т.п., что не способствует реализации контракта недропользования.

Суд первой инстанции отказывает недропользователю в иске, применив к контракту положения Кодекса РК «О недрах и недропользовании» 2017 года, суд апелляционной и кассационной инстанции удовлетворяет иск, применив к контракту положения Закона РК «О недрах и недропользовании» 2010 года, который и должен был применяться, учитывая положения контракта, гарантирующие стабильность законодательства. Хотелось бы, обратить внимание, что судья первой инстанции, по нашему мнению, не применила закон, подлежащий применению, не в силу своей недостаточной квалификации, а, как раз, в силу существующей юридической неопределенности. Заметим, что в настоящее время и Кодекс РК «О недрах и недропользовании» 2017 года, и Закон РК «О недрах и недропользовании» 2010 года в части некоторых статей являются действующими, применительно к ранее заключенным контрактам сохраняется «стабильность законодательства».

Таким образом, из простого анализа судебных дел, можно сказать, что большинство судебных споров связано с контрактными взаимоотношениями с Министерством, а также местными исполнительными органами в сфере земельных отношений. Чаще всего спорные ситуации возникают по причине отсутствия четкого описания той или иной государственной процедуры в сфере недропользования. Нежелание сотрудников государственных органов принимать решения связано с юридической неопределенностью.

За последние годы законодательство в сфере недропользования, в целом, значительно улучшено, но, в то же время, до сегодняшнего дня во многом сохраняется отсутствие конкретных норм и положений применения законодательства в сфере недропользования по твердым полезным ископаемым.

В большинстве спорных ситуаций государственные органы, в виду наличия юридической неопределённости, стараются уйти от принятия решения в ходе переговорного процесса и перекладывают принятие решения на судебные органы. Что, в свою очередь, приводит к большой загруженности судебных органов.

Учитывая выше изложенное, считаем, что, очевидно в настоящее время назрела необходимость разработки и принятия нормативного постановления Верховного суда по вопросам применения законодательства о недропользовании. Полагаем, что для этого на сегодняшний день уже имеется обширная судебная практика. Такое постановление было бы целесообразным для судов, государственных органов и инвесторов.

Кроме того, продолжение деятельности по стандартизации государственных процессов и процедур взаимодействия с недропользователями и инвесторами, а также дальнейшая разработка четких правил и инструкций позволят минимизировать юридическую неопределенность и позитивно отразится на инвестиционной привлекательности Республики Казахстан.

Хотелось бы отметить, что меры, предпринимаемые Президентом РК по привлечению Генеральной прокуратуры РК, Комитета по инвестициям МИД РК к поддержке инвесторов, наделение соответствующими функциями АО Kazakh Invest положительно сказываются на привлечении и защите инвестиций. Практика, принятая Верховным судом об участии в судебном процессе по инвестиционным спорам уполномоченного органа (Комитета по инвестициям МИД РК) положительно сказывается на защите интересов инвесторов и дает инвесторам дополнительную уверенность в деятельности в Республике Казахстан в сфере недропользования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1) О недрах и недропользовании: Кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 2017 года № 125-VI ЗРК [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1700000125>;

2) Сайт Верховного Суда РК [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://sud.gov.kz>

3) Модуль поиска судебных дел [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://office.sud.kz/new/lawsuit/index.xhtml>

4) Материалы Инвестиционного форума «Защита прав инвесторов» г. Астана, 02.02.2024 год [Электронный ресурс]. - Режим доступа:

<https://www.sud.gov.kz/rus/news/investicionnyy-forum-o-zashchite-prav-investorov>

МЕКЕМЕДЕ КАДР САЯСАТЫНЫҢ ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Дәулетжарова А.Қ., Сералиева С.Е.

Ғылыми жетекші: Асубаева А.С., сениор-лектор, экономика магистрі,
Раимбеков Ж.С., экономика ғылымдарының докторы, профессор
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: arinadauletzharova20@gmail.com

Андатпа: Мекемеде кадрлық саясатын жүргізуді ұйымдастыру туындаған тиімді мәселелер мен олардың біліктіліктеріне қойылатын талаптар жүйесіне ынталы қызметкерлердің жаңа сипатын қамтамасыз етуге ұсыныстар легі. Инновациялық кадрлық іріктеу және қайта дайындау бағдарламаларын ұсыныстар жасалынды.

«Қазақстан - 2050» стратегиясында айқындалған қазіргі кезеңдегі басты ерекшеліктер мемлекеттік қызметті дамытудың басымдықтары ондағы талап қойылған қызметке кадрларды жалдау, даярлау ондағы жоғарылату жүйесін жақсарту мен қажетті жергілікті органдарға мемлекеттік қызмет яғни оның басты ұлтқа қызмет етудегі «мемлекеттік қызметтің жоғары абыройын қалыптастыру және қолдау» осы тұжырымдамамен Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметінің жаңа моделін қалыптастыру негізіне алынған.

Теорияға көңіл аудару мемлекеттік кадр саясатын құрудың іргелі негіздерін бөліп көрсету қажеттілігіне байланысты. Бұл - бір. Екіншіден, қоғам әлдеқашан кәсіби тәжірибенің ұрпақтан-ұрпаққа стихиялы түрде берілу кезеңінен өтіп кетті. Кадр әлеуеті қоғам дамуының аса маңызды факторына айналды, ол жеке тұлға мүддесіндегі де, сондай-ақ, қоғам мүддесіндегі де қажеттілікті реттеуді көздейді. Мұндай тәжірибе мемлекеттік кадр саясаты деп аталмаса да, дамыған экономика тәжірибелері көрсеткендей, бұлайша реттеудің маңызды субъектісі мемлекет болып табылады.

Кадрларды саясат болмаса тиісті жүйесі болмаса, жергілікті басқару органдары кадрларды іріктеу, ротациялау, ынталандыру, оқыту және дамыту жүйелерін, кадрларды жоспарлау жүйелерін, жоғары құнды мамандарды ұстап тұру, сондай-ақ кадрлық резервті қалыптастыру жүйелерін құра алмайды.

Кадрлардың басты критерийлері:

- кәсіби білім санаты ;
- толымды еңбек тәжірибесі;
- денсаулық және талап бойынша еңбек өнімділік санаты ;
- белсенді кадрлық іскерлік парасаттылық қасиеттер;
- жағымды психологиялық қасиеттері;
- ар-ұждан мен кәсіби этикасы .

Мысалы кейбір мекемеде кадрлық әлеует;

Бюджеттен тыс кадрлық әлеует;

Мемлекеттің ерекше қамқорлығына мұқтаж жекелеген әлеуметтік топтардың кадрлық әлеуеті:

Мүгедектер;

Мигранттар;

Этникалық топтар;

Әйелдер;

Жастар және т.б.

Кадрлық саясаттағы негізгі бағыт іскерлік бағалаудың мақсаттары :

1) қалыптастыру кадрлық резервалға жылжу;

2) басқару персоналын таңдау және орналастыру бойынша негізделген шешімдер қабылдау үшін қажетті талдамалық материалды алу;

3) жеке ерекшеліктерін ескере отырып, басқарушы кадрлардың біліктілігін арттыру және қайта даярлау жөніндегі іс-шараларды әзірлеу (тиісті құзыреттерді дамыту);

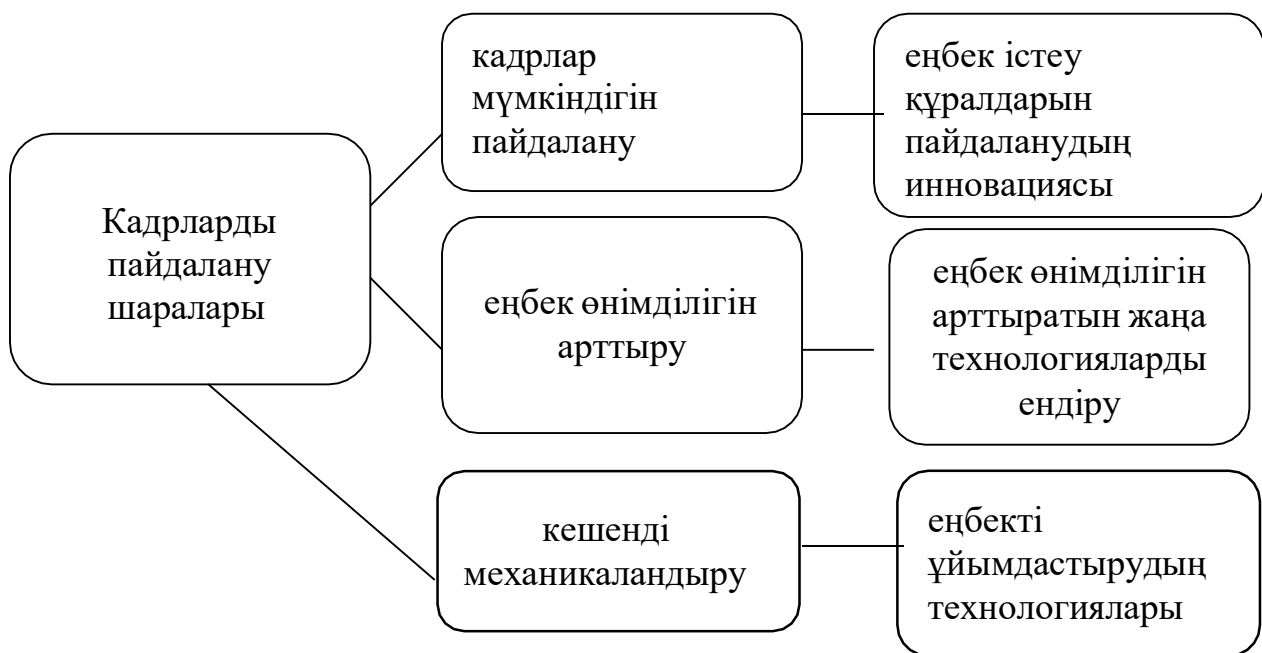
4) кәсіби өсу мен мансаптық өсу мотивациясын арттыру;

- психологиялық ахуал қалыптастыру.

Мекемеде кадрлық саясаты тиімді басқарушы екенін біледі және оларға талаптар қойылады.

Мемлекеттік сектордағы кадрлар дегеніміз – бұл мекеменің тізімдік құрылымына кіретін қызметкерлердің әртүрлі кәсіби мамандандырылған тобының жиынтығы. Тізімдік құрамға кәсіпорынның негізгі қызметіне, сондай-ақ негізгі емес қызметімен байланысты жұмысқа қабылданған барлық қызметкерлер енгізіледі. «Мамандар», «қызметкерлер» және «кәсіпорынның еңбек ресурстары» деген түсініктерді ажырата білуі қажет. Кадрлар – мекеменің потенциалды жұмыс күшін сипаттаса, «қызметкерлер» тұрақты және уақытша жалданған маман және маман емес барлық жұмыс жасайтындардың жеке құрамы. Кәсіпорын «мамандары» деп негізгі штаттағы, кәсіпорын қызметкерлерінің мамандандырылған құрамы табылады. Мемлекеттік мекемеде еңбек ресурстары әрбір кәсіпорынның басты ресурстары болып табылады. Оны пайдаланудың сапасы мен тиімділігі кәсіпорын қызметінің нәтижесі мен оның бәсекеге қабілеттілігін анықтайды. Еңбек ресурстары өндірістің материалды – заттық элементтерін қозғалысқа келтіріп, өнім, құн және табыс нышандарындағы қосымша өнім өндіреді [43, 195 б.].

Кадрларды басқару – өндірісті басқарудың құрамдас бөлігі, ол еңбекке жарамды тұрғындарды жұмыспен қамтуға және оның салаларда оңтайлы үлестірілуіне, экономиканың білікті кадрлардағы қажеттілігін қанағаттандыруға бағытталған. Еңбек ресурстарын басқару тек қана экономиканы дамыту мақсатында ғана емес, сонымен қатар ел экономикасы дамуының соңғы мақсаты ретіндегі тұрғындардың жоғары сапалы өмір сүрулері арқылы тұрақты адамдардың дамуы мақсатында бар еңбек ресурстарын барынша оңтайлы және тиімді пайдалануға бағытталуға тиісті өзара байланысты қосалқы жүйелер ретінде қарастырылуға тиісті.

Сурет-1 Мекемеде кадрларды пайдаланудың жалпы схемасы

Кадрларды инновациялық пайдалану жүйесі екі деңгейден тұрады: сыртқы еңбек нарығында еңбек ресурстарын басқару мемлекеттің (өңірдің) деңгейінде жүзеге асырылады, ал ішкі нарықта - әр бір бөлек алынған кәсіпорынның деңгейінде. Мекемеде инновациялық бағдар арқылы басқару, жүйе ретінде, бөлек-бөлек қосалқы жүйелерден, ал олардың әрқайсысы бірнеше бағыттар мен элементтерден тұрады, олар қосалқы жүйелерді құрайды және бүкіл жүйеге жалпы ықпал жасай отырып, жеке-дара мағынаға ие болады. Кадрларды қолдану саясаты мен оларды басқару жүйесі үш қосалқы жүйелерден тұрады.

Кадрларды пайдалану мынадай бағыттардан тұрады:

Кадрларды жоспарлау, өндіріске қажетті санын анықтап, оған кететін шығындарды жұмысқа қабылдау

Кадрларды жұмысқа қабылдау;

Кадрлардың жұмыс орындарына кандидаттар дайындау, конкурс ұйымдастыру арқылы жұмыскерді тандап алу; - жұмыскердің еңбекақысын анықтау, еңбекақы құрылымын анықтау;

- Кадрларды жұмысқа алынған адамдарды кәсіпорынмен, ұйыммен, және оның басқа да бөлімшелерімен таныстырып, болашақ жұмыс орны жайлы түсінік беру; - берілген жұмысты неғұрлым тиімді орындау үшін еңбек ресурстарын оқыту және оқыту бағдарламасын жасау.

Ғылыми әдебиеттерде «кадрларды мекемеде пайдалануға » әртүрлі анықтамалар ұсынылған, Мекеме қандай нысанда болмасын пайдаланудың дұрыс менеджменті яғни персонал маркетингі, жұмыс күші экономикасы, персонал менеджмент, HR менеджменті, жән әлеуметтік менеджмент. Осы әдебиеттерді зерттей келе , қандай да бір анықтаманы алсақ та, мәні бірдей -

негізінде адамға бағытталған, одан еңбек ресурсын пайдаланудың максималды мақсатты қолдану делінген.

Кәсіпорынның кадр саясатының қалған элементтері келесі бағыттар:

1. Кәсіпорында жұмыспен қамту саясаты - жоғары білікті қызметкермен қамтамасыз ету, жақсы еңбек жұмыс ортасын құру және оның кәсіби міндеттерін қамтамасыз ету, жұмыскерді жұмысқа қанағаттандыру деңгейін арттыру мақсатында іс-әрекеттер кешені;

2 Кадрлық саясатта қайта дайындау және оқыту жаңашыл саясаты - жұмыскердің біліктілік деңгейін жоғарылату және сол арқылы олардың кәсіби жетілдіру мүмкіндігіне ие болу үшін оны пайдалану жолдарын арттыру жөніндегі кешенді іс-әрекет;

3 Еңбекақы саясаты – қызметкердің қабілеттеріне, тәжірибесіне, жауапкершілігіне сәйкес басқа кәсіпорындардан артық жоғары еңбекақы төлеу;

4 Кадрды қолдануда әлеуметтік саясат - басқа жұмыс берушілерге қарағанда, қызмет әрекеттер мен жеңілдіктердің әр қилылығын қамтамасыз ету, қызметкерге әлеуметтік жағдайлардың ғылыми негіздемесі

5 Кадрлық саясат нормасына сәйес еңбек қатынастарын реттеу саясаты - еңбек дау-дамайларын шешудің әр түрлі кешенін жасау.

Кәсіпорындағы кадрлық пайдалану тиімділігі еңбек өнімділігінің өзгеруінде көрінеді.

Еңбек өнімділігі - бұл кәсіпорынның өнімді күші, белгілі бір тұтынушылық құндылықтарды құру үшін жұмыс уақытының бірлігіне қабілеті бар көрсеткіш болып табылады.

Кәсіпорынның еңбек ресурсын пайдаланудағы еңбек өнімділігінің өсуіне әсер ететін факторлар топталу ерекшелігі:

1. Материалдық-техникалық фактор - өндірістің технологиялық-техникалық деңгейінің арттыру көрсеткіші (кәсіпорынның жұмыс жағдайын арттыру мақсатында механикаландыру шаралары, техникалық-технологиялық үрдістерді жетілдіру іс-әрекеттер кешені);

2. Еңбек ресурсын пайдалану мақсатындағы ұйымдастырушылық факторлар - кәсіпорынның өндірістік ,жұмыс- еңбек пен басқару әдіс-тәсілдерін, инновациялық менеджментті жетілдіру (жұмыс күшінің еңбек нормаларын жақсарту,еңбекақы және басқа төлемдерді төлеу жолдарын жетілдіру

3. Салалық фактор - еңбек ресурсының еңбек жасау жағдайының ерекшелігіне мән беріп, кәсіпорын жағдайындағы климат, жер- топырақ,орман-табиғи ресурстар және т.б. [18, 93 б.].

Осылайша, еңбек ресурстарын пайдалануды жақсарту шаралары қызметкерлердің біліктілігін арттыру ғана емес көптеген жанама факторларына да байланысты екен.Еңбек ресурсының пайдалануды жақсарту кешенді іс жоғары. Еңбек ресурсының жоғарғы өнімді жұмысына ынталандыруды жүзеге асыру үшін жағдай жасау болып табылады. Қызметкер саясаты қолданыстағы еңбек нарығын қалыптастыру негізінде және кәсіпорынның өзіндік қызмет ерекшеліктеріне негізделуі керек. Еңбек ресурсын дұрыс бағалау критерийі мен өндірістің тиімділігін арттыру бағытталуы .

Қазақстанда нарықтық экономика жағдайында жұмыс күшін бағалау басты мәселе және еңбек нарығында бәсекеге қабілетті мамандарды дұрыс пайдалану болып табылады, кәсіпорындағы еңбек қатынастарының талдау неғұрлым

маңызды жағдай. Елімізде өндірісінің өсуі пайдаланылатын еңбек ресурстардың көлемін арттыру арқылы, немесе олардың пайдалану тиімділігін жоғарлату арқылы қол жеткізуге іс-әрекеттер бағыттылып жатыр. Кәсіпорында негізгі орынды еңбек ресурстарын ұтымды пайдалануға мақсатты міндет болып табылады. Жұмыс күші - экономикалық ресурстарды арнайы және өте маңызды түрі, бағалау белгілі бір дағдылар мен білімі бар қызметкерлер саны бойынша анықталады және еңбек процесінде оларды пайдалануға болады. Еңбек жағдайлары мен жалақыға байланысты еңбек ресурстарын жақсы пайдалану кезінде оның көлемін ұлғайту арқылы өндірістің тиімділігін анықтау үшін, - еңбек күшінің жоспарлау және талдау мақсаты кәсіпорынның экономикалық жұмыс бағыттарының негізі ретінде қарастырылады.

Кәсіпорынның тиімді өндірістік қызметі қажетті өндіріс өнімділігінің жоғары деңгейін, өнім бірлігіне, оның санын азайту арқылы экономикалық мәніне қол жеткізу болып табылады. Кәсіпорынның еңбек ресурсына айтарлықтай назар аудару қажет. Кәсіпорын қызметінің еңбек өнімділігін арттыру жұмыскерлердің еңбек мотивация арттыру және еңбекті ынталандыру, жұмыс күшін талдау, өнімді қызметке ынталандыру, олардың жұмысының тиімділігін арттыру үшін барлық қабілеттерін жұмылдыру үшін кәсіпорынның еңбек ресурсын пайдаланудың схемасын жасау керек. Әр кәсіпорынның өзіндік ерешелігі бар.

Еңбек ресурстарын пайдалану - өзара тиімді элементтер жиынтығы. Кәсіпорынның қызметкерлері немесе мамандар құрамы және оның өзгерістерін дұрыс есептеп, тиімді пайдалану.

Кадрларды басқару әр түрлі іс-әрекет қызмет кешенінің ерекшелігіне байланысты. Еңбек ресурсын жоспарлау процесі бірнеше жеке мәселелерге жіктелінеді. Қызметінің сипатына қарай байланысты кәсіпорын мамандары кәсібі, мамандығы және квалификация деңгейіне бөлінеді. Мамандардың кәсіби – квалификациялық құрылымы штаттық кестеде белгіленеді. Ол жыл сайын кәсіпорын басшысы бекітетін құжат, онда лауазымдық жалақы мен қызметтерге топтастырылған лауазымдардың тізімі көрсетіледі. Штаттық кестенің қайта қаралуы жыл бойы кәсіпорын басшысы бұйрығына сай оған өзгерістер енгізілу арқылы жүзеге асырылады. Еңбекақыны тиімді ұйымдастырудың ажырамас бөлшегі болып кәсіпорын қызметкерлерін дұрыс мотивациялау танылады.

ӘОЖ 37

ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІ ҚОЛДАУ:

МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Делдерқанова Ш., «Қаржы және есеп» мамандығының 2-курс студенті

Ғылыми жетекші: Шолпанбаева К.Ж., экон. ғыл. канд., профессор

Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: shugadelderkan05@mail.ru

Шағын және орта бизнес (ШОБ) – экономикалық дамудың негізі, халықтың әл-ауқатын көтерудің, жаңа жұмыс орындарын құрудың және инновацияларды енгізудің басты факторы. ШОБ кәсіпкерлікті дамытуда,

әлеуметтік мәселелерді шешуде және экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Қазақстан Республикасының Үкіметі ШОБ-ты қолдау үшін бірнеше мемлекеттік бағдарламалар қабылдады. Бұл мақаланың мақсаты – аталған бағдарламалардың тиімділігін, олардың экономикалық дамуға және халықтың әл-ауқатына тигізетін әсерін талдау.

Шағын және орта бизнес – нарықтық экономикадағы маңызды элемент. Бүкіләлемдік банк (2021) мәліметтері бойынша, ШОБ елдің жалпы ішкі өнімінің (ЖІӨ) 60-70%-ын құрайды және жұмыс күшінің 70%-ын қамтамасыз етеді. Қазақстанда 2020 жылдың соңына қарай ШОБ 1,4 миллионнан астам кәсіпорын құрады, бұл елдегі барлық кәсіпорындардың 99,8%-ын құрайды. Бұл көрсеткіштер ШОБ-тың экономикалық және әлеуметтік даму үшін қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. ШОБ-тың дамуы, әсіресе, экономиканың әртүрлі салаларындағы бәсекелестікті арттыру, инновациялық өнімдер мен қызметтерді нарыққа шығару, әлеуметтік мәселелерді шешу (жұмыссыздық, кедейшілік) сияқты маңызды аспектілермен байланысты. Сонымен қатар, шағын және орта бизнес қоғамның әлеуметтік құрылымын өзгертуге, жаңа кәсіпкерлік мәдениетін қалыптастыруға және халықтың экономикалық белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасы Үкіметі ШОБ-ты дамыту үшін бірнеше бағдарламалар қабылдады, олардың ішінде:

- «Бизнестің жол картасы 2020»: бұл бағдарлама 2010 жылы бастау алды және 2025 жылға дейін жалғасатын болады. Бағдарлама аясында кәсіпкерлерге мемлекеттік қолдау көрсету, білім беру, қаржылық көмек және инфрақұрылымды дамыту қарастырылған. 2021 жылы бағдарлама 35 мыңнан астам кәсіпкерге қолдау көрсетіп, 400 мың жұмыс орнын сақтап қалуға мүмкіндік берді (Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі, 2021). Бағдарламаның қаржылық компоненті кәсіпкерлерге жеңілдетілген несие алу, мемлекеттік гранттар мен субсидияларды алу мүмкіндігін береді. Сонымен қатар, бағдарлама шеңберінде білім беру және консультациялық қызметтерді қамтамасыз ету арқылы кәсіпкерлердің біліктілігін арттыруға бағытталған.

- «Даму» кәсіпкерлікті дамыту қоры»: 2007 жылы құрылған бұл қор ШОБ-ты қаржылық, ақпараттық және консалтингтік қолдауды қамтамасыз етеді. 2021 жылы қор 4,5 миллиард теңге көлемінде гранттар мен несиелерді бөлді, бұл 3 мыңнан астам кәсіпкердің жобаларын іске асыруға көмектесті (Даму қорының ресми сайты, 2021). «Даму» қорының қызметі кәсіпкерлерге өз жобаларын іске асыруда қажет болатын қаржыландыру мен ақпаратты ұсына отырып, шағын және орта бизнестің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған.

- «Нұрлы Жол» бағдарламасы: бұл бағдарлама инфрақұрылымды дамыту мен жаңғыртуға, сонымен қатар ШОБ-қа қолайлы жағдай жасауға бағытталған. Бағдарлама аясында 2014 жылдан бері 6,3 триллион теңгеден астам инвестиция тартылды, бұл ШОБ-тың дамуына ықпал етті (Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі, 2021). Инфрақұрылымды дамыту, көлік жүйелерін жаңғырту, логистика мен байланыс қызметтерін жетілдіру – бұның барлығы ШОБ-тың тиімді жұмыс істеуіне септігін тигізеді.

• «Кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі ұлттық жоба»: 2021 жылы қабылданған бұл жоба ШОБ-ты 2025 жылға дейін дамытуға бағытталған. Жоба аясында кәсіпкерлерді оқыту, қаржылық қолдау көрсету, жаңа жұмыс орындарын ашу және кәсіпкерлік мәдениетін арттыру шаралары қарастырылған. 2021 жылы жоба 10 мыңнан астам кәсіпкерге қолдау көрсетті, бұл 60 мың жаңа жұмыс орнын ашуға мүмкіндік берді (Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі, 2021).

Осылайша, мемлекеттік бағдарламалардың нәтижесінде ШОБ-тың дамуы, бәсекеге қабілеттіліктің артуы, жаңа инновациялық жобалардың іске асырылуы және жұмыс орындарының көбейуі байқалуда. Алайда, мемлекеттік қолдау шараларын одан әрі жетілдіру, кәсіпкерлерге қолайлы жағдай жасау және нарықтық механизмдерді күшейту қажеттілігі маңызды болып қала береді. Қазақстанның экономикасының тұрақты дамуы үшін ШОБ-ты қолдау, оның ішінде инновацияларды енгізу және кәсіпкерлердің білімін арттыру бойынша жаңа шаралар қабылдау – бұл еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуының негізі.

Шағын және орта бизнесті (ШОБ) қолдау бағдарламаларының тиімділігін бағалау үшін бірнеше маңызды көрсеткіштерді қарастыру қажет:

1. Жұмыс орындарының саны: мемлекеттік бағдарламалардың арқасында 2020 жылы ШОБ 123 мың жаңа жұмыс орнын құрды. Бұл көрсеткіш 2021 жылы тағы 20%-ға артты (Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі, 2021). Жұмыс орындарын құру — елдің экономикалық дамуында маңызды фактор, себебі ол халықтың әлеуметтік жағдайын жақсартыады. Жаңа жұмыс орындарының ашылуы тек қана кәсіпкерлер үшін емес, сондай-ақ мемлекет үшін де тиімді, себебі жұмыссыздық деңгейі төмендейді.

2. Кәсіпкерлік белсенділіктің артуы: ШОБ-тың үлесі жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) 30%-ына жетті, бұл 2019 жылмен салыстырғанда 5%-ға артық (Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі, 2021). Кәсіпкерлік белсенділіктің артуы ШОБ-тың экономикалық дамудағы рөлін нығайтады және нарықтағы бәсекелестікті арттырады. ШОБ-тың дамуы нарықтық экономиканың негізі болып табылады, себебі ол инновациялық идеяларды іске асыруға, өнімдердің әртүрлілігі мен сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

3. Инновациялық жобалардың саны: «Бизнестің жол картасы 2020» бағдарламасы аясында 2021 жылы 1,2 мың инновациялық жоба қаржыландырылды. Бұл жобалар елдің инновациялық даму деңгейін арттыруға мүмкіндік берді (Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі, 2021). Инновациялық жобалардың іске асырылуы жаңа технологиялар мен өнімдерді нарыққа шығаруға, кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және ШОБ-тың экономикалық өсімге үлесін көбейтуге мүмкіндік береді. Инновациялар кәсіпорындардың өнімділігін арттыруда және экономиканың әртараптандыруында маңызды рөл атқарады.

4. Экономикалық өсім: ШОБ-тың дамуы елдің жалпы экономикалық өсімін жеделдетеді. 2021 жылы Қазақстан экономикасы 4%-ға өсті, оның ішінде ШОБ-тың дамуының ықпалы айқын болды (Қазақстан Республикасы Ұлттық

экономика министрлігі, 2021). ШОБ-тың тұрақты дамуы, жаңа кәсіпорындардың ашылуы мен инвестиция тарту арқылы экономиканың өсуін қамтамасыз етеді. Кәсіпорындардың дамуымен бірге мемлекет бюджетіне салықтық түсімдер де артады, бұл әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландыруға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің шағын және орта бизнесті қолдауға бағытталған бағдарламаларының тиімділігі жоғары бағаланады. Жұмыс орындарының құрылуы, кәсіпкерлік белсенділіктің артуы, инновациялық жобалардың санының өсуі және жалпы экономикалық өсім — бұл көрсеткіштердің барлығы мемлекеттік бағдарламалардың оң әсерін көрсетеді. ШОБ-тың дамуы халықтың әл-ауқатын арттыруға, жаңа жұмыс орындарын ашуға, экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етуге және бәсекелестікті арттыруға мүмкіндік береді. Алайда, мемлекеттік қолдау шараларын одан әрі жетілдіру, кәсіпкерлерге қолайлы жағдай жасау, сондай-ақ инновациялық шешімдер мен жаңа технологияларды енгізу арқылы ШОБ-тың дамуын жеделдету маңызды болып қала береді. Осындай шаралар Қазақстанның экономикасын тұрақты түрде дамыту мен әлеуметтік-экономикалық жағдайды жақсартуға үлес қосады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бүкіләлемдік банк. (2021). Шағын және орта бизнес туралы ақпарат.
2. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі. (2021). «Бизнестің жол картасы 2020» бағдарламасының нәтижелері.
3. Даму кәсіпкерлікті дамыту қоры. (2021). Ресми сайт.
4. Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі. (2021). «Нұрлы Жол» бағдарламасының нәтижелері.
5. Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі. (2021). Шағын және орта бизнестің статистикалық деректері.
6. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. (2021). Инновациялық жобалар туралы ақпарат.
7. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі. (2021). «Кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі ұлттық жоба».

ӘОЖ:502/504(574)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СУ РЕСУРСТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Елеукенова Ш.Е.

Ғылыми жетекшісі: Садуақасова Л.К., Заңтану магистрі, сениор-лектор
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: L_saduakasova@mail.ru

Су объектілері — табиғаттағы су көздері, олар өзендер, көлдер, теңіздер, бұлақтар және жер асты сулары сияқты табиғи және жасанды су айдындарын қамтиды. Су — тіршілік көзі және экожүйелер үшін маңызды элемент болып табылады. Су объектілерінің ластануы мен сарқылуы экологиялық дағдарысқа

әкеліп, биологиялық алуан түрліліктің жойылуына себеп болуы мүмкін. Адамдардың таза суға деген қажеттілігі жыл санап артып келеді, сондықтан су ресурстарын қорғау аса маңызды. Су объектілерін қорғау арқылы экосистема мен климаттық тепе-теңдікті сақтауға болады. Су ресурстарын дұрыс пайдалану және үнемдеу болашақ ұрпақтарға таза су мен экологиялық жағдайды сақтап қалуға көмектеседі. Өнеркәсіптік қалдықтар мен агрохимикаттардың суға түсуін болдырмау — маңызды шаралардың бірі. Су объектілерін қорғау үшін халықтың экологиялық мәдениетін арттыру қажет. Қоғамдық сананың артуы су үнемдеудің маңыздылығын түсінуге көмектеседі. Соңында, су — тек табиғи ресурс емес, ол өмірдің негізі болғандықтан, оны қорғау әрқайсымыздың міндетіміз.

Қазақстан Республикасында су ресурстары – табиғи байлықтың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Су объектілерінің табиғи ресурстар ретіндегі маңызы әрбір адам мен экосистеманың өмір сүруі үшін шешуші фактор болып табылады. Су — экологиялық тепе-теңдікті сақтауға, ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіптің тұрақты дамуына және халықтың денсаулығына тікелей әсер ететін маңызды элемент. Су ресурстарын тиімді пайдалану мен қорғау қазіргі уақытта Қазақстанның экологиялық құқық саласында ең өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Қазақстандағы су ресурстарын басқару мен қорғау заңды түрде реттелгенімен, су объектілерін ластау, сарқылу және климаттық өзгерістерге байланысты су тапшылығы мәселелері әлі күнге дейін өткір тұр. Осыған байланысты, экологиялық құқықтың осы саладағы рөлі мен маңыздығын зерттеу, сондай-ақ тиімді заңнамалық шаралар қабылдау қажеттілігі артып келеді. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі су ресурстарын қорғауға арналған негізгі заңдық акт болып табылады. Кодекс бойынша су ресурстары мемлекет меншігі болып табылады және оларды пайдалану экологиялық заңнамамен реттеледі. Су ресурстарын қорғаудың басты принциптеріне экологиялық қауіпсіздік, тиімді пайдалану және ұрпақтан ұрпаққа сақтау жатады. Су ресурстарын қорғау Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігі мен әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Қазіргі уақытта Қазақстанда 85% су ресурстары трансшекаралық өзендерден алынады, бұл елдің су қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін халықаралық құқықтың да маңыздылығын арттырады. Қазақстан өзендері мен көлдерін қорғау жөніндегі халықаралық келісімдер мен шарттарға қол қойып, су ресурстарын басқару мәселелері бойынша көршілес елдермен ынтымақтастықты нығайтуда.

Су объектілерін қорғау экологиялық тұрақтылықты сақтауға ықпал етеді. Су экосистемалары жергілікті климатты реттеуге, топырақтың тұзданып кетуін болдырмауға және өсімдіктер мен жануарлардың биологиялық алуан түрлілігін сақтауға көмектеседі. Қазақстанның су ресурстары көп жағдайда айтарлықтай қысымға ұшырауда. Мысалы, Арал теңізі мен оның салдарынан туындаған экологиялық дағдарыс Қазақстанның су ресурстарын қорғаудың маңыздылығын нақты көрсетеді. Арал теңізінің кебуі — су ресурстарын пайдалану мен қорғаудың өзара байланысын көрсететін ең айқын мысалдардың бірі.

Қазақстанның оңтүстігі мен батысында су тапшылығы мен су ағындарының азаюы байқалады. Бұл аймақтарда суға деген сұраныс жоғары, ал қазіргі уақытта оларда су тұтынудың артуына байланысты су көздері сарқылуда. 2022 жылғы деректер бойынша, Қазақстанда бір адамға шаққанда орташа су тұтыну көлемі жылына 1500 м³-ді құрайды, бұл әлемдік орташа деңгейден (бүкіл әлем бойынша 6000 м³) әлдеқайда төмен. Қазақстанда су ресурстарын қорғау үшін бірнеше негізгі заңдық және нормативтік актілер қабылданған. Бұған экологиялық кодекс, су туралы заң, су қорғау аймақтары мен су шаруашылығы объектілерін сақтау жөніндегі басқа да заңнамалық құжаттар жатады.

Су объектілерін қорғаудың құқықтық шаралары:

- Су қорларын тиімді пайдалану. ҚР су қорларын пайдаланудың нақты нормалары мен стандарттары белгіленген. Экологиялық заңнама су ресурстарын экологиялық тұрғыдан қауіпсіз пайдалану мен қалпына келтіруді көздейді.

- Ластануға жол бермеу. Су объектілерін ластауға қарсы шаралар қатарына қоршаған ортаға зиянды қалдықтарды төгуге және суға химиялық заттар шығаруға тыйым салу жатады. Қазақстанда су объектілерін ластағаны үшін заңмен айыппұлдар мен жазалар қарастырылған.

- Су қорғау аймақтары. Су көздерін қорғауға арналған арнайы аймақтар мен қорғалатын аумақтар белгіленеді, онда шаруашылық жүргізу мен құрылыс жұмыстарын шектеу, су сапасын бақылау және экологиялық зерттеулер жүргізу жұмыстары жүзеге асырылады.

Су ресурстарын қорғаудың құқықтық тетіктері әлі де бірқатар мәселелерге тап болуда. Біріншіден, су ресурстарын басқарудағы бюрократиялық кедергілер мен үйлесімділік мәселелері бар. Су шаруашылығы мен экология саласындағы мемлекеттік органдар арасында үйлесімді жұмыстың болмауы кейбір су объектілерінің тиімді қорғалуын қамтамасыз етпейді.

Екіншіден, трансшекаралық өзендер мен су көздері бойынша халықаралық келісімдерде кейбір елдер арасындағы даулар мен келіспеушіліктер байқалады. Мысалы, Өмудария мен Сырдария өзендерінің су көздеріне қатысты ортақ шешімдер әлі де толық шешілмеген. Бұл жағдай су объектілерінің экологиялық ахуалын нашарлатып, су тапшылығын күшейтеді. Қазақстандағы су объектілерін қорғаудың болашағы үшін маңызды шаралар мыналарды қамтуы тиіс:

- Су ресурстарын үнемдеу және тиімді пайдалану технологияларын енгізу.

- Су ресурстарын қорғау мақсатында халықаралық ынтымақтастықты күшейту.

- Су объектілерін қорғауға арналған заңнамалық түзетулер мен бақылау шараларын жетілдіру.

- Халықаралық және ішкі деңгейде су ресурстарын басқару саласындағы білім мен тәжірибені арттыру.

Қазақстанның су ресурстарын тиімді қорғау мен басқару экологиялық тұрақтылықтың, экономикалық даму мен әлеуметтік әл-ауқаттың негізі болып табылады. Сондықтан бұл саладағы құқықтық реформалар мен шаралар елдің болашақ дамуында маңызды рөл атқарады.

Қазақстандағы су объектілерін қорғаудың тиімді тәсілдерінің бірі — су ресурстарын басқарудың интеграцияланған жүйесін енгізу. Бұл тәсіл экологиялық, экономикалық және әлеуметтік факторларды ескере отырып, су пайдалану мен қорғауды кешенді түрде жүзеге асыруды көздейді.

Интеграцияланған су ресурстарын басқару — бұл су ресурстарын басқарудың бүкіл экожүйені және адамдардың өмірін ескеретін тәсілі. Ол судың барлық түрлерін (трансшекаралық өзендер, жер асты сулары, су қоймалары, бұлақтар, көлдер) тиімді және орнықты пайдалану мен қорғауды қамтамасыз етеді. Интеграцияланған су ресурстарын басқару — бұл су ресурстарын басқарудың бүкіл экожүйені және адамдардың өмірін ескеретін тәсілі. Ол судың барлық түрлерін (трансшекаралық өзендер, жер асты сулары, су қоймалары, бұлақтар, көлдер) тиімді және орнықты пайдалану мен қорғауды қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасындағы су объектілерін қорғау экологиялық құқықтың маңызды саласы болып табылады. Су ресурстарын қорғаудың тиімді құқықтық және экологиялық шаралары табиғи орта мен халықтың денсаулығын сақтауға, сондай-ақ елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал етеді. Қазақстанның су қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында құқықтық реформалар мен халықаралық ынтымақтастықты арттыру қажеттілігі туындайды. Су ресурстарын қорғау — мемлекет пен қоғамның ортақ міндеті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Экология кодексі (2024)
2. Қазақстан Республикасының Су кодексі (2003). <http://www.adilet.zan.kz>
3. Арал теңізінің экологиялық дағдарысы және су мәселелері Б. Қ. Бөрібаев, Қ. С. Қалиев, «Қазіргі экологиялық мәселелер», Алматы, 2020.
4. Интеграцияланған су ресурстарын басқару: теория мен тәжірибе. В. С. Яковлев, «Су ресурстарын басқару мәселелері», Ташкент, 2017.
5. Global Water Partnership (GWP). «Integrated Water Resources Management (IWRM)». (<https://www.gwp.org>)
7. Су ресурстарын басқару және экологиялық қауіпсіздік. С. М. Тасмағамбетов, «Экологиялық құқық: теория мен тәжірибе», Астана, 2021.
8. Water scarcity and management in Central Asia. UN Water for Life Decade, 2019. (<https://www.un.org/waterforlifedecade>)

УДК 338.2

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ КАК ОДНА ИЗ ОСНОВНЫХ ФУНКЦИЙ ГОСУДАРСТВА

Ерболатұлы Р., магистрант 2 курса ОП Юриспруденция

Научный руководитель: Рамазанова А.С., асс. профессор кафедры

Юриспруденция, кандидат юридических наук

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,

г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: erbolat.r@gmail.ru

В настоящее время более пристальное внимание стало уделяться вопросу обеспечения экономической безопасности ввиду разрастания внешних и внутренних угроз. В связи с этим, неоспоримым является утверждение, что без роста экономики страны, обеспечения ее стабильности развития и защищенности

невозможным является обеспечение национальной безопасности в общем понимании, повышение уровня благосостояния граждан, удержание любой страны первостепенного места в системе геополитических отношений, поддержание обороноспособности страны.

Особую актуальность вопрос обеспечения экономической безопасности имел в сложной эпидемиологической ситуации, когда многие страны столкнулись со значительным числом заболеваний граждан, смертельными случаями, введением строгих мер карантинного режима, сопровождавшихся закрытием внешних границ и рынков, снижением уровня жизни граждан, налоговых поступлений в бюджеты страны, банкротством многих предприятий, безработицей. Никто из нас не мог представить, что короновирусная инфекция окажет такое сильное влияние на нашу жизнь, поскольку COVID-19 был одним из основных угроз не только для здоровья и жизни граждан, но и экономической безопасности страны, что предполагало необходимость соответствующего реагирования государств на данную угрозу.

В наше время обеспечение государственной защищенности находится в зависимости не лишь только от вооруженных сил, но и от финансового состояния государства и ее конкурентоспособности, довольстве людей и т.д. В связи с интенсивным технологическим развитием стран, их желанием быть в числе лидеров по развитию и конкурентоспособности, появляются новые угрозы национальной безопасности, такие, как акты незаконного вмешательства, в т.ч. террористические акты, наркомания, распространение оружия массового уничтожения, ухудшение экологии, продовольственная зависимость и т.д.

С точки зрения этимологического значения безопасность подразумевает под собой отсутствие какой-либо опасности, угрозы в определенной сфере. По утверждению Н.А. Босхамджиевой, «обеспечение безопасности как правовая категория охватывает отдельные направления деятельности государства по предупреждению, выявлению и нейтрализации угроз его безопасности» [1].

По правильному суждению других авторов, безопасностью следует определять обеспечение благоприятных условий для развития страны, защите жизненно важных национальных интересов общества и государства, обеспечении достижения национальных целей [2].

Отдельными авторами высказывается точка зрения, что безопасность является особым состоянием защищенности личности, общества и государства от различных внешних и внутренних угроз [3].

Так, Ю.Г. Федотова говорит о том, что от обеспечения безопасности в том или ином государстве зависит нормальное развитие общественных отношений, защищенность граждан, функционирование органов власти [4].

В научной литературе имеются самые разнообразные трактовки и определения экономической безопасности.

По мнению В.М. Володина, Л.В. Рожковой, под экономической безопасностью можно заключить совокупность действий уполномоченных органов, направленных на устранение или минимизацию внутренних и внешних

угроз на сферу экономики, в целях обеспечения интересов личности, общества и государства [5].

Таюпов К.Р. пишет: «Под экономической безопасностью понимается такое состояние экономики и институтов власти, при котором обеспечивается гарантированная защита национальных интересов, социально направленное развитие страны в целом, достаточный оборонный потенциал» [6].

По мнению других авторов, экономическая безопасность отражает уровень состояния экономики и развития системы государственного управления, позволяющие обеспечивать соблюдение национальных интересов, социальную ориентированность государства, поддержание обороноспособности страны [7].

Иной точки зрения придерживается О.В. Сараджева, полагая, что экономическая безопасность является сложной и многосоставной категорией, включающей в себя различные элементы экономического, организационного, социального, политического, правового и иного характера, позволяющие с высокой долей вероятности говорить о достижении устойчивых темпов экономического развития страны и повышения уровня благосостояния граждан [8].

Рядом исследователей высказывается точка зрения, что «экономическая безопасность представляет собой совокупность условий и факторов, обеспечивающих независимость национальной экономики, ее стабильность и устойчивость, способность к постоянному обновлению и совершенствованию» [9].

В Республике Казахстан в настоящее время основным регулирующим нормативно-правовым актом в области обеспечения экономической безопасности Казахстана остается Закон РК «О национальной безопасности Республики Казахстан» [10] и Стратегия национальной безопасности РК на 2021-2025 гг. [11].

Стратегия национальной безопасности, ранее рассмотренная и одобренная на заседании Совета безопасности под председательством Первого Президента - Елбасы Нурсултана Назарбаева, содержит концептуально обновленные подходы к защите национальных интересов страны. Стратегия является одним из основополагающих документов новой системы государственного планирования, внедряемой по поручению Президента Касым-Жомарта Токаева. Она фокусируется на противодействии ключевым вызовам, которые прогнозируются на ближайший пятилетний период, - говорится в сообщении.

Среди них, во-первых, продолжение пандемии коронавирусной инфекции и другие угрозы биологической безопасности. Во-вторых, технологические изменения, кардинально преобразующие экономику, трудовые отношения, социальную сферу, информационное пространство и коммуникации. В-третьих, кризисные явления на внешних рынках, воздействию которых подвержена финансово-экономическая сфера. В-четвертых, негативное влияние оказывает дальнейшая эскалация напряженности на глобальной и региональной арене.

В этой связи многие развитые страны мира пересматривают свою политику по обеспечению национальной безопасности, исходя из новых международных

и внутренних реалий.

В Стратегии определены основные приоритеты укрепления национальной безопасности.

Во главу угла поставлена безопасность граждан, общества и государства. Стратегия акцентирует внимание на обеспечении безопасности в сфере человеческого капитала - в первую очередь, сохранении и приумножении интеллектуального потенциала нации. В число базовых факторов национальной безопасности включено развитие общественного здравоохранения наряду с комплексной работой по обеспечению биологической безопасности.

Данное направление также охватывает повышение эффективности работы правоохранительных органов и судебной системы, защиту населения от всех видов правонарушений.

Существенно скорректированы задачи экономической безопасности. Ее обеспечение зависит от перехода к модели роста, устойчивой к внешним шокам, стимулирующей производительность и повышение уровня технологической сложности, создающей постоянные высокопроизводительные рабочие места и условия для повышения доходов населения.

В частности, актуальными направлениями выступают продовольственная безопасность, стабильность финансовой системы, минимизация рисков в транспортно-транзитной сфере.

Также среди приоритетов экологическая безопасность, включая не только защиту экосистем, но и управление природными ресурсами. Особое место здесь занимает водная безопасность страны.

Требуется системно усилить работу по предотвращению и минимизации последствий природных и техногенных катастроф.

В сфере информационной безопасности важная роль отводится противодействию растущим кибер-угрозам, защите персональных данных казахстанцев, информационной инфраструктуры, стратегических объектов и, в целом, улучшению защищенности национального информационного пространства.

Обеспечение обороноспособности, продвижение национальных интересов на международной арене входят в число традиционных направлений национальной безопасности. Вместе с тем их содержание претерпело серьезные изменения, отражая новые региональные и глобальные вызовы, в том числе гибридные и асимметричные.

По каждому приоритетному направлению выработаны превентивные механизмы и конкретные меры по предотвращению угроз. Они будут реализованы через План действий по управлению рисками национальной безопасности, а также войдут в национальные проекты и другие документы системы государственного планирования.

Тем самым Стратегия получает полностью прикладное значение, определяя конкретные целевые показатели защищенности граждан, окружающей среды, снижения рисков социально-экономической сферы и благополучия населения.

Формируется единая система индикаторов на основе передовых методов управления стратегическими рисками. Это позволит вести оперативный мониторинг мер по реализации Стратегии, оценивать их влияние на состояние безопасности граждан и государства [11].

Таким образом, экономическая безопасность занимает ведущее место в системе национальной безопасности, способствуя формированию материальной и социальной основы для обеспечения всей национальной безопасности и отдельных ее направлений. Обеспечение экономической безопасности является одной из приоритетных задач современного государства. Категория «обеспечение экономической безопасности» носит комплексный и многоаспектный характер. Не сформулировано единого и общепризнанного определения экономической безопасности и в научной литературе. Полагаем, что под обеспечением экономической безопасности следует понимать деятельность уполномоченных органов государственной власти, направленную на устранение и противодействие внутренних и внешних угроз на сферу экономики, в целях обеспечения интересов личности, общества и государства. С каждым годом перечень угроз расширяется, что обуславливается изменениями в мировой экономике, глобализацией мирового хозяйства, усилением конкуренции между странами, обострением политической обстановки.

В условиях мировой глобализации существует множество различных экономических механизмов, которые формируют специфические вызовы и угрозы экономической безопасности и финансовому суверенитету любой страны и переносят глобальные риски из стран источников таких рисков в любую экономику, усиливая негативные последствия от их проявления за счет неполной готовности государственности и экономики к эффективному противодействию им.

Значительное влияние на обеспечение экономической безопасности страны стала оказывать глобализация мирового хозяйства. Появление процесса глобализации можно объяснить тем фактором, что производство товаров и их реализация внутри страны или между несколькими странами уже не отвечали потребностям национальной экономики, в результате чего для эффективного построения модели мирового хозяйства торговые отношения между странами приобрели международный характер. Именно ограниченность внутреннего рынка явилась основанием формирования мирового хозяйства, преобразование которого осуществляется путем внедрения глобализационных процессов. Национальные экономики государств в значительной мере зависят от состояния всего мирового хозяйства, а, значит, сильно подвержены изменению внешних факторов. Усложненность мировых экономических связей приводит к сильной зависимости государств от внешней конъюнктуры. Если кризисные явления затронут мировое хозяйство, то они отразятся на каждом государстве, вовлеченном в мировые хозяйственные связи. Кризисные события финансовой сферы 2008 года показали, что мировая экономика требует серьезной структурной перестройки, поскольку в дальнейшем финансовый кризис повлек за собой возникновение экономического кризиса. В результате экономический

рост мирового хозяйства практически прекратился. Сегодня мировое сообщество активно обсуждает данную проблему. В частности, предлагается введение нескольких мировых валют, чтобы не зависеть от кризисных явлений финансовой сферы одного государства. Сегодня такой единственной мировой валютой, по сути, является только доллар США. Высказываются идеи об ужесточении контроля за мировой финансовой системой и безграничными внешними заимствованиями стран. Кроме того, актуальным продолжает оставаться вопрос о создании некоторыми государствами дискриминационных барьеров для доступа иностранных товаров на внутренний рынок.

В заключение хотелось бы указать на то, что современное состояние казахстанского законодательства по вопросам обеспечения экономической безопасности характеризуется наличием довольно узкого круга законов прямого действия, регулирующих отношения и образующих юридическую основу деятельности в этой области. Как показывает практика, в области обеспечения экономической безопасности недостаточно иметь один основополагающий закон, каким является Закон Республики Казахстан «О национальной безопасности Республики Казахстан». Для решения вышеперечисленных проблем законодателям необходимо сформулировать в отдельном нормативно- правовом акте основные положения, принципы и правовые понятия экономической безопасности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Босхамджиева Н.А. Понятие угрозы общественной безопасности // Административное и муниципальное право. - 2012. - № 11. - С. 40 - 43.
2. Поддубный А.О., Удычак Ф.Н. К вопросу о понятии «национальная безопасность» // Российская юстиция. - 2019. - № 6. - С. 6 - 7.
3. Карпович О.Г. Политика обеспечения национальной безопасности государства // Конституционное и муниципальное право. - 2012. - № 2. - С. 23 - 26.
4. Федотова Ю.Г. Элементы механизма административно-правового обеспечения национальной безопасности Российской Федерации // Современное право. - 2018. - № 7-8. - С. 15 - 22.
5. Володин В.М., Рожкова Л.В. Механизмы обеспечения экономической безопасности // Модели, системы, сети в экономике, технике, природе и обществе. - 2016. - № 1. - С. 48-52.
6. Таюпова К.Р. Экономическая безопасность России в условиях глобализации: конституционно-правовой аспект // Конституционное и муниципальное право. - 2019. - № 6. - С. 34 - 38.
7. Сенчагов В.К. Экономическая безопасность России. - М.: Дело, 2005. - 896 с.
8. Сараджева О.В. Экономическая безопасность как основной компонент национальной безопасности России // Вестник Московского университета МВД России. - 2015. - № 4. - С. 240-243.
9. Болдырев О.Ю. Экономический суверенитет государства и

конституционно-правовые механизмы его защиты: Монография / Науч. ред. С.А. Авакьян. М.: Проспект, 2018. - 408 с.

10 Закон Республики Казахстан от 6 января 2012 года «О национальной безопасности Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 20.08.2024 г.) // <https://online.zakon.kz/>

11 Президент РК подписал указ об утверждении Стратегии национальной безопасности РК на 2021-2025 годы // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35705200

УДК 342

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПОРЯДКА РАСПРОСТРАНЕНИЯ НАРУЖНОЙ РЕКЛАМЫ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Ерланова А.Е., магистрант ОП Юриспруденция

Научный руководитель: Калиакперова Е.Н., д.ю.н., профессор

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова

г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: elenamanina@mail.ru

В условиях динамичного экономического роста и интенсификации коммерческой деятельности наружная реклама становится ключевым элементом городской среды в Казахстане. Её значение как маркетингового инструмента невозможно переоценить: наружная реклама играет важную роль в поддержке бизнеса, продвигая товары и услуги, обеспечивая их узнаваемость и закрепляя бренды в сознании потребителей. Наряду с этим она активно способствует привлечению внимания целевой аудитории и стимулирует потребительский интерес, что ведет к укреплению позиций компаний на рынке.

Однако неконтролируемое размещение рекламных конструкций может создавать существенные эстетические, экологические и информационные проблемы. Перегруженность городского пространства рекламными объектами нарушает целостность архитектурного облика, вызывает визуальный хаос и может негативно сказываться на восприятии городского ландшафта. Экологические риски также заслуживают внимания: избыточное использование материалов для изготовления рекламных конструкций и их неправильное размещение может способствовать накоплению мусора, увеличению объема отходов и ухудшению общей экологической обстановки.

Одной из наиболее значимых проблем, связанных с неконтролируемым размещением наружной рекламы, является угроза безопасности дорожного движения. Визуальные шумы, создаваемые яркими и броскими рекламными элементами, отвлекают внимание водителей и пешеходов, что может увеличивать риск дорожно-транспортных происшествий. В этой связи важно создать правовые механизмы, направленные на минимизацию таких рисков и установление единых стандартов для наружной рекламы в рамках урбанизированных территорий.

Правовое регулирование наружной рекламы выступает необходимым инструментом для обеспечения сбалансированного подхода, который учитывает как интересы бизнеса, так и общественные потребности. Современные нормы права должны способствовать созданию упорядоченной городской среды, свободной от рекламного перенасыщения, а также содействовать формированию эстетически привлекательного и функционального городского пространства. Регулирование в данной сфере предполагает установление стандартов и ограничений для рекламных конструкций, требований к их размерам, местоположению, формату и содержанию. Такие меры обеспечивают соблюдение норм безопасности, предотвращают деградацию визуальной среды и способствуют поддержанию экологической устойчивости.

Таким образом, развитие правового регулирования наружной рекламы в Казахстане имеет стратегическое значение, направленное на гармонизацию коммерческих и общественных интересов.

В Казахстане правовое регулирование наружной рекламы определяется рядом нормативно-правовых актов, направленных на установление порядка её размещения, требований к содержанию, а также процедур лицензирования и контроля. Основным нормативным документом, регулирующим данную сферу, является Закон Республики Казахстан «О рекламе», который устанавливает общие принципы, регулирующие содержание и размещение рекламы. В этом законе формулируются требования к допустимому содержанию, запрещающему использование ложной и вводящей в заблуждение информации, а также ограничиваются формы рекламы, способные нарушать общественные и моральные нормы. Наружная реклама, как отмечает казахстанский исследователь Исаев Ж.К., представляет собой отдельную категорию рекламной деятельности, требующую особого подхода в силу её визуального воздействия на широкий круг лиц и влияния на архитектурное пространство городов [1].

Одним из ключевых аспектов правового регулирования наружной рекламы является установление правил её размещения. Законодательство РК чётко определяет места, где разрешено или запрещено размещать рекламные конструкции, а также виды и формы рекламных носителей. Размещение рекламы на памятниках, исторических зданиях и культурных объектах, а также на территориях образовательных и медицинских учреждений запрещено законом, что способствует сохранению культурного наследия и защите интересов социальной сферы. Кроме того, законом регулируется расположение рекламы вдоль автомобильных дорог и улиц, чтобы минимизировать отвлечение водителей и исключить возможность создания аварийных ситуаций. Исследователь Кайратова Н.С. отмечает, что такие требования имеют важное значение для поддержания общественного порядка и безопасности [2].

Важную роль в регулировании наружной рекламы играют местные исполнительные органы, которые наделены полномочиями разрабатывать правила и стандарты размещения рекламы в городских зонах, согласовывать проекты рекламных конструкций и контролировать их соответствие законодательству. На практике это означает, что местные органы власти имеют

право регулировать количество рекламных носителей, их размер и внешний вид, что позволяет учитывать особенности конкретного населённого пункта и поддерживать эстетический облик города. В своей работе Баймухамбетова А.А. подчёркивает, что участие местных органов управления в контроле за размещением наружной рекламы позволяет создать систему регулирования, адаптированную к условиям и нуждам каждого региона, что повышает её эффективность [3].

Также необходимо отметить роль государственного контроля за соблюдением требований в сфере наружной рекламы. Законодательство предусматривает ряд санкций за нарушение установленных норм, включая штрафы, демонтаж незаконно установленных рекламных конструкций и другие административные меры. Важным аспектом контроля является мониторинг соответствия рекламы требованиям о защите прав потребителей и охране общественной морали. Внешняя реклама должна соответствовать нормам этики и не нарушать прав граждан на благоприятную среду. При выявлении нарушений уполномоченные органы вправе требовать устранения нарушений и привлекать нарушителей к ответственности. Баймухамбетова А.А. подчеркивает, что усиление государственного контроля необходимо для предотвращения нарушений и поддержания высокого уровня правопорядка в данной сфере [3].

Правовое регулирование наружной рекламы также затрагивает вопросы содержания рекламной информации, особенно в случаях, когда она может вводить потребителей в заблуждение или содержать неподтверждённые заявления. В связи с этим рекламодатели обязаны придерживаться норм, исключающих ложную информацию и гарантирующих достоверность рекламируемых товаров и услуг. Исследователь Исаев Ж.К. указывает, что ответственность за содержание рекламы лежит как на рекламодателе, так и на лицах, распространяющих рекламу, что обязывает их соблюдать требования закона и избегать манипуляций [1]. Введение чётких стандартов и ответственность за их несоблюдение направлены на защиту интересов потребителей и поддержание честной конкуренции на рынке.

Особое внимание в современном правовом регулировании уделяется цифровым рекламным носителям, которые приобрели значительную популярность в городской среде Казахстана. Цифровая реклама, обладая высоким уровнем визуальной привлекательности и динамичностью, позволяет привлекать внимание потребителей с максимальной эффективностью, особенно в условиях насыщенной городской среды. Однако, наряду с этим, такие рекламные конструкции создают значительную нагрузку на зрительное восприятие и могут быть источником отвлекающих факторов для участников дорожного движения. Быстро меняющиеся изображения, высокие уровни яркости и интенсивность цветовых контрастов требуют установления строгих нормативов для предотвращения нарушений безопасности и обеспечения общественного порядка.

В рамках законодательства Республики Казахстан действуют специальные нормативные акты, которые регулируют параметры цифровых рекламных

носителей, таких как яркость, частота и динамика смены изображений. Подобные меры направлены на минимизацию негативного влияния рекламных конструкций на водителей и пешеходов, особенно на участках с высокой интенсивностью движения. Например, законодательно установленные ограничения по яркости обеспечивают снижение зрительного напряжения, что помогает минимизировать риск отвлечения внимания водителей и способствует повышению безопасности дорожного движения. Частота смены изображений на цифровых экранах также регулируется: резкие и частые изменения контента могут быть восприняты как визуальные раздражители, что может отвлекать внимание и провоцировать аварийные ситуации на дорогах.

Помимо обеспечения безопасности дорожного движения, регулирование цифровых рекламных носителей играет важную роль в формировании комфортной и гармоничной городской среды. Уровень светового загрязнения, создаваемого яркими цифровыми экранами, может негативно сказываться на окружающей среде и качестве жизни горожан, особенно в вечернее и ночное время. Установление норм по допустимым уровням яркости и частоте смены изображений позволяет контролировать влияние цифровых рекламных конструкций на облик города, снижая визуальное давление на жителей и способствуя созданию эстетически сбалансированной среды.

Дополнительно законодательство в области цифровой наружной рекламы в Казахстане направлено на обеспечение адаптивного подхода к размещению рекламных носителей, с учетом особенностей различных городских зон. Так, в исторических и культурных районах вводятся более жесткие ограничения для цифровой рекламы, что позволяет сохранять уникальность и культурное наследие городской среды. В то же время в деловых и коммерческих районах допускается более интенсивное использование цифровых рекламных конструкций, однако и здесь регулируются параметры, влияющие на безопасность и комфорт горожан.

Таким образом, регулирование цифровой наружной рекламы в Казахстане направлено на создание гармоничной, безопасной и экологически устойчивой городской среды. Правовые нормы, касающиеся параметров яркости, частоты смены изображений и места размещения рекламных носителей, способствуют балансированию интересов бизнеса и общества, предотвращению нарушений безопасности, а также сохранению визуального и экологического качества городской среды.

Вместе с тем, несмотря на установленные нормы и меры контроля, наружная реклама остаётся сферой, в которой возникают различные правовые проблемы и сложности. Одной из таких проблем является недостаточная эффективность мер, связанных с демонтажем незаконных рекламных конструкций. В силу того, что демонтаж требует значительных материальных и организационных ресурсов, незаконные рекламные конструкции могут оставаться на месте длительное время. Кайратова Н.С. подчёркивает необходимость усиления ответственности за нарушение норм размещения

рекламы и внедрения мер, которые бы ускорили процесс демонтажа и повысили эффективность системы правоприменения [2].

Для дальнейшего совершенствования правового регулирования наружной рекламы в Казахстане требуется многоуровневый и системный подход, который учитывал бы не только потребности рекламного рынка, но и новые вызовы, связанные с процессами цифровизации и внедрением современных технологий. Введение унифицированных стандартов и рекомендаций для рекламодателей, владельцев рекламных носителей и операторов городской инфраструктуры может стать ключевым направлением в развитии законодательства, обеспечивающим эффективное и безопасное размещение рекламы.

Важным шагом на пути к улучшению правового регулирования может стать разработка специального кодекса или свода стандартов, регулирующих размещение наружной рекламы в различных типах городских зон. Такой документ позволил бы дифференцировать подходы в зависимости от особенностей локации, плотности населения, уровня освещённости и типа транспортных потоков. Например, в деловых районах и на крупных транспортных магистралях можно предусмотреть более гибкие нормы, позволяющие размещать крупные цифровые рекламные экраны, однако при этом ограничивающие частоту смены изображений и яркость. В то же время для исторических районов и жилых кварталов желательно внедрить более строгие ограничения на размер, яркость и интенсивность рекламных конструкций.

Одним из приоритетных направлений в развитии законодательства может стать внедрение механизмов правового просвещения, направленного на повышение правовой культуры среди рекламодателей и собственников рекламных объектов. Создание образовательных программ и проведение семинаров по правовым и этическим аспектам наружной рекламы способствовали бы улучшению взаимопонимания между бизнесом и обществом, а также содействовали бы ответственному подходу к размещению рекламы.

Введение обязательных образовательных курсов для рекламных агентств, с акцентом на соблюдение норм безопасности и экологические стандарты, могло бы повысить правовую грамотность и улучшить качество размещаемой рекламы.

Кроме того, активное вовлечение общественных организаций и экспертного сообщества в процесс разработки и мониторинга стандартов наружной рекламы может способствовать более прозрачному и демократическому регулированию. Участие общественности и экспертов в публичных обсуждениях правовых норм, касающихся наружной рекламы, позволило бы учитывать мнения различных заинтересованных сторон и внедрять более сбалансированные, рациональные нормы. Этот подход, опирающийся на принципы общественного участия и прозрачности, может повысить легитимность законодательства, способствовать его принятию обществом и обеспечивать контроль за соблюдением стандартов.

Дополнительной мерой могло бы стать введение цифровой системы мониторинга, которая позволила бы отслеживать соблюдение рекламных стандартов в режиме реального времени. Такая система, используя технологии

геолокации и автоматизированного контроля яркости и частоты смены изображений, позволила бы эффективно следить за нарушениями и оперативно реагировать на случаи несоответствия нормативным требованиям. Внедрение такой системы будет способствовать улучшению качества городской среды, повышению безопасности и соблюдению экологических стандартов.

Таким образом, совершенствование законодательства Республики Казахстан в сфере наружной рекламы должно быть направлено на создание комплексного правового механизма, обеспечивающего баланс интересов бизнеса и общества.

Таким образом, правовое регулирование наружной рекламы в Республике Казахстан представляет собой многоаспектный процесс, нацеленный на обеспечение баланса интересов бизнеса, общества и государства. Законодательные меры направлены на защиту прав потребителей, поддержку эстетической целостности городов и обеспечение безопасности на дорогах. Однако для успешного управления этой сферой требуется дальнейшее совершенствование нормативной базы и усиление механизмов контроля, что позволит минимизировать правонарушения и поддерживать высокий уровень качества рекламных услуг.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Исаев Ж.К. «Правовые аспекты регулирования наружной рекламы в Казахстане» // Юридический вестник Казахстана. – 2021. - №2. - С. 55–63.
2. Кайратова Н.С. «Эстетические и правовые аспекты наружной рекламы: казахстанский опыт» // Вестник права и культуры. – 2022. - №1. - С. 33–40.
3. Баймухамбетова А.А. «Роль местных органов в регулировании наружной рекламы» // Современные проблемы права. – 2023. - №3. - С. 78–84.

УДК 338.48

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА

¹Шолпанбаева К.Ж., профессор, ²Жәнібекова А.Е., лектор
Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан
e-mail: ¹kanshaim.sholpanbaeva@mail.ru,
²zhanibekovaakbota597@gmail.com

В Казахстане, как и в большинстве стран мира, индустрия туризма, является важнейшим фактором успешного экономического развития. На протяжении всех 30 лет с момента обретения независимости, Президент РК К.К.Токаев, особое внимание уделял вопросам развития туризма не только как отрасли экономики, но и как фактора, способствующего признанию Казахстана во всем мире.

У нашей страны, с богатой самобытной культурой, уникальной историей с живописной природой и благоприятным бизнес-климатом, потенциал туризма очень высок. И мы видим, что с каждым годом все больше путешественников приезжают в Казахстан [1].

В последнем Сообщении Европейской Комиссии "Основные направления устойчивого развития Европейского туризма" предлагается обширный список мер по усилению вклада Европейского Сообщества в процесс устойчивого развития европейского туризма. Так же могут быть полезными различные подходы и инструменты, указанные в Коммуникации Европейской Комиссии по интегрированию экологических вопросов в экономическую политику и Стратегии ЕС по биологическому разнообразию, которая включает руководство по устойчивому развитию туризма в охраняемых природных зонах.

Концепция устойчивого развития стала общепринятой концепцией для развития политики. Международные агентства и организации, такие как Всемирный Совет по путешествиям и туризму (WTTC), а также Международная Федерация туроператоров (IFTO) отводят главное место экологическим проблемам, связанным с туризмом.

Устойчивое развитие туризма нуждается в компетентном участии всех заинтересованных кругов, имеющих отношение к этому делу, и в такой же мере в решительном политическом руководстве для того, чтобы обеспечить широкое участие и достижение консенсуса. Достижение устойчивого туризма является непрерывным процессом, требующим постоянного мониторинга воздействия на окружающую среду, вводя, в случае если это необходимо, соответствующие предупредительные и/или корректирующие меры [2].

Устойчивый туризм должен также поддерживать высокий уровень удовлетворения потребностей туристов, используя многоплановые запросы туристов, повышая их осведомленность (информированность) об устойчивости результатов и продвигая практическую деятельность по устойчивому туризму среди них».

Основное отличие моделей массового (традиционного) и устойчивого туризма (таблица 1) заключается в том, что часть получаемых выгод в случае устойчивого развития туризма направляется на восстановление ресурсной базы и совершенствование технологий производства услуг [3].

Они стремятся предотвращать загрязнение окружающей среды; сохранять растения, животных, экологические системы, биологическое разнообразие; охранять и сохранять ландшафт, культурное и природное наследие, уважать целостность местных культур и избегать отрицательного влияния на социальные структуры; сотрудничать с местным сообществом и народами; использовать местные продукты и умение местных работников.

В настоящее время осуществляется целый ряд международных программ по внедрению устойчивого туризма. Одной из них является Программа комплексного управления прибрежными зонами (Integrated Coastal Zone Management), которая имеет статус кодекса и принята большинством стран Европы.

Таблица 1 - Основное отличие моделей массового (традиционного) и устойчивого туризма

Факторы сравнения	Устойчивый туризм	Массовый (традиционный) туризм
Привлечение туристов	Объемы предоставления туристских услуг согласуются с социально-экономическими, экологическими возможностями территории, которые и определяют характер туристской деятельности	Туристская деятельность ориентирована на постоянное увеличение туристских потоков. Объемы предоставления туристских услуг ограничиваются только емкостью материально-технической базы
Поведение туристов	Посетители во время своего пребывания следуют определенной модели поведения в соответствии с культурой посещаемой территории. Поведение посетителей не наносит ущерба природным ресурсам, традициям и обычаям местного населения	Посетители приносят свой образ жизни и поведения на территорию отдыха.
Отношение к природе	Для посетителей важна сама ценность существования природных объектов, а не их потребительская ценность	Доминирует потребительское отношение посетителей к природным объектам. Природные объекты оцениваются исходя из их полезности для человека
Отношения посетителей и местного населения	Дружелюбные, уважительные отношения, целью которых является познание новой культуры	Формальные отношения. Посетители считают себя хозяевами, которых должны обслуживать

Обязательным следствием развития туризма в области является привлечение сбережений прибывающих туристов, вызванное необходимостью совершения ими расходов во время отдыха. Воздействие туризма на экономику области, связанное с ростом количества привлекаемых в нее сбережений приезжающих туристов, определяется силой туристского мультипликатора, то есть коэффициента, отражающего доходы области в зависимости от расходов туристов.[4] Для повышения мультипликативного эффекта туризма в области требуются следующие условия:

- рост уровня развития туристской инфраструктуры;
- поддержание состояния туристских ресурсов;
- развитый рынок и экономика области;

- наличие импортозамещающих товаров (предметы первой необходимости, продовольствие, туристские товары и т.д.);
- политика местных властей, ориентированная на стимулирование расходов туристов во время поездки [5].

Туризм также приводит к резкой активизации потребительского спроса в области за счет увеличения количества платежеспособных потребителей.

Таким образом, можно утверждать, что развитие туризма вызывает рост благосостояния населения региона путем:

- увеличения количества предприятий туристской индустрии и общего повышения рентабельности их работы;
- увеличения занятости населения и доходности работы в туризме;
- улучшения условий жизни за счет растущей заботы о туристских ресурсах (а, следовательно, и об экологии, безопасности туристов и местных жителей) и социальной инфраструктуре;
- повышения социальной защищенности местного населения за счет повышения бюджетной самодостаточности региона.

Усиление положительного и минимизация отрицательного влияния туризма на экономику региона возможно при обеспечении его устойчивого развития, то есть при создании условий, обеспечивающих улучшение характеристик системы регионального туризма при достижении динамически изменяющихся целей в границах допустимых пределов роста (или ограничений). Важную роль в обеспечении устойчивого развития туризма на региональном уровне играют различные факторы, которые можно разделить на внешние (экзогенные) и внутренние (эндогенные) факторы, отдельно выделив фактор времени – сезонность.

Влияние экономических и финансовых факторов на развитие туризма в регионе обусловлено тем, что между тенденциями развития туризма и экономики региона существует тесная взаимосвязь [6].

От экономического положения региона зависит уровень развития материально-технической базы и инфраструктуры туризма.

Внутренние факторы, воздействующие на устойчивое развитие туризма в регионе, формируются и действуют непосредственно в самой сфере туризма. К ним относятся материально-технические факторы, связанные с развитием средств размещения, транспорта, предприятий общественного питания, рекреационной сферы, розничной торговли и т.д., а также:

- спрос, предложение и распространение турпродукта;
- углубление сегментации рынка;
- усиление роли координации туристской деятельности и ограничение процессов монополизации;
- совершенствование средств и методов массовой информации и связей с общественностью в продвижении, рекламе и реализации разрабатываемых туристских продуктов;
- повышение профессионального уровня кадров в туризме [7].

Примерная схема подобной управленческой структуры представлена на рисунке 1.

Рисунок 1 – Примерная структура региональной туристской администрации (РТА)

В зависимости от специфики тех или иных местных факторов и условий, структура РТА в каждом конкретном регионе может быть изменена или дополнена и другими элементами. В целом, совместная работа структурных подразделений РТА предполагает разработку и внедрение долгосрочной концепции устойчивого развития туризма в регионе, формулирование и реализацию стратегических и тактических целей управления региональным туризмом. Подобная концепция должна, по нашему мнению, основываться на применении объектного подхода в разработке программы развития туризма в регионе.

Объектный подход предполагает рассмотрение в качестве объекта управления всего туристского региона, включающего в себя следующие звенья: основные фонды (земля, здания и сооружения – памятники истории, природы, культуры и объекты туристской инфраструктуры), оборотные фонды (полезные ископаемые, сельскохозяйственные, животные и рыбные ресурсы региона), персонал (сотрудники туристских фирм), технологии, туристский рынок (туристические фирмы, потребители, посредники, конкуренты) и финансы (капитальные вложения, инвестиции, прибыль, налоги, отчисления, заработная плата). Таким образом, в программу развития туризма на региональном уровне при объектном подходе закладываются следующие элементы [8]:

- общие положения (площадь региона, перечень объектов туристского показа, объем и номенклатура туристских услуг, планируемая прибыль и сроки программы);

- основная часть программы (анализ основных и оборотных фондов региона, состава населения, существующей туристской инфраструктуры и туристских предложений, туристского рынка региона и направлений финансирования – из бюджетных и внебюджетных источников);

- социальное развитие сферы туризма (анализ условий работы и отдыха работников сферы туризма и предложения по их улучшению);

- автоматизированный банк данных по развитию туризма в регионе (база данных по основным элементам управления региональным туризмом и база нормативно-справочной информации по туризму).

Таким образом, применение объектного подхода при составлении программы долгосрочного развития туризма в регионе позволяет максимально учесть воздействие внутренних и внешних факторов, провести анализ существующей ситуации и разработать последовательность действий и мероприятий по поддержке и управлению региональным туризмом. В то же время совершенствование системы управления туризмом на региональном уровне на основе создания РТА и осуществления ее структурными элементами предложенных функций обеспечит устойчивое развитие регионального туризма с помощью согласования стратегических и тактических интересов всех заинтересованных сторон и рационального использования местных туристских ресурсов и инфраструктуры.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Огиенко Н.А. Туризм, как средство познания собственной цивилизации. Проблемы, пути решения. // Казахстановедение: познавательные, оценочные и прикладные проблемы. Материалы международной научно-практической конференции. - Астана, 2016. – С. 450-453.

2. Накатков Ю.С. История туризма Казахстана. – Алматы, 2014. – 196

3. Ердаuletов С.Р. История туризма. Развитие и научное изучения. – Алматы, 2013. – 215 с.

4. Балабанов И.Т., Балабанов А.И. Экономика туризма. Учебное пособие. -М.: Финансы и статистика, 1999 - 176с.

5. Воронкова Л.П. История туризма и гостеприимства. Уч.пособие. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2014. – 304 с.

6. Вукoлов В.Н. История и теория международного туризма. – Алматы, 2012.-221 с.

7. Ердauletов С.Р. География туризма: история, теория, методы, практика. – Алматы, 2010. – 336 с.

8. Кабушкин Н.И. Менеджмент туризма: Учебник, 3-е издание.- Минск: Новое знание, 2012.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАРЖЫЛЫҚ ЕСЕПТІЛІК СТАНДАРТТАРЫ. ҚЫСҚА МЕРЗІМДІ АКТИВТЕР

Женісбек А.А., Аязбек А.М., Бизнес және құқық жоғары
мектебінің студенттері

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: aiazbekansagan.2004@gmail.com, aida.zhenisbek@icloud.com

Аннотация: Мақала халықаралық қаржылық есептілік стандарттарына (ҚЕХС) сәйкес қысқа мерзімді активтерді есепке алудың негізгі аспектілеріне арналған. Ол қолма-қол ақша, дебиторлық берешек, тауарлық-материалдық құндылықтар және басқа да ағымдағы активтер сияқты қысқа мерзімді активтерді танудың анықтамаларын, жіктелуін және принциптерін қарастырады. Қысқа мерзімді активтерді есепке алу мен бағалауды реттейтін 7 "қаржы құралдары" ХҚЕС және 2 "қорлар" ХҚЕС талаптарына ерекше назар аударылды. Мақалада сонымен қатар қысқа мерзімді активтердің құнсыздануын тануға және кәсіпорындардың қаржылық есептілігіне әсер етуге қатысты мәселелер қарастырылады.

Түйінді сөздер: ҚЕХС, қысқа мерзімді активтер, қаржылық есептілік, ақша қаражаты, дебиторлық берешек, қорлар, құнсыздану, халықаралық стандарттар, ҚЕХС 7, ҚЕХС 2.

Аннотация: Статья посвящена основным аспектам учета краткосрочных активов согласно международным стандартам финансовой отчетности (МСФО). В ней рассматриваются определения, классификация и принципы признания краткосрочных активов, такие как денежные средства, дебиторская задолженность, запасы и другие оборотные активы. Особое внимание уделено требованиям МСФО 7 "Финансовые инструменты" и МСФО 2 "Запасы", которые регламентируют учет и оценку краткосрочных активов. В статье также освещаются вопросы, связанные с признанием обесценения краткосрочных активов, и влияние на финансовую отчетность предприятий.

Ключевые слова: МСФО, краткосрочные активы, финансовая отчетность, денежные средства, дебиторская задолженность, запасы, обесценение, международные стандарты, МСФО 7, МСФО 2.

Annotation: The article is devoted to the main aspects of accounting for short-term assets in accordance with international Financial Reporting Standards (IFRS). It discusses the definitions, classification and recognition principles of short-term assets such as cash, accounts receivable, inventories and other current assets. Special attention is paid to the requirements of IFRS 7 "Financial Instruments" and IFRS 2 "Inventories", which regulate the accounting and valuation of short-term assets. The article also highlights issues related to the recognition of impairment of short-term assets and the impact on the financial statements of enterprises.

Keywords: *IFRS, short-term assets, financial statements, cash, accounts receivable, inventories, impairment, international standards, IFRS 7, IFRS 2.*

Халықаралық қаржылық есептілік стандарттары (ХҚЕС) — бұл компаниялардың қаржылық есептілігін құрудың бірыңғай принциптері мен ережелерінің жиынтығы. Стандарттардың біркелкілігі инвесторға әр түрлі елдердегі компаниялардың қаржылық нәтижелерін салыстыруға көмектеседі.

Егер мұндай жалпы стандарттар болмаса, онда инвесторларға халықаралық капитал қозғалысына теріс әсер ететін іргелі талдау негізінде шетелдік компаниялардың акцияларын сатып алу туралы шешім қабылдау қиынға соғады.

ҚЕХС міндеті-әр түрлі елдердің компанияларының қаржылық көрсеткіштерін салыстыруға мүмкіндік беру. Бірақ әлемде салық саясатының өзіндік ерекшеліктері бар көптеген елдер бар және барлық қаржылық және бухгалтерлік есеп жүйелері бірдей бола алады деп күтуге болмайды. Осыған байланысты ХҚЕС — бұл қаржылық құжаттарды жүргізудің қатаң бірыңғай регламенті емес, салыстырмалы есеп қағидаттарының жүйесі. Осыған байланысты ҚЕХС негізі қаржылық есепті жүргізу кезінде қатаң формальдылықтан гөрі экономикалық мағынаның басымдығы болып табылады. Мағынаның үстемдігінің мысалы мен салдары ретінде сіз ҚЕХС-тың маңызды принциптерін атауыңыз керек:

- үздіксіздік туралы болжам;
- есептеу принципі.

Үздіксіздік туралы болжам бухгалтерлік есеп кезінде компания өз қызметін бұрынғыдай жалғастырады деген болжамнан туындайтынын білдіреді. Егер компания, мысалы, кез-келген сегментте өз қызметін тоқтатса, бұл есептілікте бөлек көрсетілуі керек.

Қазақстанда ірі кәсіпкерлікке жататын барлық компаниялар ҚЕХС бойынша есеп беруге міндетті. Бұл "Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік туралы" Заңмен реттеледі. Стандарттарға сәйкес резидентрезстерге тиесілі қаржы ұйымдары, банктердің, сақтандыру компаниялары мен сақтандыру брокерлерінің филиалдары, жария мүдделі ұйымдар (Акционерлік қоғамдар, жер қойнауын пайдаланушы компаниялар, мемлекеттік кәсіпорындар) жұмыс істейді. Осылайша, ХҚЕС-бұл бүкіл әлемдегі инвесторлар үшін ортақ тіл.

Халықаралық қаржылық есептілік стандарттары бойынша қысқа мерзімді активтер — компанияның бір жыл ішінде немесе операциялық цикл ішінде ақша қаражаттарына айналатын, сатылатын немесе қолданылатын активтер. Қысқа мерзімді активтердің құрамына төмендегілер кіреді:

1. Ақша қаражаттары — компанияның кассадағы, банк шоттарындағы немесе тез айналымға түсетін қаржылары.
2. Дебиторлық берешек — сатып алушылардың қарызы, яғни компанияның сатылған тауарлар немесе көрсетілген қызметтер үшін алуға тиіс ақшалары.
3. Қорлар — шикізат, аяқталмаған өндіріс немесе дайын өнім түріндегі компанияның тауарлық-материалдық құндылықтары.
4. Қаржылық құралдар — қысқа мерзімді инвестициялар, оларды жыл ішінде сату немесе қолма-қол ақшаға айналдыру жоспарланады.

5. Алдын ала төлемдер – қызметтер мен тауарларға жасалған алдын ала төлемдер, олар қызмет көрсетілген немесе тауар жеткізілген кезде шығын ретінде танылады.

Активтер - компанияның қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді болып бөлінетін құнды ресурстары. Қысқа мерзімді активтерге ақшалай қаражаттар және оларға жақын болашақта аударылуы мүмкін немесе жыл ішінде пайдаланылатын басқа активтер жатады.

Қысқа мерзімді активтердің маңызы:

1. Қаржылық тұрақтылық: Кәсіпорынның міндеттемелерін уақытында өтеу қабілетін көрсетеді.

2. Өтімділік: Активтердің ақшаға айналдыру жылдамдығын анықтайды.

3. Жоспарлау: Кәсіпорынның қаржылық жоспарлауында маңызды рөл атқарады.

Қысқа мерзімді активтердің тиімді басқарылуы кәсіпорынның қаржылық денсаулығын нығайтады.

Қысқа мерзімді активтерді ақшаға оңай айналдыруға немесе жыл бойына қысқа мерзімді міндеттемелерді төлеуге пайдалануға болады. Мысалдарға ақша қаражаттары, тауарлы-материалдық құндылықтар, тауарлар мен қызметтерге арналған шот-фактуралар және басқа өтімді активтер жатады. Қысқа мерзімді активтер компанияның күнделікті қызметі үшін өте маңызды, олар іскерлік тапсырмалардың үздіксіз орындалуын қамтамасыз етеді.

Актив қысқа мерзімді деп танылуы мүмкін, егер келесі өлшемдердің кез келгені орындалса:

- оны компанияның бір операциялық циклі кезінде пайдалану керек (әдетте жылына);

- актив есепті күннен кейінгі бір жыл ішінде сатылады;

- бұл сату мақсатында қызмет етеді;

- актив - бұл ақша немесе оның баламалары.

Басқа активтер ұзақ мерзімді болып табылады. Ұзақ мерзімді активтердің айырмашылығы - олар ұзақ мерзімді инвестицияларды қамтиды және оларды қолма-қол ақшаға айналдыра алмайды. Мысал ретінде жер учаскелері, жылжымайтын мүлік, құрал-жабдыққа инвестиция кіреді. Ұзақ мерзімді активтердің құны, әдетте, ол пайдаланылатын жылдар санына бөлінеді.

Ақша қаражаты – бұл жоғары өтімді актив және жалпыға бірдей айырбас құралы, сонымен бірге барлық қалған активтерді бағалау мен есептеу негізі болып табылады. Ақша қаражаты міндеттемелерді тез арада өтеуге қабылетті болуы керек. Ақша қаражаты-кассадағы және банктегі нақты ақшадан құрылады. Бухгалтерлік есептің №7 «Ақша қаражаттарының қозғалысы жөніндегі есеп» деп аталатын халықаралық стандартына сәйкес қаржылық ұйымдарда ағымдық шоттардағы ақша, қолма-қол купюралар, монеталар, валюта және айналымдық несиелік – ақшалай құжаттар жатады.

Ақшы қаражатының эквиваленті деп ақша, қаражатының белгілі бір сомасына жеңіл айнала алатын және құндылығын өзгерту қаупіне аз ұшырайтын қысқа мерзімді өтімділігі жоғары салымдарды айтады. Мысалы, банктік

овердрафт. Овердрафт –бұрын дебеттік қалдықтан асатын сомаға төлем жасағанда активті шотта пайда болатын кредиттік қалдық. Яғни, банк төлеген сома клиент шотындағы ақшадан асып түссе овердрафт туындайды. Овердрафт әдетте қысқа мерзімді міндеттеме ретінде есепке алынады.

Кәсіпорынның күнделікті ағымдағы шаруашылық іс-әрекетіне қажет нақты ақша кассада сақталады. Касса арнайы жабдықталған, яғни едені мен төбесінен ешқандай адам кіре алмайтындай етіп жабылған, терезесі мен есігіне темірден тор қойылған және дыбыстық белгі –беретін қондырғылар ронатылған, өрттен сақталатындай түрлі материалдармен қапталып жасалған бөлмеде орналастыруды қажет етеді. Кассадағы нақты ақша қаражаттары кассирдің мөрі арқылы басылып жабылатын сейфте немесе темір шкафта сақталуы тиіс. Бұл сейфтің кілті мен сургуч басатын мөр кассирде, ал кілттің екінші данасы белгіленеген ыдысқа салынып, аузы жабылып, кассирдің мөрі басылып, кәсіпорын, яғни субъектінің басшысында сақталады. Кассир жұмыс күннің соңында кассаның тиісті жерлеріне мөр таңбасын басып, күзетшіге тапсыруы тиіс. Кассадағы ақшаның түгелділіне жұмысқа деген не құрайдылық пен салақтық салдарынан кәсіпорынның, субъектінің шеккен зардабына, әдейі қастандықтан немесе арам ниетпен істелген әрекет негізінде кәсіпорынға, ұйымға келтірілген шығындарға касса қызметкері, яғни кассир толық жауап береді. Кәсіпорындар мен ұйымдарда, субъектілерде кассирлік жұмысқа қызметтердің тағайындалғаны, орналасқаны жайлы бұйрық шыққаннан кейін қызметкерін касса операцияларымен таныстырып, кәсіпорын яғни шаруашылық субъектімен кассир арасындағы жеке материалдық жауапкершілікке келісім-шарт жасалуы керек.

Кассадағы операциялар есебі 1000 «Ақша қаражаты» бөлімшесінің 1010 «Кассадағы ақша қаражаты» активті синтететикалық шоттарында жүргізіледі.

1010 «Кассадағы ақша қаражаты»– деп аталатын шоттар бойынша жүргізілетін операциялардың есебі: кредиті бойынша осы журнал-ордерде, ал дебеті бойынша осы журнал-ордердің ведомосында жүргізіледі. Яғни кассаның кірісі бойынша операциялар №1 санды журнал-ордердің ведомосында, ал шығысы бойынша операциялар №1 санды журнал-ордерде есептелініп жүргізіледі.

Қазақстан Республикасының банк мекемелері заңды тұлғалар арасындағы есеп айырысуларды жүргізу үшін және ақша қаражаттарын сақтау үшін теңгемен және шетел валютасында банктік шоттар ашады. Банктік шот – бұл клиентке банктік қызмет көрсету және ақша қабылдау туралы банк пен клиент арасындағы келісімдік қатынасты бекіту әдісі. Ұйымдар банктерде ағымдық, корреспонденттік, жинақтық, депозиттік және карт-шоттар аша алады.

Қазақстанда ҚР «Төлемдер және ақша аударымдары» туралы Заңына сәйкес банк мекемелері арқылы іске асырылатын қолма-қол ақшасыз есеп айырысудың бірыңғай жүйесі жұмыс істейді. Ағымдық шоттар бойынша операциялар шот иесінің жазбаша бұйрығы негізінде жүргізіледі.

1030 «Банктік ағымдық шоттағы ақша қаражаты» – деп аталатын шоттың кредитінде жазылған операциялар номері 2-журнал-ордерде, ал дебетінде

жазылған операциялар осы журналдың ведомосында есептелінеді.

Аударылған, бірақ әлі кәсіпорының шотына келіп түспеген, яғни кіріске алынбаған ақша қаражаттары жолдағы ақшалай қаржылар болып саналып, ал олардың есебі 1020-“Аударылған жолдағы ақшалай қаражаттар”- деп аталатын шотта жүргізіледі. Бұл шот ай соңында кәсіпорынға немесе фирмалардан аударылған, бірақ әзірге келіп түспеген, яғни кіріске алынбаған жолдағы ақшалай қаржылар жайлы ақпараттарды қорытындылауға арналған. 1020-“Жолдағы ақшалай қаражаттар” шотында ақша қаражаттарын есептеу үшін мынандай құжаттар болуға тиіс: Аударылған, бірақ әлі кәсіпорының шотына келіп түспеген, яғни кіріске алынбаған ақша қаражаттары жолдағы ақшалай қаржылар болып саналып, ал олардың есебі 1020-“Аударылған жолдағы ақшалай қаражаттар”- деп аталатын шотта жүргізіледі. Бұл шот ай соңында кәсіпорынға немесе фирмалардан аударылған, бірақ әзірге келіп түспеген, яғни кіріске алынбаған жолдағы ақшалай қаржылар жайлы ақпараттарды қорытындылауға арналған. 1020

Шетел валютасындағы ақша қаражатының есебі 1030 «Банктік ағымдық шоттағы ақша қаражаты» шотарында жүргізіледі. Бұл шот активті. Бұл шоттың дебетінде есепті мерзімнің басындағы және соңындағы шетел валютасымен ақша қаражатының қалдығы, шетел валютасымен түскен ақша қаражаты, ал кредитінде шыққан шетел валютасы көрсетіледі. Бұл шоттардың аналитикалық және синтетикалық есебі 1010 және 1040 шоттарындағы есеп тәріздес жүргізіледі.

«Валюталық бағам өзгерістерінің әсері» ҚЕХС –на сәйкес, шетел валютасындағы операция шетел валютасында көрінетін және реттелетін мәміле болып табылады. Оған келесі мәмілелер жатады:

- бағасы шетел валютасында көрсетілген тауарлар мен қызметтерді сатып алғанда немесе сатқанда;

- алашақ немесе берешек сома шетел валютасында көрсетілгенде;

- валютаны айырбастау келісімін орындалмаған тарап болып табылса;

Шетел валютасын теңгемен қайта есептегенде ҚР Ұлттық Банкімен бекітілген бағам емес, нарықтық бағамды қолдану керек делінген. Шетел валютасындағы операциялар есепте операцияны валютада жүргізу күнгі бағаммен бейнеленеді.

Шетел валютасындағы ақша қаражаты және шетел валютасының тұрақты сомасы төлемі арқылы алынатын немесе өтелетін активтер мен міндеттемелер ақшалай бап болып табылады. Мысалы, қысқамерзімді дебиторлық және кредиторлық борыштар, алынған және берілген несиелер. Балансты құру кезінде шетел валютасындағы ақшалай баптар есептілікті құру күнінің бағамы бойынша қайта есептеледі.

- қаржылық – шаруашылық қызмет нәтижесіне тікелей жатқызу тәсілі: оң айырма – қаржылық қызметтен алынған кіріс есебінің шоттарына, ал теріс айырма – қаржылық қызмет нәтижесінде шыққан шығыстар есебінің шоттарына жатқызылады.

- жинақтық тәсіл: оң айырма алдын-ала алдағы кезең кірісі шотында, ал

теріс айырма алдағы кезең шығыстары шотында жинақталып, қаржылық – шаруашылық қызмет нәтижесіне келесі тәртіппен:

а) шетел валютасындағы дебиторлық және кредиторлық қарыз – олардың өтелуіне есептен шығарылуына) қарай;

б) басқа жағдайларда – баланстың тиісті баптарымен шаруашылық операциялардың жүргізілуіне қарай жатқызылады.

Аккредитив – сатып алушыға қызмет ететін банк мекемесінің осы кәсіпорынды немесе ұйымды жабдықтайтын шаруашылық субъектісіне қызмет көрсететін банк мекемесіне тауарларының жіберілгендігін немесе қызметтерінің көрсетілгендігін дәлелдейтін құжаттар бойынша төлем төлеу жайлы тапсырмасы. Аккредитив тек бір ғана жабдықтаушымен есеп айырысуға арналады. Ал аккредитивтің мерзімі жабдықтаушы мен сатып алушының арасындағы келісім-шартқа сәйкес бекітіледі.

Дебиторлық берешек – кәсіпорынға шаруашылық қарым-қатынас жасаудың нәтижесінде басқа бір заңды немесе жеке тұлғаның берешек болған борышы. Бұл бір кәсіпорынның айналымдағы қаржысын екінші бір ұйым немесе жеке адамның пайдаланғандығын көрсетеді. Дебиторлық берешек – кейде қаржы тәртібін бұзудан, туарды, қаржыны талан-таражға түсіруден, күрделі құрылысқа байланысты қарыздардан т.б. құралады. Дебиторлық берешектердің өсуі кәсіпорынның қаржы жағдайын ауырлатады. Осыған байланысты экономикада қоданылып жүрген есеп айырысу – несие қатынастарының тәртібі. Дебиторлық берешектің өсіп кетпеуін қадағалап отырады. Дебиторлық берешек дер кезінде өндіріліп алынуға тиіс. Егер өндіру мерзімі өтіп кетіп, дебиторлық берешек шығыстан шығарылған жағдайда, бұл мерзімді өткізіп алған адамдар тиісінше жауапқа тартылады.

Қазақстандық және халықаралық стандарттарға сәйкес, дебиторлық берешек тек өзімен байланысты кіріспен бірге танылады. Бұл кезде дебиторлық берешек бастапқы құны бойынша бағаланады, дебиторлық борыш сомасы күмәнді талаптар сомасына, ақша жеңілдіктеріне, сату жеңілдіктерінің сомасына және қайтарылған тауарлар сомасына шегеріледі. Нәтижесінде дебиторлық берешекін таза құны анықталады.

Дебиторлық берешек есебі бухгалтерлік есеп жұмыс жоспарының «Қысқа мерзімді активтер» атты бірінші бөлімінің 1200-ші бөлімшесінде және «Ұзақ мерзімді активтер» атты екінші бөлімінде есептелінеді: Тауарлар мен қызметтер үшін сатып алушылар мен тапсырыс берушілермен бір жылдық есеп айырысу есебі 1210- Сатып алушылар мен тапсырысшылардың қысқа мерзімді дебиторлық берешегі шотында жүргізіледі. Көрсетілген шоттың дебетінде клиенттің айдың басы мен айдың соңындағы қарыз сомасы және жыл ішінде алынатын сома, кредитінде сатып алушыдан келіп түскен сома бейнеленеді.

Төлем бойынша шоттарды есептеу әдісі

Мысалы: Хаттау нәтижесінде төленбеген ДҚ мөлшері 700мың.теңгені құрайды. Төлеу мерзіміне

қарай бұл мөлшерді келесідей бөлуге болады:

бірінші категория - 200 мың.теңге;

екінші категория - 170 мың.теңге;
 үшінші категория - 100 мың.теңге;
 төртінші категория - 150 мың.теңге;
 бесінші категория - 80 мың.теңге.

Егер төлету шаралары бәрі қолданылса және сәтсіз болса, онда бухгалтерлік есепте

саналатын үш жыл өткен соң ұзақ мерзімді ДҚ-ны кәсіпорын жоюы мүмкін. Ол күмәнді

талаптар бойынша құрылған резерв, период шығыны немесе несиеге берілген тауар

сатылымының шығыны арқасында жойылады және екі жыл ішінде баланстан кейінгі есептерді ескеру керек

ДҚ төлеу мерімі	Сума, мың. теңге	Күмәнді деп саналатын талаптар, %			Күмәнді талаптар сомасы, мың. теңге	
Төлеу мерімі келмеген	200	14	5	1	28	10
1 күннен 30 күнге дейінгі төлеу мерімі	170	16	10	3	27,2	17
31 күннен 60 күнге дейінгі төлеу мерімі	100	12	20	5	12	20
61 күннен 90 күнге дейінгі төлеу мерімі	150	27	40	10	40,5	60
90 күннен көп төлеу мерімі	80	43	50	30	34,4	40
Қорытынды	700					

Қорытынды:

Қысқа мерзімді активтер кез келген кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығы мен өтімділігін қамтамасыз ететін маңызды элементтердің бірі болып табылады. Халықаралық қаржылық есептілік стандарттарына (ХҚЕС) сәйкес, бұл активтерді дұрыс есепке алу және бағалау компанияның қаржылық жағдайын әділ көрсетіп қана қоймай, инвесторлар мен басқа да мүдделі тараптарға сенімді ақпарат ұсынуға мүмкіндік береді. Қысқа мерзімді активтерді басқару тиімділігі кәсіпорынның қысқа мерзімді міндеттемелерін орындау қабілетіне, сондай-ақ оның операциялық қызметінің тұрақтылығына тікелей әсер етеді. Сондықтан активтерді дұрыс басқару және есепке алу кәсіпорынның табыстылығын арттыруда маңызды рөл атқарады.

ӘДЕБИЕТЕР ТІЗІМІ

1. (<https://kapital.kz/finance/>)
2. (<https://www.gov.kz/memleket/entities/ardfm/activities/847?lang=kk>)
3. Ковалев, В. В. "Қаржылық есеп: Негізгі құралдар және амортизация" — Мәскеу: қаржы және статистика, 2021.
4. Шеремет, А.Д. "Бухгалтерлік есеп және негізгі құралдарды талдау" — Мәскеу: Инфра-М, 2020.
5. Герасимов, В.Г. "Бухгалтерлік есеп пен қаржыдағы негізгі құралдарды есепке алу және бағалау" — Санкт-Петербург: Питер, 2019.

6. Радостовец, В. К. "Негізгі құралдарды есепке алу практикасы: принциптер мен әдістер" — Мәскеу: Альпина Пабlishер, 2022.

7. Хорнгрен, Ч. Т., Харрисон, В.Т. "Бухгалтерлік есеп: принциптер мен практика" — Мәскеу: Юрайт, 2023.

УДК 343.102

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ И ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ ПО ПРОФИЛАКТИКЕ ПРАВОНАРУШЕНИЙ СРЕДИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Жумагулов Д.У., магистрант 1 курса ОП Юриспруденция
Рамазанова А.С., к.ю.н., асс. профессор кафедры Юриспруденция
Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: d.zhumagulov@mvd.gov.kz

Современные социальные процессы обуславливают необходимость усиления мер по обеспечению безопасности подростков. В последние годы проблема преступности среди несовершеннолетних становится одной из приоритетных для правоохранительных органов, образовательных учреждений и общества в целом. Подростки, сталкивающиеся с трудными жизненными ситуациями, могут стать участниками противоправных действий, что наносит вред как им самим, так и обществу. В связи с этим взаимодействие органов внутренних дел с образовательными учреждениями приобретает особую актуальность.

Поддержание правопорядка и обеспечение безопасности подрастающего поколения - одни из важнейших задач государства. На расширенном заседании Коллегии МВД (22.01.2024 г.) глава государства подчеркнул необходимость усиления профилактической работы, направленной на снижение уровня преступности среди подростков. Важнее всего жизнь, судьба и здоровье молодого поколения. Подростки не должны бездельничать. Необходимо способствовать тому, чтобы они уделяли больше внимания творчеству и спорту. Детей нужно приобщать к труду, привлекать к волонтерской деятельности указано в выступлении Главы государства [1].

В современных условиях, когда последствия от преступлений среди несовершеннолетних приобретают большую общественную опасность, особое значение приобретает профилактическая работа, проводимая совместно с образовательными учреждениями.

Цель данной статьи - рассмотреть способы и методы взаимодействия органов внутренних дел и общеобразовательных организаций, направленные на профилактику правонарушений среди несовершеннолетних. Профилактика правонарушений не только обеспечивает безопасность детей, но и способствует развитию их нравственного и правового сознания.

Профилактика правонарушений среди молодежи требует комплексного подхода, включающее правовое воспитание, социальную поддержку и вовлечение подростков в активную общественную жизнь.

Правовой основой для деятельности государственных органов по предупреждению правонарушений несовершеннолетних является Закон Республики Казахстан «О профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждении детской безнадзорности и беспризорности» от 9 июля 2004 года, в котором статьями 10 и 12 определены компетенции органов внутренних дел и органов образования в профилактике преступности среди несовершеннолетних, которая представляет собой систему мер, направленных на устранение причин и условий, способствующих совершению подростками правонарушений [2].

Образовательные учреждения играют важнейшую роль в формировании мировоззрения и системы ценностей подростков. Школа и другие учебные заведения должны быть не только местом, где подростки получают знания, но и центром, в котором формируются их личные и социальные качества. Воспитательная работа образовательных учреждений направлена на привитие подросткам базовых навыков ответственного поведения.

Основой профилактической работы является формирование правовой и социальной ответственности у подрастающего поколения. Психологи утверждают, что подростковый возраст характеризуется нестабильностью психики и повышенной эмоциональностью, что делает их особенно уязвимыми перед негативными социальными влияниями.

Правовое воспитание подразумевает ознакомление подростков с основами правовых норм и принципов. Оно включает в себя разъяснение их прав и обязанностей, а также понимание возможных последствий противоправных действий. Привлечение специалистов из органов внутренних дел помогает сделать этот процесс более эффективным и реалистичным [3].

Ключевая роль в данном направлении деятельности отведена участковым инспекторам по делам несовершеннолетних, работа которых среди учащихся организаций образования осуществляется во взаимодействии с педагогическими коллективами организации образования.

Эффективность профилактики подростковой преступности во многом зависит от слаженности действий правоохранительных органов и учебных заведений. Вместе с тем, в 2021 году должности участковых инспекторов по делам несовершеннолетних, закрепленных за организациями образования были упразднены. Теперь сотрудники ювенальной полиции не находятся в школах, а обеспечивают профилактику на закрепленных участках, в том числе и на территориях учебных заведений.

Ниже рассматриваются основные направления сотрудничества.

- Организация безопасной среды в образовательных учреждениях. Органы внутренних дел совместно с администрацией школ проводят регулярные проверки условий безопасности в учебных заведениях. Основное внимание уделяется предотвращению конфликтных ситуаций, обеспечению охраны

территории и своевременному выявлению признаков антиобщественного поведения. Периодические тренировки по эвакуации и поведению в экстремальных ситуациях также способствуют повышению уровня безопасности.

- Проведение правовых уроков и просветительских мероприятий. Организация лекций и встреч с сотрудниками правоохранительных органов позволяет подросткам лучше понимать последствия противоправных действий. Правовые уроки и семинары на темы, связанные с ответственностью, социальными нормами и последствиями правонарушений, становятся важной частью образовательного процесса.

- Программы социальной реабилитации для подростков из неблагополучных семей. Подростки, находящиеся в сложных социальных условиях, нуждаются в особом внимании. Органы внутренних дел совместно с педагогами разрабатывают программы, направленные на поддержку и реабилитацию таких подростков. Курсами реабилитации могут быть включение в творческую деятельность, спортивные кружки и программы психологической помощи.

- Влияние социальной среды на формирование правосознания. Социальная среда играет важную роль в формировании личности подростка. В этом контексте взаимодействие с образовательными учреждениями и активное вовлечение родителей в воспитательный процесс становятся особенно важными.

- Работа с семьями и привлечение родителей к профилактической деятельности. Родители являются основными воспитателями и в значительной степени определяют формирование личности ребенка. Вовлечение родителей в профилактическую деятельность позволяет создать для подростков устойчивую систему поддержки. В рамках взаимодействия образовательных учреждений и органов внутренних дел проводятся родительские собрания, на которых обсуждаются проблемы правонарушений среди несовершеннолетних и возможные пути их решения.

- Влияние негативных социальных факторов на подростков. Такие факторы, как низкий социальный статус семьи, наличие асоциальных связей и отсутствие контроля, могут значительно увеличить риск правонарушений среди подростков. Органы внутренних дел и школы должны совместно выявлять детей из групп риска и предоставлять им необходимую поддержку [4].

На практике профилактическая работа включает различные подходы, направленные на предотвращение преступности среди молодежи. Методы варьируются в зависимости от возраста и особенностей подростков.

- Реализация спортивных и культурных программ. Активное вовлечение подростков в спортивные секции и культурные кружки помогает сформировать у них позитивное отношение к социально приемлемому поведению. Подростки, занятые полезной деятельностью, реже поддаются негативным влияниям и становятся участниками преступных действий.

- Психолого-педагогическая поддержка. Психологическая помощь является одним из важных аспектов профилактики преступности. Подростки, испытывающие трудности в личной жизни или столкнувшиеся с конфликтами,

могут быть склонны к антиобщественному поведению. Психологи, работающие в школах и при органах внутренних дел, оказывают поддержку подросткам, помогая им справиться с эмоциональными трудностями.

Особое внимание уделяется работе с подростками, находящимися в группе риска или уже совершившими правонарушения. Совместно с психологами, социальными педагогами и педагогами школ сотрудники органов внутренних дел оказывают помощь подросткам, помогая справляться с личными трудностями и преодолевать склонность к асоциальному поведению.

- Мониторинг и контроль подростковой среды. Органы внутренних дел также проводят мониторинг подростковых групп и неформальных объединений, среди которых может проявляться антиобщественное поведение. Участковые инспекторы отслеживают уровень криминогенной обстановки, проводят регулярные беседы с подростками и их родителями, посещают семьи, где имеются признаки социального неблагополучия.

На примере Департамента полиции города Астаны на учебный год составляется график проведения профилактических мероприятий в организациях образования, расположенных на административном участке, который утверждается заместителем начальника Департамента (либо начальником УМПС) и согласовывается с руководителями организаций образования.

В то же время, на сегодняшний день за каждой организацией образования закреплены участковый инспектор по делам несовершеннолетних, участковый инспектор полиции, оперативный уполномоченный, а также сотрудники полиции из числа руководящего состава, которыми комплексно обеспечивается организация и проведение профилактических мероприятий среди учащихся организаций образования.

В Казахстане за последние пять лет хотя и наблюдается цикличность правонарушений, однако наблюдается тенденция к снижению уровня правонарушений среди несовершеннолетних. Согласно данным Министерства внутренних дел, проводимое ежегодно оперативно-профилактическое мероприятие «Подросток» способствовало сокращению числа правонарушений и улучшению поведения среди молодежи. Эти данные отражают позитивные тенденции в Казахстане и подчеркивают успех программ, направленных на реабилитацию и предотвращение правонарушений среди молодежи.

Таким образом, взаимодействие органов внутренних дел с образовательными учреждениями играет ключевую роль в профилактике правонарушений среди несовершеннолетних. Создание безопасной среды в школах, развитие правовой грамотности, вовлечение подростков в общественно полезные виды деятельности и работа с их семьями позволяют формировать у молодежи понимание ответственности и социальной зрелости. Комплексный подход, включающий взаимодействие с семьями, участие педагогов и привлечение общественных организаций, способствует созданию безопасной и устойчивой среды для подрастающего поколения. В результате комплексного подхода к решению проблемы подростковой преступности достигается снижение уровня правонарушений и обеспечивается безопасность подрастающего поколения.

Эффективность профилактической работы требует постоянного улучшения методов и укрепления сотрудничества между органами внутренних дел и образовательными учреждениями. Внедрение инновационных подходов и углубление взаимодействия с общественными организациями помогут создать более устойчивую и защищенную социальную среду для детей и подростков, обеспечивая их безопасность и благополучие [5]. В связи с этим, данная проблема для Казахстана является достаточно актуальной, поскольку преступность несовершеннолетних едва ли не в определяющей степени характеризует уровень развития общества, его нравственности и социальной зрелости, что, безусловно, влияет на социальную, экономическую и политическую обстановку в стране.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. О чем говорил Токаев на встрече с казахстанскими полицейскими // <https://www.nur.kz/politics/kazakhstan/2056798-o-chem-govoril-tokaev-na-vstreche-s-kazahstanskimi-politseyskimi/>
2. Закон РК от 9 июля 2004 года «О профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждении детской безнадзорности и беспризорности» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.06.2024) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1049318
3. Лебедев И.Н., Сидорова М.В. Влияние правового воспитания на формирование социальной ответственности подростков // Вестник правового воспитания. - 2022. – с.16.
4. Петров К.А. Взаимодействие органов внутренних дел и образовательных учреждений в профилактике подростковой преступности // Психология и право. - 2021.
5. Смирнова Е.В. Роль правоохранительных органов в профилактике подростковой преступности // Юридический вестник. - 2021. – с. 25.

ӘОЖ 330.3:316.34(574)

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ ЖӘНЕ ХАЛЫҚТЫҢ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТЫЛУЫ

Жумагулова Ш.М.

Ғылыми жетекші: Ордабаева М.А., экономика, менеджмент және қаржы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, PhD докторы

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан, e-mail sugylazhumagulova13@gmail.com

e-mail: mainur.ait@mail.ru

Кез келген ел үкіметінің экономикалық саясатының негізгі басымдылық мақсаттарының бірі ұзақ мерзімді перспективада экономикалық өсуді ынталандыру, сондай-ақ оның қарқынын ұлттық экономика үшін тұрақты және оңтайлы деңгейде ұстау болып табылады. Экономикалық ғылым еңбек

ресурстарын экономикалық және әлеуметтік дамудың ең маңызды факторы және сонымен бірге осындай даму объектісі ретінде қарастырады [1, 2].

Жоғары тиімді және өнімді еңбек үшін қажетті жағдайлар жасау, тиісінше экономикалық өсуді ынталандыру үшін мемлекет, жұмыс берушілер мен қызметкерлер арасындағы әлеуметтік, экономикалық және құқықтық өзара іс-қимылдың жаңа жүйесі қажет.

Жұмыспен қамту ең маңызды әлеуметтік-экономикалық мәселе бола отырып, еңбек нарығының қызмет ету механизмі мен халықты жұмыспен қамту мәселесіне әртүрлі түсініктемелер берген әртүрлі экономикалық теориялардың назарында болды.

Жұмыспен қамтуды жалпы ел бойынша да, экономиканың жекелеген салаларында да экономикалық өсу қарқынына тікелей әсер ететін еңбек өнімділігінің өсуінің маңызды факторларының бірі ретінде қарастыруға болады. Қазіргі жағдайда Қазақстанның алдында тұрған басты мәселелердің бірі әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықты арттыру, экономикалық өсуді жеделдету үшін ресурстар мен факторларды анықтау болып табылады.

Экономиканың жетекші салаларында еңбек ресурстарының санын көбейту, халықты жұмыспен қамту және еңбек өнімділігін арттыру экономиканың дамуын ынталандыруы тиіс. Қазіргі жағдайда макроэкономикалық деңгейде экономикалық өсуді бағалау үшін келесі көрсеткіштер қолданылады: ЖІӨ өсімі, халыққа шаққандағы ЖІӨ өсу қарқыны, экономиканың негізгі салаларындағы өндірістің өсу қарқыны.

Соңғы жылдары Қазақстан экономикасы өнеркәсіптің негізгі салаларының тұрақты дамуы мен жаңа технологияларды енгізудің қолдауымен тұрақты өсуді көрсетті. 2024 жылы ел өзгермелі әлемдік экономикалық жағдайларға, соның ішінде шикізат бағасының ауытқуына және жаһандық экономикалық сынақтарға бейімделуді жалғастыруда.

Халықаралық қаржы институттары мен сараптама орталықтарының соңғы болжамдарына сәйкес, Қазақстан экономикасы 2024 жылы ЖІӨ қалыпты өсімін күтеді, бұл жаһандық экономикалық күйзеліс кезеңінен кейінгі тұрақтандырудың жалғасуын көрсетеді. Бұл көрсеткіштерге қол жеткізуде көмірсутегі экспортына тәуелділікті азайтуға және ішкі тұтыну нарығын дамытуға, инфрақұрылым мен инновацияларға инвестиция тартуға бағытталған экономиканы әртараптандыру маңызды рөл атқарады.

Қазақстан Үкіметі инвестициялық ахуалды жақсартуға, шағын және орта бизнесті қолдауға, сондай-ақ адами капиталды дамытуға бағытталған стратегиялық бағдарламаларды іске асыруды жалғастыруда. Бұл шаралар ұзақ мерзімді экономикалық өсуді қамтамасыз етуге және халықтың өмір сүру деңгейін жақсартуға арналған.

«Elim маркетингтік және әлеуметтік зерттеулер институты» сарапшыларының Қазақстандағы экономикалық дамудың негізгі көрсеткіштеріне жүргізген мониторингінің нәтижелері Қазақстанның жалпы ішкі өнімі (ЖІӨ) 2024 жылдың бірінші жартыжылдығында ел экономикасындағы оң үрдістерді көрсеткенін көрсетті, бұл іске асырылып жатқан экономикалық

реформалардың және салаларды әртараптандырудың тиімділігін растау. Елдің жалпы ішкі өнімі өсуде, бұл экономикалық белсенділіктің жалпы деңгейінің артқанын және халықтың өмір сүру деңгейінің жақсарғанын көрсетеді.

2024 жылдың қаңтар-наурыз айларында өндірілген ЖІӨ көлемі 26,02 триллион теңгені құрады, бұл өткен жылдың сәйкес кезеңінен 3,8%-ға артық. Бұл өсім қызмет көрсету өндірісінің өсуі (3%), тауарлар өндірісінің ұлғаюы (5,1%) және өнеркәсіпті дамытудың (3,9%) өсуіне байланысты. Қызмет көрсету саласы осы кезеңде ЖІӨ өндірісіне негізгі үлес қосып, 57,9% құрайды [3].

Қазақстан Үкіметі экономиканың тұрақты өсуіне, ұлттық экономиканың тиімділігін арттыруға, инновацияларды ынталандыруға және шетелдік инвестицияларды тартуға бағытталған саясаттар мен бағдарламаларды іске асыруға үлкен мән береді. Бұл шаралар экономиканы дамытудың ұзақ мерзімді мақсаттарына қол жеткізуге және Қазақстан азаматтарының әл-ауқатын арттыруға бағытталған.

Олар Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 14 сәуірдегі № 218 қаулысымен «Халықтың табысын арттырудың 2029 жылға дейінгі бағдарламасы» кешенді жоспары, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 29 қарашадағы № 1050 қаулысымен бекітілген «Қазақстан Республикасының еңбек нарығын дамытудың 2024 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы» және тағы басқалар.

Еңбек нарығы халықтың жұмыспен қамтылуын, кірісін, біліктілігі мен әл-ауқаты деңгейін айқындайтындықтан, елдің экономикалық және әлеуметтік дамуының негізгі факторларының бірі болып табылады, бұған қоса еңбек нарығы экономиканың ішкі және халықаралық сұранысының құбылмалы жағдайларына, сондай-ақ жаңа технологиялар мен инновацияларға бейімделу дәрежесін көрсетеді.

Еңбек нарығының ағымдағы жай-күйі экономиканың күрделілік деңгейімен айқындалады, ол бойынша Қазақстан әлемде 81-ші орынды иеленген, ол өндірістегі және экспорттағы көмірсутектер мен металдар түріндегі шикізаттың жоғары үлесіне, экономиканың төмен әртараптандырылуына негізделген. Технологиялық өнімдер ассортименті негізінен күрделілігі төмен салалар есебінен кеңеюде. Қазақстандағы жұмыс орындарының тек 37 %-ы ғана жұмыскерлерден жоғары деңгейдегі дағдыларды талап ететіндіктен, бұл жағдай күрделі жұмыс орындарының жетіспеушілігіне алып келеді.

Еңбек нарығының негізгі міндеті ең маңызды басымдығы жаңа сапалы жұмыс орындарын құру болып табылатын бәсекеге қабілетті, болжамды және бейімделгіш нарық құру болып табылады.

Еңбек нарығын сапалы жұмыспен қамтуға бағдарлау өнеркәсіптік кәсіпорындарды автоматтандыру мен цифрландыру жөніндегі шараларды қолдаумен, шағын және орта бизнесті әділ қолдаумен және білім беру жүйесінің парадигмасын қайта қараумен бірге еңбек өнімділігін арттыруды, азаматтарды әлеуметтік қорғауды, сондай-ақ теңгерімді аумақтық дамуды қамтамасыз етеді.

Экономикадағы жұмыспен қамту – бұл экономиканың әртүрлі салаларында жұмыспен қамтылған еңбекке қабілетті халықтың саны мен үлесін

көрсететін көрсеткіш. Жұмыспен қамту – адамдардың өмір сүру деңгейіне және жалпы экономикалық өсімге айтарлықтай әсер ететін маңызды экономикалық және әлеуметтік көрсеткіш.

Экономикадағы жұмыспен қамтудың бірнеше негізгі аспектілері бар:

Жұмыспен қамту деңгейі – еңбекке қабілетті халықтың жалпы санындағы жұмыс істейтін немесе жұмыс іздеп жүрген еңбекке қабілетті халықтың үлесі. Жұмыспен қамтудың ұлғаюы экономика үшін оң белгі болып табылады, өйткені бұл жұмыс орындары санының ұлғаюын және жұмыс қолжетімділігінің жақсарғанын көрсетеді.

Жұмыссыздық – бұл жұмысы жоқ, бірақ белсенді түрде жұмыс іздеп жүрген еңбекке қабілетті халықтың үлесі. Жұмыссыздық экономика үшін проблема болып табылады, өйткені ол ресурстарды тиімсіз пайдалануды және жұмыс орындарының жетіспеушілігін көрсетеді.

Жұмыспен қамту құрылымы – бұл жұмыспен қамтылған халықтың сала және экономика секторы бойынша бөлінуі. Жұмыспен қамту құрылымы экономикадағы негізгі қызмет түрлерін көрсетеді және өндіріс құрылымы мен технологиялық прогрестің өзгеруіне байланысты өзгеруі мүмкін.

Жұмыспен қамтудың экономикадағы маңыздылығы оның көптеген функцияларына байланысты:

Экономикалық функция – жұмысбастылық – халықтың көпшілігінің табысының негізгі көзі. Еңбек адамдарды күнкөріспен қамтамасыз етеді, қажеттіліктерін қанағаттандырады және экономиканың өсуіне ықпал етеді.

Әлеуметтік функция – жұмыспен қамту әлеуметтік тұрақтылыққа және әлеуметтік байланыстарды нығайтуға ықпал етеді. Жұмыс адамдарға қоғамдастық пен өзін-өзі бағалау сезімін береді және әлеуметтік мойындауды қамтамасыз етеді.

Саяси функция – жұмыспен қамту саяси тұрақтылық пен қоғамдық қауіпсіздік үшін маңызды. Төмен жұмысбастылық және жоғары жұмыссыздық әлеуметтік қақтығыстар мен тұрақсыздыққа әкелуі мүмкін.

Экономикадағы жұмыспен қамтудың маңыздылығын түсіну халықты жұмыспен қамтуды арттыруға және жұмыссыздықты азайтуға бағытталған тиімді саясат пен шараларды әзірлеуге мүмкіндік береді. Бұл көрсеткіштің мониторингі мен талдауы экономиканың жағдайын бағалауға және оны дамытудың қажетті шараларын анықтауға мүмкіндік береді [4].

2024 жылдың бірінші тоқсанында Халықаралық еңбек ұйымының әдістемесі бойынша есептелген Қазақстандағы жұмыссыздық деңгейі 4,7 пайызды құрады. Республика экономикасының әртүрлі салаларында 9 167,3 мың адам жұмыспен қамтылды, оның ішінде 6 981,4 мың адам жалдамалы жұмысшылар (экономикада жұмыспен қамтылғандардың жалпы санынан 76,2%), 2185,9 мың адам өзін-өзі жұмыспен қамтығандар (жалпы санның 23,8%). экономикада жұмыс істейтін адамдардың саны). 15 және одан жоғары жастағы халықты жұмыспен қамту деңгейі 64,8% құрады. 15-34 жас аралығындағы жастар арасында жұмыссыздық деңгейі 3,1 пайызды құрады.

Ресми түрде, 2024 жылдың сәуір айының соңында Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің жұмыспен қамту органдарында 315,6 мың жұмыссыз тіркелген. Тіркелген жұмыссыздардың үлесі жұмыс күшінің 3,3%-ын құрады [3].

Мемлекет басшысы Қ. Тоқаев 2022 жылы 11 қаңтарда Мәжіліс отырысында сөйлеген сөзінде халықтың жұмыспен қамтылуы мен табысының төмендігі проблемаларына тоқталып, Үкіметке Халықтың табысын арттыру бағдарламасын әзірлеуді тапсырған болатын. Осы тапсырманы орындау мақсатында Ұлттық экономика министрлігі мемлекеттік органдармен, Ұлттық кәсіпкерлер палатасымен және сарапшылық қауымдастықпен бірлесіп, кедейшілік пен жұмыссыздық деңгейі бойынша нақты жағдайға талдау жүргізіп, Бағдарлама жобасы әзірленіп Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 14 сәуірдегі № 218 қаулысымен «Халықтың табысын арттырудың 2029 жылға дейінгі бағдарламасы» кешенді жоспары бекітілді.

Кешенді жоспарды іске асыру мынадай 5 бағыт бойынша іс-шараларды қамтиды:

- 1) өңірлік жұмыспен қамту карталары шеңберінде экономиканың нақты секторында жұмыс орындарын құру;
- 2) «Ауыл аманаты» жобасын іске асыру шеңберінде ауыл халқының табысын арттыру;
- 3) табыс деңгейін арттыруды қамтамасыз ететін жүйелі шаралар және мемлекеттік қолдау шаралары;
- 4) бюджеттен төленетін жалақыны арттыру жөніндегі міндеттемелер;
- 5) халықты мемлекеттік әлеуметтік қолдау.

Кешенді жоспарды іске асыру нәтижесінде 2029 жылға дейін 3,3 млн-нан астам адам, оның ішінде 2,3 млн. жастар жұмысқа орнатылады, ЖІӨ-дегі еңбекақы төлеу үлесі 41,1%-ға дейін ұлғаяды (30,1%-дан), кедейшілік деңгейі 5%-ға дейін (5,3%-дан), жұмыссыздық деңгейі 4,6%-ға (4,9%-дан) дейін төмендейді [6].

Қазақстан экономикалық өсуде айтарлықтай жетістіктерге жетті, алайда экономиканы әртараптандыру, еңбек жағдайларын жақсарту және жұмыс орындарының сапасын арттыру жөніндегі күш-жігер лайықты еңбек бойынша орнықты даму мақсаттарына қол жеткізуді жалғастыруы тиіс. Елімізде инновацияларды қолдау, әлеуметтік қорғауды жетілдіру және халықтың барлық жіктері үшін тең мүмкіндіктер жасау арқылы одан әрі даму әлеуеті бар.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Доғалов А. Н., Досмағанбетов Н. С. Экономикалық теория: Оқулық. /А. Н. Доғалов, Н. С. Досмағанбетов/. – Алматы, 2014 – 360 б.
2. Карипова М.Р., Калгулова Р.Ж., Дугалова С.Н. Экономикалық теория: Оқулық. / Карипова М.Р., Дугалова С.Н., Калгулова Р.Ж./. –Алматы, 2021 – 136 б.
3. Экономика Казахстана 2024: реальные цифры, прогнозы, анализ, статистика.

4. Қазақстан Республикасының еңбек нарығын дамытудың 2024 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы - "Әділет" АҚЖ.

5. Что такое занятость в экономике: основные понятия и тенденции <https://alfacasting.ru/faq/cto-takoe-zanyatost-v-ekonomike>

6. "Халықтың табысын арттырудың 2029 жылға дейінгі бағдарламасы" кешенді жоспарын бекіту туралы - "Әділет" АҚЖ.

ӘОЖ 339.187.44

ФРАНЧАЙЗИНГ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ НЕГІЗГІ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Каматаева Д.С., Сералиева С.Е., Дәулетжарова А.Қ.

Ғылыми жетекші: Асубаева А.С., сениор-лектор, экономика магистрі,
Ордабаева М.А., Философия ғылымдарының докторы (PhD)

Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: arinadauletzharova20@gmail.com

Андатпа: Франчайзер франчайзиді тауармен, технологиялармен жабдықтауға, ақыл-кеңес беруге, т.б. міндеттенеді, франчайзи өзінің бизнесін тек басты фирма белгілеген нысанда ғана және белгілі бір уақыт бойына ғана жүзеге асыруға, белгілі бір төлемақы аударып тұруға тиіс.

Франчайзинг, франшизинг (ағылш. franchise – жеңілдік; ағылш. franchising – артықшылық) – ұсақ және ірі кәсіпкерліктің аралас нысаны, ірі компанияның (франчайзердің) өзінің фирмалық таңбасы мен тауар өндіруге (қызмет көрсетуге) лицензиясын (франшизаны) біреуге (франчайзиге), әдетте белгілі бір кезеңге және шектеулі аумақта беруі. Мұнда тауарлар мен қызметтер нарығында жоғары беделге, жақсы атаққа ие болған “ата компаниялар” басты фирманың атынан әрекет жасау, оның таңбасы мен белгісін пайдалану құқығын пайдалану жөнінде ұсақ фирмалармен немесе жекелеген заңды тұлғалармен (франчайзилермен) шарт жасасады. Бұл орайда франчайзер франчайзиді тауармен, технологиялармен жабдықтауға, ақыл-кеңес беруге, т.б. міндеттенеді, франчайзи өзінің бизнесін тек басты фирма белгілеген нысанда ғана және белгілі бір уақыт бойына ғана жүзеге асыруға, белгілі бір төлемақы аударып тұруға тиіс [1].

Негізінен екі нысанда – бұйымдар мен айналым Франчайзингі нысандарында көрініс табады. Бұйымдар Франчайзингі бойынша дайындаушы бұйымды қатаң түрде белгіленген нарықта не белгілі бір аумақта сату құқығын береді, өз кезегінде Франчайзингіні пайдаланушы тауарды тек дайындаушы-лицензиаттан ғана сатып алуға міндеттенеді. Айналым Франчайзингінің мәні лицензиатқа қызметтер пакетін ұсынуында, олар: өндіріс құпиясы, “ноу-хау”, жинақталған тәжірибе, тауар белгілері, қызмет көрсету белгілері, т.б. Шын мәнінде Франчайзинг шарты аралас лицензиялық және агенттік шарт болып

табылады, ал осы табыстау үшін және салық салу мақсатымен төленетін төлемақыны роялти ретінде қарау керек.

Франчиздың екі нұсқасы болады. Франчайзи бір кішкене территорияға құқық сатып алады немесе генералды лицензия (франшизу) үлкен аймаққа алады да сол географиялық аймаққа суб-франшизаны бөліп береді.

Франчайзинг – өндірістің эксклюзивті құқын басқа өндіріске беру (франчайзи). Ол өнімді шығарып сатуға белгілі бір жерде эксклюзивті құқық беретін лицензия беру арқылы іске асады.

Әдеттегідей франшиза жүйелері өте өнімді бизнеске негізделген, бастапқыда белгілі бір территорияда ұйымдастырылған. Сонан соң өндірістік франчиздер басқа территорияда ұйымдастырылған. Әр территорияда бір ғана компанияның атын, жұмыс жүйелерін, сатып алу процедураларын басқару жүйелерін және жарнама компаниялардың артықшылығын пайдаланады. Әрбір франшиза-өндіріс әртүрлі дәрежедегі және түрдегі франшизді қолдау алады. Бизнеске франшиз берілген кезде жақсы ұйымдастырылған бизнеспен (франчайзор) мүмкін деген сатып алушы (франчайзи) әдейі әзірленген көшірмеге келісім қарым-қатынастар жасалады.

Жақсы ұйымдасқан бизнесте сату жөнінде және арендаға тапсыру жөнінде келісім болады. Бұл көшірме оригиналды концепцияның маңызды элементтеріне негізделген, және бастапқы бизнестің табыстарын кез келген территорияда көшірме жасауға әзірленген.

Бұл көшірмелер әрқашан жинақтың ішінде: Территорияға субаренда мекеменің сыртындағы тез көзге түсетін өзгерістер, арендатордың жолдаған мүлкін жақсартып – жаңартатын толық пакет, жиһаздар жинағы, керек жарақтар (сауда маркасымен, бәрі логотиппен), бастапқы тауар запасы, үйренуге және жүйені ұстап тұруға арналған пакет. Пакет ішінде есептеу, сауданы күшейту және жалпы білім мен бизнесті басқару саласындағы тәжірибе бар. Осы табысты екенін көрсеткен пакетті кілтімен бергені үшін франчайзор жауап ретінде франшиза үшін төлем күтеді, және бизнестің күнделікті табысына қатынасамын деп есептейді (әдетте 2% тен 50% дейінгі сатылып таза пайда бизнестің түріне және дәрежесіне қарай франчайзордың пайдасы). Теория түрінде Франшиз пакетін сатып алушы өз бизнестің қожасы, ал іс жүзінде франшиз туралы келісім бұл бизнестің шығармашылық еркінен айырады.

Патенттеген дизайн немесе процесс бойынша өнім шығару құқына лицензия алу - өндірістік франшизаның кең таралған формасы. Франчайзингтің табысты түріне мысал “МакДональдс” компаниясы США, “Елки-Палки” трактирлер жүйесі Ресей, туристік салада, қонақ үй қызметтерінде, әдемілік салондарында франчайзинг жүйелері кең таралған.

Франчайзингтің халақаралық Ассоциациясы келесі анықтамаларды ұсынады: Жеңілдікті кәсіпкерлік – бұл франчайзермен кәсіпорын – операторларының арасындағы келісімді өзара қатынас – қатынас, ноу -хау және оқыту сияқты облыстарды қолдауға міндетті немесе франчайзинг шеңберінде ұсынады. Сонымен бірге оператор сауда маркасын және технологияны пайдала отырып өз жұмысын жүргізеді және капиталдың белгілі бір бөлігін өз қаражаты

есебінде инвестирлейді. ҚР азаматтық кодексіне сәйке кешенді кәсіпкерлі лицензия – бұл келісім, ол келісім бойынша бір жақ екінші жаққа марапат үшін басты кешен құқығын соның ішінде, лицензиар фирмасының атауын пайдалануға және коммерциялық ақпаратты сақтауға құқылы. Сонымен қатар басты құқықтың (тауарлы белгі, қызмет көрсету белгісі, патент және т.б.), келісім шартта қарастырылған лицензияттың кәсіпкерлік қызметін пайдалану үшін құқылы.

Франчайзинг нарығының субъектілері:

- тауарлы марканың, қызмет ету белгісінің, фирмалық стильдің ноу – хау және т.б. құқық иеленушілері (франчайзинг);

- тауарлы марканың, қызмет ету белгісінің, фирмалық стильдің ноу – хау және т.б. пайдаланушылар (франчайзи);

- қаржылық ұйымдар: бюджеттік қаржыларды және несиелік ресурстарды қамтамасыз ету;

- консалтингті компаниялар: құқықты және бухгалтерлік кеңес берулер, ақпаратты қызмет, методикалық қызмет, маркетингті қызмет көрсетулер, ұйымдастырушылық қызмет көрсетулері;

- заңды компаниялар: франчайзерлердің құқығын және мүдделерін қорғау, франчайзилердің мүдделерімен құқығын қорғау, қаржылық ұйымдардың құқығын және мүдделерін қорғау.

Франчайзингті қолданушылар франчайзилар үшін артықшылықтары:

- бизнес ашу алдында мамандандырылған оқыту бағдарламалары және франчайзи өткізетін басқару жүйесін дамыту үшін бағдарламалар бойынша франчайзилерді даярлау;

- капитал салудың аздығы өз ісінді ашумен салыстырғанда, жарнамаға деген шығындардың азаюы;

- инвестицияны қайтару периодының аздығы;

- франчайзердің тауарлы белгісін және репутациясын пайдалану, нарықта белгілі өнімді ұсыну мүмкіндігі;

- франчайзер жағынан техникалық және басқарушылық қолдауды алу мүмкіндігі;

- бизнес – процестердің және істелген технологиялардың пайдаланылуы;

- кәсіпкерлік тәуекелдің төмендігі;

- бизнес жүргізуде аймақтық шектеуді анық территориялды шектеу, ал бұл осыған ұқсас франшизаларды пайдаланушылар жағынан бәсекелестік мүмкіндігін алып тастайды.

Құқық иеленуші франшизалардың франчайзингтегі артықшылықтары:

- кәсіпорын жүйесінің кеңеюі, франчайзер тауар белгісінің қарамағында жұмыс істейтін, капитал үшін аз шығындармен минималды тәуекелмен;

- жаңа нарықта тез кеңею және жұмыс істеп тұрған нарықта позицияның қатаюы;

- бизнестің дамуы үшін қосымша қаржыларды өзіне қарату;

- франчайзиден қосымша төлемдер алу, көрсетілетін қызметті жетілдіру және қолдау үшін.

Республикада алғашқы жоба Қазақстандық Франчайзинг Ассоциациясы және АТФ банкпен - «Франчайзинг Қазақстанда» жобасы таратылуда. Берілген франчайзингтерді қаржыландыру бағдарламасы шағын және орта бизнес ортасын жаулап алуға бағытталған. Оның маңызы дамыған және тәжірибесі бар кәсіпкерлерге көмектесу және өз потенциалын озық технологиялар пайдалану көмегі арқылы кеңейту.

Инновациялық кәсіпкерліктің басты қызметтерінің бірі болып ғылыми-техникалық және өндірістік сфералардың арасында делдалдық. Инновациялық кәсіпорындардың қызметі инновациялық өнім жасаумен немесе жаңа ғылыми-техникалық шешімдерді коммерциялық қолдануға дейін жеткізуімен байланысты ғылыми-техникалық ұйымдар және шаруашылық субъектілерімен амалсыз жасалған шығындардың қысқартуына жағдай жасайды.

Қазақстанның тәуелсіздік жылдарында өткізілген әлеуметтік-экономикалық өзгерулер, кәсіпкерлік қызметті іске қосу үшін жаңа мүмкіндіктер ашты.

Сонымен қатар, инновациялық кәсіпкерліктің даму деңгейіне қарамастан республикадағы инновациялық потенциалды толығымен қолдануға мүмкіншілік бермейді. Бұл келесі себептермен түсіндіріледі:

- олардың технологиялары ғылыми зерттемелерінің көпшілігі аяқталмаған және өнімдерді нарыққа алып шығуға мүмкіншілігі жоқ және бұл тұтынушылар тарапынан сұранысты төмендетеді, ал ол өз кезегінде ұсынылып отырған технологиялардың (немесе өнімдердің) құндылығын потенциалды инвесторлардың көзінде төмендетеді.

- технологиялық жаңалық енгізудің және оларды нарыққа шығарудың заманауи механизмдерінің болмауы. Нарықтық экономика жағдайында жаңалықтарды игеру механизмі шағын инновациялық бизнеспен тығыз байланысты, ал оған жоғары дәрежелік тәуекелділік қана тән емес, сонымен қатар табысты болған жағдайда өте үлкен қайтарым да тән. Экономикасы дамыған елдерде ұлттық экономиканың ерекше секторы болады, ол шағын инновациялық кәсіпкерліктің (инновациялық инфрақұрылым) дамуына қажетті жағдайлармен қамтамасыз етіп отырады.

- технологиялық парк, мамандандырылған бизнес-инкубаторлар, тәуекелділікті қаржыландыру қорларының жүйесі (венчурлік қорлар), кәсіпорынды жылдам даму кезеңіндегі аранайы қаржылық қолдлау механизмі, кәсіпорынның және интеллектуалды жеке меншіктің сертификатталған бағалаушылар және т.б. сияқты инновациялық жобаларға қолғабыс көрсететін дамыған инфрақұрылым элементтерінің болмауы.

- ішкі нарықта алдыңғы қатарлы технологияларға және өндірістік жаңалықтарға төлем қабілеті бар сұраныстың болмауы

Кәсіпкерлік басқару, кіші және енді құрылып жатқан фирмалар үшін, негізінде, олардың күшеюі және даму шарттарымен байланған динамикалық өсуге, ал ірі фирмалар үшін стагнация процесстерін асып өтуге, және де мәселелерді шешу, ұйымдастыруды, фирма ішіндегі коммуникацияларды, қызметкерлерді басқаруды, тұлға аралық қарым-қатынасты жоспарлаумен

байланысты білім және әкімшілік дағдылар сияқты кәсіпкерлердің қасиеттерін аса маңызды мәнін алдын ала анықтайтын ұзақ мерзімді дамуға бағытталған тиімді басқаруға бейімделуде.

Басқару мәдениетін құру қажеттілігі, венчурлық фирмалардың кәсіпкерлерге қаражаттарды берудің маңызды шарты болып қалыптасты, және венчурлық жобалардың коммерциялану перспективасының шарты болып қарастырылады.

Инновациялық кәсіпкерліктің басты қызметтерінің бірі болып ғылыми-техникалық және өндірістік сфералардың арасында делдалдық. Инновациялық кәсіпорындардың қызметі инновациялық өнім жасаумен немесе жаңа ғылыми-техникалық шешімдерді коммерциялық қолдануға дейін жеткізуімен байланысты ғылыми-техникалық ұйымдар және шаруашылық субъектілерімен амалсыз жасалған шығындардың қысқартуына жағдай жасайды.

Қазақстанның тәуелсіздік жылдарында өткізілген әлеуметтік-экономикалық өзгерулер, кәсіпкерлік қызметті іске қосу үшін жаңа мүмкіндіктер ашты.

Сонымен қатар, инновациялық кәсіпкерліктің даму деңгейіне қарамастан республикадағы инновациялық потенциалды толығымен қолдануға мүмкіншілік бермейді. Бұл келесі себептермен түсіндіріледі:

- олардың технологиялары ғылыми зерттемелерінің көпшілігі аяқталмаған және өнімдерді нарыққа алып шығуға мүмкіншілігі жоқ және бұл тұтынушылар тарапынан сұранысты төмендетеді, ал ол өз кезегінде ұсынылып отырған технологиялардың (немесе өнімдердің) құндылығын потенциалды инвесторлардың көзінде төмендетеді.

- технологиялық жаңалық енгізудің және оларды нарыққа шығарудың заманауи механизмдерінің болмауы. Нарықтық экономика жағдайында жаңалықтарды игеру механизмі шағын инновациялық бизнеспен тығыз байланысты, ал оған жоғары дәрежелік тәуекелділік қана тән емес, сонымен қатар табысты болған жағдайда өте үлкен қайтарым да тән. Экономикасы дамыған елдерде ұлттық экономиканың ерекше секторы болады, ол шағын инновациялық кәсіпкерліктің (инновациялық инфрақұрылым) дамуына қажетті жағдайлармен қамтамасыз етіп отырады.

- технологиялық парк, мамандандырылған бизнес-инкубаторлар, тәуекелділікті қаржыландыру қорларының жүйесі (венчурлік қорлар), кәсіпорынды жылдам даму кезеңіндегі аранайы қаржылық қолдлау механизмі, кәсіпорынның және интеллектуалды жеке меншіктің сертификатталған бағалаушылар және т.б. сияқты инновациялық жобаларға қолғабыс көрсететін дамыған инфрақұрылым элементтерінің болмауы.

Кәсіпкерлік төлем қабілеті бар сұраныстың, қоғамның, өлкелер, салалар, кәсіпорындар және ұйымдардың қажеттіктерінің тиімді қанағаттандыруына мүмкіндік туғызады. Бәсекелестікте жену, өз нарық сегментін кеңейтіп нығыздалуға деген талпыныс, кәсіпкердің инновациялық функциясының іске асырылуы арқылы қол жетерлік. Бұл функциялар, сұраныстың қажеттігіне қолма-қол әсерін тигізу ғана емес, шаруашылықтың (өнім бірлігін, қорларды

толық және тиімді қолдану) мүмкіншіліктерін тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Кәсіпкерлікке, кәсіпкерліктің субъекттерінің экономикалық бостандықтың деңгейінен шығатын жасампаз, іздестіру функциясынан басқа кәсіпкердің басыбайлы істің ұйымдастыруына, оны диверсификацияландыруына, фирма ішіндегі кәсіпкерлікті енгізуіне, кәсіпкерлік басқару стилін құрастыруына байланысты ұйымдастырушы функциясы тән.

Кәсіпкерлік, соның ішінде инновациялық та арнайы экономикалық субъектің – нарықтық экономикамен функционалды байланысты кәсіпкердің, ерекше қызметін білдіретінмен байланысты экономикалық мазмұнға ие. Осыған байланысты кәсіпкерлік әрекет процессін, тауарлар және капитал байланысын, өнеркәсіптік ресурстар ұсынуды дәнекерлейтін нарық экономикасының элементі ретінде көрінеді. Нарықтық инфрақұрылым элементі бола отырып, кәсіпкерлік нарықтық жүйе жағынан қысым алады, нарықтық экономика заңдарына бағынады. Сол уақытта серпінділік және тұрақтылық бере отырып ұлттық экономика жағдайын және қалыптасуына әсер етеді, сәйкесінше кәсіпорын бұл процессті ұйымдастыратын және ол үшін қажетті жағдай жасайтын экономикалық жүйені енгізудің факторы болып табылады.

ӘОЖ339.187.42

ФРАНЧАЙЗИНГ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ БҮГІНГІ БИЗНЕСТЕГІ ҚОЛДАНУ АЯСЫ

Каматаева Д.С., Сералиева С., Дәулетжарова А.Қ.,
Селиханова Н.Х., Троеглазова К.Н.

Ғылыми жетекші: Асубаева А.С., сениор-лектор, экономика магистрі,
Ордабаева М.А., Философия ғылымдарының докторы (PhD)
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: arinadauletzhарова20@gmail.com

Андатпа: Туристік бизнестегі оның ішіндегі қонақ үй бизнесіне франчайзинг салу бүгінгі маңызы қызмет болуы және ол туралы жалпы түсінік беру мен онда көрсетілетін қызмет мен рөлімен үлес салмағына талдау жасау және қонақ үй бизнесін дамытуға ұсыныс жасау. Қонақ үй бизнесінің дамуы нарықтың жекелеген сегменттерінің қазіргі жағдайына бағытталған тиімді стратегиялық және тактикалық әдістер жиынтығымен қамтамасыз етілуі керек. Мақалада стратегиялық тәсілдер кәсіпкерлік құрылымдардың, әсіресе жұмысы инновациялар мен жаңалықтардың жоғары деңгейімен, тұрақты жоғары тәуекелділікпен, нарықтық ортаның өзгерістеріне бейімделудің жоғары қажеттілігімен сүйемелденетіндердің қызметін жоспарлауда басым фактор болып табылад франчайзи өзінің бизнесін тек басты фирма белгілеген нысанда ғана қызмет жасауы тиіс.

Қазіргі заманғы жағдайларда нарықтық қайта құруларға және экономиканың жаңа сапалы ахуалға көшу тиімділігінің басты және анықтаушы белгісі экономикалық өсудің тұрақты, орнықты қарқындарына қол жеткізу болып табылады. Қазақстанның 2050 жылға дейін Даму стратегиясымен анықталған негізгі жеті бағыттарының бірі –туризм саласын дамыту және инвестицияларды тарту басымдықтың шарты болып табылады. Туризм қазіргі таңда әлем экономикасына қарқынды үлес қосуда. Туризм әлемнің 150 еліне табыс әкелуде, соның ішінде 60 ел бірінші орында тұр.Оған себеп, туризмнің көптеп дамып келе жатқан түрлері. Қазақстанда туризмді дамыту бағдарламасына сәйкес көптеген іс-шаралар жоспарлануда.Қазақстан макроэкономикалық тұрақтандыруға және кейбір салаларды көтеруге, сондай-ақ барлық экономиканың егжейтегжейлі тұрақты, қарқынды өсуіне қол жеткізе алды және сол салалардың бірі қонақ үй туризмдегі енгізгі бастапқы қозғаушы және негізі туристік бизнестегі , оны бизнес ортасы екендігі сөзсіз. Қазақстандағы қонақжайлылық әлем елдері сияқты қызмет ету саласы ретіндегі басты салдар әлемдік туристік елдер сияқты тиімді пайда әкелетін Сондықтан бұл сала дамыған елдің тәжірибесін меңгерген жөн деп көреміз. Америка Құрама Штаттарында қонақ үй-мейрамханалық және туристік бизнесінде франчайзингке көңіл бөліп бағдарланумен ерекшеленетіндіктен, біз үлгі етіп американдық мектебін таңдадық. Бұл мектептің көрнекті өкілдері, қонақжайлық қызмет көрсету саласында жұмыс істейтін қызметшілер, олар өз индустриясының басқа кәсіпорын қонағы жағдайында болғанда өздеріне қандай қызмет көрсетуді қалайтын болса, қонақтарға да сондай қызмет көрсету тиіс деп айтады. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласын қоғам өкілдері, жалпы туристік қызмет саласын дамыту керек екендігін айтты . Онда елбасы қазіргі қоғам талабына сай ел болашағына бағытталған айқын басымдықтарды атап көрсетті. Бастысы, біздің рухани кемелдену мұратымыз аса биік екенін көрсетті. Осы рухани кемелденуге біздің туризм саласын дамытып оның қонақжайлылық қызметінің мәні мен мазмұнын басты ықпалдаушы факторларың бірі болатыны сөзсіз екендігін атап кетті.ҚР Үкіметі қонақ үй бизнесін дамыту проблемаларын шешуге арналған елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының ("Қазақстан – 2050", "Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2020 жылға дейінгі Тұжырымдамасы" және "Нұрлы жол") стратегиялары мен тұжырымдамаларының қағидаттарын іске асырылып келді енді,ары қарай да белсенді шаралар қабылданып жатыр.Қызмет көрсету және экономикалық сала ретінде қонақ үй индустриясы қонақ үйлерде, кемпингтерде, мотельдерде, пансионаттарда, келген адамдардың белгілі бір ақы төлеу арқылы уақытша тұруын ұйымдастыратын сала болып табылады. Келісімшарт арқылы туристерді түнейтін орнымен қамтамасыз ететін тұрғын объектілердің барлығын орналастыру құрлы деп тануымызға болады. Орналастыру құралдарын туристердің қалауы бойынша бір немесе бірнеше күнге жалға беруге болады.

Туристік саланың қонақ үй үшін франчайзингтер әлемде өз технологияларын ұсынады Шетелде бұл франчайзермен қонақ үй бизнесінің

бағдарлам арасындағы келісімді өзара қатынас, ноу -хау және оқыту сияқты облыстарды қолдауға міндетті немесе франчайзинг шеңберінде ұсынады. Сонымен бірге оператор сауда маркасын және технологияны пайдала отырып өз жұмысын жүргізеді және капиталдың белгілі бір бөлігін өз қаражаты есебінде инвестирлейді.

«Қонақжайлық» түсінігі адамзат өркениеті сияқты ескі түсінік. Қонақ үйдің ең алғаш шығуы, адамдарға қызмет көрсету кәсібімен, түнгі жатар орнына тоқтау себебтерімен тікелей байланысты.

Инвесторларды қонақ үй бизнесінің бағдарламасын ұзақ уақыт бойы сатып алу ерекшелігі қызықтырмады. Бірақ, соңғы жылдары шетел АҚШ-та қонақ үй бизнесінің бағдарлам франчайзинг 90 %-ға көтерілді. Әлемдегі туризмның дамуына ғылыми-техникалық прогресс, тұрғындардың өмірлік жағдайын жақсарту, бос уақытты, демалыстарды көбейту, экономикалық және саяси тұрақтылық тағы басқа да факторлар әсерін тигізеді. Туризм елдің тұтас аудандарының экономикасына белсенді әсер етеді. Туризм саласындағы шаруашылық жүргізуші субъектілердің құрылуы және жұмыс істеуі жол көлігін, сауданы, коммуналдық – тұрмыстық, мәдени, медициналық қызмет көрсетуді дамытумен тығыз байланысты. Бүгінгі күндегі туризм - бұл әлемдік экономиканың құлдырауды білмейтін саласы. Мамандардың есебі бойынша, орташа есеппен, бір шетелдік туристің беретін табысын алу үшін оған барабар, шамамен 9 тонна тас көмір немесе 15 тонна мұнай немесе 2 тонна жоғары сортты бидайды әлемдік рынокқа шығару керек. Шетелдік экономистердің есебі бойынша, 100 мың турист қалада орташа есеппен екі сағат болған кезде кемінде 350 мың доллар немесе адам басына бір сағатта 17,5 доллар жұмсайды. Сөйтіп, шикізат сату өзіндік экономикалық тығырыққа тірелу болса, ал туризмді дамыту – ұзақ мерзімді, экономикалық тиімді болашақ [3]. Шығыс Қазақстан облысы бойынша бірінші болып отыр. Экономикалық жағынан үнемді. Себебі, жобаның ішкі құрылыс ойын сауық құрал жабдықтары жыл сайын жұмыс істей береді. Сондықтан да қыс мезгілінде қосым шығынды талап етпейді. Қазақстан Республикасына туристік ағынды ұлғайту мақсатында кедергілерді азайту және саланы стратегиялық жоспарлау арқылы саланың әлеуетін дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасау керек. Осы Бағдарлама туристер қызығатын орындарды дамыту және еңбек ресурстарын туризм саласына жаппай тарту, сыртқы және ішкі туристік ағынды түбегейлі өсіру, қолайлы туристік ахуал құру арқылы туристік салаға инвестицияларды ұлғайту, ішкі және халықаралық нарықтарда Қазақстанның туристік әлеуетін танымал ету, елдің туристік саласын толыққанды институттандыру арқылы туристік көрсетілген қызметтер мен өнімдердің қолжетімділігін және сапасын, сондай-ақ халықтың өмір сапасының деңгейін арттыруға бағытталған. Туристік бизнесте Өскемендегі ірі қонақүйлер сегментінде қонақ үй қызметтері соңғы екі жылда 745 бөлмеге дейін өсті. Жалпы, қонақ үйлердің жылдық орташа сыйымдылығы 40% -ға төмендеді [Hotel халықаралық қонақ үй концерндері мен қауымдастықтарының нарықтық позициясын нығайту (мысалы, Алматы және Астана қалаларында франчайзинг қонақ қонақ үй бизнесінде дамып отыр. Қонақ үй компаниялары нарықтың

жоғарғы қабаттарындағы кеңеюден (люкс сервис) төменгі сегменттерге ауысады (2-3 санаттағы қонақ үйлер). Астанада қонақ үй бірліктерінің «брендтерінің» жаңа саясаты (қонақ бөлмелерін орнатудың қарапайымдылығы мен функционалдығы, аумақты кеңейту). Д.Рамтель қызмет көрсету саласында материалдық игіліктер секторынан айырмашылығы өндіріс, маркетинг және тұтыну процестерін бөлу қиын екенін көрсетті. Тұтынушы - бұл қызметті тұтынудың да, оны өндірудің де тікелей қатысушысы. Модель тұтынушылардың қажеттіліктерін зерттеу және тұтыну процесін бақылау мәселелерін ашады. Қызмет көрсетуші үшін клиенттермен байланыс деңгейі сервистік фирманың жалпы қызмет көрсету жүйесін анықтаудағы негізгі факторға айналады. Франчайзинг қызмет көрсету секторын ұйымдастырудың негізгі моделі - «сервакция» моделі көрсетілген, ол қызметтерді өндіруші мен тұтынушы арасындағы байланыс дәрежесін көрсетеді және тұтынушыларға қызмет көрсетуді ұйымдастыру теориясының негізгі ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді және қызмет көрсететін ұйымдарды басқару ерекшеліктері. Модель қызметті өндіру мен тұтынудың бір мезгілділігіне ғана емес, сонымен бірге оның материалдық емес екендігіне де баса назар аударады.

«Сервакция» моделі бойынша қызмет көрсететін ұйымды шартты түрде екі бөлікке бөлуге болады - тұтынушы көрінетін және көрінбейтін, ал көрінбейтін бөлігі көрінетінге әсер етеді. [25]

Көрінетін бөлік екі компоненттен тұрады - «жанды» (персоналмен ұсынылған) және «жансыз» (қызмет ұсынылатын физикалық орта).

Сонымен қатар, модельге бір уақытта ұйыммен байланысқа түсетін А және В тұтынушылары (басқа тұтынушылар) кіреді. Бұл жағдайда В тұтынушысы А тұтынушысына әсер етеді.

Қызмет көрсету процесінің өзгеруі, бір жағынан, тұтынушының мінез-құлқындағы өзгерістерді, ал екінші жағынан, тұтынушының қалауының өзгеруі қызметті өндіру процесінің өзгеруін тудыратыны анық.

Модельді талдау түпкілікті нәтиже қызметтерді көрсету үдерісімен тікелей анықталатынын түсінуге мүмкіндік береді, өйткені клиенттердің қанағаттануына жүйенің бір бөлігі - тұтынушылармен тікелей байланыста болатын қызмет көрсететін персонал әсер етеді.

Алайда, қызмет сапасын анықтау және өлшеу қиын. Қызметкерлердің жұмысын өлшеу қиын, себебі өнімділіктің төмендігі жұмысшылардың нашар жұмысына емес, тұтынушылардың сұранысының болмауына байланысты болуы мүмкін. Сонымен қатар, қызмет көрсетушінің орналасуы, негізінен, басқа фактормен емес, тұтынушылардың орналасуымен анықталады.

Сонымен бірге, өндірістік қуаттылық тұтынушылардың сұранысының орташа деңгейіне емес, «шыңына» деген сұраныстың негізінде есептелуі керек екенін ескеру қажет, ал тұтынушылардың қажеттіліктері мен қажеттіліктері тиімділікті ескеруден бұрын келеді қызмет көрсететін ұйымның. Алайда ірі кәсіпорындар қызмет көрсету саласына тән емес (авиакомпанияларды, банктерді қоспағанда).

Қызмет көрсету жүйесінің көрінбейтін бөлігі технологиялық ядро деп аталады. Кейбір зерттеушілер көрінетін және көрінбейтін қызмет операцияларына сілтеме жасау үшін «көрінетін кеңсе» және «көрінбейтін кеңсе» немесе фронт-офис және артқы кеңсе сияқты терминдерді қолданады.

Бұл модель сонымен қатар қызмет көрсету технологияларының екі функционалдылығын (екі жақтылығын) жақсы түсіндіреді, өйткені бір жағынан қызметті өндіру материалдық объектілермен технологиялық операцияларды қолдану арқылы жүзеге асырылады, ал екінші жағынан жеке тұтынушының қызметі өзара әрекеттесу болып гуманитарлық технологияларды қолданатын тұтынушы мен қызмет өндірушінің тиімді қолдануының басты шарты екенін анықтайды.

УДК 631.1.016

ОЦЕНКА СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ МАСЛОСЕМЯН ПОДСОЛНЕЧНИКА В РЕГИОНЕ

Комскова А.А., Досмамедов И.

Научный руководитель: Байгужинова А.Ж.

ВКУ им. С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

e-mail: akomskova05@mail.ru

Подсолнечник является ведущей масличной культурой в Казахстане. На его долю приходится до 70% посевных площадей масличных культур и 85% валового сбора [5]. По итогам прошлого года казахстанские аграрии собрали около 1,23 млн тонн подсолнечника (после переработки), что, согласно официальной статистике, на 5% меньше, чем в 2022 году [6].

Производство подсолнечника в Казахстане с 2019 по 2023 годы демонстрировало уверенный и стабильный рост. Объём производства увеличился с 839 тысяч тонн в 2019 году до 1,3 миллиона тонн в 2023 году, что соответствует приросту на 55% [4]. Важное значение в этом процессе играют не только традиционные регионы, такие как Восточно-Казахстанская и Павлодарская области, где подсолнечник всегда был основной сельскохозяйственной культурой, но и новые игроки на рынке. В частности, зернопроизводители Северо-Казахстанской, Костанайской и Карагандинской областей также начали активно включаться в производство подсолнечника в рамках стратегии диверсификации своих посевных площадей. Это свидетельствует о растущем интересе к подсолнечнику как к прибыльной культуре, а также о желании оптимизировать сельскохозяйственное производство в целом. Рост производства подсолнечника может быть обусловлен несколькими факторами, включая увеличение внутреннего спроса, улучшение агрономических практик и поддержку со стороны государства в рамках различных программ по развитию сельского хозяйства.

Восточно-Казахстанская область известна не только своими живописными пейзажами и богатыми природными ресурсами, но и развитым сельским хозяйством, в частности, производством подсолнечника. Это растение стало одним из ключевых элементов аграрной экономики региона.

По информации министерства, только 1,25% посевных площадей страны засеяно масличными культурами [3]. Одной из причин успешного выращивания подсолнечника в ВКО являются благоприятные климатические условия. Подсолнечник занимает важное место в экономике региона. С его помощью местные фермеры получают не только семена, которые идут на переработку в масло, но и жмых, используемый в качестве корма для скота. Повышение объемов производства подсолнечника способствует росту рабочих мест и увеличивает доходы местного населения (таблица №1)

Таблица 1 - Наличие семян масличных культур в разрезе регионов на 1 января 2024 года [1].

	Всего	Из них				
		у юридических лиц с основным видом деятельности:			у других юридических лиц	у индивидуальных предпринимателей и крестьянских или фермерских хозяйств
		выращивание масличных культур и их семян	производство масел и жиров	оптовая торговля зерном, семенами и кормами для животных		
Республика Казахстан	1910738,5	35 155,3	248 940,7	41 628,5	1 177 897,3	396 897,7
Абай	221 686,1	3 776,1	16 375,5	-	86 222,8	113 611,3
Акмолинская	198 542,4	652,3	32 516,7	6 208,7	149 880,4	9 274,4
Актюбинская	26 554,7	2 689,6	х	х	15 431,0	1 997,5
Алматинская	8 377,7	42,0	х	х	5 012,3	363,6
Атырауская	689,0	-	-	х	-	-
Западно-Казахстанская	58 287,5	120,4	14 214,0	549,1	21 953,4	21 437,4
Жамбылская	3 194,4	627,9	14,6	-	1 484,7	1 067,2

Жетісу	47 086,4	х	11 747,7	-	21 195,3	10 953,2
Караган- динская	25 385,6	1 049,6	-	0,1	19 074,0	5 261,9
Костанайс- кая	362 189,0	1 225,3	14 759,1	9 312,7	255 781,2	80 418,2
Кызылор- динская	366,3	-	-	-	129,5	236,8
Павлодарс- кая	113 251,3	2 498,2	х	7 192,1	41 561,9	60 592,1
Северо- Казахстанс- кая	495 796,4	7 616,8	220,1	15 726,8	428 484,7	41 077,4
Туркестанс- кая	3 643,4	82,0	х	-	1 607,9	99,9
Восточно- Казахстан- ская	316 587,1	14 650,0	117 629,2	1 809,8	130 057,9	50 507,0
город Алматы	7 541,7	-	7 521,4	-	20,3	-
город Шымкент	21 559,6	-	21 559,6	-	-	-

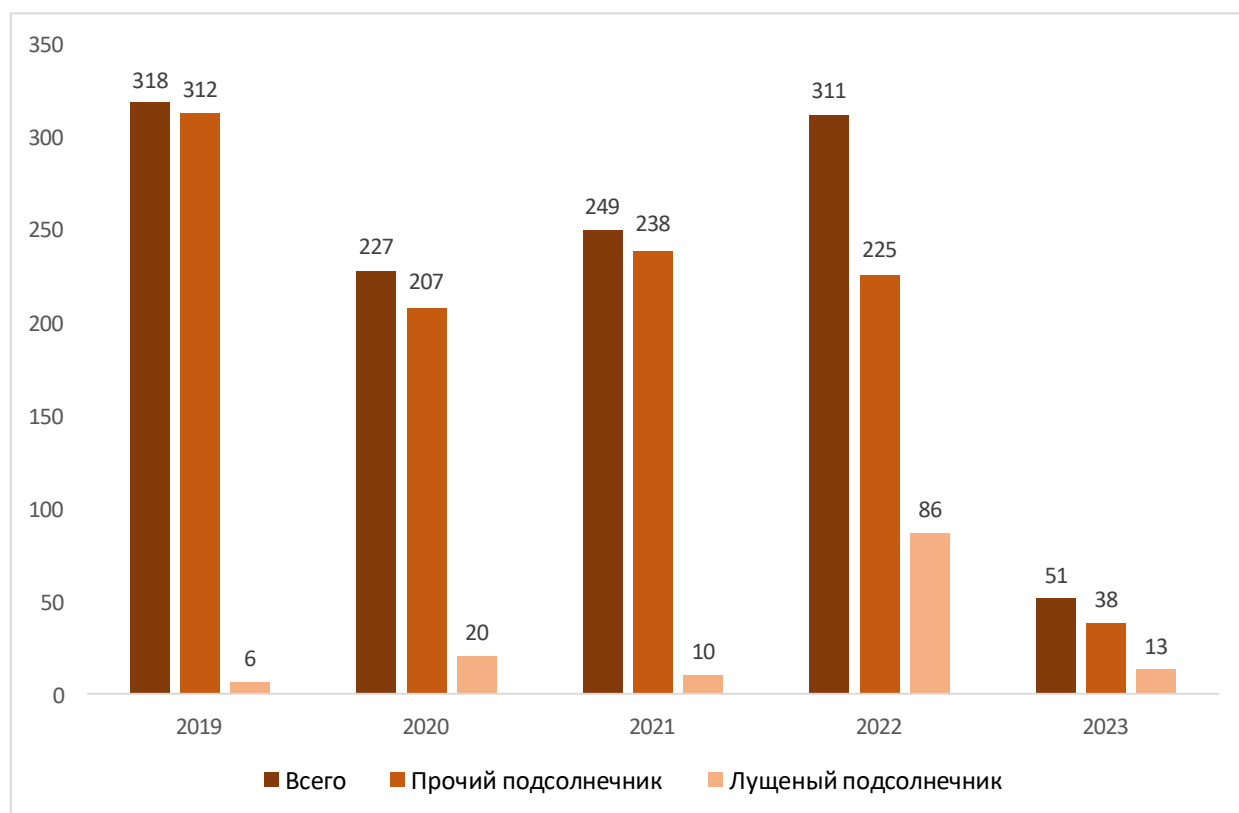

Рисунок 2-Экспорт подсолнечника , тыс. тонн [4].

На территории Восточно-Казахстанской области ведется активная работа по выводу новых сортов и гибридов семян зерновых, бобовых культур и подсолнечника, пригодных для выращивания в условиях резко континентального климата.

Экспорт подсолнечника осуществляется как производителями, так и трейдерами зерна, а также маслозаводами, которые занимаются лущением семечек (Рисунок 2). В сезонах 2022 и 2023 экспортёры подсолнечника уплачивают пошлину в размере 20% от стоимости контракта, но не менее 100 евро за тонну. Следует отметить, что в период действия данной пошлины значительно возрос экспорт лущенного подсолнечника, производимого и экспортируемого маслозаводами. Доля лущенного подсолнечника в общем объеме экспорта изменялась следующим образом:

- 26% в сезоне 2023;
- 28% в сезоне 2022;
- 4% в сезоне 2021;
- 9% в сезоне 2020;
- 3% в сезоне 2019.

В заключение всего можно сказать, что Восточно-Казахстанская область уверенно движется по пути расширения производства подсолнечника, что значительно способствует развитию аграрного сектора региона и оказывает положительное влияние на жизненный уровень местного населения. Подсолнечник стал одним из ключевых сельскохозяйственных компонентов в экономике области благодаря своим высоким питательным свойствам, универсальности применения и растущему спросу как на внутреннем, так и на внешнем рынках. Расширение производства подсолнечника в ВКО дает возможность для создания новых рабочих мест, повышения доходов фермеров и улучшения социальной инфраструктуры. Кроме того, активное внедрение новых технологий и современных агрономических практик позволяет не только повысить урожайность, но и улучшить качество семян и масла, что в свою очередь укрепляет конкурентоспособность продукции на рынке. При правильном управлении ресурсами и стратегическом планировании, Восточно-Казахстанская область имеет все шансы стать лидером в производстве подсолнечника не только в Казахстане, но и на международной арене. Это может открыть новые перспективы для экспорта, а также послужить экономическим стимулом для других секторов, таких как перерабатывающая промышленность и торговля. В конечном итоге, успех развития подсолнечниководства в ВКО может значительно повысить благосостояние местного населения, обеспечить продовольственную безопасность и укрепить позиции Казахстана как одного из ключевых игроков на мировом аграрном рынке.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. stat.gov.kz
2. <https://www.zakon.kz/sobytiia/6415769-v-vko-vyrashchivayut-elitnye-sorta-semyan-zernovykh-i-maslichnykh-kultur.html>

3. <https://www.inform.kz/ru/na-308-tisyach-ga-uvelichilis-posevi-podsolnechnika-v-rk-za-10-let-19a6a9>

4. <https://altainews.kz/ru/obzor-sobytij/vko/57769-v-vostochnom-kazahstane-startovala-uborka-podsolnechnika.html>

ӘОЖ 339.5

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ СЫРТҚЫ САУДА АЙНАЛЫМЫНЫҢ ТАЛДАУЫ

Қайырбекова Ш., Қанатова А.

Ғылыми жетекші: Байғужина А.Ж., сениор-лектор

Аманжолов университеті, Өскемен қ, Қазақстан

Әлемдік экономиканың жаһандануы, ұлттық экономикалардың қызмет етуіндегі сыртқы экономикалық және сыртқы саяси жағдайлардың тұрақсыздығы жағдайында мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуының тұрақтылығын қамтамасыз етуде сыртқы сауданың маңызы ерекше. Ұлттық экономикалардың тұрақты дамуы үшін экономиканың экспорттық әлеуетін арттыра отырып, сыртқы сауда балансын қамтамасыз ету маңызды.

Қазіргі әлемде тауарлардың, жұмыстардың және қызметтердің экспорты экономиканың тәуелсіздігі мен өзін-өзі қамтамасыз етуін анықтайтын көрсеткіш ретінде әрекет етеді. Халықаралық нарықтарға экспорттық операцияларды жүзеге асыра отырып, ел өз мүмкіндіктерін көрсетеді, сол арқылы өзін ұзақ мерзімді, сенімді сауда-экономикалық қарым-қатынастар орнатуға болатын сенімді серіктес ретінде танытады.

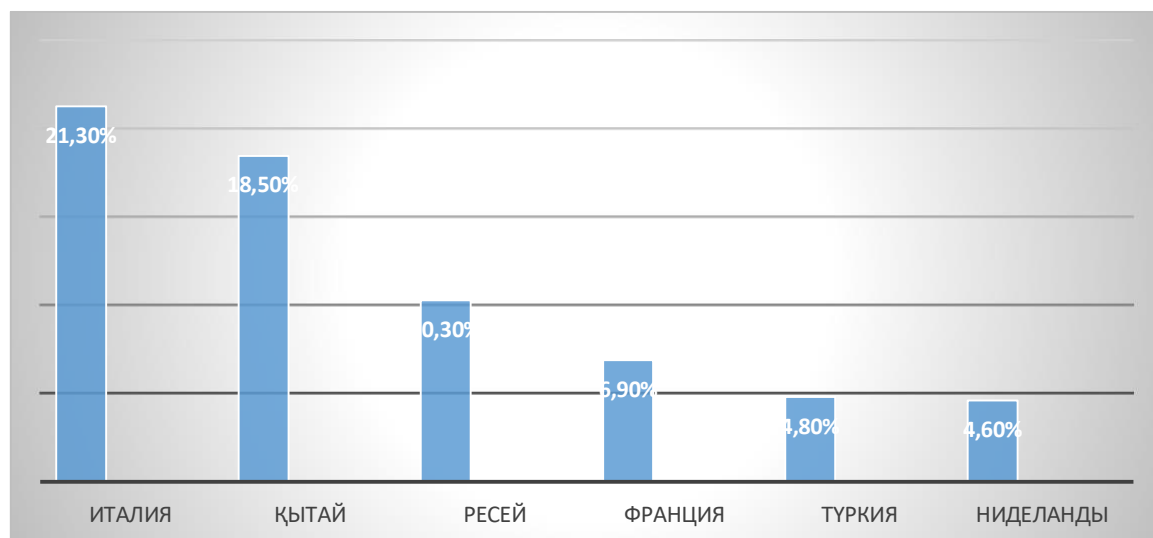
Бүгінгі таңда Қазақстан посткеңестік кеңістіктегі қарқынды дамып келе жатқан мемлекеттердің бірі болып табылады. Қазақстан Республикасын 2050 жылға дейін дамытудың стратегиялық мақсаты Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 30 елдің қатарына кіруін айқындайды. Бұл мемлекеттің сыртқы сауда стратегиясын әзірлеуде белгілі бір күш салуды талап етеді, ол бір жағынан өндірістегі жалпы ішкі өнімнің де, сатып алу қабілетінің паритеті бойынша жалпы ішкі өнімнің де жоғары өсу қарқынын қамтамасыз етеді, ал екінші жағынан сәйкестікті қамтамасыз етеді.

Мемлекет дамуының қазіргі кезеңінде еліміздің сыртқы саясатын дамытудың стратегиялық векторларының бірі сыртқы саясатты «экономикаландырудың» жаңа деңгейін қамтамасыз ету, Қазақстанның әлемдік экономикалық қатынастар жүйесіндегі позициясын одан әрі нығайту болып табылады [1].

Сыртқы саясат пен ұлттық экономиканың басымдықтарын үйлестіруді ескере отырып, ұзақ мерзімді перспективаға экспорттық саясат бөлігінде сыртқы экономикалық қызметтің негізгі бағыттары Қазақстан экономикасының неғұрлым бәсекеге қабілетті секторларын халықаралық қатынастарға біріктіру болып белгіленді және өңірлік өндірістік тізбектер, қазақстандық инвесторлар мен өндірушілерге жобаларды сыртқы нарықтарда іске асыруға жәрдемдесу,

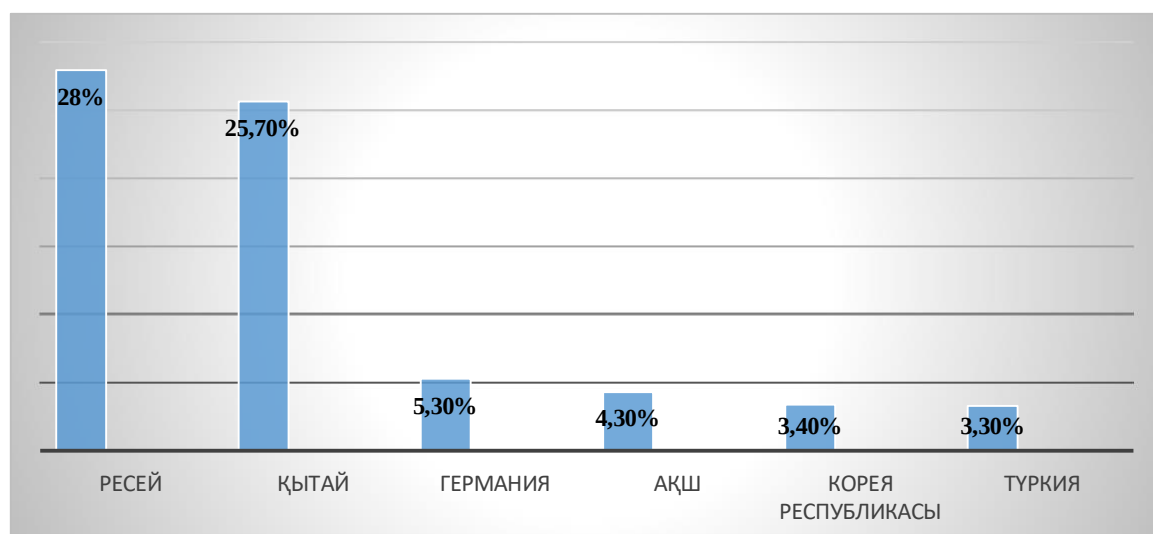
оларды басқа елдердің мемлекеттік органдары тарапынан кемсітуіне қарсы тұру, ұлттық экспорттың, ең алдымен шикізаттық емес тауарлардың ассортиментін, көлемін және географиясын кеңейту, халықаралық сапа стандарттарын әзірлеу және енгізу, қазақстандық тауарлар мен қызметтерді экспорттауға кедергі келтіретін тарифтік, тарифтік емес және қорғау шараларын алып тастауға, ДСҰ қағидаттарына негізделген халықаралық сауда жүйесінің тиімді жұмыс істеуіне ықпал ету [2].

Ашық экономика құндылықтарын ұстана отырып, Қазақстан әлемнің 170-тен астам елімен сауда-экономикалық қарым-қатынаста. Дүниежүзілік банк әдістемесі бойынша ЖІӨ құрылымындағы сыртқы сауда 66% құрайды [2].

1-сурет Қазақстан Республикасының экспорттағы әріспес елдері

Қазақстанның экспорттағы негізгі сауда серіктестері: Италия(21,3%) , Қытай (18,5%), Ресей (10,3%), Франция (6,9%), Түркия (4,8%), Нидерланды (4,6%) болып табылады.

2-сурет Қазақстан Республикасының импорттағы әріспес елдері

Қазақстан Республикасының импорттағы негізгі әріптес елдері: Ресей (28%),Қытай (25,7%),Германия (5,3%), АҚШ (4,3%), Корея Республикасы (3,4%) Түркия (3,3%) болып табылады.

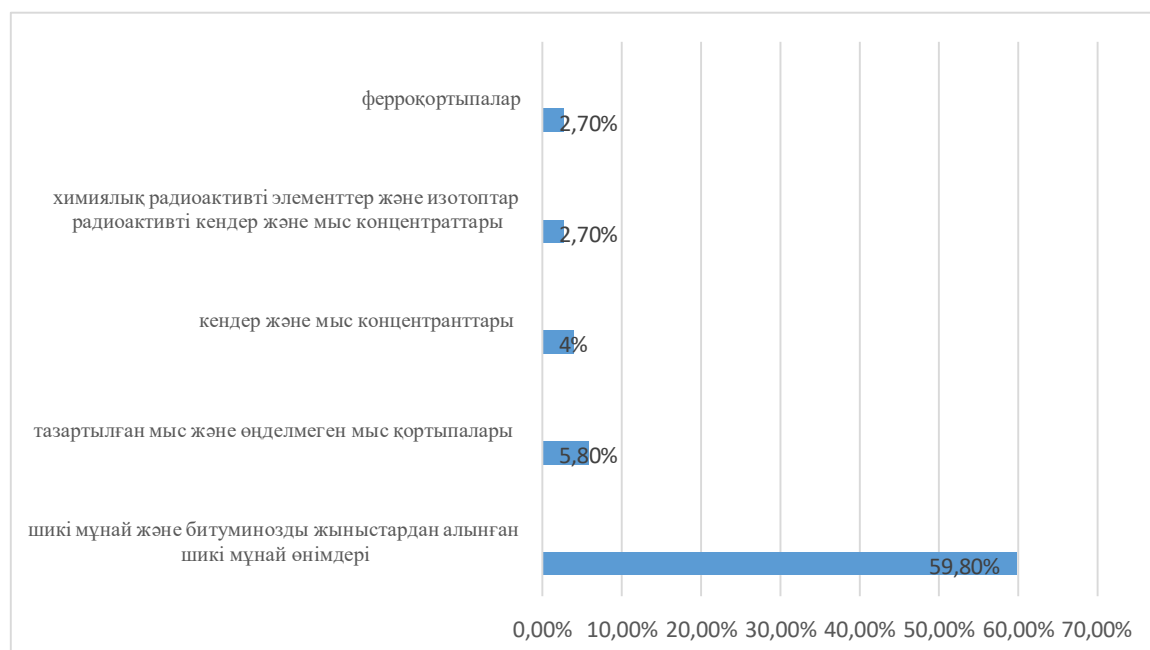
Қазақстан Республикасы сыртқы сауда және тауар нарықтары статистикасы бойынша 2024 жылы сыртқы сауда айналымы 20400,5 млн АҚШ долларды құрады.

Қазақстанның сыртқы сауда айналымын талдау экспорт үлесін арттырудың қалыптасқан үрдісін көрсетеді. 2024 жылғы қаңтар-ақпанда Қазақстан Республикасының ЕАЭО елдерімен өзара сауда 3868,9 млн. АҚШ долларын құрап, өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда номиналды мәнде 11,2% азайды.

Негізгі экспорттық тауарларға шикі мұнай, табиғи газ, рудалар, бидай, мыс және катодты мыс, уран, феррокорытпалар, болат прокат, мұнай өнімдері, шикі мырыш, күміс, бидай ұны, алюминий, көмір, алюминий тотығы жатады.

Экспорттық тауарлар тобын талдай отырып, оларды екі категорияға топтастыруға болады: өнеркәсіп тауарлары және негізгі және тауарлық емес экспорттан тұратын ауыл шаруашылығы тауарлары. Өнеркәсіп тауарларының 73,2%-ы шикізат экспортына, 26,8%-ы шикізат емес экспортқа тиесілі. Ауыл шаруашылығы тауарларының экспорты әлдеқайда жақсы көрінеді, оның 66,7% шикізат және 34,4% шикізат емес экспорт[3].

Бұл құбылыс экономиканың дәстүрлі шикізаттық бағыттылығымен, жоғары қосылған құны бар тауарларды шығару деңгейінің төмендігімен, ресурстық және логистикалық мүмкіндіктердің болуына қарамастан елдің өндеу өнеркәсібінің даму қарқынының жеткіліксіздігімен байланысты.

3 сурет. Қазақстан Республикасының экспорты бойынша тауарлардың негізгі үлес салмағы

Қазақстан Республикасының экспорты бойынша тауарлардың негізгі үлес салмағы 2024 жылғы қаңтар-ақпанда мынадай тауарларға тиесілі: шикі мұнай және битуминозды жыныстардан алынған шикі мұнай өнімдері (59,8%), тазартылған мыс және өңделмеген мыс қортыпалары (5,8%), кендер және мыс концентраттары (4%), химиялық радиоактивті элементтер және изотоптар радиоактивті кендер және мыс концентраттары (2,7%), ферроқортыпалар (2,7%).

Қазақстан Республикасының импорты бойынша ең көп үлес салмағы мынадай тауарларға тиесілі: жеңіл автокөлік (4,1%), дәрілік заттар (3,3%), телефон аппараттары (3%), моторлы көлік құралдарына арналған шанақ (2,5%), моторлы көлік құралдарының бөліктері және керек-жарақтары (1,9%).

Кесте 1- Қазақстан Республикасы импортының құрылымы

ТН коды ЕАЭО-ның сыртқы сауда қызметі	Өнім тобының атауы	Жалпы көлемдегі үлесі, %
01-24	Жеңіл автокөлік	4,1%
25-27	Дәрілік заттар	3,3%
28-40	Телефон аппараттары	3%
41-43	Моторлы көлік құралдарына арналған шанақ	2,5%
44-49	Көлік құралдарының бөліктері және керек жарақтары	1,9%

Ескерту: Қазақстан Республикасы Сыртқы, өзара сауда және тауар нарықтары статистикасы деректері негізінде автор есептеген [3].

Өңірлер бойынша Атырау (20,0%), Қарағанды (18,2%) облыстары, Алматы (23,1%) және Астана (6,1%) қалалары экспорттық қызметте берсенді. Бұл өңірлердің көшбасшылығы өнеркәсіптік дамудың жоғары қарқынымен және ЖӨӨ-дегі шағын және орта бизнестің айтарлықтай үлесімен түсіндіріледі. Сыртқы экономикалық қызметте белсенді емес өңірлер болып Қызылорда, Жамбыл және Солтүстік Қазақстан облыстары табылады, олардың үлесіне сыртқы сауданың 1,7%-ы келеді[4]

Экспорттық белсенділікті, әсіресе шағын және орта бизнесті арттыру үшін бизнестің бизнес жүргізу сипатына назар аудару қажет сияқты. Қазақстан Республикасында кәсіпкерліктің құрылымы келесідей. Кәсіпкерлер қызметінің негізгі үлесін көтерме және бөлшек сауда, автомобиль және мотоцикл жөндеу салаларында – 33,2% құрайды. Одан кейінгі орында ауыл, орман және балық шаруашылығы – 18,9%, басқа қызмет түрлерін көрсету – 13,6%, көлік және қойма шаруашылығы – 6,0%, жылжымайтын мүлікпен операциялар – 6,0%, құрылыс – 4,8%, өнеркәсіп – 3,8% [5].

Осылайша, қызметтерді, ауыл шаруашылығы және балық өнімдерін және өнеркәсіптік тауарларды экспорттаудың айтарлықтай әлеуеті бар кәсіпкерлік қызметтің құрылымына назар аударып, экспорттық қоржынға түзету

енгізген жөн. Сонымен қатар, бірқатар зерттеушілер [7] (Хусаинов, Бегимова, 2020) Қазақстанның Қытаймен өзара саудасын талдай келе, көмірсутек шикізаты сияқты экспорттық тауарларға басым сұраныс бар деген қорытындыға келеді. , түсті және қара металдар және олардан жасалған бұйымдар, бұл өз кезегінде экспорттық қоржынның тұрақтылығын және оның шикізаттық бағытын түсіндіреді[6].

Қазақстандық өнімді экспорттаудың тағы бір өткір проблемасы өнім қоржынының және экспорттаушы кәсіпорындардың шектеулі номенклатурасы болып қалуда. Қазақстан салыстырмалы артықшылығы бар 5 мыңнан астам тауардың 236-сын ғана экспорттайды, ал ЭЫДҰ елдері үшін ең төменгі мән – 409 (Чили), ал орташа көрсеткіш – 1060.

«Атамекен» Ұлттық кәсіпкерлер палатасы жүргізген 2105 өңдеуші кәсіпорынды аттестациялау нәтижелері бойынша 411 экспорттаушы анықталды (жалпы санның 20%). Олардың орташа пайдалануы небәрі 57 пайызды құрайды. Өңдеу өнеркәсібінің әлеуетті экспорттық тауарларының саны да 60-70 бірлікпен шектелген. Бірақ олардың қол жетімді нарықтық әлеуеті айтарлықтай - ең ірі көршілес елдерден келетін импорт 19 млрд АҚШ долларына бағаланады [8].

Жалпы, Қазақстандық өнімді экспорттаудағы негізгі проблемалардың қатарында көлік шығындарының жоғары болуы, көлеңкелі экономика және жосықсыз бәсеке, мақсатты елдердің импорттаушылар тізіліміне енгізу проблемалары, әлсіз маркетинг және сату туралы ақпараттың жоқтығы, нарықтар, шикізаттың тапшылығы мен жоғары құны, ескірген өндіріс технологиялары, суармалы жерлердің, су ресурстарының тапшылығы және оларды пайдалану тиімділігінің төмендігі, қолдау көрсететін даму институттары функцияларының бытыраңқылығы және қайталануы, өнімді сертификаттауға айтарлықтай шығындар, сынақ зертханаларының болмауы.

Жоғарыда айтылғандар экспортқа әлеуеті бар әрбір кәсіпорынмен олардың нақты кедергілерін жою үшін жұмыс істеу қажеттігін көрсетеді.

Өндірілген тауарлар, жұмыстар мен қызметтер деңгейінің төмендеуіне әкеліп соқтырған, осылайша шағын және орта бизнестің белсенділігіне әсер еткен коронавирустық пандемия Қазақстанның экономикалық стратегиясын, атап айтқанда экспортты, оның ішінде шағын бизнесті дамытуды қайта қарауға мәжбүр етті.

Бұрын ұсынылған дәлелдер шикізат, тау-кен металлургия өнеркәсібінің өнімдері, түсті және қара металл сынықтары, мұнай өнімдері, сауда және қызмет көрсету секторы сияқты дәстүрлі экспорттық секторлардан басқа жоғары экспорттық әлеуетке ие деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының саудасын дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының тұжырымдамасы // [https://legalacts.egov.kz/application /downloadconcept?id=3072623](https://legalacts.egov.kz/application/downloadconcept?id=3072623) (кіру күні: 17.04.2021).

2. Сыртқы және өзара сауда көрсеткіштері (Pokazateli vneshnej i vzaimnoj trgovli) // <https://stat.gov.kz/official/industry/31/statistic/6> (қол жеткізу күні: 5.05.2024).

3. Экономикалық күрделілік атласы // <https://atlas.cid.harvard.edu/countries/115> (қол жеткізу күні: 6.05.2024).

4. Арғынғазин А.А. Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерліктің дамуы: мемлекеттік саясат реформаларының рөлі // VIII Халықаралық ғылыми конгресс материалдары «Кәсіпкерлік қызметті трансформациялау: жаңа технологиялар, тиімділік, перспективалар». – Мәскеу, 2022. – 75-83б.

5. Хусаинов Б.Д., Бегимова Г.Ж. Қазақстан мен Қытай экспортының бәсекеге қабілеттілігі: салыстырмалы талдау // Орталық Азия экономикасы. - №1. - Мәскеу, 2022. - 19-38 б.

6. Мадиярова Д.М., Әмірбекова А.С. Қазақстан Республикасының сыртқы саудасының қазіргі жағдайын зерттеу // Беларусь экономикалық журналы. - № 4. – Минск, 2021. – 90-102б.

7. Қазақстанда бизнес жүргізу: проблемалары мен болашағы. – Астана: IVEI, 2023. – 120 б.

8. «Атамекен» АЭС проблемалар тізілімі // <https://atameken.kz/ru/registers/119> (қолдану күні: 6.05.2024).

УДК 347.1

ЭВОЛЮЦИЯ «ДОБРОСОВЕСТНОСТИ» КАК ПРАВОВОГО ПОНЯТИЯ

Қамбеков З.Б., магистрант 2 курса ОП Юриспруденция
Рамазанова А.С., к.ю.н., асс. профессор кафедры Юриспруденция
Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: zangar.kambekov@gmail.ru

Категория «добросовестности» была известна еще римскому праву. Именно в римском праве появилась категория «fides», которая получила дальнейшее развитие и трансформировалась в нормативный принцип функционирования гражданского оборота – «bona fides», то есть принцип добросовестности. Сначала «fides» рассматривалась как данное слово, верность данному обещанию, выражаемое при заключении соглашения контрагентами между собой. По своей сути она считалась клятвой, выступающей в качестве средства обеспечения отношений, и предполагала соблюдение следующих требований: точно следовать взятым на себя обязательствам; соблюдать данные контрагентами обещания; держать верность данному слову.

Можно утверждать, то «bona fides» не претерпела значительных изменений по сравнению с «fides» и определялась, как необходимость выполнять данные при заключении соглашения обещания и следовать определенному поведению в правоотношениях, основанная на доверии, взаимоуважении и равенстве

участников правоотношений. У сторон, заключивших соглашения существовали следующие обязанности: раскрывать всю известную друг другу информацию, необходимую для построения взаимных отношений; предоставлять в случае необходимости дополнительные сведения; проявлять в отношении друг с другом и имуществом заботливость, бережливость, старательность [1].

«Bona fides» в римском праве содержала требования к деятельности, которые указывали на то, каким образом стороны должны вести себя в тех или иных правоотношениях. Известно было правило «bona fides» – «ex it, ut quod. convenit fiat» («добросовестность требует, чтобы договор осуществился») [2]. По мнению большинства цивилистов, данные требования способствовали исполнению договоров, развитию гражданского оборота и составляли прочную основу всех правоотношений. В наши дни «bona fides» все так же означает «гражданскую порядочность и честность» [2].

В настоящее время легальное определение «добросовестности» отсутствует. Казахстанский законодатель лишь регламентирует институт добросовестного приобретателя, определяя его как лицо, которое не знало и не могло знать о том, что приобретает имущество у лица, которое не имеет право его отчуждать (пункт 1 статьи 261 ГК РК) [3].

По степени определенности гражданско-правовых понятий в нормах гражданского права встречаются абсолютно-определенные и относительно определенные понятия. Абсолютно-определенные понятия – это такие понятия, в которых содержатся все существенные признаки тех предметов, явлений, которые такими понятиями обозначаются (например, понятия «юридическое лицо», «акционерное общество», «договор»).

В относительно-определенных понятиях, напротив, не содержится достаточного количества общих признаков (например, понятия «существенно», «регулярно», «добросовестно»). Получается, что в относительно-определенных понятиях признаков недостаточно, чтобы можно было сделать однозначные выводы относительно их содержания.

Недостающие признаки таких относительно - определенных понятий в гражданском праве выявляются, исходя из конкретных ситуаций. Гражданско-правовые понятия, содержание которых определяется только с учетом конкретных ситуаций, обстоятельств рассматриваемого дела, называются оценочными. Наиболее полное определение оценочному понятию дано М.Ф. Лукьяненко: «Это относительно определенное положение, сформулированное в гражданско-правовой норме путем указания наиболее общих признаков, свойств, качеств, связей и отношений разнообразных предметов, явлений, действий, процессов, предусматривающее в рамках содержательных критериев, установленных законодателем, самостоятельную оценку правоприменителем поведения в конкретной ситуации в данной социальной среде и в данное время с учетом внутреннего убеждения» [4]. В теории гражданского права высказывается позиция, что «добросовестность» – относится к оценочным понятиям.

В.В. Витрянский писал, что «ни в Кодексе, ни каком-либо ином законе

определить какие-то подходы, параметры, понятия добросовестности, справедливости, разумности в принципе невозможно. Это можно сделать только при разрешении конкретных споров, с учетом конкретных обстоятельств. Определить хотя бы приблизительно подходы к таким понятиям, категориям можно только по результатам анализа многократно повторяющейся практики, наиболее типичных ситуаций и в типичных условиях» [5].

О.А. Кузнецова так же утверждала, что «...дать логическую дефиницию оценочному понятию «добросовестность» невозможно, иначе оно перестает быть оценочным и, как следствие, утратит свое назначение в праве, но определить общие подходы к использованию данного понятия возможно, более того, необходимо, иначе будет затруднительна реализация» норм о добросовестности в гражданском праве. Поэтому, далее нам необходимо выявить основные подходы к определению понятия «добросовестности» [6].

С.И. Ожегов и Н.Ю. Шведова определяют прилагательное «добросовестный» следующим образом: «...честно выполняющий свои обязательства, обязанности» [7].

Правоведы, исследуя понятие «добросовестность», учитывают также сложный характер этого слова: оно складывается из сочетания слов «добро» и «совесть». По мнению Новиковой Т.В., «понятие «добро» является принципиально неопределяемым, и в каждом конкретном обществе и в конкретную эпоху содержание этого понятия наполняется всем тем, что относится к хорошему. При этом, общество, оценивая свои установки как добрые, прививает их подавляющему большинству своих членов в процессе социализации, и за счет этого обеспечивает стабильность своего существования – и в результате, добро всегда рассматривается как воплощение чего-либо положительного» [8].

В соответствии с вышесказанным, «добросовестность» должна рассматривать только в положительном ключе». Совесть же является субъективным осознанием добра, и как утверждала Новикова Т.В.: «...она направляет поведение индивида в правильное русло вне зависимости от приходящегося на его долю общественного контроля» [8]. О.А. Кузнецова писала, что «совесть» в понятии добросовестности – «это понимание и знание того, что хорошо и плохо, что справедливо и несправедливо» [6]. Совесть – чувство нравственной ответственности за свое поведение перед окружающими людьми, обществом, «способность оценивать свои поступки с точки зрения соответствия их этическому идеалу» [7].

Если учитывать значение «добросовестности» в русском и латинском языке, можно утверждать, что «добросовестность» - это порядочное и честное выполнение лицом своих обязанностей [9], с осознанием правильности и справедливости своих действий, ответственности за свое поведение. Соответственно, «добросовестность» выступает социально полезным, ценным явлением для общества и является адекватным внутренним регулятором поведения каждого конкретно индивида.

В цивилистике «добросовестность» понимается в двух аспектах:

объективном и субъективном. В объективном аспекте: «добросовестность» - это известное мерило, которое принимается во внимание законом, судом, применяющим закон и которое рекомендуется членам гражданского оборота в их взаимных отношениях. В объективном смысле лицо является добросовестным - не нарушающее правил, закреплённых в действующем законодательстве, сделке, обычаях делового оборота, обычно предъявляемых требованиях, соответствующее нормам морали и нравственности [9].

В субъективном аспекте: «добросовестность» - это определенное осознание того или иного лица, неведение некоторых обстоятельств, с которыми закон связывает те или иные юридические последствия. В субъективном смысле добросовестным является лицо, которое не знало и не могло знать о существовании какого-либо факта или события, препятствующего приобретению права [9] или достижению другого правового результата.

В.И. Емельянов при этом указывает, что лицо следует считать добросовестным только в том случае, «когда оно действует без умысла причинить вред другому лицу, а также не допускает самонадеянности и небрежности по отношению к возможному причинению вреда [10].

С субъективной стороны поведение участника гражданских правоотношений может характеризоваться не только как «добросовестное» или «недобросовестное», но и как виновное. В гражданском праве одновременно существуют и презумпция добросовестности, и презумпция вины. Некоторые ученые раскрывают добросовестности при помощи аналогии с категорией виновности [11]. Все это предопределяет возникновения потребности разграничить соотношения данных категорий.

Как отмечает В.И. Емельянов, «учет психического отношения лица объективной действительности позволяет выделить в составе «недобросовестности» два компонента: интеллектуальный (осознание своих действий и предвидение вероятного вреда от них) и волевой (желание или нежелание наступления вреда)» [10]. В таком случае, мы можем говорить о полном совпадении понятий «недобросовестность» и «вина» - так как структуры данных понятий оказываются тождественными друг другу. Емельянов В.И. предлагал соотносить данные категории следующим образом: «недобросовестность» как более широкое по объему понятие включает в себя «виновность» - недобросовестное поведение, влекущее гражданско-правовую ответственность, а также «недобросовестность» в узком смысле, вызывающую иные неблагоприятные последствия» [10].

Как замечает Е.Е. Богданова «при таком понимании анализируемых категорий «недобросовестность» представляет собой форму вины в гражданском праве» [12]. Стоит согласиться с мнением Богдановой Е.Е., что при отрицании объективного характера категории ««добросовестности» - по сути, отрицается сама категория как таковая. «Происходит ее подмена новой формой гражданско-правовой вины.

Нельзя согласиться ни с тождественностью данных понятий, ни с раскрытием «недобросовестности» через аналогию с категорией виновности.

Верно подмечает Т.В. Новикова, что «добросовестность» как незнание не есть отношение к своим действиям и их последствиям, она не охватывает в целом знания или желания приобрести вещь, последствий такого приобретения» [8]. Добросовестность не содержит волевого компонента, а характеризуется исключительно интеллектуальным, утверждает Новикова Т.В. [8]. Кроме того, можно согласиться с мнением Е.Е. Богдановой, что у добросовестности (недобросовестности) и вины различная направленность, которая пишет, что «презумпция добросовестности и презумпция виновности – это различные по содержанию и направленности категории гражданского права» [12].

Категория «вины» в гражданском праве имеет значение для привлечения лица к ответственности – договорной или деликтной, - тогда как добросовестность (недобросовестность) используется при необходимости применения каких-либо имущественных последствий за совершенное действие, не связанных с привлечением участника правоотношений к ответственности (например, при истребовании имущества от недобросовестного приобретателя), данные обстоятельства освещались в трудах ученых, но правильных и определенных выводов из этого не следовало. Правильный вывод делала Е.Е. Богданова: «при нарушениях субъективного права лица, не отнесенных законодателем к правонарушениям, вина вообще не имеет какого-либо значения» [12].

Таким образом, для определения категории «добросовестность», а также отграничения от иных понятий - необходимо наличие одновременно именно двух критериев: и объективного, и субъективного. И тогда, участник гражданских правоотношений признается действующим добросовестно: когда он поступает правомерно, не нарушая правовых норм, норм морали и нравственности, без причинения вреда другим участникам отношений, и при этом он не знает и не может знать о существовании каких-либо обстоятельств, препятствующих совершению им каких-либо деяний. Так, определив общие подходы к пониманию категории «добросовестности», остается неразрешенным все тот же вопрос: в каком смысле в гражданских правоотношениях реализуется добросовестность: как презумпция или как принцип? В основном, данная презумпция на сегодняшний день реализуется лишь в рамках института добросовестного приобретателя, закрепленного в статье 261 Гражданского кодекса РК [3]. В пункте 1 данной статьи говорится о добросовестном приобретателе как о лице, которое не знало и не могло знать, что приобретает имущество у лица, которое не имеет право отчуждать данное имущество. Поэтому, можно сделать вывод, что презумпция добросовестности раскрывается через незнание определенных обстоятельств – препятствующих достижению определенного юридического результата.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Сорокина Е.А. Категория добросовестности в западной традиции права: Историко-теоретический аспект : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01. – Москва, 2009. – 22 с.

- 2 Бартошек М. Римское право: Понятие, термины, определения : пер. с чеш. - Москва : Юрид. Лит., 1989. – 448 с.
- 3 Гражданский Кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.09.2024 г.) // <https://online.zakon.kz/>
- 4 Лукьяненко М.Ф. Оценочные понятия гражданского права: разумность, добросовестность, существенность. – Москва : Статут, 2010. - 423 с.
- 5 Витрянский В.В. Гражданский кодекс и суд // Вестник ВАС РФ. - 1997. - № 7. - С. 131-132.
- 6 Кузнецова О.А. Презумпции в российском гражданском праве. – Пермь: Западно-Уральский институт экономики и права, 2002. – 164 с.
- 7 Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова; Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. - 4-е изд., доп. - Москва : ИТИ Технологии, 2003. – 944 с.
- 8 Новикова Т.В. Понятие добросовестности в российском гражданском праве : автореф. дис канд. юрид. наук : 12.00.03. - Ростов-на-Дону, 2009. -26 с.
- 9 Бронникова М.Н. Проблемы применения презумпции добросовестности участников гражданских правоотношений // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Право». - 2007. - № 1. - С. 55-68.
- 10 Емельянов В.И. Пределы осуществления гражданских прав // Российская юстиция. - 1999. - № 6. - С. 14-15.
- 11 Краснова С.А. Определение понятия «добросовестность» в российском гражданском праве // Журнал российского права. - 2003. - № 3. - С. 62-67.
- 12 Богданова Е.Е. Добросовестность и право на защиту в договорных отношениях: Монография. – Москва : ЮНИТИ- ДАНА, 2010. – 159 с.

УДК 343.9.01

**ПРИЧИНЫ И УСЛОВИЯ МОШЕННИЧЕСТВА, СВЯЗАННОГО С
ОКАЗАНИЕМ УСЛУГ ОККУЛЬТНОГО И ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО
ХАРАКТЕРА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН**

Мухамеджанов Б.Е., магистрант ОП Юриспруденция

Научный руководитель: Калиакперова Е.Н., д.ю.н., профессор

ВКУ им. С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

e-mail: elenamanina@mail.ru

Мошенничество, связанное с оказанием услуг оккультного и психологического характера, представляет собой сложную и многокомпонентную проблему, охватывающую одновременно аспекты социальной психологии, криминологии и правоприменительной практики. Это явление актуально для Республики Казахстан, где за последние годы отмечен рост интереса к нетрадиционным методам поддержки и помощи. В числе таких

методов — услуги экстрасенсов, астрологов, гадалок и нелегализованных психологов, которые активно привлекают граждан обещаниями быстрого и эффективного решения их личных и профессиональных проблем. В условиях повышенного спроса и отсутствия должного регулирования данной сферы возрастает вероятность мошеннических действий со стороны лиц, не имеющих профессиональной подготовки и нередко стремящихся исключительно к финансовой выгоде.

Проблема отсутствия чётких правовых норм, регулирующих деятельность оккультных практиков и нелегализованных психологов, создаёт значительные правовые и социальные риски. В настоящее время законодательство Республики Казахстан не содержит точных нормативных положений для регулирования этой сферы, что затрудняет привлечение к ответственности лиц, использующих обманные схемы. В результате, как подчёркивает казахстанский исследователь Айтбеков М.Т., люди, обращающиеся за услугами к таким «специалистам», не имеют надлежащей правовой защиты, а правоохранительные органы сталкиваются с трудностями в квалификации их действий как мошенничества.

Ключевым фактором, способствующим развитию мошенничества в сфере оккультных и психологических услуг, является не только недостаточная правовая база, но и высокий уровень доверия к подобным услугам со стороны населения. В условиях социальной нестабильности и экономического стресса, многие граждане ищут доступные и «быстрые» решения своих проблем, полагаясь на так называемых целителей и предсказателей. Привлекательность таких услуг, в особенности для людей, находящихся в сложной жизненной ситуации, значительно упрощает задачу мошенников, которые пользуются эмоциональной уязвимостью клиентов и манипулируют их ожиданиями. При этом уровень правовой грамотности среди пострадавших, особенно в сельских районах и небольших городах, остаётся низким, что увеличивает вероятность их вовлечения в мошеннические схемы.

Кроме того, широкое распространение интернета и социальных сетей открывает новые каналы для продвижения псевдопсихологических и оккультных услуг, что усложняет контроль и мониторинг их деятельности. Современные технологии позволяют лицам, предлагающим такие услуги, создавать привлекательный имидж и привлекать клиентов на онлайн-платформах, где проверка их профессиональной компетенции практически невозможна. Доступ к массовой аудитории делает их услуги видимыми и доступными, что порождает ещё больший спрос и увеличивает число обманутых потребителей. Казахстанский исследователь Жуматов Б.А. отмечает, что интернет-платформы и социальные сети стали одним из основных каналов для распространения недобросовестных услуг в оккультной и психологической сфере, что создаёт значительные трудности для правоохранительных органов в борьбе с этим видом мошенничества [3].

Проблемы, связанные с доказательством факта мошенничества в данной сфере, также усложняют её правовое регулирование. Большинство услуг оккультного и психологического характера не имеют объективных показателей

эффективности и основываются на субъективных представлениях клиентов о результатах. Это затрудняет сбор доказательной базы для возбуждения уголовных дел, поскольку сами пострадавшие нередко не обладают конкретными доказательствами обмана. Вследствие этого, как отмечает Айтбеков М.Т., правоохранительные органы вынуждены опираться на общие нормы законодательства, что снижает эффективность борьбы с мошенничеством в данной сфере [1].

Введение специальных правовых норм, регулирующих оказание оккультных и психологических услуг, стало бы важным шагом в противодействии мошенничеству. Необходимо разработать законодательные акты, которые бы определяли требования к квалификации лиц, оказывающих психологические услуги, вводили лицензирование для легальной деятельности в этой сфере и устанавливали ответственность за нарушение профессиональных стандартов. Также важным шагом стало бы повышение уровня правовой грамотности населения и информирование граждан о возможных рисках, связанных с обращением к нелицензированным специалистам.

В конечном счёте, мошенничество в сфере оккультных и психологических услуг представляет собой многослойную проблему, для решения которой требуется комплексный подход, сочетающий разработку правовой базы, усиление контроля за деятельностью подобных специалистов и повышение осведомлённости населения о возможных рисках. В последние годы популярность оккультных и психологических услуг значительно возросла. Это объясняется несколькими факторами. Во-первых, социально-экономическая нестабильность, как указывает исследователь Сулейменова А.К., ведет к росту числа граждан, нуждающихся в психологической поддержке и не всегда готовых обратиться к профессиональным психологам или психотерапевтам. Во-вторых, в условиях дефицита качественной и доступной психологической помощи в государственных учреждениях многие люди обращаются к альтернативным специалистам, не проверяя их квалификацию и часто полагаясь на непроверенные отзывы [2]. В-третьих, в казахстанском обществе, как и во многих других странах, существует тенденция к росту интереса к оккультным и эзотерическим практикам, что делает данную сферу услуг привлекательной для мошенников.

Основной причиной, способствующей распространению мошенничества в данной сфере, является правовой вакуум в регулировании таких услуг. Законодательство Республики Казахстан не содержит специальных норм, направленных на регулирование деятельности лиц, оказывающих услуги оккультного или психологического характера. В результате недобросовестные «специалисты» могут свободно предлагать свои услуги, не опасаясь строгого надзора со стороны государства. Исследователь Айтбеков М.Т. отмечает, что отсутствие чётких регулятивных норм создает предпосылки для совершения мошенничества, так как граждане не могут быть уверены в квалификации таких лиц и часто становятся жертвами обмана. Особенно это касается услуг экстрасенсов, гадалок и лиц, предоставляющих услуги нетрадиционного

целительства, поскольку доказать факт мошенничества в данной сфере бывает сложно из-за субъективного характера предоставляемых услуг.

Условия, способствующие совершению мошенничества, связанного с оказанием данных услуг, включают в себя также низкий уровень правовой грамотности населения и слабую информированность о возможных рисках. Многие граждане, особенно в малонаселённых и отдалённых регионах Казахстана, не знают, как отличить профессионального специалиста от мошенника. В результате мошенники активно пользуются уязвимостью людей, которые, находясь в состоянии стресса или психологического кризиса, легко поддаются манипуляции и соглашаются на платные консультации без подтверждения квалификации специалиста. Сулейменова А.К. подчеркивает, что незнание своих прав и юридической ответственности стороны, оказывающей подобные услуги, является важным фактором, позволяющим злоумышленникам беспрепятственно совершать мошеннические действия.

Дополнительным фактором, усугубляющим проблему, является распространение оккультных и психологических услуг через интернет и социальные сети. В условиях цифровизации мошенники получили практически неограниченные возможности для продвижения своих услуг, не проходя проверку квалификации или лицензирования. Через социальные сети и интернет-платформы они активно привлекают клиентов, обещая быстрые результаты в решении личных, семейных и профессиональных проблем. Исследование Жуматова Б.А. подтверждает, что многие граждане предпочитают обращаться к таким «специалистам», основываясь на их публичном имидже, рекламе и рекомендациях в сети, что затрудняет контроль за их деятельностью [3]. В результате, по данным правоохранительных органов, количество жалоб от граждан, пострадавших от действий таких «психологов» и «целителей», растёт.

Отдельное внимание следует уделить правовым аспектам, связанным с трудностью доказательства факта мошенничества в этой сфере. Услуги оккультного и психологического характера в большинстве случаев субъективны и не имеют явных результатов, которые могли бы подтвердить их эффективность или опровергнуть её. В связи с этим на практике возникает сложность с квалификацией таких деяний как мошенничество, так как граждане могут не обладать достаточными доказательствами для привлечения виновных к ответственности. Айтбеков М.Т. указывает, что в подобных случаях необходимо совершенствовать нормативную базу и ввести специальные правовые стандарты для оказания психологических и оккультных услуг, что позволит правоохранительным органам более эффективно защищать интересы потребителей [1].

Для эффективного противодействия мошенничеству, связанному с оказанием оккультных и психологических услуг, важно внедрение комплекса мер, направленных на повышение правовой осведомлённости граждан и активное информирование их о возможных рисках, которые сопровождают обращение к лицам, не имеющим надлежащей профессиональной подготовки и лицензий. Основной задачей данных мер является снижение числа граждан,

становящихся жертвами мошенничества, путём создания устойчивой базы правовых знаний и формирования у граждан критического отношения к выбору специалистов в этой сфере. Повышение уровня правосознания и информирование о возможных последствиях использования услуг нелегализованных специалистов должно стать одной из приоритетных задач, что будет способствовать укреплению правовой защиты граждан.

Кроме того, государственные органы могут рассмотреть вопрос о разработке и внедрении специальных нормативно-правовых актов, регулирующих деятельность специалистов, оказывающих оккультные и психологические услуги. Введение законодательных актов, чётко регламентирующих порядок и условия предоставления таких услуг, позволит создать более безопасные условия для потребителей. Важным элементом может стать обязательное лицензирование лиц, предлагающих психологические и оккультные услуги, что позволит проводить профессиональный отбор и проверку квалификации специалистов, желающих оказывать такие услуги. Данные лицензии будут выступать гарантом профессиональной подготовки и компетентности, снижая риск мошеннических действий в отношении потребителей.

Для повышения качества оказываемых услуг необходимо также разработать единые стандарты и требования к содержанию и качеству психологической помощи, обеспечив тем самым защиту прав потребителей от некомпетентных и потенциально вредных действий. Введение таких стандартов, например, минимального уровня профессиональной подготовки, сертификации или обязательных образовательных программ для лиц, оказывающих услуги психологического характера, создаст условия для более качественного и надёжного оказания услуг. Это позволит исключить из сферы практики лиц, чья деятельность не соответствует установленным профессиональным стандартам и может причинить гражданам психологический или финансовый ущерб.

Закрепление в законодательстве чётких правовых норм и стандартов будет способствовать повышению ответственности лиц, занимающихся предоставлением оккультных и психологических услуг, и усилит правовую защиту граждан. Это снизит возможность для мошенничества, поскольку лицам, предлагающим такие услуги, придётся соответствовать установленным требованиям, а нарушители будут подвергаться правовым санкциям. Таким образом, сочетание повышения правовой грамотности населения, внедрения лицензирования и разработки стандартов оказания услуг создаст основу для эффективного противодействия мошенничеству и усиления доверия населения к предоставляемым услугам.

Жуматов Б.А. подчёркивает значимость общественного контроля и необходимости вовлечения гражданских институтов в процесс мониторинга и контроля за оказанием подобных услуг [3]. Создание онлайн-платформ для подачи жалоб на недобросовестных специалистов, а также доступность информации о лицах, получивших официальную лицензию, помогут ограничить

возможности мошенников и защитить граждан от злоупотреблений. Также важно рассмотреть возможность введения образовательных программ, нацеленных на повышение критического мышления и правосознания среди населения, что позволит гражданам более взвешенно подходить к выбору специалистов и избегать мошеннических схем.

Таким образом, причины и условия, способствующие мошенничеству в сфере оккультных и психологических услуг в Казахстане, включают правовой вакуум, низкий уровень правовой грамотности населения, широкие возможности для продвижения таких услуг через интернет, а также трудности с доказательством факта мошенничества. Для преодоления данной проблемы требуется комплексный подход, включающий совершенствование законодательства, лицензирование деятельности в этой сфере, повышение осведомлённости граждан о возможных рисках, а также создание системы общественного контроля. Такие меры помогут сократить число случаев мошенничества и защитить права потребителей в Казахстане.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Айтбеков М.Т. «Правовые аспекты противодействия мошенничеству в сфере оккультных и психологических услуг» // Вестник юридической науки Казахстана, 2021, №3, С. 102–109.
2. Сулейменова А.К. «Причины обращения к оккультным и психологическим услугам в Казахстане» // Социальные исследования Казахстана, 2022, №4, С. 45–53.
3. Жуматов Б.А. «Роль интернета и социальных сетей в распространении услуг нетрадиционной психологической помощи» // Право и общество, 2023, №1, С. 88–94.

УДК 347.1 (574)

ЗАЩИТА НАРУШЕННЫХ ПРАВ В СУДАХ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН С ПРИМЕНЕНИЕМ ПРОЦЕДУРЫ МЕДИАЦИИ

Нұрқасов Е.Ж., магистрант 7М04201-Юриспруденция 2 курса обучения
кафедры юриспруденции, школы бизнеса и права

Дячук М.И., к.ю.н. ассоциированный профессор кафедры юриспруденции
ВКУ им. С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан
e-mail: marianna_turani@mail.ru

Становление рыночной экономики, правового государства и современного гражданского общества в Республике Казахстан требует совершенствования многих правовых институтов, в том числе и института правовой защиты субъектов сферы экономической деятельности. Государственная монополия в экономике сменилась свободой предпринимательства, гарантированной Конституцией РК и подкрепленной ГК РК. Существенно изменилась роль

государства в регулировании экономических отношениями, значительно ограничилось его вмешательство в сферу экономической деятельности. С развитием предпринимательства у государства появилась необходимость правовой защиты предпринимателя от недобросовестного конкурента, криминала и злоупотребляющих чиновников, которые порой грубо нарушают гражданские права предпринимателей. Все это не способствует быстрому и стабильному развитию экономики страны и становлению цивилизованных гражданско-правовых отношений между субъектами сферы экономической деятельности.

Правовое обеспечение экономической безопасности заключается в установленной законом, реализуемой государственными органами власти и общественными объединениями, гражданами системе дозвоительно-диспозитивных, охранительных и защитных юридических мер. Государство устанавливает формы и способы защиты от возможных нарушений в данной сфере, правовые гарантии всем участникам во всех сферах деятельности. К защите, имеющей характер активного противодействия постороннему вмешательству, относятся предусмотренные законом меры, которые направлены на восстановление или признание гражданских прав и защиту интересов при их нарушении или оспаривании.

Одним из приоритетных направлений совершенствования существующих механизмов урегулирования споров и защиты нарушенных прав граждан является развитие примирительных процедур.

Верховным Судом в реализацию поручений Главы государства данных на VII съезде судей республики, в целях дальнейшего расширения сферы применения медиации запущен пилотный проект по внедрению обязательного досудебного урегулирования споров (конфликтов) по отдельным категориям споров в порядке медиации.

Указанное Положение утверждено Распоряжением Председателя Верховного Суда Республики Казахстан от 26 января 2017 года [1]

Реализация пилотного проекта будет осуществляться с февраля по декабрь 2017 года в специализированных межрайонных экономических судах, в районных и приравненных к ним судах, рассматривающие гражданские дела, в специализированных межрайонных судах по делам несовершеннолетних.

Целью пилотного проекта является внедрение в гражданское судопроизводство досудебного урегулирования отдельных категорий споров (конфликтов) в порядке медиации.

К таким спорам (конфликтам) относятся:

- 1) В интересах ребенка (об определении места жительства ребенка, об определении порядка общения родителя с ребенком, об отобрании ребенка от других лиц, о взыскании алиментов на содержание совершеннолетних детей, обучающихся в системе общего среднего, технического и профессионального, послесреднего образования в системе высшего образования по очной форме обучения в возрасте до 21 года);

2)Трудовые, по которым не предусмотрено обязательное досудебное обращение в согласительную комиссию в порядке пункта 1 статьи 159 Трудового кодекса Республики Казахстан[2];

3)Наследственные;

4)Возникающие между соседями об определении границ земельного участка, о заливе квартир;

5)О выселении, по вопросам управления кондоминиумом;

6) О расторжении брака и разделе имущества;

7)По договорам займа;

8)Страховые.

Задачами пилотного проекта являются расширение сферы применения примирительных процедур; минимизация судебных расходов граждан; выявление заинтересованности населения во внесудебном урегулировании спора (конфликта)

Медиация-процедура урегулирования спора (конфликта) между сторонами при содействии медиатора (медиаторов) в целях достижения ими взаимоприемлемого решения, реализуемая по добровольному согласию сторон. Медиатор - независимое физическое лицо, привлекаемое сторонами для проведения медиации на профессиональной и непрофессиональной основе.

Соглашение об урегулировании спора (конфликта) - письменное соглашение сторон, достигнутое ими в результате медиации.

Медиация проводится по соглашению сторон судьей в суде либо медиатором, осуществляющим примирительные процедуры.

Медиация проводится на основе принципов: добровольности; равноправия сторон медиации; независимости и беспристрастности медиатора, осуществляющего примирительные процедуры; недопустимости вмешательства в процедуру медиации; конфиденциальности; соответствия требованиям действующего законодательства.

Порядок проведения медиации определяется с учетом требования статей 48,174,179,180,194,201,246 и 277 Гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан, Закона Республики Казахстан « О медиации»[3].

В ходе пилотного проекта стороны в письменном виде должны выразить свою позицию по участию в пилотном проекте и предоставить в суд в течение 5 дней письменное соглашение сторон, заключенного с медиатором о проведении медиации.

В случае отказа от участия в пилотном проекта стороны также направляют в суд письменное заявление об этом.

При заявлении ходатайства о проведении медиации медиатором и предоставлении суду договора, заключенного с медиатором, производство по делу приостанавливается в соответствии с подпунктом 7) статьи 272 ГПК РК на срок не более 10 рабочих дней.

При заявлении ходатайства сторонами о проведении медиации судьей, медиация проводится в суде в течение 10 рабочих дней.

Медиатор, осуществляющий примирительные процедуры, с согласия сторон либо по их ходатайству вправе допустить к участию в примирительных процедурах других лиц, если это необходимо для достижения целей медиации.

Соглашение об урегулировании спора (конфликта), достигнутое сторонами медиации при проведении примирительных процедур, заключается в письменной форме, и подписывается сторонами.

Судья, в производстве которого находится дело, выносит определение об утверждении соглашения об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации и прекращении производства по делу в соответствии с подпунктом 6) статьи 277 ГПК РК.

В определении об утверждении соглашения об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации и прекращении производства по делу суд указывает о возврате государственной пошлины в соответствии с частью 3 статьи 278 ГПК РК.

Если стороны не достигли соглашения при проведении медиации, производство по делу возобновляется, и подготовка дела к судебному разбирательству производится в общем порядке.

На сегодняшний день основная проблема медиации в гражданском процессе - низкий уровень ее применения при разрешении правовых споров в судах. Несмотря на то, что ежегодно количество дел, законченных путем применения процедуры медиации растет (а Восточно-Казахстанская область в этом плане среди лидеров), все же общее количество дел, законченных путем утверждения соглашения об урегулировании правового спора (конфликта) в порядке медиации не превышает 2 процентов.

Надо сказать, что в бытность реализации пилотного проекта по работе судьи-примирителя в Восточно-Казахстанской области профессиональных и непрофессиональных медиаторов в судах практически не привлекали к работе.

В период, когда пилотный проект закончился, а новый Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан[4] еще не был принят и не вступил в силу (в период 2015 года) профессиональных медиаторов пригласили в суды. Были открыты кабинеты медиаторов, где медиаторы организовали дежурство, и всегда были готовы принять граждан для разрешения возникшего правового спора, как на возмездной, так и на безвозмездной основе.

Со вступлением в силу нового Гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан, с внедрением института судьи-примирителя на законодательной основе профессиональных медиаторов в суды приглашать перестали, ограничиваясь только деятельностью судей-примирителей.

Разумеется, люди, видя демонстрацию видеороликов о медиации в зале ожидания, читая информационные стенды о медиации, после предложения судьи о применении медиации с участием судьи-примирителя ассоциируют процедуру медиацию только с судом и с судьей-примирителем.

И снова мы задаемся вопросом, каким образом мы разгружаем суды путем применения медиации, если судьи помимо своих непосредственных

обязанностей по разрешению правовых споров, теперь дополнительно выступают судьями-примирителями?

Также возникает вопрос относительно профессионализма судей в качестве примирителей. Разумеется, судьи обладают глубоким обширным судебским опытом, но опыта и знаний в качестве примирителей у судей явно недостаточно.

Процедура медиации состоит из таких этапов, как:

1) знакомство со сторонами, разъяснение сущности и принципов медиации;

2) определение сути спора;

3) установление атмосферы доверия со сторонами;

4) выявление истинных (подчас скрытых) интересов сторон;

5) расчет рисков сторон на случай негативного разрешения конфликтов;

6) разработка возможных вариантов решения;

7) анализ выявленных вариантов;

8) анализ реалистичности выработанного решения.

Если процедура проходит по всем правилам, то занимает довольно много времени, которого у судей, как мы знаем, особенно в гражданском процессе, недостаточно. Не повлечет ли нагрузка на судей-примирителей не только отправления некачественного правосудия, но и отправления некачественной процедуры медиации?

Кроме того, при расчете рисков сторон, если судья с позиции своего судебного опыта, знаний заявляет какой бы то ни было из сторон, что у нее недостаточно доказательств для отстаивания своей позиции в суде, либо недостаточно оснований, не воспримет ли это сторона как свое заведомое поражение, и не пойдет ли на заведомо невыгодное для себя решение?

Вопросы, к сожалению, на сегодняшний день не имеют ответов.

На наш взгляд фигура судьи-примирителя в суде далеко не лишняя. Но этот судья, во-первых, должен заниматься только процедурой медиации (то есть должен быть освобожденным от отправления правосудия), и, разумеется, должен обладать профессиональными знаниями в области примирения, применения медиации как способа урегулирования правового спора (конфликта).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Пилотный проект по внедрению обязательного досудебного урегулирования споров (конфликтов) по отдельным категориям споров в порядке медиации утвержденный Председателем Верховного Суда Республики Казахстан от 26 января 2017 года №600-17-7-4/16

2. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 13.06.2017 г.)

3. Закон Республики Казахстан «О медиации» от 28 января 2011 года № 401-IV.

4. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть), принят Верховным Советом Республики Казахстан 27 декабря 1994 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.07.2017 г.)

ЖҰМЫСКЕРДІ МАТЕРИАЛДЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІККЕ ТАРТУ ТҮСІНІГІ МЕН ШАРТТАРЫ

Нұрланқызы М., Заңтану ББ 1-курс магистранты
Рамазанова А.С., Заңтану кафедрасының қауымдастырылған профессоры,
заң ғылымдарының кандидаты
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: Moldir_88@mail.ru

Конституцияның 6-бабына сәйкес «ҚР-да мемлекеттік және жеке меншік танылады және бірдей қорғалады». Бұл ретте, Конституцияның 26-бабында «ҚР азаматтарының заңды түрде сатып алынған кез келген мүлкі жеке меншікте болуы мүмкін» және «Ешкімді өз мүлкінен айыруға болмайды, тек сот шешімі бойынша» делінген. Өз кезегінде, тіпті «Мемлекет мұқтажы үшін мүлікті мәжбүрлеп иеліктен шығару заңда көзделген ерекше жағдайларда» және тек «оны баламалы түрде өтеу шартымен» жүзеге асырылады [1].

Жұмыскердің материалдық жауапкершілігі туралы мәселе жұмыскердің де, жұмыс берушінің де мүліктік мүдделеріне әсер етеді. Жұмыс берушіге мүліктік зиян келтірілген жағдайда, ол оны жұмыскердің ақшалай қаражатынан уақтылы қайтарғысы келеді. Сондықтан, «Жұмыскердің жұмыс берушіге еңбек міндеттерін орындау кезінде келтірілген зиянды өтеу, құқықтары бұзылған жағдайда, еңбек қатынастары тарапын қорғау тәсілдерінің бірі болып табылады. Демек, жұмыскердің материалдық жауапкершілігі - бұл еңбек құқығының бұзушылығы үшін санкция болып табылады» [2].

Заң ғылымында «Материалдық жауапкершілік мүліктік жауапкершіліктен өзінің шарттарымен және жұмыскердің өтемақы сомасымен ерекшеленеді, өйткені ол орташа айлық жалақы шегінде жүктеледі» деп болжанады [3].

Алайда, ҚР Еңбек кодексінде жұмыскердің толық және ішінара материалдық жауапкершілігінің аражігін ажырату жоқ, бұл іс жүзінде осы бағыттағы нормаларды практикада қолдану бойынша проблемаларға әкеп соғады. Сонымен қатар, тұтастай алғанда, ҚР еңбек заңнамасы жұмыскерге қарағанда жұмыс берушінің мүдделерін көбірек көздейді, осыған байланысты құқықтың осы саласында тең емес қатынастар туғызады, бұл қоғам мен халықаралық әріптестер тарапынан наразылыққа әкеп соғады.

ҚР Еңбек кодексінің 120-бабының 1-бөлігіне сәйкес – «еңбек шарты тарапының еңбек шартының екінші тарапына келтірген залалы (зияны) үшін материалдық жауапкершілігі, егер осы Кодексте және ҚР өзге де заңдарында өзгеше көзделмесе, кінәлі құқыққа қарсы мінез-құлық (әрекет немесе әрекетсіздік) және кінәлі құқыққа қарсы мінез-құлық пен келтірілген залал (зиян) арасындағы себеп-салдарлық байланыс нәтижесінде келтірілген залал (зиян) үшін туындайды» [4].

Жоғарыда көрсетілген нормада көрсетілген мазмұн тұжырымдамасы А.В. Колосовскийдің «еңбек шарты тараптарының жауапкершілігі - бұл еңбек

қатынастары субъектілерінің өз міндеттерін сақтау және орындау міндеті, ал екінші тарапқа мүлдітік зиян келтірген еңбек қатынастарының бір тарапы осы міндеттерді кінәлі түрде бұзған жағдайда, заңда белгіленген шектер мен тәртіппен кінәлі тараптың екінші тарапқа келтірілген залалды өтеу міндеті» деген пікірімен келіседі [5].

«Материалдық жауапкершілік» терминін аша отырып, бұл еңбек шарты тараптарының бірінің екінші тарапқа еңбек міндеттерін орындау кезінде келтірілген залалды өтеу, біздің жағдайда жұмыскердің жұмыс берушіге келтірген залалын өтеу екенін түсінесіз. Сонымен қатар, жауапкершіліктің бұл түрі, әрине, жұмыс беруші мен жұмыскердің меншік құқығын қорғаудың тиімді әдістерінің бірі болып табылады. «Еңбек құқығы бойынша еңбек шарты тараптарының материалдық жауапкершілігі еңбек құқық бұзушылығы үшін санкция ретінде заңды жауапкершіліктің бір түрі болып саналады» [6].

«Заңды жауапкершілік-бұл тараптардың бірі үшін қолайсыз салдарға әкеп соғатын белгілі бір әрекеттер (әрекетсіздіктер) жасалғаннан кейін пайда болатын шектеулер түрінде тараптардың құқықтық актілермен немесе шарттармен бекітілген қолайсыз салдарларды көтеру міндеті» [7].

Заңды жауапкершілікті құқықты қорғау шараларынан ажырату керек, оның мәні заңды әрекеттердің нәтижесінде туындаған субъективті міндеттерді мәжбүрлеп жүзеге асыру болып табылады. «Еңбек құқығында құқықты қорғау шараларына, атап айтқанда, санау қателігі нәтижесінде төленген сомаларды қайтару, жұмыскерге негізсіз берілген авансты жалақы есебіне қайтару және т.б. жатқызуға болады» [3]. Көрсетілген жағдайларда жұмыскер өзіне тиесілі емес мүлдікті ақшалай қаражат түрінде қайтарған кезде ол материалдық жауапкершілікке тартылмайды. Еңбек құқығының нормалары бойынша материалдық жауапкершілікке тартылған кезде жұмыскер өзінің кінәсінен келтірілген залалды өз қаражаты, оның ішінде жалақы есебінен өтейді. «Еңбек құқығы бойынша жауапкершілік - бұл еңбек шарты тараптарының еңбек заңнамасын бұзғаны үшін қолайсыз салдарға әкеп соқтыратын еңбек заңнамасында белгіленген міндеті» деп болжанады [8].

Сонымен қатар, ҚР қолданыстағы заңнамасы бойынша еңбек шартының тараптары ұғымына барлық жұмыскерлер, атап айтқанда мемлекеттік қызметте еңбек қатынастарын жүзеге асыратындар кірмейтініне назар аудару қажет, алайда бұл адамдардың осы санаты материалдық жауапкершіліктен босатылады дегенді білдірмейді.

Еңбек заңнамасында қолданылатын «Тараптар» термині ҚР Еңбек кодексінің әртүрлі баптарында ашылады, атап айтқанда заң шығарушы «еңбек қатынастары» ұғымын аша отырып, бұл «ҚР еңбек заңнамасында, келісімдерде, еңбек, ұжымдық шарттарда және жұмыс берушінің актілерінде көзделген құқықтар мен міндеттерді жүзеге асыру кезінде туындайтын жұмыскер мен жұмыс беруші арасындағы қатынастар» деп сипаттайды [4].

Демек, еңбек қатынастарындағы тараптар «жұмыскер», яғни «жұмыс берушімен еңбек қатынастарында тұратын және еңбек шарты бойынша жұмысты тікелей орындайтын жеке тұлға» және «жұмыс беруші», яғни «жұмыскер еңбек

қатынастарында тұрған жеке немесе заңды тұлға» [4].

Өз кезегінде, еңбек заңнамасы кейіннен даулы мәселелерді болдырмау үшін жұмыскер мен жұмыс беруші арасында жазбаша еңбек шартын міндетті түрде жасауды көздейді. Мемлекеттік қызметшілер, оның ішінде құқық қорғау және арнаулы органдардың жұмыскерлері, сондай-ақ әскери қызметшілер еңбек шарттарын жасамайтынына назар аударайық. Сонымен қатар, мемлекеттік қызметшілер, оның ішінде әскери қызметшілер мен арнаулы мемлекеттік органдардың жұмыскерлері келісімшарттар жасасады [9].

Мемлекеттік қызметшілер жасасатын келісімшарттар, шын мәнінде, еңбек шартының ұқсастығы болып табылады және мазмұны бойынша қолданыстағы еңбек заңнамасында және мемлекеттік органда қызмет өткеру ерекшелігімен еңбек шарттарында бар тараптардың барлық құқықтары мен міндеттерін іс жүзінде көздейді.

Сонымен, «Қазақстан Республикасының арнаулы мемлекеттік органдары туралы» ҚР Заңының 13-бабы 1 - тармағы «тараптардың құқықтарын, міндеттері мен жауапкершілігін белгілейтін келісімшарт-шарт» ретінде қызмет өткеру туралы келісімшарт ұғымдарын ашады [9].

Сол сияқты, «Әскери қызмет және әскери қызметшілердің мәртебесі туралы» ҚР Заңының 18 - бабының 1-тармағы «уәкілетті орган мен Қазақстан Республикасының азаматы арасындағы ерікті тәртіппен әскери қызмет өткеру туралы азаматтың әскери қызмет өткеру кезеңіне тараптардың құқықтарын, міндеттері мен жауапкершілігін белгілейтін қызмет туралы келісім-шартты егжей-тегжейлі келісім-шартты белгілейді» [10].

Бұл ретте, осы Заңның осы бабының 49-тармағы «уәкілетті орган деп құрылымында әскери қызмет өткеру көзделген мемлекеттік органды білдіреді» [10].

«ҚР мемлекеттік қызметі туралы» Заңның 1-бабы 5-1-тармағына сәйкес «келісімшарттық қызметшінің келісімшарты-бұл мемлекеттік орган мен Қазақстан азаматы арасындағы оның құқықтары мен функционалдық міндеттерін, еңбек жағдайларын, сондай-ақ еңбек нәтижелерімен өзара байланысты (сандық және (немесе) сапалық көрсеткіштер) еңбекақы төлеу шарттарын белгілейтін еңбек шарты, еңбек нәтижелеріне қол жеткізбегені үшін жауапкершілік және басқа да жеке шарттар» [11].

Келісімшарт ұғымының мазмұнының мағынасына сүйене отырып, бұл нақты Мемлекеттік орган арасында, оның ішінде Қорғаныс министрлігіне, Ұлттық қауіпсіздік комитетіне және т. б. қатысты тараптардың құқықтары мен міндеттерін көрсете отырып, Қазақстан азаматымен нақты жасалатын шарт, яғни, еңбек шартынан айтарлықтай айырмашылығы - ҚР Президенті мемлекеттік органмен нақты еңбек қатынастарына түсу мүмкіндігінің болмауы, еңбек шартынан айырмашылығы шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарға заңды тұлғалармен мемлекеттік емес меншік нысанымен еңбек қатынастарына түсуге мүмкіндік береді.

Айта кету керек, «ҚР-дағы құқық қорғау органдарының жұмыскерлері, ал Беларусьте судьялар мен депутаттар» «жұмыскер» терминіне жатпайды, өйткені

олармен еңбек шарттары немесе келісімшарттар жасалмайды» [12].

ҚР «Құқық қорғау қызметі туралы» Заңының 8-бабына сәйкес құқық қорғау органдарына қызметке қабылдаудың екі түрі бар: 1) «орган басшысының қолы қойылған бұйрық шығару және лауазымға тағайындау жолымен; 2) Құқық қорғау органдарының білім беру ұйымдарына күндізгі оқу нысанына, оның ішінде бастапқы кәсіптік оқу орнына түскен адамдар үшін келісімшарт жасасу жолымен дайындық [13].

«ҚР арнаулы мемлекеттік органдары туралы» (21-бап) және «құқық қорғау қызметі туралы» (19-бап) заңдарында жұмыскерлерге қатысты Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес олардың құқыққа қайшы әрекеттерімен келтірілген құқық қорғау және арнаулы мемлекеттік органдарға материалдық залал үшін материалдық жауапкершілік көзделген [9].

«ҚР мемлекеттік қызметі туралы» (47-бап) және «әскери қызмет және әскери қызметшілердің мәртебесі туралы» (53-1-бап) заңдарда мемлекеттік қызметшілер мен әскери қызметшілерді материалдық жауапкершілікке тарту мүмкіндігі неғұрлым егжей-тегжейлі көрсетілген [10, 11].

Сонымен қатар, «ҚР арнаулы мемлекеттік органдары туралы», «Құқық қорғау қызметі туралы» және «әскери қызмет және әскери қызметшілердің мәртебесі туралы» «арнаулы мемлекеттік органдардағы қызмет, құқық қорғау қызметі, әскери қызмет бұл арнаулы мемлекеттік органдар үшін лауазымдардағы мемлекеттік қызметтің ерекше түрі (ұлттық қауіпсіздік органдарында, уәкілетті органда Сыртқы барлау саласында, мемлекеттік күзет қызметінде), Қарулы Күштер (әскери қауіпсіздікті тікелей қамтамасыз етуге бағытталған басқа да әскерлер мен әскери құралымдар, егемендікті, аумақтық тұтастықты және мемлекеттік шекараға қол сұғылмаушылықты Қарулы қорғаумен байланысты) және құқық қорғау органдарын» [10,11,12,13].

Осылайша, ҚР Еңбек кодексінде көрсетілген материалдық жауапкершілік тараптардың осы санаттары үшін арнайы заңдарда көзделген талаптарды ескере отырып, әскери қызметшілерге, арнаулы мемлекеттік органдар мен құқық қорғау қызметтерінің жұмыскерлеріне қолданылады.

Материалдық жауапкершіліктен басқа, еңбек қатынастарының тараптары ҚР қолданыстағы заңнамасында бар жауапкершіліктің басқа түрлеріне де тартылуы мүмкін: тәртіптік, әкімшілік және қылмыстық, жасалған құқық бұзушылықтың ауырлығына байланысты. Жұмыскер мен жұмыс беруші материалдық және тәртіптік жауапкершіліктің субъектілері болып табылады, бірақ оларды әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікке тартуды тек еңбек қатынастарына қатысушы болып табылмайтын мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдары жүргізеді. Бұл ретте, әскери қызметшілерді, арнаулы мемлекеттік органдар мен құқық қорғау қызметтерінің жұмыскерлерін тарту [14] ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексінде (32-бап) көзделген ерекше ережелер бойынша мүмкін болады.

Қолданыстағы еңбек заңнамасы қазақ қоғамының бүкіл дамуы барысында еңбек шарттары тараптарының жауапкершілігі туралы еңбек заңнамасының құқықтық актілері әрқашан азаматтық, тәртіптік, әкімшілік және қылмыстық

жауапкершіліктен «материалдық жауапкершілікті» бөлетінін көрсетеді. ҚР барлық еңбек кодекстерінде материалдық жауапкершілік туралы жеке норма болған, ол біздің ойымызша құқықтық жауапкершіліктің жеке тәуелсіз түрі болып табылады. ҚР қолданыстағы заңнамасы бойынша жұмыскерді (жұмыскерді) қылмыстық немесе әкімшілік жауапкершілікке тартқан жағдайда тәртіптік жауапкершілікке тартуға болады. Сонымен қатар, материалдық жауапкершілікке тарту туралы мәселені шешу үшін әкімшілік, тәртіптік немесе қылмыстық жауапкершілікке тарту міндетті емес.

Сонымен қатар, жұмыскерді тәртіптік, қылмыстық, әкімшілік жауаптылыққа тарту соңғысын жұмыс берушіге келтірілген залалды өтеуден босатпайды. Еңбек қатынастарының ерекшеліктерін ұзақ уақыт қалыптастыру «материалдық жауапкершілік» терминін анықтау үшін ғылым үшін қызықты көзқарастарды қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Похомова О.А. «материалдық жауапкершілік ұғымына әртүрлі әдістердің болуы және «материалдық жауапкершілікті» анықтауға бірыңғай тәсілдің болмауы еңбек қатынастарында жауапкершіліктің осы түрінің пайда болу фактісінің болуын анықтауда қиындықтар тудыруы мүмкін» деген қорытынды жасайды [3]. Сондықтан, ол «жұмыскердің материалдық жауапкершілігі» терминін «жұмыскердің еңбек заңнамасында белгіленген шектерде және тәртіппен оның заңсыз кінәлі әрекеттерінен (әрекетсіздігінен) жұмыс берушінің мүлкіне және егер жұмыс беруші мүлктің сақталуына жауапты болса, жұмыс беруші болып табылатын үшінші тұлғалардың мүлкіне келтірілген тікелей нақты залалды өтеу заңды міндеті» ретінде ұсынды [3]. О.А. Похомовтың бұл ұстанымы назар аударарлық, қызықты, бірақ тұтастай алғанда маңызды емес.

ҚазКСР мен ҚР Еңбек кодекстерінде барлық уақытта материалдық жауапкершілікті реттейтін жекелеген құқықтық нормалар болған, бірақ заң шығарушы олардың біреуінде «материалдық жауапкершілік» ұғымына нақты анықтама берген жоқ. Бір қызығы, Украина, Өзбекстан, Беларусь, Ресей Федерациясының еңбек кодекстерінде «материалдық жауапкершілік» туралы нақты түсінік жоқ. Еңбек кодекстерінің ережелерін талдай отырып, жоғарыда аталған барлық елдердегі заң шығарушылар, ең алдымен, «еңбек тәртібі, жалақы, кепілдіктер» сияқты институттардың ұғымдарын бекітеді, олар егжей-тегжейлі пысықталған, бірақ «материалдық жауапкершілікке» қатысты тек осындай жауапкершіліктің басталу шарттарын, сондай-ақ еңбек шарты тараптарының бірі тараптардың келтірілген залалды өтеу жөніндегі жауапкершілігін бекітеді деген қорытындыға келеміз.

ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, 30.08.1995 жылы республикалық референдумда қабылданды. [Электрондық ресурс] // Әділет. – Қол жеткізу тәртібі: <http://10.61.42.188/rus/docs/K950001000>
2. Колобова С.В. Трудовое право России: учебник / С.В. Колобова, Ю.С. Сергеев. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юстицинформ, 2018. - С. 256.
3. Пахомова О.А. Материальная ответственность работника: дис. ... магистр. юр. наук. / О.А. Пахомова; науч.конс. И.А. Просолова. - Барнаул, 2021. // <http://elibrary.asu.ru/>

4. Қазақстан Республикасының 23.11.2015 жылғы № 414-V ҚРЗ Еңбек Кодексі. [Электрондық ресурс] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414>
5. Колосовский А.В. Материальная ответственность сторон трудового договора // Трудовое право. - 2008. - № 11. - С. 42.
6. Семенчикова Т.А. Материальная ответственность работника: правовой и учетный аспекты / Т.А. Семенчикова, С.А. Камаева // Современные тенденции развития науки и технологий. – 2019. - № 3-9. – С.122.
7. Иеда Ю.А. Правовое регулирование порядка взыскания с работника суммы ущерба, причиненного работодателю // Общество, экономика и право: сборник статей международной научной конференции. - 2018. - С. 63.
8. Попова О.А. Правовое регулирование понятия материальной ответственности работника: проблемы и перспективы // Современные научные исследования и разработки. - 2018. - Т. 2. - № 11 (28). - С. 934.
9. Қазақстан Республикасының 13.02.2012 жылғы № 552-IV ҚРЗ «Қазақстан Республикасының арнаулы мемлекеттік органдары туралы» Заңы. [Электрондық ресурс] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000552>
10. Қазақстан Республикасының 16.02.2012 жылғы № 561-IV «Әскери қызмет және әскери қызметшілердің мәртебесі туралы» Заңы. [Электрондық ресурс] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000561>
11. Қазақстан Республикасының 23.11.2015 жылғы № 416-V ҚРЗ «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» Заңы. [Электрондық ресурс] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000416>
12. Байсынов М.К. Материальная ответственность работника в республиках Казахстан и Беларусь // Право. Экономика. Социальное партнерство: Сб. научных трудов / Междунар. Ун-т «МИТСО» – Минск : Междунар. Ун-т «МИТСО», 2023. – 1044 с. – 80 -84.
13. Қазақстан Республикасының 6.01.2011 жылғы № 380-IV «Құқық қорғау қызметі туралы» Заңы. [Электрондық ресурс] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000380>
14. Қазақстан Республикасының 5.07.2014 жылғы № 235-V ҚРЗ. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі. [Электрондық ресурс] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235>

УДК 347.3

ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСКОГО ОБЫЧНОГО ПРАВА

Рахматова С.К., студентка 1 курса ОП «Юриспруденция»
Кусманова Л.Е., сениор-лектор кафедры «Юриспруденция»
Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Обычное право казахов – неотъемлемая часть правовой истории народов мира. Изучение норм традиционного права позволяет установить степень действия в Казахстане общих закономерностей всемирного исторического процесса.

На сегодняшнее правовое развитие казахстанского общества прямо либо опосредствованно будет влиять самобытное, оригинальное по своему содержанию древнее право казахов, которое было в широком смысле законом и властью, источником общественного бытия и нравственности, искусством и духовной ценностью. Этими чертами обусловлены его жизненность и удивительная устойчивость перед лицом целенаправленного и мощного натиска мусульманского права, монгольского права и других иноземных систем права таких же кочевых, полукочевых, оседлых и земледельческих культур и государств, в том числе русского законодательства. Их влияние на Казахское право не переросло в разрушительную силу. Оно затрагивало лишь верхушки общества, отдельные его социальные пласты. Доминирующая регулятивная позиция и импульс саморазвития Казахского права сохранились до новейшего времени.

В дореволюционном казахском обществе, не знавшем письменного права, обычно-правовые установления имели важнейшее социально-регулятивное и управленческое значение. Обычное право было не только мощным средством, поддерживающим и консервирующим отсталые патриархально-феодальные общественные и политические отношения в крае. Оно составляло правовую основу этого строя. Без изучения обычного права казахов, выработки конкретных, аргументированных взглядов на его природу, как и подчеркивают многие видные ученые, нельзя всесторонне исследовать историю народа. Именно это обстоятельство обуславливает актуальность научной разработки проблем обычного права казахов.

Обычное право вплоть до 1871 г. оставалось важнейшим источником права, несмотря на активное проникновение начал и норм имперского законодательства. Изучение обычно-правовых норм позволяет восстановить реальную практику общественных отношений, «изнутри» взглянуть на имманентный механизм и систему обычного права в целом, на его свойства и значения в жизни общества, в особенности в его социально-классовых отношениях.

Принято считать, что казахское обычное право, как и обычное право других народов, есть совокупность норм господствующего класса, санкционированных и гарантированных государственной властью, в целях охраны общественных отношений и порядков, выгодных и угодных господствующему классу. Казахское обычное право устанавливалось и санкционировалось ханами, султанами, биями и другими представителями феодально-родовой знати для охраны патриархально-феодальных отношений.

Обычное право имело большое значение для многих сторон жизни общества и народа, так как довольно высока была его творчески-регулирующая роль в жизнедеятельности общества. Это органический атрибут общественно-политической системы, связанный с нею всем своим содержанием и бытием. По содержанию, структуре, по институтам и нормам обычного права, по их внутренним и внешним связям можно во многом судить и о социально-экономической и политической природе и организации казахского общества.

Обычно-правовые нормы, сформировались и постепенно развивались на почве отсталых патриархально-феодальных отношений, занимавших господствующее положение в обществе в условиях кочевой и полукочевой форм хозяйствования, превратились в довольно устойчивую и развитую систему. Она оказалась конкурентоспособной в периоды колонизации края царской Россией. Вводимые новой администрацией правовые институты, заимствованные из иных систем права, вытесняли вековые обычно-правовые нормы казахов из некоторых сфер общественных отношений в отдельных регионах и хозяйственных зонах или действовали одновременно.

Кроме того, они оказывали заметное влияние на обычно-правовые нормы, видоизменяли или ускоряли их развитие особенно тогда, когда выделяемые правовые институты выражали более развитые формы общественных отношений и были приложимы к условиям казахского общества. Однако, как бы ни росло с годами влияние русской системы права и системы исламского права (шариата), важнейшие области общественных отношений дореволюционного казахского общества продолжали регулироваться преимущественно обычно-правовыми нормами.

Престиж обычно-правовых норм был значителен еще и в начале XX века, в особенности в областях семейно-брачных, хозяйственных и имущественных отношений внутри кочевых и полукочевых обществ. Правда, к этому времени несколько ослабили позиции уголовных обычно-правовых норм ввиду активного наступления на них местных царских властей, интересы которых непосредственно затрагивались ими.

Как указывал К. Маркс, при переворотах и больших изменениях в экономических и социально-политических отношениях право публичное и уголовное подвергается более интенсивным изменениям, нежели право гражданское, нормы которого могут сохраняться или приспосабливаться к новым обстоятельствам экономики и социальных отношений. Аналогичное явление происходило и в условиях Казахстана, с той особенностью, что существенные сдвиги в казахском обществе в XVIII-XIX в.в. во многом были связаны с изменением внешнеполитического его положения – вхождением Казахстана в состав России. Однако обычно-правовая система в присущей ей основной конструкции не разрушилась, хотя претерпела определенные нормативные и функционально-содержательные изменения.

Обычно-правовая система Казахстана выражала природу и бытие феодальных отношений, основанных на кочевом, полукочевом скотоводческом хозяйстве с сильными пережитками общинно-родовой организации. Обусловленный ими культурный уровень и микропонимание населения, взятые в целом, были низкими и примитивными, что, однако не исключало своеобразных проявлений духовной культуры народа. Так, разрешение споров и конфликтных ситуаций, судебное разбирательство непременно предполагали состязание в красноречии. Нередко правым и в почете оказывался тот, кто был более красноречив. Вот почему, как правило, представлять интересы аульной

общины и рода призывались не только влиятельные люди, но и рядовые кочевники, владеющие словом.

Говоря о понятии казахского обычного, права мы должны выяснить значение термина «адат». У восточных народов он употребляется для обозначения обычаев или правил поведения, соблюдающихся в обществе в силу установившейся традиции.

Среди ученых нет единого мнения по поводу происхождения этого термина. Общеизвестно, что «адат» - слово арабского происхождения, означающее «обычай». Но этим семантика его не исчерпывается. Чаще всего в нашей научной литературе слово «адат» употребляется для обозначения совокупности обычно-правовых норм. В Большой Советской Энциклопедии «адат» употребляется следующим образом: «Адат – обычное право у народов, среди которых распространен ислам. Адат противопоставляется шариату – религиозному мусульманскому праву, имеющему источником Коран».

Однако слово «адат» не тождественно обычному праву. Под «адатом» следует понимать вообще обычай народа, т.е. значение термина «адат» шире, чем обычное право, которое является совокупностью юридических обычаев. На этот факт указывали исследователи обычного права еще в конце XIX в.

У казахов термин «адат» употребляется для обозначения обычая, причем не делается разграничение между правовым и неправовым обычаем. В казахском языке употребляется и другой термин, более соответствующий точному смыслу обычного права – «зан». Однако под этим термином подразумевается не только обычное право, но и закон.

Обычай – регулятор общественных связей людей и отношений, наиболее древний и разветвленный, наиболее мощный и авторитетный норматив поведения. Сила обычаев обусловлена тем, что они сформировались и развились внутри самого общества, как его естественный продукт и неперенный атрибут жизнедеятельности и существования самого общества.

Нормы обычаев сильны тем, что они выполняются как должное. Вследствие этого обычаи обладают силой действия по инерции как ни одно другое поведенческое правило. Внедрившись в психологию членов общества, нормы обычаев с трудом «выводятся» и вытесняются из нее другими нормативами не без вмешательства внешних факторов и стимулов.

Санкционированные политической властью обычаи становятся правовыми событиями. Они в одинаковой степени обладают признаками, как обычаев, так и правовых норм, в то же время, не являясь теми и другими по своей определенности, формализованности и императивной силе действия. Известные в истории права сборники обычно-правовых норм («Жеты-Жаргы», «Установления Касым-хана» и др.), как правило, являются неполными и охватывают правила, относящиеся к наиболее важным областям регулируемых отношений.

Изучение обычного права казахов, дошедшего до новейшего времени как живая и действующая система нормативов, дает немало интересного и

поучительного для познания общих и специфически региональных закономерностей его развития.

Попытки кодифицировать обычаи и тем самым придать им силу обычного-правового закона предпринимались и в истории Казахстана. В первой четверти XVI в. Касым-хан серией своих судебных решений подтвердил важность и признанную силу ряда «древних» норм. И, как гласит предание, он на одном из собраний знати, баев и влиятельных степных вельмож объявил о необходимости придерживаться многих из этих норм и использовать в разбирательствах споров. Таким образом, комплексу норм, обычаев, возможно, скорректированных, была придана властная сила. Этот акт вошел в историю как «Установление Касым-хана». Вряд ли оно имело первоначальную письменную форму, хотя его поздние записи вполне могли быть. Развитая устная культура, характерная для кочевого общества казахов в свое время, нет сомнения, с достаточной полнотой отразила и запечатлела эти нормы. Аналогичное правовое установление приписывается Есим-хану, жившему в конце и первой четверти XVI в. Оно вошло в историю как «Есимханнын ескі жолы», т.е. «Уложение Есим-хана».

Этими и последующими установлениями ханской власти охватывались только малое число обычаев, наиболее важных с точки зрения внутренней и внешней политики государства, интересов его укрепления и управления обществом.

Обычно-правовая система, характерная для средневекового кочевого и полукочевого казахского общества включала нормы обычаев, санкционированные ханской властью в форме ее установлений и решений и получившее признание в процессе деятельности бийских судов.

Развитие и обогащение обычного права казахов, в т.ч. и под влиянием инонациональных правовых систем, происходило так же медленно, как и сам процесс прогресса казахского общества. Разумеется, оно в течение своей истории заимствовало немало норм от соседних государств, с которыми, так или иначе, контактировало казахское общество по разным каналам и с разной степенью интенсивности в различные периоды. Однако местные народные обычаи все же оставались основными источниками обогащения и развития правовой системы Казахстана в XVI-XIX в.в. Такое положение объяснялось, с одной стороны, неразвитостью, можно сказать отсутствием законодательной функции ханской власти в Казахстане, а с другой – прочными позициями обычаев и обычно-правовых норм во внутренней жизни крестьян-скотоводов, составляющих абсолютное большинство населения.

Нормы обычаев и обычно-правовые нормы у казахов не всегда имеют четкие границы. Они могут быть обозначены во многом условно, в ходе аналитической деятельности. Иначе и не могло быть, поскольку обычное право постоянно черпало регулятивное содержание и обогащалось за счет норм обычаев, происходило как бы непрерывное «переливание» обычаев в обычно-правовые нормы.

Обычное право по своему составу было неоднородным. Оно включало различные по характеру нормы и институты, которые не были строго отделены

друг от друга, функционируя, они причудливо переплетались, взаимодействовали, влияли друг на друга.

Краткий консерватизм обычного права казахов обусловил сохранение в нем, даже в XX в., норм и целых институтов, корни которых уходят в глубокое историческое прошлое. Поэтому в обычном праве очень трудно зачастую отличить позднейшие его нормы от древнейших.

Казахское обычное право - это неписаное право. Оно построено на ряде основных нормативных институтов и на множестве кратких, легко запоминающихся и в то же время выразительных изречений, содержащих основополагающие материальные и процессуальные нормативы. Последние, как правило, являются отправными началами для выведения, толкования, адекватных конкретным жизненным случаям.

Обычно-правовая система как таковая по сравнению с писаным законодательством выглядит несложной, неразвитой и простой по содержанию и структуре. Это закономерно. Обычное право исторически, по времени, предшествует писаному праву и выражает менее развитые общественно-политические отношения.

Обычно-правовые нормы неотъемлемая часть, органический элемент истории казахского общества. В них отразились особенности развития патриархально-феодалных отношений, структуры хозяйства и быта, уровень мышления народа. Будучи регулятором общественных отношений обычное право не только служило их потребностям, но и отражало черты, глубоко присущие им. Социально-экономическую и политическую историю дореволюционного Казахстана невозможно изучать изолированно от обычно-правовой его системы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абдрасулов Е.Б. Толкование норм права в истории правовой мысли/ Е.Б.Абдрасулов. –Алматы. -2000г. – 147с.
2. Ахметова Н.С. Обычное право казахов и его характерные черты / Н.С.Ахметова // Проблемы казахского обычного права. -АлмаАта: Наука. - 1989г. – С.18-23.
3. Алимжан К. Суд биев как институт обычного права / К.Алимжан // Мысль. -1999г. -№ 6. – С.78-83.
4. Алимжан К. О понятии обычного права/К. Алимжан//Правовая инициатива.-1998 г. -№1. –С.36-40.
5. Алимжан К. О понятии источника права/ К.Алимжан//Правовая инициатива. –1998 г. - №2. –С.27-29.
6. Зиманов С. Состояние и задачи разработки проблем обычного права. /С.З.Зиманов// Проблемы казахского обычного права. Алма-Ата, 1989г. – С.7-15.
7. Кенжалиев З.Ж., Даулетова С.О. Казахское обычное право в условиях Советской власти (1917-1937 гг.). / Кенжалиев З.Ж и др. -Алматы, 1993г. – С.44-50.

8. Материалы по истории государства и права Казахстана: вторая половина XIX – нач. XX в. / Сост.: С.Сартаев, С. Созакбаев. Алматы, Атамұра: Казахстан, 1994г. – 280с.

10. Материалы по казахскому обычному праву: Сборник. Составители: Т.М. Культелеев, М.Г.Масевич, Г.Б.Шакаев. Алматы: Жалын, 1998г. – 464с.

11. Оналбаев Т.О. Становление обычного права казахов и особенности его развития/ Т.О.Оналбаев//Вестник КазНУ.Серия юридическая. –2005. -№1. – С.150.

УДК 343.6

КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И ОСОБЕННОСТИ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КРИМИНАЛЬНОМУ СУИЦИДУ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Сабырбаев А.К., магистрант ОП Юриспруденция

Научный руководитель: Калиакперова Е.Н., д.ю.н., профессор

ВКУ им. С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

e-mail: elenamanina@mail.ru

В последние годы проблема суицидального поведения среди несовершеннолетних привлекает внимание исследователей и специалистов в сфере криминологии, психологии и социальной работы. Согласно данным Генеральной прокуратуры Республики Казахстан, уровень суицидов среди несовершеннолетних остаётся высоким, что требует разработки специальных мер профилактики и методов раннего выявления предсуицидальных состояний. В этой связи особенно важным является выявление причин и факторов, способствующих криминальному суициду, а также изучение особенностей противодействия этому явлению.

Цель исследования – изучение криминологической характеристики суицидального поведения среди несовершеннолетних и выявление методов его профилактики.

Методы исследования включают криминологический анализ, а также сравнительное изучение литературных источников, посвящённых данной теме. Данные исследования опираются на актуальную статистику Генеральной прокуратуры РК и данные Министерства внутренних дел России, отражающие динамику криминального суицида среди несовершеннолетних.

Несмотря на усилия государственных органов и внедрение мер профилактики, число суицидов среди несовершеннолетних остаётся на критически высоком уровне как в Казахстане, так и в России. По данным за 2023 и 2024 годы, около 30% случаев суицидов среди несовершеннолетних были связаны с воздействием криминогенных факторов [1]. Эта проблема подчеркивает необходимость детального анализа криминального суицида, что позволит определить меры для его предупреждения.

Кроме того, в России и Казахстане действует различное законодательство в сфере профилактики детской преступности и суицидального поведения, что позволяет провести сравнительный анализ подходов в обоих государствах. Согласно исследованиям российских авторов, причины криминального суицида включают воздействие криминальной среды, семейные проблемы и влияние со стороны социальных сетей.

Суицид среди несовершеннолетних является сложным и многофакторным явлением, обусловленным широким спектром социально-психологических, семейных и криминогенных причин. К числу факторов, способствующих суицидальному поведению среди подростков, относятся семейное неблагополучие, проблемы с социальной адаптацией, учебные трудности, а также воздействие криминальной среды и негативного социального окружения. Нестабильная социальная среда, эмоциональная нестабильность, отсутствие надлежащей поддержки в семье и в учебных заведениях, равно как и отсутствие должного контроля со стороны органов профилактики, способствуют формированию суицидальных наклонностей у подростков. В криминологии такие случаи квалифицируются как особая форма девиантного поведения, которая в ряде случаев может быть спровоцирована криминальными факторами и влиянием криминальной среды.

Криминальный суицид представляет собой форму суицидального поведения, при которой подростки совершают самоубийство под воздействием или давлением со стороны криминальных элементов либо вследствие влияния криминогенных факторов, включая запугивание, психологическое давление, шантаж и манипуляции. Существенную роль в развитии криминального суицида играют несовершеннолетние, которые либо являются жертвами криминальных группировок, либо подвергаются негативному воздействию в процессе социализации, что является предметом изучения криминологической виктимологии. На основе данных научных исследований казахстанских и российских авторов, таких как Рахимова Н.А. и Исаков М.С., можно утверждать, что криминальная среда оказывает разрушающее воздействие на формирование личности подростка, создавая предпосылки для суицидального поведения.

К числу основных криминогенных факторов, способствующих криминальному суициду, относятся такие элементы, как влияние криминальных группировок, участие в противоправной деятельности, наличие регулярного контакта с лицами, ведущими асоциальный образ жизни, а также воздействие негативных моделей поведения, транслируемых в средствах массовой информации и социальных сетях. Суицид в таких случаях нередко является следствием принудительного или манипулятивного воздействия, когда подростки подвергаются угрозам и принуждению к самоубийству со стороны криминальных элементов. Этот вид воздействия называется виктимизацией, когда несовершеннолетний становится жертвой преступного влияния и поощрения антиобщественного поведения, что в итоге приводит к его саморазрушению.

Психологические и социальные предпосылки суицида среди подростков часто связаны с их повышенной эмоциональной лабильностью, отсутствием устойчивых жизненных ориентиров и недостаточной зрелостью когнитивных процессов. Подростки находятся в уязвимом возрасте, когда легко поддаются внешнему давлению, особенно если они оказываются в неблагоприятных условиях. Кроме того, неблагоприятная социальная среда, в том числе в виде неблагоприятной обстановки в семье, повышает вероятность подверженности подростков влиянию криминальных структур и группировок, способных эксплуатировать их психологическую неустойчивость в своих целях.

Криминологическая профилактика суицидального поведения несовершеннолетних требует комплексного межведомственного подхода, который предполагает усиленное взаимодействие правоохранительных органов, образовательных учреждений и служб социальной защиты. Одним из ключевых аспектов профилактики является работа с семьями, находящимися в социально опасном положении, и активная поддержка уязвимых категорий несовершеннолетних в рамках программ социальной адаптации и психологической поддержки. Профилактические меры, нацеленные на предотвращение криминального суицида среди подростков, включают своевременное выявление лиц, находящихся в зоне риска, их защиту от криминальных воздействий и создание безопасной социально-психологической среды.

Кроме того, важное значение имеет законодательное регулирование и введение специальных норм, направленных на защиту несовершеннолетних от воздействия криминальных структур. В Казахстане, например, принят Закон «О правах ребёнка в Республике Казахстан», который закрепляет основные принципы охраны прав и интересов детей, а также предписывает меры защиты несовершеннолетних от воздействия криминальных факторов. В России аналогичное законодательство включает положения о защите детей в Уголовном кодексе РФ и других нормативных актах, регулирующих деятельность по предупреждению правонарушений среди несовершеннолетних.

Значительным направлением в профилактике криминального суицида является психологическая реабилитация подростков, прошедших через травматические ситуации и столкнувшихся с криминальными угрозами. Программы социальной и психологической реабилитации должны быть направлены на развитие устойчивости к внешним негативным влияниям, умение распознавать манипуляции и защищать свои права в сложных ситуациях. Кроме того, введение образовательных курсов, формирующих правовую грамотность подростков и навыки противостояния психологическому давлению, может способствовать снижению уровня криминального суицида среди несовершеннолетних.

Таким образом, криминологическая характеристика криминального суицида среди несовершеннолетних показывает, что данное явление обусловлено комплексом социальных, психологических и криминогенных факторов. Эффективное противодействие ему требует комплексного подхода,

объединяющего правовые меры, социальные программы и индивидуальную поддержку подростков и их семей.

Исследования показывают, что депрессия, тревожные расстройства и невысокий уровень адаптации к стрессовым ситуациям часто приводят к суицидальным мыслям у подростков. Однако в случаях криминального суицида особое значение приобретают также такие факторы, как угрозы, шантаж и принуждение со стороны криминальных структур [2].

Особую роль в развитии суицидальных наклонностей играет криминальная среда, которая воздействует на несовершеннолетних через социальные сети, криминальные группировки и неблагополучные районы проживания. Исследования показывают, что дети, вовлечённые в такие круги, более подвержены криминальному суициду [3].

Семья, как основной институт социализации, способна оказывать как положительное, так и отрицательное воздействие на формирование личности ребёнка. В дисфункциональных семьях, где присутствуют проявления насилия, алкоголизма или наркотической зависимости, вероятность криминального суицида среди детей значительно повышается.

Согласно статистическим данным Генеральной прокуратуры РК, в 2022 году на территории Казахстана было зарегистрировано 47 случаев суицида среди несовершеннолетних, 15% из которых напрямую связаны с воздействием криминальной среды. Аналогичная тенденция наблюдается и в России, где доля подростков, совершивших суицид под воздействием криминогенных факторов, составляет около 20%.

Профилактические меры, направленные на предупреждение криминального суицида среди несовершеннолетних, должны включать в себя комплекс мероприятий, направленных на выявление подростков, находящихся в зоне риска. Важно создавать профилактические центры и усиливать психологическую поддержку в школах, так как многие случаи подросткового суицида связаны с личностными и психологическими проблемами.

Важную роль играет сотрудничество правоохранительных органов, образовательных учреждений и социальных служб. В Казахстане и России реализуются программы межведомственного взаимодействия, направленные на выявление и профилактику суицидального поведения среди подростков. Тем не менее, по мнению многих исследователей, данных мер недостаточно, и необходим комплексный подход, объединяющий как силовые, так и социальные методы воздействия.

В Казахстане разработан и действует ряд правовых норм и законодательных актов, ориентированных на защиту прав и интересов детей и подростков, включая их защиту от воздействия криминальных структур и деструктивного влияния. Одним из ключевых документов является Закон Республики Казахстан «О правах ребёнка в Республике Казахстан», который закрепляет основные положения, касающиеся охраны прав несовершеннолетних, обеспечения их благополучия и создания безопасных условий для их развития. Закон устанавливает, что государство обязано

защищать детей от любых форм насилия, жестокого обращения, эксплуатации и пренебрежительного отношения, что включает меры профилактики, направленные на предупреждение воздействия криминальных структур.

Законодательство Казахстана также содержит положения, регулирующие порядок межведомственного взаимодействия между правоохранительными органами, учреждениями образования и социальными службами, которые ответственны за выявление случаев, связанных с угрозой благополучию детей. В рамках правовой системы страны внедряются меры, позволяющие оперативно выявлять подростков, подвергающихся давлению или манипуляции со стороны криминальных элементов. Также предусматривается ответственность за вовлечение несовершеннолетних в преступную деятельность или их принуждение к антиобщественным действиям, что позволяет своевременно реагировать на угрозы и защищать права детей.

Кроме того, законодательство Республики Казахстан предусматривает и поддержку детей, оказавшихся в трудной жизненной ситуации, посредством социальных и образовательных программ. Специальные нормативные акты обеспечивают право подростков на получение психологической помощи и доступа к образовательным ресурсам, направленным на формирование правовой грамотности и умения защищать свои права в опасных ситуациях.

Таким образом, криминологическая характеристика и анализ суицидального поведения среди несовершеннолетних показывают, что криминальный суицид является сложным и многофакторным явлением. Важную роль играют как внешние, так и внутренние факторы, включая влияние криминогенной среды и неблагополучные семейные отношения. Для эффективного противодействия криминальному суициду среди несовершеннолетних необходимы комплексные меры профилактики, раннего выявления и взаимодействия государственных структур.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. <https://qamqor.gov.kz/crimestat/indicators>
2. Змановская, Е.В. Криминальная суицидальность среди подростков. М.: Наука, 2021. – 256с.
3. Ратинова, И.В. Влияние криминогенной среды на подростковое суицидальное поведение. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2022. – 234 с.
4. Рахимова Н.А. Суицидальное поведение среди несовершеннолетних: факторы риска и профилактика. // Вестник Казахского национального университета им. аль-Фараби. Серия «Психология и криминология». – 2021. - №4. – С. 67–75.
5. Искаков М.С. Криминальная виктимология и ее роль в профилактике суицидального поведения среди несовершеннолетних. // Право и государство. – 2020. - №3. - С. 122–130.
6. Закон Республики Казахстан «О правах ребёнка в Республике Казахстан» // <https://adilet.zan.kz>

КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ ЖЕНЩИН, ОТБЫВАЮЩИХ НАКАЗАНИЕ В ВИДЕ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ И ПРОБЛЕМЫ ИХ СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ

Сарсенбаев М.С.

Научный руководитель: Төлеген М.Ә., доктор философии (PhD),
профессор

ВКУ им. С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

e-mail: medet_vko87@mail.ru

Преступления, совершаемые женщинами, всегда вызывали интерес у ученых-исследователей.

Криминологическая характеристика личности преступницы специфична. Женская преступность характеризуется рядом особенностей. Например, женщины обладают отличительными психологическими чертами, в том числе связанными с их физиологическими чертами, в отличие от мужчин. Условия жизни мужчин и женщин в современном обществе имеют определенные различия в силу различий выполняемых основных функций их деятельности. Нужно учитывать, например, что женщины являются психологически менее защищенными от различных осложнений в их жизни. Проявление одних и тех же негативных процессов социальной действительности при воздействии на поведение мужчин и женщин получает неадекватное отражение в их сознании, такое различное восприятие приводит к различному криминальному воздействию. Изменение условий жизни влечет различия и в поведении, в отношении к ценностям общества, а также своим собственным ценностям. Нравственно-психологическая жизнь женщины отличается от нравственно-психологической жизни мужчин в силу выполнения ими соответствующих функций в обществе. Кроме того, определяется их биологическими различиями.

Личность преступницы-женщины в такой социальной среде как пенитенциарное учреждение подвержена изменению. Это зависит от множества факторов, в том числе от возрастных, образовательных, профессиональных, иных особенностей осужденной [1].

Образ жизни осужденных в местах лишения свободы можно характеризовать признаками, присущими для другой социальной среды: наличием ценностей, потребностей, интересов, служащих мотивами и регуляторами поведения и деятельности, а также традициями и привычками, сложившимися в коллективе, то есть типичными социальными нормами отношений между людьми, складывающимися в процессе труда, духовной жизни и быта.

В отличие от обычного социального коллектива, в социально-психологической сфере пенитенциарных учреждений существуют ярко выраженные искаженные ценностные ориентации, представления, способные

побудить осужденную на поступок, не свойственный ей вне условий, в которых она отбывает наказание.

Важнейшими показателями личности осужденной женщины являются совершаемые ею преступные и иные антиобщественные деяния. В связи с чем, важно определить в какой степени преступление согласуется с ее жизненной позицией и поведением. Та или иная степень взаимосвязи может влиять на личность осужденной женщины, на ее дальнейшее исправление и ресоциализацию.

Антиобщественные свойства и признаки осужденных женщин проявляются именно в отношении к правилам поведения в обществе, к режиму пенитенциарных учреждений, характеру взаимоотношений в коллективе осужденных. В период отбывания наказания, осужденной к лишению свободы, психические стереотипы, социальные связи разрушаются быстрее, чем у мужчин. Исследования показывают, что совершенные преступления на женщину оказывают более сильное влияние, чем на мужчину. Она значительно медленнее преодолевает инерцию преступной деятельности, значительно труднее и сложнее включается в процесс ресоциализации [2].

Структура личности осужденной женщины должна включать социально-демографические, криминологические, культурно-образовательные и уголовно-правовые признаки, социально-психологические, индивидуальные психологические и биологические данные.

Все вышеуказанные свойства, признаки личности осужденной необходимо изучать на уровне психических процессов, состояний и свойств, то есть выявлять роль и значение социальной среды посредством изучения личностных качеств. Значение социально-демографической и социально-психологической, представление именно о тех чертах личности осужденной, существование которых привело ее к совершению преступления, и представляют степень ее общественной опасности. Особенности социально-демографической характеристики осужденной накладывают отпечаток и на ее преступную деятельность, и на поведение в местах лишения свободы.

Находясь в местах лишения свободы, женщина на протяжении нескольких лет вынуждена контактировать с осужденными, имеющими различные негативные социальные установки, ценностные ориентации, психологические характеристики, в том числе и с теми, кто по тем или иным причинам для нее не желателен.

Будучи осужденными и попадая в места лишения свободы, женщины приносят с собой уже сформированные прежней жизнью психологические аномалии, нередко способствовавшие совершению преступления. Так, подавляющему большинству женщин, находящихся в местах лишения свободы, присущи такие негативные состояния, как тревожность, депрессия, страх, одиночество [3]. В отличие от осужденных мужчин они проявляют меньший интерес к общественно-политическим изменениям, происходящим в стране. Однако они более чувствительны к личностно значимым событиям, проявляют

терпимость к правилам внутреннего распорядка и требованиям, предъявляемым со стороны администрации учреждения.

Попадая в места лишения свободы, женщина вынуждена пребывать в определенной среде, общаться с ограниченным кругом лиц, обязана подчиняться режиму данного учреждения, приспосабливаться к определенным традициям, правилам, взглядам, сложившимся в конкретном учреждении, а также к криминальной субкультуре. В пенитенциарном учреждении криминальная субкультура представляет собой адаптивную среду, в которой осужденной приходится приспосабливаться в первую очередь. В связи с чем, женщины, впервые попавшие в места лишения свободы, в большинстве случаев испытывают психологические и моральные проблемы, связанные с первичной адаптацией.

Вместе с тем, женщины, отбывающие наказание в местах лишения свободы сталкиваются и с проблемами относительно поддержания ранее имевшихся социально значимых связей с семьей, в том числе с родителями, супругами, детьми.

Криминологическая типология позволяет исследовать природу, причины, закономерности зарождения и укоренения криминогенной направленности личности осужденной женщины. Как заметил К.Е.Игошев, именно посредством типологизации создается своеобразная модель личности, поэтому установление соответствия конкретного лица этой модели должно свидетельствовать о его принадлежности к определенному ее типу [4].

Типологию личности женщин, отбывающих наказание в местах лишения свободы, можно характеризовать в результате работы с их личными делами, проводимыми наблюдениями и методом анкетирования и интервьюирования.

В ходе проводимого исследования был выявлен агрессивный тип личности, который характеризуется устойчивостью в проявлении девиантного поведения, заранее обдуманном умыслом на совершение преступления. Отличительным признаком данной категории лиц выступает неуравновешенность, несдержанность, чрезмерная активность, или наоборот, замкнутость и утрюмость. Сущность демонстративного типа личности кроется в самом названии: женщины, отнесенные к указанному типу, совершали преступления показательно, для устрашения окружающих либо с целью приобретения авторитета в преступной среде. Случайный тип личности – преступления этой категорией осужденных женщин совершались обычно в состоянии аффекта, когда умысел на его совершение возникает внезапно, под воздействием складывающихся психотравмирующих ситуаций, и характеризуются импульсивностью в поведении; либо вследствие небрежности или в результате нарушения правил технической безопасности или эксплуатации оборудования при производстве работ, когда потерпевшей причиняется вред здоровью [5].

Особенности психологии и физиологии женщин, характеристика личности, осужденных к лишению свободы, имеют большое значение для организации и эффективности индивидуальной воспитательной работы в период отбывания наказания, а также для организации профилактической работы и в процессе их подготовки к освобождению.

В настоящее время во многих пенитенциарных учреждениях работают штатные психологи, которые проводят работу с каждой осужденной. Необходимость квалифицированных психологов в женских пенитенциарных учреждениях обусловлена наличием достаточно большого количества женщин с расстройствами нервной системы, которые требуют психокоррекции. Использование специальных психологических приемов необходимо для того, чтобы получить наиболее полную характеристику личности осужденной, без которой невозможен выбор самых эффективных методов воздействия в период их ресоциализации, целенаправленного и дифференцированного управления процессом формирования личности.

Наиболее важной и сложной задачей женских пенитенциарных учреждений является подготовка осужденных женщин к освобождению. Женщинам, в отличие от мужчин тяжелее переносить унижение, ассоциирующееся с криминальным прошлым, а также негативное отношение со стороны общества.

Для решения этой проблемы необходимо объединить усилия не только персонала учреждения, но и государственных социальных учреждений, некоммерческих организаций для создания преемственности реабилитационной работы в местах лишения свободы после освобождения. Ведь после освобождения женщинам требуется помощь больше, чем другим категориям лиц, отбывшим наказание, поэтому необходимо создание центров социальной адаптации, которые позволят решить сразу многие постпенитенциарные проблемы, связанные с освобождением из мест лишения свободы, в том числе рецидивную преступность.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Шурухнов Н.Г. Личность пенитенциарного преступника // Социологические исследования. 1993, №3.
- 2 Кононец А., Трифонов О., Качаева М., Качнова Н. Социальные, психологические и психиатрические проблемы женщин, находящихся в заключении // Преступление и наказание. 2005, №3.
- 3 Долгова А.И. Криминология. Учебник для вузов. – Москва, 2001.
- 4 Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация поведения. Горький, 1974.
- 5 Антонян Ю.М., Эминов В.Е. Личность преступника. Москва, 2010.

HR-МЕНЕДЖМЕНТТЕГІ ҚАЗІРГІ ҮРДІСТЕР МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Селиханова Н.Х., Ернар А., Сералиева С.

Ғылыми жетекші: Асубаева А.С., сениор-лектор, экономика магистрі,
Конуспаев Р.К., к.э.н., Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: lotylotimis@gmail.com

Заманауи басқаруды дамытуға қатысты «инновациялық қызмет» қажетті тұжырымдамасын адам ресурсын басқару сапасын және қолдану жалпы сапасын жақсартуға бағытталған кезеңді түрлі контекстегі HR менеджмент теориялық және практикалық мазмұнын және адам ресурсын басқару үдерісінің ұйымдастырушылық-технологиялық ақпараттық негіздерін мақсатты түрде өзгерту яғни олардың жеке және кәсіби дамуын қамтамасыз ететін адам ресурсы беру мекемелері бәсекеге қабілеттілігі. Осы кезде Ресейлік адам ресурсы беру жүйесіндегі инновациялар жаңаша сипатқа ие сол себептен асырылу формалары мен әдістері адамзат дамуының ғаламдық проблемаларына да, Ресей қоғамын реформалаудың әлеуметтік-экономикалық, құқықтық, рухани және саяси процестеріне де байланысты жүзеге асып жатыр екен.

Осы күні елімізде және ТМД елдерінің адам ресурсы беру жүйесі яғни адам ресурсы беру процесі бірнеше рет қайта құрулардан туындаған Қазақстан адам ресурсы басқару мекемелеріндегі шетелде белсенді қолданылатын инновациялық әдістер мен технологияларға көшуге тырысады. Олардың цифрлық экономикасы үшін қызметкерлерді даярлау қажетті адам ресурсы беру үдерісіне инновациялық технологияларды енгізу сол мақсатта елдің дамыған 30 елдің қатарына кіруіне қалай көмектесетін қажет болып тұр.

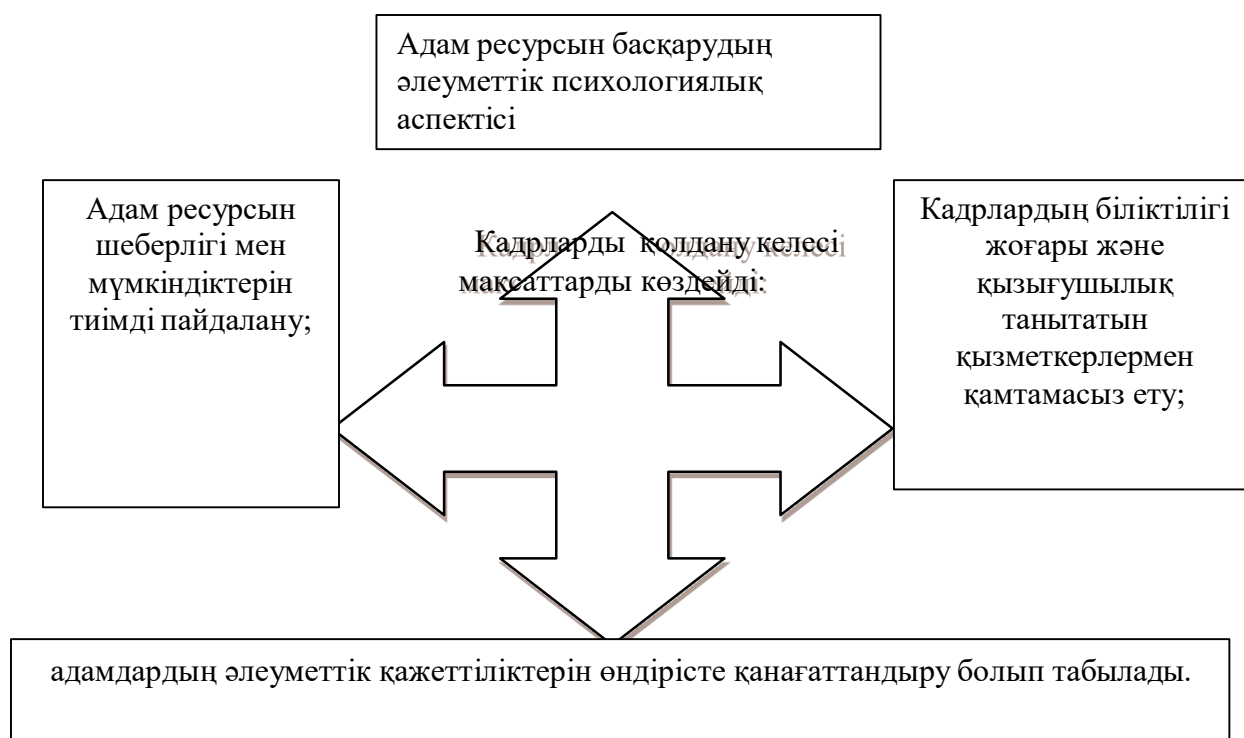
Мысалы, Ресейдегі адам ресурсын басқару салаларындағы инновацияның негізі мұндағы ресейлік адам ресурсы модернизациялау және ақпараттандыру екен, модернизациялаудың басты мақсаты яғни ондағы адам ресурсы жаңашыл беру жүйесінің тұрақты даму механизмін құру отырып және оның оның ХХІ ғасырдың сын-қатерлеріне, елдің әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктеріне сай мүмкін адамдардың қажеттіліктері мен қажеттіліктеріне сәйкестігін қамтамасыз етуде .

Адам ресурсын оларға оқыту және қосымша материалдық қолдауды ұсынып отыр және оң нәтиже беріп отыр.

Осы кезде, жалпы цифрлық экономика соңғы 5 жылда өзгерген адамды басақарудың жаңа әдісін тарту сонымен қатар осыған сай арқылы ұйымдастырылған жүйе таңдау керек. Заманауи әлем мобильді, әлем әлеуметтік желілерге толық интеграцияланғанын боып отырғаны мәлім, бірақта әлем тірі және виртуалды өзара әрекеттесумен ұсынылғанын ескере отырып, адам ресурсы басқару жүйесі кадрларының өзара әрекеттесудің жаңа формаларына қолдану қажет. Шет елде инновациялық қызметтегі адам ресурсын орташа жасының төмендеуі, адам ресурсыдердің саны мен жасының төмендеуі, жас

кадрларды немесе адами ресурстарды көптеп тарту заманауи талаптар болып отыр екен. Осы тенденциясы байқалғандығына HR-менеджменттегі қазіргі үрдістер және мен ерекшеліктер жаңашыл міндетерді орындап отыр.

Әлемдік елдерде халықаралық салыстырмалы зерттеулердің нәтижелерін дамыған Жапония, Сингапур, Қытай провинциялары сияқты көшбасшылар Ресей Федерациясының мәдени осы елдердегі адам ресурсы HR-менеджменттегі қазіргі үрдістер және мен ерекшеліктер жаңаша даму жолын іздеу және оларға ұлттық тәртіптің сәтті тәжірибелерін қолдану, мысалы, Ресейде бейресми адам ресурсы арасындағы шекараны бұза отырып, адам ресурсы басқару барынша ашық болатындығын байқау өте маңызды. Біз бүкіл адам ресурсы ынталы басқару беру жүйесіне қатысты максималды икемділікке қол жеткізген кезде, бұл біртіндеп, негізгі жаһандық үрдіс - бұл бізде шектеулі мүмкіндіктер бар, HR-менеджменттегі Қазақстандық формада және сол түрінде дамытыа аламыз. Қазіргі уақытта бұл әлемдік адам ресурсы кеңістігінде дамып келе жатқан мәдени код. Сондықтан мен бұл тенденцияны көріп, оны белсенді түрде жүзеге асыруға тырысар едім. 51% бұқаралық ақпараттық технологияларды кеңінен пайдалану инклюзивті балаларыд оқыту үшін қолдануда және инновацияны таратудың ең тиімді құралы деп санайды, 35% арнайы курстарды енгізуді, 14% инновациялық орталармен бірлеске қызмет таңдау.

Сурет 1- Адами ресурсты жаңашыл қолдану жүйесі

Басты бағдарлам ретінде «Қазақстан - 2050» бүгінгі күні беліміздегі басты мемлекеттік қызметтің үлгі өзін айтарлықтай тиімді екендігін танытты, алайда қазақстандық үлгі тек жақсы ұйымдастырылған түрде ғана емес, сонымен қатар,

ТМД елдері үшін үлгілі нұсқа ретінде болуы қажет. Белгіленген мәселелі сұрақтарды есепке ала отырып, мекемелерде қазақстандық жүйесінің әрі қарайға жетілдіруде келесі ұсыныстарды бөліп көрсетуге болады.

HR-менеджменттегі қазіргі үрдістер және мен ерекшеліктер анықталған қызметкерлерді орналастыру кезінде қызметкерлерді кәсіпорындарда оларды дұрыс орналастыру және ынталандыру позияларын бақылау керек. HR-менеджменттегі қазіргі үрдістер және мен ерекшеліктер басқару мақсаттары 2 суретте көрсетілген.

Қызмет етуінің ерекшеліктері объективті және субъективті факторлардың бренд-стратегия әдісінде қалыптастырудың әлемдік тәжірибесінде адам ресурсы берудің сапалылығы мен сұранысы әдетте нақты мақсаттар қояды,

- өз қызмет саласындағы бәсекелестері туралы толық нақты білу, яғни нарықтың қандай бөлігіне иесіз және неге талпынатындығыңыз туралы да біліп отыру қажет.

- жас кадрды құқықтық тәрбиелеу саласында одан әрі зерттеуді қажет етеді.

- басқарудағы жаңа технологияларға соған орай технологиялар мен экономикалық ақпараттар яғни ұсыну, кеңес беру және соған орай оқыту яғни біз қол жетімділікті жеңілдетуге;

- HR-менеджменттегі қазіргі үрдістер қол жетімділікті жеңілдету;

- технологиялық ұстанымды енгізу арқылы шағын қала маңындағы ұйымдарда адами ресурсы бойынша әлеуметтік психологиялық фактормен басқаруда инновацияларды қолдану проблемаларды шешуге бағытталған.

Мұндай қиындықты іске асырып нәтижеге жеткен елдер – бұл Италия, АҚШ, Жапония, Германия, Корея, Дания, Ұлыбритания, Франция, Мексика, Чили, Бразилия. Мекеме ғылыми тәжірибелік конференцияларда, семинарларда сөйлеу, жұмыс тәжірибесі ретінде инновацияны сипаттау яғни шетелдік вебинарларға қатынасу керек онлайн форматта өтілетін ,пандемия кезінде жеңіл мүмкіндік болып отыр.

Шет елде мекеменің қызметкерлерді қолдану саясаты тағы талдап қарастыра келе және оларды жүзеге асыратын тікелей жетекшілері де, басқа да бастықтар, әріптестер, бағыныштылар, кадр қызметінің мамандары, сыртқы консультанттар және ең соңында бағаланатын тұлға (өзін-өзі бағалау) қатыса алатынын атап өткен жөн. Жергілікті басқару органдарында, барлық қызметкерлердің жеке құрамын бағалау әдістерімен минималды танысу қиындық тұғызу мүмкін сондықтан бұл қолданылатын әдістер күтілетін нәтиже беретініне кепілдеме болатын заманауи әдістерді әлемдік тәжірибеден алу және қолдану керек.

Бүгінгі таңда қолданылып жүрген көптеген ұйымда HR-менеджменттегі қазіргі ерекшеліктер мекеменің қызметкерлерді қолдану саясаты тағы әдіснамалар өткен ғасырдан бастау алғаны мәлім. Дегенмен бүгінгі әлемде және елімізде бұл әдістер елеулі өзгерістерге ұшырап отыр.

Шет елдерде әртүрлі қызметте жинақталған елеулі тәжірибе өзін-өзі басқарудың үлгілері. Ресейдегі реформалау процесі институттар мен ұйымдық ортаның мемлекеттік басқару —ұйымдарда жаңашыл мекеменің қызметкерлерді

қолдану саясаты тың басымдықтарының бірі дамуының қазіргі кезеңінде ресей адамның жеке бас қасиеттерін есепке алу. Табысты жүзеге асыру мемлекеттік басқару реформасын жасауды көздейді және сапалы мамандар даярлау мен қайта даярлауға қатысатын басқарушылар. Қазіргі уақытта нығайып институционалдық негіздері, қызметкерлерді оқыту, оның ішінде мемлекеттік қызмет жүйесінде, алайда тапшылығы проблемасы заманауи, кәсіби мемлекеттік қызметшілердің сақтайды, өткірлігін, бұл ерекше назар аударуды талап етеді зерттеуге ынталандыру шенеуніктердің сапалы кәсіби даярлау, қайта даярлау және біліктілігін арттыру, басқарушылардың атқарушы билік органдарында. Өткізілетін жүйесін реформалау ұйымда адами ресурстарды қайта даярлау және олардың біліктілігін арттыру әлі әкелді сапалы жақсарту. Әлемде жаңашыл барлық ұйымдар жиынтығы үздіксіз қозғалыста персонлды инновацияға дайындау үстінде болады. Өзара күрделі байланыстардың нәтежесінде креативтік жол таңдап адамның мүмкіндігін тиімді пайдалану моделін жасау.

HR-менеджменттегі қазіргі үрдістер адами ресурсты жаңашыл пайдаланудың әр түрлі әдістемесі бар. Әрі қазіргі кезеңнің проблемаларын ғана түсініп қоймай, оның әр аймағында болып жатқан экономикалық даму деңгейінің ерекшеліктерін біле отырып, жалпы дүниежүзілік шаруашылықтың даму барысын (бағытын) ойластыруды терең түсіну ықпал етеді.

Мұндай жағдай ұйым басқару шешімдердің тиімділігін бағалау және жаңалықтарды қолдану үшін ұйымда қолайлы орта жағдайын жасау технологиясы мен ұйым жетістікке жету коммуникативті құралдармен басқару этикасы мақсатты мен стратегиясы, оның инновациялық құрылымын, басқару қағидаларындағы ынталандыру, тартылған сипаты сияқты өзгермелі факторлар болып табылады.

Мекеме қызметінің басқару шешімдерін жүзеге асрыу мен өндірістің маңызды факторларының бірі жұмыс күші немесе адами ресурс болып табылады, оны тиімсіз пайдалану қызмет тиімділігіне әкелмейді. Шетел тәжірибесін зерттеу мен оны Қазақстан нарығына бейімдеу негізінде заманауи әдістеріне көшу қажеттілігі туындады.

HR-менеджменттегі қазіргі үрдістер және мен ерекшеліктер шетелдіктердің пайымдауымызша, әрбір адам ресурсының еңсесі екі түрлі негізбен көтеріледі. Бірі – рухани, екіншісі – материалдық. Мекеменің қызметкерлерді қолдану саясаты та басты назар оқыту, дамыту, мәнсабын ұйымдастыру және еңбегін бағалап жақсы еңбекақы төлеу.

Бұл бағытта мен мынандай әдістерді ұсынамын:

- Әрбір жеке адамның өзін-өзі ұстауының ерекшеліктерін білу, ол өз кезегінде оның іс-әрекетін, ұжымға керекті бағытта болжауға көмектеседі.
- Тұлғаға психологиялық мысалдар арқылы әсер ету. Ол жеке сипатты мысалдар арқылы жүзеге асады. (өзінің мысалында, белсенді адамдар)
- Жоғарғы басшылықпен ашық түрде сөйлесудің мүмкіндігі, яғни өз ұсыныстарын және ойларын еркін айта алуы.

- Жетекшінің көмегімен және қызметшілердің ұсынған ұсыныстарымен ұжымды ортақ мақсатқа бағыттау. Ол өз кезегінде топтық рухты оятып, жұмыс тиімділігін арттыра түседі.

Кәсіпорын жетекшілігіне моральдық марапаттауға ұсыныстар:

- қызметкерлерге шынайы қызығушылық таныту;
- әрқашан күлімсіреу;
- қызметкердің аты жөнін дұрыстап айту және есте сақтап алу;
- өздері жайлы айту арқылы оларды моральдық марапаттау;
- қызметкердің өзінің бұл кәсіпорынға қымбат екенін сездірту;
- қызметкерлерге жанашырлық және шыдамдылық таныту.

ӘОЖ 330.322

ШЕТЕЛДІК ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫ ТАРТУДЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Сералиева С.Е., Советбекова А.А.

Ғылыми жетекші: Байгужинова А.Ж., сениор-лектор
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: sayaseralieva8@gmail.com

Инвестициялар – бұл ақшалай салымдар, олардың мақсаты табыс табу немесе жинақтарды сақтау. Инвестиция өзінің құрамы жағынан біртекті емес, инвестициялау нысандарына, айналыс өрісіне, негізгі капиталдың ұдайы өндірісіндегі мақсатына, рөліне, қаржыландыру көздеріне қарай негізгі капиталға салынатын инвестиция, шетелдік инвестиция, қоржындық инвестиция түрлеріне бөлінеді.

Саяси тұрақтылық

Заңнаманың тұрақтылығы

Мемлекеттік басқарудың тиімділігі

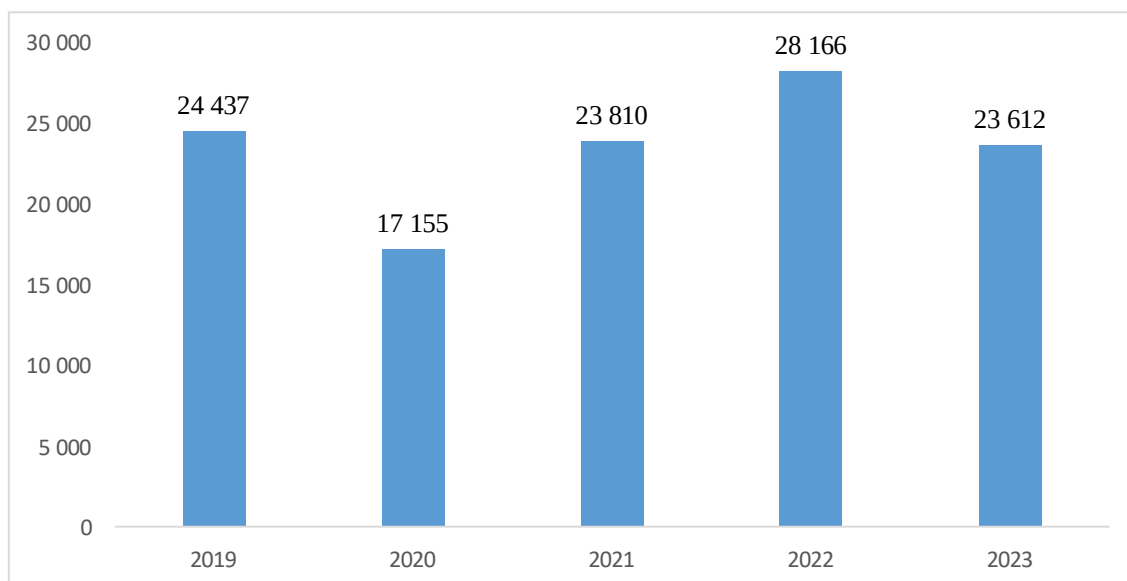
Сурет 1- Шетелдік инвестицияларға әсер етуші факторлар

* [1] әдебиет негізінде автормен құрастырылған

Шетелдік инвестиция – бұл пайда табу мақсатында шетелдік субъектілер жасаған кәсіпкерлік және басқа да қызмет нысандарына салынған инвестициялар. Шетелдік инвестициялардың объектілері өндірістік және сауда кәсіпорындары, экономиканың әртүрлі салаларының объектілері, бағалы қағаздар, зияткерлік және мүліктік құқықтар бола алады. Өз кезегінде Инвестициялар субъектілері жеке және заңды тұлғалар, қаржы-өнеркәсіптік

топтар, мемлекеттер және халықаралық мекемелер болып табылады. Шетелдік капиталды нақты және материалдық емес активтерге салу экономиканың өсуіне ықпал етеді, өндірісті ұлғайтуға көмектеседі және нәтижесінде мемлекеттің жалпы әл-ауқатын жақсартады. Кез келген үкіметтің міндеті-елге мүдделі инвесторларды неғұрлым белсенді тарту үшін инвестициялық ахуалды жақсарту. Шетелдік инвестицияларға әсер етуші факторлар төмендегі 1-ші суретте көрсетілген.

Қазақстанда қолайлы географиялық орналасуы да артықшылық болып табылады. Мәселен, мысалы, Қазақстан Жібек жолындағы негізгі буын болып табылады және Еуропа мен Азияны байланыстырады. Біз транзиттік елдің рөлін атқарамыз және қазір біздің рөліміз геосаяси тұрақсыздықтан туындаған логистикалық тізбектегі мәселелерге қарамастан күшейіп келеді. Қазақстанға шетел тікелей инвесторлардан әкелінген тікелей инвестициялардың жалпы ағыны 2-суретте бейнеленген.

Сурет 2- Қазақстанға тікелей инвестициялар көлемі, млн.АҚШ.доллары
* [2] әдебиет негізінде автормен құрастырылған

2022 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстанға тартылған тікелей шетелдік инвестициялардың жалпы көлемі \$28 млрд-ты құрады, бұл 2021 жылғы көрсеткіштен 17,7%-ға артық (\$23,8 млрд). Сондай-ақ бұл соңғы 10 жылдағы рекордтық көрсеткіш – 2012 жылы тікелей шетелдік инвестициялар көлемі \$28,9 млрд болған. [3]

2023 жылғы Қазақстанға тартылған тікелей шетелдік инвестициялардың жалпы көлемі \$23,6 млрд-ты құрады, бұл 2022 жылғы көрсеткіштен 15,7 %-ға кем.

Шетел инвестициясы салынатын салалар (кесте-1)

* жылу - энергетикалық кешен;

* металлургиялық кешен;

* мұнайхимиялық кешен және химиялық өнеркәсіптің жеке өндірістері;

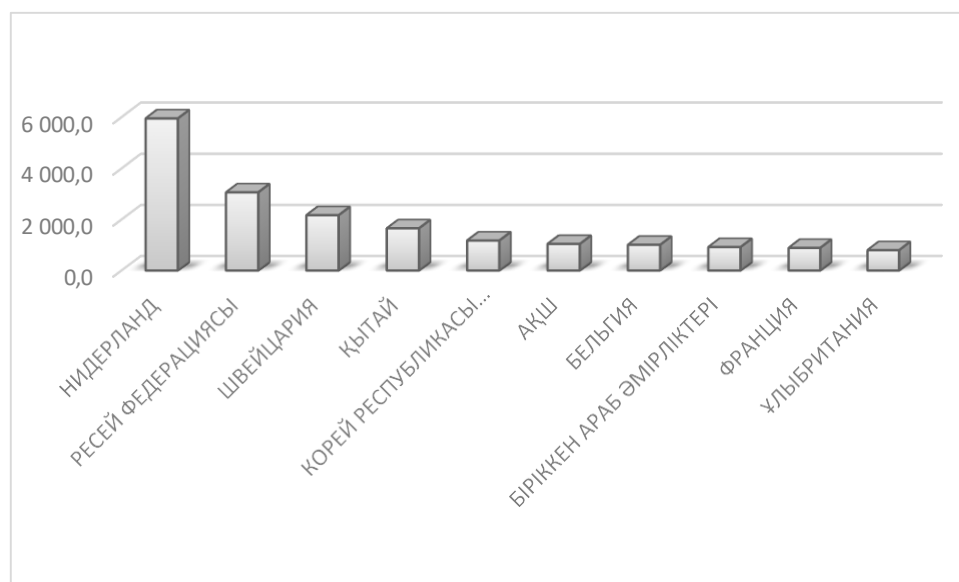
* коммуникация және байланыс;

* агроөнеркәсіптік кешен, әсіресе, өңдеуші кәсіпорындар.

Кесте 1 - Қазақстанға шетелдік тікелей инвестициялардың экономикалық қызмет түрлері бойынша жалпы ағыны

Экономикалық қызмет түрлерінің атауы	2019	2020	2021	2022	2023
Ауыл, орман және балық шаруашылығы	14,85549	9,54377	36,29993	32,4789	49,54216
Кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу	13683,08	8226,51	9723,829	12079,99	8625,2
Өңдеу өнеркәсібі	3460,792	3175,781	5466,597	5554,199	5388,004
Электрмен жабдықтау, газ, бу беру және ауа баптау	249,3465	134,6437	229,4483	635,6148	400,015
Сумен жабдықтау; кәріз жүйесі, қалдықтардың жиналуын және таратылуын бақылау	26,98818	42,8274	7,20839	11,59972	10,27845
Құрылыс	722,9658	514,3449	722,3288	702,3249	636,5355
Көтерме және бөлшек сауда; автомобильдерді және мотоциклдерді жөндеу	2985,271	2638,575	3716,883	5251,757	4992,241
Көлік және қоймалау	1104,643	897,3375	1015,191	1164,812	1120,227
Тұру және тамақтану бойынша қызмет көрсету	196,5376	112,1063	160,4528	104,5644	161,8018
Ақпарат және байланыс	126,8919	211,3123	428,2994	394,7291	378,5414
Қаржы және сақтандыру қызметі	1033,711	1001,01	1614,36	650,5862	937,7168
Жылжымайтын мүлікпен жасалатын операциялар	59,91153	-105,621	-9,55056	103,2939	379,2726
Кәсіби, ғылыми және техникалық қызмет	610,2874	219,392	540,1665	1253,684	378,6643

Әкімшілік және қосалқы қызмет көрсету саласындағы қызмет	193,7	154,9	126,7	130,8	85,9
Мемлекеттік басқару және қорғаныс; міндетті әлеуметтік қамтамасыз ету					
Білім беру, денсаулық сақтау және әлеуметтік қызмет, өнер, ойын-сауықтар және демалыс	25,4	23,1	23,5	60,5	38,1
Өзге де қызметтер түрлерін ұсыну	-57,5	-100,7	8,3	35,4	30,0
Үй қызметшісін жалдайтын және өзі тұтыну үшін тауарлар мен қызметтер өндіретін үй шаруашылықтары қызметі		0,1			
Жиынтығы	24 437	17 155	23 810	28 166	23 612

Сурет 3 - Қазақстанға шетел тікелей инвесторлардан әкелінген тікелей инвестициялардың елдер бойынша жалпы ағыны (2023 жыл)

* [2] әдебиет негізінде автормен құрастырылған

Республикаға тартылған инвестициялар көлемі бойынша көш бастап тұрған елдер: Нидерланды – \$5,95 млрд (өсім – 29,7%), Ресей – \$3,06 млрд (+99,7%), Швейцария – \$2,17 млрд (-21,5%), Қытай – \$1,65 млрд (+15,3%), Оңтүстік Корея – \$1,18 млрд (-21,1%), АҚШ – \$1,04 млрд (-79,7%), Бельгия – \$1,01 млрд (-35,5%), Біріккен Араб Әмірліктері – \$917,8 млн (+120,3%), Франция – \$884,5 млн (+14,8%), Ұлыбритания – \$794,5 млн (+20,1%).

Тікелей шетелдік инвестициялардың артықшылықтары:

1. Экономикалық даму үшін қаржылық ресурстарды тартады.
2. Жаңа технологиялар, дағдылар, Білім және т. б. әкеледі.
3. Адамдар үшін көбірек жұмыс мүмкіндіктерін жасайды.
4. Елде бәсекеге қабілетті бизнес ортасын қалыптастырады.
5. Секторлардағы өнімдер мен қызметтердің сапасын жақсартады.

Теріс әсері:

1. Аймақтың инфрақұрылымына бақылау орнатылғаннан кейін немесе жаңасын жасау арқылы,

2. Қолда бар инфрақұрылымға бақылау орнату арқылы немесе жаңасын жасай отырып, жергілікті өндірушілердің ығыстырылуы орын алады. Сонымен қатар бұл шетелдік компаниялардың пайдасына сұранысты өзгертеді.

3. Аймақтық нарықты басып алу, содан кейін шетелдік нарықты құру компаниялар ұлттық экономиканың тірегі болып табылады. Бұл ұзақ мерзімді шарттар, технологиялық, маркетингтік келісім-шарттар арқылы жүзеге асырылады. Егер аймақтың қаржылық қателіктері болса, онда бұл шетелдік инвестициялардың түсуінде маңызды рөл атқарады.

4. Табиғи және экологиялық ресурстарды пайдаланудың экологиялық салдары-халықтың денсаулығына зиян келуі.

5. Жергілікті кадр ресурстарын, ғылыми әзірлемелерді өз мақсаттары үшін пайдалану.

6. Ішкі инвесторлардың өзі үшін тиімді жобаларды жүзеге асыруға әлеуетін төмендету.

7. Кейбір жағдайларда шетелдік инвестициялар қылмыстық топтардың ақшасын жылыстатуға арналған қылмыстық синдикат.

8. Тікелей шетелдік инвестициялар елдің валюта бағамына теріс әсер етуі мүмкін.[4]

Тікелей шетелдік инвестициялардың оң және теріс жақтары тікелей шетелдік инвестициялардың бір жағынан керемет тиімді кадам немесе екінші жағынан үлкен апат болуы мүмкін екенін көрсетеді. Түпкілікті нәтиже инвестициялық шешім қабылдағанға дейін жүргізілген зерттеулерге байланысты және жергілікті үкіметтің валюталық саясатын, геосаяси жағдайды, саланы және сұраныс пен ұсыныстың даму перспективаларын талдауды қамтиды. Тиісті тексеру тікелей шетелдік инвестициялардың барлық тәуекелдері мен мүмкіндіктерін сауатты бағалауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. <https://finuslugi.ru/glossariy/>

2. <https://nationalbank.kz/>
3. <https://gov.kz/>
4. "Экономика и социум" №2(11) 2014 «Иностранные инвестиции: плюсы и минусы».

УДК669-1

АНАЛИЗ И ОЦЕНКА СОСТОЯНИЯ ТЯЖЕЛОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РК

Синельников М.А., Кебисбаева Р.К.

Научный руководитель: Байгужинова А.Ж., сениор-лектор
ВКУ им. С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан
e-mail: misha.sinelnikovmih@gmail.com

Тяжёлая металлургия включает производство чёрных и цветных металлов, таких как сталь, чугун и алюминий. Она начала развиваться с древних времён, когда люди научились плавить металлы. Так например, в древней Руси наряду с железом очень широко применялась углеродистая сталь [2]. Одним из ключевых этапов стало появление доменного процесса в Средние века, который привёл к значительному увеличению объёмов производства железа. В XVIII-XIX веках, с началом промышленной революции, металлургия стремительно развивалась, что сыграло важную роль в строительстве железных дорог и судостроении. Изобретение новых технологий, таких как конвертерный процесс и электроплавильные печи, позволило ускорить производство стали и сделать его более эффективным.

Сегодня тяжёлая металлургия остаётся одной из ключевых отраслей мировой экономики. Страны с развитой металлургической промышленностью, такие как Китай, Россия, США и Индия, занимают лидирующие позиции по объёмам производства стали и алюминия. Технологический прогресс привёл к автоматизации производства и внедрению систем управления качеством. Основные игроки отрасли сосредотачиваются на снижении себестоимости производства, повышении эффективности и улучшении экологической безопасности. Современные технологии металлургии включают в себя использование доменных печей для производства чугуна и стальных агрегатов для переработки в сталь. Используются электросталеплавильные печи, конвертеры и другие установки для легирования и очистки металлов. Новые технологии направлены на снижение выбросов и энергоэффективность. Прогрессивные методы, такие как использование водорода вместо углерода в доменных печах, разрабатываются для более экологичного производства.

Металлургическая промышленность является стратегической для многих стран, так как производит материалы, которые используются в строительстве, машиностроении, автомобильной промышленности и оборонной индустрии. Она обеспечивает работу тысяч предприятий и миллионы рабочих мест,

способствует развитию инфраструктуры. Например, металлургия Китая является важным драйвером экономики страны, способствуя её промышленному росту. Высокий уровень экономического развития в большинстве богатых природными ресурсами стран достигается за счет интенсификации их добычи и переработки в готовую продукцию с высокой добавленной стоимостью, а также поставки на международные рынки не только самих металлов, но и конкурентоспособной продукции из них [1].

Однако, тяжёлая металлургия в Казахстане играет важную роль в экономике страны и является одной из ключевых отраслей промышленного производства. Благодаря своим богатым природным ресурсам, Казахстан занимает лидирующие позиции по добыче и переработке металлов на территории Центральной Азии. Рассмотрим подробнее состояние и развитие тяжёлой металлургии в стране. Тяжёлая металлургия в Казахстане начала активно развиваться в советский период. В 1930-1940-х годах были построены первые металлургические заводы, которые обеспечивали производство чёрных и цветных металлов для нужд СССР. Одним из ключевых предприятий стало Карагандинское металлургическое комбинат (КМК), который начал работу в 1960-е годы. В постсоветский период металлургические предприятия стали переходить в частные руки, началась их модернизация, ориентированная на международные стандарты. Производственные мощности сосредоточены на выпуске стали, железа, алюминия и других металлов. Например, "АрселорМиттал Темиртау" остаётся крупнейшим производителем стали в Казахстане и одним из крупнейших в СНГ. Казахмыс, со своей стороны, является крупнейшим производителем меди в стране и одним из крупнейших в мире.

В январе-сентябре 2024г. (Рисунок №1) индекс промышленного производства (далее - ИПП) в Казахстане составил 103,1%. Рост производства наблюдается в горнодобывающей промышленности и разработке карьеров на 1,2%, обрабатывающей промышленности – на 4,8%, снабжении электроэнергией, газом, паром, горячей водой и кондиционированным воздухом - на 5,5%. Среди регионов наибольший рост зафиксирован в Ұлытау, Карагандинской, Туркестанской, Актюбинской областях. Основные показатели работы промышленности в отчетном периоде В январе-сентябре 2024г. произведено промышленной продукции на сумму 36003,3 млрд. тенге, из них в горнодобывающей отрасли - на 16463,9 млрд. тенге (45,7% от общего объема), в обрабатывающей – на 17055,9 млрд. тенге (47,4%).

Сегодня Казахстан является одним из крупнейших производителей стали, меди, свинца и цинка в мире. На сегодняшний день в отрасли черной металлургии Казахстана действует 195 предприятий. Большая часть металлургических заводов сконцентрировано в Костанайской, Карагандинской, Павлодарской, Актюбинской областях, где расположены месторождения с железной рудой и каменным углем [3]. Главными центрами металлургической промышленности остаются города Темиртау, Павлодар, Усть-Каменогорск и Балхаш. Важную роль играют такие компании, как «АрселорМиттал Темиртау», Казахмыс и Eurasian Resources Group (ERG). Эти предприятия обеспечивают

значительные объёмы экспорта металлургической продукции на мировые рынки, в том числе в Россию, Китай и страны Европы. Металлургия в Казахстане приносит значительные доходы в экономику страны, как за счёт внутреннего производства, так и за счёт экспорта. Основными статьями экспорта являются сталь, медь, алюминий и ферросплавы. Экспорт металлургической продукции составляет значительную долю доходов в национальном бюджете. Благодаря своим богатым минеральным ресурсам, Казахстан остаётся привлекательным для иностранных инвесторов.

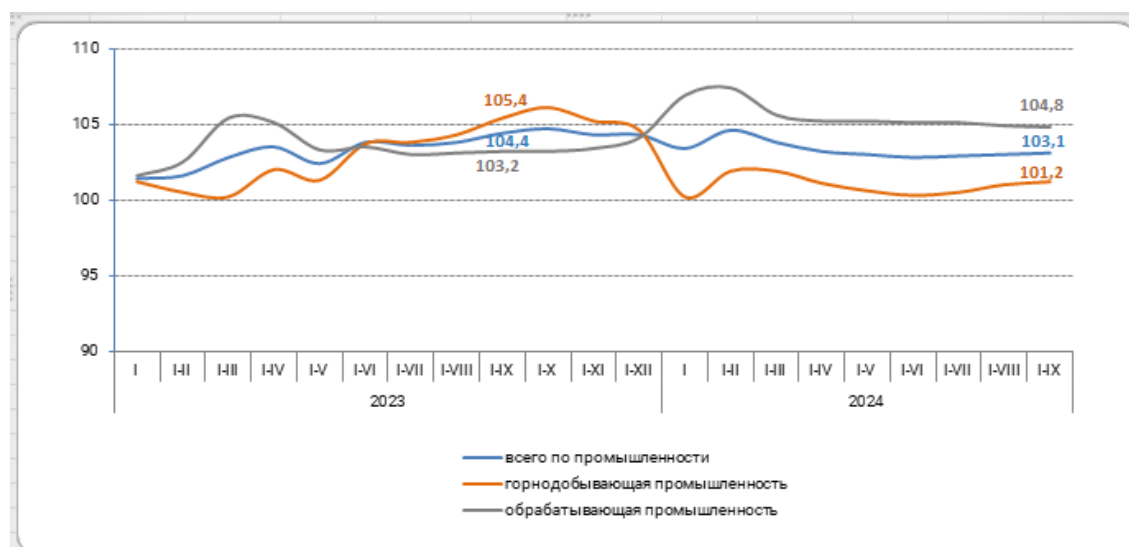

Рисунок 1 - Индексы промышленного производства в % к соответствующему периоду прошлого года) [6]

Рисунок 2 - Индексы промышленного производства в % к соответствующему периоду прошлого года по регионам РК) [6].

Увеличение объемов производства зафиксировано в 13 регионах республики, снижение наблюдается в Акмолинской, Атырауской, Западно-Казахстанской, Жамбылской, Костанайской, Северо-Казахстанской областях и г. Алматы (Рисунок №2).

Казахстанская металлургия активно модернизирует свои производства. Используются современные технологии переработки руды, улучшены процессы плавки и легирования металлов. Ведутся исследования по снижению энергоёмкости и экологического воздействия производства. В последнее время в Казахстане наблюдается рост интереса к "зелёным" технологиям в металлургии, что связано с глобальными трендами декарбонизации и перехода к устойчивому развитию.

Металлургия считается одной из наиболее экологически вредных отраслей из-за выбросов углекислого газа, загрязнения воды и воздуха. Производство стали и алюминия требует большого количества энергии, что связано с высоким потреблением природных ресурсов, в том числе угля. В настоящее время отрасль ищет способы снизить экологический след через внедрение более чистых технологий и переход на возобновляемые источники энергии. Основные проблемы тяжёлой металлургии включают в себя высокий уровень загрязнения окружающей среды, конкуренцию на мировых рынках и зависимость от цен на сырьё. Выбросы в атмосферу загрязняющих веществ – поступление в атмосферный воздух загрязняющих (оказывающих неблагоприятное воздействие на здоровье или деятельность населения, на окружающую природную среду) веществ от стационарных источников выбросов (организованных и неорганизованных). К стационарным организованным источникам относятся неподвижные источники, от которых загрязняющие вещества поступают через системы газоотходов и воздухоотводов (дымовые трубы, аэрационные фонари, вентиляционные шахты и др.). В 2023 году в воздушный бассейн республики поступили такие специфические загрязняющие вещества как свинец и его соединения в количестве 243,5 тонн, марганец и его соединения – 71,3 тонн, оксид меди – 109,1 тонн, кислота серная – 384,0 тонн, хлор – 46,7 тонны, ртуть – 166 килограмм. Фактический выброс данных веществ не превышал объем установленных предельно допустимых выбросов (ПДВ).

Перспективы отрасли связаны с внедрением "зелёных" технологий, такими как декарбонизация производства стали, а также разработкой новых сплавов и материалов с улучшенными свойствами. Цифровизация производства и автоматизация также способствуют росту производительности и снижению издержек. Как и в большинстве стран, металлургическая промышленность Казахстана оказывает серьёзное воздействие на окружающую среду. Основные экологические проблемы связаны с выбросами парниковых газов, загрязнением воздуха и воды, а также накоплением промышленных отходов. Темиртау, центр металлургической промышленности страны, известен своими экологическими проблемами из-за выбросов от металлургического комбината. Однако правительство Казахстана осознаёт необходимость снижения экологической нагрузки. В рамках стратегий устойчивого развития разрабатываются проекты

по снижению выбросов углекислого газа, внедряются более чистые технологии, включая использование возобновляемых источников энергии и переработку отходов.

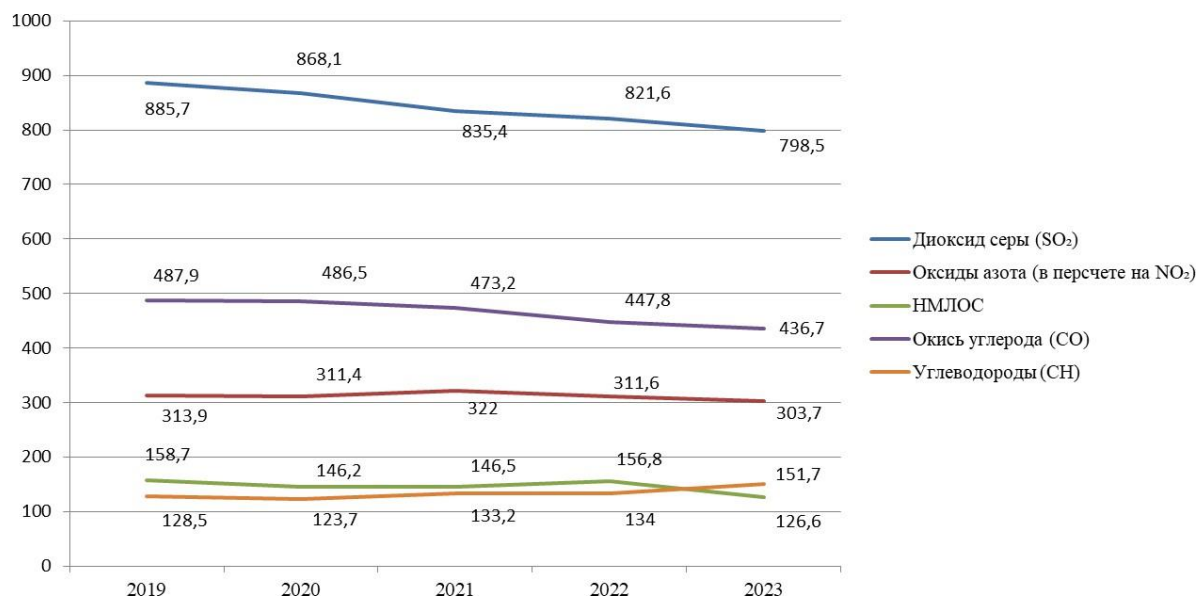

Рисунок 3 - Динамика выбросов основных специфических загрязняющих веществ за 2019-2023 гг в РК (тыс.тонн) [6]

Тяжёлая металлургия остаётся одной из фундаментальных отраслей промышленности, которая напрямую влияет на многие секторы экономики, такие как строительство, машиностроение и оборонная промышленность. Однако с каждым годом вызовы, стоящие перед металлургией, становятся всё более очевидными. Современные условия требуют кардинальных изменений в подходах к производству, управлению ресурсами и воздействию на окружающую среду. Одной из самых серьёзных проблем металлургической отрасли является её негативное воздействие на окружающую среду. Производство стали, чугуна и других металлов сопровождается значительными выбросами парниковых газов, загрязнением воды и воздуха, а также образованием твёрдых отходов.

Будущее тяжёлой металлургии связано с концепцией устойчивого развития. Это включает не только модернизацию производственных процессов, но и изменение отношения к ресурсам и отходам. Так, многие страны и компании переходят на принципы циркулярной экономики, когда отходы производства перерабатываются и возвращаются в производственный цикл. Этот подход снижает зависимость от добычи сырья и уменьшает экологический след. Долгосрочные стратегии устойчивого развития предполагают также активное участие государства в регулировании отрасли. Государственные программы поддержки и стимулирования экологических инициатив, а также развитие международного сотрудничества могут стать важными факторами, способствующими успеху перехода металлургии к более экологичной модели.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Черная металлургия и угольная промышленность - <https://www.gov.kz/memleket/entities/comprom/activities/1181?lang=ru>
2. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси – Б.А.Колчин. (2013г.)
3. . <https://qazindustry.gov.kz/ru/article/1837-obem-proizvodstva-v-gmk-v-kazakhstane-v-yanvare-2021-goda-sostavil-7464-mlrd-tenge>
4. Татарченко Д. М. Металлургия чугуна, железа и стали. (1932г.)
5. Юсфин Ю. С., Пашков Н. Ф. Металлургия железа: Учебник для вузов.(2007г.)
6. <https://stat.gov.kz/>

УДК 339.3

РОЛЬ ТОРГОВЛИ В ФОРМИРОВАНИИ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО СПРОСА

Стрельникова Э.Е., Ильяс А.

Научный руководитель: Байгужинова А.Ж., сениор-лектор
ВКУ им. С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан
e-mail: elonastrelnikova@gmail.com

В современном мире торговля выступает не только посредником между производителями и потребителями, но и активным участником формирования потребительского спроса. Она охватывает широкий спектр продуктов и услуг, предоставляя клиентам возможность удовлетворить свои потребности и желания. Развитие технологий, расширение розничных сетей и постоянная конкуренция между поставщиками создают уникальные условия для изменения предпочтений и поведения потребителей. В этом контексте торговля становится важным фактором, способствующим не только доступности товаров, но и привычкам потребителей, их восприятию ценности продуктов и, в конечном счете, изменению их уровня жизни. В этой статье мы рассмотрим различные аспекты роли торговли в формировании потребительского спроса и проанализируем, как она влияет на экономические процессы и социальные тенденции общества.

Торговля важна для современной экономики, так как имеет особое влияние на потребительский спрос, она образует определенную связь между производителем и потребителем. Торговля создает спрос, обеспечивая доступ к товарам и услугам и удовлетворяя потребности потребителей. Эффективная торговая система позволяет оперативно реагировать на изменения потребительских предпочтений, что способствует увеличению спроса на товары. В современном мире легкость доступа к различным видам товаров и широкому ассортименту товаров заставила потребителей более активно совершать покупки. Кроме того, существенное влияние на цену и доступность товаров

оказывает торговля. Конкуренция между розницей и интернет-магазинами способствует снижению цен и повышению качества обслуживания. Ценовая конкуренция, скидки и акции способствуют тому, что потребители получают товары на более выгодных условиях, увеличивая общий спрос.

В зависимости от изменения вкуса, предпочтений и моды покупателей спрос на продукцию будет колебаться. Со временем люди будут менять свой спрос в соответствии с модой, и они предпочитают продукты, которые соответствуют современной моде. Таким образом, спрос будет больше на продукт по их выбору. Реклама продукта - еще один фактор, влияющий на спрос. Благодаря рекламе продукт станет известен покупателям, и они смогут узнать о новых и усовершенствованных продуктах, доступных на рынке, и их особенностях. Информация, которая передается людям через рекламу, повышает спрос на этот конкретный продукт. Таким образом, всегда существует обратная зависимость между ценой и спросом на продукты.

Динамика роста объемов торговли в Казахстане. Анализ динамики роста розничной торговли 2015-2024 показывает динамичный и стабильный рост объемов торговли, что свидетельствует о том, что потребительский спрос в стране растет и развивается потребительский спрос. Однако в 2020 году наблюдался временный спад из-за пандемии COVID-19. Тем не менее, с 2021 года розничная торговля Казахстана восстановила темпы роста, достигнув рекордных показателей в 2023-2024 годах.

Из таблицы №1 наглядно видно, как различные внешние и внутренние факторы повлияли на отечественную розничную индустрию. Она также подчеркивает важность сезонных изменений – ноябрь и декабрь традиционно являются пиковыми сезонами для подготовки к новогодним праздникам. Данные за 2024 год уже показывают устойчивый, хотя и частичный, рост и рост объемов торговли, демонстрируя устойчивую положительную динамику в этом секторе экономики. За 9 лет объем розничной торговли увеличился более чем в 2 раза (в январе 2015 года объем розничной торговли составлял 446,318.4 млн тенге, а к январю 2024 года — 1,174,337.4 млн тенге)

Таблица 1 - Розничная торговля, млн. тенге

Годы	Январь	Февраль	Март	Апрель	Май	Июнь	Июль	Август	Сентябрь	Октябрь	Ноябрь	Декабрь
2015	446318.4	410928.2	453312.6	455422.0	488897.0	535582.5	537759.5	548987.5	538555.0	554219.9	610445.6	789206.4
2016	492774.1	492200.1	550262.0	560661.3	613571.0	662454.3	666849.5	709167.5	656861.6	667058.8	669137.0	920819.1

2024	2023	2022	2021	2020	2019	2018	2017
1174337.4	1059100.7	727304.8	789372.1	770502.9	694617.8	625735.4	557395.6
1294403.4	1149236.9	894375.4	811846.6	767121.7	697056.3	632486.3	567781.4
1575709	1406182	1080621	922403.5	840745.9	824907.8	731634.8	643305.6
1363310.5	1211431.2	981432.9	757278.8	495714.0	839021.8	739472.8	642508.7
1430356.0	1281490.7	1054550.4	818008.4	669672.5	905459.4	816970.0	724785.8
1872390.2	1652105.9	1344977.8	1246508.8	1069386.5	983252.5	857771.0	751387.5
1943351.2	1721484.3	1391149.1	1137369.6	995656.0	1005380.8	894113.3	787065.2
2078075.8	1756478.0	1559762.2	1315965.5	1200044.6	1093022.5	963172.3	806069.1
-	1884558.5	1591410.2	1387353.8	1205918.5	1011695.2	902885.5	762999.7
-	1705011	1472176.4	122751.2	1052901.9	941045.1	831880.5	764487.0
-	1966004.7	1592055.7	1241168.7	1034146.9	956599.9	849128.4	762757.3
-	2441146.8	2073940.1	1708778.0	1469835.0	1393605.2	1224449.4	1076582.7

Судя по данным, имеющимся в таблице №1, можно утверждать, что присутствует в потребительском спросе цикличность, а именно сезонные колебания. Как правило, наиболее высокие значения приходятся на конец года — ноябрь и декабрь, что может быть связано с праздничными сезонами покупок

Влияние разнообразия ассортимента на потребительский спрос. Как правило, покупатель приобретает более дешевый и качественный товар. Дорогой товар на рынке пользуется меньшим объемом продажи и спроса. Чтобы повысить продажи, делают акции и скидки на товары, поскольку цена падает, либо количество продукта увеличивается, спрос увеличивается, что приводит к большему объему продаж. Повышенная стоимость может вызвать у людей желание покупать больше этого продукта. Однако в основном это происходит только с товарами, составляющими основную часть потребительской корзины (молоко, крупы, яйца). Нечто подобное произошло и во время пандемии, когда рост цен на гречневую крупу вызвал еще больший ажиотаж. Так же, спрос на

товары может расти из-за его популярности в данный момент, желанием показать свой статус, либо же наоборот не отличаться от других людей.

Роль конкуренции и как она стимулирует снижение цен для потребителей. Конкуренция является одним из главных стимулов для развития бизнеса и экономического роста. Конкуренция между компаниями стимулирует создание новых продуктов и услуг, так как каждая компания стремится улучшить свою продукцию и удержать конкурентов позади. Конкуренция на рынке позволяет потребителям воспользоваться инновациями, которые будут способствовать развитию экономики. Кроме того, конкуренция способствует снижению цен на товары и услуги, так как компании вынуждены снижать свою рентабельность, чтобы оставаться конкурентоспособными и привлекать клиентов. Это выгодно не только для потребителей, но и для экономики в целом, так как низкие цены повышают покупательную способность населения и улучшают его уровень жизни. Примеры конкурентных компаний- Apple (Samsung, Huawei, Xiaomi), McDonald's (KFC, Subway, BurgerKing).

Влияние цифровизации на потребительский спрос. С развитием Интернета и все более широким использованием мобильных устройств электронная коммерция становится все более популярным средством совершения покупок (Рисунок №1). Интернет-магазины предлагают потребителям удобство, доступность и возможность сравнивать цены и товары разных розничных продавцов. Кроме того, электронная коммерция позволяет продавцам расширить свое присутствие на международной арене и продавать свою продукцию клиентам по всему миру. В результате электронная коммерция стала ключевым фактором развития розничной торговли и, как ожидается, продолжит расти в ближайшие годы. Теперь клиенты ожидают, что их покупательский опыт будет простым и персонализированным по всем каналам, включая онлайн, мобильные и физические магазины. Потребители хотят иметь возможность сравнивать цены, читать отзывы и совершать покупки в любое время. Кроме того, обладая большим объемом информации и полномочий, чем когда-либо прежде, мы ожидаем, что розничные продавцы предоставят вам всю информацию, необходимую для принятия обоснованных решений о покупке.

Поскольку настроить интернет-магазин легко, рынок стал насыщенным, что затрудняет розничным продавцам выделиться и привлечь клиентов. Существуют также опасения по поводу конфиденциальности и безопасности данных, поскольку потребители обязаны делиться личной информацией при проведении онлайн-транзакций.

Торговля играет ключевую роль в формировании потребительского спроса, обеспечивая доступ к товарам и услугам, которые удовлетворяют разнообразные потребности покупателей. Развитие торговых сетей, инфраструктуры и технологий способствует увеличению предложения и

оказывает прямое влияние на уровень спроса. Одним из основных факторов является конкуренция между поставщиками, которая приводит к улучшению качества продукции, снижению цен и расширению доступности товаров для широкого круга потребителей.

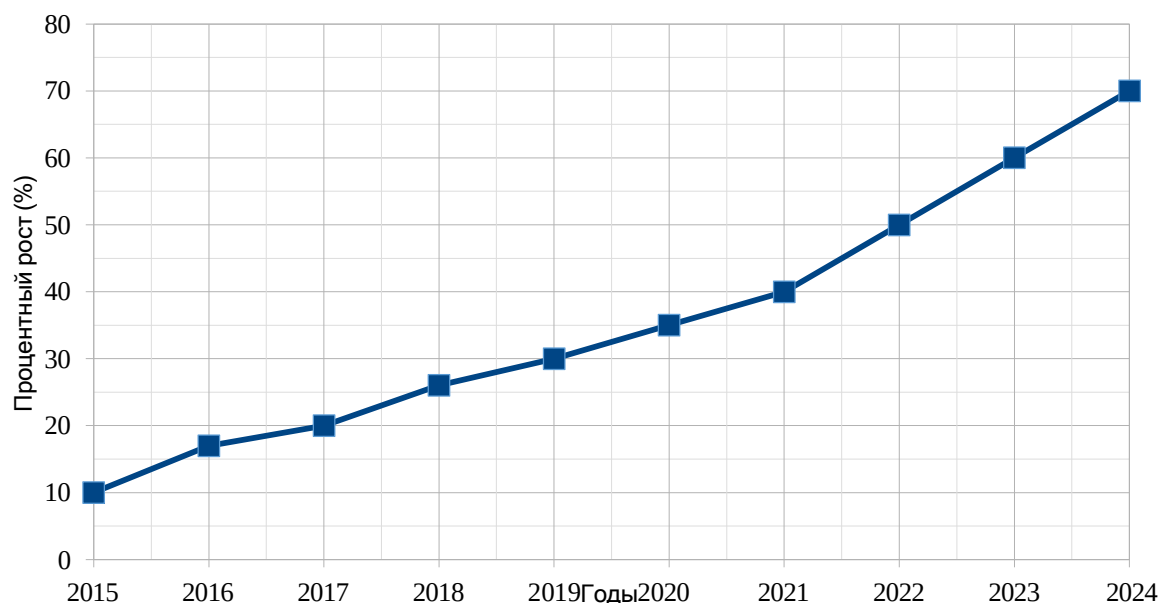

Рисунок 1 - Динамика роста интернет-магазинов (2015-2024)

Кроме того, коммерция влияет на формирование потребительских предпочтений через маркетинг и рекламу, что помогает создавать новые потребности или изменять существующие. Разнообразие ассортимента и доступность товаров в различных сегментах рынка открывают новые возможности и способствуют увеличению уровня потребления. Таким образом, торговля не только удовлетворяет текущие потребности потребителей, но и активно участвует в их формировании и изменении, способствуя экономическому росту и развитию общества в целом.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. <https://stat.gov.kz/>
2. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mti?lang=ru>
3. <https://business-essay.com/factors-affecting-the-demand-and-the-supply-for-products/>
4. <https://workspace.ru/blog/factory-vliyayushchie-na-povedenie-pokupatelya-i-metody-analiza-potrebitelskogo-sprosa/>
5. <https://journalovirus.ru/rol-konkurentsii-v-rynochnoy-ekonomike-pochemu-ona-vazhna-i-kak-vliyaet-na-razvitie-biznesa/>
6. <https://www.linkedin.com/pulse/digitalisation-shopping-revolution-consumer-behaviour-semsindia/>

**ПРАВОВЫЕ И ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ОСНОВЫ
ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ В СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЕ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

Такенова-Шакиртова А.Е., магистрант ОП Юриспруденция
Научный руководитель: Калиакперова Е.Н., д.ю.н., профессор
ВКУ им. С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан
e-mail: elenamanina@mail.ru

Коррупция в социальной сфере остаётся одной из центральных проблем Республики Казахстан, оказывая существенное негативное влияние на общественное доверие к органам государственной власти и нарушая фундаментальные принципы социальной справедливости. Она подрывает эффективность государственных институтов, препятствует поступательному социальному и экономическому развитию страны, а также порождает неравенство и дискриминацию в доступе к социальным услугам. Противодействие коррупции в этой области приобретает особую значимость, так как затрагивает ключевые интересы граждан, касающиеся их благосостояния и уровня социальной защищённости.

Меры борьбы с коррупцией в социальной сфере Казахстана направлены на устранение коррупционных рисков в образовании, здравоохранении и системе социального обеспечения. Эти меры также находятся под пристальным вниманием со стороны международного сообщества, поскольку низкий уровень коррупции в социально значимых секторах выступает показателем надёжности государственной системы защиты прав граждан. Наблюдение за уровнем коррупции и внедрение антикоррупционных стандартов в социальной сфере служат индикаторами устойчивости государственных институтов и являются критически важными для формирования справедливой и правовой социальной системы.

Противодействие коррупции в социальной сфере в Республике Казахстан обеспечивается посредством целого ряда законодательных актов, направленных на повышение прозрачности и усиление подотчетности государственных структур. Одним из ключевых нормативных документов является Закон РК «О противодействии коррупции», который закрепляет базовые принципы антикоррупционной политики, механизмы профилактики коррупции, а также меры ответственности за коррупционные правонарушения. Закон устанавливает основные процедуры и нормы, регулирующие взаимодействие государственных органов для устранения условий, способствующих коррупционным проявлениям. Этот документ закладывает основу для реализации широкого комплекса мер, направленных на усиление транспарентности в социальной сфере, обеспечение защиты прав граждан от негативных последствий коррупции и установление надзора за деятельностью должностных лиц. Кроме того, закон создаёт правовую платформу для развития механизмов общественного контроля

и повышения правосознания, что необходимо для формирования правового и социального порядка в рамках антикоррупционной стратегии.

Главная задача антикоррупционной политики в социальной сфере состоит в снижении вероятности коррупционных рисков в таких ключевых областях, как образование, здравоохранение, социальная защита и трудовые отношения. Для достижения этой цели государственные органы Республики Казахстан разрабатывают и внедряют специализированные программы, нацеленные на повышение правовой грамотности граждан, внедрение современных цифровых технологий, а также на укрепление взаимодействия с институтами гражданского общества. Эти меры направлены на сокращение административных барьеров, снижение уровня непосредственного взаимодействия граждан с чиновниками и минимизацию бюрократических процедур, что уменьшает потенциальные условия для возникновения коррупционных ситуаций.

Антикоррупционные инициативы в Казахстане основываются на принципах превентивного контроля и обеспечении неотвратимости наказания за коррупционные правонарушения. В рамках таких программ приоритетное внимание уделяется формированию высокого уровня правосознания среди государственных служащих, внедрению этических стандартов и укреплению культуры ответственности. Существенный элемент антикоррупционной работы – обеспечение прозрачности в процессе использования бюджетных средств, направляемых на социальные нужды. Применение цифровых решений и информационных систем позволяет повысить уровень контроля над распределением и целевым расходованием бюджетных средств, что способствует минимизации злоупотреблений и улучшению подотчетности социальных расходов.

Внедрение принципов комплаенс-контроля является одним из перспективных направлений в противодействии коррупции в учреждениях, оказывающих социальные услуги, так как позволяет значительно усилить систему внутреннего контроля и повысить качество управления рисками. Комплаенс-контроль обеспечивает проактивное выявление и предотвращение нарушений на ранних стадиях, что позволяет своевременно реагировать на возможные коррупционные угрозы и минимизировать их последствия. Казахстанский исследователь Бекенов М.С. подчёркивает, что использование комплаенс-инструментов способствует не только предотвращению правонарушений, но и формированию у сотрудников государственных организаций прочной культуры этического поведения и ответственности [1]. Подход, основанный на комплаенс-практиках, также позволяет выявлять потенциальные коррупционные уязвимости в управлении социальными услугами, способствуя созданию надёжной системы предупреждения нарушений.

Юсупова А.Б. поддерживает значимость таких мер и акцентирует внимание на необходимости разработки чётких и унифицированных процедур для своевременного выявления и устранения коррупционных рисков в социальной сфере [2]. По её мнению, внедрение формализованных процедур

способствует выработке системного подхода к антикоррупционной деятельности, ориентированной на снижение рисков злоупотреблений и повышения правовой и социальной ответственности служащих. Чёткие инструкции и стандарты комплаенс-контроля помогают сотрудникам придерживаться установленных этических норм и правовых стандартов, а также повышают прозрачность работы государственных органов в области социальной защиты, здравоохранения и образования. Таким образом, комплаенс-контроль выступает в роли структурной антикоррупционной меры, формируя условия для ответственного управления и доверия граждан к государственным учреждениям.

В антикоррупционной политике Республики Казахстан особое значение придаётся вопросам общественного контроля и сотрудничества с неправительственными организациями (НПО), которые играют важную роль в наблюдении и независимой оценке деятельности государственных органов. Поддержка и активное развитие общественного контроля позволяют гражданам и общественным объединениям участвовать в антикоррупционных мероприятиях, что укрепляет их взаимодействие с государственными структурами и усиливает прозрачность работы органов власти. Согласно нормам казахстанского законодательства, граждане имеют право на доступ к информации о деятельности государственных учреждений, что расширяет возможности общественности участвовать в контроле над их работой. Данный механизм даёт гражданскому обществу возможность активно вовлекаться в процесс антикоррупционного мониторинга, отслеживать правомерность действий должностных лиц, выявлять случаи коррупции и способствовать их устранению.

Казахстанский учёный Кадырханова С.Т. подчёркивает, что укрепление сотрудничества между государством и обществом в вопросах противодействия коррупции содействует формированию атмосферы открытости и прозрачности, что повышает уровень доверия населения к государственным институтам [3]. Взаимодействие с НПО и гражданами не только создаёт дополнительные каналы для выявления коррупционных нарушений, но и способствует развитию культуры правосознания, ответственности и соблюдения антикоррупционных стандартов среди государственных служащих. На практике такое партнёрство позволяет выстраивать механизмы оперативного реагирования на коррупционные риски, предупреждать коррупционные схемы и эффективно устранять случаи правонарушений. Включение общественности в антикоррупционные процессы также вносит вклад в создание подотчётного и прозрачного государственного управления, где граждане могут открыто высказывать свою позицию, участвовать в обсуждении антикоррупционных мер и предлагать решения, что, в конечном счёте, способствует построению сильного гражданского общества и надёжной системы правопорядка.

В целях минимизации коррупционных рисков в социальной сфере Казахстан активно внедряет современные технологии, которые способствуют повышению прозрачности и подотчётности государственных процессов. Важное значение при этом придаётся созданию и развитию систем электронного

документооборота, цифровых платформ для предоставления государственных услуг, а также созданию множества онлайн-сервисов, которые позволяют гражданам дистанционно получать доступ к необходимой информации. Эти сервисы также дают возможность подавать заявления, обращения и жалобы без необходимости личного взаимодействия с должностными лицами, что существенно снижает вероятность возникновения коррупционных ситуаций.

Одной из основных целей таких цифровых преобразований является упрощение административных процедур, которые ранее могли способствовать созданию коррупционных лазеек. С помощью автоматизированных платформ, доступных как для граждан, так и для юридических лиц, реализуется оперативный контроль за процессами обработки документов и решений, что позволяет минимизировать влияние человеческого фактора. В результате упрощаются многие бюрократические процедуры, которые ранее являлись почвой для коррупционных проявлений. Электронные сервисы позволяют исключить личный контакт граждан с чиновниками, что снижает риск взяточничества и других коррупционных правонарушений.

Казахстанский исследователь Аманжолов Н.Т. подчёркивает, что цифровизация государственных услуг играет ключевую роль в антикоррупционной политике, являясь эффективным средством сокращения коррупционных рисков. По его мнению, внедрение электронных услуг и онлайн-платформ для взаимодействия с государственными органами – это не просто технологическое новшество, но и стратегический шаг в формировании прозрачной и подотчётной системы управления [4]. Такие меры также способствуют повышению доверия граждан к государственным институтам, так как граждане могут контролировать процесс обработки их заявок и обращений в режиме реального времени, что делает практически невозможным неправомерное вмешательство со стороны должностных лиц.

Кроме того, развитие цифровых технологий позволяет государственным органам оптимизировать внутренние процессы и создать эффективные механизмы мониторинга за выполнением служебных обязанностей. Цифровизация также упрощает ведение статистического и аналитического учёта, что помогает выявлять потенциальные коррупционные риски и разрабатывать профилактические меры. Таким образом, современные технологии не только минимизируют коррупционные риски в социальной сфере, но и способствуют укреплению правопорядка, повышению подотчётности государственных органов и созданию эффективной системы предотвращения коррупции на всех уровнях.

Несмотря на достигнутые положительные результаты в борьбе с коррупцией, её проявления в социальной сфере продолжают оставаться серьёзной проблемой. Это связано с тем, что коррупционные практики возникают на различных уровнях управления — от низовых служащих, ответственных за непосредственное взаимодействие с гражданами, до руководящего состава учреждений, оказывающих социальные услуги. Коррупционные схемы могут затрагивать широкий спектр процессов, связанных

с распределением социальных пособий, медицинскими и образовательными услугами, что создаёт значительные риски для соблюдения прав граждан на равный доступ к государственным ресурсам.

Действующие антикоррупционные меры, такие как внутренний контроль и аудит, в ряде случаев не обеспечивают достаточную защиту от нарушений, особенно в отдалённых районах и регионах с низкой плотностью населения. В таких местах система контроля зачастую ослаблена, что позволяет недобросовестным должностным лицам злоупотреблять своими полномочиями. В этих регионах также наблюдается недостаток квалифицированных кадров, способных организовать качественный мониторинг и выявление коррупционных рисков, что серьёзно снижает эффективность антикоррупционных инициатив.

Как отмечает исследователь Есентаев Д.К., одним из приоритетных направлений должно стать создание надёжных механизмов контроля и регулярного мониторинга в учреждениях, оказывающих социально значимые услуги. Эти механизмы должны обеспечивать выявление потенциальных нарушений на ранних стадиях и включать современные методы анализа данных и внутреннего аудита. Есентаев подчёркивает, что важно развивать системы независимого наблюдения и повышать прозрачность всех процессов, связанных с управлением государственными ресурсами в социальной сфере [5].

Кроме того, особое внимание следует уделить повышению квалификации сотрудников, непосредственно работающих с вопросами профилактики и пресечения коррупционных действий. Повышение уровня профессиональной подготовки, проведение тренингов и специализированных семинаров позволяют формировать у работников социальной сферы правовую грамотность и устойчивость к коррупционным воздействиям. Образовательные мероприятия и программы должны охватывать как руководителей, так и рядовых сотрудников, что создаст основу для формирования этического поведения и укрепления принципов антикоррупционной культуры в рамках государственных и муниципальных организаций.

Для полноценного преодоления коррупции в социальной сфере необходим комплексный подход, объединяющий усиление контроля, развитие кадрового потенциала и создание надёжной системы антикоррупционного мониторинга. Совершенствование этих элементов позволит минимизировать коррупционные риски и повысить доверие населения к институтам социальной защиты и государственного управления.

Таким образом, правовые и организационные основы противодействия коррупции в социальной сфере Казахстана формируются на основе системы законодательных актов и комплексных программ, направленных на улучшение прозрачности и ответственности государственных органов. Ключевыми направлениями в этой сфере остаются повышение правовой грамотности населения, цифровизация государственных услуг, внедрение комплаенс-контроля и активное взаимодействие с гражданским обществом. Как показывают исследования казахстанских авторов, для повышения эффективности антикоррупционной политики в социальной сфере необходимо продолжить

совершенствование правовой базы, укреплять внутренние механизмы контроля и развивать принципы этики и ответственности среди сотрудников государственных учреждений. Только при наличии системного подхода, объединяющего правовые, организационные и социальные меры, можно создать устойчивую основу для успешного противодействия коррупции и укрепления доверия населения к государственным институтам.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бекенов М.С. Комплаенс-контроль как элемент антикоррупционной политики // Вестник права Казахстана. – 2021. – №2. – С. 45–51.
2. Юсупова А.Б. Антикоррупционная политика в социальной сфере Республики Казахстан // Современные исследования Казахстана. – 2020. – №3. – С. 88–93.
3. Кадырханова С.Т. Роль гражданского общества в антикоррупционной деятельности // Журнал прав человека в Казахстане. – 2022. – №1. – С. 34–42.
4. Аманжолов Н.Т. Цифровизация как инструмент противодействия коррупции в социальной сфере // Право и общество. – 2022. – №4. – С. 67–74.
5. Есентаев Д.К. Контроль и мониторинг в социальной сфере: проблемы и перспективы // Государство и право. – 2021. – №5. – С. 102–109.

УДК 336.33

ДЕНЕЖНОЕ ОБРАЩЕНИЕ КАК ОБЪЕКТ ДЕНЕЖНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Токтарбекова Л., Ершов Е.

Научный руководитель: Шайханова Н.К., к.э.н., асс. профессор
ВКУ имени С. Аманжолова г. Усть-Каменогорск, Казахстан
lunara.toktarbekova000@mail.ru, Inviz_06@mail.ru,
nurgul.shaykhanova@mail.ru

Денежное обращение в Республике Казахстан включает в себя движение наличных и безналичных денег в процессе обращения товаров, оказания услуг и совершения различных платежей. Денежное обращение является ключевым элементом функционирования экономики любой страны. В Республике Казахстан денежное обращение и его регулирование играет важную роль в поддержании макроэкономической стабильности. Одним из ключевых инструментов денежно-кредитной политики является управление денежными агрегатами и контроль над ними. В данной статье будет рассмотрено текущее состояние денежных агрегатов в РК, выявлены основные проблемы, связанные с уменьшением коэффициента монетизации, скоростью обращения денег и денежным мультипликатором, а также предложены возможные пути решения данных проблем.

Для анализа состояния денежного обращения используется система денежных агрегатов. В Казахстане, как и в других странах, выделяются несколько ключевых агрегатов:

- М0 (наличные деньги в обращении) – самый ликвидный компонент денежной массы, включающий банкноты и монеты, находящиеся в обращении вне банковской системы.

- М1 – включает М0 + Переводимые депозиты населения в тенге + Переводимые депозиты небанковских юридических лиц в тенге

- М2 – М1 + Другие депозиты в тенге и переводимые депозиты в иностранной валюте населения + Другие депозиты в тенге и переводимые депозиты в иностранной валюте небанковских юридических лиц.

- М3 – самый широкий показатель денежной массы, включающий М2 + Другие депозиты населения в иностранной валюте + Другие депозиты небанковских юридических лиц в иностранной валюте.

Согласно данным Национального банка РК, в 2023 году объем денежного агрегата М3 достиг исторических максимумов (38.3 трлн. тг.), что отражает рост денежной массы в экономике. Однако данный рост сопровождается рядом проблем, таких как уменьшение коэффициента монетизации и увеличение скорости обращения денег.

Коэффициент монетизации экономики – это отношение денежного агрегата М3 к валовому внутреннему продукту (ВВП).

$$K_{\text{монетизации}} = \frac{M3}{\text{ВВП}}$$

Год	2021	2022	2023
Показатели			
ВВП трлн тг	81.5	103.8	119.3
М0 трлн.тг	3	3.4	3.6
М3 трлн.тг	30.1	34.3	38.3
Скорость обращения денег	2.7	3.03	3.12
Коэффициент монетизации %	37	33	
Коэффициент наличности %	0.0996	0.0962	0.0939
ДБ трлн.тг	10.95	11.9	11.5
Денежный мультипликатор	2.75	2.88	3.33
Годовая инфл %	8.4	12	18.1
Примечание: таблица составлена авторами на основе официальных данных (https://www.nationalbank.kz) и формулы (https://elib.kz/ru/search/read_book/2395/).			

Этот показатель отражает, насколько эффективно денежная масса обслуживает экономику страны. В Казахстане наблюдается тенденция к снижению коэффициента монетизации, что может свидетельствовать о недостаточности объема денежной массы для обеспечения потребностей экономики. С 2021 года на 2023 год коэффициент монетизации снизился с 0.37 до 0.32, т.е на 0.04.

Причины снижения коэффициента монетизации включают:

1) Рост "теневой" экономики. Значительная часть денежных операций проходит вне официальных финансовых институтов, также, в "теневой" экономике в основном используются наличные деньги.

2) Низкий уровень доверия к банковской системе. После ряда кризисов и банкротств крупных банков население предпочитает хранить деньги "вне системы", что снижает объем МЗ. (Последним крупным банком в Казахстане, который находится на стадии ликвидации, является AsiaCredit Bank. Он был признан неплатежеспособным в 2021 году, а процесс ликвидации продолжался в течение 2023 года. Также в 2023 году ликвидации подлежали несколько других банков, один из таких - Capital Bank Kazakhstan).

3) Снижение кредитной активности. Банки стали более осторожны в предоставлении кредитов, что также сужает круг обращающейся денежной массы.

Скорость обращения денег – это показатель, который отражает, как часто единица денежной массы используется для осуществления транзакций в экономике за определенный период времени. Рост этого показателя может свидетельствовать как о повышении экономической активности, так и об инфляционных процессах. В Казахстане в последние годы наблюдается увеличение скорости обращения денег, что является проблемой для экономики. С 2021 года на 2023 год этот показатель вырос с 2.7 до 3.12. Это может быть связано с несколькими факторами:

1) Инфляционные ожидания. Люди и компании стремятся быстрее использовать свои деньги для покупок или инвестиций в связи с опасениями, что их стоимость снизится.

2) Недостаточная монетизация. Недостаток денег в обращении заставляет экономических агентов быстрее "переворачивать" имеющиеся средства для поддержания своей деятельности.

Высокая скорость обращения денег в сочетании с уменьшением коэффициента монетизации может приводить к росту инфляции и нестабильности в экономике.

Денежный мультипликатор показывает, во сколько раз увеличивается денежная масса по отношению к денежной базе. Этот показатель зависит от уровня резервов, которые коммерческие банки держат в центральном банке, а также от поведения банков в части кредитования. Денежная база на декабрь 2023 года составила 11.5 трлн.тг.

В Казахстане денежный мультипликатор остается относительно низким. На 2023 год этот показатель составил 3.33. Это связано с тем, что банки

сдерживают кредитование из-за высокого уровня проблемных кредитов и недостаточной ликвидности. В свою очередь, это ограничивает способность банков увеличивать объем денежной массы через кредитование, что также негативно влияет на экономический рост.

Низкая монетизация и рост скорости обращения денег могут приводить к росту инфляции, поскольку недостаток денег в обращении провоцирует экономических агентов быстрее расходовать имеющиеся средства, подстегивая цены. Снижение объемов кредитования тормозит развитие малого и среднего бизнеса, что является ключевым драйвером экономического роста. Недостаточная поддержка бизнес-сектора также способствует снижению доверия к банковской системе. Низкий денежный мультипликатор указывает на неэффективность банковской системы, что ограничивает возможности экономики в использовании кредитного ресурса. Без активного кредитования бизнес не может расти, что снижает общую экономическую активность.

Для повышения эффективности денежного обращения и решения проблем снижения коэффициента монетизации можно предпринять следующие меры:

1) Стимулирование кредитования. Национальный банк РК может предоставить возможность создания условий для увеличения объемов кредитования. Этого можно достичь посредством программ рефинансирования и субсидирования кредитов, особенно для детского и среднего бизнеса, что гарантированно может обеспечить рост кредитной активности.

2) Повышение доверия к банковской системе. Введение надзора за банковским сектором и поддержка стабильности банков может оказать положительное влияние на снижение доверия со стороны населения и бизнеса. Это, возможно, приведет к увеличению хранения сбережений в банках, что может увеличить объемы массовых масс. Например, в 2023 году была введена новая банкнота номиналом 5000 тенге, что отражает реформы, направленные на укрепление доверия к денежной системе.

3) Развитие безналичных расчетов. Увеличение использования безналичных платежных систем, вероятно, поможет вывести часть средств из теневой экономики и вернуть их в конкурентный оборот, что защищенное может увеличить общий объем денежной массы.

4) Укрепление национальной валюты. Поддержание стабильного курса тенге может способствовать снижению скорости обращения денег, так как мир и бизнес, вероятно, будут более уверенно сохранять покупательную способность своих средств. Это также может помочь снизить инфляционные ожидания.

5) Снижение уровня резервов банков. Регулятор может изменить возможность каждого из обязательных резервов для банков, что теоретически может выделить дополнительные средства для кредитования и увеличить денежный мультипликатор.

Все перечисленные меры предусматривают комплексную осторожность и тщательную оценку рисков и последствий. Их результативность не гарантирована, поскольку множество факторов, включая макроэкономические условия и уровень доверия к международному институту, могут привести к

конечным результатам.

Для получения более эффективного экономического роста и финансовой стабильности в Республике Казахстан может рассмотреть идею более гибкой денежно-кредитной политики и углубленного анализа существующей финансовой политики.

Денежное обращение в Республике Казахстан является важным объектом для регулирования со стороны государства, поскольку оно непосредственно влияет на экономическую стабильность и развитие. В условиях изменения мировой экономической ситуации, внутренние финансовые проблемы, такие как уменьшение коэффициента монетизации, растущая скорость обращения денег и слабый денежный мультипликатор, могут привести к дополнительным рискам, если не будут предприняты надлежащие меры.

Национальный банк РК играет ключевую роль в поддержании оптимального уровня денежной массы и инфляции. Однако наблюдаемые в последние годы проблемы указывают на необходимость более активного подхода к денежно-кредитной политике. Недостаточная монетизация экономики и повышенная скорость обращения денег свидетельствуют о том, что в экономике не хватает доверия к банковской системе и недостаточно развито кредитование, особенно для малого и среднего бизнеса. Для устойчивого развития экономики Казахстана важно активизировать реформы, направленные на улучшение финансового посредничества, усиление роли банковской системы и поддержку доверия к национальной валюте. Необходимы меры для улучшения кредитной политики, стимулирования внутреннего спроса и расширения использования безналичных расчетов, что позволит вывести часть средств из теневого сектора экономики и увеличить объемы денежной массы в официальном обращении. Таким образом, для Казахстана стоит задача не только преодолеть текущие финансовые вызовы, но и развивать более гибкие и современные инструменты денежного регулирования. Это позволит обеспечить долгосрочную экономическую стабильность, снизить инфляционные риски и создать условия для сбалансированного экономического роста.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. <https://adilet.zan.kz/>
2. Официальный сайт: <https://www.nationalbank.kz/>
3. Статистические данные: <https://www.nationalbank.kz/ru/statistics>
4. Ежегодные отчеты: <https://www.nationalbank.kz/ru/publications/reports>
5. Публикации по денежно-кредитной политике: <https://www.nationalbank.kz/ru/publications/monetary-policy>
6. Л.М Сембиева. Денежно-кредитное регулирование экономики. Учебное пособие.
7. https://elibr.kz/ru/search/read_book/2395/

ИНВЕСТИЦИИ В ПРОЦЕСС УПРАВЛЕНИЯ СИСТЕМОЙ ОБРАЗОВАНИЯ КАК ОСНОВНОЙ ЭЛЕМЕНТ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

Токтарбекова Л., Ершов Е.

Научный руководитель: Жапарова А., магистр экономических наук
ВКУ им. С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан
lunara.toktarbekova000@mail.ru, Inviz_06@mail.ru,
Ainagul-zhaparova@mail.ru

Человеческий капитал является одной из важнейших движущих сил устойчивого экономического роста и сокращения бедности, но даже при этом разработчикам политики подчас сложно убедительно обосновать инвестиции в него. В конечном счете, выгоды от инвестиций в людей могут проявиться лишь спустя длительное время, тогда как строительство дорог и мостов может принести быстрые экономические – равно как и политические – выгоды. А инвестиции в человеческий капитал детей дадут экономическую отдачу лишь тогда, когда эти дети вырастут и начнут свою трудовую деятельность.

Страны зачастую не вкладывают достаточных средств в человеческий капитал и, тем самым, теряют возможность обеспечить прочную взаимосвязь между физическим и человеческим капиталом, с одной стороны, и экономическим ростом, и сокращением бедности – с другой. Учитывая риски для стабильности и процветания, которые создает этот дефицит инвестиций, Группа Всемирного банка осуществляет Проекта развития человеческого капитала (ПРЧК). Опираясь на сотрудничество со странами и аналитические исследования в рамках проекта, Группа Всемирного банка обосновывает важность инвестиций в людей, наглядно показывая цену бездействия и повышая спрос на меры по формированию человеческого капитала. В проекте особо подчеркивается значимость последовательного руководства и координации на всех уровнях власти, в том числе решения таких сложных проблем, как ненадлежащие или неэффективные расходы, проблемы в сфере управления и предоставления услуг, демографическая динамика, нестабильность и конфликты, а также пробелы в области инфраструктуры.

Проект развития человеческого капитала состоит из трех компонентов:

- *Индекс человеческого капитала (ИЧК)*. Задача Индекса – измерить объем человеческого капитала, который родившийся сегодня ребенок может рассчитывать накопить к моменту своего 18-летия. Индекс человеческого капитала будет периодически обновляться, отражая изменение ситуации, а также, по мере повышения качества данных, – расширяться и уточняться.

- *Расширение масштабов измерений и исследований* эта среднесрочная программа сбора и анализа данных имеет целью повышение качества измерений широкого спектра данных о человеческом капитале, более глубокое понимание

процесса формирования человеческого капитала и увязывание его с мерами политического характера, принимаемыми на уровне государств.

- *Привлечение стран к участию.* Это – ключевой компонент проекта развития человеческого капитала. Группа Всемирного банка совместно с партнерами, работающими в сфере развития, помогает правительствам определять национальные приоритеты развития человеческого капитала и осуществлять устранения барьеров, не позволяющих странам достичь намеченных целей.

Индекс измеряет человеческий капитал следующего поколения, которые определяется как объем человеческого капитала, который родившийся сегодня ребенок может рассчитывать накопить, с поправкой на риск, связанный с ненадлежащим качеством здравоохранения и образования в стране, где этот ребенок живет. Индекс человеческого капитала включает три компонента:

1. *Выживаемость* компонент отражает тот факт, что ребенку, родившемуся сегодня, необходимо дожить до момента начала накопления человеческого капитала в системе официального образования. Уровень выживаемости измеряется по данным о смертности детей в возрасте до 5 лет.

2. *Ожидаемая продолжительность обучения в школе, скорректированная на результаты обучения* — это информация об объеме образования, которое ребенок может рассчитывать получить к 18-летнему возрасту, используется в сочетании с данными о качестве о том, чему ребенок может научиться в школе, судя по показателям страны в международных тестированиях учебных достижений школьников. Эти данные в сочетании позволяют рассчитать ожидаемую продолжительность обучения в годах с поправкой на качество. Благодаря корректировке на качество обучения этот компонент отражает тот факт, что дети в одних странах получают гораздо меньше знаний, чем дети в других странах, хотя и обучаются в школах в течение примерно одинакового времени.

3. *Состояние здоровья* для оценки общей ситуации с состоянием здоровья жителей страны этот компонент использует два показателя – (1) распространенность низкорослости среди детей в возрасте до 5 лет и (2) показатель выживаемости взрослых, определяемый как доля 15-летних, которые доживут до своего 60-летия. Первый показатель отражает состояние здоровья плода, младенца и ребенка младшего дошкольного возраста. Второй показатель используется в качестве измерителя состояния здоровья, которое ребенок, родившийся сегодня, может иметь во взрослом возрасте.

Включенные в Индекс компоненты состояния здоровья и уровня образования используются в сочетании, которое, судя по данным тщательных эмпирических исследований на микроэкономическом уровне, отражает их вклад в уровень производительности работника. Рассчитанная в результате величина Индекса колеблется в пределах от 0 до 1.

Значение Индекса для страны, в которой родившийся сегодня ребенок может рассчитывать на полноценное здоровье (отсутствие низкорослости и 100-процентный показатель выживаемости взрослых) и полный курс образования (14

лет обучения в школе высокого качества к моменту достижения 18 лет), составит 1. Соответственно, значение 0,70 свидетельствует о том, что будущая производительность родившегося сегодня ребенка будет на 30 процентов ниже той, на которую он мог бы рассчитывать, пройдя полный курс образования и имея полноценное здоровье. Поскольку с точки зрения теории Индекс человеческого капитала основывается на научных работах по учету результатов развития, этот индекс связан с реальной разницей в величине дохода, который может быть получен в стране в долгосрочной перспективе. Если страна имеет показатель 0,50, это означает, что валовой внутренний продукт (ВВП) на одного работника мог бы быть вдвое выше, если бы страна достигла эталонного показателя полного курса обучения и полноценного здоровья.

При разработке индекса учитывался ряд критериев: ориентация на наиболее значимые результаты, стратегия последовательной агрегации его компонентов, а также широкий межстрановой охват компонентов, поддающихся прямому измерению. Индекс, в основу которого положены результаты, а не исходные данные, с гораздо большей степенью вероятности способен поставить во главу угла то, что действительно имеет значение – результаты, а также дать стране стимулы не только для увеличения объема инвестиций, но и для улучшения их качества. Напротив, показатель, измеряющий расходы на здравоохранение, образование или социальную защиту, покажет лишь, сколько долларов было потрачено на тот или иной сектор, но не то, позволили ли эти затраты улучшить конечный результат. Необходимость иметь наглядный показатель, который отражал бы в кратко- или среднесрочной перспективе действенность мер политического характера, заставила сделать упор при выборе компонентов на измерение человеческого капитала следующего поколения, а не на фонд человеческого капитала, которым располагает нынешнее экономически активное население, и который в значительной мере был предопределен политическим выбором, сделанным десятки лет назад, когда нынешние работники еще были школьниками.

Человеческий капитал имеет множество измерений, однако в научных работах признано целесообразным отказаться от «широкого и эклектичного набора индикаторов» в пользу единого обобщающего показателя. Однако для этого потребуется метод последовательной агрегации. Наконец, вероятность того, что сопоставления между странами могут ускорить процесс принятия мер политики, возрастает в случае, если для отслеживания изменений по времени и ситуации в разных странах будет применяться прозрачный показатель, способный создать содержательную картину на основании прямых измерений.

Индекс человеческого капитала позволит получить представление об уровне развития человеческого капитала в каждой стране «с высоты птичьего полета». Проект развития человеческого капитала предусматривает также среднесрочную программу сбора и анализа данных для повышения качества измерений широкого спектра показателей человеческого капитала, более глубокого понимания того, как накапливается человеческий капитал, и

определения мер политики, которые страна может принимать для содействия его накоплению.

Эта работа позволит улучшить качество измерения показателей, в том числе ключевых компонентов индекса человеческого капитала. Проект развития человеческого капитала будет способствовать осуществлению новых инициатив в сфере измерений и поможет заинтересованным сторонам договориться о разработке инструментов для существующих инициатив.

Проект развития человеческого капитала обеспечит также разработку аналитических материалов и механизмов получения новых данных о факторах, способствующих развитию человеческого капитала. Для решения этой задачи в рамках проекта будет оказано содействие расширению масштабов как измерений, так и исследовательской программы, направленных на выявление взаимосвязи между компонентами человеческого капитала, например, того, как питание и образование дополняют друг друга в первые годы жизни ребенка. При этом ставится также задача понять, как эта взаимосвязь меняется со временем.

Весь мир в последние десятилетия кардинально меняет свое отношение к образованию. Отличительной чертой современного общества является признание детерминирующей роли образования и, прежде всего высшего, в технологическом, экономическом и социальном прогрессе.

Человеческий капитал имеет потенциальную способность не только приносить материальный доход, но и эффективно содействовать социальному и духовному развитию государства, основывается на врожденных интеллектуальных способностях и таланте, а также знаниях и практических навыках, полученных в процессе обучения, образования, и практической деятельности, является наибольшей ценностью. Инвестиции в образование – главный путь совершенствования человеческого капитала в Казахстане, и является тем магистральным направлением, которое обеспечит социально-экономическое развитие общества.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. European Policy Cooperation (ET 2020 framework) URL: https://ec.europa.eu/education/policies/european-policy-cooperation/et-2020-framework_en
2. С.А. Грачев, М.А. Гундорова, В.А. Мошнов. Инвестиции в человеческий капитал: учеб. пособие / Владимир: ВлГУ, 2016. -114 с.
3. Голованова, Е. Инвестиции в человеческий капитал предприятия: учеб. пособие/ Е.Голованова, С. Лочан, Д.Хавин. - М.:Инфра-М, 2014.-88 с.
4. Барабанов А.С. Управление региональной конкурентоспособностью: монография. М.: ИСЭРТ РАН, 2014. 606 с.
5. Зоткина Н.С. Человеческий капитал как ведущий фактор развития компании: монография / Н.С. Зоткина, М.С. Гусарова, А.В. Копытова. - Чебоксары: Издательский дом «Среда», 2021. – 164 с.
6. Трубников А. В. Инвестиции в образование как основополагающее направление повышения качества человеческого капитала. Теория и практика общественного развития, №13, 2015 – стр. 79

ШЕТЕЛДІК ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫ БАСҚАРУ ТӘЖІРИБЕСІ

Төлеуханова Е.Т., Тоқтағанова Ә.Н., Түсіпбек Қ.Н.

Ғылыми жетекші: Байғужина А.Ж., сениор-лектор

Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

erkezhantoleuhanova21@gmail.com

Шетелдік инвестиция-шетел капиталын тарту және оны пайдаланудың тиімділігін көтеру, мемлекеттің ұлттық мүдделері мен шетел инвесторлары мүдделерінің келісімді болуын қамтамасыз ету мақсатында алынған шетел қаржысы. Азия, Еуропа, Америка елдерінде инвестицияларды басқару тәжірибесіне кеңінен тоқталып өтейік.

Инвестицияларды басқару экономика өсімін қамтамасыз ету, капиталды тарту және әртүрлі салаларды дамытуда маңызды рөл атқарады. Әр ел мен аймақтың инвестицияларды басқарудағы өз ерекшеліктері бар, олар тарихи, экономикалық және мәдени факторларға байланысты. Бұл мақалада Азия, Еуропа және Америка мысалында шетелдік инвестицияларды басқару тәжірибесі қарастырылған.

Кесте 1 - Шетелдік инвестицияларды басқару тәжірибесі

<i>Аймақтар</i>	<i>Негізгі елдер</i>	<i>Инвестицияларды басқарудың негізгі ерекшеліктері</i>	<i>Инвестиция салатын негізгі секторлар</i>
Азия	Қытай, Жапония, Оңтүстік Корея	Мемлекеттік реттеу-инвестициялық қорлар мен банктер арқылы мемлекеттің белсенді қатысуы. Инновациялар мен жоғары технологияларды қолдау.	Инфрақұрылым, технологиялар, инновациялар
Еуропа	Германия, Франция, Великобритания	Қатаң реттеу-тұрақты дамуға бағытталу. ESG (экологиялық, әлеуметтік және басқару) критерийлерін ескеру.	Машина жасау, жаңартылатын энергия, жасыл технологиялар
Америка	АҚШ, Канада	Нарықтық механизмдер-Венчурлық инвестициялар-Қаржы нарықтарының дамуы.	IT биотехнологиялар, венчурлық капиталдар

Бұл кесте әртүрлі аймақтардағы инвестицияларды басқарудың негізгі сипаттамаларын көрсетеді

Азия: Мемлекеттік қатысу мен инновацияларға басымдық

Қытай, Жапония және Оңтүстік Корея сияқты азиялық елдер инвестицияларды басқаруда бірегей тәсілдер ұсынады, олар мемлекеттік реттеуді жеке сектордың белсенді дамуымен үйлестіреді.

Қытай. Қытайда инвестицияларды басқаруда үкімет шешуші рөл атқарады. Мемлекеттік инвестициялық корпорациялар мен даму банктері, мысалы, China Investment Corporation (CIC) және Қытай даму банкі, негізгі құралдар болып табылады. Олар ішкі инвестицияларды экономиканың басым салаларына бағыттап қана қоймай, шетелде де белсенді инвестициялайды. Қытай сонымен қатар “Бір белдеу — бір жол” бастамасы аясында инфрақұрылымдық жобаларды дамытып, халықаралық инвестициялық ынтымақтастықты нығайтады.

Жапония және Оңтүстік Корея жоғары технологиялық салаларды және инновацияларды дамытуға басымдық береді. Ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерді қолдауға бағытталған мемлекеттік бағдарламалар ішкі инвестициялардың өсуін ынталандырады. Жапондық және корейлік корпорациялар өз технологияларын жаһандық нарыққа жылжыту үшін халықаралық инвесторлармен белсенді ынтымақтасады, бұл елдерді сыртқы инвестициялар үшін тартымды етеді.

Еуропа: Реттеу және тұрақты даму

Еуропада инвестицияларды басқару қаржы нарықтарын қатаң реттеуге және тұрақты дамуға баса назар аударады. Еуропалық Одақтың (ЕО) реттеуші органдары және Еуропалық Орталық банк (ЕОБ) инвестициялық саясатты қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Олардың міндеті – қаржы жүйелерінің тұрақтылығын қамтамасыз ету және инвесторлардың мүдделерін қорғау.

Германия. Германияда инвестициялардың едәуір бөлігі банк жүйесі және жеке инвестициялық қорлар арқылы жүзеге асырылады. Еуропадағы ең ірі экономикалардың бірі ретінде Германия машина жасау, автомобиль өнеркәсібі, жаңартылатын энергия және басқа да негізгі секторларға ішкі және сыртқы инвестицияларды тартады. Мемлекет тұрақты дамуды қолдап, көміртегі шығарындыларын азайту және жасыл технологияларды дамыту бағдарламаларын іске асырады.

Франция және Ұлыбритания да мемлекеттік реттеуді қатаң бақылап, тұрақты дамуға ерекше көңіл бөледі. Бұл елдерде шағын және орта кәсіпорындарды (ШОК) қолдау бағдарламалары маңызды рөл атқарады, бұл экономиканы әртараптандыруға және жаңа инвестициялық мүмкіндіктер жасауға ықпал етеді.

Еуропадағы инвестицияларды басқарудың негізгі аспектілерінің бірі – ESG (Экологиялық, Әлеуметтік және Корпоративтік басқару) критерийлеріне басымдық беру. Кәсіпорындар мен инвестициялық қорлар инвестициялық шешімдерді қабылдауда экологиялық, әлеуметтік және басқарушылық факторларды ескереді. Бұл Еуропаны жауапты және тұрақты инвестициялар саласындағы көшбасшы етеді.

Америка: Капитал нарықтары және венчурлік инвестиция

АҚШ және Канада – жоғары дамыған қаржы нарықтары бар аймақтар, олар инвестицияларды басқаруда маңызды рөл атқарады.

АҚШ. АҚШ-та инвестицияларды басқару нарықтық механизмдерге негізделген. Нью-Йорк қор биржасы (NYSE) және NASDAQ сияқты қор нарықтары мұнда маңызды рөл атқарады. Бағалы қағаздар және биржалар жөніндегі комиссия (SEC) енгізген күшті реттеу жүйесі инвестициялық ортаның ашықтығы мен тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, АҚШ венчурлік капитал бойынша әлемдік көшбасшы болып табылады. Кремний алқабы жеке және венчурлік инвестициялардың тиімді интеграциясының мысалы, бұл технологиялық компаниялардың өсуін жеделдетеді.

Канада. Канадада мемлекеттік зейнетақы қорлары, мысалы, Канада Зейнетақы жоспары (CPP), инвестицияларды басқаруда маңызды рөл атқарады. Бұл қорлар тек ұлттық экономикаға ғана емес, халықаралық инвестициялық жобаларға да белсенді қатысады. Бұл Канадаға өз активтерін әртараптандыруға және экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Америка сонымен қатар инновациялар мен технологияларды дамытуға бағытталған икемді инвестициялық стратегияларды көрсетеді. АҚШ және Канада IT, биотехнология және жаңартылатын энергетика сияқты негізгі секторларға шетелдік инвестицияларды тартуға тырысады.

Сонымен, әрбір аймақтың инвестицияларды басқаруға қатысты өзіндік бірегей тәсілдері бар. Азияда мемлекеттік реттеу және инновациялық секторларды дамытуға басымдық берілсе, Еуропада тұрақты даму мен қатаң реттеу механизмдері негізгі орын алады. Америкада нарықтық механизмдер, венчурлік инвестициялар және инновацияларға баса назар аударылады. Бұл әртүрлі тәжірибе үздік тәжірибелерді зерттеп, ұлттық экономикалар аясында бейімдеп, тұрақты және табысты инвестициялық стратегияларды құруға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. www.worldbank.org
2. www.oecd.org
3. www.imf.org

УДК 347.6

БРАК КАК ПРАВОВОЙ ИНСТИТУТ

Харченко А.О., Чернова В.С.

Научный руководитель: Смаилова И.Е., к.ю.н.

ВКУ им. С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

e-mail: artemk_2019@mail.ru

The authors of this article examine the issue of the legal status of the Caspian Sea and the need for its regulation in order to ensure stability and development of economic relations in the region.

Авторы в данной статье рассматривают проблематику и особенности брака как правового института, его историю и специфику во времени.

Брак как правовой институт представляет собой сложный механизм, который сочетает в себе социальные, культурные и правовые аспекты. На протяжении истории брак был не только личным союзом двух людей, но и важным элементом общественного устройства, регулирующим имущественные и семейные права и обязанности. В различных культурах и странах брак имел свои особенности, обусловленные традициями, религиозными предписаниями и юридическими нормами. В современном мире брак продолжает оставаться ключевым элементом правовой системы, несмотря на изменение общественных и культурных норм. В разных странах правовая природа брака и связанные с ним права и обязанности могут существенно различаться. [1]

Брак, как правовой институт, имеет долгую историю, начиная с древних цивилизаций, где он был главным инструментом для регулирования социальной структуры и передачи имущества. В Древнем Риме, например, брак имел юридическое значение и создавал определенные права и обязанности между супругами. В Средневековой Европе брак стал важным элементом церковного регулирования, что также оказало влияние на правовые аспекты. С начала Нового времени и особенно в XIX-XX веках, с развитием гражданского права, институт брака стал более формализованным. Современные законодательства различных стран, включая те, что входят в СНГ, предлагают разнообразные подходы к регулированию брака, что отражает изменения в социальных и культурных нормах. [2]

В древних обществах брак чаще всего рассматривался как инструмент для обеспечения социального порядка и передачи имущества. Например, в Древнем Риме брак (*matrimonium*) имел юридическое значение и создавал определённые права и обязанности между супругами, такие как права на наследование и совместное управление имуществом. В Древнем Риме брак был сложным и многогранным институтом, который имел значительное юридическое и социальное значение.

Римское право: Брак (*matrimonium*) в Риме был признан юридическим актом, который создавал права и обязанности между супругами. Римское право различало два основных типа брака: **cum manu** (с подчинением мужа) и **sine manu** (без подчинения мужа).

Cum manu: В этом типе брака жена становилась полностью подчиненной мужу, и ее имущество переходило под контроль мужа. Такой брак создавал более тесные правовые и имущественные связи между супругами.

Sine manu: Жена сохраняла свои права на собственное имущество и оставалась под защитой своей семьи. Этот тип брака предоставлял больше прав и независимости женщине.

Процедура регистрации: В Риме браки не требовали официальной регистрации, но были важны юридически и могли быть признаны только при выполнении определенных формальностей.

В Древней Греции брак был важным элементом общественного устройства, хотя его регулирование варьировалось в зависимости от города-государства.

Афинский брак: В Афинах брак был социальным и правовым договором, целью которого было создание легитимного потомства и управление имуществом. Брак был тесно связан с социальной репутацией и общественными обязанностями.

Роль женщины: Женщины в Афинах имели ограниченные права, их роль в обществе была преимущественно ограничена домашними обязанностями. Они находились под контролем мужей или отцов.

Спартанский брак: В Спарте брак имел более практическую направленность, связанную с обеспечением военной силы и воспроизводством. Спартанские женщины имели больше прав и свободы по сравнению с их афинскими сородичами.

В Древнем Китае брак был важным элементом социальной структуры, строго регулируемым социальными нормами и семейными традициями.

Конфуцианские идеалы: В Китае брак был связан с конфуцианскими идеалами, такими как соблюдение ритуалов и поддержание семейных обязанностей. Брак был важен для поддержания семейного порядка и социальной стабильности.

Имущественные права и обязанности: В браке часто существовали четкие правила относительно имущественных прав и обязанностей. Муж имел контроль над имуществом, а жена не имела права наследования.

Институт брака в древние времена играл ключевую роль в социальной и правовой структуре обществ. В различных культурах и регионах он имел свои особенности, отражая культурные, социальные и правовые нормы. От древнеегипетских обычаев до римского права и китайских традиций — брак был важным механизмом для обеспечения социальной стабильности и передачи имущества, а также для регулирования прав и обязанностей внутри семьи. [3]

Современная проблематика института брака охватывает ряд сложных и взаимосвязанных вопросов, связанных с равенством прав, имущественными и финансовыми аспектами, а также с изменениями в социальных нормах и структуре семьи.

В современном обществе важной проблемой является обеспечение равенства в браке. В некоторых юрисдикциях продолжаются дискуссии о праве на брак для лиц одного пола, а также о праве на вступление в брак для людей с разным социальным статусом. Законы и практики, касающиеся равенства и прав супругов, варьируются в зависимости от культурного и правового контекста. В ряде стран до сих пор нет легализованного права для однополых пар на вступление в брак или его признание. Это вызывает значительные социальные и правовые разногласия, особенно в странах с консервативными взглядами.

В то время как в большинстве западных стран однополые браки стали законными, в некоторых других странах, особенно в тех, где преобладает

традиционное или религиозное законодательство, такие браки остаются незаконными или не признаются.

Хотя многие страны достигли значительного прогресса в области прав женщин, в некоторых местах существующие законы и практики все еще ограничивают права женщин в браке, например, в вопросах наследования или личной свободы. Взаимное признание браков между гражданами разных стран также может вызывать проблемы. Разные правовые системы и культуры могут иметь разные требования к браку и его признанию, что создает сложности для пар, стремящихся жить в другой стране.

Одной из ключевых проблем является регулирование имущественных прав супругов и раздела имущества при разводе. Законы о разделе совместно нажитого имущества могут существенно различаться. В некоторых странах применяется принцип равенства, где имущество делится поровну, в то время как в других — это может зависеть от вклада каждого из супругов или от длительности брака. Например, в США и ряде европейских стран применяются законы о равенстве в разделе имущества, тогда как в других странах могут использоваться модели, учитывающие экономические вклады и нужды каждой стороны. [4]

Финансовые обязательства в случае развода также могут вызывать сложности. Законы о назначении и выплате алиментов варьируются в зависимости от страны. В некоторых странах алименты обязательны и определяются судом на основе доходов и нужд сторон, в других — эта практика может быть менее формализована или отсутствовать. Проблема финансовой поддержки бывших супругов и детей может быть сложной, особенно в случаях, когда один из супругов значительно зависим от другого. Эти вопросы могут привести к судебным разбирательствам и финансовым конфликтам.

Изменения в социальных нормах и структуре семьи также оказывают влияние на институт брака. Увеличение числа разводов, альтернативные формы семейных отношений и изменения в понимании семейных ролей и обязанностей требуют пересмотра и адаптации правовых норм. Многие пары выбирают незарегистрированные партнерства или совместное проживание без официального брака. Эти формы отношений могут не получать одинаковой правовой защиты, как официальные браки, что может привести к юридическим и финансовым проблемам в случае расставания. Современные семьи могут иметь разные формы, включая полигамные семьи, семьи с детьми от предыдущих браков и так далее. Эти изменения требуют адаптации правовых норм для обеспечения прав всех участников таких семей.

Современная проблематика института брака охватывает широкий спектр вопросов, связанных с равенством прав, имущественными и финансовыми аспектами, а также изменениями в социальных нормах и структуре семьи. Важным является осознание и адаптация правовых систем к новым вызовам, чтобы обеспечить справедливость и защиту прав всех участников брачных отношений в условиях меняющегося мира.

Особенности Регулирования Брака в Странах СНГ.

В России правовое регулирование брака осуществляется в рамках Семейного кодекса Российской Федерации. Он определяет основные принципы и правила, касающиеся вступления в брак, прав и обязанностей супругов, а также условий расторжения брака. Для вступления в брак требуется регистрация в органах ЗАГСа. Это необходимо для юридического признания брака и приобретения правовых последствий. Закон закрепляет равенство прав и обязанностей супругов в браке, включая вопросы совместного ведения хозяйства и распределения обязанностей. Супруги могут заключить брачный договор, который определяет имущественные права и обязанности в случае развода. [5]

В Казахстане вопросы брака регулируются Семейным кодексом Республики Казахстан. Как и в России, в Казахстане также проводится регистрация брака в органах ЗАГС, и существуют определенные правовые нормы. Казахстан принимает модель гражданского брака, где брак признается только после официальной регистрации. Законодательство Казахстана предусматривает детальные нормы по поводу разводов и алиментов, что включает защиту прав обеих сторон и интересов детей. Возможность заключения брачного контракта позволяет супругам определять имущественные вопросы и другие условия совместной жизни. [6]

В заключении можно сказать, что институт брака является неотъемлемой частью как общечеловеческой истории так и распространённым бытием современности, который в свою очередь являясь прежде всего институтом социальным и общественным, также отражён в конвенциональных актах и декларациях, что легитимизирует его как правовую институцию, которая претерпевает изменения и трансформируется с течением времени в постоянно изменяющихся нормах морали, этики, и права.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Закирова, С. А. Правовое регулирование брачных отношений в законодательстве Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук / С. А. Закирова. – Ростов-на-Дону, 2014. – 201 с.;
2. Кулинченко, Н. Н. Эволюция гражданского права: от древних цивилизаций до современности / Н. Н. Кулинченко // Актуальные исследования. – 2023. – № 40 (170). – Октябрь. – URL: <https://apni.ru/article/7100-evolyutsiya-grazhdanskogo-prava-ot-drevnikh> (дата обращения: 30.08.2024);
3. Ерофеева, Д. В., Шагиева, Р. В. Римское право: учебник / Д. В. Ерофеева, Р. В. Шагиева. – Москва: Российская Академия адвокатуры и нотариата, 2015. – 320 с.;
4. Анцух, Н. Международное семейное право : учебное пособие / Н. Анцух. – Минск : Издательство «Четыре четверти», 2015.;
5. Семейный кодекс Российской Федерации от 29 декабря 1995 г. № 223-ФЗ;
6. Кодекс Республики Казахстан “О браке (супружестве) и семье” от 26 декабря 2011 года № 518-IV.

ТРУДОВАЯ МИГРАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Суворова Е., Цырульникова М.

Научный руководитель: Байгужинова А.Ж., сениор-лектор

ВКУ им. С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

e-mail: maestriel77@mail.ru

Трудовая миграция является значимым элементом экономики Казахстана. Каждый год на территории страны трудятся многие иностранцы, большинство из которых прибывают из Центральноазиатских стран и Китая. Согласно информации Министерства труда и социальной защиты, к 2024 году в Казахстане трудится более 14 тысяч иностранцев, преимущественно из Китая, Узбекистана, Турции и Индии. Мигранты в основном заняты в таких отраслях, как строительство, сельское хозяйство, добыча полезных ископаемых и предоставление административных услуг (Рисунок-1).

Рисунок 1 - Сферы трудовой миграции РК за 2024 г.

*Диаграмма составлена авторами на основе литературы [1]

Каждый год Казахстан устанавливает квоты на привлечение иностранных специалистов. В 2024 году эта квота составила 21,5 тысячи человек, что соответствует примерно 0,23% от общего числа трудоспособного населения страны. Основная масса мигрантов необходима для выполнения сезонных и специализированных работ, особенно в строительной и промышленной сферах[1].

Кроме того, значительная часть трудовых мигрантов выполняет услуги в частных домах. В 2024 году было выдано приблизительно 281 тысяча разрешений для таких работников, большинство из которых трудится в крупных

городах, таких как Алматы и Астана, а также в экономически активных регионах, включая Мангистаускую и Атыраускую области [1].

Исторические аспекты: Казахстан имеет глубокие корни миграционных процессов. В период существования Советского Союза трудовая миграция осуществлялась между различными республиками, включая Казахстан. После получения независимости страну продолжили заполнять мигранты, в первую очередь для выполнения низкооплачиваемых работ, которые местное население не желает выполнять. В последние годы наблюдается значительный рост числа мигрантов из Узбекистана, Таджикистана и Кыргызстана.

Современная ситуация: в 2024 году в Казахстане зарегистрировано более 21,5 тысяч иностранных работников, что соответствует установленной правительством квоте. Эти мигранты в основном заняты временными и сезонными работами, что способствует снижению уровня безработицы в странах-донорах. [1]

Зависимость от соседей: Казахстан имеет тесно связан с миграционными потоками из Турции, Узбекистана и Китая, что создает зависимость от экономической ситуации в этих государствах. К примеру, ухудшение экономических условий в Узбекистане приводит к увеличению миграции, а улучшение может сократить поток трудовых мигрантов (Рисунок-2).

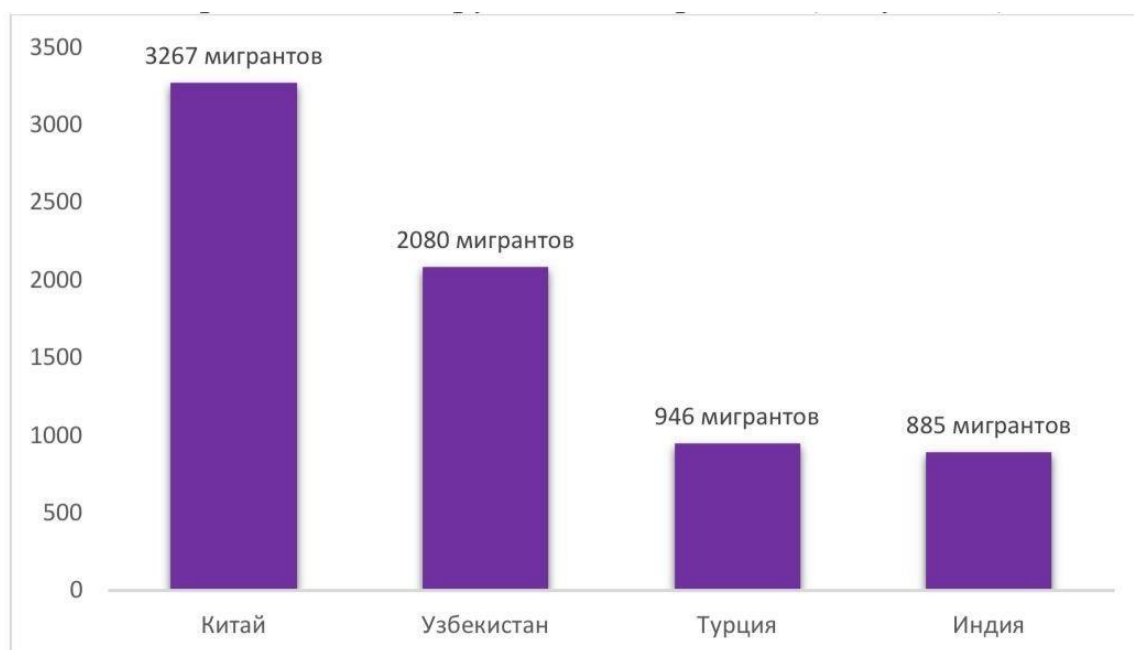

Рисунок 2 – Количество мигрирующих в РК из различных стран

*Диаграмма составлена авторами на основе литературы [2]

Трудовая миграция в значительной мере поддерживает рынок труда Казахстана, особенно в тех секторах, где местные жители не желают работать из-за невысоких зарплат или неблагоприятных условий. Например, мигранты играют ключевую роль в таких областях, как сельское хозяйство и строительство, которые традиционно сталкиваются с нехваткой работников.

Влияние трудовых мигрантов на экономику можно оценить через их вклад в валовый внутренний продукт (ВВП). Рабочие мигранты способствуют росту производительности, что в последующем поддерживает экономическое развитие страны.

Тем не менее, наличие большого числа мигрантов может вызывать определенные проблемы, такие как напряженность на рынке труда, понижение заработной плат и усиление конкуренции за рабочие места. Кроме того, нелегальная миграция создаёт сложности для Казахстана, увеличивая нагрузку на социальные службы и правоохранительные органы.

В Казахстане осуществляется строгий контроль за миграцией. Министерство труда ежегодно определяет лимиты на прием иностранных сотрудников, которые зависят от экономических условий и потребностей местного рынка труда.

Казахстан активно взаимодействует с Международной организацией по миграции (МОМ), что помогает в разработке и реализации миграционной стратегии. Совместные инициативы способствуют защите прав мигрантов и содействуют их интеграции в общественную жизнь Казахстана. [3]. В будущем правительство намерено развивать программы социальной поддержки мигрантов и улучшать трудовые условия, что должно сделать Казахстан более привлекательным для высококвалифицированных специалистов из других стран. Как и все процессы, трудовая миграция имеет свои проблемы. Одной из основных проблем, с которой сталкиваются мигранты, является социальная интеграция. Они нередко подвергаются дискриминации, испытывают сложности с поиском жилья и имеют ограниченные возможности доступа к социальным услугам. Это особенно касается нелегальных мигрантов, которые вынуждены работать в неформальной экономике и лишены юридической защиты.

В заключение следует подчеркнуть, что трудовая миграция в Казахстане является многогранным явлением, которое включает как положительные, так и отрицательные стороны. С одной стороны, трудовые мигранты играют важную роль в развитии экономики страны, устраняя дефицит рабочей силы в ключевых отраслях. С другой стороны, необходимо продолжать усилия по улучшению условий для мигрантов, защите их прав и содействию их интеграции в общество.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. <https://stat.gov.kz/ru/>
2. <https://www.gov.kz/memleket/entities/migration?lang=ru>
3. <https://www.iom.int/>
4. Сарсенбаева Ж.Т. “Миграционная политика Казахстана: анализ и прогнозы” (2015).
5. Смирнова Е.Ю. “Миграция в Центральной Азии: вызовы и перспективы для Казахстана” (2018).

РОЛЬ ФИНАНСОВОГО АНАЛИЗА В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ ХОЗЯЙСТВУЮЩИМ СУБЪЕКТОМ

Шолпанбаева К.Ж., профессор; Бажигалиева М., лектор;
ВКУ им. С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан
e-mail: kanshaim.sholpanbaeva@mail.ru,
e-mail: bazhigalievamadina@mail.ru

В процессе управления деятельностью хозяйствующего субъекта можно выделить три последовательных этапа:

- 1) информационное обеспечение;
- 2) аналитическое обеспечение и
- 3) сам акт принятия решения.

Основное в управленческой деятельности – процесс принятия решений.

Хозяйствующий субъект как система управления состоит из двух подсистем:

- *управляющая подсистема* (субъект управления) обычно представляет собой ряд отделов: административный, технический, производственный, финансовый, бухгалтерию и др.;

- *управляемая подсистема* (объект управления), как правило, бывает представлена в виде производственных подразделений.

Основой для выработки управленческих решений является наличие экономической информации, представляющая совокупность сведений, характеризующих финансово-хозяйственную деятельность организации. Такая информация является связующим звеном между управляющей подсистемой (субъектом) и управляемой подсистемой (объектом). Как известно, воздействие на управляемый объект осуществляется путем выдачи управляющих команд на основе принятых решений (прямая связь) и получения сигналов о состоянии управляемого объекта и выполнения управляющих команд (обратная связь). Эти связи представлены в схеме 1.

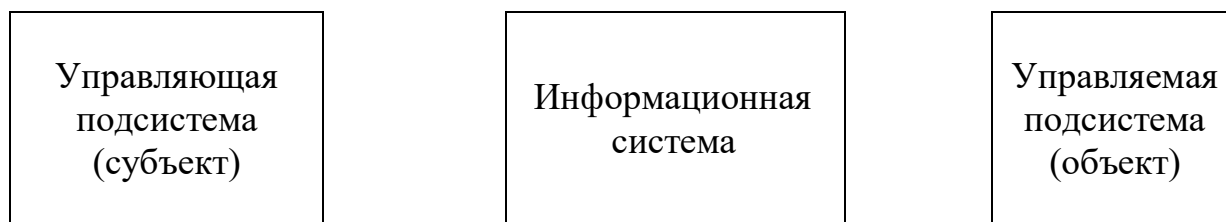

Схема 1. Взаимосвязь управляющей подсистемы с управляемой подсистемой

Прямые и обратные связи между управляющей и управляемой подсистемами системы управления хозяйственной деятельностью организации образуют информационную систему, представляющую собой совокупность

методов и технических средств по сбору, обработке и выдаче необходимой информации.

Сама по себе экономическая информация не представляет еще материала для принятия управленческих решений. Она лишь отражает совершившиеся хозяйственные процессы, но не раскрывает их сущность.

Для принятия же управленческого решения необходима такая информация, которая бы была достоверна и раскрывала сущность хозяйственных процессов, позволяла объективно их оценивать, выявлять имеющиеся резервы и определять пути их использования. Чтобы довести экономическую информацию, полученную из информационной системы, до того состояния, когда она может вызвать определенную команду, необходимо сделать дополнительную работу по ее подготовке - отбор, проверку и обработку, установить ее достоверность, что является прерогативой аудита. Однако даже при наличии достоверной информации нельзя сразу принять управленческое решение.

Получить информацию – это еще не значит знать все. Понимание состояния управляемого объекта и тенденции его развития, сущности совершаемых хозяйственных процессов, достигается путем уяснения полученной информации. Между полученной информацией и ее осмыслением лежит анализ данных. Только путем глубокого анализа учетных и других источников информации, составляющих «душу» управления, можно принять правильное управленческое решение.

Основные принципы рыночной экономики (самостоятельность, самофинансирование, самоокупаемость и др.) требуют от хозяйствующих субъектов, чтобы они сами всецело отвечали за результаты своей деятельности и сами принимали решения: в каком количестве и ассортименте и какого уровня качества выпускать продукцию, чтобы она была конкурентоспособна на рынке, по какой цене ее продавать, с кем иметь деловые отношения и т.д. От того, насколько точно и безошибочно они выберут себе деловых партнеров (поставщиков, покупателей, подрядчиков, банки и т.д.), насколько быстро и верно будут ориентироваться в море рыночных отношений, будет зависеть эффективность их работы.

Особенностью рыночных отношений является усиление влияния таких факторов, как жесткая конкурентная борьба, технологические изменения, компьютеризация обработки экономической информации, конкретные нововведения в налоговом законодательстве, изменяющиеся процентные ставки и курсы валют на фоне продолжающейся инфляции. В этих условиях перед руководством организации встает множество вопросов:

- какой должна быть тактика и стратегия современного хозяйствующего субъекта;
 - как рационально организовывать финансовую деятельность хозяйствующего субъекта для его дальнейшего процветания;
 - как повысить эффективность управления финансовыми ресурсами;

- каким образом определить показатели финансово-хозяйственной деятельности, обеспечивающие устойчивое финансовое положение организации.

На эти и другие жизненно важные вопросы должно дать ответ руководство организации. Успех деятельности хозяйствующего субъекта непосредственно зависит от уровня руководства, от своевременно принимаемых управленческих решений.

В условиях рыночной экономики весьма важное значение приобретает конкретность и оперативность руководства, объективность и научная обоснованность принимаемых решений. Все управленческие решения вне зависимости от сроков должны быть обоснованными, мотивированными и оптимальными. Принятие последних, как известно, направлено на наиболее рациональное, эффективное использование материальных, трудовых и финансовых ресурсов, природных богатств, на устранение излишних издержек и потерь

Рыночная экономика не терпит, чтобы на заводских складах и открытых площадках лежали, плесневели и ржавели огромные запасы сырья и материалов, чтобы в них омертвляли миллионы в тенге. Она приводит в движение все эти огромные ресурсы, чтобы каждый вложенный в имущество организации тенге приносил новый доход.

Объективность, научная обоснованность и экономический оптимум принимаемых управленческих решений должен «органично» вписаться в стиль руководителя. Руководить - это значит знать, что делается на управляемом объекте и принимать решения. Но для того, чтобы решения носили объективный, научный характер, чтобы при их принятии было поменьше интуиции и субъективизма, они должны основываться на всестороннем понимании состояния организации и тенденции ее дальнейшего развития. Такое понимание дел руководителем любого ранга достигается путем получения и изучения данных экономического анализа.

Объективная оценка хода хозяйственных процессов, количественные и качественные характеристики влияния отдельных факторов на хозяйственные процессы, наличие имеющихся внутрипроизводственных возможностей - это все необходимо для всестороннего понимания дел в руководимом подразделении, принятия правильного объективного управленческого решения.

С точки зрения управления финансовый анализ представляет собой этап, предшествующий принятию решения, цель которого дать правильную оценку состояния управляемого объекта и показать, насколько это состояние отличается от требуемого; выявить возможность и пути перевода объекта из фактического состояния в требуемое, подготовить материалы для выбора оптимальных решений, которые являются основой принятия управленческих решений, а само принятие решений занимает ведущее место в системе управления. Место финансового анализа в системе управления хозяйствующим субъектом показано в схеме 2.

Занимая промежуточное звено между получением информации и

принятием управленческих решений, финансовый анализ является орудием, во-первых, выявления и использования резервов повышения эффективности хозяйствования; во-вторых, научного обоснования управленческих решений; в-третьих, осуществления всех функций управления; в-четвертых, совершенствования финансового механизма; в-пятых, экономического воспитания работников хозяйствующего субъекта.

	Управляемый объект			
	Информация об управляемом объекте			
	Финансовый анализ			
	Перспективный (предварительный)	Оперативный (текущий)	Ретроспективный (последующий)	
Функции управления				
Планирование и прогнозирование	Организация	Регулирование	Стимулирование	Контроль
Принятие управленческих решений				

Схема 2. Взаимосвязь финансового анализа с функциями управления

Без финансового анализа процесс принятия правильных, научно обоснованных управленческих решений практически невозможен. Только на базе глубокого финансового анализа полученной информации можно объективно оценить результаты предпринимательской деятельности хозяйствующего субъекта, разработать перспективы дальнейшего его развития путем достижения намеченных целей.

Научная теория управления отличается многосложностью функций.

Функция управления - это особый, конкретный вид управленческой деятельности, продукт специализации в сфере управления.

К главным функциям управления относятся: планирование, организация, регулирование, стимулирование и контроль.

Как известно, важнейшей функцией управления хозяйствующими субъектами в условиях командно-административной системы являлось планирование. Особенность планирования как функции управления заключалась в том, что планы отдельных хозяйствующих субъектов составляли часть единого народнохозяйственного плана. Однако планирование при этой системе было во многих отношениях формальным. Разработанные «вверху» контрольные цифры многоступенчато доводились до исполнителей (часто способом «механической разверстки»), выполнение плана было законным. План вместо руководства к действию превратился в дамоклов меч, висящий над любым хозяйствующим субъектом. Выполнение плана любой ценой стало дурной традицией.

Переход к рыночным отношениям не умаляет, а наоборот, возвышает планирование. Парадоксально, на первый взгляд, звучит формула, что «чем больше рынка, тем важнее план». Но это лишь на первый взгляд. В условиях рынка это даже не жесткое административное планирование, а разработка

гибкой стратегии и тактики хозяйствующего субъекта, функционирующего в условиях конкурентной экономики, всецело полагающегося на свои силы, жизнестойкость, коммерческую деятельность, умение точно предвидеть будущее. Каждый хозяйствующий субъект в рыночных условиях должен начинать свое дело с тщательно разработанного и научно-обоснованного бизнес-плана. Составление его начинается с обстоятельного анализа самой идеи начинаемого «дела», с оценки разумности, реалистичности, перспективности, финансовой результативности. Бизнес-план невозможно соответствующим образом оценивать без использования всего арсенала аналитических способов и приемов. Надо иметь в виду, что в условиях рынка в значительной степени утрачивают свое значение моменты анализа, связанные с выполнением планов, жестко и всесторонне регламентирующих жизнь хозяйствующих субъектов, однако приобретают вес методы, направленные на обоснование бизнес-плана и контроль за его выполнением, на выработку рекомендаций для принятия продуманных и обоснованных управленческих решений, на прогнозирование деятельности хозяйствующих субъектов.

Функция «*организация*» сводится к объединению людей, к которому относятся создание органов управления, построение структуры аппарата управления, установление взаимосвязи между управленческими подразделениями, разработка норм, нормативов, методик и т.п.

Регулирование упорядочивает, налаживает деловые отношения хозяйствующего субъекта со своими партнерами, устраняет в ходе финансово-хозяйственной деятельности негативные отклонения от заданных параметров.

Стимулирование выражается в побуждении работников организации к заинтересованности в результатах своего труда. Посредством стимулирования осуществляется распределение материальных и духовных ценностей в зависимости от количества и качества затраченного труда.

Очень важную роль в системе управления играет функция *контроля*, которая сводится к проверке всей финансово-хозяйственной деятельности предприятия, выполнению бизнес-плана, организации финансовой работы и т.п.

Финансовый анализ играет большую роль в осуществлении всех перечисленных функций управления:

- для планирования - дает оценку вариантов бизнес-плана для выбора наилучшего;

- для организации - оценивает варианты для выбора наиболее эффективной структуры управления хозяйствующим субъектом;

- для регулирования - оперативно выявляет неблагоприятные отклонения от установленных целей, чтобы помочь управлению в своевременном их устранении;

- для стимулирования - обеспечивает изучение действующих систем стимулирования, эффективность их влияния на показатели деятельности хозяйствующего субъекта;

- для контроля – проверяет достоверность финансовой информации, организацию финансовой работы, выполнение финансовых планов и в целом, исполнение управленческих решений.

Таким образом, осуществление всех функций управления невозможно без финансового анализа, т.е. он является одной из важнейших функций управления. Иными словами, он является важным составным элементом финансового менеджмента, представляющего собой качество управления финансами предприятия.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абрютинa, М. С. Финансовый анализ / М.С. Абрютинa. - М.: Дело и сервис, 2017. - 192 с.
2. Абрютинa, М.С. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия / М.С. Абрютинa, А.В. Грачев. - М.: Дело и сервис; Издание 3-е, перераб. и доп., 2015. - 272 с.
3. Артеменко, В.Г. Анализ финансовой отчетности: учебное пособие для студентов / В.Г. Артеменко. - М.: Омега-Л; Издание 2-е, 2016. - 270 с.
4. Шолпанбаева К.Ж.; Апышева А.А.; Шайханова Н.К.; Байгужинова А.Ж. электронное учебное пособие Финансовый анализ деятельности предприятий-2024.- 190с. Издание МЮРК. Свидетельство на авторское право от 24.09.2024г
5. Бердникова, Т.Б. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия / Т.Б. Бердникова. - М.: ИНФРА-М, 2015. - 224 с.
6. Бернстайн Анализ финансовой отчетности / Бернстайн. - М.: Финансы и статистика, 2016. - 624 с.
7. Бочаров, В.В. Комплексный финансовый анализ / В.В. Бочаров. - М.: СПб: Питер, 2016. - 432 с.
8. Васильева, Л. С. Финансовый анализ / Л.С. Васильева, М.В. Петровская. - М.: КноРус, 2017. - 880 с.
9. Виноградская, Н.А. Диагностика и оптимизация финансово-экономического состояния предприятия: финансовый анализ: Практикум / Н.А. Виноградская. - М.: МИСиС, 2018. - 118 с.
10. Банк, В.Р. Финансовый анализ / В.Р. Банк, А.В. Тараскина. - М.: Проспект, 2017. - 344 с.

6-СЕКЦИЯ

ФИЛОЛОГИЯ, ЖУРНАЛИСТИКА ЖӘНЕ МУЗЫКА САЛАСЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛАР

ИННОВАЦИИ В ОБЛАСТИ ФИЛОЛОГИИ, ЖУРНАЛИСТИКИ И МУЗЫКИ

INNOVATIONS IN THE FIELD OF PHILOLOGY, JOURNALISM AND MUSIC

UDC 37

MIXING LANGUAGE WITH OTHER SUBJECTS

Seitbekova Zh.R., Akanova G.N.

Scientific Supervisor: Toleusabyr D.D.,

lecturer, master of the S. Amanzholov VKU

East Kazakhstan University named by S. Amanzholov

c. Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

e-mail: rinatkyzyz@mail.ru, akanovagulim122@gmail.com

Annotation. The article examines the process of integrating language learning with other school subjects, which in educational practice is referred to as “integrated learning”. The research is aimed at analyzing the pedagogical methods used to achieve a deeper understanding of both the language and the subject, thanks to their synthesis. Examples of successful application of the integrated approach in international practice are considered, possible difficulties and advantages for students of different age categories are discussed. The main pedagogical strategies that contribute to the successful implementation of integration are highlighted.

Keywords: integration, language, subject, education, learning process, bilingualism, cognitive development.

Introduction

The modern educational system is facing challenges that require the search for new teaching methods to better prepare students for life in a rapidly changing world. One of these methods is the integration of language learning with other school subjects. The essence of this concept is to use language learning not as an isolated process, but as a means to master and deepen knowledge in other disciplines such as mathematics, natural sciences, history and others.

The integration of language with other subjects provides students with unique opportunities not only to improve their language skills, but also to simultaneously master new material at a deeper level. This method is being developed within the framework of the approaches of CLIL (Content and Language Integrated Learning) and other modern educational programs. However, the successful implementation of

this approach requires special training of teachers and systematic planning of the educational process.

The theoretical basis for the integration of language and subjects

The integration of language with other subjects is based on a theory that considers language as a tool for learning and understanding new information. Language, being a means of communication, also performs a cognitive function, allowing students to systematize knowledge and develop new concepts. In this regard, the CLIL approach is based on the fact that learning new material through language not only improves language competencies, but also contributes to a deeper understanding of the subject itself.

The main components of integrated learning include:

- Content: the material that needs to be mastered.
- Communication: the linguistic aspects used to convey and discuss content
- Cognition: cognitive processes related to learning and problem solving.
- Culture: understanding the cultural context in which learning takes place.

Advantages of integrating the language with other subjects

The use of language in combination with the study of other subjects provides students with many advantages, among which the following can be distinguished:

- Deepening knowledge of the subject: students use language to comprehend new concepts, which allows them to better understand the material being studied.
- Language competence enhancement: Students learn the language in a natural context, which improves their communication skills.
- Development of critical thinking: integration contributes to the fact that students begin to think critically, analyzing the subject material through a linguistic prism.
- Strengthening interdisciplinary connections: integrated learning helps to see the relationship between different fields of knowledge, which contributes to a more holistic perception of the world.

Practical application of integrated learning

Examples of successful application of language integration with subjects can be found in international educational practice. In European countries such as Finland, Germany and Spain, CLIL programs are actively used, in which the language is used as a tool for studying mathematics, physics, biology and other disciplines. For example, in Finnish schools, science lessons can be taught in English, which allows students to simultaneously improve their language skills and master subject knowledge.

Despite the obvious advantages of integration, it also faces a number of challenges. Among them are the following:

- Lack of qualified teachers: in order to successfully implement integration, teachers must have a high level of language proficiency and know the subject at a deep level.
- Student workload: Language learning can be difficult for students with a low level of language training, which requires the development of adapted programs.
- Lack of teaching materials: Many schools face a shortage of textbooks and manuals that support an integrated approach.

The integration of language with other subjects remains a promising area in educational practice. In the future, we can expect greater use of digital technologies that will help facilitate the integration process and make it more accessible to different categories of students. The development of new curricula and materials, teacher training, as well as international cooperation in the field of educational reforms will contribute to the successful implementation and dissemination of an integrated approach in schools and universities.

The integration of language learning with other school disciplines offers a number of unique advantages for both students and the educational system as a whole. This method, known as CLIL (Content and Language Integrated Learning), is actively used in international practice and has a significant impact on the development of not only language skills, but also general cognitive abilities of students. This section will consider the main positive aspects of this approach, its impact on the learning process, cognitive development, language competence and motivation of students.

The integration of language with other subjects allows students to delve deeper into the material being studied. Instead of learning only facts or theories in their native language, students are forced to analyze and process information in a foreign language. This requires not only knowledge of the subject, but also the active use of language skills, which makes the learning process more comprehensive.

When students study mathematics, physics, history or any other subject in a foreign language, they are forced to pay more attention to details, which in turn contributes to better assimilation of the material. For example, during math lessons in English, students can not only solve problems, but also explain their solutions in the language of study, which develops their cognitive abilities and the ability to express their thoughts clearly and logically. Thus, the integration of language and subject matter not only improves knowledge of a particular subject, but also contributes to the development of analytical thinking and critical information comprehension skills.

One of the key advantages of integrated learning is a significant improvement in language skills. Learning a foreign language in an isolated environment, as it traditionally happens in language lessons, is not always effective, since students may not see the immediate benefits of the acquired skills. The integration of language with other subjects allows students to use language as a means to achieve other goals, whether it is understanding a scientific concept, solving a mathematical problem or analyzing a historical event.

The use of language in real educational contexts significantly increases its importance for students. Instead of just learning grammar rules and memorizing words, students begin to see how language functions in real life. This helps them to master new lexical units, grammatical structures and speech styles faster. Moreover, such lessons contribute to the development of all aspects of language competence: speaking, writing, listening and reading. For example, when studying biology in a foreign language, students can read scientific articles, listen to lectures, write reports and participate in discussions, which significantly expands their language experience.

The integration of language and subject matter directly affects the cognitive development of students. The process of learning a language and a subject

simultaneously requires the use of various cognitive strategies such as memorization, analysis, synthesis, evaluation and application of knowledge. This comprehensive approach contributes to the development of abstract and critical thinking, as students need not only to master new information, but also to connect it with linguistic means.

Studying a subject in a foreign language stimulates the development of cognitive flexibility, as students constantly switch between two knowledge systems: subject and language. This develops the ability to effectively manage your cognitive resources, improves problem-solving skills and promotes a deeper understanding of the material being studied. For example, when studying natural sciences in a foreign language, students not only memorize terms and facts, but also learn to analyze data, build hypotheses and draw conclusions using a new linguistic context for them.

The integration of language with other subjects also helps to increase the motivation of students. Many students have difficulty learning foreign languages because they do not see its practical benefits. However, when a language becomes a means to study other interesting and significant subjects, such as physics, history or art, the motivation to learn it increases significantly.

When students see that knowing a language helps them understand scientific concepts, solve problems, and participate in discussions, they begin to perceive it as a tool for success in other fields. This creates an internal motivation to learn a language, which often turns out to be more effective than traditional forms of learning. Moreover, the successful acquisition of material through a foreign language becomes a source of satisfaction and pride for students, which also helps to maintain their interest in learning.

Integrated learning promotes the development of interdisciplinary connections and a more holistic perception of the educational process. Instead of perceiving subjects as separate, unrelated fields of knowledge, students begin to see how different disciplines can interact and complement each other. For example, learning history through language can help students better understand the context of literary works or political events.

This approach also contributes to the development of students' metacognition – the ability to recognize and manage their learning processes. Students begin to better understand how they assimilate information, which cognitive strategies work best for them, and how they can apply these strategies to solve problems in different areas. This, in turn, helps them become more independent and successful students.

Conclusion

The integration of language learning with other subjects is a powerful tool that can not only improve the level of language proficiency, but also deepen the understanding of academic disciplines. This approach has already proven to be an effective teaching method in a number of countries and is gaining popularity around the world.

The main advantages of the integrated approach are to deepen knowledge of subjects, improve language competence, develop cognitive abilities and increase student motivation. The integration of language and subject helps students perceive

language as a means to achieve goals in other fields, which makes the process of learning a language more exciting and meaningful.

Despite the existing challenges, such as the lack of qualified teachers and adapted teaching materials, the integration of language with other subjects remains one of the most promising educational strategies. In the future, this approach can be expected to be more widely used due to the development of digital technologies and interdisciplinary cooperation. It is important to continue to develop and support integrated educational programs that will help students become more prepared for life in a globalized and multicultural world.

LITERATURE

1. Николаева, С. Ю. (2020). Интеграция языкового обучения с другими школьными предметами как способ формирования ключевых компетенций учащихся. Педагогика и образование, (2), 56-62. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/integratsiya-yazykovogo-obucheniya-s-drugimi-shkolnymi-predmetami>

2. Иванов, А. В. (2019). Проблемы и перспективы CLIL в образовательных учреждениях России. Вопросы современной педагогики, (3), 34-40. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problems-i-perspektivy-clil-v-obrazovatelnykh-uchrezhdeniyah-rossii>

3. Петрова, М. А. (2021). Интегрированное обучение иностранному языку и математике: опыт и методология. Современное образование, (4), 12-18. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/integratsionnoe-obuchenie-inostrannomu-yazyku-i-matematike-opyt-i-metodologiya>

UDC 811.111:37.09

INNOVATIVE TEACHING OF ENGLISH THROUGH CLIL TECHNOLOGY

Алехина А.С., Кенжебаева А.А.

Научный руководитель: Федосова С.А., к.филол.н., профессор

ВКУ им. С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

e-mail: kenzhebaeva.aminaa@gmail.com

In recent years, the educational landscape has undergone significant transformation, prompting educators to seek innovative methods that enhance language acquisition and engagement. One such approach is Content and Language Integrated Learning (CLIL), which is defined as a dual-focused educational framework that emphasizes both the learning of a subject and the acquisition of a foreign language. By integrating content and language learning, CLIL not only promotes linguistic proficiency but also fosters a deeper understanding of subject matter, making it particularly relevant in today's increasingly globalized and interconnected world.

The incorporation of Content and Language Integrated Learning (CLIL) into educational practices has emerged as a groundbreaking approach to language

instruction. This methodology, which unites content learning with language development, has garnered significant attention from educators and researchers worldwide. Pioneering studies by researchers such as Marsh (2002) and Cenoz (2015) have underscored the potential of CLIL to enhance both language acquisition and subject comprehension, demonstrating its versatility across different contexts and educational settings. Moreover, innovative applications of CLIL, as explored by researchers like Dalton-Puffer (2007) and Meyer (2010), reveal its effectiveness in promoting student engagement and fostering critical thinking skills.

Content and Language Integrated Learning (CLIL) stands at the intersection of subject matter and language education, harnessing the synergy between content knowledge and language acquisition. At its core, CLIL revolves around several key principles that underscore its effectiveness as a pedagogical approach. These principles include dual-focused learning, learner-centeredness, and meaningful context, each contributing to a comprehensive understanding of the method's theoretical underpinnings.

The pedagogical foundations of CLIL are rooted in constructivist theories of learning, which emphasize the idea that learners construct knowledge through active engagement with their environment. In the CLIL framework, teachers play the role of facilitators, guiding students through inquiry-based activities that promote critical thinking and problem-solving skills. This approach encourages learners to explore and discover information rather than merely receiving it, thereby deepening their understanding of the subject matter while simultaneously enhancing their language abilities.

The theoretical framework of CLIL is grounded in its key principles of dual-focused learning, learner-centeredness, and meaningful context. These principles create a robust pedagogical structure that not only enhances language acquisition but also provides a rich context for learning content. As educators continue to innovate their teaching methods, embracing the CLIL approach offers a promising avenue for improving English language instruction and fostering a deeper understanding of diverse subject areas in today's multilingual and multicultural classrooms.

One of the principal benefits of CLIL is its ability to enhance language skills through content-based learning. By immersing students in subject-specific areas such as science, arts, or geography conducted in English, CLIL effectively contextualizes language use. This immersion helps learners to acquire vocabulary, grammar, and language structures in a manner that is relevant to their studies. Instead of learning language in isolation, students actively use English to analyze, discuss, and apply concepts within various subject areas.

Moreover, this holistic approach encourages a deeper understanding of linguistic nuances and academic discourse. For instance, students learning about scientific processes in English are not only expanding their vocabulary relevant to that field but are also developing skills in academic writing and presentation. The integration of language learning with content allows for a seamless connection between theoretical knowledge and practical application, thereby reinforcing language skills in a meaningful way.

CLIL also promotes the development of critical thinking and problem-solving abilities. The nature of content-based learning often involves inquiry-driven activities that require students to analyze information, evaluate different perspectives, and synthesize knowledge. This process nurtures higher-order thinking skills, as students are encouraged to ask questions, explore solutions, and draw conclusions based on evidence.

For example, a CLIL lesson on environmental science might involve a project where students investigate local ecological issues, propose sustainable solutions, and present their findings. Throughout this project, they are not only using English to communicate their ideas but are also engaging in complex cognitive processes that equip them for real-world challenges.

Innovative Methods Incorporating CLIL

In the contemporary educational landscape, integrating content learning with language instruction has become increasingly crucial, especially in the teaching of English. The CLIL (Content and Language Integrated Learning) approach fosters an environment where students can acquire language skills while engaging with subject matter.

Project-Based Learning (PBL) is a dynamic instructional method that encourages students to actively explore real-world problems and challenges. Within a CLIL framework, PBL immerses learners in projects that require them to use English while engaging with relevant content areas.

For example, students might undertake a project centered on renewable energy sources. They could research various types of renewable energy, analyze their benefits and drawbacks, and create a presentation or video campaign to advocate for their chosen energy source. This project not only requires the use of English for research, writing, and communication but also engages students in discussions about sustainability and environmental science.

In the digital age, technology plays a pivotal role in enhancing CLIL methodologies. Teachers can leverage various digital tools and resources to support language and content learning, making the educational experience more interactive and engaging.

For example, online collaborative platforms such as Google Classroom and Padlet can facilitate group projects where students create shared documents, presentations, or infographics. These platforms allow for real-time collaboration, fostering language use through discussion and feedback.

Examples of Online Platforms That Facilitate CLIL-Based Learning

Several online resources are specifically designed to facilitate CLIL-based learning. Platforms like Quizlet and Kahoot! can be used to create interactive vocabulary games or quizzes that reinforce language acquisition while addressing subject-specific content. Additionally, educational websites like National Geographic Education provide rich multimedia resources that can be incorporated into lessons on geography and environmental science, enhancing both language and content learning.

Innovative methods such as Project-Based Learning, thematic units, and the integration of technology offer robust frameworks for effective English language teaching through the CLIL approach. By engaging students in meaningful content

while developing their language skills, educators can cultivate a holistic learning environment that prepares students for real-world challenges and success. For example:

Science Classes in Bilingual Schools: In many bilingual schools across Europe, instructors teach science subjects such as biology and physics in English. For example, a biology teacher in a bilingual school in Spain may use English as the medium of instruction while exploring topics like ecosystems and biodiversity. Students engage in hands-on experiments, read scientific articles in English, and participate in discussions, all aimed at enhancing both their scientific knowledge and language skills.

Moreover, History Lessons with English Integration: In a high school in Italy, a history teacher implements CLIL by conducting lessons on the Renaissance period in English. Students explore primary sources, watch documentary videos, and participate in debates about historical figures and their impacts on modern society. This approach not only improves their comprehension of historical concepts but also enriches their English vocabulary related to the subject matter.

Meanwhile, Math Instruction through English: In an international school in the Netherlands, mathematics is taught using English-language resources. Teachers design interactive activities, such as solving real-life problems involving statistics or geometry, where students must communicate their thought processes in English. This not only reinforces mathematical concepts but also allows students to practice and improve their English language proficiency in a relevant context.

So. Art Classes Emphasizing English Vocabulary: In an art class in a primary school in Finland, students learn about various art techniques and history while the teacher introduces vocabulary in English. They might study famous artists like Vincent van Gogh or Pablo Picasso and then create their own art projects inspired by these artists. Presentations of their artwork in English help them develop both their creative skills and their ability to articulate ideas in the language.

Technical Education in Vocational Training: In Germany, vocational training programs often use CLIL for subjects like engineering and hospitality. For instance, students in an engineering program might learn about CAD (Computer-Aided Design) software in English, allowing them to prepare for potential international career opportunities. Simultaneously, they enhance their technical terminology in English while working on practical projects.

Cultural Studies Through English: A CLIL program in a high school in Brazil integrates English learning with cultural studies of English-speaking countries. Students research and present on topics such as traditional festivals, music, and literature from countries like the USA and the UK. This cultural context enriches their language learning experience and deepens their understanding of diverse perspectives and practices.

The use of Content and Language Integrated Learning (CLIL) technology in teaching English represents a pivotal advancement in educational methodologies. We explored various aspects of CLIL, including its practical implementation in the classroom through thematic units, collaborative learning, real-life contexts, visual aids, and diverse assessment strategies. Additionally, we highlighted the necessity of professional development and training for educators, emphasizing workshops, online courses, peer observation, and reflective practices as critical components for successful CLIL integration.

The importance of continuing innovation in teaching English through CLIL cannot be overstated. As the global landscape evolves, so too must our educational approaches. The integration of content and language learning not only enhances students' linguistic abilities but also equips them with the critical thinking and communication skills necessary to navigate a diverse world. Continued innovation in teaching practices is essential for fostering student engagement and assuring that learners are well-prepared for future challenges.

We urge educators to adopt and adapt CLIL strategies in their teaching practices. By embracing this integrated approach, teachers can create an enriched learning environment that promotes student interest and academic success. It is time for educators to collaborate, share experiences, and innovate their teaching methods through CLIL, thus shaping a new generation of confident English speakers ready to thrive in a global context.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Coyle, D., & Kurz, M. (2019). *CLIL in Action: Theoretical Insights and Practical Examples from European Classrooms*. Cambridge University Press.
2. Dalton-Puffer, C., & Nikula, T. (2020). CLIL in Europe: Current Perspectives and Future Directions. *The Language Learning Journal*, 48(2), 131-141. doi:10.1080/09571736.2019.1643720
3. Lasagabaster, D., & Ruiz de Zarobe, Y. (2021). CLIL for Bilingual Education: Practices and Perspectives. In *Bilingual Education: An International Perspective* (pp. 55-67). Routledge.
4. Serra, C. (2020). The Role of Digital Tools in CLIL: Enhancing Language Acquisition through Technology. *Innovations in Education and Teaching International*, 57(2), 150-159. doi:10.1080/14703297.2019.1577754
5. Hillyard, S., & Young, C. (2022). Technologies in Content and Language Integrated Learning: A Systematic Review of the Literature. *Language Learning & Technology*, 26(1), 62-78.

UDC 37

THE INFLUENCE OF MOTIVATION IN THE FOREIGN LANGUAGE LEARNING PROCESS

Askhatkyzy Sh., Amangeldina D.

Scientific Supervisor: Toleusabyr D.D.

East Kazakhstan University named by S. Amanzholov

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, e-mail: shyrailym-04@mail.ru,
dina_amangeldina@icloud.com

Abstract: The article deals with the peculiarities of motivation for learning foreign languages, describes internal and external, integrative and instrumental motivation.

Keywords: motivation; foreign languages; education; success in language learning; ways to maintain motivation

INTRODUCTION:

Learning a foreign language is an exciting and sometimes challenging journey.. People may be influenced by various incentives that encourage them to learn a foreign language. Motivation plays a key role in learning a foreign language, as it stimulates diligence, persistence and interest in learning. A high level of motivation helps to improve learning activity, helps to overcome difficulties and maintain consistency in achieving language goals. It can be internal (personal goals, hobbies) or external (for example, academic requirements, career prospects).

Motivation (from Latin *movēre* "to move") is an incentive to action; a psychophysiological process that controls a person's behavior, setting his orientation, organization, activity and stability; the ability of a person to actively satisfy his needs.

Motivation is an internal or external force that pushes a person to action, keeps him in the process of achieving goals or helps to overcome difficulties. In the context of learning a foreign language, motivation can manifest itself as an interest in a language, a desire to achieve linguistic competence, an understanding of the culture of the country where this language is used, or external factors such as remuneration or job or study requirements. Strong motivation promotes consistency and successful language acquisition.

Motivation has an impact on language change because it can stimulate language learning efforts and affect the level of progress. When a person has a high motivation to learn a language (for example, an interest in culture, a desire for career growth), he usually spends more time and effort on practice and study, which ultimately contributes to a change in his language skills and language proficiency.

In order for motivation to "work" correctly, it is important to clothe it in goals, that is, to present an image of the result of activity. Goals should be conscious and meet our inner desires. That's when you want to not only go to them, but also run.

Here are examples of good goals in learning English:

- Obtaining a master's degree from Harvard University.
- Free travel abroad.
- Watching movies in a foreign language without subtitles.
- Establishing business relations with a foreign country.

The goal was set. Now draw yourself the advantages of learning English. What do you get? Imagine that you get a prestigious job with a good salary or get a promotion at an existing job. You freely communicate with foreign partners, gain the trust of colleagues, the respect of your superiors.

Presented? Not bad? You are determined to learn a foreign language. You have found a great school, a week, a month passes, and more and more often you postpone a new lesson. Why? You've lost motivation.

How not to lose motivation in learning English?

It is important not to lose motivation and continue learning English. Even if there are difficulties or there is nothing to brag about yet. Here are some tips for students.

1) Choose the right target.

First, the main goal is the level you want to achieve. Do not immediately try to jump to Advanced (advanced level) if you are still a Beginner (beginner level). The

steps should be consistent and small. You tell yourself: "I have to study up to the Intermediate level, because my parents promised me a trip to England next vacation. I want to be comfortable on this trip."

Secondly, it is necessary to set short-term goals. The dates themselves can be different: one day, three days, one week. Watch one video, learn 15 new English words. Achieving these small victories will help not only to move forward, but also to set more difficult tasks.

2) You need supporting installations.

The installation must be specific. For example, this: "Everyone can learn a foreign language. I can do it." And even cooler: "The new position is almost in my pocket." So with the help of autosuggestion, we develop a new behavior in ourselves. That is, we convince ourselves that we can learn a foreign language. The advice of those who learn foreign languages easily and quickly will help you here. These are polyglots. Polyglots can teach us a lot. They have a methodology and their own secrets. Perhaps some of them will change your idea of learning a foreign language.

3) Rejoice in your successes.

If necessary, applaud. Arrange a holiday for yourself: go to the cinema, to the exhibition. Treat yourself to a delicious treat or a new handbag. Everyone has their own reward. And in order to achieve victories, you need a comfortable pace. Immediately put your knowledge into practice. Use the words you have just learned in a conversation with a native speaker of a foreign language. How? Take advantage of the Native Show educational project. He offers to immerse yourself in the language environment and communicate with foreigners on the phone. With this practice, you will soon speak like real native speakers. And you will have something to be happy about

4) Imagine yourself in the future.

Close your eyes: you are a successful businessman, you communicate with foreign partners without an interpreter. Or you travel around England, speak fluently with the local population, easily understand English.

5) Clearly define the time frame for yourself.

For example, to learn English at the Advanced level in one year. And it is on this day next year that you tell your friends about your successes.

Conclusion:

In modern society, in the era of pan-European development, the status of a foreign language as an academic subject is changing and growing. Taking into account the changed role of a foreign language as a means of communication and mutual understanding in the world society, the modern methodology is aimed at increasing motivation in learning a foreign language. At the moment, a search is underway for techniques and methods to improve it. In this experiential learning through the socio-cultural component. The article discussed how to start learning a foreign language, where to get motivated and how to succeed without losing motivation.

REFERENCES

- 1) ALONSO TAPIA, J. (1991): Motivación y aprendizaje en el aula: cómo enseñar a pensar. Madrid: Santillana.
- 2) DÖRNYEI, Z. (2001): Motivational strategies in the language classroom. Barcelona: UOC, 2005.
- 3) DÖRNYEI, Z. (2005): The Psychology of the language learner: individual differences in second language acquisition. Mahwah, NJ. [etc.]: Lawrence Erlbaum, 2005.
- 4) Kitova Ya.V. Motivation of students for independent work in learning a foreign language // Integrated communications in sports and tourism: education, trends, international experience. 2018. Vol. 2. pp. 7-9.
- 5) Kolomeitseva T.V. Effective format of building classes in a foreign language as a factor of quality training of students of non-linguistic specialties // Kazan Science. 2020. No. 5. pp. 78-80.
- 6) Bibliographic description: Eshboeva, D. A. The role of motivation in language learning / D. A. Eshboeva. — Text : direct // Education and upbringing. — 2015. — № 3 (3). — Pp. 18-19. — URL

УДК 811.134.2

МЕКСИКАНСКИЙ ВАРИАНТ ИСПАНСКОГО ЯЗЫКА – ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И КЛЮЧЕВЫЕ ОТЛИЧИЯ

Байсеитов Ш.

Научный руководитель: Фридман И.З., магистр, сениор-лектор

кафедры иностранных языков и переводческого дела

ВКУ им. С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

e-mail: shamil.baiseitoff@gmail.com

Аннотация: Данная статья посвящена изучению мексиканского варианта испанского языка, его фонетических особенностей и ключевых отличий от варианта, используемого в Испании – кастильского испанского. В работе анализируются ключевые отличия между мексиканским и кастильским испанским. Освещаются факторы возникновения мексиканского испанского. Сравнивается современное положение двух вариантов языка касательно востребованности в мире.

Ключевые слова: мексиканский испанский, национально-специфический, индихенизм, грамматика, фонетика, лексика, общеиспанский, панамериканский, региональный.

Введение

Мексиканский испанский — самый распространённый языковой вариант испанского языка, на котором говорят свыше 129 миллионов человек. Происходит из различных наречий, диалектов и социолектов, опирающихся на языковую норму Мехико. Уникальность мексиканского испанского состоит в

том, что, базируясь на своем европейском аналоге, он продолжил развиваться отдельно от Испании, вобрав в себя многие слова, обороты, фонетические и грамматические явления от автохтонных языков местного индейского населения, и от своих англоговорящих соседей.

Цель: Анализ и сравнение отличий мексиканского и стандартного (кастильского) варианта испанских языков.

Задачи:

1. Изучить научную литературу по теме.
2. Определить соответствующие темы.
3. Выяснить причины возникновения мексиканского испанского.
4. Разобраться в ключевых отличиях мексиканского и кастильского испанского языка.
5. Оценить языковую востребованность мексиканского и кастильского вариантов испанского языка.

Методы:

1. Анализ и сбор данных.
2. Сравнение.

1.1 Основная часть: Литературный обзор

Для начала исследования, путем сбора данных, были рассмотрены ученых, которые уже косвенно освещали данную тему. Это позволит лучше понять исторический контекст и процессы, формировавшие различия между двумя вариантами испанского языка.

Например, Е.В. Карпина привела историческую справку возникновения национального языка мексиканцев, выделила ключевые грамматические и фонетические особенности, а также проанализировала современную языковую ситуацию на территории Мексики с точки зрения диалектальных зон. (Карпина Е.В., 2014). В своем исследовании словаря мексиканизмов С.А. Яковлева сделала обзор на лексические, семантические и морфологические отличия испаноговорящих стран Америки от пиренейского аналога. В своей публикации С.В. Булганин сделал упор на некоторые различия произношения мексиканского испанского, основываясь на диалектологах испаноязычного мира (Булганин С.В., 2015). Самой свежей работой на данный момент, является работа Ю.А. Цой, где ученый выявляет актуальность проблемы национального варьирования испанского в странах Латинской Америки. Выявляются три вида особенностей испанских языков: общеиспанский, панамериканский и региональный (Цой Ю.А., 2022).

1.2 История возникновения мексиканского испанского. Ключевые отличия

Мексика — страна с самым высоким лингвистическим и культурным разнообразием. Являясь родиной множества древних цивилизаций, Мексика до сих пор сохраняет за собой внушительное разнообразие наречий и диалектов. Помимо этого, Мексика — самая северная страна Центральной Америки, граничащая с США. Два эти обстоятельства оказывают сильнейшее влияние на мексиканский вариант испанского языка. Когда в XVI веке конкистадоры,

возглавляемые Фернандо Кортесом, завоевывают юго-восточные территории Мексики, они сталкиваются с сотнями племен, каждое из которых говорит на местном наречии с индивидуальными фонетическими и грамматическими особенностями. В связи с активным государственным продвижением, метисацией населения, и резким сокращением численности индейцев, вызванным инфекционными болезнями, испанский язык становится основным средством общения для основной массы мексиканцев уже в XVII веке. Но это не отменяет факта колоссального влияния индейских языков, на которых по-прежнему разговаривают около пяти процентов (7 млн.) населения всей страны (129 млн.). В XIX веке, после обретения Мексикой независимости от Испании произошел лингвистический разрыв пиренейского и мексиканского вариантов языка. Все эти факторы приводят к исключительным особенностям языка мексиканцев, которые проявляют себя в грамматике, фонетике и лексическом значении слов, которые обогатили испанский индихенизмами (т.е. лексическими заимствованиями из индейских языков). Так, например в больших городах новой империи, где преимущественно проживала элита – сохранялся по большей части литературный вариант кастильского языка. А вдали от городов и образовательных центров испанский язык претерпевал изменения не только сам по себе, но и под влиянием индейского языка, в особенности под влиянием языка ацтеков – науатля. Наряду с этим, за все время существования, социально-политическая ситуация в стране тесно связана с английским языком, что привело к возникновению уникальных англицизмов, характерных только для мексиканского испанского.

При лингвистической характеристике подвидов группы испанских языков, рассматриваются общеиспанские, панамериканские и региональные или национально-специфические черты.

К общеиспанским чертам языка мексиканцев относится артикуляционная база, грамматический стандарт, основной словарный фонд, а также реализация литературной речи.

К панамериканским чертам мексиканского испанского можно отнести отсутствие выраженной разницы между межзубным [q] и щелевым [s], то есть *seseo*. Например, слова *caza* «охота» и *casa* «дом» произносятся с одинаковым щелевым звуком [s]. Звук [s] в Мексике идентичен русскому звуку «с», но звук [s] в центре и на севере Испании принял апиально-альвеолярный характер в XIX—XX веках.

Отказ от употребления *vosotros* (употребляется для местоимения «вы» во множественном числе в неформальных ситуациях в кастильском языке), в пользу *ustedes* (также «вы» во множественном числе, но для формальных ситуаций, когда обращение идет «с уважением») при общении с товарищем, к которому обращаются на *tú*. *Vosotros* используют только в Испании.

К региональным чертам относится явление *yeísmo* – отсутствие отличий аффрикатов [y] и щелевого бокового плавного в усиление [y], то есть в произношении более не различаются буква *y* и буквенное сочетание *ll*;

произносятся как [j] или русская [й]. Например, слова *llanta* «шина» и *yanta* «полдник».

Еще несколько фундаментальных различий мексиканского от стандартного испанского включают в себя:

а) Четкое произношение согласных.

б) Потеря безударных гласных.

с) Назальные сегменты после /s/.

д) Соответствие *x* в Мексике нескольких звуков ([s] - в начале слова и перед согласными; - [x] - между гласными фрикативная глухая [x] как в ['ka~~x~~a] *caja* «ящик»; - [sh] - в индихенизмах)

е) Перфективный, имперфективный тип.

Ранее уже было сказано, что основу словарного фонда мексиканского испанского составляет кастильский. Тем не менее, полностью оставить позади тему лексических особенностей является большим упущением. Язык мексиканцев отличается от европейского испанского огромным количеством архаизмов, которые в современной Испании либо неизвестны для носителей, либо употребляются ими крайне редко. Вот некоторые примеры таких лексических единиц (слово в мексиканском варианте – эквивалент в кастильском варианте – перевод): *aburrición* – *aburrimiento* – скука, досада; *botar* – *tirar* – бросать, выбрасывать; *frijol* – *judía*, *habichuela* – фасоль; *prieto* – *moreno* – смуглый.

Это всего лишь небольшое количество слов, используемых в мексиканском варианте испанского языка в настоящее время, и вышедших из употребления на Пиренейском полуострове.

Кроме использования архаизмов, как уже было упомянуто ранее, мексиканский словарь богат на индихенизмы. Некоторые из которых даже вышли за рамки мексиканского национального варианта и стал общим для всех вариантов испанского языка, как например, *chile* – индейский перец, *tomate* – зеленый помидор, *chocolate* – шоколад и другие.

Так же, сосуществуя со словами консервативного характера, в испанском языке Мексики в настоящее время существует большое количество неологизмов, то есть вокабул, которые идут по американскому пути, отличному от европейского.

В частности, в мексиканском варианте можно услышать англицизмы, которые не регистрируются словарями, однако доминируют в речи над общеиспанскими словами. Такие англицизмы отсутствуют в других национальных вариантах испанского языка. Конечно, далеко не все из этих англицизмов употребляются в Мексике с одинаковой частотой. Мексиканский лингвист, Лопе Бланш делит англицизмы на пять групп – общеупотребительные, часто употребляемые, англицизмы средней частоты, малоиспользуемые англицизмы и спонтанные англицизмы. Вот некоторые слова, относящиеся к этим группам: (англицизм, преимущественно используемый в речи мексиканцев – общеиспанский эквивалент – перевод): *cool* – *genial*, *fuerte* – крутой (парень);

shorts – pantalón corto – шорты; porter – en el tren, conductor del coche cama – проводник в спальном вагоне поезда; office boy – mensajero – посыльный.

Заключение

Подводя итог нашему исследованию, можно сделать вывод, что современная языковая ситуация в Мексике является ярким отражением динамики процессов интеграции и дифференциации испанского языка, где сочетаются общеиспанские, и национально-специфические черты. При этом, тот факт, что на язык оказывали влияние различные факторы: этнический, исторический, территориальный, культурно-исторический, социально-исторический, социально-политический, географический не вызывает сомнений. Это проявляется в огромном множестве заимствований из местных автохтонных языков и соседнего американского варианта английского, которые могут использоваться с разной частотой в разных штатах Мексики и/или на разных социальных уровнях населения страны.

Список использованной литературы:

- Испанский язык в Мексике. URL: wikipedia.org
Культура Мексики. – М.: Наука, 1980. – 302 с.
Worldometers.info. Mexico population. URL: worldometers.info/world-population/mexico-population/
Statista.com. Number of indigenous language speakers in Mexico in 2020, by language. URL: statista.com/statistics/1323032/indigenous-language-speakers-by-language-mexico/
El español hablado en México. – México: Comisión para la defensa del idioma español, 1982. T. IV.
Чеснокова, О.С. Испанский язык в странах Латинской Америки. Мексика. М.: Изд-во РУДН, 2004. – 99 с.
Лукьянова А. Особенности испанского языка в Мексике. Центр испанского языка и культуры в Москве ESP Club Moscú, 2024 URL: espclubmoscu.com/blog/posts/osobennosti-ispanskogo-yazyka-v-meksike/
1. Карпина Е.В. Современная языковая ситуация в Мексике как отражение дифференциации испанского языка // Вестник ИГЛУ. 2014. № 2. С. 219–225.
 2. Цой Ю.А. Грамматические особенности испанского языка в Мексике // Студенческий электронный журнал «СтРИЖ». 2022 № 2(43). С. 138–141.
 3. Яковлева С.А. Словарь мексиканизмов Академии испанского языка Мексики // Вестник МГОУ серия Лингвистика. 2014. № 1. С. 152–159.
 4. Lope Blanch, J. Anglicismos en la norma lingüística culta de México. Románica, 5, 191-200. En Memoria Académica. URL: memoria.fahce.unlp.edu.ar/art_revistas/pr.792/pr.792.pdf
 5. Данилова М., Пономарева А., «Различия между американским и британским вариантами английского языка» - проект Алые Паруса.

6. Грин Ю., Грамматические различия американского и британского английского preply.com/ru/blog/grammaticheskie-razlichiya-amerikanskogo-i-britanskogo-anglijskogo/

UDC 811.111

LEARNING ENGLISH BY ENGLISH CONTENT

Bakytzhanova A., Olzhabekkyzy A.

Scientific adviser: Sharipzhanova G.B., Lecturer, Master of Pedagogical Sciences

East Kazakhstan University named after. S. Amanzholov,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

e-mail: arailymbakytzhanova.0610@gmail.com, olzhabekkyzy.aliya@mail.ru

It is necessary to actively study English, which will be used in many areas of business activity. This is the dictate of time, which does not depend on us. (Nursultan Nazarbayev, 2021)

If we do not teach children English now, we will not be able to provide full-fledged training in the future. This is a requirement of the time, which parents should treat with understanding. (Nursultan Nazarbayev, 2018)

The relevance of research:

One of the crucial issues that all teachers face is students' lack of interest in subject. Nowadays youth is more active and curious than it was, so they cannot seat at one place for a 45 min and do thousands of grammar exercises, actually that is how it is done in most of schools and educational centers in most of central Asian countries. That is the problem we want to solve in our article. We have to change that system of teaching through numerous books and a large number of tasks. From our perspective, using films and cartoons as a method of education is a great way to arise students' interest in subject (in our case English) as teenagers are into cartoons.

Video can literally provide the complete picture: listening comprehension reinforced by watching comprehension... the main linguistic benefit is considered to be the presentation of chunks of authentic language within a whole context (Frances MacKnight, 1983)

Watching English content, particularly cartoons, help to increase level of language knowledge.

Research problem:

Majority of students experience significant difficulties in learning a foreign language, which entails a loss of interest in the subject. At this stage, there is a gap between the actual knowledge and skills of schoolchildren and the requirements of the program. One of the fundamentals is violated new principles - the principle of accessibility. Every teacher is well aware that students' interest immediately disappears as soon as the lesson material becomes too difficult. Therefore, it is very important to structure foreign language lessons so that students constantly feel that every teacher's

task is within their capabilities and is accessible for them. When planning material, we take into account the difficulties that students will encounter while studying it.

Research purpose:

The main purpose of this academical article is to study the issue of lack of interest among students of central Asian country and provide several solutions.

The research questions guiding this study are as follow:

1. How movies help to learn a language?
2. What is needed in order to learn the language effectively and interestingly?
3. How to effectively increase vocabulary by watching cartoons?
4. How to develop listening and speaking skills through watching cartoons?

THE THEORETICAL PART OF THE RESEARCH

Let's first look at the question of How movies help to learn a language? There are several elements that make watching videos effective.

We should bear in mind that many students are learning English in order to have access to English speaking culture – films, songs, books, etc. This is part of their main motivation, so by using video as part of the language learning process, we're helping to give them access to that. (Kieran Donaghy and Daniel Xerr)

In education, we see that emotion and cognition are very closely interrelated. The aspects of cognition that we use when we're learning something – attention, memory, etc. are all profoundly affected by emotion. So, this ability to reach learners' emotions means that video can have a positive effect on both motivation and affective learning. These are not only important learning components on their own, but they play an important role in creating the right conditions for greater cognitive learning to take place. (Kieran Donaghy and Daniel Xerr)

Theory: Watching movies or cartoons in English makes it possible to master the language well

Through Film and Video in Language Teaching:

- You will gain a deeper understanding of the potential for film and video in the language classroom.
- You will take away a wealth of knowledge about how create activities and lesson plans around film and video.
- You will develop a greater awareness of how to use film and video to help your students acquire vocabulary more efficiently, and become more effective listeners and viewers. (theschoolfortraining.com)

What is needed in order to learn the language effectively and interestingly?

There are so many techniques for learning a language from films on the Internet. But so far this method is not used as often as others. The fact is that when a person begins to engage in self-study (and the essence of language learning is just the same in self-study) he faces questions such as: Do I need to use subtitles? Which movie should I choose? Where to start? How to watch movies correctly so that interest does not disappear and it is fun?

Here are 4 ways to use subtitles. Consider everything.

1. Subtitles in your native language

The first way is to watch a movie in English with subtitles in your native language. In this case, you will not perceive speech by ear, and you will not be focused on learning the language. This method is no different from reading a book. So, this method will not help you fully concentrate on the language.

2. Subtitles in language you are learning

The second way is to watch movies and cartoons in the language you are learning. In this case, you will pay attention to the construction of words and grammar. You will tighten grammar to replenish vocabulary. But in this case, it will take a lot of time.

For beginning students, this is often excessively challenging. Fortunately, subtitling makes that kind of content conceivable even for amateurs. You can decide to make the subtitled content as simple or as challenging as you need, so it's ideal for everybody. (subtitlebee.com)

3. Double subtitles

This is the most convenient way. Since both languages are visible on the screen, it will be easier to translate unfamiliar words. The similarity with the previous method is that you are well suited for reading training and vocabulary enrichment

4. Without subtitles.

This is the most effective way. Although it will be difficult at the beginning but you will spend a lot of time and train your listening skills. After all, we watch movies in order to develop listening and speaking skills.

Based on this, we can highlight that for effective training on films, you need to use subtitles in English or not use them at all.

How to effectively increase vocabulary by watching cartoons?

Watching movies is a great way to learn new vocabulary in English. By listening to native speakers and reading the subtitles, you can pick up new words and phrases in context. Here are a few tips to help you get the most out of watching movies for vocabulary building:

- Choose movies that you're interested in. This will make it more likely that you'll stick with the movie and actually pay attention to the dialogue.
- Watch the movie with subtitles at first. This will help you to understand the dialogue and pick up new words.
- Look up unfamiliar words in a dictionary or online. Don't just skip over words that you don't know. Take the time to look them up and learn their meaning.
- Repeat new words and phrases out loud. This will help you to remember them.
- Use new words and phrases in your own speech and writing. This is the best way to make them stick.
- Watching movies is a fun and effective way to learn new vocabulary in English. By following these tips, you can make the most of your movie-watching experience and improve your English language skills.

How to develop listening and speaking skills through watching cartoons?

Watching movies in English gives a good opportunity to practice audio. And the audio method helps well to the most effective language learning.

The learner and the process of learning got into the center of language teaching and detailed knowledge of the language (Structure, Grammar etc.) was no longer that important like in the audio-lingual method. The focus of communicative language teaching is on sociolinguistic and pragmatic aspects and the linguist Hymes invented the term communicative competence (Language teaching and language learning - Methods in a course book for German learners of English)

Shadowing is a language learning technique that involves repeating what you hear as quickly and accurately as possible. It is a great way to improve your listening and speaking skills, as well as your pronunciation and fluency.

To shadow, simply find a native speaker of the language you are learning and listen to them speak. You can do this by watching videos, listening to podcasts, or having conversations with a language partner. As you listen, try to repeat what you hear as quickly and accurately as possible.

At first, you may find it difficult to keep up with the native speaker. Don't worry, just keep practicing and you will gradually improve. You can also start by shadowing shorter passages and gradually increase the length as you become more comfortable.

Improved listening comprehension: Shadowing forces you to focus on the sounds and words that you are hearing. This can help you to improve your listening comprehension skills.

Improved speaking fluency: Shadowing helps you to practice speaking the language out loud. This can help you to improve your fluency and pronunciation.

Improved pronunciation: Shadowing helps you to imitate the pronunciation of native speakers. This can help you to improve your own pronunciation.

Increased vocabulary: Shadowing exposes you to new words and phrases. This can help you to increase your vocabulary.

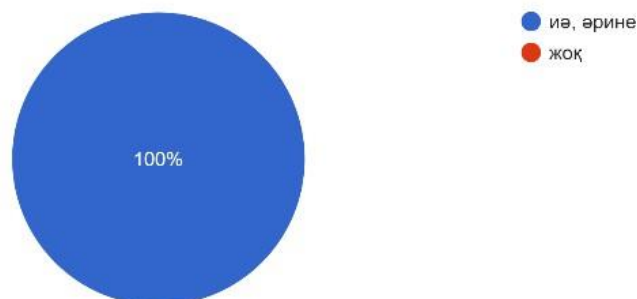
Shadowing is a fun and effective way to improve your listening and speaking skills in any language. By following these tips, you can make the most of this technique and improve your fluency and pronunciation.

PRACTICAL PART OF THE RESEARCH

We conducted a survey among students of our university. Overall, 19 students participated from different courses and majors.

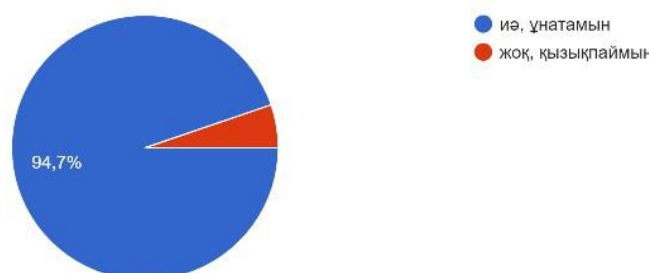
Сізге ағылшын тілін меңгеру қызық па?

19 отбетов

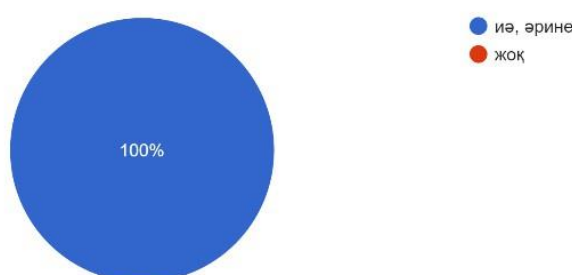
Сіз фильмдер мен мультфильмдерді көргенді ұнатасыз ба?

19 ответов

Егер де сізде ағылшын тілін фильмдер мен мультфильмдер арқылы үйрену мүмкіндігі болса, сіз келісер ме едіңіз?

19 ответов

RESULTS

The findings are organized according to the research questions. According to the results of interview of students we create our own method of learning English by English content.

What we took into account when creating the method:

The training should be interesting; The student should know his level; Student need to watch the appropriate films and cartoons by level; The method should help to memorize words and growths; The student should understand 70% of the words; It should be easy and accessible.

As with many things, in this method, the main thing is the foundation. That is, the zero step. First of all, in order to start watching movies, you need to determine your level. To do this, you can simply take a test to determine the level. Then you need to select movies and cartoons by level. Even better if you have already watched this cartoon or movie in your native language.

Why is this important? As we have discussed in the preceding paragraphs, a common problem is the difficulty with choosing and wasting time. And the waste of time just arises from the fact that before the beginning the student does not know what to watch and chooses a difficult film on the level. And the method turns out to be ineffective.

Theory: Determination of the level using the test and selection of the film corresponding to the level

After we have selected the film, we will start working with it. First, the tutor or teacher looks through the video and records all possibly unfamiliar words and

expressions with translation. And gives them to the student. Students get acquainted with new words and starts watching this video. Thus, when students sees the use of a new vocabulary, they remembers the meaning of the word and not the translation. After all, a word is remembered better when you learn the meaning and not the translation.

Next step is repeating the new vocabulary periodically, solving tests and tasks at the end. By solving tests, students fix new information quickly.

From this follows the following algorithm:

0. Determination of the level and selection of films
1. Vocabulary output fragment viewing (10-15 min)
2. Recapitulation with an emphasis on vocabulary
3. A test on the trained
4. Periodic repetition of vocabulary

CONCLUSION

In the course of the research, we conducted various surveys, analyses and compiled our own method. I am sure that this method has really helped many people to deal with films. Everyone who participated in this project learned something new. And everyone was able to raise their level. We were able to achieve all the goals we set for ourselves.

Firstly, we were able to increase the interest of students in learning the language. Everyone was afraid of large volumes of books and did not want to do 10 tasks each. And watching movies in the original is one of the favorite activities of many. and watching the films in the original, many were interested in the culture and the language itself. This helped many people to start learning English from films.

Secondly, watching movies in the original helped improve listening and speaking skills. After all, in films we hear the real speech and accent of a native speaker. Listening to it, we adapt to it and begin to get used to it. Thereby improving their own speech.

Thirdly, watching movies in the original helps to increase vocabulary. And most importantly, we hear the daily vocabulary of the carrier, which is just the same more important. Increasing vocabulary also helps our level to grow. That is, fourthly, this method helps to increase the level of language proficiency.

This method compiled by me is suitable for use in schools and other educational organizations.

Reference list

1. <https://subtitlebee.com/blog/how-to-use-subtitles-to-learn-a-foreign-language/>
2. <https://www.strategiesinlanguagelearning.com/learn-new-language-by-watching-movies/>
3. THE IMAGE IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING by Kieran Donaghy and Daniel Xerr; ELT Council 2017; ISBN 978-99957-1-151-1
4. Learning English with Movies by E.Kalish. From the publishing house of IGU (Иркутск. ИГУ) 2017

5. <https://theschoolfortraining.com/shop/online-courses/film-and-video-in-language-teaching-online/>
6. Language teaching and language learning - Methods in a course book for German learners of English; 2008; 9783656278016

УДК 811.111

TRANSFORMATION OF ENGLISH FROM LANGUAGES AND CULTURES

Vatulin V.

Scientific supervisor: Chzhan Y.Y., Candidate of Pedagogical Sciences,
professor

S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
e-mail: vadimvatulin19@gmail.com

The English language is spoken by millions of people around the world and shows how history, culture, and communication are connected. It has changed from Old English, which comes from Germanic languages, into the global language we know today. This change has been influenced by important historical events, cultural exchanges, and advances in technology. This article will explore how English has transformed over the years, focusing on the major influences from other languages and cultures, and examining how these changes have affected the way we communicate today.

Keywords: evolution of English; old English; middle English; Early Modern English; Linguistic influences; Cultural exchange; Globalization; Language adaptation.

Goal: The primary objective of this article is to provide a comprehensive overview of the evolution of the English language, highlighting its historical roots and the factors that have contributed to its transformation over the centuries. By examining these influences, the article aims to enhance readers' understanding of the language's rich heritage and its significance in today's global context.

Objectives:

1. To analyze the historical development of the English language from Old English to Modern English.
2. To identify and discuss the key influences of other languages and cultures on English.
3. To explore the impact of significant historical events on the evolution of the language.
4. To consider the future trajectory of English in light of globalization and technological advancements.
5. To encourage readers to reflect on the dynamic nature of language and its role in human communication.

Its journey begins in the 5th century with the arrival of the Anglo-Saxons in Britain, marking the period known as Old English. This stage was heavily influenced by the Germanic roots of the settlers. The language spoken at this time was quite different from what we recognize today. It featured a complex grammar system, with many inflections indicating tense, number, and case.

Old English was also shaped by contact with other languages, particularly Old Norse, due to Viking invasions in the 8th and 9th centuries. As the Norse settled in parts of England, they brought their language, contributing vocabulary and influencing pronunciation. For example, words like "sky," "egg," and "knife" can be traced back to Old Norse. This mixing of languages began to simplify Old English and set the stage for future transformations.

The Norman Conquest of 1066 marked a significant turning point in the evolution of English. When William the Conqueror, a Norman, took control of England, the influence of Norman French became dominant in many areas of life, including law, government, and literature. As a result, a large number of French words entered the English vocabulary, enriching it significantly. Terms related to governance, art, and fashion, such as "court," "beauty," and "fashion," are all derived from French. During the Middle English period, which lasted from 1150 to 1500, the grammar of English began to change as well. The inflectional system of Old English gradually simplified, leading to a more straightforward sentence structure. By the late Middle English period, literature began to flourish, with notable works such as Geoffrey Chaucer's *The Canterbury Tales*, illustrating the evolving nature of the language.

The transition to Early Modern English, which occurred between 1500 and 1700, was influenced by the Renaissance, a time of renewed interest in classical learning. This period saw the introduction of many Latin and Greek words into English, especially in areas like science, medicine, and philosophy. One of the most significant changes during this time was the Great Vowel Shift, a major phonetic change that affected the pronunciation of vowels. For instance, the word "bite," which was pronounced like "beet," changed to its modern pronunciation.

The invention of the printing press in the 15th century also played a crucial role in standardizing English. The use of printed materials helped to establish consistent spelling and grammar rules, making literature more accessible to the general public. Writers like William Shakespeare emerged during this period, contributing thousands of words and phrases to the English lexicon. His works not only showcased the richness of the language but also its ability to express complex human emotions and ideas.

As it moved into the Modern English period from 1700 to the present, the rise of the British Empire further propelled English onto the global stage. As Britain expanded its colonies, English began to absorb words from various languages, including Hindi, Arabic, and indigenous languages from Africa and the Americas. Words like "shampoo" (from Hindi) and "boomerang" (from an Aboriginal language) are examples of this influence.

In the 20th century, the advent of technology and the internet brought about new changes to the English language. The rise of social media and instant messaging has introduced a plethora of new vocabulary and slang. Terms like "selfie," "hashtag," and

"emoji" have become commonplace. Additionally, the internet has allowed for the rapid spread of English, leading to the emergence of various dialects and forms, such as "Globish," a simplified version of English used for global communication.

Throughout its history, English has been remarkably adaptable, borrowing words and expressions from many languages. This linguistic borrowing has not only enriched English vocabulary but also reflected cultural interactions. For example, during the 19th century, the British Empire's colonization efforts led to the incorporation of words from African languages, such as "zebra" and "safari."

Today, English has become a global lingua franca, bridging communication gaps in diverse settings, from business to academia. This role has led to the development of localized forms of English, such as Indian English, Nigerian English, and Singaporean English, each incorporating unique words and phrases from local languages and cultures. As we look to the future, the evolution of English is expected to continue. The influence of globalization will likely result in even more blending of languages as speakers from different backgrounds interact and communicate. Furthermore, the rise of artificial intelligence and language-processing technologies may lead to new ways of learning and using English, potentially creating new vocabulary and expressions.

The evolution of the English language is a remarkable journey that illustrates the dynamic nature of human communication. From its origins in Old English, influenced by Germanic roots, through significant transformations brought about by historical events like the Norman Conquest and the Renaissance, English has continually adapted and evolved. The infusion of words and expressions from numerous languages reflects the rich tapestry of cultural exchanges that have shaped the language over the centuries. As we have seen, the rise of the British Empire and the impact of globalization have further propelled English into a global lingua franca, bridging communication gaps across diverse cultures. In today's digital age, the language continues to adapt, incorporating new vocabulary and expressions born from technological advancements and social media.

Understanding the evolution of English not only enhances our appreciation for this versatile language but also emphasizes the importance of language as a living entity that evolves with society. As we look to the future, it is clear that English will continue to transform, reflecting the ongoing interplay of culture, technology, and human interaction. This journey is far from over, and the next chapters of English's evolution are waiting to be written.

References:

1. Crystal, David. *The Stories of English*. New York: Overlook Press, 2004.
2. Baugh, Albert C., and Thomas Cable. *A History of the English Language*. 5th ed. London: Routledge, 2002.
3. McCrum, Robert, William Cran, and Robert MacNeil. *The Story of English*. London: Faber and Faber, 1986.
4. Hogg, Richard M. *The Cambridge History of the English Language, Volume 1: The Beginnings to 1066*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

5. Gurevich, Alexander. A Brief History of the English Language. Moscow: Progress Publishers, 1979.

ӘОЖ 37

ӨСКЕМЕН ҚАЛАСЫНДАҒЫ ДҮКЕН АТТАРЫНЫҢ ЛИНГВОКОГНИТИВТІК СИПАТЫ

Жұмақан А.Т., 6B01701 – «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру
бағдарламасының 3-курс студенті

Ғылыми жетекші: Алимхан А.А., Қазақ, орыс филологиясы және
журналистика кафедрасының қауымдастырылған профессоры, ф.ғ.к.
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: jumakhanamina05@gmail.com

Академик Әбдуәли Қайдар есімдердің қоғамдық-әлеуметтік маңыздылығы туралы былай жазған: «Адам баласының жер бетінде қауымдаса өмір сүре бастаған бағзы замандардың өзінде өзара араласып, қарым-қатынас жасау қажеттілігінен туындаған өркениетті дәстүрдің бірі – бір-біріне ат қойып, айдар тағу. Онсыз адамдардың қауымдаса, ұйымдаса тіршілік етуі, табиғаттың сырын ұғынып, тылсым күшіне қарсы тұруы мүмкін емес еді» [1, 728 б.]. Еліміздегі ономастика саласында жалқы есімдердің мағыналық, құрылымдық, этнолингвистикалық, когнитивтік тұрғыдан сипаттамалы, салыстырмалы, салғастырмалы қырлары қарастырылып, уәжділік мәні анықталуда. Солардың бірі – эргонимдер. Эргонимика латын тілінің *эргон* – «жұмыс, іс, шығармашылық» мағынасындағы сөзінен және *онома* – атау мәніндегі сөзінен қалыптасқан термин [2, 88 б.]. және қала ішіндегі түрлі нысан атауларын зерттейтін ғылым саласы. Эргонимдердің ауқымды бөлігін елді мекен аумағында орналасқан дүкен атаулары құрайды. Сауда орындары мен дүкендердің атаулары бүгінгі таңда біздің елімізде аз зерттелген. Өскемен қаласының дүкен атаулары мүлде зерттелмеген десек те болады. Сауда орындары, дүкен атаулары микронысандар атаулары қатарында қоғамдағы түрлі жағдайларға, жаһандануға сай үнемі өзгеріп, дамиды. Қоғамдағы өзгерістерге байланысты жалқы есімдердің, оның ішінде эргонимикалық жүйедегі өзгеріс тенденциясын бағамдау да зерттеу жұмысының өзектілігі болып табылады. Сондай-ақ сауда ұйымдары атауларының танымдық тұрғыдан арнайы түрде қарастырылмауы да тақырыптың маңызын арттыра түседі.

Бүгінгі таңда ономастика ғылымының өзекті мәселелерінің бірі – эргонимика саласы төңірегінде болып отыр. Эргонимика - қала ішіндегі нысандардың атауларын зерттейтін ғылым. Оның зерттеу нысанына білім беру ұйымдары, медициналық мекемелер, кәсіпорындар, сауда ұйымдары т.б. атаулары, қазіргі уақытта жұмыс істеп тұрған және бұрын жұмыс атқарған нысандар атауларының барлығы енеді (Кесте 1).

Кесте 1. Эргонимдердің жіктелімі

Эргонимдер							
Корпорация, холдинг, ұйым, кәсіпорындар т.б. атаулары	Ауруханалар мен емхана, дәріханалар атаулары	Оқу орындары, спорт кешендері атаулары	Сауда орталағы, базар, дүкен атаулары	Шіркеу, мешіт, храмдар атаулары	Тағам дайындау орындарының, асхана, ресторан, бар, дәмхана атаулары	Театр, кинотеатр, цирк атаулары	Қонақ үйлер, пансионаттар атаулары

Әрбір елді мекенде кіші бизнестің тұрағы - дүкендер орналасқан. Дүкен - тауарларды сату және қызмет көрсету үшін жабдықталған стационарлық ғимаратта орналасқан бөлшек сауда кәсіпорны. Қазіргі заманғы дүкен орналасқан ғимарат немесе ғимараттың бөлігі, әдетте, сауда залы мен қосалқы, әкімшілік және тұрмыстық үй-жайлар мен қоймаларды қамтиды.

Дүкен сөзі араб тілінен пайда болып, «сарай», «қойма» дегенді білдіреді. Кейіннен бұл сөз басқа тілдерге де енген.

Орыс тіліне мәлім «магазин» сөзі, бұл халықта XVIII ғасырдың басында — Петр I «Устав Морского» дайындау туралы нұсқауларында, содан кейін «Уставтың» өзінде пайда болды және оқ-дәрілер, қару-жарақ немесе азық-түлік қоймасын белгілеген екен. Дүкен орыс халқында көбіне әскерге байланысты қолданылатын термин болған. XVIII ғасырдың аяғында журналдар құнды білімнің қоймасы ретінде магазиндер деп атала бастады.

Қазақ халқына «дүкен» атауы қалай келді? Біздің дәуірімізге дейінгі II ғасырда жұмыс істей бастаған Ұлы Жібек жолы дала мен шөлдер, сондай-ақ Орталық Азияның таулары мен таулы аңғарлары арқылы түркітілдес тайпалар мен халықтар өңірінен өтетін. Сондықтан түркілер халықаралық саудаға, ең алдымен, сауда керуендеріне арналған көлік құралдарын жеткізушілер ретінде белсенді қатысты. Сонымен қатар, олар сауда жолдарының иелері болды, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етті. Ежелгі түріктердің халықаралық саудадағы маңызды рөлін саудаға қатысты кейбір терминдердің түркі тілдерінен шыққандығы көрсетеді. Орыс халқының «магазин» дегені біздің түрік халқымызда «магазейн, магазея» сөздерінен шыққан болатын.

Өскемен қаласы Кенді Алтай орталығында Ертіс өзенінің жоғарғы ағысында Үлбі өзеніне құйылыс бассейнінде орналасқан. XIX аяғында XX басында қала өзінің бірінші экономикалық өркендеуін көрсетті. 1861 жылдан 1913 жылға дейін қала тұрғындары негізінен қоныстанушылар есебінен бес есеге өсті (3334 және 17980 адам). Семипалатинск жолы бойында және Бұқтырма жолындағы Сограда «Заречный хутор» жаңа тұрғын үйлер құрылған — ол кейіннен ірі қоныстану аумағы болды. Өткен жүзжылдықтың жиырмамыншы жылдары толығымен қала орталығы қалыптасады — Собор және Сауда алаңы,

бұд жерде қоғамдық, әкімшілік және сауда ғимараттары қатары орналасады (бүгін бұл Жастар саябағы). Сауда ұйымдарының атаулары жасанды атауларға жатады.

«Жасанды және табиғи жалқы есімдерді жасауда қолданылатын тілдік құралдар жүйесі, олардың құрылымы, семантикалық және сөзжасамдық модельдері, жалқы есімдерді өзара қатыстылығы, септелу ерекшеліктері, жалқы есімдердің синтаксисі, атқаратын қызметі т.б. ономастиканың нысаны болып табылады. Ономастикалық зерттеудің мақсаты - лексиканың басқа салаларымен салыстырғандағы жалқы есім ерекшеліктеріне ықпал етуші өзіндік ономастикалық белгілерін анықтау, онимдердің әр түрлі топтарын зерттеу, ономастикалық атаулар мен жалқы есім қызмет ерекшеліктерін талдау. Бұдан басқа ономастика мақсатына тілден тыс жатқан факторлардың онимдер қалыптасуына ықпалын анықтау, жалқы есімдердің шығу тегін ашу, жалқы есім кодтау және нөмірлеу, жалқы есімдер сөздігін жасау т.б.» [1, 11-12б.]

В.А.Никонов ономастиканың өмірдің ең маңызды жақтарының барлығына қатысты салаларының бірі — мекеме, дүкен, кафе атаулары екендігін айтып, «осы атауларға бірнеше термин ұсынады, бірақ тағылған терминнің әлі сәттісі жоқ» екендігін көрсеткен. Сонымен қатар, шетелде ірі мекеме орындары арнайы осымен айналысатынын айта келе, Ульяновск қаласындағы атаулардың нысанаға еш сәйкес келмейтінін дәлелдейді. Мысалы, «Ландыш» дүкенінде темір-терсектер сатылады, гүл сатып алушылар «Космос», «Прогресс» дүкендеріне баратынын, ал сүт сатып алушылардың құс сүтін алатынын өкінішпен айтқан, себебі сүт сататын дүкендер «Чайка», «Ласточка» деп аталады. [2, 274-б.]

Қалалық нысанның шығармашылық жарнамалық атауы (шаштараз, кафе, мейрамхана, дүкен, сұлулық салоны және т.б.), бірінші кезекте өзінің формасымен бірден назар аударады, сонымен қатар, атаудың мамандары бірнеше техниканы қолданады:

1. Жаңа контексте жүгіну интертекстуалдылық әсерін тудыратын прецеденттік құбылыстар: «осы немесе басқа белгілерді белсендіру арқылы атау орналастырылған контекст адресаттың интерпретациялық әрекетін басқарады», мысалға: «Золотой олень», «Катюша», «Лакшми», «Канцбург», «Мастер и Маргаритка», «Цветы у Акбара».

2. Бірнеше кодтау құралдарын біріктіру және қаріптерді өз қалауы бойынша өзгерту. Мысалға, әріп пен санның бірге келуі (AutoParts16, 1000 мелочей), екі түрлі алфавит, кириллица және латын (Karasha, RassVet, Halyk Food), «белгілердің шрифт дизайны сонымен қатар онимдердің аттрактивтік функциясын жүзеге асыруға ықпал етеді».

3. Нүктені, бос орынды немесе қаріппен ойнауды қолдана отырып, бір сөзді бірнеше семантикалық бөліктерге бөлу. (Булоффная)

4. Ономастопеяны (Тимошка, Валюша) және үндестікпен ойнаудың басқа тәсілдерін қолдану, рифмалар (Всё съём, У нас на районе)

Ерте заманнан бастап адам баласы бір жерге қоныс тепкенде, өз айналасындағы коршаған ортаға атау берген. Мұның өзі өмірлік қажеттіліктен туындаған. Мекеме орындарына атау берудің өзіндік негіздері бар. Мысалы,

дүкеннің немесе кафенің атауы оның орналасқан орнымен, иесімен, ерекшелігімен байланысты болады. Тілде қоғамдық өмірдегі әрбір зат немесе құбылыстың атауы бар. Ал қоғам тілінде әрбір атау сол тілдің қорында бұрыннан бар сөздердің негізінде пайда болады. Себебі сөз затқа ат беруге қызмет ететін негізгі тілдік бірлік. [7,14]

Өскемен қаласында да көптеген дүкендер бар, 200-300 м радиустағы барлық мекемелердің атауы келесідей: "Catti" сауда үйі, "Император" сауда үйі, "Көпес" сауда үйі, "Астория" мейрамханасы, "Корона" мейрамханасы, "BarBQ" мейрамханасы, "Поляна" кафесі, "Пицца-блюз" кафесі, "Солянка" кафесі, дүкендер "Добрыня", "Аркадия", "Метелица", "Ханшайым", "Қасым Қайсенов", "Мадонна", "Андорра", "Валенсия", "Adidas", "Jence center", "Идеал", "Дом", "Алиса", "Чунга-Чанга", "Ориент", "Дюймовочка", "Сашенка" және т. б. Бұл мекемелердің Қазақстанда орналасқандығын еске салатын, "дүкен" деген жазу.

Өскемен қаласындағы дүкен атауларының тілдік құрамы мынадай көрсеткішке ие. (Кесте 2). Бұл жағдай Өскемен қаласындағы тілдік ахуалдың бейнесін де танытады.

Кесте 2. Өскемен қаласындағы дүкен атауларының тілдік құрамы

Қазақ тіліндегі атаулар	27%
Кірме атаулар	64%
Аралас атаулар	9%

Өскемен қаласындағы дүкен атауларының лексика-семантикалық классификациясы (Кесте 3):

Кесте 3. Өскемен қаласындағы дүкен атауларының лексика-семантикалық классификациясы:

Дүкен иелерінің есімдеріне байланысты қойылған атаулар	Камила, Ляйля, Лада, Шырын, Дархан, Наз, Айдана
Орналасқан жеріне, жер-су аттарына байланысты атаулар	Ертіс, Мұзтау, Медео, Юг, Гастроном на 45, Арзан на Бутова
Жарнамалық атаулар	Азық-түлік дүкені, Охота и рыбалка, Рубин, Хлеб-Соль, Инструменталь, Есо-паркет, Гүлдер, Сантехник
Дүкенге қатыссыз көркем атаулар	Барыс, Нұр, Солнышко, Көктем, Колос, Астық, Светофор, Сай, Адал, Ай
Тілек-атаулар	Сәтті, Болашақ, Хороший, Шапағат, Удача
Сандық атаулар	888, 45, 555

Жалпы дүкен атаулары құрамынан төмендегі мағыналық сипаты байқауға болады:

Ақпараттық атаулар – балық аулауға байланысты (Рост, Круиз, Восток Корган, Жем-Қорма)

Гүлдер сатуға байланысты (Теплица, Лето, Мастер и Маргарита, Пыльца) **Канцелярия** (Балдырған, Скрепка, Сәби, Остров Сокровищ)

Эстетикалық атаулар – (Келбет, Орион, Орфей)

Орналасқан жеріне немесе дүкен иесінің туған мекеніне байланысты атаулар – (Мұзтау, Ертіс, Ауэзовская, Ульба, Ново-Ахмирово, Багратион, Риддер.) **Адам атына байланысты** – (Жанарыс, Сұлтан, Медина, Надежда, Наз, Қайнар, Адал)

Тауар жарнамасына байланысты – (ВкусМаркет, Волна, EasyChoice).

Тауар және қызмет көрсетуіне байланысты – (Marco, City Center, Севастополь, Ромелия, Меркурий)

Белгілі бір жасқа байланысты – (Ангелочки, Сәби, Voreshik)

Бір қарағанға өздігінен қалыптасқан сауда және өндіріс мекемелерінің атаулары қалалық эргонимдер микроқұрылымына кіретін ерекше бір жүйе болып табылады, себебі, олар қаланың белгілі бір нысандарын атайды.

Дүкен атаулары, әдетте, саяси жүйенің, мәдениеттің, сауда қатынастарының даму деңгейінің көрсеткіштері болып табылады.

Өскемен қаласының дүкен атауларын қарастыру, есімдерінің түпкі мағынасын дұрыс танып-білу – жас ұрпаққа және жалпы адамзат үшін керекті іс болып табылады. Қорыта келгенде, Өскемен қаласының дүкен атауларын жинап, оларға тілдік, мағыналық, танымдық, уәждік талдаулар жасадық. Атаулар наным-сенімге, арман-тілекке, сұлулыққа байланысты өмірге келіп, жергілікті халықтың дүниетанымының көрінісін береді.

Әдебиет тізімі:

1. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). Адам. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – Т. 1. – 784 б.

2. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Отв. ред. А. В. Суперанская; - 2-е изд., перераб. и доп.— М.: Наука, 1988.— 192 с.

3. Жанұзақов Т.Ж. Қазақ есімдерінің тарихы (Лингвистикалық және тарихи этнографиялық талдау). – Алматы: Ғылым, 1971. – 218 б.

4. Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. – Изд. 2-е, перер и доп. – Алматы, 2010. – 239 с.

5. Жанұзақ Т., Рысберген Қ. Қазақ ономастикасының зерттелуі, болашағы мен жетістігі // Ономастикалық хабаршы. –2005. – №2. – 3-14 бб.

6. Әбдуәліұлы Б. Қазақ антропонимжасамының теориялық және практикалық негіздері: филол. ғ. д..... дис. – Астана, 2010. – 329 б.

7. Иманбердиева С. Қала ономастикасының кейбір мәселелері: Әдістемелік құрал. -Алматы: “Арқас”,2004. 136 бет. . [7,14]

8. Нұрдәулетова Б. Когнитивтік лингвистика.- Алматы: Қазақстан Республикасы Жоғары оқу орындарының қауымдастығы, 2011. — 312 б.

9. Оразалиева Э.Танымдық қазақ тілі. –Алматы: Мұрагер, 2005.- 176 б.

10. Маслова В.Когнитивная лингвистика, Москва. Наука, 2011, - 472с

11. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі — Алматы. "Сөздік-Словарь", 2005.

12. Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивті негіздері, Алматы, 2003.
13. Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивті негіздері Тілтаным, 2001, №4.
14. Бондалетов В.Д. Русская ономастика: Учебное пособие для студентов пед. ин-тов
15. Шмелева Т.В. Изменение социальных ценностей в зеркале городского ономастикона // Аксиологические аспекты современных филологических исследований: Тезисы докладов международной научной конференции (15– 17 октября 2019 г.). – Екатеринбург, 2019а. – С. 68—70.
16. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. –Алматы:Санат, 2014.
17. Алимхан А.А., Қайырбаева ж.Қ. Шығыс Қазақстан ономастикасы.- Өскемен, 2021.-210б.

УДК 811.111

HOW TO PREPARE FOR ENGLISH LANGUAGE TESTS: A STEP-BY-STEP GUIDE

Kazybaeva A., Zeynoldina I.

Research supervisor: Tolesabyr D., teacher of English for students

Foreign language two foreign languages

East Kazakhstan University named after Sarsen Amanzholov

Oskemen, Kazakhstan

E-mail: akazybaeva2005@gmail.com, zeinoldina2005@icloud.com

Introduction

English language exams, such as IELTS, TOEFL, or Cambridge Exams, require serious preparation, especially if English is not your native language. Passing the test successfully is not just about knowing the language, but also mastering certain strategies and skills. In this article, we'll look at how to effectively prepare for English language exams.

1. Learn the Test Format

The first step in preparation is to study the exam structure. It's important to understand what sections await you (e.g., Listening, Reading, Writing, Speaking) and how much time is allocated for each. Each test has its unique features:

- IELTS assesses your communication skills through real-life situations and academic texts.
- TOEFL focuses more on an academic environment and often includes complex texts and lectures.
- Cambridge Exams (such as FCE, CAE) are designed to assess overall language proficiency, including practical and academic aspects.

The better you understand the test format, the easier it will be for you to adapt to its requirements and manage your time during the exam.

2. Build Your Vocabulary

A broad vocabulary is key to success in any exam. However, it's important not only to learn new words but also to understand their use in context. Here are a few ways to expand your vocabulary:

- **Reading:** Read as much as you can in English—books, articles, news. Try to write down and memorize new words.
- **Apps and Flashcards:** Apps like Anki or Quizlet help you remember new words using flashcards.
- **Contextual Learning:** Learn words not individually, but in context. Understanding how a word is used in a sentence helps you remember it better and use it correctly.

3. Practice Listening Skills

Listening is one of the most challenging parts for many, as it requires understanding spoken language. To develop this skill:

- Listen to podcasts in English, especially on topics similar to those that may appear in the exam.
- Watch English movies and TV shows with and without subtitles.
- Practice understanding different accents. In tests like IELTS, you might encounter British, American, and Australian accents.

4. Practice Speaking

For the Speaking section, it's not only about knowing the language but also being able to speak confidently. Here are some ways to prepare:

- **Conversation clubs:** Join groups where you can practice speaking English regularly.
- **Language exchange:** Find someone who wants to learn your native language and offer to help them with English in exchange for help with their language.
- **Recording yourself:** Try recording yourself answering questions similar to those that might appear on the exam. This will help improve your pronunciation and boost your confidence.

5. Prepare for the Writing Section

Essays, letters, and reports require clear structure and logic. To prepare effectively:

- Practice writing on various topics that might come up in the exam. It's important to stick to time limits to learn how to manage your time.
- Study sample essays and learn to analyze their strengths.
- Grammar and style: Pay attention to grammar rules and sentence variety.

Using complex sentences and proper punctuation can significantly improve your score.

6. Develop Reading Skills

For the Reading section, it's important not only to read quickly but also to extract key points. Practice the following:

- **Speed reading:** Read articles and texts within a set time to improve your speed. Learn to skim through text while identifying the main ideas.
- **Understanding the meaning:** After reading a text, try summarizing its content. This will help you better retain information and prepare for comprehension questions.

7. Regular Practice and Mock Tests

Regular practice is one of the key factors in successful preparation. Use mock tests to identify your weak and strong points. This will help you adapt to exam conditions and reduce stress on test day.

8. Time Management

English language exams are often time-limited, so it's important to develop time management skills. For each section, you will have a set amount of time, and you need to learn how to distribute it effectively. Learn to skip difficult questions to avoid spending too much time on them and come back to them later.

9. Focus on Grammar

Grammar plays a crucial role in any English test. To improve it:

- Study grammar rules and apply them in speaking and writing.
- Do grammar exercises daily. Books like “English Grammar in Use” can help you systematize your knowledge.

10. Stay Motivated

Preparing for the test is a long process, and sometimes you may feel like giving up. Set specific goals and stick to a plan. It's important to remember that every day of practice brings you one step closer to your desired result.

Conclusion

When preparing for an English language test, it's important to take a comprehensive approach: study the test format, develop all key skills (reading, writing, listening, and speaking), and practice real test tasks. With proper preparation and consistent practice, you can achieve success and pass the exam with the desired score.

Literature review:

1. Black, R., & Williams, R. (2015). IELTS Advantage: Reading Skills. Delta Publishing
2. Coxhead, A. (2000). Essential Academic Vocabulary: Mastering the Academic Word List. University of Auckland Press
3. Richards, J., & Burns, A. (2012). The Cambridge Guide to Pedagogy and Practice in Second Language Teaching. Cambridge University Press
4. Bailey, K. M. (2005). Practical English Language Teaching: Speaking. McGraw-Hill Education
5. Oshima, A., & Hogue, A. (2006). Writing Academic English (4th Edition). Pearson Longman
6. Nuttall, C. (2005). Teaching Reading Skills in a Foreign Language. Macmillan Education
7. Murphy, R. (2019). English Grammar in Use (5th Edition). Cambridge University Press
8. McCarter, S., & Ash, J. (2014). IELTS Testbuilder 2 with Audio CDs. Macmillan Education
9. Hudson, M. (2021). Official Guide to TOEFL iBT with Audio CD. McGraw-Hill Education

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ НА ЗАНЯТИЯХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Маметанова С.Т., старший преподаватель кафедры
«Общеобразовательных дисциплин», Западно-Казахстанский инновационно-
технологический университет, Институт отраслевых технологий
г. Уральск, Казахстан, e-mail: almagul.sultangalieva@mail.ru

В наши дни дискуссия как метод изучения английского языка приобретает особое значение в образовании. Преподавание в форме этой технологии предоставляет отличную возможность не только расширить знания, но и открывает новый путь к познанию мира в целом, поскольку происходящее в то же время дает обучающему потенциал для раскрытия себя самого, знание многих вещей в окружающей среде.

Дискуссия - это метод обсуждения и разрешения спорных вопросов. В настоящее время это одна из важнейших форм образовательной деятельности, стимулирующая творчество обучающихся к развитию рефлексивного мышления. В отличие от беседы и об обмене мнениями, дискуссия называется дебатом - это спор, столкновение точек зрения, позиций и т.д.

Дискуссия - коллегиальное обсуждение с преподавателями и обучающимися и проблемы разной природы. Это происходит, когда перед людьми стоит вопрос, на который нет однозначного ответа. Посредством обсуждения преподаватель умело включает учащихся в важные для них ситуации, разнообразные жизненные ситуации, которые вызывают у них желание говорить и общаться, и дает возможность выразить свою точку зрения, свое понимание предмета.

Все мы знаем, что умение обсуждать и участвовать в нем - те же фундаментальные навыки, что и умение работать вместе в группе с другими участниками. В преподавании английского языка умение открывать дискуссию, умение выслушивать и понимать суть вопроса являются невероятно важными навыками, способствующими разнообразию компонентов коммуникативной компетенции. Но, к сожалению, мы очень часто сталкиваемся на уроках английского с тем, что учащийся строит предложения так же, как и на своем родном языке, что, по нашему мнению, должно быть услышано преподавателем и исправлено столько раз, сколько это потребует практики.

На уроке основной целью преподавателей при организации дискуссии является научить обучающихся составлять и произносить речь, призывающую тип создать ситуацию, максимально приближенную к ситуации реального общения, этот метод обеспечивает формирование мотивации речевой деятельности обучающихся. В этом случае общение будет действовать не только как цель, но и как средство обучения английскому языку.

Посредством обсуждения преподаватель умело включает учащихся в важные для них ситуации, разнообразные жизненные ситуации, которые

вызывают у них желание говорить и общаться, и дает возможность выразить свою точку зрения, свое понимание предмета.

Важность регулярного использования дебатов в аудитории в настоящее время никем не оспаривается. Для того, чтобы привить знания и понять их использование на практике, необходимо не просто прочесть и выучить материал, но обязательно обсудить его с другими обучающимися. В совместной генерации и обсуждении идей люди упускают из виду уровень мышления, выходящий далеко за пределы возможностей отдельных людей. Коллективно и в личных беседах они рассматривают проблемы с разных точек зрения, соглашаются или спорят, отслеживают различия, разрешают их и взвешивают альтернативы.

Дискуссия была направлена на упорядоченный обмен идеями, суждениями, мнениями и высказываниями в группе для формирования мнений каждым участником или поиска истины.

В ходе свободного обсуждения любых проблем в аудитории содержание общения организуют сами обучающиеся. Такие бесплатные образовательные содержательные выводы порождают дальнейшее общение и настраивают речевую активность участников.

Коммуникативная компетенция — это многоаспектный фактор, который рассматривался многими учеными, пытавшимися определить компоненты коммуникативной компетенции. При формировании коммуникативной компетенции необходимо воспитывать активную личность, готовую обеспечить общение на иностранном языке. Развитие иноязычной коммуникативной компетенции в совокупности ее составляющих — речевой, языковой, социокультурной, компенсаторной, учебно-познавательной является важнейшей задачей изучения иностранного языка в вузе. Языковая компетенция включает в себя овладение фонематическими, орфографическими, лексическими, грамматическими средствами.

Система упражнений, которая используется для развития языковой компетенции, обеспечивающая базу для иноязычной речевой практики, в процессе развития различных видов речевой деятельности в данное время имеет большое применение. При этом особое место отводится динамической модели коммуникативной компетенции, которая иллюстрирует её интерактивную природу и служит аргументом в пользу того, что формирование этого качества должно быть основано на использовании интерактивных технологий, таких как использование дискуссии, кейсовой технологии, ролевых и деловых игр, интервью, бесед, проектного метода и т.д. Эти технологии основаны на принципе активности, креативности, модерации [5], которые направлены на повышение эффективной и креативной деятельности студентов.

Наиболее важные требования этого вида работы: - отношение разнообразия по одному вопросу (как правило, выдвинуто две противоположные точки зрения);

- правильное проведение дискуссии (толерантное отношение к оппонентам и соблюдения элементарных этических норм поведения);

- желание участников высказываться (после заявлений, многие обучающие замыкаются в себе, бывают случаи, что обучающий начинает делать что-то с другими вещами и отвлекают другими), но и понять основную идею других ораторов.

По словам М. А. Ковальчука, существует четыре этапа обсуждения:

- определение целей и тем для обсуждения;
- сбор информации по заданной теме;
- упорядочение, интерпретация и оценка информации;
- подведение итогов (в соответствии с целями обсуждения).

В социально-психологическом плане можно выделить три этапа развития дискуссии: - ориентация (участники должны проявить находчивость в поднятых вопросах);

- оценка (требуется сравнение идей учащихся: конфликт мнений не должен переходить в межличностный конфликт);

- консолидация (подведение итогов, интеграция мнений учащихся; возможно, речь преподавателя с последним словом)

При формировании проблемной ситуации для обсуждения необходимо обратить внимание на следующие факторы:

- существует реальная проблема, которая обязательно обеспечит необходимость поиска решений;

- бипланирование (поощрение разнообразия) подняло проблему, которую необходимо проанализировать с нескольких позиций;

- осуществление беспрепятственного анализа проблем (важно иметь доступ к информации, которая будет готовить обучающий для проведения дискуссий);

- проецируется интерес обучающихся при рассмотрении соответствующих тем.

Говоря об особенностях проведения таких мероприятий, как дискуссия, следует отметить, что этот метод следует использовать для формирования навыков не только разговорной речи (это основная задача), но и для развития у слушателей навыков аудирования на уроках английского языка в разные уровни. Уже в начальных школах очень важно побуждать учащихся выражать свои взгляды, вы можете начать с перефразирования нескольких предложений связного текста. Во время дебатов на старших этапах преподаватель должен тщательно выбирать материал. Следует учитывать такие факторы, как: возраст, интерес учащихся, владение языком. Кроме того, рекомендуется строить академическую дискуссию постепенно, не перегружая какую-либо информацию или чрезмерные требования к лингвистическому уровню.

Как показывает практика личного педагогического опыта, проблемы, с которыми сталкивается учащийся в преподавании устной речи, являются одной из основных причин, препятствующих общению на английском языке. В этом случае рассматриваются причины трудностей и способы их преодоления при обучении навыкам обсуждения на английском языке.

Многие ученые считают, что умение говорить является одной из основных задач в преподавании английского языка, который считается продуктивным типом речевой деятельности, которая строится посредством устного общения. Вербальное общение - это общение словами, речью, процесс обмена информацией и эмоциональное взаимодействие между людьми или группами посредством словесных средств. Вербальное общение, которое передается на основную речь, отличается от невербального общения, где влияние происходит посредством интонации и выражения лица, посредством жестов, смены позы, расстояния, общения и других невербальных средств.

Во время дебатов в обучении навыкам устной речи преподаватели университетов сталкиваются с некоторыми трудностями, поскольку речь рассматривается как сложный интегрированный навык. Пенни Ур разделяет эти трудности на четыре основных типа, возникающих при обучении английскому языку;

- психологический дискомфорт, то есть, когда обучающие делают ошибки, как правило, из-за страха и критики со стороны преподавателя, а затем слишком стесняются говорить по-английский и будут глупыми, потому что речь в отличие от других речевых навыков требует свободы и смелости перед аудиторией.

- «Нечего сказать», иногда у обучающихся возникает проблема - нет мышления, они не могут сосредоточиться, и выражаться по-английски.

- использование родного языка, обучающие иногда прибегают к использованию родного языка из-за отсутствия достаточного словарного запаса и неестественной среды в общении.

- неравный уровень участия обучающихся, некоторые студенты говорят достаточно хорошо и преобладают в группе, для некоторых, чтобы быть услышанным, требуется много времени, и они говорят очень мало или ничего не говорят. Поэтому работа в больших группах делает процесс обучения навыкам говорения и обсуждения.

В своем учебнике Пенни Ур отмечает следующие способы преодоления трудностей при обучении говорению:

- использование групповой работы с обучающими. В этом случае обучающие могут говорить, не испытывая дискомфорта, они обсуждают и выполняют задание в небольших группах, что способствует эмансипации учащихся. Они могут говорить с ошибками или использовать свой родной язык, но в этом отношении они практикуют английский и развивают разговорные навыки.

- использование мотивационных задач и тем для классов. Преподаватель должен правильно и точно смоделировать план урока и заинтересовать учащихся мотивирующими заданиями.

- предоставление четких инструкций для каждого задания поможет студентам понять речевое задание.

- использование уровня языка во время обсуждения должно быть на один уровень ниже уровня рабочих мест. Это поможет студентам свободно говорить на беглом языке. Дискуссия помогает учащимся прилагать больше усилий для приобретения навыков выражения своих мыслей, развития способности к самообразованию, расширяет кругозор и помогает им глубоко вникать в обсуждаемую проблему или предмет.

Обсуждение - это процедура выработки общих мнений, устранения противоречий внутри коллектива. При обсуждении можно понять, чтобы обсудить спорный вопрос, основанный на искусстве рассуждения и выражать свои мысли в соответствии с законами разума и формы научного общения и получения новых знаний.

Методика обучения дискуссии помогает студентам навыки дебатов, позволит им не только развить навыки говорения, но и поможет студентам выступать на публичных мероприятиях, в большой аудитории, на международных семинарах и конференциях.

Метод «дебатов» способен активировать речевое мышление учащихся, что способствует развитию умения говорить и умения мыслить на английском языке. Поэтому использование метода «дебатов» является существенным. Использование этой техники на начальном этапе обучения в университете поможет улучшить разговорные навыки и развить коммуникативную компетентность, так как в первый год студенты имеют разный уровень подготовки, уровень мотивации и способностей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гордиенко Н.П., Кузнецова Е.П. Использование дискуссии как метода формирования коммуникативных навыков на старшей ступени обучения иностранному языку в средней общеобразовательной школе // Молодой ученый. — 2015. — № 8. — С. 1112–1114.
2. Китайгородская Г.А. Методика интенсивного обучения иностранному языку. - М.: Просвещение, 1986.
3. Ковальчук М.А. Дискуссия как средство обучения иноязычному общению / М. А. Ковальчук. – М. : Высш. шк., 2008. – 144 с.
4. Петров А.В. Дискуссия и принятие решений в группе: технология модерации. –Спб.: Изд-во «Речь», 2005.
5. Пассов, Е.И. Урок иностранного языка в средней школе. — 2-е изд., дораб. / Е.И. Пассов. — М.: Просвещение, 1988. — 223 с.
6. Пенни Ур. Discussions that Work Paperback- Cambridge University 2011- 128 pages
7. Пряхин М. Н. Практикум по курсу «Журналистское мастерство». Тема: «Телевизионная дискуссия». — Москва: УДН, 1989. — 34 с.

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДА ҚАЗАҚ ЭТНО-ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ДАМУЫ

Мерғалиев Д.М., өнертану ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор (доцент), ХАА академигі
Кашей А.К., Педагогика ғылымдарының магистрі, сениор-лекторы
Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан

Фольклор-халықтың музыкалық мұрасы мен шығармашылығын жинайтын, зерттейтін ғылым саласы. Музыкалық фольклор қарастыратын мәселелердің ауқымы кең. Аталмыш жанр мәдениетінің тууына себеп болған қоғамдық-әлеуметтік құбылыстарды қамтып, халық музыка өнерінің өмірдегі қолданысы мен орнын, ауызекі шығармашылығын, авторлық ән-күйлердің табиғатын қарастырады.

Қазақ фольклорын алғашқы зерттеушілердің бірі, көрнекті ғалым Құдайберген Жұбанов өзінің "Қазақ музыкасындағы күй жанрының пайда болуы туралы" атты мақаласында: «...Қазақ музыка мәдениетінің ең маңызды жанрларының бірі – күй. Композиция және музыкалық мәдениеттің басқа анықтамалары мен параметрлері тұрғысынан күй – халық музыкасының ең дамыған және ірі жанры...», - деген пікірін алға тартады[2,66.]. Ғалымның осы тұрғыда күй жанрының қазақ мәдениеті мен өнеріндегі орнының айрықша екендігін тілге тиек етуі өте орынды.

Демек, қазақ фольклоры халықпен біте қайнасып, бірге дамығандығының айғағы.

Шығыс Қазақстан облыстық сәулет-этнографиялық және табиғи-ландшафттық музей-қорығы тарихына көз жүгіртсек...

Шығыс Қазақстан облыстық сәулет-этнографиялық және табиғи-ландшафттық музей-қорығы - 1968 жылы құрылған, Республикадағы аналогы жоқ музей болып саналуда.

Бұл – көпсалалы музей, мұнда - жалпы дәстүрлі музей (үш ғимарат - XIX ғасырдың аяғы-XX ғасырдың басындағы тарих және сәулет ескерткіштері), Қ.Қайсенов атындағы этнобақтың ашық аспан астындағы музейі (халық сәулетшілігінің 14 ескерткіші), сондай-ақ Жамбыл атындағы серуендеуге және демалуға арналған саябақ біріктірілген. Аумағы 120 га жайылған Солжағалық кешенге Шығыс Қазақстан облысында тұратын халықтардың 17 қоныс-үйі бар этнографиялық кешен, әскери кешен, зообақ, ботаникалық бақ, шеберлер қаласы, «Көгілдір көлдер» отбасылық демалыс аймағы, «Жібек жолы» экспозициясы кіреді.

Кез-келген музейдің рейтингі, оның қоғамдық маңызы, жұмыс табыстылығы келушілер санымен анықталады. 2021-2023 жылдарда музей-қорыққа 881 422 адам келген. Сонымен қатар, осы кезеңде зообаққа келушілер саны 277 800 адамды құраған. Тікелей келгендер саны – барлығы 1 159 222 адам.

Бүгінгі күні музей қорында 74000 жұық жәдігерлеріміз бар. Жыл сайын қор жаңа бұйымдармен толықтырылып отырады. Музейдың ғылыми қызметкерлері үнемі экспозициялық залдар бойынша атаулы күндерге арналған облыстық, республикалық деңгейде өткізілетін шаралар, экскурсиялар, кездесу кештер, лекциялар, дөңгелек үстел ұйымдастырып өткізеді.

Атап өткіміз келетіні музей бөлімдерінің бірі «Қазақ этнографиясының ғылыми зерттеу» бөлімі.

Этнография- халықтардың қоғамдық құрылысы туралы ғылым, гректің «этнос»-халық, «графо»-жазу, үйрену деген сөзінен құралған. Өзінің мағынасы бойынша этнография- халықтардың қоғамдық құрылысын, олардың арғы-бергі тегін, өзара қарым-қатынасын, материалдық және рухани мәдениетін зерттейтін ғылым.

«Қазақ этнографиясының ғылыми зерттеу» бөлімінің жанынан құрылған этно-фольклорлық «Белес» ансамблі бүгінде көптеген іс-шараларға қатысып, көне мұралар мен күй, дәстүрлі ән жанрын дәріштеуде.

Этно-фольклорлық «Белес» ансамблінің негізгі міндеттері - музей залдарына келген қонақтарға көне музыкалық аспаптарда, (қылқобыз, шіңкілдек, сазсырнай, домбыра, дауылпаз, дабыл, асатаяқ т.б) халық әндер мен термелерді жанды дыбыста тыңдату, аспаптарды көру және өзі ұстап ойнау мүмкіншіліктеріне қол жеткізу, ғылыми қызметкерлердің ұлттық этнографиялық костюмдері арқылы қазақи ою-өрнектерін насихаттауы, таныстыруы. Себебі, көптеген музейлерде мұндай аспаптардың дыбысын жанды дауыста тыңдау, көру, есту мүмкіншілігі сирек кездеседі.

Қазіргі фольклорлық ансамбльдер заманға сай дамуы үшін ең алдымен мемлекет тарапынан қамқорлық қажет. Екіншіден, фольклорлық ансамбль ұжымы өзіне биік талап қоюға тиіс. Көркемдік жетекшілер, дирижерлар үнемі ізденісте болғаны жөн. Дайын партитурамен алысқа шаппайсың. Жалпы ансамбль дегеніміз – ұжымдық еңбек. Репертуардағы әрбір әуен – әрлеушінің, дирижердың, орындаушылардың күнделікті тынымсыз еңбегінің нәтижесі. Олар әрбір композицияны, күйді, әнді әр аспапқа лайықтап өңдейді. Этно-фольклорлық «Белес» ансамблінің репертуарында негізінен Құрманғазы, Дәулеткерей, Байжігіт, Ықылас Қорқыт күйлерімен қатар, дәстүрлі халық әндер топтастырылған.

«Қазақ этнографиясының ғылыми зерттеу» бөлімінің алдағы жұмыс жоспары өте ауқымды.

Бүгінгі күні ұлттық мұраларымызды болашақ жастардың бойына сіңіру, ұлттық рухта тәрбие беру ең өзекті мәселелердің бірі. Сондықтан этно-фольклорлық «Белес» ансамблінің алдында тұрған үлкен мақсат-ғылыми зерттеу экспедицияларымен айналысу, соның ішінде қазақ халқының дәстүрлі әндерін, күйлерін, термелерін, аңыз күйлерді, халық әндерін жалпы фольклорды зерттеу болып табылады.

«Қазақ этнографиясының ғылыми зерттеу» бөлімінің алдағы ірі жоспарларының бірі Шығыс Қазақстан облысының аудандарымен, Қытай және

Монголия еліндегі қандастарымен байланыс жасай отырып қазақ этнографиясын, фольклорын зерттеу жоспарлануда.

«Белес» этно-фольклорлық ансамблінің репертуар ерекшелігі тыңдарман қауымға өте жетімді. Себебі, қазақ халқының зарын немесе қуанышын аспап арқылы барынша жоғары деңгейде орындауында. Ол тек аспапта шебер орындалумен шектелу емес, орындалған әр дыбысын эмоциялық түрде жеткізе білуінде. «Белес» этно-фольклорлық ансамблінің құрылғанына аз уақыт өтсе де, кәсіби жетілген, барлық дәстүрлі әндермен күйлерді тыңдаушысына кәсіби тұрғыдан жеткізуі. Ансамбль Қазақстанның «Мәдени мұрасы» мемлекеттік бағдарламасын іске асыруға белсене араласуда және облыстық, қалалық деңгейде өтетін мәдени іс-шаралық концерттерге қатысып келеді.

«Белес» этно-фольклорлық ансамбль мүшелерінің қазақ музыкасын зерттеуге қосып жүрген еңбектері ауқымды әрі жүйелі деп атап айтуға болады. Ұжым мүшелерін атап өтсек:

Мерғалиев Данияр Мерғалиевич - өнертану кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), ХАА - академигі. Қазақ этнографиясының ғылыми зерттеу бөлімінің меңгерушісі. «Белес» этно-фольклорлық ансамблінің көркемдік жетекшісі, шаңқобыз, дауылпаз, дабыл, сазсырнай, асатаяқ аспаптарын дәріптеуші.

Рысханов Шалқар - Қазақ этнографиясының ғылыми зерттеу бөлімінің этнологы. «Белес» этно-фольклорлық ансамблінде шіңкілдек, домбыра аспаптарын дәріптеуші. Байжігіт күйлерін нақышына келтіре орындай отырып, күйлердің шығу тарихын, орындалу ерекшеліктеріне тоқталады. Көне музыкалық аспап шіңкілдек аспабында және Ортеке күй ойнау жанрын тереңмеңгерген.

«Байжігіт» атындағы қазақ ұлт аспаптар оркестрінің көркемдік жетекшісі, дирижер.

Шығыс күйшілік дәстүріндегі ең ірі тұлға – қазақ күй өнерінің, оның ішінде шертпе күй саласының дамып, көркеюіне көп үлес қосқан домбрашы.

Байжігіт атындағы қазақ халық аспаптарының оркестрімен ауқымды жұмыстар жүргізуде.

Оралбаев Қуаныш Жайлаубекұлы - Қазақ этнографиясының ғылыми зерттеу бөлімінің этнологы. «Белес» этно-фольклорлық ансамблінің дәстүрлі әншісі, халық әндерін, терме, домбыра аспабын дәріптеуші.

Жыл сайын "Ұлттық Рухани Жаңғыру" және "Ауыл – ел бесігі" ұлттық жобалары шеңберінде гастрольдік концерттерге қатысады. "Хабар" агенттігі, "Хабар" АҚ ұйымдастырған "JETI QAZYNA" телевизиялық мега-жобасының жеңімпазы.

Кашей Ардак - Қазақ этнографиясының ғылыми зерттеу бөлімінің этнологы.

«Белес» этно-фольклорлық ансамблінің мүшесі, қылқобызшы. Халықаралық конкурстардың лауреаты, «Абай Құнанбаев шығармашылығындағы рухани құндылықтар мәселелері» әдістемелік құрал, «Күй тартып үйренудің әдіс-тәсілдері» оқу құралы, «Музыка мұғалімінің

орындаушылық дайындығы» оқу құралдарының авторы. ШҚО С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің сениор-лекторы, педагогика ғылымдарының магистрі

Осы ансамблдің шараларға қатысуымен көрермен этно-фольклорлық ұжымы әрдайым сұранысқа ие. Қорытындылай айтқанда, осындай аса құнды мұраларымызды жас ұрпаққа жеткізу біздің негізгі міндетіміз.

Бүгінгі күнге дейін мұра болып, сақталып келген этно-фольклорлық аспаптар қазіргі таңда түрлі фольклорлық ансамбльдерде қолданылып келсе де, жан-жақтылы зерттеуді талап етеді. «Белес» этно-фольклорлық ансамблінің шығармашылығына терең үңілу ұлтымыздың ұмыт болған ұлттық аспаптарымызды жете танып қана қоймай, ұлттық болмысымызды да жан-жақты білуімізге де кең жол ашады. Яғни, біз жоғарыда тілге тиек еткен ансамбльдің әрбір туындысы тарихпен ұштасып, болмысымызбен біте қайнасып, салт-дәстүріміздің жарқын үлгісі іспетті. «Белес» этно-фольклорлық ансамблінің шығармашылығын жете түсіну жалаң музыкалық танымымызды арттырып қана қоймай, ұлтымыздың байырғы түсінік пайымына қайта оралуымызға үлкен мүмкіндік береді. Ең бастысы «Белес» этно-фольклорлық ансамблі ескі әуендерімізбен байырғы аспаптарымызды заманға лайықты жаңа үлгіде жаңғыртып тыңдарманға ұсына білді. Қандай да бір өркениет өзінің рең бояуын жоғалтпай уақыттың қатаң сүзгісінен сүрінбей өте алса, ол шынымен де адамзатқа ортақ мәдениет жауһарына айналады.

Қазақтың ұлттық мұраларына байланысты зерттеу жұмыстарын жүргізіп, мақалалар жинақтап, жариялауда. Ұлттық құндылықтарымыз жаңара, жаңғыра берсін.

Қазақ халқының өзіне тән қалыптасқан – салт-дәстүрі, ән-күйлері, этнографиялық қазыналарымыз, бүгінгі күнде де заманға сай жаңғырып, қолданысқа ие. Осы мұраларымызды бүгінгі ұрпақтың санасында жаңғырту және жүзеге асыру біздің міндетіміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері. – Астана: Күлтегін, 2002. – 832б.
2. Есенұлы А. Кюй – послание Всевышнего.— Алматы: «Көкіл», 1997.— 196 с.
3. А7-Ақтөбе: Энциклопедия-Ақтөбе. «Отандастар-Полиграфия» ЖШС, 2001. – 748 б.
4. Тұрсынқожа Г. Батысты тамсандырған күй әлемі// Президент және халық. – 2007. – №9. – 8б.
5. Сейілханқызы Ә. А.Райымбергенов: Ұлттық дәстүрлерімізге екпін беру үшін бұқаралық ақпарат құралдары ой туғызу керек//Алаш айнасы. – 2012. - 100. – 5б.

**ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ КЕЗІНДЕ «EASEL.LY»
ҚОСЫМШАСЫ АРҚЫЛЫ ОРЫС СЫНЫПТАРЫНА
ҚАЗАҚ ТІЛІН МЕҢГЕРТУ ЖОЛДАРЫ**

Мусатаева З.Ж., қазақ тілі және әдебиеті пәнінің мұғалімі

Ахметхан А., НИМ оқытушысы

НИМ, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: musataeva_z @ukk.nis.edu.kz

Биылғы жыл мен үшін ерекше есте қалды, себебі Өскемен қаласындағы химия-биология бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебіне оқуға түстім. Менің құрбым, жан досым М есімді қыз 7-ші орыс сыныбында оқиды. Оны бір нәрсе мазалап жүргенін сездім. Ол қазақ тілінде жүргізілетін пәндерден қиындық туып жүргенін айтты. Мен қалайда құрбыма көмектесуім керек деп шештім! Содан ойлап-ойлап, қазақ тілі мұғалімімен ақылдасуды жөн көрдім. Ұстазым екеуіміз жоспар құрып, зерттеу нысандарын белгілеп, іске кірістік. Күнделікті мәселелерді шешумен қатар, балалардың бәріне бірдей мүмкіндік туғызу үшін жүйелі шаралар қабылдау қажет. Балалар қай жерде тұрса да, қандай тілде оқыса да сапалы білім алуы керек.[2]

Алдымен сол сыныптарға қазақ тілінде сабақ беретін қазақ тілі мен әдебиеті, Қазақстан тарихы, география пәндерінің мұғалімдерімен MS TEAMS платформасы арқылы сұхбат жүргіздік.

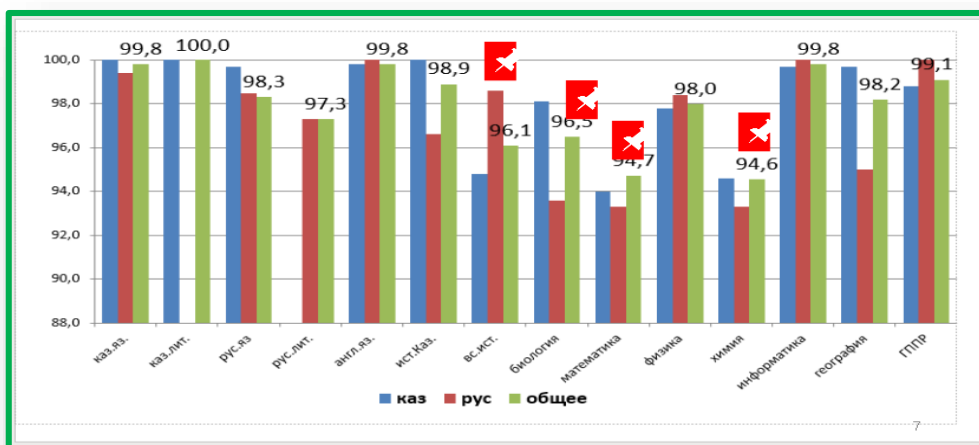
1. *«Қазақстан тарихы пәнін оқытуда кездесетін қиындықтар оқушылар берілген тақырып бойынша талдау жасауға, өз ойын жеткізуге қиналады. Сөйлеу барысында тілі жетік болмағандықтан ауызша жауап беруден бас тартады»* - деп, Қазақстан тарихы пәнінің мұғалімі өз ойымен бөлісті.

2. География пәнінің мұғалімі сабағында анықталған мынадай тілдік кедергілерді атап өтті: *«қазақ тілінде сөйлеген кезде сөйлемдерді ұйқастыра алмайды. Сөздік қорларының жеткіліксіз болу әсерінен жазғанда және сөйлегенде орысша сөздерді қосады. Жазу жазған кезде кейбір сөйлемдердің жалғауларын жазбайды. Пәндік тілді қолдана отырып суреттерді сипаттау дағдыларының төмендігі байқалады. Кейбір күрделі географиялық терминдер кездесетін тапсырмада не берілгенін түсінбейді. Тыңдалымға қатысты тапсырманы орындау кезінде грамматикалық қателіктер жібереді»*.

3. *Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінде оқушылардың сөздік қорларының аздығы, сөздердің баламасын мағынасына сай қолдана алмауы, әдеби тілдің жоқтығы, жазылым дағдысын дамытуға үлкен кедергі екенін қазақ тілі мұғалімдері де атап кетті.*

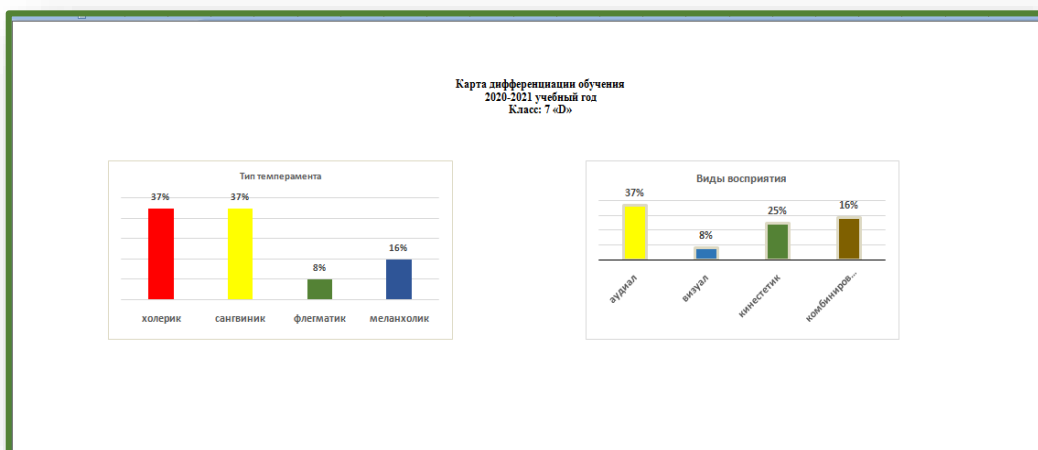
Оқу бөліміне жолығып, I тоқсанның білім сапасының қорытындысына жасалған сараптама жұмысымен таныстық.

Қазақ тілінде жүргізілетін пәндердің білім көрсеткіштеріне назар аударсақ, орыс сыныптарында қазақ сыныптарына қарағанда салыстырмалы түрде өзгерістерді байқауға болады:

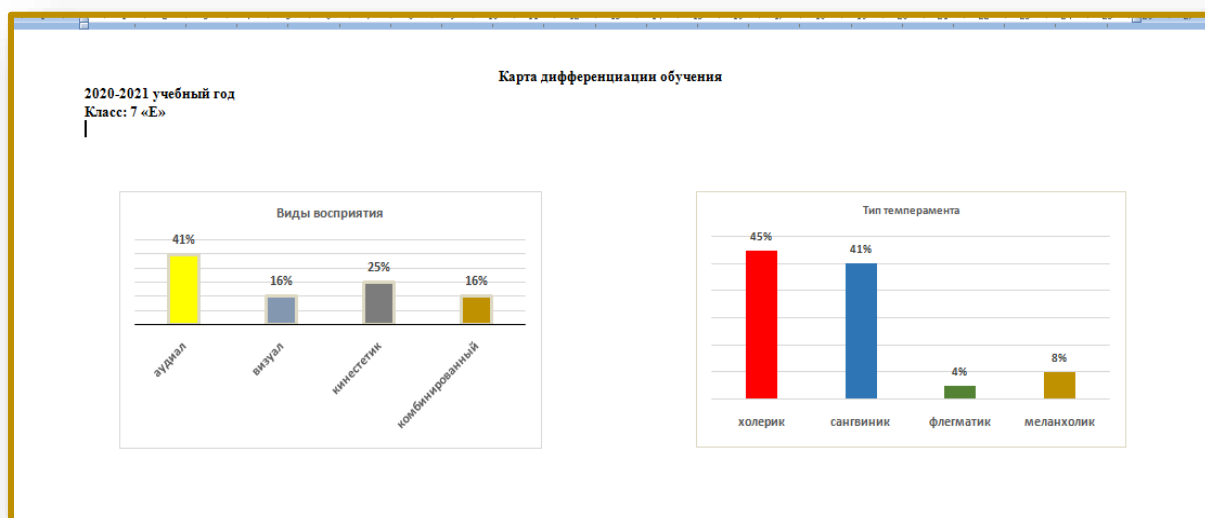

1-сурет тоқсанның білім көрсеткіштері

Содан кейін мектептің психологиялық қызметі бөліміне жолықтық. Мектеп психологтары 7 сынып оқушыларының оқытудың жаңа жағдайларына бейімделуіне психологиялық қолдау көрсету мақсатында диагностикалық зерттеулер, ағартушылық және алдын алу мақсатындағы оқушыларға және ата-аналарға арналған вебинарлар, психологиялық сағаттар, әр оқушымен жеке кездесу арқылы әңгімелесу жұмыстарын жүргізіп жатқандарын айтты. Зерттеулерінің нәтижесі бойынша оқытудың дифференциалды картасы жасалған. 7 «Д» сыныбы бойынша оқытудың дифференциалды картасына шолу жасадық. Сынып оқушыларының 25%-ы кинестетик, 37%-ы аудиал, 8%-ы визуал және аралас типті 16% болса; ал 7 «Е» сыныбы бойынша кинестетик 25%, аудиал 41%, визуал 18%, аралас типті 16% құрайды. С.Ефремцеваның доминирленген перцептивті модальдылық диагностикасы қоршаған ортамен байланыста қандай сезім мүшелері тезірек «жауап қайтаратынын» анықтауға арналған.[7] Құрбымның көру арқылы (визуал) тезірек әрекет ететінін білдім.

2-сурет 7 «Д» сыныбы бойынша оқытудың дифференциалды картасы

3-сурет 7 «Е» сыныбы бойынша оқытудың дифференциалды картасы

Сынып кураторларының көмегіне жүгініп, сауалнама ұйымдастырдық.

1. Саған қандай пәндерді меңгеру қиындық туғызады?

- А) физика, химия, биология
- Ә) қазақ тілі, Қазақстан тарихы, география
- Б) математика, информатика
- В) басқа жауап

2. Қиындық туғызып жүрген пәндерді жақсы меңгеру үшін кімдердің қолдауын қажет етесің?

- А) мұғалімнің
- Ә) сыныптастың
- Б) отбасы мүшелерінің
- В) басқа жауап

3. Қазақ тіліндегі мәтіндермен жұмыс жасау деңгейің қандай?

- А) жақсы
- Ә) орташа
- Б) төмен
- В) басқа жауап

4. Мәтіндермен жұмыс жасаудың қай тәсілі саған жеңілдірек?

- А) тыңдау арқылы (аудиоматериалдар)
- Ә) көру арқылы (бейнематериалдар)
- Б) оқу арқылы
- В) басқа жауап

5. Мәтінді оқу барысында мазмұнына байланысты иллюстрациялардың болуы сен үшін маңызды ма?

- А) иә
- Ә) жоқ
- Б) білмеймін
- В) басқа жауап

Екі сыныптың барлық 47 оқушысы сауалнамаға қатысып, жауап берді.

1) Саған қандай пәндерді меңгеру қиындық туғызады? деген сұраққа
«қазақ тілі, Қазақстан тарихы, география пәндерін» -20 оқушы 37%

2) Қиындық туғызып жүрген пәндерді жақсы меңгеру үшін кімдердің қолдауын қажет етесің?

«Мұғалімнің» деген -22 оқушы 40%

3) Қазақ тіліндегі мәтіндермен жұмыс жасау деңгейің қандай?

«Орташа» деп – 24 оқушы 51%

4) Мәтіндермен жұмыс жасаудың қай тәсілі саған жеңілдірек?

«Оқу арқылы» деп -32 оқушы 68%

5) Мәтінді оқу барысында мазмұнына байланысты иллюстрациялардың болуы сен үшін маңызды ма? «иә» деген сауалға 28 оқушы 60 % -ын құрады.

М.есімді құрбыммен қатар орыс сыныбында оқитын оқушылардың қазақ тілінде жүргізілетін пәндерден қиындық туып жүрген мәселесінің төркінін анықтаған секілдіміз. Зерттеу нысандарына (сұхбат, сауалнама, талдама нәтижелері) талдау жасай отырып, мынадай қорытындыға келдік.

Қазіргі білім алу жағдайына бейімдей келе осы және басқа да оқушыларға үлкен көмек болатын қосымшаларды іздестірдік. Осындай кезде сабақ мазмұнына орай тиімді нәтиже көрсеткен цифрлық білім құралы инфографика құруға арналған «Easel.ly» онлайн қызметі болды.[8] Тапсырмаларды саралап берудегі Easel.ly» қосымшасының тиімділігіне көз жеткізуді жөн көрдік. Яғни, «Easel.ly» қосымшасы арқылы оқушылардың өзара оқыту ортасын құрамыз. Әр мұғалім өз сабағын оқушының жеке қабілеті мен қажеттілігіне орай жоспарлайды. Оқу материалын қызықты, тиімді етіп құрып, оқушылардың дағдыларын дамытуға тырысады. Бұл қосымшаға тіркелу арқылы кіріп, оның барлық қызмет түрлерімен танысып, мұғалім өз пәнінің ерекшелігіне қарай жұмыс түрін көрсетуді таңдап алуына болады. Мысалы, оқылатын шығарманың мазмұнын сюжетке байланысты суреттерді алдын-ала жүктеп немесе графикалық тәсілдер арқылы ұсынады. «Easel.ly» – инфографика элементтерін құруға арналған бағдарлама. Оның ерекшелігі – ашық түсті дизайн, ақпараттың ықшамдылығы мен қолжетімділігі. «Easel.ly» ыңғайлы сервисі арқылы ашық, көзге бірден көрінетін инфографика жасауға болады. Инфографика деп қандай да бір оқиғаны сипаттау немесе деректерді жеткізу мақсатында кез келген мәтін мен графиканың үйлестіріліп берілуін айтамыз. Яғни инфографика – бұл ақпаратты визуалды түрде ұсыну. Көбінесе қиын ақпаратты тез, оңай және анық жеткізу қажет болғанда қолданылады. Мысалы, әңгіме немесе ертегі мазмұнын меңгертіп, талдау жасау үшін сол шығармаға байланысты суреттер топтамасын мұғалім алдын-ала жүктеп қояды. Сабақ барысында инфографиканың көмегімен кең көлемді материалдарды ұйымдастырумен бірге, оқиғалар мен кейіпкерлердің байланысын, қасиетін, мінез-құлқын кеңістікте көрнекі түрде

көрсетіп, оқушыны визуалды идеяларды құруға, айтуға бағыттауға болады. Алдын-ала жүктелген ресурстар арқылы кейіпкерлердің іс-әрекеттерін, оқиғаларды, салыстырмалы және талдамалы деректерді қолжетімді түрде көрсетіп жұмыс жасайды.

«Easel.ly» қосымшасымен жұмыс жасаудың негізгі қадамдары:

1) «Easel.ly» қосымшасына тіркеліп, оның барлық қызмет түрлерімен танысып, пән ерекшелігіне қарай жұмыс түрін көрсетуді таңдап алады.

2) «Жүктеу» бөліміне өтіп, оқытатын шығармаға байланысты суреттер мен мәтін үзінділерін жүктеп қояды.

3) Оқушыларға өз бетімен орындауға арналған жұмыс түрін де ұсынуға мүмкіндік бар, олар да осы қосымшаға тіркеліп, тапсырмаларды көре алады немесе өздері суреттер мен қосымша өз жазбаларын енгізе алады. «Easel.ly»-дің тегін нұсқасындағы дайын шаблондарды, инфографикалық белгілер мен суреттерді қолдануға, өзі салған суретін Jpeg форматында жүктеу мүмкіндігін пайдалануына болады.

Биылғы оқу жылы 7-сыныптың оқу бағдарламасында Г.Х.Андерсеннің «Сандық самолет» ертегісі, Ы.Алтынсариннің «Бай баласы мен жарлы баласы» әңгімесі, «Ақсақ құлан» аңызы, Ж.Верннің «Әлемді 80 күн ішінде шарлау» романынан үзінді және т.б. шығармалар қамтылған.[5]

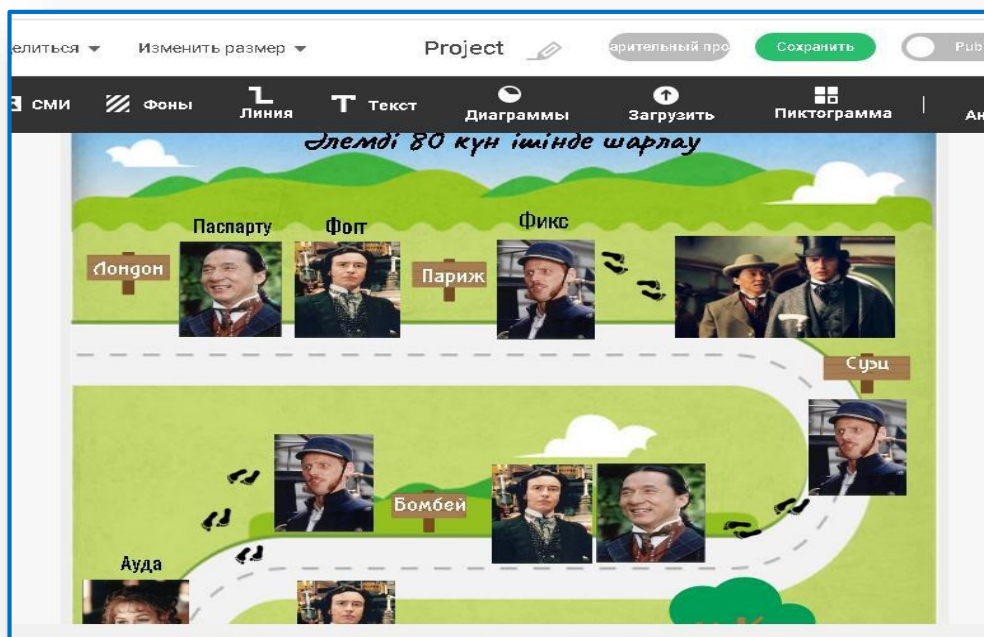
Осы шығармаларды «Easel.ly» қосымша арқылы іске асырып көрелік.

1-қадам «Easel.ly» қосымшасына тіркелеміз. 2-қадам «Жүктеу» бөліміне оқытатын шығармаға байланысты суреттерді, тапсырмаларды жүктейміз.

6-сурет Шаблондар папкасы

1-шаблон: Ж.Верннің «Әлемді 80 күн ішінде шарлау» романынан үзінді. Шығарма желісімен түсірілген кинофильмнің актерлерін жүктеу арқылы оқушыларға әрі шынайы, әрі тартымды етіп тапсырма әзірледім. Үзіндіні оқыған оқушы осы шаблонның көмегімен оқиға желісін оңай есіне түсіре отырып әңгімелей алады. [9]

7-сурет шаблон үлгісі

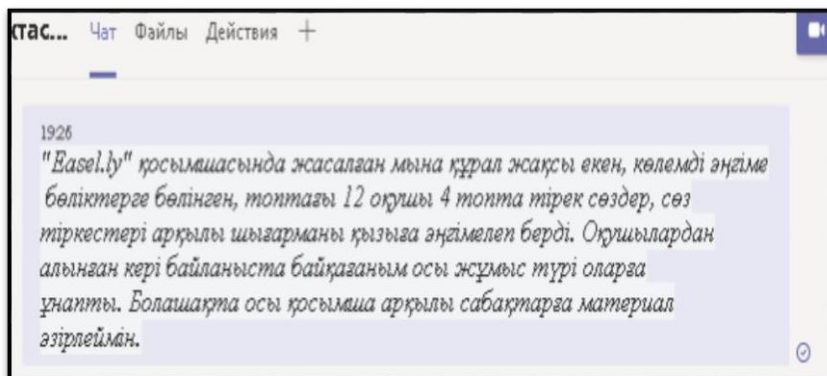
М есімді құрбыма мына жасаған шаблонды көрсетіп едім. Ол түрлі-түсті дизайнға таңырқап, актерлерді танып, істеген жұмысыма риза болды. Содан шаблонға қарап отырып, оқиганы жеп-жеңіл мазмұндап берді. Ол үшін мәтінді оқу барысында мазмұнына байланысты иллюстрациялардың болуы маңызды..

2-шаблон: Ы. Алтынсариннің «Бай баласы мен жарлы баласы» әңгімесін тірек сөздер, сөз тіркестерін қолдана отырып әңгімелеу оқушылардың таным белсенділіктерін арттырады. Олар әңгіме желісін еске түсіре отырып, қызыға орындайды. [10]

8-сурет шаблон үлгісі

Ы. Алтынсариннің «Бай баласы мен жарлы баласы» әңгімесіне жасалған шаблонды 7«Д» сыныбының мұғаліміне сабақта қолдануға ұсындық. Сабақтан соң мұғалімнің пікірі:

9-сурет мұғалімнің пікірі

10-сурет шаблон үлгісі

3-шаблон: III тоқсанда оқылатын шығарманың бірі- «Ақсақ құлан» аңызы. Осы материалды мұғалім сабақта пайдаланса, сабақтың мақсатына жетуіне бір қадам жасаған болар еді. Күтілетін нәтижеге қол жеткізу үшін оқушылар <https://www.youtube.com/watch?v=aPAnTiqRH4s> сілтемесі арқылы «Ақсақ құлан» аңызын көрулері керек. [11] Аңыз негізінде берілген сөйлемдерді оқиға желісі бойынша ретімен орналастырып, мазмұнын баяндаулары тиіс. Бұл жерде «Easel.ly» қосымшасының тиімділігі өте зор. Әсіресе, суреттерді өздері көрген оқиға желісімен орналастыру анағұрлым жеңіл. Сабақ «Microsoft Teams» онлайн – оқыту платформасындағы демонстрация қызметі арқылы жүзеге асырылады. [6] Ұзақтығы 20 минуттан тұратын сабақта осындай жұмыс өте ұтымды болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Орыс сыныптарына қазақ тілін «Easel.ly» қосымшасын пайдаланып жеңіл меңгертуге болады, соның негізінде білім сапасын арттыруға жағдай жасауы мүмкін деген болжам расталды. Оқушылардың «Easel.ly» қосымшасы туралы түсініктерін молайтып, қызығушылығын туғызды. Бұл шағын зерттеуіміздің өз мақсатына жеткенін көрсетеді. Атап айтқанда жұмыс бойынша мынадай тұжырымдар жасалды:

1. 7 сынып оқушылары арасында тақырыпқа байланысты сауалнама жүргізілді. Сауалнаманың нәтижесі оқушылардың екінші тілде жүргізілетін пәндерден қиналатынын көрсетеді. Оның себебі оқушылардың барлығы дерлік қалада туып-өскендіктен болар. Сонымен қатар отбасы мүшелері үйде баласымен орысша сөйлеседі.

2. «Easel.ly» қосымшасын пайдалану арқылы оқу мақсаттарын жүзеге асыру қолжетімді құрал деп танылды:

- Тірек сөздер, сөз тіркестері арқылы мәтінмен жұмыс істеу таным белсенділіктерін арттыруға ықпал етті.

- Сыныптағы оқушылардың барлығы оқу үрдісіне қамтылды.

- Қосымшамен жұмыс жасау барысында оқушылардың зейіндері шоғырланды.

- Тапсырмаларды орындау барысында сөздік қорлары молайды.

3. Ұзақтығы 20 минуттан тұратын қашықтықтан оқыту сабақтарында осындай жұмыс ұтымды болды.

4. Өскемен қаласы НЗМ қазақ тілі, география, Қазақстан тарихы пән мұғалімдеріне қолдануға ұсыныс берілді.

ҚОСЫМШАЛАР

1. Сауалнама MS Forms онлайн қосымшасы арқылы

<https://forms.office.com/Pages/DesignPage.aspx#Analysis=true&FormId=yVLbOR7jwkKAg3U1W3KN47cV9sQmpIZAuGT7gJlCiTVUN1BHWkhEUE1SNktSWUI4QU04WURNUFFDRC4u>

2. Ж.Верн «Әлемді 80 күн ішінде шарлау» романының үзіндісіне арналған шаблон

<https://www.easel.ly/infographic/ff8rh9>

https://www.easel.ly/create?id=https://s3.amazonaws.com/easel.ly/all_easels/6156875/1607610990&key=pri#

3. Ы.Алтынсарин «Бай баласы мен жарлы баласы» әңгімесіне арналған шаблон

<https://www.easel.ly/infographic/ckc7ne>

4. «Ақсақ құлан» аңызына арналған шаблон

https://www.canva.com/design/DAEP_zzW5sE/bl_dGIGVdrF2hHXxoos17w/view?utm_content=DAEP_zzW5sE&utm_campaign=designshare&utm_medium=link&utm_source=publishsharelink

<https://www.easel.ly/infographic/ntij1x>

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. «Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасы» ҚР Үкіметінің 20.12.2019 № 949 қаулысы

2. Мемлекет басшысы Қ.Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Сындарлы қоғамдық диалог-Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» 02.09.2020ж

4. Оқу бағдарламасы «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ-NIS-Program ДББҰ Басқармасының 2017ж, 16 тамыз №41 хаттама шешімі

5. 2020-2021 оқу жылының Назарбаев Зияткерлік мектептеріндегі 7L2 сыныптарына арналған қазақ тілі мен әдебиеті пәнінен оқу бағдарламасы 28.08.2020ж

6. Рекомендации по решению технических проблем при дистанционном обучении ДУИ_ЦИТС

file:///C:/Users/musataeva_z.ukk/Downloads/%D0%94%D0%A3%D0%98_%D0%A6%D0%98%D0%A2%D0%A1%20-%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%BA%D0%B0%20%D0%B4%D0%BB%D1%8F%20%D1%83%D0%BB%D1%83%D1%87%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D0%9F%D0%9A.pdf

7. Ефремцева С. Методика ведущий канал восприятия Режим доступа: <http://psycabi.net/testy/289-test-audial-vizual-kinestetik-diagnostics-dominiruyushchej-pertseptivnoj-modalnosti-s-efremtseva>

8. <https://www.easel.ly/> сандық білім қосымшасы

9. Ж.Верн «Әлемді 80 күн ішінде шарлау» Аруна-2002ж-205 бет.

10. Ы.Алтынсарин «Бай баласы мен жарлы баласы» әңгімесі Алматы-Алматыкітап, 2003ж-250 бет.

11. «Ақсақ құлан» аңызы

<https://www.youtube.com/watch?v=aPAnTiqRH4s>

СТУДЕНТТЕРДІҢ МУЗЫКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМУ БОЛАШАҚ МУЗЫКА МҰҒАЛІМІНІҢ ЖЕКЕ ТҮЛҒА РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ МАҢЫЗДЫ КӘСІБИ ҚҰРАЛЫ

Нургожина А.Б., к.п.н., профессор

Кашей А.К., Педагогика ғылымдарының магистрі, Педагогика жоғары
мектебі «Музыкалық білім беру» кафедрасының сениор-лекторы

Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: ardak.kashei@mail.ru

Бұл мақалада болашақ мұғалімдердің кәсіби музыкалық ойлауының даму деңгейінің зияткерлік және мотивациялық компоненттердің қалыптасу деңгейіне тәуелділігі туралы эмпирикалық зерттеулердің нәтижелері келтірілген. Зерттеудің мақсаты-кәсіби музыкалық ойлау құрылымын құру және музыкант студенттерде компоненттердің даму деңгейін анықтау. Эксперименттің міндеттері-кәсіби ойлау психологиясы туралы қазіргі теориялық идеяларға сүйене отырып, кәсіби музыкалық ойлаудың негізгі құрылымдық компоненттерін анықтау және музыка мұғалімінің орындаушылық тәжірибесін талдау, сонымен қатар кәсіби музыкалық ойлаудың құрылымдық компоненттерінің оның дамуының жалпы деңгейіне әсер ету рөлі мен дәрежесін анықтау.

Болашақ музыка мұғалімінің кәсіби дайындығында болашақ педагог-музыканттың жеке қасиеттерін қалыптастыру мәселелері жиі қойылады. Атап айтқанда, студенттердің музыкалық ойлауын дамыту, оқу процесінде олардың ойлау қабілеттерін қалыптастыру мәселесі айтарлықтай жанданды. Мұны осы мәселенің әртүрлі аспектілеріне арналған бірқатар арнайы эксперименттік зерттеулердің пайда болуы дәлелдейді.

Теориялық зерттеушілер мен практиктердің музыкалық ойлау проблемасына деген қызығушылығының артуы музыкалық педагогика саласында ғана емес, сонымен қатар музыкалық қабылдау психологиясы, теориялық музыкатану және әлеуметтану саласында да қарастырылады.

Мұның өзіндік түсіндірмесі бар: музыкалық ойлау әлі жеткілікті зерттелген жоқ және ғылыми тұрғыдан дамыған, оны зерттеу жан-жақты көзқарасты қажет етеді ғылыми білімнің әртүрлі салалары өкілдерінің, соның ішінде психологияның музыкалық педагогикасының күш-жігерін біріктіру. Педагог-музыкатанушылардың (тарихшылар мен теоретиктердің) еңбектерінде оқу процесінде ойлауды дамыту мәселесі соңғы уақытқа дейін өзінің тиісті көрінісін таппады.

Сонымен бірге, әр түрлі білім мен ұғымдардың кең жүйесін игерумен, талдау және синтез, абстракция және жалпылау, салыстыру және жүйелеу сияқты психикалық операциялармен тығыз байланысты музыкатану пәндерінің бүкіл циклі студенттердің жеке қабілеттерін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Бұл рөл, ең алдымен, болашақ музыка мұғалімінің Музыкалық білім

беру процесінде шешілетін білім беру және тәрбиелік міндеттердің алуан түрлілігімен анықталады. Осы міндеттердің бірі студенттердің қазіргі музыкалық тілдің ерекшеліктерін игеруімен, қазіргі заманғы музыкалық экспрессивті құралдар саласындағы негізгі заңдылықтарды көрсететін ұғымдар мен идеялардың белгілі бір жүйесін қалыптастырумен байланысты.

Материалдар мен әдістер

Кәсіби музыкалық ойлауды интеллектуалды және мотивациялық компоненттерден тұратын жүйелі ұйымдастырылған көп деңгейлі жеке құрылым ретінде зерттеудің өзектілігі көптеген музыкатанушы зерттеушілердің жарияланымдарымен расталады. Осы компоненттердің қалыптасуының жеткілікті деңгейі болашақ музыка мұғаліміне кәсіби қызметті тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Бұл мәселе зерттеу ортасында бұрыннан зерттелген. Алайда, жеке тұлғаның дамуындағы интеллектуалды компонент мәселелері белгілі кеңестік және ресейлік ғалымдар Л. С. Выготскийдің еңбектерінде кеңінен көрініс тапты [1], С. Л. Рубинштейн [2], А. В. Брушлинский,[3], В. В. Давыдов [4] және т. б. жоғарыда аталған авторлардың ғылыми зерттеулерін талдау бізге белгілі бір дәрежеде теориялық тұжырымдаманы нақтылауға музыкалық ойлау және оның негізгі компоненттерін бөліп көрсетуге мүмкіндік берді.

Біздің ойымызша, музыкалық ойлау-бұл шығарманы талдау және іс-әрекеттерді ақыл-ой жоспарлау, музыкалық материалға сәйкес игеру кезеңдері мен орындау әдістерін анықтау арқылы алынған ерекше мазмұн. Музыкалық ойлаудың негізгі компоненттері-теориялық талдау, жоспарлау және мазмұнды рефлексия. Сонымен бірге, бүгінгі таңда ойлау проблемалары жаңа тенденцияларды, студенттердің сандық ойлауын қалыптастыруды және басқа факторларды ескере отырып өзекті болып табылатындығымен ерекшеленеді.

Педагог-музыкатанушылардың (тарихшылар мен теоретиктердің) еңбектерінде оқыту процесінде ойлауды дамыту проблемасы, өкінішке орай, білім алушының қазіргі жағдайға, оның психологиялық және жеке даму ерекшеліктеріне ұшырайтын өзгерістерді есепке алмай қаралады, музыкалық өнердің этномәдени дәстүрлеріне де жеткілікті көңіл бөлінбейді.

Музыкалық мәдениеттегі этникалық фактордың өзіндік ерекшеліктері бар және оқушылардың музыкалық ойлауын қалыптастыруға әсер етеді. Біз қарастырып отырған мәселенің тұрғысынан нейробиологиялық компонент қызығушылық тудырады. Музыканы қабылдау үшін музыка тыңдаушысының тәжірибесі мен дайындығы үлкен маңызға ие.

Ми жасушалары жеке дыбыстарды қабылдаудан өзгеруі мүмкін, бұл мидың басқа функцияларына әсер етеді. Бұл барлық дерлік музыкологиялық пәндер талдау және синтез, абстракция және жалпылау, салыстыру және жүйелеу сияқты ақыл-ой операцияларымен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Бұл процестер студенттердің жеке қабілеттерін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады, ол, ең алдымен, Болашақ музыка мұғалімінің Музыкалық білім беру процесінде шешілетін оқу-білім беру және тәрбиелік міндеттермен анықталады. Осы міндеттердің бірі студенттердің қазіргі музыкалық тілдің ерекшеліктерін

игеруімен, қазіргі заманғы музыкалық экспрессивті құралдар саласындағы негізгі заңдылықтарды көрсететін ұғымдар мен идеялардың белгілі бір жүйесін қалыптастырумен байланысты. Қазіргі заманғы музыкалық қойылымдар, ұғымдар, құралдар ішкі және сыртқы әсерлерге де бейім екенін түсініп, түсіну керек.

Зерттеуші Сохор А.Н. музыкалық ойлау мәселелерін қарастыра отырып, "іс-әрекет" санатына назар аударады: "кез-келген көркемдік іс-әрекет сияқты, музыкалық ойлау үш негізгі әрекеттің бірлігін білдіреді: рефлексия, құру және қарым-қатынас"[5]. Қарым-қатынас, коммуникация, қиял функцияларын орындайтын музыкалық ойлау музыканы бүкіл қоғамды, ең алдымен жастарды қамтитын ең қуатты ақпараттық процестердің бірі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл жас ұрпақты тәрбиелеу мен дамытудағы маңызды ресурс.

Айта кету керек, қазіргі заманғы ғылым тек бір саламен шектелмейді, қазіргі уақытта ғылыми зерттеулердегі пәнаралық байланыс маңызды рөл атқарады. Біз қарастырып отырған мәселе де ерекшелік емес. Бұған көптеген жұмыстарды осы мәселеге арнаған белгілі ресейлік музыкатанушы ғалым, өнертану докторы, профессор М.Г.Арановскийдің ғылыми зерттеулері дәлел бола алады. Өзінің ғылыми еңбектерінің бірінде ғалым былай деп жазады: "Бұл жерде сабақтас ғылымдар-лингвистика, әдебиет, өнердің белгілі бір салалары, семиотика, герменевтика, психология, нейропсихология, нейролингвистика және т. б. музыкалық теорияның көмегінен бас тартуға болмайды".[6].

XXI ғасырдағы қазіргі композиторлардың шығармашылығы музыкалық тілдің негізгі элементтері саласындағы, соның ішінде музыканы метроритмиялық ұйымдастыру саласындағы бірқатар түбегейлі жаңа тенденциялармен сипатталады. Заманауи музыканы игеру студенттерде тек арнайы практикалық дағдыларды ғана емес, сонымен қатар көп қырлы құрылымға ие заманауи музыканы көркемдік тұрғыдан дұрыс қабылдау, сезіну, түсіну және көбейту үшін қажетті бірқатар зияткерлік Дағдылар мен қабілеттерді дамытуды талап етеді.

Қазіргі заманғы музыкалық тілді меңгерудің, студенттердің ой-өрісін дамытудың шарты не болып табылады? Тарихи социодинамика, музыкалық мәдениеттің этникалық бағыты, стильдердің араласуы музыкалық құбылыспен терең байланысты және музыкалық өнімдердің сапасына, жеке тұлғаның музыкалық ойлауының қалыптасуы мен дамуына әсер етеді.

Бұл мәселені шешу "аймақтық компонент" бөлімінде заманауи қазақстандық авторлардың шығармаларын музыка бойынша мектеп бағдарламасына кеңінен енгізуге байланысты қисынды және орынды болып көрінеді.

Арнайы эксперименттік зерттеулер көрсеткендей, қазіргі авторлардың шығармашылығы оқушылардың музыкалық тәрбиесінде сәтті және кеңінен қолданыла алады, өйткені Балалар XXI ғасырдың басында өткен тарихи дәуірлердің музыкасы сияқты музыканы қабылдау және сезіну қабілетіне ие.

Студенттерін заманауи композиторлардың шығармашылығымен сәтті таныстыру үшін музыка мұғалімі оған қазіргі музыкалық тілдің негізгі

заңдылықтарын еркін басқаруға мүмкіндік беретін музыкалық ойлауды дамыту деңгейіне ие болуы керек, бұл шын мәнінде өте күрделі, бірақ екінші жағынан біздің өміріміздің көптеген аспектілерінің жаһандану жағдайында қызықты. Болашақ музыка мұғалімінің жеке басы мен педагогикалық шеберлігінің қажетті сапасы ретінде "заманауи" музыкалық ойлауды қалыптастыру, осылайша, университеттегі педагог-музыканттың музыкалық білімінің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Қазіргі заманғы музыкалық тілдің ерекшеліктерін, атап айтқанда оның ырғақты жағын игеру барысында студенттердің ойлауын дамыту мүмкіндігі туралы сұраққа жауап беру үшін, ең алдымен, музыкалық тіл-бұл дыбыстық тіркесімнің тұрақты түрлерінің жүйесі, оларды қолданудың белгілі бір нормалары (ережелері) екенін есте ұстаған жөн. Олардың барлығы барлық субъектілердің - композитордың, орындаушының немесе жай тыңдаушының музыкалық қызметімен тікелей байланысты. .

Осылайша, кәсіби музыкалық ойлауды оның құрамдас бөліктері арқылы жұмыс істейтін жеке тұлғаның біртұтас, тұтас құрылымы ретінде түсіну эмпирикалық зерттеу барысында кейбір нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік берді.

Зерттеудің нәтижесі. Музыкалық ойлаудың қалыптасу деңгейін анықтау үшін біз С.Аманжолов атындағы ШҚУ негізінде эксперимент жүргіздік. Зерттеуге Музыкалық білім беру мамандығының 26 студенті қатысты. Біз А.З.Закпен әзірлеген және музыка бөлімдерінің студенттеріне бейімделген "Анаграмма", "Белгілерді өзара өзгерту" және "Әріптік мысалдар" стандартталған әдістерін қолдандық.

Студенттердің музыкалық ойлау деңгейін анықтауға бағытталған тапсырмалардың үш блогы жасалды. Әр блоктың өз міндеттері болды, оларды шешу үшін тиісті жағдайлар анықталды. Бірінші блоктың мәселелерін шешудің ерекшелігі жағдайлардың өзгеруі болды . Екінші блоктың мәселелерін шешу кезінде музыкалық материалдың пішінін-құрылымын дербес анықтау, музыкалық экспрессивтілік құралдарының топтастырылуына және жүйелілігіне назар аудару қажет болды.

Сондай-ақ, осы блокта алынған мәліметтер негізінде музыкалық шығарманы логикалық соңына дейін аяқтау қажет болды. Үшінші блоктың міндеттерінің шарттары бойынша алынған жұмыстарды белгілі бір параметрлермен белгілі бір жанрға айналдыру қажет болды. Тапсырмаларды құрастыру кезінде біз музыкалық өнердегі әртүрлі жанрлар мен стильдерді музыкалық экспрессивтіліктің ұқсас құралдарымен білдіруге болатындығын ескердік, ал әртүрлі музыкалық дәуірлерде, уақыттық өлшемдерде композиторлар қолданатын музыкалық экспрессивтілік құралдарымен, формаларымен, құрылымымен және т. б. ерекшеленеді.

Осылайша, біз болашақ педагогтардың кәсіби музыкалық ойлауының теориялық ішкі құрылымының даму деңгейлерін анықтадық. 26 студенттің тек 4-еуі ғана музыкалық ойлаудың жоғары теориялық деңгейімен сипатталады. Оның ішінде-1 эмпирикалық ойлау стиліне ие, 3 корреспондент экспрессивті.

Орташа деңгей 9 студентте анықталды, олардың 7-і эмпирикалық, 2-і экспрессивті ойлау стилімен сипатталады. Студенттердің көпшілігі төмен деңгейге ие - 13, олардың 12-сі эмпирикалық ойлау стиліне ие, тек бір болашақ мұғалім экспрессивті ойлау стилімен сипатталады.

Студенттердің кәсіби музыкалық ойлауының теориялық ішкі құрылымын дамыту деңгейінің рейтингі келесі көріністі анықтады. Музыкалық ойлау қабілеті жоғары студенттерге тапсырмаларды талдай білу, нәтижелерді жүйелеу және салыстыру, сонымен қатар өз шешімдерінің мүмкіндіктерін болжау тән. Бұл топтың студенттері қолда бар музыкалық-теориялық білімдерін, тапсырмаларды шешу тәсілдерін және оларды беруді кеңінен қолданады.

Орташа даму деңгейі бар Студенттер индуктивті ойлауға, дұрыс жауап алуға ықпал ететін стратегиялық шешімдер қабылдауға қабілетті. Тапсырмаларды орындау кезінде жалпы бағалауға рұқсат етілді, бөлшектер әрдайым талданбады. Тапсырмаларды орындау белгілі бір қиындықтармен қатар жүрді, ал тапсырмаларды орындау әдісі әрдайым жеткілікті дәлелденбеді.

Ойлау қабілеті төмен студенттер тапсырмаларды орындауда айтарлықтай қиындықтарға тап болды, тапсырмаларды орындаудағы логика әрдайым көрінбеді, бұл тапсырмалардың сапасына әсер етті. Тапсырмаларды шешу кезінде жүйелік принциптер сақталмады, дидактикалық қателіктер жіберілді. Сондай-ақ, музыка бойынша теориялық білімнің олқылықтары да әсер етті.

Осы топтың респонденттеріне тапсырманың жеке элементтерін немесе оны шешу кезеңдерін түсіну және вербализациялау қиынға соқты. Теориялық музыкалық ойлаудың даму деңгейі мен кәсіби музыкалық ойлау деңгейі арасындағы корреляциялық байланыс ($r = 0,853$, $p \leq 0,01$).

Кәсіби музыкалық ойлаудың екінші құрылымын - аналитикалық және рефлексивті дағдыларды зерттеу бірқатар критерийлерді қолдана отырып, ноталық мәтінді парақтан оқу әдісімен жүргізілді. Олардың негізгілеріне-алдын ала жалпы талдаудың болуы және "Ойдағы ойынды" пайдалану; музыкалық мәнерлілік құралдарын айқындаудың жылдамдығы мен дәлдігі; фортепианолық фактураның үлгілік формулаларын айқындаудың жылдамдығы; ноталардың мағыналық топтастыру деңгейлері; музыкалық мазмұнның сипатына сәйкес туындыны қарқында тұтас және байланысты орындау; музыканың эмоциялық-мағыналық мазмұнын айқындаудың жылдамдығы жатады. Зерттеу нәтижелері дамудың үш деңгейін анықтауға мүмкіндік берді.

Төмен деңгей сәйкесінше жеке ноталарды қабылдау, жеке дыбыстардың есту қабілеті, жеке орындаушылық қозғалыстар сияқты дағдылар мен дағдылармен ұсынылды. Музыкалық ойлаудың орташа деңгейі бар студенттерге ноталарды интервалдарға, аккордтарға, мотивтерге, гармоникалық және интонациялық-ырғақты фрагменттерге біріктіру сияқты дағдылар тән болды. Жоғары деңгей тұтас музыкалық бейнені жасау сияқты қасиеттерге сәйкес келеді, ал студенттер шығарманың жанрлық, стильдік және орындаушылық ерекшеліктерін ескерді. Аналитикалық-рефлексивті Дағдылар мен кәсіби музыкалық ойлаудың даму деңгейі арасындағы корреляциялық байланыс дәрежесін сапалы бағалау ($r = 0,325$ при $p \leq 0,05$).

Музыкалық ойлаудың маңызды сапалық сипаттама ретіндегі тәуелсіздігі студенттердің музыкалық шығарманы оқып-үйренуі арқылы жүзеге асырылды. Респонденттердің практикалық қызметі егжей-тегжейлі сипатталды, содан кейін келесі көрсеткіштердің көмегімен талданды: шығарманың стилі мен жанрын анықтау үшін музыкалық экспрессивтіліктің минималды құралдарын қолдану мүмкіндігі; форма-құрылымды анықтаудың негізділігі мен сенімділігі; композитордың шығармашылық ниетін түсіну қабілеті; зерттеудің оңтайлы орындаушылық және техникалық әдістерін және жұмысты көпшілік алдында жүзеге асыру қабілеттерін анықтау және т. б. алынған нәтижелердің нәтижелері шартты түрде музыкалық ойлаудың Тәуелсіздігінің екі дәрежесін бөліңіз. Бірінші түрі музыкалық шығарманы толық зерттейтін жоспардың болмауымен сипатталады. Екінші түрі-басқа сурет. Музыкалық ойлаудың бұл түрі бар Студенттер үшін форманы-құрылымды талдауға, жанрлық және стильдік сипаттамаларды анықтауға, композитордың жоспарына сәйкес көпшілік алдында орындау нәтижесін болжауға, оқытудың ең оңтайлы әдістері мен әдістерін таңдауға негізделген жұмысты зерттеудің тұтас жоспарының болуы сипатталады. Корреляциялық тәуелділік ойлаудың тәуелсіздігі мен кәсіби музыкалық ойлаудың даму деңгейі арасында анықталды ($r = 0,006$ при $p \leq 0,01$).

Осылайша, музыкалық ойлау деңгейі жоғары студенттер арасындағы эксперименттің нәтижелері бойынша теориялық музыкалық ойлау қабілеті бар респонденттердің саны 4-ке тең, аналитикалық және рефлексивті дағдылар да осындай -4 студентке ие. Ойлау қабілеті орташа студенттер арасында сәйкесінше 9 және 6 болды. Респонденттердің үшінші тобында (төмен) көп мөлшерде теориялық музыкалық ойлау бар, бірақ олардың аналитикалық және рефлексиялық дағдылары өте әлсіз. Тек 13 студенттің 3-інде ғана аналитикалық-рефлексивті дағдылар қалыптасқан. Кез-келген қызметте мотивация үлкен рөл атқарады. Оның негізінде құндылық бағдарлары, көзқарастар, әлеуметтік үміттер, эмоциялар және басқа психологиялық сипаттамалар жатыр. Бұған психологтар мен мұғалімдердің көптеген зерттеулері дәлел. Студенттердің музыкалық ойлауының мотивациялық компонентінің негізі кейде өзара ерекше факторлар болып табылады. Мұның өзіндік түсіндірмелері бар. Музыкалық іс-әрекетке қатысу әрдайым мотивацияға әкелуі мүмкін емес.

Студенттердің музыкалық ойлауының мотивациялық компонентін зерттеу бізге шартты түрде екі топты бөлуге мүмкіндік берді. Бірінші топқа оқу іс-әрекетін ынталандыру деңгейі төмен студенттер кірді. Мұндай студенттер саны 7 адамды құрады. Олардың диплом алуға байланысты мотивтері бар, басқалардың көз алдында жақсы көріну ниеті бар. Оларға болашақ кәсіби қызметке қызығушылықтың төмендігі тән, оқу сабақтарына қатысуға деген пассивті көзқарас, өзін-өзі дамытудың әлсіз деңгейі анықталды.

Респонденттердің мұндай тобы тұрақсыз өзін-өзі бағалаумен, өз мүмкіндіктеріне, қабілеттеріне сенімсіздікпен сипатталады. Олар өздерінің қабілеттерін жеткілікті түрде білмейді және әрдайым оқу іс-әрекетінде өз траекториясын құра алмайды. Мұндай студенттерге қарағанда, екінші топтағы респонденттер табандылық пен жүйелілікпен, жаңа білім мен дағдыларды

игеруге, басқа шығармашылық мүмкіндіктерін жүзеге асыруға деген ұмтылыспен сипатталады. .

Мұндай студенттер саны 19 адамды құрады. Олар оқу процесіне де, оның нәтижесіне де бірдей қызығушылық танытады. Студенттердің бұл тобы болашақ кәсіби қызметке тұрақты қызығушылығымен, оқу немесе кәсіби мақсатқа жетуге деген ұмтылысымен сипатталады. Өзін-өзі дамытуға және жеке өсуге бағытталған, жоғары жұмыс тонусын, Музыкалық білім беру процесінің субъектілерімен диалогты, қарым-қатынаста икемділік пен тапқырлықты көрсетеді.

Адамның шығармашылық музыкалық белсенділігі, әдетте, полимотивацияланғанын есте ұстаған жөн, адамның шығармашылық музыкалық іс-әрекеті бір уақытта актуализация жиілігі мен тақырыпқа ынталандырушы әсер ету күшіне сәйкес иерархиялық қатынастардағы бірнеше мотивтерді тудырады. Мұндай студенттер тобы үшін мотивтердің бірі-рефлексия , ол қажетті музыкалық білім мен дағдыларды игеруде өзін-өзі дамыту процесін, өзінің мінез-құлқын реттеу процесін, өзінің музыкалық және шығармашылық әрекеттерін пәндік жағдаймен талдай және байланыстыра білуді қамтиды

Студенттердің пікірінше, әр түрлі сыртқы музыкалық ортаның қазіргі жағдайында музыкалық білім беру процесінің барлық қатысушыларының тиімді бірлескен жұмысы ғана кәсіби қызметте сәтті нәтижеге қол жеткізуге кепілдік береді.

Қорытынды. Студенттердің кәсіби музыкалық ойлауының интеллектуалды және мотивациялық компоненттерін зерттеу нәтижелері бойынша жалпылама мәліметтер деңгейлерді бағалауда айтарлықтай айырмашылықтарды көрсетті. Динамизм, құрылымдық компоненттердің белсенділігі, тапсырмаларға шығармашылық көзқарас музыкалық ойлауды қалыптастырудағы жоғары деңгейге тән. Музыкалық ойлау деңгейі жоғары студенттер шығармамен жұмыс жасау әдістемесіне жеткілікті дайын, орындаушылық қызметте жаңа әдістер мен тәсілдерді, соның ішінде цифрлық технологияларды белсенді қолданады.

Эмпирикалық музыкалық ойлау музыкалық ойлаудың орташа деңгейі бар студенттерде айқын көрінеді. Бұл топ музыкалық шығармада жұмыс істеуге нақты қызығушылық танытады. Сондай-ақ , бұл топта студенттер дәстүрлі және жаңа формалар мен әдістерді қолдана алады.

Музыкалық даму деңгейі төмен топта студенттерге музыкалық ойлау, репродуктивті білім және ұғымдарды ресми меңгеру тән. Орындаушылық қызметте репродуктивтік тәсіл де көрініс табады.

Осылайша, кәсіби музыкалық ойлаудың интеллектуалды және мотивациялық компоненттерінің даму деңгейінің оның дамуының жалпы деңгейіне әсері туралы біздің болжамымыз эмпирикалық дәлелге ие болды. Зерттеу көрсеткендей, теориялық музыкалық ойлау, аналитикалық-рефлексивті дағдылар, музыкалық ойлаудың тәуелсіздігі, оқу іс-әрекетінің мотивациясы әр түрлі деңгейдегі студенттер кәсіби музыкалық ойлаудың даму деңгейімен өзара байланысты.

Бұл кәсіби музыкалық ойлауды дамытудың жоғары деңгейіне барлық құрылымдық компоненттерді, осы мәселеге жүйелі көзқарастарды, инновациялық технологияларды, шығармашылық пен креативтілікті болашақ кәсіби қызметке дайындауда қолдану арқылы қол жеткізуге болатындығын көрсетеді. Жоғарыда айтылғандардың бәрі болашақ музыка мұғалімдерін кәсіби музыкалық ойлауын дамытуда сүйемелдейтін психологиялық-педагогикалық бағдарламаны және басқа да ғылыми-әдістемелік материалдарды тиімді дамыту қажеттілігін тағы бір рет көрсетеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Выготский Л.С. Психология развития человека / Л.С. Выготский. – М., 2005. – 1136 с. 7.
2. Рубинштейн А.В. Основы общей психологии /С.Л. Рубинштейн. - СПб.,1999. – 720с. 12.
3. Брушлинский В.В. Брушлинский А.В. Субъект: Мышление, учение, воображение / А.В. Брушлинский. – М.- Воронеж,1996. – 318 с. 5.
4. Давыдов В.В. Проблема развивающего обучения: опыт теоретического и экспериментального психологического исследования / В.В. Давыдов. – М., 1986. – 246 с.
5. Сохор А.Н. Социальная обусловленность музыкального осмысления и восприятия // Проблемы музыкального мышления. – М.: Музыка, 1974. – С. 284. с.30.
6. Арановский М.Г. Музыка.Мышление.Жизнь. М., 2012.с.62.
7. Белобрагин, В.В. Социальная психология музыкальной сферы [Электронный ресурс]: учебно-методическое пособие / В.В. Белобрагин. — Электрон. дан. — Москва: Научный консультант, 2017. — 54 с. — Режим доступа: <https://e.lanbook.com/book/95118>.

УДК 37

УНИВЕРСИТЕТСКАЯ НАУКА – СРЕДА ДЛЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА РЕГИОНА

Сагиева Т.М.,

Научный руководитель: Сидихменова Т.И., канд.филологических наук,
сениор-лектор

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: s.tolkyn.81@mail.ru

Тема: «Серединный герой»: индивидуальный авторский код
В.С. Маканина.

Университетская наука является важнейшим элементом устойчивого развития и экономического роста в различных регионах. Современные университеты, обладая интеллектуальным, научным и культурным.

Маканинский путь постижения человека конца XX века получил наименование в литературе как «сюжет усреднения» этот прием придает прозе В.С. Маканина сквозную целостность, представляя необходимый фундамент на котором «строится» художественный мир писателя. «Серединный герой» как персональное маканинское открытие в литературе, его индивидуальный авторский код, характеризует практически любого персонажа писателя – от самого (Володи Белова из «Прямой линии») до последнего (Саши Жилика из романа «Асан») [1].

Свое начало «серединная эпопея» берет в 1970-х годах, когда одной из главных форм изображения человека была избрана писателем конфузная ситуация, ставшая для него ключом к портрету серединного героя. Конфузная ситуация была открыта Н.В. Гоголем и продолженная А.П. Чеховым, она интенсивно разворачивалась в литературе XX века. Благодаря этому приему отстранения становится возможны, показать обыкновенного, живого, незавершенного человека, отказавшегося от типажей и стереотипов, как в конструировании, так и в восприятии литературных характеров. В прозе В.С. Маканина 1970 – 1980-х годов «конфузная ситуация» оказывается определяющим структурообразующим элементом и главной формой изображения человека [4, с.102].

В.С. Маканин создает целую концепцию «усредненного» человека помогающую писателю в поиске новых «форм высвобождения человеческого из обыденного». По мнению Т.Н. Марковой главным направлением этого поиска становится интенсивное погружение, «углубление» персонажа, а главной формой этого проникновения выступает изображение потока бытового сознания современного человека – создания спутанного, расщепленного, захламленного штампами и шаблонами.

В своих произведениях В.С. Маканин, показывает «плоды истории», запечатлевшиеся в человеческом сознании: писатель прослеживает чудовищный парадокс как двухвековая мечта русской интеллигенции, заключающаяся в служении народу превращается в «насильственное ее выравнивание в ходе XX столетия». В своих произведениях он показывает, как проявляется «тотальное подавление личности» вызывает защитную реакцию – «вынужденную мимирию оборачивается ситуацией «психологической мимирии», совпадающий с устремлениями слепо живущей толпы, с инстинктом роя, стаи» [4, с.106]. В конце XX века, исчезает тотальный источник усреднения сознания, однако человек продолжает, подсознательно растворять свое «я» в толпе.

Такое отношение В.С. Маканина к миру, персонажу сходно с экзистенциальной философией Н.А.Бердяева, которому это представляется «миром объективаций», признаками которого являются:

- отчужденность объекта от субъекта;
- поглощенность неповторимо-индивидуального (личного) общим, безлично-универсальным;
- господство необходимости, детерминации извне, подавление и закрытие свободы;

- приспособление к среднему человеку, социализация человека и его мнений. Поэтому общение индивидов, осуществляется в сфере объективации каждого, не является подлинным, оно лишь подчеркивает одиночество каждого [5].

Все эти признаки «мира объективаций» Н.А.Бердяева присущи поэтике В.С. Маканина.

1 «Отчужденность объекта от субъекта» [5] - свойственна героям В.С. Маканина отсюда мотив одиночества, являющийся одним из центральных в творчестве писателя. Субъект есть главный герой, автор представляет его внутренний мир по Н.А. Бердяеву «мир объективаций», где окружающие его персонажи являются для него объектами, которые в свою очередь выступают субъектами, так как автор конкретизирует, показывает крупным планом другие миры персонажей, где уже главный герой для них является объектом. Прослеживается интересная двусторонняя субъектно-объектная цепь. Но проблема заключается в том, что они не пересекаются а отталкиваются подобно положительно заряженным электронам, где каждый остается в своем изолированном мире. Наиболее ярко этот признак проявляется в повести «Один и Одна» где по словам И.К. Сушилиной все произведение – это «некое поле одиноких существований, которые не способны понять и принять друг друга. Представляет собой монологи героев, которые не слышат никого, кроме себя». В повести представлено два изоморфных мира героев, которые очень похожи (привычки, возраст, интеллект), создается предпосылка для совместного существования, но связь рассыпается, остаются обломки воспоминаний, которые стираются, забываются. Для героев погружение в прошлое заменяет реальность, они словно застряли во времени. Конфликт повести строится на взаимном отталкивании внутреннего мира Нинели Николаевны от Геннадия Павловича.

2 «Поглощенность неповторимо-индивидуального (личного) общим, безлично-универсальным» [5] раскрывается автором в том, что в произведениях В.С. Маканина доминирует «философско-притчевое» начало, которое носит в себе абстрактное, обобщающее значение.

3 «Господство необходимости, детерминации извне, подавление и закрытие свободы» [5] – проявляется у В.С. Маканина в форме «конфузных ситуаций», усреднением сознания героев, эти признаки характерны для тоталитарного режима. В.С. Маканин рассматривает последствия для человеческого сознания давление этой грозной «машины XX века». В повести «Стол, покрытый сукном с графином посередине» мы наблюдаем не господства тотального режима о его разрушительные последствия для человеческой психики. Перед нами представляется мучительная саморефлексия героя-повествователя. Разрастающееся и разрушающее личное чувство вины (за свою жизнь, жизнь как таковую, никак не укладывающуюся в стандарты «середины», за «непрозрачность» хода мыслей) порождает тотальный «страх обнаружения», который становится неотъемлемой частью исковерканного человеческого сознания. В результате – беспрерывно корректирующий себя человек превращается в обнаженный нервный узел; он корчится, не в состоянии

вынести этот кошмар расщепления.

4 «Приспособление к среднему человеку, социализация человека и его мнений. Поэтому общение индивидов, осуществляется в сфере объективации каждого, не является подлинным, оно лишь подчеркивает одиночество каждого» [5]. Данный тезис ученого-философа полностью совпадает с взглядом писателя на человека, общество.

Из этого можно сделать вывод об экзистенциальной природе «усреднения человеческого» сознания. Страх, одиночество, утрата – и есть основные модусы человеческого существования. В этом и проявляется экзистенциальное дыхание «серединного человека» В.С. Маканина, погруженного в художественный мир, в котором автор манипулирует с героем в контексте «субъект-объект» результат этой игры является перевоплощение героя из индивида находящегося в потоке бытия, унифицированном, обезличенном, социально детерминированном в человека познавшего свое истинное «я», способного к саморефлексии.

Серединный человек есть литературная обработка целой маканинской философии об «усреднении общества», представленный в ряде публицистических работ автора: «Квази. Почти религия» и «Сюжет усреднения».

Мир XX века В.С. Маканин называет массовым серединным обществом, которое существует в своем естественном виде. Основой для «плацдарма» этого обширного явления считает тоталитаризм, благодаря которому родился серединный человек, наделенный ММ («примитивной-цельным мифологическим мышлением» термин В.С. Маканина) для которого характерно:

1 Поклонение толпы кумирам. Писателем выстраивается целый процесс «создай себе кумира» предпосылками которого являются тотальная, по его мнению, без духовность, пересекающая с невежеством «биологических масс».

2 Потеря идеи. Причина, по мнению писателя, это усталость от жестоких режимов XX века. Представляется своеобразными результатами идей, созданными кумирами масс с одной стороны с другой поклонение материальным благам. «Жилье, еда, одежда и единица их измерения деньги – вот что нас волнует, тесня одну за другой как былые, так и новые наши идеи и исчерпывая нас как нас», – так с горечью говорит В.С. Маканин о современной ситуации безыдейности [6].

3 «Квази» – современное общественное явление поклонение тоталитарной машине. Лживая религия – советская идеология, которая умерла, оставив после себя обломки в виде «усредненное сознания» современный людей.

Квази смертна, но корни пушенные ей глубоки. Они застряли в человеческом сознании, и ее наследие живет в мире «серединных людей».

Вывод, человек по В.С. Маканину может быть представлен в трех ипостасях: «доличностной» (биологическое начало), «личностной» (духовное начало, устремленное к реализации своего «я») и «последличностное» (безликая часть толпы, пульсирующей биологической массы). Преобладание в художественном мире В.С. Маканина показан путь становления личности,

отделения героя из «доличностного» и «последличностного» состояния сознания.

Таким образом, рассмотрев вопросы из истории и критики литературы, о творчестве В.С. Маканина, мы приходим к следующим выводам.

1 Творчество В.С. Маканина характеризуется философско-притчевым началом, что подтверждает ряд работ исследователей.

2 В целом в литературной деятельности В.С. Маканина выделяются 4 этапа, каждый из которого характеризуется ростом художественного и мировоззренческого потенциала писателя.

3 Отношение, изучаемого нами писателя, к какому-либо литературному направлению носит дискуссионный характер: «его творчество это пограничная зона между классическим реализмом и неореализмом».

4 Серединный герой – персонально маканинское открытие в литературе, заключающий в себе эстетические изыскания писателя. Немало важно здесь взаимосвязь истоков серединности с экзистенциальной природой, а конкретно с философским взглядом на проблему экзистенциализма в обществе Бердяева, проведя сопоставительный анализ, пришли к выводу истоки серединности В.С. Маканина, лежит в философии Бердяев.

В целом по разделу, можно сделать общий вывод о том, что притча является одной из основных форм выражения эстетических воззрений В.С. Маканина на человека, погруженного в мир социальных отношений. Притча для автора – универсальный жанр, позволяющий обобщенно, аллегорично, «замаскировано» поднимать философские проблемы на уровне сознания и подсознания, рассмотреть человека изнутри, чтобы извлечь его суть.

Литература

1. Климова Т.Ю. Жанровые традиции в деструктивной рецепции В. Маканина / Т.Ю. Климова – – [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://traditions.org.ru/index.php?option=com>, свободный. – Заглавие с экрана. – Яз. рус.

2. Климова Т.Ю. Притча в системе художественного мышления В.С. Маканина: Дис. канд. филол. наук / Т.Ю. Климова. – Иркутск, 2000. – 422с.

3. Иванцов В.В. Пространственно-временная организация художественного мира В.С. Маканина): дис. докт. филолог. наук / В.В. Иванцов – [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/prostranstvenno-vremennaya>, свободный. – Заглавие с экрана. – Яз. рус

4. Маркова Т.Н. Современная проза: конструкция и смысл (В. Маканин, Л. Петрушевская, В. Пелевин) / Т.Н. Маркова. – М.: Издательство московского гос. обл. ун-та, 2003. – 268с.

5. Бердяев Н.А. Творчество и объективация: опыт эсхатологической метафизики / Н.А. Бердяев – [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.magister.msk.ru>, свободный. – заглавие с экрана. – яз. рус.

6. Маканин В.С. Квази / В.С. Маканин // Новый мир 1993. – №1. – С.135 – 147.

7. Купер Дж. Энциклопедия символов / Дж.Купер. – М.: Золотой век, – 1995.

ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ ТОПОНИМДІК КЛАССИФИКАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Сайлауханов А.С.

Ғылыми жетекші: Бияров Б.Н., филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессоры
С. Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: aiimgul@bk.ru

Топонимика – географиялық атаулар туралы ғылым болып табылады. Топонимика қазіргі кезде дербес ғылым саласы ретінде қарастырылып келе жатқанымен, тіл білімі, тарих және география ғылымдарының аясында да зерттелуін үдетпесе тоқтатқан жоқ. Жер - су аттары осы аталған үш саланың да зертеу нысанасы болып саналады. Соның ішінде география – жаратылыстану ғылымына жататындықтан, атау мен нақты реалийді бірге қарауға мүмкіндік беретіні рас. Қазіргі уақытта ғылыми зерттеулер серпінді түрде білімнің бірнеше салаларының түйіскен жерінде жемісті дамып келе жатқанын білеміз. Солардың бірі топонимика саласындағы географиялық терминдік атаулар туралы ұғымдар. Географиялық атаулар және топонимдер – географияның маңызды компоненті. Олар адам және географиялық объект арасындағы байланыс іспетті. Сондай-ақ ғаламның үстінгі қабатындағы орнын ғана көрсетпейді, сонымен қатар шын мәніндегі қызықты әрі маңызды ғылыми ақпараттарды береді.

Географиялық атаулар - бұл ұлттың, халықтың, адамдар менталитетінің көрінісі, яғни олардың дүниетанымы, мәдени өмірі, әдет-ғұрпы, психологиялық ахуалы. Олар қазіргі өркениеттің ажырамас маңызды бөлігі және адамзаттың онсыз өмір сүруі мүмкін емес топонимикалық ортасы болып табылады.

XX ғасырдың 1980-90 жылдары қазақ ономастика ғылымы, оның ішінде топонимия саласы қарқынды дамуымен ерекшеленеді. 1990 жылдардың соңын ала зерттеу парадигмасы жаңа антропоэлектік бағытқа бет бұрды. Содан бергі қазақ топонимистердің зерттеулеріне зер салсақ, бұл кезеңде еліміздің әр аймағындағы жер-су атауларының ерекшеліктерін айқындап беруге тырысты.

Аймақтық топонимияға қатысты зерттеу жұмыстары ұлттық ерекшеліктерге сәйкес жер-су атауларының табиғи географиялық, жер бедері, рухани-діни, тұрмыстық сипаттарын негізге ала отырып, жалпы бейнесін сипаттап берді десек болады. Бұл кезеңдегі негізгі зерттеу тәсілі ретінде тарихи-салыстырмалы, типологиялық, этимологиялық, детерминативтік, классификациялық, яғни тақырыптық топтастыру сияқты әдіс-тәсілдер кеңінен қолданылып, айтарлықтай нәтижеге қол жеткізгенін аңғарамыз. Аты аталған зерттеу әдіс-тәсілдері дәстүрлі құрылымдық және лексика – семантикалық зерттеу әдістеріне жататыны белгілі. Бұл әдіс-тәсілдерді қолдану, зерттеу барысында қол жеткізген ғылыми нәтижелер лингвистикадағы, оның ішінде ұлттық ономастикадағы жаңа антропоэлектік бағыттағы зерттеулердің іргетасы, ғылыми бастамы ретінде бағаланғандығын баса айтуға болады.

Жалпы ономастикалық, оның ішінде топонимдік классификация тарихына зер салсақ, славян топонимиясында чех ғалымдары көш бастағаны белгілі. Ғылыми тұрғыда топонимдік атауларды топтастыру дәстүрін зерделеген В.Ташицкий болып табылады.

Чех ғалымдарының енді бірі әрі бірегейі Францишек Палацкий (1834) жер-су атауларын екі топқа бөліп қарастырады:

1) Елді мекенді салдырған немесе иесі болған адамның есіміне байланысты атаулар;

2) табиғи жағдайға орай берілген атаулар.

В.Ташицкий болса (1958ж.) өзінен бұрынғы ғалымдардың топтастыруларын тілден тыс кеткен деп есептеп, елді мекен атауларын ескі әдіспен үлкен екі топқа бөлген:

А) Әр уақытта да елді мекен атаулары болып келген атаулар;

В) бұрын адам есімі болып, кейін топонимге айналған атаулар.

Мұндағы әр топтың ішіне тарихи-этнографиялық және тілдік бөлімдер енгізді. Содан соң қалған материалдарды:

С) екі ұғым беретін атаулар;

Д) түсініксіз атаулар деп бөліп тастаған [1, 158].

Жер-су атауларын топтастыру тарихын жан-жақты зертеген белгілі орыс ғалымы А.В. Суперанская, олардың артықшылықтары мен кемшіліктерін ескере отырып, ономастикалық классификация жасау барысында атауларды қандай да бір тілге, жерге, хронологиялық бөліктерге, әлеуметтік формацияларға қатыстылығына байланысты қарастыруға болатындығын айта келіп, лингвистикалық, экстралингвистикалық қырларын ескере отырып, мынадай топтарға бөлген:

1. Атауланатын нысанамен байланысты классификация;

2. Табиғи және жасанды жолмен пайда болған атаулар;

3. «Микро» және «макро» өлшемі бойынша топтастыру;

4. Атаулардың құрылымдық классификациясы;

5. Хронологиялық классификация;

6. Атаулардың олардың уәжділігімен байланысты классификация және жанама түрде қосарланып жүретін этимологиялық топтастыру;

7. Атауларды олардың мазмұнындағы ұғыммен байланысты топтастыру;

8. Тіл - Сөйлеу дихотомиясымен байланысты классификация;

9. Стилистикалық және эстетикалық классификация [1,159].

Жалқы есімдерді осылайша топтастыру олардың әртүрлі қырларына қатысты екені анық. Сондай-ақ ғалым аталған классификацияларды барлық атауларға бірдей тән еместігін де көрсетеді. Алайда барлық жалқы есімге ортақ қасиет барын да жоққа шығармайды. Демек, кез келген топтастыруда ең әуелі оның заттық – номинативтік, яғни аталымдық ерекшелігі ескерілетіндігін баса айтуымыз керек.

Бүгінгі таңда Тіл білімі ғылымында, оның ішінде ономастиканың эволюциялық даму барысындағы заманауи зерттеулерде қоршаған ортаны, жалпы этномәдени, ономастикалық кеңістікті идеографиялық аймақтарға жіктеп

қарастыру аса өзекті болып отырғаны белгілі. Ғалым Ә.Қайдар ұсынған Адам, Қоғам, Табиғат адамзаттың барлық тіршілік аясын қамтитын және іштей тармақталып кететін, бірнеше ірі кешенді секторға бөлінеді.

Біз сөз етіп отырған этнологиялық кеңістіктегі Адам, Қоғам, Табиғат - әмбебап идеографиялық құрылымдарының тармақ, жіктемелерін құрайтын концептуалдық жүйелер болып табылады. Қалай болған күнде де ұлттық топонимдік атаулар халқымыздың қоршаған ортаны қабылдауынан және дүниетанымының таразысынан, сана сүзгісінен өткен тілдік-менталдық бірліктер болып табылады [2]. Жаңа антропоөзектік үдеріске сай бұл идеографиялық аймақтар этностың ғалам бейнесінде көптеген концептілік өрістерде жаңғыртылып, көрініс тауып отыратыны анық.

Қазақ ономастикасы ғылымында жер-су аттарының лексика-семантикалық, тақырыптық топтар мәселесіне сәйкес түркі тілдес халықтардың ғалымдары да ауқымды еңбек атқарғандығын баса айтуға болады. XX ғасырдың 1970-80 жылдары түркі тілдес ұлттық топонимиясын лексика-семантикалық жағынан топтастыруда А.Әдірахмановтың, С.Атаниязовтың, Г.Ф.Саттаровтың, Қ.Қоңқабаевтың, О.А.Сультаньяевтің, А.А.Камаловтың, О.Т.Молчанованың еңбектерінің маңызы ерекше. Ал түркі тілдеріне ортақ боларлықтай жер - су атауларын жан-жақты топтастыру Ресей жеріне қарасты таулы Алтай өңірін зерттеген О.Т.Молчанованың еңбегінде «Адам» және «Табиғат» деген үлкен екі топта берілген [3]. Бұл топтар іштей көптеген ірілі-ұсақты тақырыпшаларға жіктеліп берілген. Қазақ топонимиясында А.Әдірахманов жер-су атауларын алғаш рет лексика-семантикалық топтастыру барысында жасалу жолдарына қарай 14 топқа бөлген [4, 37].

Ғалым Б.Н. Бияров та классификация мәселесін қарастыру барысында: «Ұлттық кәсібі бір, көшпелі өмір барысында мидай араласып өскен, тілінде алақұлалық жоқ қазақ халқының жер-су аттарын лексика-семантикалық тұрғыдан топтастырғанда жалпы ұқсастық болуы – заңды құбылыс. Сондай-ақ, көптеген көршілес (орал-алтай тектес) халықтардың ұқсас табиғи географиялық жағдайда қатар тіршілік жасауда дәстүрлі мәдениетінде, этнографиялық салттарында, тілдерінде, жер-су атауларында қатар қалыптасып, қатар даму нәтижесінде көптеген паралельдер, ұқсастықтар болуы да заңды. Сондықтан ономастикада жер-су аттарын лексикасемантикалық сипатына қарай топтастыру қалыптасқан» деп қорытынды жасайды [5, 47].

Қазақ жеріне қарасты таулы Алтай өңірінің орфографиясын зерттеген филолог ғалым Б.Бияров топонимдерді төмендегідей лексика-семантикалық тақырыптарға бөліп қарастырған:

1. Қоршаған ортаның геофизикалық ерекшеліктерін сипаттайтын оронимдер.
2. Адамның іс-әрекеті мен тұрмыс-тіршілігіне байланысты оронимдер.
3. Жануарлар дүниесіне байланысты қалыптасқан оронимдер.
4. Өсімдік әлеміне байланысты қалыптасқан оронимдер.

Топтастыру құрамында міндетті түрде болуға тиісті түр-түс, сан-мөлшер, этноним, анротопоним т.б. тармақтарын халықтың рухани байлығы, діни

көзқарасы, менталитетімен байланысты болғандықтан, этнолингвистикалық сипат тұрғысынан қарай қажеттігі туатындығын айта келе, әрі қарай төмендегідей жіктеген:

1. Қоршаған ортаның геофизикалық ерекшеліктерін сипаттайтын оронимдер:

- а) жер бетінен көтеріңкі жатқан бедерді білдіретін атаулар;
- ә) жер бетінен төмен жатқан бедерді білдіретін оронимдер;
- б) жер бетінің бейтарап бедерін білдіретін оронимдер;

2. Адамның іс-әрекеті мен тұрмыс-тіршілігіне байланысты оронимдер:

а) Мал шаруашылығына байланысты қалыптасқан оронимдер:

1) мал және басқа үй жануарлары туралы әртүрлі мәлімет беретін оронимдер:

2. Малдың қысқы, жазғы тұрақтары, өрісі жөнінде мәлімдеме беретін оронимдер:

3) малға жайылым болатын шөпті, сазды жерлердің аты:

4) мал суаттарын білдіретін атаулар:

5) мал айдап өтетін тау жолдары, өткелдерге байланысты атаулар:

6) мал шаруашылығына қатысты табиғат құбылысы мен ауа-райына байланысты атаулар:

3. Егін шаруашылығына байланысты атаулар.

4. Оңтүстік Алтайға тән басқа кәсіп түрлеріне байланысты атаулар: аңшылық: Аюалған, Аюбасқан, Аюбаспа, Аюшы, Асылбайбаспа, Мұндағы саты – бұғы өрісін қоршайтын биік шарбақ (маральник); омарта шаруашылығы. Араның ұясы, Арашы, Климов пасекасы, Түбектегі пасека т.б.

а) Жануарлар дүниесіне байланысты қалыптасқан атаулар.

ә) Өсімдіктер әлеміне байланысты қалыптасқан атаулар.

Жергілікті тіл ерекшеліктеріне байланысты кездесетін орографиялық терминдер.

Қазақ Алтайының жеріндегі жер-су атаулар құрамында Қазақстанның басқа аймағында кездеспейтін мынадай географиялық терминдер бар, сондықтан бұл мәселе ғалым Б.Бияровтың жұмысында тиянақты қарастырылғандықтан, толығырақ тоқталуды жөн көрдік: атқы – әдеби тілдегі «сел» сөзіне балама болады. Бөртеке – әдеби тілдегі «бөктер» сөзінен метатеза арқылы пайда болған әрі басқа аймақта кездеспейді. Бұл орографиялық термин монғолдың болдог «төбе», «төбешік», «дөң», «дөңес» сөзінен шығуы мүмкін дейді [5].

Ғалым Б.Бияров діни наным-сенімге байланысты атаулардың арасында Табын Богда ола, тау жотасының атауын келтіреді. Ол Оңтүстік Алтай жотасы шығысында осы тауға барып тіреледі екен. В.В.Сапожников бұл оронимді «Пять святых гор» деп аударған. Қазақша «Бес әулие тау» мәнін береді: монғ. Тав (ан) «бес», богд «асқан білгір кісіге берілетін атақ, әулие», олаа «тау». Бұл таудың басын қар басқан бес шыңы болғандықтан, Бес әулие тау деп атаған. Монғол қазақтары Бес боғда деп атайды. Мұнда да тауға табынатын дәстүр айқын сезіліп тұр дейді [5, 61]. Мұнда Алтай өңірінің монғолтектес тайпалармен тарихи шекараластығы мен ерте кезден тілдік қарым-қатынасы көрініс тапқанға ұқсайды.

Түр-түске және сан-мөлшерге байланысты атауларды жасауға қатысатын тілдік элементтер монғол тілінің ықпалын айқын көрсетіп тұр десек болады. Бұл осы аймаққа ғана тән екендігін байқау қиын емес. Мәселен, «Аймақ оронимдерінің ішінде монғол тілінің сан есімі арқылы жасалған атаулар да жоқ емес. Мысалы: Доланқара (Долоонхар) – Жетіқара, Табынсалагол – Бессалалы өзен, Табын Богда олаа – Бес әулие тау. Катонқарағай ауданындағы Найман жұрт – этнотопонимі де монғолдың найм – «сегіз» саны арқылы жасалған» [5, 62].

Оңтүстік Алтайды мекендейтін қазақтардың негізгі бөлігі наймандар мен керейлерден құрылғандықтан генотопонимдер мен этнотопонимдердің дені осы екі рудан тарайтындығы көрсетілген.

Жер-су атауларын іштей жіктеп, топтастыру, оның қолданыс аясын, қолданыс жиілігін анықтау – тіл біліміндегі басты мәселелердің бірі. Шығыс Қазақстан аймағындағы әр ауданның елді мекен атауларына қатысты топонимдері ономастика тармақтарының бірі ретінде тілдік деректерге бай, көптеген өзіндік қасиеттерімен ерекшеленетіні рас. Олар мазмұны, тақырыбы, қызметіне қарай бірнеше тақырыптық өріске жіктеледі. Болашақ зертеулер осы бағыттарда өрби түсетін болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – Изд. 2-е. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – С.159.
2. Рысберген Қ.Қ. Ұлттық ономастиканың лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері. – Алматы, «Дайк-Пресс». - 2011. – 228 бет.
3. О.Т. Молчанова. Структурные типы топонимов Горного Алтая. – Саратов.-1982. – С.156.
4. Әбдірахманов А. Қазақстан этнотопонимикасы. Алматы: Ғылым, 1979. – 127 бет.
5. Бияров Б. Өр Алтайдың жер - су аттары. – Алматы, 2002. 180 бет.

УДК 82-31

СТАНОВЛЕНИЕ ЛИЧНОСТИ Ш. ЕЛЕУКЕНОВА КАК УЧЕНОГО И ЛИТЕРАТУРНОГО КРИТИКА: ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ

Салимова З.А.

Научный руководитель: Ананьева С.В., кандидат филологических наук, ассоциированный профессор

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: z.azatovna91@mail.ru

У истоков казахстанского литературоведения периода Независимости стоят такие ученые, как Серик Ныгметоллаулы Негимов, Мекемтас Мырзахметулы, Мухтар Муханович Мағауин, Асқар Курмашевич Егеубаев, Шериаздан Рустемович Елеуқенов, расцвет научной деятельности которых приходится на конец XX – начало XXI века.

Шериаздан Рустемович Елеуменов – известный в Казахстане литературовед, доктор филологических наук, профессор, заслуженный работник культуры КазССР, лауреат Государственной премии РК. Ш.Р. Елеуменов родился 3.09.1929 г. в ауле Аршалы Уланского района Восточно-Казахстанской области.

Ш.Р. Елеуменов получил среднее образование в Усть-Каменогорске, по окончании школы юноша поступает на филологический факультет по специальности «Журналистика» Казахского государственного университета им. С.М. Кирова. Учеба в вузе завершена с отличием.

В 1951-1950 гг. Ш.Р. Елеуменов работает в соответствии с полученной специальностью литературным сотрудником, завотделом пропаганды марксистско-ленинской теории. На условиях совместительства выполняет обязанности завотделом партийной жизни областного издания «Коммунизм туы», также работал в должности заведующего отдела газеты «Алтай большеви́гі». Пробуя перо в разных жанрах, Ш.Р. Елеуменов пишет пропагандистские статьи, литературно-критические рецензии на художественные произведения, кинофильмы, очерки, рассказы, фельетоны. Будучи принят в члены Союза журналистов СССР, Ш.Р. Елеуменов публикует статьи, заметки, корреспонденции в республиканских сборниках и изданиях СМИ.

С 1959 г. Ш.Р. Елеуменов на конкурсной основе принят на должность старшего преподавателя факультета журналистики Казахского государственного университета им. С.М. Кирова. Выдержав конкурс, в 1963 г. он становится аспирантом кафедры теории литературы Академии общественных наук при ЦК КПСС. Успешно окончив обучение в аспирантуре по специальности «Литературоведение», Ш.Р. Елеуменов в 1966 г. в Москве защищает кандидатскую диссертацию по теме «Казахский роман и современность». Получив ученую степень кандидата филологических наук, Ш.Р. Елеуменов работает в должности доцента кафедры истории казахской литературы филологического факультета Казахского государственного университета.

Как ученого советского периода Ш.Р. Елеуменова отличали преданность делу партии, чёткая и последовательная определенность гражданской позиции, чувство долга перед наукой, народом, Отечеством. Новый период в его жизни начинается с конца 60-х годов, когда Ш.Р. Елеуменов становится госслужащим. В период с 1967 по 1971 гг. Шериаздан Рустемович состоял на партийной службе, в 1971 г. был выдвинут на пост председателя Государственного комитета Совета Министров РК по печати. В течение 15 лет работы в сфере Госкомиздата Ш.Р. Елеуменов проявляет себя «масштабно мыслящим, инициативным руководителем, добившимся разительных перемен в книгоиздательском деле, выведя его на уровень передовых, технически развитых стран» [1]. В истории Казахстана этот период был временем, когда издательская индустрия встала на новый путь, повысился общественный и административный интерес к культуре книгоиздания. Были открыты издательства по различным отраслям литературы, введены в эксплуатацию крупные полиграфические производства по выпуску

газет и журналов. По уровню материально-технической базы Казахстан был крупнейшей среди союзных республик. На протяжении работы в сфере госслужбы Ш.Р. Елеуенова не оставляет мысль о продолжении занятий научной деятельностью.

Литературному миру Ш.Р. Елеуенов известен прежде всего как выдающийся писатель. Начав свою карьеру в качестве газетного репортера, он осознал своё призвание в области художественной литературы. «В конце пятидесятых годов я был главным редактором газеты «Казахская литература», – писал З. Кабдолов в одной из своих статей, – коллектив нашей редакции редакционный коллектив поразил сатирический роман «Мас молда». <...> для нас здесь начался поэт Шериаздан Елеуенов. Его мысли, язык выразительны, каждое слово имеет подтекст, тонкий юмор, стиль письма и практики стал прекрасным образцом» [2, с. 10]. Первый роман Ш.Р. Елеуенова был положительно воспринят составом редакции и доказывал способности молодого автора к написанию прозы и драматических произведений. Ш.Р. Елеуенов известен как автор романа «Әттең дүние», сатирической комедии «Емтихан». Художественные и художественно-публицистические произведения, написанные в жанрах эссе, пьес, очерков включены в состав сборника Ш.Р. Елеуенова «Сұлулыққа інкәрлік» [3].

Значительную часть литературного наследия Ш.Р. Елеуенова составляют произведения, написанные в жанре литературно-критической статьи (эссе). Ш.Р. Елеуенова называют «пионером казахской критики» [2, с. 12], работавшим на казахском и русском языках. Его литературно-критические произведения печатались не только в Казахстане, но и за его пределами, в самых крупных изданиях советского периода – журналах «Дружба народов», «Вопросы литературы», в изданиях «Литературное обозрение», «Литературная газета». Ш.Р. Елеуенов является автором очерков на казахском и русском языках, посвященных М. Жумабаеву, Ш. Кудайбердиеву, А. Байтурсынову, Ж. Аймаутову, М. Дулатову, эти сочинения объединены в сборник «Жана жолдан. С новой строки» (1989).

Плодотворно занимаясь наукой, в 1987 г. в Алма-Ате в Институте мировой литературы имени М. Горького Ш.Р. Елеуенов защищает диссертацию на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.01.02 – Литература народов Российской Федерации. Тема докторского научного исследования: «Идейно-эстетическое и жанровое разнообразие казахского романа».

В 1986-1988 гг. Шериаздан Рустемович Елеуенов возглавлял Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы), в 1988-1996 гг. исполнял обязанности заведующего отделом русской литературы, позже – старшего научного сотрудника этого вуза, также состоял в должности профессора кафедры книговедения факультета журналистики КазГУ им. аль-Фараби.

Ш.Р. Елеуенову принадлежит идея издания новой истории казахской литературы в 10-ти томах, писатель и ученый становится членом редколлегии,

автором разделов и ответственным редактором десятого тома, который был посвящен казахской литературе периода Независимости.

В анализе и критической оценке художественного творчества Ш.Р. Елеукунов придерживается принципа объективности и делает попытку дать анализ теоретических проблем истории казахской литературы, – именно такая авторская позиция отражена в работах конца 90-х – начала 2000-х годов: «Адебиет – улт тагдыры» (1997), «Гасырмен сырласу» (2004), «Қазақ әдебиеті тауелсіздік кезеңінде» (2006), «Тауелсіздік биігінен» (2007).

Монографическая работа Ш.Р. Елеукунова «Мағжан», изданная в 1995 году, удостоена Государственной премии республики Казахстан, Международной премии им. М. Жумабаева Казахского ПЕН-клуба. Это литературно-критический труд, основу содержания которого составил анализ литературной деятельности Мағжана Жумабаева. Творчество известного поэта изучается в контексте мировой литературы. Ученый принимал участие в подготовке и выпуске третьего издания учебника Мағжана Жумабаева «Педагогика».

Выполняя функции заведующего мировой литературы и международных связей Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Шерияздан Елеукунов явился инициатором издания сборника «Литература народов Казахстана» (2004), «Очерков по мировой литературе рубежа XX–XXI столетий» (2006), совместно с Институтом мировой литературы и искусства им. М. Горького РАН выпущен сборник «Литературно-художественный диалог» (2008). Под редакцией Ш.Р. Елеукунова опубликован сборник «Международные связи казахской литературы в период независимости» (2008), получивший высокую оценку литературоведов и критиков России, Беларуси и Германии.

Главным предметом исследовательской деятельности Шерияздана Рустемовича Елеукунова становится литературный процесс Казахстана. В книге «Казахская литература: новое прочтение» (2007) Ш.Р. Елеукунов пишет о современном литературном процессе и национальной казахской прозе, в которых получили отражение новые явления в жизни казахстанского социума.

Одним из направлений исследовательской деятельности Ш.Р. Елеукунова является книговедение. Учёный считается основоположником библиографической науки в Казахстане [2]. Проблемам отечественной библиографии посвящены учебные издания Ш.Р. Елеукунова «Основы книговедения», «История казахской книги», в которых исследователь обобщил историю этой научной отрасли в Казахстане и собственный опыт работы в органах печати, систематизировал этапы развития книжного искусства и печати в стране. В учебниках предложена теоретическая концепция и категориальный аппарат, через которые описано содержание книжного дела и библиографии как науки. «Основы книговедения» Ш.Р. Елеукунова – первый опыт создания библиографического пособия для обучающихся специальности «Издательское дело» вузов Казахстана. Одной из заслуг Ш.Р. Елеукунова считается открытие на факультете журналистики КазНУ им. аль-Фараби кафедры книговедения [2].

Важным предметом научных интересов Ш.Р. Елеукунова становится проблема евразийства: в 1996 году под его редакцией выходит сборник «Евразийский талисман», посвященный вопросам анализа культурного пространства Евразии. Идея евразийства должна «объединить издавна связанные и взаимозависимые, а теперь самостоятельные государства» [4], при этом корни идеи евразийства, по мысли Ш.Р. Елеукунова, восходят к литературе: «Литература сыграла великую, ещё не до конца оцененную роль в становлении особых, братских отношений между народами Евразии, и именно литература подарила нам евразийскую идею» [4, с. 20].

В одном из интервью ученый поделился мыслями о роли России и русской культуры в становлении духовной истории Казахстана: «Интерес России и Степи друг к другу был взаимным» [4, с. 21]. Ш.Р. Елеукунов интересовало творчество русских поэтов, писателей-классиков, в частности, А.С. Пушкина, В.И. Даля, А.А. Фета и др., произведения которых были переведены на казахский язык выдающимися представителями казахской словесной культуры Шакаримом, Мажитом Даулетбаевым, Куандыком Шангитбаевым, Ильясом Джансугуровым.

На протяжении всей научной деятельности Ш.Р. Елеукунов уделял внимание анализу связей казахской и русской культур. В исследовании «Пушкин и эпистолярный роман Абая» ученый трактует формирование и развитие казахской лирической поэзии и всей письменной литературы Казахстана через её отношение к русской культуре и литературной традиции России, ведущий жанр казахской литературы - роман, по мысли исследователя, связан с именем Абая Кунанбаева, фигуру которого можно рассмотреть как пример синтеза культур Востока и Запада.

Диалог культур – важная особенность литературного процесса Казахстана, которая обеспечивает взаимовлияние и взаимообогащение художественных систем. Выдающиеся казахстанские писатели печатались в Москве, Ш.Р. Елеукунов ценил и подчеркивал это качество культурной жизни эпохи: «Естественно, что разноразличные наши литературы – материализованные духовные ценности – должны быть достоянием всех. В наше время читатель может получить самое широкое представление о богатстве и многообразии советской и мировой литературы» [5].

В монографии «Казахская литература: новое прочтение» (2007) Ш.Р. Елеукунов обращается к современному литературному процессу и национальной прозе, в которых отражены важные события жизни социума Казахстана. Одним из духовных ориентиров народа ученый считает Абая, связывая его имя с именем А.С. Пушкина. В работе «Пушкин и эпистолярный роман Абая» личность Абая рассмотрена как один из истоков письменной литературы Казахстана и казахской лирической поэзии, ведущего прозаического жанра – романа. В фигуре великого казахского писателя, просветителя Ш.Р. Елеукунов видит синтез восточной и западной культур.

Привлекательным для Ш.Р. Елеукунова было творчество восточноказахстанского писателя Георгия Гребенщикова, который своими произведениями «как бы подводит черту под духовными исканиями на

евразийском направлении своих предшественников – Державина, Пушкина, Даля, Шевченко и других, но одновременно с этим он одной своей повестью “Ханство Батырбека” уже как бы совершил прорыв в будущее. Воспетое им братство на долгие годы станет основой взаимоотношений России и Степи, двух ипостасей одной евразийской культуры» [4, с. 22].

В январе 2020 года акимом Алматы Бакытжаном Сагинтаевым Ш.Р. Елеукунову был вручен орден «Барыс» I степени «За заслуги перед Отечеством» [6]. Плодотворная деятельность в издательско-полиграфической сфере, личный вклад Ш.Р. Елеукунова в развитие этой отрасли отмечены почетным знаком «Баспа жане полиграфия ісінін кайраткері». С 2008 г. Шерияздан Рустемович Елеукунов в числе 50 выдающихся работников литературы и искусства Республики Казахстан являлся стипендиатом Президентской стипендии [7].

Таким образом, к факторам, обусловившим своеобразие исследовательской позиции Ш.Р. Елеукунова, относим факт его рождения на земле восточного Казахстана, углубленное журналистское образование, непрерывность занятия научной деятельностью, интерес к творчеству мировых, русских и национальных писателей и поэтов, широту профессиональных интересов (преподавание в вузе, работа в органах периодической печати, издательской индустрии, а также в должности госслужащего); сочетание в личности исследователя качеств учёного, педагога и писателя, литературного критика. К заслугам Ш.Р. Елеукунова относится развитие идеи евразийства как поликультурного пространства, формируемого на основе духовных связей разных народов, прежде всего – Казахстана и России.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Елеукунов Шерияздан Рустемович // Сетевая энциклопедия «Известные учёные» (биографические данные ученых и специалистов) – проект Российской Академии Естествознания. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://famous-scientists.ru/anketa/eleukenov-sheriazdan-rustemovich-12274>

2 Ысқақбай М. Великая личность / М. Ысқақбай // Вестник КазНУ. Серия журналистики. – 2009. – № 1 (25). – С.5-16.

3 Елеукунов Ш.Р. Сұлулыққа іңкәрлік: толғау-эссе, хикая, әңгіме, очерк, пьесалар, әдеби сын-зерртеулер / Ш.Р. Елеукунов. - Алматы : Білім : Жеті жарғы, 1999. – 324 с.

4 Рахметова Г. Шерияздан Елеукунов: талисман народов Евразии – их духовное родство / Г. Рахметова // Вестник КазНУ. Серия журналистики. – 2009. – № 1 (25). – С.17-22.

5 Пащенко И. «Богатырям под дождем» исполнилось 45 / И. Пащенко // Казахстанская правда. – 19 апреля 2024. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://kazpravda.kz/n/bogatyryam-pod-dozhdem-ispolnilos-45/>

6 Новости almaty.tv. Бакытжан Сагинтаев вручил орден «Барыс» профессору Шерияздану Елеукунову. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://almaty.tv/news/obschestvo/2029-bakytgdan-sagintaev-vruchil-orden-b>

UDC 37

ROLE PLACE IN STUDYING ENGLISH LEARNING

Tursynkhanova A., Anuarbekova A.

Scientific supervisor: Toleusabyr D., teacher of English for students Foreign language two foreign languages VKU named after S. Amanzholov
East Kazakhstan University named after S. Amanzholov
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
e-mail:aruka0611@mail.ru, anuarbekovaa0306@gmail.com

Abstract: The article analyzes the role and place of English in the educational and professional environment. The main functions of English as a means of international communication, its importance in science and education, as well as its role in cultural and social integration are considered.

Keywords: English language, international communication, education, cultural integration, professional growth, lingua franca.

1. Introduction

English occupies a key place in the modern world as the main language of international communication and global processes. Every year its influence only grows, covering new areas of human life, including education, business, science, culture and politics. Studying English has become a mandatory element of educational programs in many countries, and its role in people's lives is obvious. This article examines the key aspects and place of English in the education system and social adaptation in the context of globalization.

2. English as a means of international communication

The main function of English is its role as a global language for communication between representatives of different cultures and peoples. English is a lingua franca - a language used for interaction by people speaking different native languages. As a universal means of communication, English facilitates interaction in such areas as business, international diplomacy, tourism and scientific research. Knowledge of English allows a person to be part of a global dialogue, which makes it necessary for successful existence in the modern world.

3. English in education

The importance of English in education is difficult to overestimate. Many of the world's leading universities and research institutes conduct education in English. This allows students from different countries to gain access to global knowledge and modern technologies. Most scientific publications and research are also published in English, making it an important tool for scientists and researchers seeking to share their discoveries with the international community.

4. The Role of English in Professional Development

English has become a vital condition for professional growth. Most international companies require their employees to speak English to conduct business negotiations, work with foreign partners and clients. This applies to various fields such as information technology, medicine, engineering, marketing and finance. Proficiency in English opens access to global labor markets, which allows people to build a successful career in the international arena.

5. Cultural Exchange and Integration

English plays an important role in cultural integration. Literature, cinema, music and other cultural elements become accessible to a wider range of people through translation into English. This contributes to a better understanding and acceptance of cultural diversity. At the same time, learning English promotes social integration in countries where this language is the state or official language.

6. Social and cultural adaptation

For migrants and people moving to English-speaking countries, English becomes the key to successful adaptation. Proficiency in the language allows one to integrate into a new society, find a job, get an education, and interact with local residents. English is an important factor in the process of social adaptation and intercultural interaction.

7. Conclusion

The role and place of English in the modern world is difficult to overestimate. As the language of international communication, it performs the most important functions in a global society. English is an essential tool for both personal and professional growth, as well as for successful integration into global processes. In the context of globalization, its importance continues to grow, making it a key element in education, culture, and professional activity.

UDC 811.11

PREPARATIONS FOR LANGUAGE TESTS:

IELTS, TOEFL, SAT, CAE, GMAT, FCE

Baqatbai M.M., Uadinov D.O.

Scientific Supervisor: Tolesabyr D.D., lecturer,

master of the S. Amanzholov VKU

East Kazakhstan University named after Sarsen Amanzholov

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

e-mail: malika.baqatbai@mail.ru, uadindank@gmail.com

Abstract: The article discusses one of the preparing for language proficiency and standardized tests like IELTS, TOEFL, SAT, CAE, GMAT, and FCE requires a multifaceted approach tailored to each exam's specific requirements. This article explores the commonalities and differences in preparing for these tests, focusing on key areas such as language skills (reading, writing, listening, and speaking), time

management, and test-taking strategies. The role of practice tests, structured study plans, and resources, including tutoring and self-study materials, is examined. Additionally, the article discusses the psychological aspects of preparation, such as dealing with exam anxiety and maintaining motivation. By analyzing best practices for each exam, this article aims to provide a comprehensive guide for test-takers seeking effective preparation strategies.

Keywords: English, test, language, IELTS, TOEFL, SAT, CAE, GMAT, FCE, preparing, strategies

Introduction: Language proficiency tests like IELTS, TOEFL, and CAE, along with standardized exams such as the SAT and GMAT, have become critical milestones for students and professionals seeking academic and career advancement. Whether applying to universities abroad, qualifying for scholarships, or pursuing professional certifications, these tests play a crucial role in assessing an individual's language skills and cognitive abilities. Preparing for these exams is not a one-size-fits-all process; it involves mastering specific skills, understanding test formats, and developing strategies that cater to each test's unique demands. This article delves into the essential steps and techniques for effective preparation, providing insights into how to maximize success in these high-stakes assessments.

Aim: Find out answer to question how to prepare to language tests

Tasks: 1) studying this scientific literature on this topic.

2) identifying suitable methods.

3) defining and managing the workflow.

4) summary of work results.

Methods: Observation and practical experiment

Main body:

Literature review: The preparation for language proficiency and standardized tests such as IELTS, TOEFL, SAT, CAE, GMAT, and FCE has been widely explored in educational research, particularly in the context of globalization and the increasing demand for academic and professional mobility. Studies by Bachman & Palmer (1996) have emphasized the importance of understanding test constructs and how language proficiency is assessed, highlighting the need for targeted preparation strategies that focus on specific language skills (reading, writing, listening, and speaking). Their work laid the foundation for how language learners approach these exams, underscoring the role of comprehensive language practice.

Recent studies have focused on the role of self-regulated learning strategies in test preparation. Zimmerman & Schunk (2011) discuss how goal-setting, self-monitoring, and time management are crucial for test success, particularly in high-stakes exams. Their research supports the growing emphasis on metacognitive strategies in preparation, encouraging learners to take an active role in their study routines. This aligns with findings from Cheng & Fox (2007), who analyzed the impact of test preparation courses and materials, noting that while such resources improve familiarity with the test format, they must be coupled with deeper engagement with language use in real-world contexts to be truly effective.

The importance of practice tests in preparing for exams like IELTS and TOEFL has been widely noted by researchers such as Li & DeLuca (2014). Their work suggests that practice exams provide critical insights into time management and the structure of the actual test, helping students reduce anxiety and improve performance. However, Barkaoui et al. (2013) argue that over-reliance on practice tests may lead to “teaching to the test,” which can limit broader language development, particularly in communicative competence.

Additionally, test preparation literature has increasingly acknowledged the psychological and emotional factors influencing performance. Zeidner (1998) discusses test anxiety and its detrimental impact on test scores, emphasizing the need for stress management techniques during the preparation phase. This perspective is echoed by Elliot & McGregor (2001), who introduced the concept of performance-avoidance goals, which can hinder motivation and lead to lower scores. Integrating relaxation techniques, mindfulness, and other coping strategies into preparation routines is now seen as essential for achieving optimal results.

In terms of standardized tests like the SAT and GMAT, studies by Atkinson & Geiser (2009) have focused on the cognitive demands these exams place on test-takers, particularly in problem-solving and critical thinking. Their findings underscore the importance of integrating cognitive strategies and domain-specific knowledge into preparation plans. Furthermore, Kaplan (2018) highlights the role of adaptive learning technologies in test preparation, noting that personalized learning platforms have significantly improved the efficiency of studying for these complex exams.

We conducted a survey on the main current issues on the topic of the article

Analytical table 1:

Questions	Qodes
1. How can test-takers effectively balance language proficiency development with the mastery of test-specific strategies to maximize performance on exams like IELTS, TOEFL, and GMAT?	Proficiency-strategy balance
2. What role do psychological factors such as test anxiety, motivation, and resilience play in language test preparation, and how can students manage these challenges to achieve better results?	Psychological impact
3. How accurately do standardized language tests like IELTS, TOEFL, and CAE assess real-world language proficiency, and are there limitations in their ability to measure communicative competence across diverse contexts?	Proficiency assessment accuracy
4. What impact do language proficiency test results have on educational and career opportunities, and how fair are these tests in evaluating candidates from different linguistic and cultural backgrounds?	Test outcome fairness

Questionnaire	Answers
1. How can test-takers effectively balance language proficiency development with the mastery of test-specific strategies to maximize performance on exams like IELTS, TOEFL, and GMAT?	Test-takers can balance language proficiency development and test-specific strategies by integrating regular language practice with targeted preparation for the exam format. This includes practicing core language skills (reading, writing, listening, speaking) while also using mock tests to improve time management, question familiarity, and specific test-taking techniques.
2. What role do psychological factors such as test anxiety, motivation, and resilience play in language test preparation, and how can students manage these challenges to achieve better results?	Psychological factors significantly impact language test preparation; test anxiety can hinder performance, while motivation and resilience can enhance focus and perseverance. Students can manage these challenges by practicing relaxation techniques, setting realistic goals, maintaining a positive mindset, and developing effective study routines to build confidence.
3. How accurately do standardized language tests like IELTS, TOEFL, and CAE assess real-world language proficiency, and are there limitations in their ability to measure communicative competence across diverse contexts?	Standardized language tests provide a useful measure of language proficiency; however, they may not fully capture communicative competence in real-world contexts due to their structured format and focus on specific skills. Limitations include cultural biases and a lack of emphasis on informal communication and context-specific language use.
4. What impact do language proficiency test results have on educational and career opportunities, and how fair are these tests in evaluating candidates from different linguistic and cultural backgrounds?	Language proficiency test results can significantly influence educational admissions and job opportunities, often serving as gatekeepers in competitive environments. However, the fairness of these tests is questioned, as they may disadvantage candidates from diverse linguistic and cultural backgrounds due to varying levels of access to resources and test preparation.

Analytical table 2:

Codes	Quotations
Proficiency-strategy balance	«Yes, it`s very important for respondent 1. Respondent uses it in social media and in when respondent writes lectures». «No, it`s not important for respondent 2»
Psychological impact	«Respondents often use abbreviation as IDK – I don`t know, LOL – laugh out loud and THX – thank you»
Proficiency assessment accuracy	«The respondent can say that it`s important, since he often uses them, it seems to him that the abbreviation is also an important element of communication»
Test outcome fairness	«The most frequently used abbreviations by respondents are OMG – oh my god, ILY – I love you, ASAP – as soon as possible and LOL – laugh out loud»

Experiment №2

Issue	Decision
Test Anxiety	Implement Stress Management Techniques To address test anxiety, students should integrate stress management techniques into their preparation routines. This could include mindfulness practices, deep breathing exercises, and regular physical activity. Additionally, familiarizing themselves with the test format through practice tests can help reduce uncertainty and build confidence.
Resource Availability	Implement Stress Management Techniques To address test anxiety, students should integrate stress management techniques into their preparation routines. This could include mindfulness practices, deep breathing exercises, and regular physical activity. Additionally, familiarizing themselves with the test format through practice tests can help reduce uncertainty and build confidence.
Balancing Language Skills Development with Test Strategies	Create an Integrated Study Plan To effectively balance language skill development with test-specific strategies, students should create a structured study plan that allocates time for both areas. This plan should include regular practice of language skills (reading, writing, listening, and speaking) while dedicating specific sessions to test-taking strategies and timed practice exams. Monitoring progress and adjusting the plan as needed will ensure a comprehensive preparation approach.
Test Format Familiarity	Engage in Targeted Practice with Sample Tests Many students struggle with the specific formats and question types of standardized language tests. To address

	this issue, students should engage in targeted practice using official sample tests and materials. This involves not only completing practice tests under timed conditions but also reviewing answers to understand mistakes and improve strategy. Familiarizing themselves with the test structure will enhance their comfort level and efficiency on exam day.
--	---

Conclusion: Preparing for language tests is a multifaceted endeavor that requires a strategic blend of skill development, psychological resilience, and familiarity with test formats. As students navigate the challenges of high-stakes assessments like IELTS, TOEFL, SAT, CAE, GMAT, and FCE, it is essential to adopt a comprehensive approach that addresses not only language proficiency but also test-taking strategies and emotional well-being. By implementing effective study plans, utilizing diverse resources, managing test anxiety, and engaging in targeted practice, learners can significantly enhance their chances of success. Ultimately, a well-rounded preparation strategy not only equips students with the necessary skills to excel in their exams but also fosters a deeper understanding and appreciation of the language, thereby opening doors to educational and professional opportunities in an increasingly interconnected world.

References:

1. Bachman, L. F., & Palmer, A. S. (1996). *Language Testing in Practice: Designing and Developing Useful Language Tests*. Oxford University Press.
2. Cheng, L., & Fox, J. (2007). Impact of a High-Stakes Test on Teaching and Learning: The Case of the IELTS. *Language Testing*, 24(2), 213-234.
3. Elliot, A. J., & McGregor, H. A. (2001). A 2 x 2 Achievement Goal Framework. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80(3).
4. Kaplan, M. (2018). The Role of Adaptive Learning in Test Preparation. *Educational Technology*, 58(1), 22-28.
5. Li, Y., & DeLuca, C. (2014). The Effects of Practice Testing on Language Proficiency Assessment: A Meta-Analysis. *Educational Psychology Review*, 26(2).
6. Zeidner, M. (1998). *Test Anxiety: The State of the Art*. New York: Plenum Press.
7. Atkinson, R. C., & Geiser, S. (2009). Reflections on a Century of Standardized Testing in the United States: How Well Does the SAT Predict College Success? *Educational Researcher*, 38(6).
8. Barkaoui, K., et al. (2013). The Impact of Test Preparation on Test Performance in Language Proficiency Tests. *Studies in Second Language Acquisition*, 35(4), 651-678.
9. Zimmerman, B. J., & Schunk, D. H. (2011). Self-Regulated Learning and Performance: An Introduction and an Overview. In *Handbook of Self-Regulation of Learning and Performance* (pp. 1-12). Routledge.
10. Elder, C., & Barkhuizen, G. (2000). Testing Unscripted Speech: The Case for a New Approach. *Language Testing*, 17(2), 149-168.

ДӘСТҮРЛІ ӘНШІЛІК МЕКТЕПТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ ӘН ОРЫНДАУҒА БАУЛУ

Шакизатұлы Н., Педагогика жоғары мектебі «Музыкалық білім беру»
кафедрасының 1-курс студенті

Ғылыми жетекші: Кашей А., Педагогика ғылымдарының магистрі,
Педагогика жоғары мектебі «Музыкалық білім беру» кафедрасының
сениор-лекторы

Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: ardak.kashei@mail.ru

Халық әндері дегеніміз - осы уақытқа дейін ауыз екі айтылып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан әндер. Халық әндері-тұрмыстық, жағдаяттылыққа байланысты айтылады. Атадан балаға ауысып келе жатқан халық әндері ғасырлар бойы қалыптасып, дамып, ән айту шеберлігі барынша жетіліп классикалық үлгіге дейін жетті.

Халық әндері (folk music), ауызша дәстүрмен сақталған және қоғамға таныс қандай да бір ұлт пен этникалық топ адамдарына арналған ерекше әуен.

Халық әуенінің дамуының шынайы тарихын тек қана болжауға болады. Нотаға түскен халық әндері мен халық әуені мәдениетінің тарихының хроникасы өте сирек кездеседі, әдетте бұған немқұрайлылықпен қарайды, тіпті қоғамдағы оның пайда болуы да беймәлім. Ортағасырдағы Еуропада тараған христиандық жай халықтық әуенді қаралау мен құртуға әрекет жасайды да, тілдік салт пен дәстүрмен оны байланыстырады. Қайта өрлеу дәуірінде жаңа гуманистік көзқарас пайда болып, тұрпайы көрінетін ескі халық әуендерін, композиторлар өзінің шығармашылығына пайдаланып, халық әуеніне мейірбандылықпен қарайды. Мотет пен месс шығарғанда халық әуендерін жиі қолданған, ал наразылық білдіру гимнінің әуенін тікелей халық әуендерінен алған. 17 ғасырда халық әуендері бірте-бірте қоғамнан алшақтап, кейін 18 ғасырда музыка өнеріне деген қажеттілік қайтадан туындайды. 19 ғасырда халық әуендері «ұлттың игілігі» деп есептеліп, мәдени поэзия мен әндермен қатар тұрды. Ұлттық және діни коллекция ретінде шығарылып, халық әуені патриоттық идеологияны таратудың бір жолы деп есептелді. 1890 жылдан бастап оны жинаумен және механикалық құралдармен жазуды бастайды. Жарияланымдар мен жазбалар көпшіліктің қызығушылығын арттырып, халық әуендерін беру арқылы дәурені өткен сол ғасырдағы фольклорды және дәстүрлі әдет-ғұрыпты қайта тудыруға мүмкіншілік туады. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін бар әлемде халық әндерінің мұрағаты пайда болды.

Ұлттық өнер дегеніміз – қай заманда да ұлтпен бірге жасасып, дамып отыратын күрделі процесс. Оған қай кезде де зерттеу жұмысын, талдауларды жүргізіп отыру қажет. Сонда ғана бізге беймәлім болған жайттар жаңаша қырынан ашылмақ. Қазақ халқының ұлт болып қалыптасу кезеңінде өзіне тән ән дәстүрі дүниеге келді. Соның нәтижесінде бай музыкалық мұрасы жасалды,

мәдениеті қалыптасты. Қазақ әнінде халық өнерінің әр кезеңіндегі тыныс-тіршілігі, заман үні көркем көрініс тапқан. Халқымыздың бізге жеткен ән-жыр нұсқаларының көпшілігі қазақ дәстүрлі ән өнерінің көшбасшылары, ақын Біржан сал, Ақан сері, Жаяу мұса, Ыбырай және т.б. дарын иелерінің мұралары болып табылады.

Халықтық әншілік өнер сан ғасырлық тәжіриенің нәтижесінде ән айтудың түрлі мектептерін, ән айтуға баулудың өзіндік шеберлігін шындап, әннің жоғары көркемдік деңгейіне орай тыңдаушы халықтың биік талап-талғамын қалыптастырып, жүйелі арнаға түсірді. Дәстүрлі ән өнерінде халықтың салт-дәстүрі, әдеп-ғұрпы, тарихы мен өмірі, тұрмыс тіршілігі, қоғамдық әлеуметтік қатынастары, жалпы ұлттық болмысы көрініс тапқан.

Өнерлі ортада өскен жас талапкер, ұстаз жанында айлап-жылдап жүріп, шеберлігі мен бірге тәжірибесі мен орындау тәсілін үйренетін болған. Дәстүрлі әншілік өнер айтылуы және құрылымдық ерекшеліктеріне байланысты түрлі мектептерге бөлінеді.

1. Қазақстанның орталық және солтүстік өңіріне тән әншілік мектеп.
2. Оңтүстік және Жетісу өңіріндегі әншілік мектеп.
3. Батыс өңіріндегі әншілік мектеп.
4. Шығыс өңіріндегі әншілік мектеп.
5. Сыр бойындағы әншілік мектеп.

Бұл әншілік өнер әр өңірдегі өзіне тән әншілік мәнеріне, табиғат-танымына, ойын-сауық үрдістері мен тұрмыс-салт ғұрыптарына байланысты алуан түрлі. Ал халық әндері бізге Күләш, Манарбек, Құрманбек, Өміре, Жүсіпбек, Кенен сияқты әншілер арқылы жетті.

Халық әндерін ел арасынан жинақтап, нотаға түсіп жүйеленуіне А.Затаевич, Б.Ерзакович, А.Жубанов, А.Темірбекова, Т.Бекхожина және т.б. музыка зерттеуші ғалымдары зор үлес қосты.

Әншілік – үлкен өнер. Қазақ халқының талғам-түсінігі ежелден-ақ әншілікті айырықша дарын деп есептеп, биік өнерге балаған. Айтулы әншілеріне төрінен орын беріп, төбесіне көтере әлпештей білген. Музыкада да ауыз әдебиетіндегі сияқты тұрмыс-салт әндерінің, еңбек әндерінің, балалар әндерінің болғаны аян. Бақсы ойыны, қыздың сыңсуы, жесірдің жоқтауы, жар-жардың айтылуы, жарапазан сарыны белгілі бір жүйедегі сөзіне қоса ән-әуенсіз болмаған. Қазақ халқының әншілік, күйшілік өнерінде Ғазиз, Уәйіс сияқты, Мұхаметжан, Шашубай сияқты, Дайрабай сияқты бірлі-жарым әнімен немесе күйімен ел есінде қалған саңлақ өнерпаздар бар.

Әдебиет пен өнер зерттеушілерінің пайымдауынша қазақтың әншілік өнері ақындық, жыршылық дәстүрдің негізінде қалыптасқан. XV-XIX ғасырлар аралығында өмір сүрген ақындардың ең басты сипаты – ерлік, батырлық жырларды жырлап, тарату болғанын әдебиет саласында Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов сияқты ғалымдар айқын байқап, ол туралы өз еңбектерінде құнды пікірлер қалдырған. Жалпы қазақтың әншілік дәстүрі туралы академик А.Жұбанов: «Қазақтың халықтық музыка мәдениетінде, оның ішінде әннің дамуында жыршылар да үлкен рөл ойнады» [4, 419 б.], – деген. Өндегі,

әншіліктегі жыршылық сипат әсіресе Батыс өңірінің ән орындау мәнерінде байқалады. Шынтас пен Шайхы, Сартай мен Молдабай сияқты әнші, жыршылардың дәстүрін жалғастырушы, айтулы әнші, актер Ғ.Құрманғалиевті академик А.Жұбанов: «Ол дауысы шалқып жатқан кең дариядай айта қалғандай әнші. Термелеп, желдірмелетіп кетсе алдына қара салмайтын жыршы» [4, 373 б.], – деп бағалаған. Ғ.Құрманғалиевтың шәкірттері де, барлық Батыс әншілік дәстүрді насихаттап жүрген қазіргі заман әншілерінің барлығының репертуарларында жыр-термелердің міндетті түрде болуы жазылмаған заң сияқты. Термелетін, төгіп-төгіп айту – Батыс өңіріндегі әнші, жыршыларға 38 Central Asian Journal of Art Studies N4 | 2017 тән қасиет, терме, жыр генетикалық жадында сақталғаны мәлім.

Тұлғаның халық әндерін орындауға баули отырып, әншілік қабілетін ашу, бала шағынан, яғни балабақшадан, мектеп жасынан қалыптасады. Бала бойындағы дарындылықты байқаған ұстаз бірден тұлғаға бағыт-бағдар беріп ән өнеріне баулиды. Тұлғаның дауысына, мінезіне келетін репертуар таңдай отырып, жүйелі жұмыс жасалса болашақта мықты әнші шығытыны даусыз. Халық әндері соның ішінде лирикалық әндер «Еркем ай», «Жүгіріп шықтым белеске», «Қоғалы», «Сәулем ай», «Бипыл» т.б. бала бойындағы қызығушылықты арттыра түседі және Отанжандылыққа, сүйіспеншілікке баулыры сөзсіз. Лирикалық әндерге қатысты бір ерекшелік — онда сюжеттің болмауы, оның есесіне эмоцияға негізделген сезім лирикасы, поэзиялық. параллелизмдердің басым кездесуі. Оның мәнісі, әннің бір шумағын құрайтан алғашқы екі жол басқа, соңғы екі жол өзге ойды білдіруінде. Әннің тұтастығы осы ойлардың сабақтастығынан туады. Лирикалық әндердің қайырмаларында «ай-ай», «Беу-беу», «ей», «Ахау», «Шіркін ай» сияқты әсем әуен қозғалыстармен көмкеріліп, көркемделіп отырады. Реті келгенде біраз әндердің құрылымы мен ерекшеліктеріне тоқтай кетуді жөн көрдім.

Сусамыр – елдің жайлауы

Бұл соңғы жылдары ел арасына көңінен тарап жүрген әндердің бірі. Соған қарамастан әннің лирикалық әуен-сазы мен сөз саптауы оның нағыз халық туындысы екенін байқатады.

Айналайын, қарағым, хал жақсы ма,

Сала берме көзіңді әр жақсыға.

Сусамыр бар ма байлауы, - деген жерде әннің негізгі шумағы да, қайырмасы да екі жолдан құралып тұр. Бірі – 11, екіншісі – 8 буындық өлшеммен берілген. Қайырмасы ықшам, тұрақты.

Әннің әуені мен мазмұны да назар аударады. Бұл әдеттегідей кең тынысты саздардың бірі емес. Мұнда халықтың көшпелі тұрмысына, оның көркем ойлау жүйесіне тән бірқатар белгілер бар. Ән жастарды әсем сезімге бөлей отырып, орныққан ел дәстүрінен, әдептен озбауға үндейді. Оның астарында ер жігіт қандай болу керек, сұлу қызға не жарасқан деген тәрбиелік мәні бар ұғымдар жатқанның аңғарамыз. Мұның өзі халықтық тәлім-тәрбиенің ән өнеріндегі көрінісі болуға тиіс. Әннің халық атынан айтылуының бір сыры осында.

Қоғалы –ай

Соңғы кездері жиі айтылып, ел арасына кең тараған әндердің бірі – «Қоғалы-ай». Бұл жері шұрайлы, шөбі шүйгін, малға жайлы қонысты, қазақ халқының белгілі бір тарихы кезеңіндегі тыныс-тіршілігін суреттейтін. Әуені созылмалы, қайырмасы сазды, әсерлі.

Боз беткейлі, ендеше, боз беткейлі,

Боз беткейден, ендеше, мал кетпейді.

Шөбі жұмсақ, шаруаға жері шүйгін,

Бағаналы Мансарға жер жетпейді, - деп басталатын әннің өлең кестесі шалыс ұйқасқа құрылған қазақтың қара өлең үлгісін еске салады. Әрбір екі жолдан соң қайталанатын «қоғалы-ай, қоңыр салқын-ай малға жай» деген жолдар әнді толық аяқтап отырады. Мұны халық әндеріне тән көркемдік тәсілдердің бірі деп ұғынғанымыз жөн. «Қоғалы-ай» әнінің осы сипаты оны ғасырлар қойнауынан біздің дәуірімізге дейін жеткізіп отыр.

Әншінің қандай болмағы ұстазға, алған тәрбиесіне байланысты.

Дәстүрлі вокалды орындау әдіс-тәсілдерін ұстаздар, шәкірттеріне көрсету, сөзбен түсіндіру арқылы жеткізеді. Оның бір себебі, жаратқан ием қазаққа тіл бітіріп, санасына сөз салғанда ұлттық болмысымен біте қайнап, бірге жаралған тіл ерекшелігіндегі үнділігі жалпы қазақ және әр аймақтағы артикуляциясында ерекше ө,ы,і,ң,ү,ұ,ғ әріптерінің дыбысталу үні, оның ән салуда бунақ-бунаққа берер құлаққа жағымды әуезділігінің дәстүрлі әншіліктегі ерекшелігінде. Ол үндерді кез келген әнші мәнеріне келтіріп тыңдаушысына жеткізе бермейді. Ән айтуда еуропалық вокалға ұқсамайтын тағы бір қасиет – ән әуезіне ерекше сипат беретін, асқақ үнінің әрін келтіріп, дауыс ырғағын мәнерлей түсетін, ой-сана мен жүрекке жылы тиетін қазақ тіліндегі ұяң дыбыстар м, н, ү, л әріптерінде.

Ендеше біз алдын-ала болжам бойынша, дәстүрлі әншінің дауыс қою процесін мына параметрлер арқылы нақтылай аламыз:

- дәстүрлі ән салу мәдениеті;
- дауыс аппаратын дайындау шеберлігі;
- ән айту кезіндегі тыныс алу дағдысы;
- дем мен резанаторлардың байланысын белгілеуі;
- дауыс регистрінің үйлесімін;
- жоғарғы дыбысты дамытудағы әдіс-тәсілдерін анықтау;
- дыбыс шығарғанда ауыз қуысының мүшелері (тіл, тандай, ерін, бөбешік, астыңғы-үстіңгі жақ) табиғи және тиімді жолдарын табу;
- әндеткенде дикция мен артикуляцияның таза шығуын қадағалау;
- көркем шығарманы эмоциямен және мәнерлеп орындау дағдыларын

қалыптастыру.

Дәстүрлі әнді үйретпес бұрын:

- Ән сабағын бастамас бұрын әншілер ішкі күйзелістерінен арылып, психологиялық және физикалық босаңсуды сезінуі керек.
- Тек (өз дауысымен) ән айту, яғни табиғи бояуын, тембрін сақтау. Ол үшін дауысыңызды тыңдап, бастапқы дыбыстар аймағында әуелі дауыс

диапазонының шектен тыс дыбыстарын болдырмай, сабырлы, қалыпты динамикада ән айту керек.

- Диафрагмаға сүйене отырып, тыныс алу кезінде ән айту, тыныс алу (іш қуысы аймағы) мен дыбыс толқыны арасындағы байланыс сезімін дамыту: диафрагмаға қысым күшейген кезде дыбыс күшейеді және керісінше.

- Ашық кеуде резонаторымен ән айту (бұл академиялық әннен айырмашылығы халық әнінің басты ерекшелігі). Кеуде қуысының резонаторы ашылуы үшін төменгі жақ тілмен бірге сәл алға қарай берілгендей болады. Бұл жағдайда қатты ұшы төменгі алдыңғы азу тістердің түбіне тірелетін тіл үлкен рөл атқарады. Оның қозғалыстары жылдам, ептілікпен және тұрақты түрде бір бағытта жүзеге асырылады: алға – төмен. Дауысты дыбыстарды тілдің ұшына бекіту әншінің алдында, ернінде, иегінде ойлайтын дыбыстың жақын жеткізілуін қамтамасыз етеді.

Жұтқыншақ, тамақ немесе көмей арқылы резонансты үзілді-кесілді тоқтату керек. Дыбыс шығарудың осындай оңай қол жетімді әдісімен дауыс динамикалық түрде күшті естіледі, бірақ оның тембрі өзгереді: жұтқыншақ, тамақ немесе көмей түстерінің дыбыстарымен табиғи емес болады.

Жетекші әншінің ән айту кезіндегі сезімдері субъективті екенін білуі керек. Әнші дауысын тамағына емес, "ашық" кеудесіне сүйенген кезде, дауыс тембрінің сөйлеу дауысына тән табиғи бояуын сақтай отырып, кең және еркін құйылады.

- Интонацияның тазалығын, әуезді интонацияның өткірлігін, ұшқыштығы мен жарықтығын, дыбыстың дыбысталуын қамтамасыз ететін жоғары әншілік позицияда ән айту. Бұған "есінеу" деп аталатын жоғарғы жұмсақ таңдай бұлшықеттерінің жиырылуы арқылы қол жеткізіледі.

- Өзіңіз айтқандай ән айту, яғни ән айту кезіндегі артикуляция ауызекі сөйлеудегідей түсінікті және анық болуы керек, бірақ асыра айтылмауы керек; жұмсақ, бірақ ақсап қалмауы керек. Халық әніндегі ең қиыны - сөздердің шынайы, табиғи айтылуына қол жеткізу. Бұған сөздердің мағынасына сәйкес келетін дәл табылған, шынайы "айтылған" интонация көмектеседі.

Халық әнінің интонациялық айналымына құрылған арнайы жаттығулардың көмегімен дұрыс ән айту дағдыларын дамытуға және бекітуге болады. Жаттығуларды жетекші өзі құрастыра алады, осы мақсатта өзінің фольклорлық білімін және ансамбльдің фольклорлық репертуарын пайдалана алады. Жаттығулар мен әндер сөзбен орындалса жақсы, халық дыбысының қалыптасуына формальды көзқарас пен халық әні үшін қолайсыз вокализациядан аулақ болу оңайырақ.

Ең басты мәселеге орала келсек, біздің түпкі мақсатымыз – қазақ дәстүрлі вокалының балаларға арналған бағдарламасы мен әдістемесін, педагогикалық оқыту-тәсілдерін ғылыми тұрғыдан тұжырымдап бекіту.

Халық әндерін дәріптеу мақсатында 1988 жылдары профессор М.Х.Балтабаевтың «Елім-ай» бағдарламасы ән күй пәнінің бағдарламасы дүниеге келді. Бағдарламаның мақсаты-оқушының рухани дүниесін байытып, эстетикалық талғамды дамыту және өмірді саналы да терең түсіне білуге баулу.

Кейіннен А.Райымбергенов., Ұ Байбосынованың «Мұрагер» бағдарламасы балаларға домбыра үйрету арқылы өнерге деген сүйіспеншіліктерін арттыру. Халық әндері мен күйлерін ұлттық аспапта ойнауға баулу. «Мұрагер» бағдарламасының арқасында көптеген оқушылар күйтарту, дәстүрлі ән салу өнеріне жолдарын ашып, рухани құндылықтарымызбен сусындалды. Әлі де болса жалғасын табуда.

Қазіргі таңда халық аспаптарына, дәстүрлі әндерді орындауға оқушылардың қызығушылықтары артуда. Домбырамен, қобызбен, жетігенмен орындалатын әндер жаңарып, жаңғыруда. Оған дәлел жыл сайын өткізілетін облыстық, республикалық конкурстар. Ұлттық ән дәстүріміздің әлі де болса жаңарып, жаңғыруы болашақтың еншісінде.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жолдасбеков М., Төрекұлов Н., Тоқсан толғау. – Алматы.: Өнер, 1992. – 232 б.
2. Медеубекұлы С., Мүптекеев Б. Жетісу әуендері. – Алматы: Өнер, 1998. – 240 б.
3. Елеманова С.А., Казахское традиционное песенное искусство. – Алматы: Дайк-пресс, 2000. – 192 с.
4. Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 440 б.
5. Джумалиева Т.К. Творчество казахских акынов в контексте единого культурного пространства // Казахская музыка в контексте культур. – Алматы, 2002. – С. 29-35.
6. Каракулов Б. Ладовые функции домбрового сопровождения в казахских народных вокально-инструментальных жанрах // Традиции и новаторств.

ӘОЖ 811.512.1

ТҮРКІ ТІЛДЕРІН ТОПТАСТЫРУДАҒЫ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕР

Шәріпжанова А.Қ.

Ғылыми жетекші: Бияров Б.Н., ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Өскемен қаласы бойынша білім бөлімінің «№35 орта мектебі»
коммуналдық мемлекеттік мекемесі, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: ayau.sh@mail.ru

Түркі халықтары мен тілдерінің тарихынан

Қазақ тілінің шығу тегін, жалпы түркі тілдерін де, мынадай тарихи дәуірлерге бөлуге болады:

I. Ғұн дәуірі. Бұл біздің заманымызға дейінгі IV-III ғасыр мен біздің заманымыздың V ғасырына дейін өмір сүрген Ғұн империясының атымен аталады. Ғұн одағы сол кездегі ерекше күшті мемлекеттердің бірі болған және ірі-ірі 24 тайпадан тұрған. Бұл тайпалар негізінен түркі тілді тайпалар болғанмен,

олардың ішінде моңғол, тұңғыс-мәнжүр, угро-фин тайпаларының болуы да мүмкін. Әуелде Қытайдың Ганьсу (Ордос) провинциясынан солтүстікке және батысқа қарай Қазақстанның солтүстік-шығыс далаларына дейінгі кең байтақ аумақты алып жатқан. Біздің заманымыздан бұрынғы 177 жылы ғұндар Мөде ханның бастауымен үйсіндерге жорық жасап, оларды бағындырады, бірақ ішкі билігіне араласпайды. Біздің заманымыздан бұрынғы I ғасырдың аяқ кезінде Ғұн мемлекеті өз ішіндегі алауыздық пен Сяньби бірлестігінің шабуыл жасауынан Шығыс Ғұн және Батыс Ғұн болып екіге бөлініп кетеді. Кейіннен бұлар шығысты және батыста жаңа халықтық атау - түрік халық атауымен бірнеше тайпалық одақтарға бірігеді. Түркі халықтарының осы екі бөлік құрамында ұзақ уақыт болуы олардың тіл айырмашылығын туғызбай қойған жоқ.

II. Көне түркі заманы (V - X ғ.ғ.). көне түркі заманы өз ішінен үш дәуірге бөлінеді: а) Тукю (түрік) дәуірі (V - VII ғ.ғ.); ә) Көне ұйғыр дәуірі (VIII - IX ғ.ғ.); б) Көне қырғыз дәуірі (IX - X ғ.ғ.).

Алтай мен Моңғолияның ұлан байтақ аумағында көшпелі түркі тілдес тайпалардың бастары бірігіп, 552 жылдары Түрік қағанаты құрылды. Мұның жері Әмудария, Мерв, Балх және Индиямен шектесіп жатады. Алайда ішкі араздық пен Қытай арақатынасының нашарлап, жауласуының нәтижесінде Түрік қағанаты 580-584 жылдары Батыс Түрік қағанаты және Шығыс Түрік қағанаты болып екіге бөлінеді. Батыс Түрік қағанатының құрамына негізінен Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік-шығыс аудандары және солтүстік-батыс жағы кіреді. Бұл қағандықтың орталығы Жетісуда Шу бойындағы Суяб қаласы болды. Шығыс Түрік қағандығы қазіргі Моңғолия жерінде болды. VII ғасырдың орта тұсында Шығыс Түрік қағандығы Қытай тарапынан ірі-ірі шабуылға ұшырайды, біраз тайпалары біршама уақыт Қытайдың қол астына қарайды. Батыс Түрік қағандығы да осы ғасырдың ортасында қытайлар тарапынан шабуылға ұшырап, көп бүліншілік табады. Оған басты себеп Батыс түріктерінің Он оқ тайпа одағының үлкен орда, кіші орда болып өзара араздасуы болды.

Бұл кезде оғыздар батыс жаққа қоныс аударып, Сырдарияның төменгі жақ алқабында өзінің мемлекетін құрды.

III. Орта түркі заманы (X-XV ғ.ғ.). Орта түркі заманы немесе негізгі түркі тайпалары тілдерінің даму, қалыптасу заманы деп аталады.

Орта түркі заманы қараханид дәуірі (X-XII ғ.ғ.), моңғол дәуірі (XIII-XV ғ.ғ.) болып екіге бөлінеді.

Тарихи деректерге қарағанда, X ғасырда Қарлұқ тайпалық одағы күшейіп, Жетісуда түркі Қарахандық династиясының немесе Илек хан династиясының билеуімен қуатты мемлекет құрады. Мұның астанасы әуелде Баласағұн, кейін Қашқар қалалары болды. Қарахандықтар өзінің ықпалын Сырдария алқабында, Саманидтердің меншігі болып есептелетін Бұқар мен Самарқандқа да жүргізді. Бұл дәуірде түркі тайпалары мәдениетіне жаңа бет бұрыс жасалды.

Айталық, V-VIII ғасырларда Сыр мен Жетісу өлкесі Соғдиана, Иран сияқты отырықшы жұртпен іргелес қалалар салды, олардың экономикалық-мәдени қарым-қатынасы, этникалық араласуы күшті болды; сауда мен мәдениет орталықтары болған бұл қалаларда көп тілде сөйлейтін халықтар өмір сүрді;

бірде түрік тілі, бірде соғды тілі ортақ қатынас тілі қызметін атқарды. Мұның өзі осы өлкедегі түрік тайпалары тілінің болашақ даму сипатына елеулі ықпал етті.

Ал араб жаулаушылары тұсында әуелде біршама құлдырау болғанмен, IX-XI ғасырларда бұл өлкеге араб-парсы мәдениетінің ықпалы күшейді. Араб жазуымен жазылған құнды еңбектер Сыр бойындағы Фараб, Шаш сияқты қалаларда туып жатты. Түрік жалқының үлкен екі ұлы перзенті Махмұт Қашқари мен Жүсіп Баласағұнның еңбектері бір мезгілде, осындай жағдайда жазылды. Ол дүниелер Жүсіп Баласағұнның 13 мың жолдық "Құтадғу білік" дастаны (1069-70) мен Махмұт Қашқаридың 3 томдық "Диуани лұғат ит-түрік" сөздігі (1072-74) еді.

XI ғасырда түрік тайпаларының батысқа әрі оңтүстік-батысқа, Таяу Шығысқа қарай жылжу үдерісі басталды. Мақсат - жаңа қоныс іздеу. Оғыздар Сыр бойынан сырғып, XII ғасырда Кіші Азиядан бірақ шықты. Қыпшақтар құман, половец деген атаулармен Қара теңіздің солтүстігіндегі печенектерді ығыстыра қоныстанды. Печенектер мен мадиярлар Дунайдың төменгі ағысына дейін барып, қазіргі венгер халқының этникалық негізін құрады.

Көшпелі тайпалардың осындай ыдырауын XIII ғасырдағы моңғол шапқыншылығы тоқтатып, қайтадан этникалық тұтастыққа біріктірді. Жаңадан Шағатай (XIII ғ.), Алтын Орда (XIII ғ.), Темір мемлекеті (XIV ғ.) сияқты мықты әкімшілік-аумақтық тайпалар бірлестігі пайда болды.

XV ғасырда Алтын Орда батыста Қырым, Қазан, Астрахан хандығына бөлінді, Қазақстан жерінде Ақ Орда деп аталатын жаңа мемлекет құрылды. Мұның аумағына Сырдария алқабы, Арал теңізінің солтүстік шығысы, Есіл, Сарысу кірді. Ақ Орда көп ұзамай ыдырап бірнеше хандыққа (Ноғай, Өзбек) бөлінді. Өзбек хандығынан XV ғасырдың аяғында Керей мен Жәнібек сұлтан бастаған бірнеше тайпалар бөлініп, Шу өзенінің бойына көшіп келді. Жетісудағы өзге тайпалармен бірігіп Қазақ хандығы құрылды.

Міне, осы дәуірлерде түркі тайпалары, халықтары мекен еткен әр бөлек аумағында жаңа әдебиет туды. Тілдік үлгілер, сөздіктер жасалды. Олардың бойында түрік тайпаларында болған ілгері дәуірлердегі жіктелістің, жаңа араласудың іздері айқын көрінеді.

Бұл дәуірлерде негізі XI ғасырда Сыр бойында жасалып, XV ғасырда Кавказда аяқталған, осы аралықтың әрі тілдік, әрі тарихи деректерді мол сақтаған "Китабун дедем Қорқұд", XII-XIII ғасырларда Сырдария бойында "Оғыз-наме", XIV ғасырда "Мухаббат-наме", "Зылиха мен Жүсіп" сияқты шығармалар жазылды.

Түркі тілдерін типтендірудегі негізгі сәйкессіздіктер

"Тілдер мен диалектілерді топтастыру принципі (ұстанымы) - түркі тілдерінің, сонымен бірге жалпы тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі, - дейді профессор Н.З.Гаджиева. - Тілдердің түрін (типін) анықтайтын, оны одан әрі ұсақ бірліктерге жіктеп әкететін теориялық негіздеме жеткілікті емес" [1; 100 б]. Нақты бір тілге қолданылатын түр ұғымының өзі көп белгісізі бар теңдеу сияқты болып келеді. Мәселен, өзбек тілі қарлұқ топшасына жатқанмен, екінші жағынан қыпшақ топшасының элементтері де мол кездесетіні белгілі.

Белгілі бір диалект, сөйленістің өзінде жеке түрге лайық белгілер табылып жатады. Мысалы, өзбек әдеби тіліне негіз болған диалект *о*-дыбыстық (окающих), үндестік заңы сақталмайтын, алты дауыстысы бар топқа жатады. Қазақ әдеби тілі *ч > ш* және *ш > с* дыбыс алмасулары тән диалектіні негіз етіп алған. Татар әдеби тілі тіл арты *к* және *г* дыбыстарын сақтайтын, *ц* дыбысы жоқ диалектіге сүйенеді.

Сонымен бірге тілдегі диалектілер тобын да бөліп көрсетуге болады. Әзірбайжан тілінің шығыс диалектісіне мұрын жолды дауыссыздар мен тіл арты *ұ* дыбысының болмауы, ашық дауыстылардың қысаңға айналуы тән болса, батыс диалектілер тобына сөз ортасында *б > в* дыбыс алмасуының орын алуы, сөз соңындағы қатандардың спирантталуы тән болып келеді.

Бір тілдің шеткі аймағына тараған диалектілер көрші түркі тілдеріне тән белгілерді қабылдауы мүмкін. Өзбек тілінің солтүстік диалектісі қазақ тіліне ұқсас болып келсе, басқа бір диалектілері ұйғыр тіліне жақындайды. Қырғыз тілінің оңтүстік диалектісі өзбек тілімен байланысса, башқұрт тілінің шығыс диалектісі қазақ тіліне біртабан жақын келеді.

Сөйтіп топтастырудың иерархиясы пайда болады: ірі топтардың түрлік белгілері, одан соң кіші диалект, сөйленістердің белгілері. Осыған орай өзбек, қазақ, қырғыз, қарақалпақ, татар сияқты тілдердің түрлері туралы қазіргі кезде көп нәрсе айта аламыз. Олардың бір-бірінен айырмашылықтарын да осы анықталған түрлер арқылы ажырата аламыз. Сондықтан топтастырудың сенімді болуы ондағы тілдердің толық зерттелуіне, түрлерінің айқын саралануына тікелей тәуелді болып келеді.

Профессор Е.Д.Поливанов өзбек тілінің үш генетикалық сөйленістерін анықтайды: оңтүстік-шығыс немесе шағатай тобына *тағ* және *сарығ* сөзтұлғалары тән; оңтүстік-батыс немесе оғыз тобына *дағ* және *сари* (*са:ри*) сөзтұлғалары тән; солтүстік-батыс немесе қыпшақ тобына *тау* және *сары* сөзтұлғалары тән дейді.

Академик В.В.Радлов Ташкент облысының курамин сөйленісін ерекшелейтін белгілерді былайша атап көрсетеді: 1) *ж* дыбысын толық айтатын топша (м.: жоқ); 2) *а* дыбысын анық айтатын топша; 3) сөз басындағы дауыстыларды барынша дифтонг түрінде айтатын топша; 4) қосымшадағы *а/э* алмасуынан *э* дыбысын баса айтатындар; 5) *ийт*, *бийт* сөздерінде дифтонгтің байқалуы; 6) *х* дыбысын *қ* дыбысына ауыстырып қолдану; 7) *чай > шай* ауысуының кездесуі; 8) *а* дыбысын айтатын топша сияқты *ж* дыбысын айтатын сөйленісте дауыстылар жүйесі 9 дауытыдан тұрады [3;14 б].

Н.А.Баскаков алтай тілін топтастыруда солтүстік және оңтүстік диалектілерге бөліп қарайды. Солтүстік диалект оңтүстігінен біршама алшақтанады және көрші шор тілімен ортақ элементтері басым болып келеді. Ал алтай тілінің оңтүстік диалектісі қырғыз тіліне сәйкестенеді дейді ғалым [4;69 б].

И.А.Батмановтың қырғыз тілінің көршілері қазақ, өзбек тілдерінен өзгешелігін анықтауға арналған талпынысын атап өтуге болады: 1) дифтонгтерді созылық дауыстылармен алмастыру (*тау > тоо*); 2) дауыстылар жүйесі 8 қысқа фонемедан: *а, е, о, ө, і, ы, и, у* және 6 созылық дауыстыдан: *аа, ее, оо, өө, ии,*

уу тұрады; 3) *ж* дыбысын айтады; 4) ерін үндестігі жақсы сақталған; 5) қосымшадағы *л* мен *д* *н* дыбысына ауыспайды; 6) *h* фонемасы жоқ; 7) қырғыз, өзбек тілдерінде *ч* - қазақ тілінде *ш*-ға ауысады (қырғыз. чач, өзбек. чоч, қазақ. шаш); 8) қырғыз, өзбек тілдеріндегі *ш* - қазақ тілінде *с*-ға алмасады (таш-тас); 9) нақ осы шақ тұлғасы бар: *барып жатат* [6; 11 б].

Алайда осы нақты зерттеудің өзі қырғыздың әдеби тіліне тән белгілерді ғана іріктеп алған да, барлық диалектілерді қамтымаған. Әйтпесе әдеби тілде жоқ *э* фонемасы басқа диалектілерде бар. Әдеби тілдегі *тоо* тұлғасы көптеген диалектілерде *тау* немесе *тағ* түрінде кездесіп отырады. Оңтүстік диалектісінде *ж* орнына *й* айтылады.

Бұл тұрғыдан алғанда, К.К.Юдахинның қырғыз тілін топтастырудағы тандап алған белгілері назар аударуға тұрарлық: 1) шектеу демеулігі *эле*; 2) нақ осы шақ тұлғасы *-ыбатат*, *-атат*: жазыбатат, баратат; 3) өткен шақтағы *-чу* тұлғасы бар: жазчумын "ол жазды"; 4) етістіктен есім жасайтын *-май* форманты бар; 5) ілік септігінде *-н* форманты кездеседі; 6) болымсыздық тұлғасы *элек* бар; 7) ерін үндестігі оңтүстігінде сәл-пәл әлсірейді, ал солтүстігінде күшті сақталған [7;51 б].

К.К.Юдахин осылайша әр диалектілерге тән белгілердің кездесу жиілігін анықтайды. Бұл жөнінде Э.Р.Тенишевтің ұйғыр тілінің диалектілерін анықтауы жүйелі сипатқа келеді. Ол барлық белгілердің ішінен фонетикалық ерекшеліктер жалпылық, жүйелілік қалыпта болатынын ескертеді: 1) *і* фонемасы және оның нұсқалары; 2) дауыстылардың *бареп* және *йолдас* түрінде үндесуі; 3) дауыстылардың тағы бір үндесуі *беріп* және *томур* түрінде келуі; 4) дауыссыздардың ассимиляциясы *қаз-зар* және *той-йас*; 5) келер шақтың 1-жақ тұлғасы: *барымен*, *баретмен*, *баредемен* түрлерінде айтылады; 6) келер шақтың 3-жақ тұлғасы: *барыду*, *келіду* немесе *барыту*, *келіту* болып келеді [8;136 б].

В.А.Богородицкий барлық түркі тілдерін жеті топқа бөліп қарайды: 1) солтүстік-шығыс; 2) хакас (абақан); 3) алтай; 4) батыс сібір; 5) еділ-орал; 6) орта азия; 7) оңтүстік-батыс топтары. Ғалым солтүстік-шығыс топқа якут-саха, қарақас және тува тілдерін жатқызады. Саха тіліне тән ерекшеліктер - сөз басында *с* дыбысының айтылмауы және дифтонгтердің дамуы. Ал тыва, қарақас, хакас тілдерінің типтік ерекшелігін В.А.Богородицкий *й > ч* және *ч > ш* алмасулары деп біледі. Мұндай топтастырудан саха, тыва, қарақас, хакас тілдерінің байланысын тап басып тану қиын. Оның үстіне хакас (абақан) тобының ерекшелігі деп көрсетілген сөз соңындағы *ш > ч* алмасуы жеткілікті анықталмаған. Ал алтай тілін қырғыз тіліне ұқсас деп жалпылама түрде атап қана кетеді. Батыс Сібір тобына сібір татарларының барлық сөйленістерін бірақ енгізеді (шұлым, ишим, тюмен т.б.). Бұл сөйленістерге ортақ белгі ретінде *ч > ц* алмасуы (цоканье) тандап алынған, ал бұл ерекшелік сондай күшті тілдік дерек бола алмайды. Себебі цоканье қазан татарларында да кездеседі. Ғалымның еділ-орал тобына жатқызған татар, башқұрт тілдерінің негізгі белгісі дейтін *е > о*, *о > у* дауыстыларының қысқандануы чуваш тілінде кездесетін құбылыс болып табылады. В.А.Богородицкий орта азия тобына ұйғыр, қазақ, қырғыз, өзбек,

қарақалпақ тілдерін талғап, талдап жатпастан қосып жібереді. Бұл тілдерді байланыстырып тұрған не екені ашып көрсетілмеген. Ендігі кезекте оңтүстік-батыс топқа түркімен, әзірбайжан, құмық, гагауыз, түрік тілдерін тоғыстырады. Тіпті бұл топқа чуваш тілінің де ұқсастығы бар болып шығады. Мұнда құмық тілі қалай кіріп кеткен деген заңды сұрақ туады [10;16 б].

В.В.Радловтың түркі тілдерінің төрт тобын бөліп көрсеткені белгілі: 1) шығыс, 2) батыс, 3) орта азия, 4) оңтүстік топтары. Шығыс тобына алтай, барабин, об-енисей түріктері, шұлым, қарақас, хакас, шор және тыва тілдері жатқызылады. В.В.Радлов батыс топқа Батыс Сібір татарларын, қырғыз, қазақ, башқұрт, татар және шартты түрде қарақалпақ тілдерін енгізеді. Орта Азия тобына ұйғыр және өзбек тілдері; оңтүстік топқа - түркімен, әзірбайжан және түрік тілдері, қырым татарларының оңтүстік диалектісі кіреді. В.В.Радловтың фонетикалық ерекшеліктерге сүйеніп жасаған топтастыруы толыққанды болып шықпаған. Мәселен, батыс тобына тән негізгі ерекшелік қатаң *к*, *т*, кейде *п* дыбыстарының сөз басында келуі (*күн*, оңтүстікте *гун*), барлық буында *с*, *з* және *ш* дауыссыздарының кездесуі т.б. Оңтүстік топта ұяң *г*, *д*, *б* сөз басында жиі айтылады, қысаң дауыстылардың еріндікке айналуы т.б. Алайда топтарды нақты айырып көрсететін фонетикалық ерекшеліктер анық емес. Мысалы, сөз басында келетін ұяң *б* батыс тобына тән ерекшелік деп алынған (баш-паш), ал мұндай құбылыс оңтүстік және орта азия топтарында да кездесетіні ескерілмеген. Бірінші буында кездесетін *о*, *ө* оңтүстік топтың да, орта азия тобының да ерекшелігі ретінде көрсетілген [11;281 б].

Қорыта келгенде, қаралып өткен барлық топтастырулар түгелдей жарамсыз екен деген ұғым тұмау керек. Олар түркі тілдерінің генетикалық, тілдік байланыстарын біршама толық ашып бере алған. Бірақ әр ғалымның көзқарасы әртүрлі шығып жатады және олар чуваш, якут тілдеріне келгенде ғана мәмілеге келгендей болады. Өйткені барлық ғалымдар ол екеуін көне тілдер деп есептейді. Ал, біздің ойымызша, якут-саха мен чуваш тілдеріндегі өзіндік ерекшелік олардың көнелігін емес, олардың дамымай қалғандығын көрсетеді. Олар басқа түркі елдерінен шеткері ораласқандықтан, басқа түркі тілдеріндегі өзгеріс, дамулардан тыс қалған. Дамудың төменгі сатысында тұрған соң, ол тілдер көне тілге ұқсайды, ал қалған түркі тілдері ол сатыны баяғыда аттап кеткен болатын.

Санамалап өткен топтастырулардың негізгі кемшілігі олар ұстанған ұстанымдар мен әдістемелерінде жатыр. Нақтылап айтқанда топтастырудың әдістемелік жағы әлі де жетілмеген. Профессор Н.З.Гаджиева түркі тілдерін топтастыруда мына қағидалардың ескерілуін талап етеді: 1) жеке тілдік ерешеліктерді анықтауда ареалдық жұмыстың маңызын жоғалтпау; 2) бір тілде басқа бір тілдің элементтері араласып жүруі мүмкін; 3) жеке түркі тілдеріне әсер еткен қыпшақтық және оғыздық тілдік белгілерді қатаң түрде бөліп көрсету керек; 4) тілдердің конвергенция үдерісіне ұшырауы мүмкін екенін естен шығармау; 5) топтастыруда, ең алдымен, тілдік талдауларға маңыз берілуі қажет, ал одан соң ғана тарихи факторларға сүйенуге болады; 6) түркі тілдерін

топтастыруда бір тілді, оның барлық диалектілерін ескере отырып, өте терең зерттемесе болмайды [1;15 б].

Әдебиеттер тізімі

1. Гаджиева Н.З. К вопросу о классификации тюркских языков и диалектов (Теоретические основы классификации языков мира). - Москва, 1980. - 126 стр.
2. Поливанов Е. Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Ташкент, 1933. - 304 стр.
3. Решетов В. В. Кураминские говоры Ташкентской области. Автореф. канд. дис. Ташкент, 1952. - 25 стр.
4. Баскаков Н. А. Алтайский язык. М., 1958. - 245 стр.
5. Баскаков Н. А. Ногайский язык и его диалекты. М.- Л., 1940. - 262 стр.
6. Батманов И. А. Северные диалекты киргизского языка, вып. 1. Фрунзе, 1938, с. 11-13.
7. Юдахин К. К. Итоги и задачи изучения киргизских диалектов. - Труды Ин-та языка и лит-ры АН КиргССР, вып. 6, 1956, с. 51.
8. Тенишев Э. Р. О диалектах уйгурского языка Синьцзяна. - В кн.: Тюркологические исследования. М.- Л., 1963, с. 136-138.
9. Кайдаров А. Т. Развитие современного уйгурского литературного языка. Алма-Ата, 1969.
10. Богородицкий В. А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Казань, 1953. - 231 стр.

7-СЕКЦИЯ

ҒЫЛЫМНЫҢ ӘРТҮРЛІ САЛАЛАРЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ АЛҒАШҚЫ ҚАДАМДАР

ПЕРВЫЕ ШАГИ В ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РАЗЛИЧНЫХ ОБЛАСТЯХ НАУК

FIRST STEPS IN RESEARCH ACTIVITIES IN VARIOUS FIELDS OF SCIENCE

ӘОЖ 7.7.092

МЕКТЕП ЖАҒДАЙЫНДА 8-10 ЖАСТАҒЫ ФУТБОЛШЫЛАРДЫ ОЙЫН ҚҰРАЛДАРЫН СОҚПАЛЫ ПАЙДАЛАНУ НЕГІЗІНДЕ ТЕХНИКАЛЫҚ-ТАКТИКАЛЫҚ ДАЯРЛАУ

Абилкасенов Д.Б., Дене шынықтыру және спорт мамандығының
2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Шанкулов Е.Т., Мәдениет, спорт және бастапқы
әскери дайындық кафедрасының PhD докторы
Өскемен қ., Қазақстан

8-10 жас аралығындағы балаларға арналған Футбол-бұл ең алдымен физикалық, психикалық және әлеуметтік дамуға ықпал ететін ойын. Бұл кезеңде техникалық-тактикалық дайындық шамадан тыс жүктеме мен монотондылықты болдырмайтын ойын әдістеріне негізделуі керек. Ойын құралдарын белсенді пайдалану жаттығу процесін қызықты, тиімді етуге мүмкіндік береді және футболға деген сүйіспеншіліктің қалыптасуына ықпал етеді. Бұл мақалада оқытудың ойын түрлеріне сүйене отырып, мектеп спорт секциясы жағдайында жас футболшыларды техникалық-тактикалық даярлаудың ерекшеліктері қарастырылады.

Жас тобының ерекшеліктері:

8-10 жастағы балалардың зейіні шектеулі және монотонды жаттығуларды орындау кезінде тез шаршайды. Олардың мотивациясы ойын әрекеттерімен тікелей байланысты. Сондықтан дайындықтың негізгі аспектісі қызығушылық пен белсенді қатысуды ынталандыратын ойын ортасын құру болып табылады. Бұл жаста күрделі тактикалық схемалар мен стратегияларды болдырмай, негізгі техникалық дағдылар мен қарапайым тактикалық ұғымдарды ойын түрінде дамыту маңызды.

Техникалық дайындықтағы ойын құралдары:

Көңілді эстафеталар: дриблинг жаттығулары, кедергілерді сызу, допты ойын формасына біріктірілген жұппен немесе топпен беру (мысалы, "допты мәреге кім тез жеткізеді", "допты"кедергілерді" айналып өтіп, командаға беру).

Шағын ойындар: белгілі бір техникалық элементті дамытуға бағытталған шектеулі кеңістіктегі ойындар (мысалы, "екі рет түрту", "қабырға", "ұстап алу") (жүргізу, пас беру, соққы). Ойыншылардың саны әр баланың белсенділігін сақтау үшін оңтайлы болуы керек.

Жеңілдетілген ережелер ойындары: өзгертілген футбол ережелері, бейімделген [1].

Ойын құралдарын соқпалы пайдалану негізінде мектеп жағдайында 8-10 жастағы футболшыларды техникалық-тактикалық даярла

Ойын құралдарын соқпалы пайдалану негізінде мектеп жағдайында 8-10 жастағы футболшыларды техникалық-тактикалық даярлау

Кіріспе:

8-10 жастағы балалар үшін футбол-бұл ең алдымен ойын. Бұл жастағы техникалық-тактикалық дайындық қызықты болуы керек, баланы шамадан тыс жүктемеуі керек және ойын әдістеріне негізделуі керек. Бұл мақаланың мақсаты мектеп спорт секциясы жағдайында жас футболшылардың техникалық дағдылары мен тактикалық ойлауын дамыту үшін ойын құралдарын барынша пайдаланатын тиімді жаттығу жүйесін сипаттау болып табылады.

Оқу процесін құру принциптері:

Ойынға бағытталған тәсіл: барлық жаттығулар мен жаттығулар ойын формасына біріктірілуі керек. Тіпті жеке техникалық элементтерді (дриблинг, пас беру, соққы беру) пысықтау ойын жағдайында, мысалы, жарыс немесе мини-ойын форматында болуы керек.

Әртүрлілік: монотондылық осы жастағы балаларды тез шаршатады. Жаттығулар әртүрлі болуы керек, әртүрлі ойын формалары, эстафеталар, ашық доп ойындары болуы керек [2].

Позитивті мотивация: қуаныш пен ынтымақтастық атмосферасын құру. Балаларды тек нәтиже үшін емес, күш-жігері үшін мадақтаңыз. Сын мен қысымнан аулақ болыңыз.

Жеке тәсіл: әр баланың жеке ерекшеліктерін, оның дайындық деңгейі мен физикалық мүмкіндіктерін ескеру.

Жүктемені дұрыс мөлшерлеу: жаттығулар қысқа болуы керек (45-60 минут), демалу үшін жеткілікті үзілістер болуы керек [3].

Техникалық дағдыларды дамытуға арналған ойын құралдары:

Шағын футбол: нақты техникалық дағдыларды дамытуға бағытталған жеңілдетілген ережелері бар кішірейтілген алаңдағы ойындар (мысалы, допты басқаруды жақсарту үшін екі рет түрту ойыны).

Эстафеталар: дриблинг, Пас беру, кедергілерді сызу тапсырмалары қызықты жарыстарға айналды.

"Жасушалар": ептілікті, реакция жылдамдығын, берілу дәлдігін дамытатын шектеулі кеңістіктегі жаттығулар.

Әр түрлі доптармен ойнау: теннис доптарын, кішігірім доптарды үйлестіру мен қозғалыс дәлдігін жақсарту үшін пайдалану.

Кедергілер ойындары: конустар, доптар, таяқшалар қозғалыс үйлестіруін және қарсыластардың соққыларын жақсарту үшін.

Тактикалық дағдыларды дамытуға арналған ойын құралдары:

Берілген тактикалық мақсаттары бар шағын матчтар: мысалы, позициялық өзара әрекеттесу мен шешім қабылдауды түсінуді дамыту үшін "ұстап алу" ойыны, "3-тен 2-ге" ойыны.

"Командалық" ойындар: ойыншылар арасындағы ынтымақтастық пен өзара әрекеттесуді қажет ететін ойындар.

Рөлдік ойындар: балаларға алаңдағы рөлдерін түсінуді жеңілдету үшін рөлдік ойындар арқылы тактикалық тапсырмаларды түсіндіру.

Бейне талдау: сәтті және сәтсіз әрекеттерді талдай отырып, қысқа бейнелерді қарау [4].

Қорытынды:

8-10 жастағы футболшылардың техникалық-тактикалық дайындығы мүмкіндігінше ойын, қызықты және әр түрлі болуы керек. Ойын құралдарын дұрыс пайдалану балаларға негізгі техникалық және тактикалық дағдыларды игеруге, футболды жақсы көруге және спортта жетістікке жетуге мүмкіндік береді. Жүктемені дұрыс мөлшерлеу, жеке көзқарас және позитивті мотивацияны үнемі сақтау туралы есте ұстаған жөн. Балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып өткізілетін тұрақты жаттығулар футбол қабілеттерін одан әрі дамыту үшін берік негіз қалайды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ашмарин Б.А. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании (пособие для студентов, аспирантов и преподавателей институтуов физической культуры)М.: ФиС, 1978.
2. Качани Л. Горский. Тренировка футболистов. Спорт словацкое физкультурное издательство, Братислава, 1984.
3. Футбол. Учебник для вузов. Под. Ред. Казаков П.Н. М.: ФиС, 1976.
4. Айкенов Ж., Азнаев М., Құрымбаев Е., Ерепбаев Н. Футбол ойыны. - Шымкент. 2009.- С.83.

ӘОЖ 7.7.092

ЖАС ФУТБОЛШЫЛАРДЫҢ ЖАС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 8-10 ЖАС

Абилкасенов Д.Б., Дене шынықтыру және спорт мамандығының
2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Шанкулов Е.Т., Мәдениет, спорт және бастапқы
әскери дайындық кафедрасының PhD докторы
Өскемен қ., Қазақстан

Физикалық қасиеттердің дамуы-күш, жылдамдық, төзімділік, икемділік және ептілік дененің жалпы өсуі мен дамуымен, орталық жүйке жүйесінің (ОЖЖ), тірек-қимыл аппаратының және вегетативті жүйелердің морфологиялық және функционалдық жетілуімен байланысты. 8 жасқа дейін бұлшықеттердегі

моторлы жүйке ұштарының дифференциациясына байланысты бұлшықет ішілік үйлестіру процестері жақсарады, бұл күш көріністерінің жоғарылауына ықпал етеді.

8 жастан 10 жасқа дейін қаңқа бұлшықеттері ұлғайып, функционалды түрде жақсарады. 14-16 жасқа дейін қаңқа бұлшықеттері мен буын-байлам аппараты дамудың жоғары деңгейіне жетеді. Сонымен бірге, бұлшықет талшықтарының диаметрі, жеке бұлшықеттердің салмағы артады, дәнекер тіндік құрылымдар қарқынды дамиды. Бұл процестер толығымен 20-22 жаста аяқталады.

Дене шынықтыру құралдарын қолдану физикалық қасиеттердің өсу қарқынын арттырады. Бірінші балалық шақтағы балалардың физикалық белсенділікке бейімделу ерекшеліктері ОЖЖ-нің Жоғары қозғыштығымен және соматикалық және вегетативті функцияларды басқаратын инервациялық механизмдермен байланысты.

Күш жаттығуларына төзімділікті, физикалық күшті (ең алдымен аяқты) дамыту бағдарламалары, ал жылдамдық - реакцияның дамуы, жүгіру жылдамдығы, Сорокомовтың үдеуі, Е.А. Жас психологиясы. - Санкт-Петербург.: Питер, 2009. - С .66.

Тренажерлардағы сабақтар, әртүрлі снарядтармен, бірақ оны асыра алмау керек, өйткені футболшыдан тек жақсы жалпы жан-жақты физикалық дайындық қажет.

Күш пен төзімділікті дамытуға арналған классикалық жаттығулар.

Бірінші және екінші балалық шақтың динамикасында жүрек-тамыр және тыныс алу жүйелерінің морфологиялық және функционалдық жетілу деңгейі жоғарылайды. Жүрек соғу жиілігі мен тыныс алу жиілігінің тиімділігі көрінеді. Егер 4-5 жастағы балаларда жүрек соғу жиілігі минутына 95 - тен асса, онда 7-8 жаста жүрек соғу жиілігі (жүрек соғу жиілігі) минутына 86 құрайды. 8 жастағы ұлдарда өкпенің орташа сыйымдылығы 1400 мл, 8 жастағы ұлдарда 1440 мл. Нысанды көруге, оның пішінін, түсін, өлшемін ажыратуға, сондай - ақ оның қашықтығын анықтауға мүмкіндік беретін көру өткірлігі балаларда туылғаннан бастап біртіндеп артып, 8 жасқа дейін мүмкін болатын максималды мән-0,9-1,0 шартты құрайды. бірлік

8 жасында дененің аэробты мүмкіндіктері артады, физикалық өнімділік пен BMD жоғарылайды. 8 жастағы BMD мәні 70-73 мл/кг/мин жетуі мүмкін. BMD-нің мұндай мөлшері осы уақытқа дейін тек жоғары білікті спортшыларда байқалды. Бұл әдебиеттерден бастауыш сынып оқушыларының орташа қуатты физикалық жүктемелерге (баяу жүгіру) жоғары төзімділігі туралы ақпаратты растайды. 8 жастағы ұлдардың көпшілігінде жыл бойына арнайы жаттығулар арқылы төзімділіктің 21,4% өсуіне қол жеткізуге болады. Динамикалық төзімділіктің жеткілікті жоғары деңгейі осы жаста төмен статикалық төзімділікке сәйкес келмейді.

Жалпы айтқанда, футболшының негізгі құралы, олар не айтса да, доп болып табылады, ал "физика" жанкүйерлері өздерінің теорияларын көктемгі және ішінара жетістіктермен дәлелдеп, жан-жақты, техникалық және тактикалық

тұрғыдан жақсы дайындалған командалар өздерін "жүгіруге" мүмкіндік бермейтін жоғары Маусымда басымдыққа ие болады.. екі-үш жақсы комбинация арқылы қарсыласпен оңай күресу. Бұл дене шынықтыру қажет емес дегенді білдірмейді, керісінше, бірақ футболда барған сайын аспанға көтерілуге және жаңа рекордтар орнатуға ұмтылмау керек, бір ойынның жүктемесіне төтеп беру үшін жеткілікті дайындалу керек. Қалғанын техника мен тактика шешуі керек.

Футболшының тамақтануы да маңызды рөл атқарады. Артық салмақ-ойыншының қас жауы, барлық кәсіби командаларда "ашкөздік" үшін үлкен айыппұл қарастырылған. Тамақтануды дұрыс ұйымдастыру және ойыншылардың диетасын қалыптастыру үшін көптеген факторларды ескеру қажет - ойыншының қазіргі формасы, оған жүктелген жүктемелер, жаттығу процесінің кезеңі, жыл мезгілі, жаттығулар мен ойын шығындары (ол үшін әр сабақтан кейін және әр матчтан кейін салмақ өлшенеді, оған сәйкес шығындар анықталады) [1].

Қан айналымы және тыныс алу жүйелері ең маңызды функциялардың бірін бірлесіп орындайды - дене тіндері мен атмосфералық ауа арасында оттегі мен көмірқышқыл газының алмасуын жүзеге асырады. Тыныс алу жүйесі қанды оттегімен қанықтыруды және одан көмірқышқыл газын шығаруды қамтамасыз етеді. Қанайналым жүйесі оттегімен байытылған қанның дене тіндерімен байланысын қамтамасыз етеді.

Ойынға тиімді қатысу - ең жалпы мағынада - ойыншының жеке ерекшеліктерін анықтайтын психофизиологиялық мәртебесіне, сондай-ақ қарқынды бәсекеге қабілетті және жаттығу жүктемелеріне төзуге мүмкіндік беретін жоғары өнімділікке байланысты. Усов и. Н. дені сау бала: педиатрдың анықтамалығы.- М.: Ағарту, 1984. - С. 101 физиология, биохимия, сондай-ақ спорттық медицина мамандары осындай тәуелділіктерді талдай отырып, футболдағы жүктеменің қарқындылығын сипаттайтын негізгі көрсеткіштердің қатарына, ең алдымен, ойын барысында ойыншының энергия тұтыну деңгейін жатқызу керек деген қорытындыға келді. Метаболикалық түрлендірулердің қарқындылығы бір уақытта калорияда немесе тұтынылатын оттегінің мөлшерінде көрінеді.

Диетада дәрумендер мен минералдарға бай тағамдар, ақуыздар, көмірсулар болуы керек, нақты жоспарланған энергетикалық құндылығы болуы керек.

Футболшы ойын барысында доппен орта есеппен 34 - тен 70 есеге дейін байланыста болады, ал тікелей байланыстың жалпы уақыты шамамен 135-165 с құрайды.

Футбол командасының ұжымдық әрекеттері жеке ойыншылардың әрекеттерінен тұрады. Жоғарыда айтылғандай, ойынның 90 минутынан 60-69 мин таза ойын деп аталады. Жүргізілген бақылаулар негізінде ойыншы матч кезінде орындайтын техникалық-тактикалық іс - қимылдардың (ТТД) жалпы көлемінің 19,3% - ы допты беруге, 12,3% - ы допты қабылдауға (тоқтатуға), 6,1 - і жүргізуге, 3,4 - і соққыларға, 1,6-сы қақпаға соққыларға, 1,1-і допты қабылдауға тиесілі екені анықталды бүйірлік сызыққа байланысты лақтыру, 3,7% - басқа әрекеттерге [3].

Сонымен, футбол ойыны ойыншылардың жоғары мотор белсенділігімен және әртүрлі техникалық-тактикалық әрекеттерімен сипатталады. Футболшылардың қызметі негізінен динамикалық сипатқа ие, мұнда айтарлықтай жұмыс кезеңдері салыстырмалы релаксация кезеңдерімен ауысады. Ойын кезінде жұмыстың қарқындылығы орташа және максимумға дейін өзгереді. Мұның бәрі, өз кезегінде, футболшылардың жан-жақты физикалық дайындығына жоғары талаптар қояды.

Футболда, барлық басқа спорт түрлері сияқты, белгілі бір дайындық жүйесінің тиімділігінің негізгі критерийі соңғы спорттық нәтиже немесе бәсекелестік қызметтің сәттілігі болып саналады. Спорттық нәтиже көптеген факторларға байланысты, яғни бұл орталық жүйке, жүйке-бұлшықет, нейроэндокриндік, иммундық, энергиямен қамтамасыз ететін, жүрек-қан тамырлары, тыныс алу, анализатор, сондай-ақ ас қорыту, шығару және гемопозитическая жүйелердің күйімен анықталатын ағзаның функционалдық жағдайы мен функционалдық мүмкіндіктерінің жалпыланған көрсеткіші [3].

Футболшыларды даярлаудың тиімділігін арттыру жолдарын кең ғылыми іздеу бір мезгілде әртүрлі маңызды және перспективалы бағыттарда жүргізіледі. Ең алдымен, бұл спорт шеберлігін қалыптастырудың барлық кезеңдерінде футболшылардың жалпы және арнайы дене шынықтыру дайындығы мен физикалық өнімділігін арттырудың тиімді құралдары мен әдістерін әзірлеу. Мамандардың көпшілігі футболдағы жетістік деңгейі физикалық, техникалық, тактикалық және психологиялық дайындыққа байланысты деген ортақ пікірге келді. Алайда, бұл Тараптардың ешқайсысы көрінбейді және оларды таза түрде өлшеуге және есепке алуға болмайды.

Жүйке процестері өте ұтқырлықпен сипатталады, дегенмен қозу тежелуден біршама басым болып келеді. Кортекс пен субкортикалық бөлімдердің үйлесімді қатынастары орнатылады. Екінші сигналдық жүйенің дамуы жоғары деңгейге жетеді. Ол жаңа оң және теріс рефлексдер мен дағдыларды қалыптастыруда маңызды бола түсуде. Қозу және тежелу процестерінің концентрациясы артады. Психикалық салада да айтарлықтай өзгерістер байқалады. Бұл жасқа тән-шығармашылыққа, жарыстарға деген ұмтылыс. Тұлғаның негізгі белгілері қалыптасады, мінез қалыптасады, өзін-өзі бағалау объективті болады, іс-әрекеттің мотивациясы әлеуметтік белгілерге ие болады [4]. Анализаторлар, соның ішінде қозғалтқыш және вестибулярлық, дамудың жоғары деңгейіне жетеді. Бұл жаста жыныстық жетілу процесі аяқталады. Эндокриндік жүйе жақсаруды жалғастыруда, бірақ кезеңнің соңында ғана ішкі секреция бездерінің белсенділігінің арақатынасы ересек адамдағыдай болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ашмарин Б.А. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании (пособие для студентов, аспирантов и преподавателей институтов физической культуры) М.: ФиС, 1978.

2. Качани Л. Горский. Тренировка футболистов. Спорт словацкое физкультурное издательство, Братислава, 1984.

3. Футбол. Учебник для вузов. Под. Ред. Казаков П.Н. М.: ФиС, 1976

4. Айкенов Ж., Азнаев М., Құрымбаев Е., Ерепбаев Н. Футбол ойыны. - Шымкент. 2009.- С.83.

ӘОЖ 304.444

ҒЫЛЫМНЫҢ ӘРТҮРЛІ САЛАЛАРЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ АЛҒАШҚЫ ҚАДАМДАР

Алихан Н., Айбек Ж.

Ғылыми жетекші: Кайсарова А.С.

Аманжолов унтверситеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: Alikhannurasy1@icloud.com, janetaibekova@gmail.com

Бұл мақала ғылымның әртүрлі салаларындағы зерттеу қызметінің алғашқы қадамдарын, ғылыми әдістер мен зерттеу процестерін, нәтижелерді талдау мен жариялауды жан-жақты талқылайды. Зерттеу қызметінің мәні, ғылыми коммуникацияның маңызы, зерттеу нәтижелерінің қоғамға әсері мен практикалық қолдану аспектілері қарастырылады. Мақалада ғылыми зерттеулердің тұрақты даму мен инновацияларды дамытудағы рөлі, зерттеу нәтижелерін дұрыс жеткізу мен интерпретациялау мәселелері де қамтылған. Зерттеу қызметінің нәтижелері ғылыми қауымдастыққа ғана емес, тұтас қоғамға пайдалы болатынына назар аударылады. Тірек сөздер: ғылыми зерттеу, ғылыми әдіс, гипотеза, деректер жинау, зерттеу дизайны, нәтижелерді талдау, ғылыми коммуникация, инновациялар, тұрақты даму, практика.

Ғылым — әлемді түсінуге, жаңа білім алуға, мәселелерді шешуге және технологиялық прогреске ықпал ететін жүйелі әрекет. Ғылыми зерттеу қызметі жаңа идеяларды, теорияларды және шешімдерді қалыптастырудың негізі болып табылады. Зерттеу қызметі ғылыми әдіс, гипотеза қалыптастыру, деректер жинау, зерттеу дизайны мен нәтижелерді интерпретациялау сияқты негізгі компоненттерді қамтиды. Зерттеудің алғашқы қадамдары зерттеудің мақсаттары мен міндеттерін анықтаудан басталады. Зерттеу барысында зерттеушілер жаңашылдықты қалыптастыру мен мәселелерді шешуге ықпал ететін жаңа тәсілдерді қолданады.

Ғылыми зерттеу қызметі ғылыми әдіске негізделеді, ол логикалық жүйе мен тәртіпке сүйенеді. Ғылыми әдіс — бұл зерттеу проблемаларын анықтау, гипотезаларды ұсыну, деректерді жинау, эксперименттер жүргізу және нәтижелерді талдау арқылы білімді жүйелі түрде жинау процесі. Зерттеудің алғашқы қадамы — гипотеза қалыптастыру, яғни проблеманы шешуге немесе құбылысты түсіндіруге бағытталған болжам. Гипотезаның дұрыстығы тәжірибелік тексерулер арқылы анықталады, және оның негізінде жаңа теориялар қалыптасады.

Зерттеу процесінің алғашқы кезеңінде зерттеуші өз назарын аударатын проблеманы анықтайды. Проблема ғылыми зерттеудің негізі болып табылады, ол көптеген сұрақтарға жауап беруді талап етеді. Зерттеу проблемасы нақты, айқын және ғылыми тұрғыдан маңызды болуы тиіс. Проблеманы анықтау барысында зерттеуші әдебиеттерді талдайды, бұрынғы зерттеулерді зерттейді және олардың нәтижелерін бағалайды.

Зерттеу қызметінің сәттілігі деректердің дәлдігі мен сапасына байланысты. Деректер жинау әдістері зерттеу бағытына қарай әртүрлі болады. Сауалнамалар әлеуметтік ғылымдарда жиі қолданылатын әдіс, ол респонденттердің пікірлері мен көзқарастарын жинауға мүмкіндік береді. Эксперименттер физика, химия және биология салаларында, нәтижелерді бақылау үшін ұйымдастырылған. Эксперимент жүргізу кезінде тәуелсіз және тәуелді айнымалыларды анықтау маңызды. Бақылау — бұл құбылыстарды бақылау арқылы ақпарат жинау. Бұл әдіс әсіресе әлеуметтік зерттеулерде және экологияда тиімді. Архивтік деректер алдыңғы зерттеулерден немесе мемлекеттік ұйымдардан алынған деректерді пайдалану. Архивтік деректердің артықшылығы — олардың қолжетімділігі мен қымбаттылығы.

Зерттеу қызметі негізінен үш түрге бөлінеді: негізгі, қолданбалы және тәжірибелік зерттеу. Негізгі зерттеу жаңа теорияларды қалыптастыруға бағытталса, қолданбалы зерттеу практикалық мәселелерді шешуге арналған. Тәжірибелік зерттеулер жаңа технологияларды немесе өнімдерді сынау мақсатында жүргізіледі. Зерттеу дизайны — бұл зерттеу процесінің құрылымын анықтайтын жоспар. Дұрыс зерттеу дизайны зерттеудің нәтижелілігін қамтамасыз етеді.

Зерттеу дизайны келесі аспектілерді қамтиды. Салыстырмалы зерттеу — бұл бірнеше топтың нәтижелерін салыстыру арқылы түрлі факторлардың әсерін зерттеу. Ұзақ мерзімді зерттеу — уақыт өткен сайын деректерді жинау арқылы құбылыстардың динамикасын түсіну. Кросс-секциялық зерттеу — белгілі бір уақыт кезеңінде деректерді жинау. Бұл әдіс зерттеу нәтижелерін тез алуға мүмкіндік береді. Квзитәжірибелік зерттеу — бұл нақты эксперименттерді өткізуге мүмкіндік жоқ жағдайларда жүргізіледі. Әрбір дизайның артықшылықтары мен кемшіліктерін, сондай-ақ олардың қандай жағдайларда қолданылатынын түсіндіру. Бұл бөлім зерттеудің қалай жоспарланатынын және әр түрлі дизайнның зерттеу нәтижелеріне әсерін көрсету үшін маңызды.

Зерттеу барысында жинақталған деректерді талдау — маңызды қадам. Деректер статистикалық әдістермен өңделеді, бұл нәтижелерді объективті түрде бағалауға мүмкіндік береді. Статистикалық анализ деректерді түсіндіру үшін қолданылады, мысалы, корреляция, регрессия, ANOVA. Зерттеу нәтижелерін дұрыс интерпретациялау үшін статистикалық білімнің болуы қажет. Нәтижелерді интерпретациялау — бұл зерттеудің мәнін түсіну. Нәтижелерге негізделген қорытындылар мен ұсыныстарды формулировка жасау. Зерттеу нәтижелері ғылыми журналдарда жарияланады, бұл ғылыми қоғамдастықпен алмасу мен пікірталасқа мүмкіндік береді. Нәтижелерді жариялау барысында зерттеушілердің этикалық нормаларды сақтау өте маңызды. Зерттеу нәтижелерін

жариялау: Ғылыми журналдарда зерттеу нәтижелерін жариялаудың маңызды, рецензиялау процесі және зерттеудің ғылыми қоғамдастыққа әсері маңызды. Бұл ғылыми коммуникацияның мәнін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелерін тиімді жеткізу үшін ғылыми коммуникацияның маңызы зор. Бұл процесс зерттеушілердің арасында ақпарат алмасуды және жаңа идеяларды талқылауды қамтамасыз етеді. Ғалымдар конференцияларда өз зерттеулерін таныстырып, пікір алмасады, ал ғылыми журналдар зерттеу нәтижелерін жариялау үшін қолданылатын ресми платформа болып табылады. Зерттеу нәтижелері ғылыми қауымдастықта пікірталас тудырады. Сыни бағалау — бұл зерттеулердің сапасын арттыру мен жаңа идеялардың пайда болуына ықпал етеді.

Зерттеу қызметінде көптеген қиындықтар кездеседі. Олардың қатарында қаржылық шектеулер, ресурстардың тапшылығы, ғылыми этиканың бұзылуы, нәтижелердің интерпретациясындағы қателіктер мен зерттеушілердің арасындағы бәсекелестік бар. Бұл қиындықтарды жеңу үшін ғылыми қауымдастық арасында ынтымақтастық пен ақпарат алмасуды арттыру қажет.

Ғылыми зерттеулер тек теориялық білім ғана емес, практикалық шешімдер мен жаңа технологияларды да ұсынады. Зерттеулердің нәтижелері қоғамға, экономикаға және экологияға әсер етеді. Инновациялар зерттеулер негізінде жаңа өнімдер мен қызметтерді дамыту арқылы қоғамның дамуына ықпал етеді. Ғылыми зерттеулер тұрақты дамудың негізін қалыптастырады, ол экологиялық, әлеуметтік және экономикалық аспектілерді қамтиды. Зерттеулер қоршаған орта мен қоғамды қорғауға бағытталған тұрақты шешімдер ұсынады. Болашақта ғылым мен зерттеу қызметі жаңа технологиялардың дамуымен, яғни жасанды интеллект, деректер анализі, молекулалық биология мен экологияның интеграциясымен байланысты болады.

Зерттеулердің бағыттары мен әдістері жаңа инновациялар мен технологияларды енгізу арқылы өзгереді. Болашақта халықаралық ғылыми ынтымақтастықтың маңызы артады. Зерттеушілердің бірлескен жобалары, конференциялар мен симпозиумдар ғылыми білімді тарату мен жаңартуға ықпал етеді. Халықаралық ынтымақтастық білім алмасу мен жаңа идеяларды дамытуға мүмкіндік береді.

Ғылымның әртүрлі салаларындағы зерттеу қызметіндегі алғашқы қадамдар — бұл ғылыми әдіс, деректер жинау, зерттеу дизайны, нәтижелерді талдау және ғылыми коммуникация. Зерттеушілердің білім мен дағдыларын дамыту, жаңа идеяларды ұсыну және қоғамға пайда әкелу — зерттеу қызметінің басты мақсаты. Ғылыми зерттеулердің нәтижелері тек ғылыми қауымдастыққа емес, тұтастай қоғамға әсер етеді, сол себепті оларды дұрыс жоспарлау, жүргізу және жариялау маңызды.

Зерттеу қызметінің тиімділігін арттыру үшін зерттеушілердің командасы мен ресурстарды тиімді ұйымдастыру қажет. Зерттеушілер бір-бірімен ынтымақтастық орнатып, жаңа идеяларды зерттеп, инновацияларды дамытуда күш біріктіруі тиіс. Жаңа технологияларды енгізу, деректерді өңдеу, тәжірибелерді жүргізу және нәтижелерді талдау барысында заманауи

құралдарды қолдану ғылыми зерттеулердің нәтижелілігін арттырады. Деректерді талдау әдістері: Статистикалық талдау әдістерінің (мысалы, дескриптивті статистика, регрессиондық талдау, факторлық талдау) кең ауқымын қарастыру. Өрбір әдістің қалай жұмыс істейтіні, оның артықшылықтары мен кемшіліктері, сондай-ақ оны зерттеу барысында қолдану контексті. Бұл деректерді өңдеу мен нәтижелерді интерпретациялау үшін маңыздылығын көрсетеді.

Зерттеу барысында алынған білім мен тәжірибені қоғамға жеткізу — зерттеушілердің міндеті. Ғылыми білімді көпшілікке түсінікті етіп жеткізу, ғылыми зерттеулердің нәтижелерін қоғамда насихаттау, ғылыми мақалалар мен баяндамаларды әзірлеу — бұл зерттеу қызметінің маңызды аспектілері.

Зерттеу қызметінің нәтижелері қоғамның әртүрлі салаларында, соның ішінде білім беру, денсаулық сақтау, экология және экономикада қолданылуы тиіс. Бұл процестер ғылыми зерттеулердің әлеуметтік және экономикалық пайдасын арттыруға ықпал етеді. Ғылыми зерттеулердің қоғамға ықпалы мен тиімділігін бағалау маңызды. Зерттеулердің нәтижелері практикалық шешімдер мен саясаттарды қалыптастыруға ықпал етуі керек. Ғылыми инновациялар мен жаңалықтар: Жаңа технологиялардың ғылыми зерттеулердегі рөлі, мысалы, үлкен деректер (big data), жасанды интеллект, машиналық оқыту. Бұл жаңа құралдар мен әдістердің ғылыми зерттеулердің қалай өзгеріп жатқанын көрсетеді.

Зерттеу нәтижелерінің әлеуметтік әсері: Ғылыми зерттеулердің қоғамдағы әлеуметтік мәселелерге, экономикалық дамуға, экологияға ықпалы. Бұл зерттеудің практикалық қолдануларын көрсетеді. Болашақ ғылыми зерттеулердің бағыттары: Зерттеу саласындағы жаңа тенденциялар, инновациялық идеялар мен бағыттар. Бұл бөлім болашақта зерттеу қызметінің қалай дамитынын болжауға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келсек адамзаттың дамуында ғылымның рөлі зор, және ғылыми зерттеулер арқылы жаңа білім алуға, инновациялар жасауға және әлеуметтік-экономикалық проблемаларды шешуге мүмкіндік бар. Сондықтан, ғылыми зерттеулерді дамыту және ынталандыру қоғам үшін аса маңызды. Зерттеу қызметін жүзеге асыру үшін ғылыми мекемелер мен жоғары оқу орындары арасындағы ынтымақтастықты нығайту қажет. Жаңа буын зерттеушілерін тәрбиелеу, оларға қажетті білім мен дағдыларды беру, ғылыми зерттеулерді жүргізуге деген қызығушылықтарын арттыру — бұл зерттеу қызметінің табысты болашағының кілті.

Әдебиеттер тізімі

1. Смит, Дж. Ғылыми зерттеу: Тәжірибе мен әдістер. Алматы: Ғылым, 2015.
2. Ибраимов, А. Зерттеу әдістері мен тәсілдері. Астана: Қазақстан ғылымы, 2017.
3. Мақсұтов, Б. Зерттеу дизайны: Теория мен практика. Шымкент: Құрылыс баспасы, 2019.

4. Кенжебаев, Н. Ғылыми коммуникация: Тұжырымдар мен практика. Алматы: Нұрлы кітап, 2020.
5. Алиева, Г. Инновациялар және ғылыми зерттеулер. Тараз: Тарихи зерттеулер, 2021.
6. Алимжанов, А. Зерттеу қызметінің жаңалықтары. Нұр-Сұлтан: Білім және ғылым министрлігі, 2022.
7. Тұрсынбек, М. Жаңа ғылыми технологиялар. Алматы: Ғылыми ақпарат, 2023.
8. Петрова, И. Социологиялық зерттеулер: әдістер мен тәжірибе. Алматы: Арыс, 2020.
9. Джонсон, К. Experimental Design in Social Science. Cambridge: Academic Press., 2018.

УДК 911.2

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙЛАРДЫ БАҒАЛАУ ҮШІН ГАЖ-ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПРАКТИКАЛЫҚ ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Амангелдин С.А.

ҒЫЛЫМИ ЖЕТЕКШІ: Чурсин А.С., география ғыл. кандидаты, экология және география кафедрасының қауымдастырылған профессоры

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: amangeldin.serik@bk.ru

Кіріспе. Қазақстан Республикасы төтенше жағдайлардың алдын алу және олардың салдарын азайту мақсатында тиімді басқару жүйелерін дамытуда жаңа технологияларды енгізуге ерекше назар аударып келеді. Бұл тұрғыда Географиялық Ақпарат Жүйелері (ГАЖ) маңызды рөл атқарады. ГАЖ - кеңістік деректерін жинау, өңдеу және талдау арқылы табиғи және техногендік төтенше жағдайларды тиімді басқаруға мүмкіндік беретін ақпараттық технологиялар жүйесі. Шығыс Қазақстан облысы, оның географиялық ерекшеліктері мен өнеркәсіптік инфрақұрылымының тығыз орналасуымен, төтенше жағдайлардың жиі орын алуы мүмкін аймақ ретінде ГАЖ технологияларын қолдануды талап етеді. Бұл мақалада Шығыс Қазақстан облысында төтенше жағдайларды бағалау үшін ГАЖ технологияларын қолданудың практикалық мүмкіндіктері талданады.

ГАЖ технологияларының негізгі принциптері. ГАЖ технологиялары кеңістіктегі ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу және талдау процестерін жүзеге асырады. Ол географиялық деректерді картаға түсіру, кеңістік талдау жасау, түрлі жағдайларды модельдеу, құжаттарды интеграциялау, көп өлшемді деректерді визуализациялау сынды қызметтерді атқарады. ГАЖ жүйесінің негізгі компоненттері:

- Деректерді жинау: спутниктік суреттер, сенсорлардан алынатын мәліметтер, аэрофото және басқа да географиялық ақпараттар.

- Деректерді өңдеу: кеңістік деректерін талдау, фильтрация, географиялық ақпараттық моделдер құру.

- Деректерді визуализациялау: карталар, диаграммалар және графиктер арқылы ақпаратты визуалды түрде ұсыну.

Шығыс Қазақстан облысындағы төтенше жағдайлар. Шығыс Қазақстан облысы табиғи және техногендік төтенше жағдайлар тұрғысынан күрделі аймақ болып табылады. Облыс аумағында келесі негізгі төтенше жағдай түрлері орын алуы мүмкін:

- Табиғи төтенше жағдайлар: жер сілкіністері, тасқындар, су басулар, өрттер және ауа райының қолайсыздығы.

- Техногендік төтенше жағдайлар: өндірістік апаттар, химиялық қауіпті заттардың төгілуі, өнеркәсіптік экологиялық апаттар.

Шығыс Қазақстан облысында минералды ресурстарды өңдеу, металлургия және энергетика салаларының дамуымен байланысты техногендік апаттар мен экологиялық мәселелер жиі кездеседі. Сонымен қатар, аймақтың тау мен орманды жерлерінің көптігі табиғи апаттардың (мысалы, жер сілкіністері, өрттер) жоғары тәуекелін арттырады.

ГАЗ технологияларының төтенше жағдайларды бағалаудағы рөлі. ГАЗ технологияларын қолдану төтенше жағдайларды бағалау мен басқарудың тиімділігін арттыра алады. Бұл технологиялардың бірнеше маңызды қолдану мүмкіндіктері бар:

Табиғи апаттар мен қауіпті аймақтарды картографиялық талдау. Шығыс Қазақстан облысында табиғи апаттардың әсерін бағалау үшін ГАЗ көмегімен апаттар жиі орын алатын аймақтар карталарын құруға болады. Мысалы, жер сілкіністері мен тасқындар жиі болатын аймақтар анықталып, осы аймақтарда қауіп деңгейін көрсету арқылы алдын алу шараларын жоспарлауға болады. Спутниктік суреттер мен аэрофото деректерін пайдалану арқылы жер қыртысындағы өзгерістер мен басқа да географиялық ерекшеліктерді бақылауға болады.

Қауіпті аймақтардың мониторингі. ГАЗ технологиялары төтенше жағдайлардың дамуын мониторингтеу үшін пайдаланылады. Мысалы, Шығыс Қазақстандағы тау-кен өндірісі мен химиялық зауыттар айналасындағы экологиялық қауіптерді бақылау үшін спутниктік деректер мен жер үсті сенсорларының мәліметтерін біріктіруге болады. Бұл ақпарат авариялар мен апаттардың алдын алу үшін маңызды.

Төтенше жағдайлар жағдайында көмек көрсету және ресурстарды бөлу. ГАЗ жүйелері төтенше жағдай кезінде күш-қуаттарды және ресурстарды тиімді түрде орналастыру үшін өте маңызды. Төтенше жағдай орын алған жағдайда (мысалы, өрт немесе жер сілкінісі) географиялық ақпарат негізінде құтқарушылар мен көмек көрсету қызметтерінің маршруты жоспарланып, ресурстарды бағыттау мүмкін болады. Сонымен қатар, зардап шеккен тұрғындарға қажетті көмек көрсету үшін үйлер мен инфрақұрылымның жағдайы туралы деректерді жинақтауға болады.

Қалпына келтіру жұмыстарын жоспарлау. ГАЖ жүйелері төтенше жағдайлардан кейінгі қалпына келтіру жұмыстарының тиімділігін арттыруға көмектеседі. Апат салдарын карта арқылы визуалдап, оның аумағын анықтап, осы аймақта жүргізілетін қалпына келтіру шараларының жоспарын жасауға болады. Мысалы, тасқындар немесе өрт салдарынан бұзылған инфрақұрылымды қалпына келтіру үшін тиісті географиялық деректерді пайдалану қажет.

Шығыс Қазақстан облысында ГАЖ технологияларын енгізу тәжірибесі. Шығыс Қазақстан облысында ГАЖ технологияларын қолдануда бірқатар оң тәжірибелер бар. Мысалы, облыстың табиғи апаттарға қатысты ақпараттық жүйелерінің бірі ретінде *Шығыс Қазақстан облысының төтенше жағдайлар департаменті* қолданатын «Қауіпті аймақтар картасы» ерекше маңызды болып табылады. Бұл жүйе облыс аумағында жиі болатын табиғи апаттар мен төтенше жағдайларды алдын ала болжау және бақылау мақсатында жасалған. Сонымен қатар, ГАЖ негізінде табиғи апаттардың әсерін бағалау мен мониторингтеу үшін *Geospatial Information Agency* жүйелері пайдаланылады.

Қорытынды

Шығыс Қазақстан облысында төтенше жағдайларды бағалау мен басқару үшін ГАЖ технологияларының қолданылуы аймақтың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің тиімді құралы болып табылады. ГАЖ көмегімен апаттардың алдын алу, оның ықтимал салдарын бағалау, көмек көрсету және қалпына келтіру жұмыстарының тиімділігін арттыру мүмкіндіктері айтарлықтай жоғары. Бұл технологиялардың дамуы мен әрі қарай енгізілуі, сонымен қатар жергілікті басқару органдарының ақпараттық жүйелерін жаңғырту облыстың төтенше жағдайларға қарсы күресу қабілетін арттырады.

Әдебиеттер тізімі

1. Жұмабаева, М.Т., Молдахметова, А.Ә. (2019). Географиялық ақпараттық жүйелерді қолдану арқылы экологиялық қауіптерді бағалау. – Қазақстанның географиясы, 2(1), 35-42.
2. Құлбекова, Б. А., & Базарқұлова, Ш. М. (2018). ГАЖ жүйелері мен кеңістіктік талдау әдістерін қолдану. – Қазақстан ғылымы мен өмірі, 4(72), 29-34.
3. Рахметова, Н. Ә., & Байжанов, С. Т. (2021). Геоақпараттық жүйелерді пайдалану арқылы Шығыс Қазақстандағы экологиялық апаттарды бағалау. – Қазақстан экологиясы мен экономикасы: ғылыми ізденістер, 3(1), 58-63.
4. Мұхамедиева, Г. А., Жақыпов, Б. С. (2017). Төтенше жағдайларды басқару жүйелерінде ГАЖ-ның рөлі. – Табиғи ресурстарды басқару және экология, 6(2), 43-50.
5. Есенгельдин, К. Ж., Байділдинов, Ә. К. (2020). Географиялық ақпараттық жүйелердің төтенше жағдайларды бағалау мен басқарудағы қолданылуы. – Жерді пайдалану және географиялық ақпарат, 8(1), 72-78.
6. Бекжанов, Қ. Б., & Сарсенбаев, Д. А. (2015). ГАЖ технологияларын экологиялық мониторингте қолдану. – Қоршаған орта және тұрақты даму, 7(2), 25-31.

7. Шалғынбаева, А.Р. (2022). Географиялық ақпараттық жүйелер негізінде төтенше жағдайлар мониторингін ұйымдастыру. – Инженерлік ғылымдар мен инновациялар, 11(4), 85-92.

8. Тұрарбекова, С. Ә., & Мамыров, Н. К. (2021). Шығыс Қазақстан облысында табиғи апаттардың алдын алу үшін ГАЖ технологияларын қолдану. – Аймақтық даму және қоршаған орта мәселелері, 10(3), 14-19.

9. Власова, И. Н. (2014). Төтенше жағдайларды бағалау үшін географиялық ақпараттық жүйелерді қолданудың теориялық негіздері. – Табиғат және қоғам, 12(4), 58-65.

10. Қазақстан Республикасының Төтенше жағдайлар министрлігі. (2020). Төтенше жағдайлар мен апаттар туралы статистикалық жинақ. – ҚР ТЖМ, Алматы.

11. Сырғақова, А. Н., Темірбекова, Г. К. (2016). ГАЖ негізінде экологиялық апаттарды болжамдау жүйесін құру. – Экологиялық мониторинг және экология, 5(3), 77-84.

УДК 632.7.04/.08

ИЗУЧЕНИЕ ВИДОВОГО СОСТАВА НАСЕКОМЫХ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА

Артемьева Е.В., Гладышев А.О., студенты 1 и 4 курса высшей школы

ИТ и естественных наук кафедры Биология,

ОП Лесные ресурсы, охотоведение и пчеловодство

Научный руководитель: Колосова С.Ф., кандидат

сельскохозяйственных наук

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,

г. Усть-Каменогорск, Казахстан

e-mail: huffhjrddj@gmail.com, aleksei.glagyshev.03@mail.ru

Восточно-Казахстанская область (каз. Шығыс Қазақстан облысы / Şyǵys Qazaqstan oblysy) — область в восточной части Казахстана, на границе с Россией и Китаем.

Положение Восточно-Казахстанской области в центральной части Евразии, а также расположенные на её территории Алтайские горы, обусловили её главные климатические особенности. В целом, это — резко континентальный климат с большими сезонными и суточными перепадами температур. Лето — жаркое и умеренно сухое, тогда как зима является холодной и снежной, в предгорьях умеренно холодной. Средние температуры зимних месяцев, по данным метеостанции г. Усть-Каменогорск, колеблются от -12°C до -15°C , в предгорьях Алтая от -9°C до -11°C . Однако, при вторжении арктических воздушных масс, температура может опускаться до -42°C . Регулярным явлением зимой в полупустынях и степях области являются метели, в межгорных котловинах часты инверсионные туманы. Среднемаксимальные

температуры июля составляют от +25 °С до +30 °С. Максимальные летние температуры могут достичь отметки +45 °С. Среднегодовой уровень осадков составляет от 300 до 600 мм, в горах — около 900 мм, местами до 1500 мм.

Небольшую территорию Восточного Казахстана занимают Алтайские и Саур-Тарбагатайские горы с вечными ледниками на вершинах, Калбинский горный хребет, мелкохолмистые равнины, широкие котловины, обширные равнины вдоль рек.

Насеко́мые (лат. *Insécta*) — класс беспозвоночных членистоногих животных. Согласно традиционной классификации, вместе с многоножками относятся к подтипу трахейнодышащих. Название класса происходит от глагола «сечь» (насекать) и представляет собой кальку с фр. *insecte* (лат. *insectum* ← ср.-греч. ἔντομον с тем же значением), означающего «животное с насечками». Тело насекомых покрыто хитинизированной кутикулой, образующей экзоскелет и состоит из трёх отделов: головы, груди и брюшка. Во многих группах насекомых второй и третий сегменты груди несут по паре крыльев. Ног три пары и они крепятся на грудном отделе. Размеры тела насекомых от 0,2 мм до 30 мм и более.

Полный жизненный цикл насекомых включает эмбриональное развитие (фаза яйца) и постэмбриональное, сопровождающееся метаморфозом. Выделяют два основных типа метаморфоза — неполное и полное превращение. Неполное превращение характеризуется прохождением насекомым трёх фаз развития (яйцо, личинка и имаго), а полное — четырёх (яйцо, личинка, куколка и имаго). У насекомых с неполным превращением личинки внешне похожи на взрослых насекомых, отличаясь от них меньшими размерами тела, отсутствием или зачаточным состоянием крыльев и половых придатков. Насекомые с полным превращением характеризуются червеобразными личинками, и лишь взрослые особи обладают всеми особенностями, характерными для отряда в целом. В фазе личинки у насекомых происходит рост и развитие, а в фазе имаго — размножение и расселение.

Насекомые обладают необычайным разнообразием форм. Описано более 1 млн. видов насекомых, что делает их самым многочисленным классом животных, занимающих всевозможные экологические ниши и встречающихся повсеместно, включая Антарктиду. Общее количество современных видов насекомых оценивается в диапазоне от двух до восьми миллионов.

Территорией изучения стал Восточный Казахстан, а именно село Солнечное Глубоковского района. Эта территория охватывает все биотопы обитания насекомых.

Биотоп (от др.-греч. βίος «жизнь» + τόπος «место») — относительно однородный по абиотическим факторам среды участок геопространства (суши или водоёма), занятый определённым биоценозом. Характерный для данного биотопа комплекс условий определяет видовой состав обитающих здесь организмов. Таким образом, в наиболее общем смысле биотоп является небиотической частью биогеоценоза (экосистемы). В более узком смысле, по отношению к зооценозу, в термин включают и характерный для него тип

растительности (фитоценоз), то есть рассматривается как среда существования зооценоза.

Рисунок 1. Село Солнечное, Глубоковский район, Восточно-Казахстанская область

Изучение насекомых проводилось с июня по октябрь. Для изучения насекомых применялся локальный метод на различных биотопах: луга, леса, лесополосы, поймы рек. За период изучения насекомых на территории Восточного Казахстана, были обнаружены следующие виды насекомых:

1. Клоп капустный (*Eurydemaoleracea*)
2. Кузнечикобыкновенный (*Tettigoniaviridissima*)
3. Богомол (лат. *Mantodea*)
4. Мухоловка (лат. *Scutigeracoleoptrata*)
5. Пчеловидка обыкновенная(*Eristalistenax*)
6. Белянка рапсовая (лат. *Pontiaedusa*)
7. Медоносная пчела(лат. *Apis mellifera*)
8. Галикта(лат. *Halictus*)
9. Желтушка луговая(лат. *Coliashyale*)

Прямokрылые (лат. *Orthoptera*) - отряд новокрылых насекомых с неполным превращением, включающий кузнечиков, сверчков, кобылок (саранчу), трипёрстов и прыгунчиков. По состоянию на 2013 год количество описанных видов оценивалось в 24 481, включая 651 ископаемый вид. Это самый большой отряд в когорте *Polypeoptera*.

Перепончатокрылые (лат. *Hymenoptera*) — один из крупнейших и наиболее развитых в эволюционном плане отрядов насекомых. Группа включает более 155 тыс. видов из 9100 родов (вероятно, до 300 000 видов), в том числе общественныенасекомые (муравьи, осы, пчёлы, шмели). К отличительным признакам этого отряда можно отнести: из двух пар перепончатых крыльев задние меньше передних, крылья с редкой сетью жилок, редко без жилок (есть и бескрылые формы), на переднем крае заднего крыла расположен ряд

крючковидных зацепок, входящих в соответствующую им складку на заднем крае переднего крыла, грызущие и лижущие или только грызущие ротовые органы и полное превращение. Размер варьирует от 0,2 мм до 135 мм (наездники с яйцекладом), но обычно менее 20 мм.

Рисунок 2. Кузнечик обыкновенный (*Tettigoniaviridissima*)

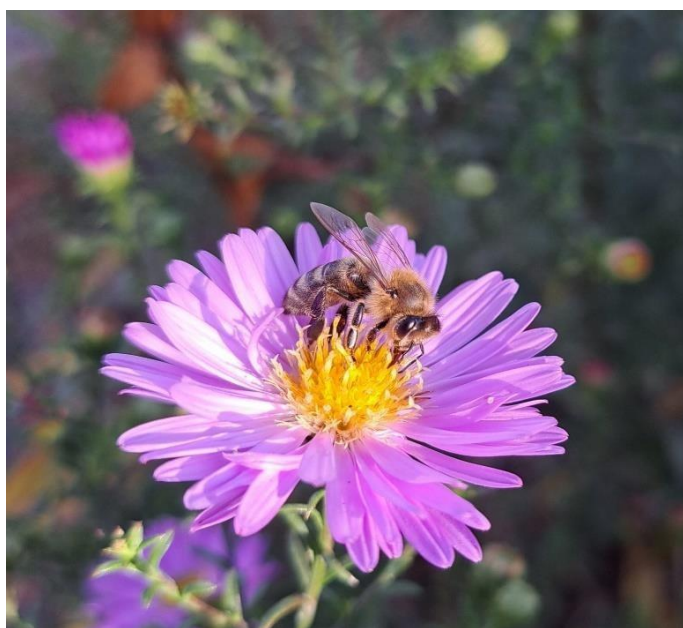

Рисунок 3. Медоносная пчела (лат. *Apis mellifera*)

Пчёлы являются частью биоразнообразия и от них зависит наше выживание. Они вырабатывают высококачественные продукты питания – мёд, маточное молочко и пыльцу, а также другие продукты, такие как пчелиный воск, прополис и пчелиный яд.

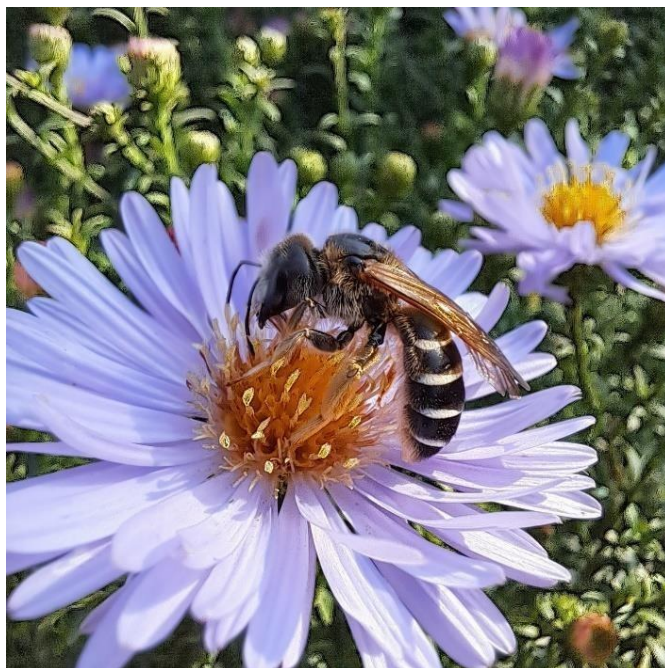

Рисунок 4. Галикта (лат. Halictus)

Роль насекомых в жизни человека связана с тем, что люди используют насекомых, чтобы получить разнообразные продукты:

- в пчеловодстве. В пищевой промышленности используется мед, в медицине — пчелиный яд и прополис, а в парфюмерии — пчелиное молочко;
- в шелководстве. В изготовлении прочных и тонких тканей используется шелк, производимый гусеницами шелкопрядов. Чтобы получить шелк, люди осуществляют разведение дубовых и тутовых шелкопрядов;
- насекомые — важный источник для получения красок, лаков и лекарств;
- в пищевой промышленности. Во многих странах насекомых едят или изготавливают из них приправы;
- в лабораторных исследованиях. В частности, мушки-дрозофилы являются объектом генетических исследований.

Насекомые могут быть полезны людям во многих отношениях. Они едят других насекомых и опасных животных, которые могут угрожать полям и посевам. Они поддерживают нашу окружающую среду в чистоте, поедая отходы животноводства и другие нежелательные вещества. Некоторые производят ценные продукты, такие как мед и шелк. Цветы, фрукты и другие растения зависят от насекомых, которые помогают распространять пыльцу. С другой стороны, насекомые являются важным источником пищи для птиц, лягушек и других животных.

Существует очень мало вредных видов насекомых, но они могут нанести большой вред. Некоторые из них распространяют болезни, жаля и кусая людей.

В тропических регионах насекомые являются основными переносчиками малярии или чумы. Они наносят вред домашним животным и домашним животным, наносят ущерб деревьям и посевам.

Список литературы:

1. Калачева О. А., Абдурахманов Г. М. Прямокрылые юга России - М.: Наука, 2005. - 303 с.
2. Стороженко С. Ю. Отряд Orthoptera (Saltatoria) — прямокрылые (прыгающие прямокрылые) // Определитель насекомых Дальнего Востока СССР. Т. 1, 1986. - С. 241-317.
3. Стороженко С. Ю. Длинноусые прямокрылые насекомые (Orthoptera: Ensifera) азиатской части России. - Владивосток: Дальнаука, 2004. - 279 с.
4. Бенедиктов А. А. Вибрационная коммуникация прямокрылых насекомых (Orthoptera) подотряда Caelifera // Вестник МГУ, сер. 16, биолог. - № 3, 2009. - С. 40-43.

ӘОЖ 7.7.08

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕ АРМРЕСТЛИНГ СЕКЦИЯСЫНА ҚАТЫСАТЫН ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫН ЖАҚСARTУ

Әбен Д.Д., Дене шынықтыру және спорт мамандығының
2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Шанкулов Е.Т., Мәдениет, спорт және бастапқы
әскери дайындық кафедрасының PhD доктор
Өскемен қ., Қазақстан

Армрестлинг -заманауи және қарқынды дамып келе жатқан спорт түрі, он эмоционалды көтерілуге ықпал ететін сауықтыру демалысы үшін тамаша құрал. Біздің гимназияда сыныптар мен ата-аналар арасында армрестлинг бойынша жарыстар өткізіледі. Менің ойымша, бұл спортты өте танымал етеді.

Әлемде және Қазақстанда қол күрес (армрестлинг) - танымал спорт түрі. Армрестлингтегі қозғалыстың сыртқы қарапайымдылығы күресті техникалық тұрғыдан күрделі басқаруды және бұлшықеттің максималды кернеуін жасырады.

Балалардың спортпен белсенді айналысуы үшін, олардың қызығушылығы тек спорттық жаңалықтар саласындағы біліммен шектелмеуі үшін, дене шынықтыру сабақтарында армрестлингті насихаттаудың шұғыл қажеттілігі туындауы үшін олардың қабілеттері мен қажетті ақпарат алуға болатын орындар туралы білуі керек. Армрестлинг элементтері бар бұл қызықты және пайдалы іс-шаралар оқу процесінің эмоционалды фонын, тығыздығы мен тиімділігін арттыра алады. Осы бағыттағы сабақ жастар арасында ең жоғары рейтингке ие болуы мүмкін.

Зерттеу мақсаты: оқу процесінде армрестлинг элементтерін қолдана отырып, оқушылардың дене шынықтыру мен спортқа деген қызығушылығын арттыру.

Мақсатқа жету үшін біз келесі міндеттерді қойдық:

1. Армрестлинг ұғымын және оның ережелерін қарастырыңыз.

2. Сыныптастар арасында армрестлинг сабақтары тақырыбында сауалнама жүргізу және құрдастарының сабаққа деген қызығушылығын анықтау.

3. Әдеби дереккөздерді зерттеу.

Гипотеза: армрестлинг элементтерін қолдануға болады, шын мәнінде оқушылардың дене шынықтыру сабақтарына деген ынтасын арттыруға ықпал етеді.

Армспорттағы күрес техникасы деп рукоборецтердің жарыстық жекпе-жегін қабылдаудың құрамы (арсеналы) түсініледі. Армспорт техникасы жауынгерлердің бәсекелестік қызметінің мазмұнын талдау негізінде дамиды. Бұл ереже техниканың ұтымды нұсқаларына қойылатын негізгі талаптарды ескеруді қарастырады [1]. Олар жауынгердің денесінің кеңістіктегі орнын, олардың траекториясын және қарсыластың күш-жігерінің орналасуымен және таралуымен тығыз байланысты келісімдердің негізгі сәттерін анықтайды. Армспорттың қол жетімділігіне қарамастан, оның техникасы өте консервативті, өйткені ол жарыс ережелерімен және жауынгерлердің өзара әрекеттесуінің шағын ауданымен шектеледі. Жалпы және арнайы дене шынықтыру дайындығының деңгейін арттыру, жауынгердің жеке ерекшеліктерін дамытудың бәрі техникаға, оның элементтеріне әсер етуі мүмкін; бірақ қозғалыстардың негізгі механизмі сақталады, өйткені ол адамның анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктеріне сәйкес келеді. Әр жекпе-жектің техникасының қалыптасуы мен дамуы, әдетте, оның өсу-салмақ көрсеткіштерін және негізгі бұлшықет топтарының күшінің дамуын ескере отырып жүреді. Армспорт техникасы туралы дұрыс түсінік жауынгерге жаттығу процесінде негізгі және көмекші жаттығуларды дәлірек бағалауға және жақсырақ пайдалануға мүмкіндік береді. Рукоборецтің техникалық әрекеттерін жетілдіру оның дайындық деңгейі жоғарылаған сайын тұрақты және үздіксіз сипатқа ие болуы керек. Армспорттағы жекпе-жек техникасында келесі ережелерді бөліп көрсету әдеттегідей: тіректер (сол жақ, оң жақ), бастапқы позиция, шабуыл кезеңі, артықшылықты жүзеге асыру. Төменде техниканың сипаттамасы, техникасы және техниканы орындаудың кейбір ерекшеліктері келтірілген [3].

АРМРЕСТЛИНГ ТАКТИКАСЫ

Егер Армспорт техникасы мен рукоборецтің физикалық қасиеттері оның артықшылығы болса, онда күрес тактикасы — бұл артықшылықтарды пайдалану мүмкіндігі. Көптеген жауынгерлер тактиканы жеңу қабілеті дейді. Армспорт техникасы, физикалық, моральдық-еріктік қасиеттері мен жекпе-жек тактикасы әрқашан өзара байланысты. Шынында да, егер жауынгер физикалық тұрғыдан нашар дамыған болса, онда ең дана тактика оған қаншалықты күшті техникалық техникаға ие болса да көмектеспейді. Тиісті тактикалық дайындықсыз қабылдау мүмкін болмайды. Ақыр соңында, сіз қарсыласыңызды қарсы шабуылға дайын емес, күтпеген жерден ұстап, өзіңізге ыңғайлы позаны қабылдауға мәжбүр етуіңіз керек, бұл үшін сізге үлкен тактикалық шеберлік қажет. Өз кезегінде,

жауынгердің техникасы неғұрлым бай және алуан түрлі болса, оның тактикасы да әр түрлі болады. Тактикалық сауатты жауынгер күштерді шебер бөледі, өз артықшылығын уақытында жүзеге асырады, қарсыластың артықшылығын шебер азайтады және оларды пайдалануға жол бермейді. Жауынгердің моральдық-еріктік қасиеттері Армспорт тактикасына да көп әсер етеді. Ерік-жігермен күресуші өткір шабуылдаушы жекпе-жек өткізе алады, оған қажетті жекпе-жек мәнерін енгізе алады, қарсыластың бастамасы мен ерік-жігерін басады. Әлсіз ерік-жігері бар жауынгер жиі өзіне жүктелген тактиканы қабылдайды. Ол қарсыластың шабуылына қарсы тұра алмайды, шешуші жекпе-жекке жұмылдыра алмайды, әсіресе жекпе-жек оның пайдасына шешілмеген жағдайларда. Жекпе-жектің тактикалық құрылысы жауынгердің техникалық мүмкіндіктерімен, оның физикалық қасиеттерімен, моральдық-еріктік дайындығымен, турнирлік жағдайымен және қарсыластың спорттық шеберлік деңгейімен белгіленеді. Әрбір бәсекелестік жекпе-жектің алдында тиісті дайындық болуы керек, оған мыналар кіреді: жау туралы ақпарат жинау, тактиканы таңдау, жекпе-жек жоспары, психологиялық көңіл-күй және т. б.

АРМСПОРТТАҒЫ ФИЗИКАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРДІ ДАМУ

Армрестлинг, кез-келген басқа спорт түрі сияқты, адамды жан-жақты дамытады, оған күш, ептілік, ерік, шешімділік, тапқырлық тәрбиелейді. Бірақ қолдардағы бір ғана күрес басқа жаттығулармен бірге қол жеткізуге болатын күштің, ептіліктің, жылдамдықтың, төзімділіктің және үйлестірудің сәтті дамуына мүмкіндік бермейді. Сонымен қатар, жеке бұлшықет топтары басқалардың дамуында артта қалуы мүмкін. Бұған жол бермеу үшін осы бұлшықет топтарын дамытуға арналған жаттығуларды көбейту керек. Сондықтан, қолдардағы күрес құралдарынан басқа, жалпы даму жаттығулары арқылы спортшының жеке физикалық қасиеттеріне нақты дозамен әсер ету қажет [3].

Дене шынықтыру-спорттық шеберліктің негізі. Дене шынықтыру кезінде спорт теориясында бес физикалық қасиет бар: күш, төзімділік, жылдамдық, ептілік, икемділік. Бұл қасиеттер неғұрлым жақсы дамыған болса, соғұрлым спортшыға жарыста жеңіске жетуге сене аласыз. Физикалық қасиеттердің әрқайсысын дамыту мен жетілдірудің құралдары мен әдістері әртүрлі және алуан түрлі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ахтемзянов Ф.Ю. Армспорт в вузе : учеб. пособие / Ф.Ю. Ахтемзянов, Б.А. Акишин. — Казань : Изд-во Казан. гос. техн. ун-та, 2006.
2. Верхошанский Ю.В. Программирование и организация тренировочного процесса / Ю.В. Верхошанский. — М., 1985.
3. Верхошанский Ю.В. Основы специальной силовой подготовки / Ю.В. Верхошанский. — М., 1997.

АРМРЕСТЛИНГ СЕКЦИЯСЫНА ҚАТЫСАТЫН ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫН ЖАҚСARTY

Әбен Д.Д., Дене шынықтыру және спорт мамандығының

2-курс магистранты

**Ғылыми жетекші: Шанкулов Е.Т., Мәдениет, спорт және бастапқы
әскери дайындық кафедрасының PhD доктор
Әскемен қ., Қазақстан**

Ресейдің білім беру жүйесін жалпы қайта құруға, жаңа федералды мемлекеттік білім беру стандартын енгізуге байланысты дене шынықтыру сабақтарының рөлі айтарлықтай өсті. Себебі білім алушылардың денсаулығын сақтау және дене әлеуетін дамыту мәселесі білім беру жүйесіне жаңа көзқарастың негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Сондықтан салауатты өмір салты мен денсаулықты ынталандырудың пайдалы дағдыларын қалыптастыруда және жинақтауда шешуші рөл атқаратын тәрбие мен оқытудың нәтижесі дене шынықтыру мұғалімінің рөліне байланысты.

Дене шынықтыру оқытушысының қызметіндегі озық бағыт-практикалық және кәсіби дайындықпен бірге оқушылардың зияткерлік қабілеттерін дамыту әдістемесін қолдану. Дене шынықтыру бойынша білімді қалыптастыру процестерін нақты интеграциялау мәселесін шешу, жастардың саналы мотивтерінің пайда болу негіздері және дене шынықтыру мен белсенді дене шынықтыру-қимыл белсенділігінің қажеттіліктері студенттердің білімді игеруге белсенді қатысуына негізделген.

Дене тәрбиесі процесіне қойылатын заманауи бағдарламалар мен талаптарды іске асыру үшін оқытушы мынадай кәсіби құзыреттерге ие болуы тиіс

- мемлекеттік білім беру стандартының талаптарына сәйкес дене шынықтыру сабақтарында оқу-тәрбие қызметін ұйымдастыру және жүзеге асыру

- педагогикалық қызмет барысында туындайтын және дене шынықтыру саласында терең кәсіби білімді талап ететін міндеттерді қалыптастыру және шешу;

-құзыреттілік тәсіл және дене шынықтыру бойынша оқу процесін кредиттік-модульдік ұйымдастыру негізінде білім беру технологияларын қолдану;

-дене шынықтыру және спорт саласындағы кәсіби-педагогикалық қызметтің даярлау сапасын бағалаудың заманауи әдістерін және инновациялық әдістемелерін тәжірибеде қолдану қабілетін ғылыми талдау;

-жеңіл атлетикада, спорттың ойын түрлерінде, аэробикада, жүзуде, гимнастикада және т. б. функционалдық және қозғалыс мүмкіндіктерін арттыруға бағытталған оқу процесінің сапасын арттыру үшін дене шынықтыру-спорттық қызметте инновациялық технологияларды қолдану.

Жоғарыда айтылғандардан біздің зерттеуіміздің мақсаты-мотивацияланған мақсатты тұлғаны қалыптастырудың негізі ретінде жас спортшылардың өзін-өзі реттеу және мотивация жүйесін дамыту.

Тапсырмалар:

Өзіндік (жеке) денсаулық мәдениетін қалыптастыратын дене шынықтыру сабақтарында оқушылардың денсаулығының жай-күйін өзін-өзі бақылау жүйесінің негізі ретінде мониторинг жүйесін зерделеу;

Жеке (жеке) денсаулық мәдениетін қалыптастыратын дене шынықтыру сабақтарында оқушылардың денсаулығының жай-күйін өзін-өзі бақылау жүйесін қалыптастыру үшін әдістемелерді іріктеу;

2015-2016 оқу жылының медицина қызметкерімен денсаулық жағдайы және балалардың денсаулық топтары бойынша салыстыру жүргізу;

Мектеп психологымен оқушылардың психологиялық ерекшеліктері туралы (дарынды спортшылар үшін) консультациялық іс-шаралар өткізу;

ҚФП негізінде күш спорты бойынша сабақтарға арналған жеке бағдарлама әзірлеу;

Спортшылардың өзін-өзі реттеу және ынталандыру жүйесін жасаңыз.

Зерттеу гипотезасы-жас спортшылардың өзін-өзі бақылауы мен мотивациясын дұрыс ұйымдастыру жағдайларды объективті талдауға және бағалауға үйретеді, осылайша стресске төзімді және мақсатты тұлғаны қалыптастыруға ықпал етеді.

Білім берудің жаңа стандарттарына сәйкес мұғалімнің іс – әрекетінің мазмұны өзгерді, ол оқытудың жаңа технологиясын жасаушы болады, бұл бір жағынан оның шығармашылық белсенділігін арттырады, ал екінші жағынан технологиялық және әдістемелік дайындықтың жоғары деңгейін талап етеді. Дене тәрбиесінде инновациялық технологияларды қолдану бұл, ең алдымен, дене шынықтыру мен спортқа деген қызығушылықты арттыру мақсатында педагогикалық процеске шығармашылық көзқарас – бұл денсаулықты сақтау үшін дене шынықтыруды оқыту процесінің деңгейін арттыру міндетіне байланысты біз ұмтылатын басты мақсат.

Пәннің ерекшелігі денсаулық сақтау технологияларын қолдана отырып, қызметті ұйымдастырудың әртүрлі формаларын қолдануға мүмкіндік береді.

Біздің мақаламыздың тақырыбы-спорт психологиясы немесе оқушыларды өз нәтижелеріне дұрыс көзқараспен қарауға үйрету, жарыстарда психо-эмоционалдық күйіп қалудың алдын алу, ерік-жігерді, стратегиялық ойлауды тәрбиелеу, өздерінің спорттық іс-әрекеттерін ұйымдастыру. Бәсекеге қабілеттілік мәселесі спортта ғана емес, қарапайым өмірде де кездеседі. Спортшыға жоғары физикалық қабілет пен техника ғана емес, сонымен қатар жарыстарды дұрыс бағдарлауға, нәтижені жобалауға және қажетсіз эмоционалдық жарақаттардан, стресстен қорғауға көмектесетін психологиялық дайындық қажет, спортшыны іштен қатайтады. Бұл бағдарламаның нәтижелері оқу процесінде де, сабақтан тыс жұмыстарда да көрінеді. Сабақтарда оқушылар оң нәтижеге және бір-біріне деген достық қарым-қатынасқа ынталандырылуы керек. Мұндай әсерге оқыту әдістері мен құралдарының барлық арсеналын

кешенді қолдану арқылы ғана қол жеткізуге болады, олардың ішіндегі ең тиімдісі – еліктеу әдісі, Жоба әдісі, ойын, реттелетін жаттығу әдісі, талдау, салыстыру әдістері, бәсекелестік әдіс. Сабақтарда адам ағзасының физикалық мүмкіндіктерін арттырудан тұратын күш пен жалпы дене шынықтыруға ерекше орын беріледі. Бұл дегеніміз, жасөспірімдер денесінде жүктеменің тұрақты өсуінің әсерінен бейімделу процесі жүреді, яғни. дененің барлық функционалды жүйелерін максималды режимде жұмыс істеуге бейімдеу. Сабақ жоғары тығыздықта эмоционалды түрде қаныққан және ойын элементтерін қамтитын етіп салынған. Оқушылар денсаулығына зиян келтірместен шыдай алатын физикалық күш алады. Бұл нәтижеге әдістердің барлық арсеналын қолдану нәтижесінде қол жеткізіледі: максималды күш салу әдісі, динамикалық күш салу әдісі, "соққы" әдісі. Сабақ соңында балалар қозғалыс техникасын игеруге, қозғалыс қасиеттерін дамытуға, оның орындалуын бақылауға үй тапсырмасын алады.

Сабақтарда айналмалы жаттығу әдісі қолданылады, оның негізінде үш әдіс жатыр:

1. Үздіксіз-ағын, бұл тапсырмаларды бірінен соң бірін орындаудан тұрады, уақыт аралығы аз. Бұл әдіс моториканың кешенді дамуына ықпал етеді.

2. Ағын-интервал техникасы бойынша қарапайым жаттығуларды қысқа мерзімді (20-40 с) орындауға негізделеді, бұл жалпы күш төзімділігінің дамуына ықпал етеді.

3. Қарқынды аралық фитнес деңгейінің жоғарылауымен қолданылады. Оқушылармен бірлесіп айналмалы жаттығу тәсілімен жалпы дене шынықтыру кешені әзірленді. Оқушылар дене шынықтырумен жүйелі түрде айналысуға қызығушылық танытты. Олар барда қанша рет тартылатынына, көтерілуді қанша рет айналдыратынына, барда ілулі тұрған бұрышты қанша уақыт ұстайтынына, қанша рет басылатынына мән берді. Олар үнемі бір-бірімен, топтармен бәсекелестікке ие, бәсекеге қабілетті Қозғалыста өмір сүре бастады. Дене шынықтыру сабақтарында жас жігіттер тек техникалық дағдыларды ғана емес, сонымен қатар ұйымдастырушы дағдыларын да алады. Спортқа, адам жетістіктеріне деген қызығушылықты ояту, адамның өмірін жақсы жаққа өзгертетін іс-әрекеттерге ынталандыру қажет. Ол үшін мен студенттердің көмегімен жобалық әдістемені қолданамын: жетістіктер рейтингінің стендін жобалау. Әр оқушы (немесе топ/сынып) үшін бөлек рейтинг. Оқушыларды әлемдік спорт оқиғаларынан хабардар болуға, жаңалықтармен бөлісуге, "спорт саласында" болуға, қызығушылыққа, пұтқа, мақсатқа ие болуға тәрбиелеймін. Әсерлі мысалдармен жігерленген балалар өздерінің спорттық мансабын алдымен сыныпта, мектепте, ауданда және т. б. құруды үйренеді, өз сабақтарын жоспарлайды, олар менімен талқылайды және кеңес береді, жылыну үшін жалпы дамыту жаттығуларының кешендерін әзірлейді, жетістіктерге жетудің мақсаттарын қояды-мысалы, армрестлинг бойынша-тарту деңгейін арттыру, икемділік бойынша - жіпке отыру 1 ай, үш сабақ үшін және т. б., баскетболда-3 ұпай лақтыру, тутум эргиир (жұдырыққа тең биіктікте шеңбер жасау, тутум — якут ұзындығының өлшемі) - 50 айналым жасау және т.б. Яғни, мақсаттар мен

нәтижелерді жоспарлау арқылы студенттер оқудың жеке траекториясын жасайды. Өзін — өзі ынталандыру-бұл спорттық жетістіктердегі прогресс қозғалтқышы. Балалар өздерінің қарым-қатынасын сипаттайтын қасиеттерге ие: мақсатқа ұмтылу, еңбекқорлық, адалдық, табандылық, Тәуелсіздік, тапқырлық. Сондай-ақ, спортшы үшін ғана емес, сонымен бірге өз мақсаттарына қол жеткізетін табысты азамат үшін де міндетті ерекше ерік-жігер қасиеттері дамиды: батылдық пен батылдық, шыдамдылық пен байсалдылық, табандылық пен табандылық, олар болашақ еңбек қызметінде қажет. Негізінде, бұл болашақ өмірін жауапкершілікке алуға, басқаларға үлгі болуға дайын көшбасшының жеке басын тәрбиелеу. Сабақтарда және сабақтан тыс жұмыстарда оқушылардың өзіндік жұмысына және өзін-өзі реттеуге және өзін-өзі түзетуге көшуге негізделген оқу іс-әрекетінің ұжымдық-бөлу нысандарынан оның жеке нысандарына біртіндеп көшу үшін жағдайлар қамтамасыз етіледі. Деректерді жазу үшін мен спортшылардың өзін-өзі реттеу және мотивация формасын күнделік түрінде жасадым, ол екі блоктан тұрады: 1 сабақты бастау – мақсаттарды тұжырымдау, нәтижелерді жоспарлау, бәсекелестік түрі, сабақты жоспарлау, мотивация, мотивация себептері және т. б;

2. Жарыстың нәтижесі: жеке өсудің нәтижесі, жалпы жағдайы, жарыста өнер көрсетудің кемшіліктері мен артықшылықтарын талдау, қателіктерді талдау, қателіктермен жұмыс, жаттықтырушының ескертулері, жаңа мақсаттар (күнделік формасының мысалы, қоса берілген).

Күнделіктің бұл көрнекі түрі-спорттық нәтиже процесін, спортшының психоэмоционалды жағдайын бақылауға, сабақтарды реттеуге және спортшыны мақсатқа жетуге бағыттауға көмектеседі.

Әрі қарай, Мен өз мақаламда ЖДЖ (жалпы дене шынықтыру) сабақтарына негізделген армрестлинг бойынша сабақтан тыс сабақтарды өткізу әдістемесімен бөліскім келеді. Сабаққа 12 және одан жоғары жастағы білім алушылар жіберіледі. Өздеріңіз білетіндей, FPP - бұл барлық физикалық қасиеттерді-төзімділікті, күшті, ептілікті, икемділікті, олардың үйлесімді үйлесіміндегі жылдамдықты дамытуға бағытталған жаттығулар жүйесі. ОФП - ның негізінде дене жаттығуларының кез-келген түрі болуы мүмкін-гимнастика, аэробика, жүгіру, ойын, армрестлинг, бодибилдинг, жүзу, жекпе-жек және т. б. Кез-келген спорт түріндегі басты тармақты атап өту керек: кез-келген адамның басымдығын жоққа шығармай, бір САПАНЫҢ тар мамандануы мен гипертрофиялық дамуын болдырмау. -бұл спорт емес, бірақ онсыз бірде-бір спорт түрі жасай алмайды. Спорт деңгейі неғұрлым жоғары болса, FPP соғұрлым көп көңіл бөледі. Мысалы, олимпиадалық командаларға іріктеу үшін олар тіпті арнайы стандарттарды белгілейді " (Ю. А. Новиков).

Сыныптан тыс жұмыстар сабақтан тыс уақытта секцияларда, топтарда, командаларда армрестлинг сабақтары түрінде жүргізіледі. Балалармен сабақтан тыс сабақтардың негізгі мазмұны дене шынықтыру бойынша оқу бағдарламасының материалы болып табылады, ол оқушылардың кеңейтілген жағдайларда да, күрделі жағдайларда да әртүрлі жаттығуларды орындау дағдылары мен дағдыларын жетілдіру мақсатында қолданылады. Армрестлинг

бойынша кәсіби, теориялық және практикалық әдебиеттер жетіспейді, сондықтан жаттықтырушының көмегінсіз өзін-өзі тәрбиелеу өте қиын және қауіпті. Сыныптан тыс жұмыстағы ең үлкен орынды Ойындар алады. Сонымен қатар, ойындар бойынша бағдарламалық материал мазмұны жағынан Бағдарламалық жасақтамаға жақын қосымша ойындар есебінен едәуір кеңейеді. Сыныптан тыс жұмыстарды, соның ішінде ойындарды өткізу кезінде қолданылатын материалдың сабақта оқылатын оқу материалына сәйкестігіне ерекше назар аударылады, осылайша оқу және сыныптан тыс жұмыстардың үйлесуі балалардың моторикасы мен дағдыларын жетілдіруге ықпал етеді.

Оқушылармен практикалық жұмыс жүргізу үшін секциялар ұйымдастырылады. Осылайша, бүкіл оқу жылында жұмыс істейтін армрестлинг бөлімі құрылады. Армрестлинг бойынша секция сабақтарының негізі оқу бағдарламасы болып табылады. Секция сабақтарында жаттығуларды орындау, жаңа элементтерді енгізу дағдылары мен дағдылары жетілдіріледі.

Секцияның оқу топтарында 15-20 адам бар. Топтарды жинақтау оқушылардың жасын және дене дайындығын ескере отырып жүргізіледі. Жарысқа дайындық кезеңінде командалар құрылады. Қатысушылардың саны жарыс жағдайларына байланысты. Команда қатысушылары секциядағы сабақтарды тоқтатпайды. Сонымен қатар, топ мүшелерімен қосымша сабақтар (жаттығулар) өткізілуі мүмкін.

Оқу топтарының сабақтары аптасына бір-екі рет, сабақтан бос уақытта, кесте бойынша өткізіледі. Әр оқу тобында басшылар, ал командаларда капитандар сайланады.

Спорттық жарыстар. Спорттық жарыстар дене тәрбиесі бойынша сыныптан тыс жұмыстың ең қызықты, қызықты түрлерінің бірі болып табылады. Олар оқушыларды үйде және дене шынықтыру ұжымында жүйелі дене шынықтыру сабақтарына тартуға ықпал етеді, оқушылардың дене дайындығын арттырады, ұжымды біріктіреді.

Жарыстар, сыныптан тыс жұмыстың басқа түрлері сияқты, жалпы жылдық жұмыс жоспарына енгізіледі. Оқу жылының басында жарыстарды өткізу мерзімдері, ережелері мен бағдарламалары дәл анықталады. Осы мерзімдерді ескере отырып, жарыстарға алдын-ала дайындық жүргізіледі. Спорттық жарыстарды ОУ директорының жалпы басшылығымен тікелей мұғалімдер ұйымдастырады және өткізеді. Оларға дене шынықтыру ұжымы белсенді қатысуы керек. Әрбір жарыс жарыстың мақсаттары мен міндеттері, басшылық, өткізу уақыты мен орны, қатысушылар, бағдарлама, өткізу шарттары мен сынақ, командалардың үздік қатысушыларын марапаттау тәртібі, өтінім нысаны және оны ұсыну мерзімдері көрсетілген Ережеге сәйкес өткізіледі. Тиісті жағдайлар болған жағдайда армрестлинг бойынша жарыстарды жылдың кез келген уақытында өткізуге болады. Мектептегі спорттық жарыстар сыныпта командалар арасында, ал мектепте сыныптар арасында өткізілуі мүмкін.

Сынып ішінде жарысты мұғалім ұйымдастырады және өткізеді. Оларға дене шынықтыру ұжымы мен ата-аналар көмектеседі. Жалпы мектептік жарыстарды дайындау және өткізу үшін ұйымдастыру комитеті құрылады.

Ұйымдастыру комитеті жарыстарды өткізу мерзімі мен орны, оларды материалдық қамтамасыз ету, сынақ шарттары туралы мәселелерді шешеді, жарыстарды өткізу тәртібін бекітеді. Жарыстарды дайындау және өткізу үшін мүмкіндігінше көп оқушыларды тарту қажет. Олар әдетте жарыстарға орын, түгендеу, алаңдар немесе залдар, төрешілер хаттамаларын дайындайды. Жарысқа қатыспайтын балалар төреші болып жұмыс істейді (жақсы нұсқау берілгендіктен, олар өлшеулер мен нәтижелерді жазып, ұпай жинай алады). Спорт секциялары белгілі бір спорт түрімен айналысқысы келетін оқушылар үшін құрылады. Секциялардың негізгі міндеттері:

- оқушыларды жүйелі спортпен шұғылдануға баулу;
- таңдалған спорт түрінде олардың спорттық жетілуіне ықпал ету;
- оларды мектептен тыс жарыстарға қатысуға дайындау;
- нұсқау жұмысы мен жарыстарға төрешілік ету бойынша білім мен дағдыларды игеруге жәрдемдесу.

Секцияға дәрігердің сабаққа рұқсат алған негізгі медициналық топтың оқушылары шақырылады. Конкурстық іріктеуді өткізу жағымсыз, себебі бұл сыныптан тыс жұмыстың негізгі міндеттеріне қайшы келеді. Секцияда оқушылар жасын (12-13, 14-15, 16-17 жас, бірақ ерекшеліктер баланың жеке көрсеткіштері бойынша болуы мүмкін), жынысын, спорттық дайындық деңгейін ескере отырып топтарға бөлінеді. Қолданыстағы ережеге сәйкес балалар спорттық сабақтарға жіберіледі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ахтемзянов Ф.Ю. Армспорт в вузе : учеб. пособие / Ф.Ю. Ахтемзянов, Б.А. Акишин. — Казань : Изд-во Казан. гос. техн. ун-та, 2006.
2. Верхошанский Ю.В. Программирование и организация тренировочного процесса / Ю.В. Верхошанский. — М., 1985.
3. Верхошанский Ю.В. Основы специальной силовой подготовки / Ю.В. Верхошанский. — М., 1997.

ӘОЖ 614.841.4(574.42)

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӨРТ ЖАҒДАЙЛАРЫН ТАЛДАУ

Бақытбекова Г.Б., Женсиқбаева Н.Ж.

Ғылыми жетекші: Дакиева К.Ж., б.ғ.д., профессор

Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: gulerkebakitbek@gmail.com

Кез келген саладағы техникалық процесс өрт қауіпсіздігін қамтамасыз ету проблемасымен экономикалық жағынан тығыз байланысты. Тіпті көлемі бойынша елеусіз өрттер қазіргі уақытта осындай залал келтіруге және ірі өрттердің салдарынан бұрын орын алған зардаптарға әкеп соқтыруы мүмкін. Осының барлығы өнеркәсіп объектілерінің өрт қауіпсіздігін қамтамасыз ету проблемасын экономиканы дамытудың аса өзекті міндеттерімен қатар қояды.

Қолданыстағы өртке қарсы жүйелердің тиімділігін арттырудың негізгі жолдарының бірі автоматты өрт сөндіру, түтін шығару және басқа да өрт автоматикасы құрылғылары бар бірыңғай кешенде жұмыс істейтін қазіргі заманғы автоматты өрт сигнал беру құралдарын кеңінен қолдану болып табылады.

Қазіргі кезде қоғамның қарқынды дамуы адамзатқа әсер ететін апаттардың санының күрт өсуіне әсер етуде. Қоғамның дамуы біріншіден алға жылжу, даму, өркендеу арқылы адамға біршама қолайлылық жасалса, екіншіден, табиғи және техногендік апаттардың санының көбеюіне себепкер болып отыр. Дәлірек айтқанда жер сілкінісі, ауа қабатының ластануына және көптеген өрттердің пайда болуына әсер етуде. Жалпы алғанда жиі кездесетін апаттың бірі – өрт. Қазіргі кезде өрттің алдын алу, сақтандыру шаралары қарастырылып жатса да, жылдан-жылға өрттен болған апаттар саны көбейіп барады.

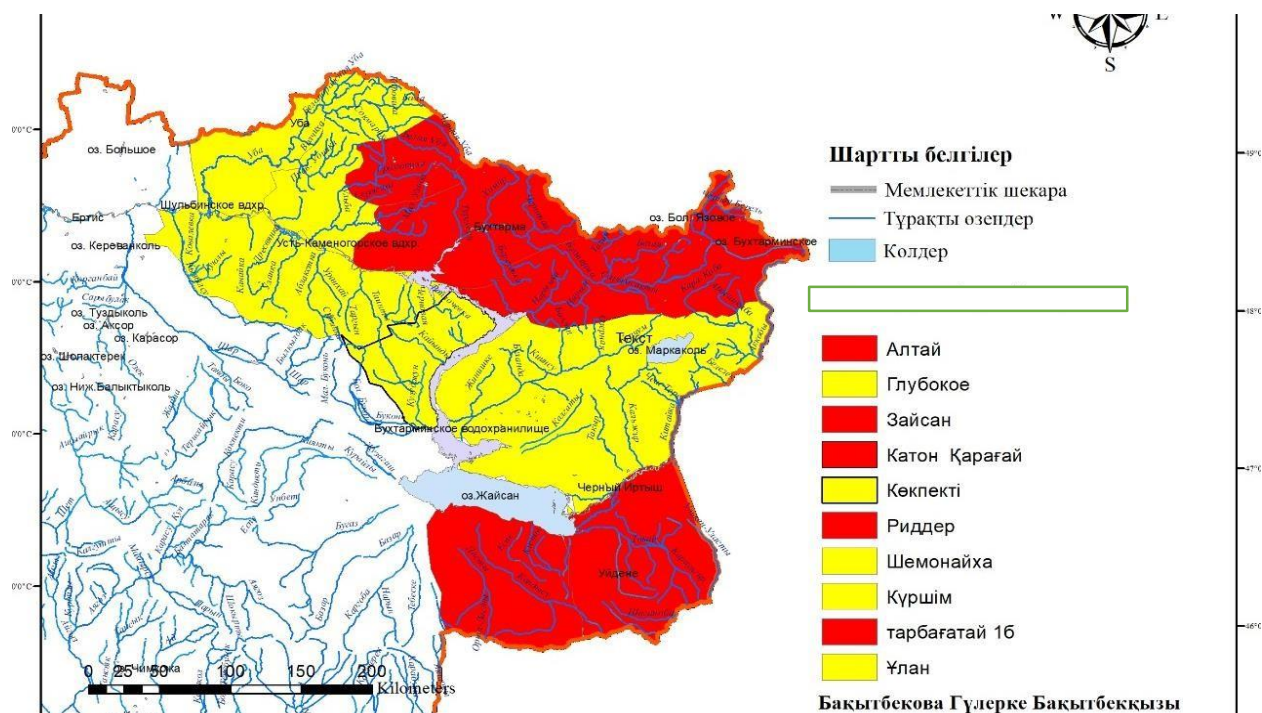
Сурет – 1 Орман өрті

Жалпы өрт дегеніміз адамның өмірі мен денсаулығына, қоғамға залал келтіретін, қоршаған ортаға үлкен материалдық зақым келтіретін, қоршаған ортадағы заттардың бақылауынсыз жануы. Өрттің пайда болуына көптеген факторлар әсер етуінен болады. Олар: қоршаған ортада сәулелер есебінен жоғары температуралы заттар мен объектілерге қашықтықтық әсері, адамдардың сақтық шараларын сақтамағанның әсерінен және де электр сымдарының істен шығуының салдарынан болуы жиі кездеседі.

Жаз мезгілінің келе салысымен, күннің күрт ысуының салдарынан табиғи өрттің қаупі арта бастайды. Ауа-райының қатты ысуынан, жауын-шашын жаумауының салдарынан және де жаз мезгілі болғандықтан табиғат аясында демалушылардың саны басымдығынан адамдар әсеріненде өрт саны жылдан жылға көбейіп барады. Соңғы жылдары Қазақстан аудағындағы орман өртінің саны күрт өсуде. Жалпы статистика бойынша қарағанда орман өртінің саны 2,2 есе көбейген.

Кесте – 1 (Қазақстандағы өрт саны)

Жыл	Орман өрті	Дала өрті
2020 жылы	701	130
2021 жылы	749	115
2022 жылы	801	74

Сурет – 2 Шығыс Қазақстандағы өрт көрсеткіші

Сурет – 3 Өрттің жану процессі

Осы өрттердің шыққан ауданы бойынша зерттегенде Шығыс Қазақстан облысының өрт статистикасы басым болып табылады. 2022 жылғы 801 орман өртінің 314-ті осы Шығыс Қазақстан облысында орын алған.

Жалпы алғанда, Қазақстан Республикасында 2023 жылы 12 мыңға жуық өрт орын алған. Соның салдарынан 300-ден астам адам ауыр жарақаттанып, 375 адам қайтыс болған. Өрттің салдарынан келген шығын 16 млрд-ты құрайды.

Сурет - 4 Өрттің салдары

Өрт – тілсіз жау! Оның қай кезде, қалай болатынын білу мүмкін емес. Сондықтан өрттің алдын алу жолдарының бірі қауіпсіздік шараларын сақтау, жаз мезгілі кезінде өрт болу қауіпі бар аймақтарда қауіпсіздік шараларын алдын алу жолдарын өткізу. Солардың бірі: жаз мезгілінде табиғат аясына демалуға барғаннан кейін тұтанып кету қауіпі бар заттарды жинап, қоқысқа тастау, темекі шоғырларын құрғақ шөпті жерлерге тастамау, өндірістік орындарын адам көп шоғырланған жерден алшақ салу, өндірістік мекемелердің қауіпсіздік шараларын қатаң сақталуын қадағалау керек. Соның арқасында өрттің біршама алдын алуға болады. Ал табиғи өрттерің салдары күннің күрт ысуы, жауын шашын мөлшерінің аздығынан пайда болып жатады. Бұндай жағдайларда әр елді мекен өзінің тұрғылықты орнын қатаң зерттеп, өрт шығу қауіпі бар аймақ туралы толық мәлімет алып, оның алдын алу шараларын қарастыруы керек. Сонда ғана өрттің біразда болсын алдын алуға көп септігін тигізеді.

Қорытындылай келе, тұрғылықты мекен жайдағы өрттердің жағдайлары көбіне тұрғындардың санына қатысты. Сонымен аумақтың әлеуметтік экономикалық құрылымы берілген көрсеткіштерге әсер етеді. Оның әсер ету деңгейі адамның тұлға ретінде дамуына оның денсаулығынан экономикалық және саяси бостандығына дейін барлық аспектілерді өзіне алып адамның даму деңгейіне қатысты. ППС қызметі табиғи климаттық шарттарға және төтенше жағдайлардың табиғи мінезіне тікелей байланысты.

Мүмкіндік статистикалық әдістерді және математикалық үлгілеу әдістерді қолдану кездейсоқ шақырулардың көбеюін қадағалауға, өртке қарсы қызметтің әрекетін жоспарлауға мүмкіндік береді.

Нормативті-құқықтық құжаттар болсада елімізде және аумағымызда өрттен толық қорғаныс жоқ.

Қазақстан Республикасының тұрғылықты мекендерінде өртке қарсы қызмет бөлімшелерін құру үшін есптеу әдісін ұйымдастыру қажет, алыстағы тұрғылықты мекенжайларды ескеріп және 5000 астам халқы бар мекен жайларды да ескеру қажет.

Әдебиеттер тізім

1. «Табиғи ресурстарды пайдалану экономикасы және номенклатурасы», Ә. Махмұтов, Ә. Мелдебеков, Алматы 2001.

2. Өрт сөндірушінің оқшаулауыш арнайы қорғану киімі: Ресми басылым, Астана, 2016.

3. «Қоршаған ортаны қорғау-адамзаттық міндет. Заман-Қазақстан.», Қасымбекова Қ., 2002 ж.

4. «Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы», Байділдинов Д.Л., Алматы 2005.

ӨОЖ: 553

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАСҚА Өңірлері өнеркәсібінің салалық құрылымын салыстырмалы талдау

Бейсембаева Р.С., Қамбаров Е.А.

Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Аннотация: Бұл мақала Шығыс Қазақстан облысы өнеркәсібінің салалық құрылымын Қазақстанның басқа өңірлерімен салыстырмалы талдауға арналған. Зерттеу өнеркәсіптік кешендердің қалыптасуы мен дамуының ерекшеліктерін, табиғи ресурстардың, инфрақұрылымның және мемлекеттік саясаттың өңірлердің мамандануына әсерін қарастырады. Шығыс Қазақстан экономикасындағы тау-кен металлургия кешенінің рөліне және оны елдің басқа өнеркәсіптік орталықтарымен салыстыруға ерекше назар аударылады.

Кілтті сөздер: экономикалық бәсеке, кен орындары, пайдалы қазбалар, полиметалл, минералдар, табиғи ресурстар

Өнеркәсіптің аймақтық мамандануы кез-келген мемлекеттің экономикалық дамуының маңызды факторы болып табылады. Қазақстанда кең аумағы мен табиғи ресурстарының алуан түрлілігімен өнеркәсіптің салалық құрылымын өңірлер бойынша айтарлықтай саралау байқалады.

Дәстүрлі түрде тау-кен металлургия өнеркәсібіне маманданған Шығыс Қазақстан облысы осындай Маманданудың жарқын мысалы болып табылады. Алайда, соңғы жылдары аймақтың салалық құрылымында айтарлықтай

өзгерістер орын алуда, бұл елдің басқа аймақтарымен жан-жақты талдауды және салыстыруды қажет етеді. Қазақстанның экономикалық, әлеуметтік жағынан дамыған өңірлерінің бірі Шығыс Қазақстан облысы болып табылады, географиялық жағдайының ерекшеліктеріне байланысты айтарлықтай іс жүзінде жоғары дамыған, әлеуеті бар, Қазақстанның шығысындағы экономикалық белсенділігі тиімді дамып келе жатқан аймақтың қалыптастырушы базасы ретінде әрекет ете алады.

Шығыс Қазақстан облысы республиканың солтүстік-шығысында орналасқан, Қазақстан Республикасының Павлодар, Қарағанды, Алматы облыстарымен, Ресей Федерациясының Алтай өлкесімен және Алтай Республикасымен, Қытай Халық Республикасымен шектеседі. Шығыс Қазақстан облысының аумағы 283,3 мың шаршы км (Қазақстан аумағының 10,2%) құрайды, халық саны 1 359,9 (2021 жылғы 1 қыркүйекке) мың адам [1].

Аймақтың негізі экономикасын минералдық, энергетикалық ресурстар және білікті еңбек ресурстары құрайды. Қазіргі жағдайда бұл ресурстар облыстың аумақтық және әкімшілік тұтастығын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Экономикалық өсудің бір факторы көлік қызметтері саласын дамыту болып табылады. Облыстың көлік жүйесі оның инфрақұрылымының ажырамас бөлігі болып табылады. Сауда мен салааралық байланыстардың дамуы, сондай-ақ сыртқы сауда-экономикалық қатынастардың бағыттарын анықтау оған көп байланысты.

Шығыс қазақстан облысы өнеркәсібінің салалық құрылымының ерекшеліктері табиғи байлықтармен және білікті еңбек ресурстарымен айқындалады.

Көптеген кен орындары Алтай тау-кен жүйесіне және ең алдымен оның оңтүстік-батыс бөлігіне шоғырланған полиметалл және басқа да кендердің бай ресурстары Шығыс Қазақстан облысының өнеркәсібін қалыптастыру мен дамытудың негізі болып табылады.

Өңірде облыстың экономикалық мүмкіндіктерін анықтайтын пайдалы қазбалардың 283 кен орны барланған.

Облыс аумағындағы полиметалл кен орындары үш кен ауданында шоғырланған: Риддер, Алтай және Ертіс маңы, олар өз кезегінде екі кен торабын қамтиды-Глубокое және Николаевский. Полиметалл кен орындарының кендері кешенді болып табылады, негізгі металдармен қатар - қорғасын, мырыш және мыс қоры бар, және жеткілікті мөлшерде алтын, күміс, сурьма, сынап, күкірт, барий, теллур, селен, таллий, индий, германий және басқа да сирек металдар мен элементтер өндіріледі, бұл облыстың тау-кен өнеркәсібінің негізін құрайды [2].

Кесте 1 - Негізгі кенді аудандар

Риддер кенді ауданы	Риддер Сокольский, Тишин, Шульбинск
Зырян кенді ауданы	Грехов және Моляхов
Ертіс кенді ауданы	Орловка-Белоусовка, Шемонаиха, Николаевка, Ертіс, Белоусовка, Жаңа Артемьевка
Бұқтырма кенді ауданы	Заводинск, Бұқтырма, Долинск

Негізгі кенді аудандар – Зырян, Риддер және Ертіс бойы аудандары.

Риддер кенді ауданы. Бұл ауданда 3 кен орындары Риддер Сокольский, Тишин және Шульбинск пайдаланылады. Cu, Pb, Zn және оларға ілесіп құрамдас бөліктердің барланған қоры бойынша бұл кен орындарының мерзімі орта есеппен алғанда 15-20 жылды құрайды. Резервтегі кен орындарының (Жаңа Риддер, Стержанск, Чекмарь) пайдалануға бергеннен кейін кеніштердегі жұмыстар мерзімі 20-25 жылға ұзартылады.

Зырян кенді ауданы. Қазіргі уақытта кеніштің жұмысын 30 жылдан астам уақытқа қамтамасыз етіп тұрған, Грехов және Моляхов кен орындары игерілу.

Ертіс кенді ауданы. Орловка-Белоусовка және Шемонаиха кен орындарын біріктіреді. Кеннің баланстық қоры Орловка, Николаевка, Шемонаиха, Ертіс, Белоусовка кен орындары мен Жаңа Артемьевка кен орындарында қалыптасқан.

Ашық әліспен өндірілетін Николаевка және Шемонаиха кен орындарының кеніштің жұмысын 10-12 жылға қамтамасыз етеді. Артемьевка кен орнын пайдалануға енгізгеннен кейін жаңа кеніштің қорымен қамтамасыз ету 20 жылға ұзартылады. Орлока кен орнының игеретін Жезкент ГОК қоры 26 жылға жетеді.

Бұқтырма кенді ауданы. Доцит-андезиттік вулканизммен $D_3 F_m$ (Бұқтырма подтипі) байланысты болып келетін ұсақ полиметалл кен орындарының кен таралуымен ерекшеленеді. Сонымен бірге мысты-порфирлі кен білінімдері де белгілі. А.М.Мысниктің жұмыстарын есепке ала отырып, түсті металдардың болжамдық қоры 2 млн.т астам болып келетін Заводинск, Бұқтырма және Долинск кен орындарының қайталап зерттеп, бағалау ұсынылды.

Шығыс Қазақстан облысында полиметалл және сирек металдық шикізат кен орындарынан басқа энергетикалық ресурстары, цемент, кірпіш шикізатының, құрылыс тасының, құм-қиыршықтас материалдарының Елеулі қорлары бар.

Өнеркәсіптің салалық құрылымы тарихи түрде үлкен минералды ресурстарды, ең алдымен полиметалл және сирек металл кендерін игеру негізінде дамыды. Бұл облыстың түсті металлургияға мамандануын анықтады.

Шығыс Қазақстан облысы жоғары даму қарқынымен ерекшеленетін Қазақстан аудандарына жатады. Шығыс Қазақстан облысының ЖӨӨ (Жалпы өңірлік өнім) 2021 жылы 104,5% - ды құрады. Қазақстан өңірлері арасында жан басына шаққандағы ЖӨӨ көлемі бойынша Шығыс Қазақстан облысы 9-орында [3].

Өңірде өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, көлік, туризм дамыған. Маманданудың негізгі саласы түсті металлургия болып табылады, онда концентраттардағы қорғасын, мырыш, мыс, аффинирленген алтын, күміс, титан, магний, тантал балқытылады, сондай-ақ АЭС үшін отын өндіреді.

Облыстың ауыл шаруашылығы сүтті және етті мал шаруашылығына, биязы жүнді және қылшық жүнді қой шаруашылығына, шошқа, жылқы, құс, марал және бұғы шаруашылықтарына, омарта, түйе шаруашылықтарына маманданған. Өсімдік шаруашылығы географиясында сүт, күнбағыс майы, бал және бұғы мүйіз (1 орын), ет және картоп өндірумен ерекшеленеді.

Полиметалл және сирек металл шикізатының ірі кен орындарына ие бола отырып, отын-энергетикалық ресурстарға бай, білікті еңбек ресурстарына бар болса да, облысты түсті металлургияға мамандандыру өнеркәсіпті кешенді дамыту мәселелерін шешуді талап етеді. Облыстың түсті металлургия өнімдерін өндіруге мамандануы, бір жағынан шикізат ресурстарын қарқынды дамыту және екінші жағынан түсті металдар өндірісінің жоғары қарқыны нәтижесінде осы саладағы өндіруші және өңдеуші салаларды дамытуда сәйкессіздіктер туындады. Бұл өз кезегінде тау-кен байыту кәсіпорындарының шикізат қорларымен қамтамасыз етілуінің айтарлықтай нашарлауына әкеп соқты.

Шығыс Қазақстан облысының түсті металлургиясында шешілетін маңызды міндет - металлургия зауыттарының шикізат базасын нығайту, шикізатты кешенді пайдалануды жақсарту, өндіру, байыту және металлургиялық қайта бөлу кезінде өндірістің прогрессивті технологияларын енгізу. Осы міндеттерді шешу бәсекеге қабілетті ұлттық экономиканы дамытуға жетекші рөл берілетін облыстың экономикалық дербестігін күшейтеді.

Шығыс Қазақстан облысының түсті металлургиясын кешенді дамыту мәселелерін шешу үшін қойылған міндеттер металлургия зауыттарының шикізат базасын нығайту, шикізатты кешенді пайдалануды жақсарту, өндіру, байыту және металлургиялық қайта бөлу кезінде өндірістің прогрессивті технологияларын енгізу болып табылады.

Шығыс Қазақстан облысы мен Қазақстанның басқа өңірлері өнеркәсібінің салалық құрылымына жүргізілген салыстырмалы талдау бірқатар жалпы үрдістер мен ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік берді. Біріншіден, Шығыс Қазақстанның тау-кен металлургия кешеніндегі дәстүрлі мамандануы аймақтың бай табиғи ресурстарына байланысты. Екіншіден, өнеркәсіптік өндірісті әртараптандыру үрдісі байқалады, дегенмен бұл процестің қарқыны әр түрлі аймақтарда әр түрлі. Үшіншіден, мемлекеттік саясат ынталандырушы да, шектеуші де әсер ете отырып, салалық құрылымды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Төртіншіден, технологиялық өзгерістер мен бәсекелестіктің өсуі сияқты жаһандық экономикалық процестер Қазақстанның барлық өңірлерінің өнеркәсібінің дамуына айтарлықтай әсер етеді.

Әдебиеттер

1. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, 2021г.
2. Физическая география Восточного Казахстана: учеб.пособие / А. В. Егорина, Ю. К. Зинченко, Е. С. Зинченко; М-во образования и науки РК. - Усть-Каменогорск : Изд-во ВГИ, 2000 – 124с.
3. <https://ekr.invest.gov.kz/ru/about/economy/> источник
4. Алшанов Р. А. Казахстан на мировом минерально-сырьевом рынке: проблемы и их решение / Р. А. Алшанов. – Алматы : 2005. – 422 с.
5. Усиков В. Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік географиясы / В. Усиков, Т. Казановская, А. Усикова, Г. Зәбенова. – Алматы : Атамұра, 2009. – 252 бет.
6. Байбатша Ә. Б. Пайдалы қазбалар / Ә. Б. Байбатша – Алматы : 2008. – 254 бет.

ЖЕҢІЛ АТЛЕТИКАНЫҢ АРНАЙЫ ЖАТТЫҒУЛАРЫ АРҚЫЛЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТӨЗІМДІЛІК ҚАСИЕТІН ДАМУ

Беков С.С., Дене шынықтыру және спорт мамандығының

2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Жүнісбек Д.Н., Мәдениет, спорт және бастапқы
әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессоры
Өскемен қ., Қазақстан

Төзімділік-табысты оқу, белсенді өмір және спорт үшін қажетті маңызды физикалық қасиеттердің бірі. Жеңіл атлетика мектеп оқушыларының жас ерекшеліктері мен дайындық деңгейін ескере отырып, төзімділікті дамытуға арналған жаттығулардың бай арсеналын ұсынады. Бұл мақалада жеңіл атлетикадан арнайы жаттығулар арқылы оқушылардың төзімділігін дамытудың әдістемелік аспектілері қарастырылады.

Төзімділік түрлері және олардың дамуы:

Төзімділіктің бірнеше түрі бар:

Жалпы төзімділік: орташа қарқындылықтағы ұзақ мерзімді жұмысты орындау мүмкіндігі. Ол орта және ұзақ қашықтыққа жүгіру, серуендеу, шаңғы жарысы арқылы дамиды.

Күшке төзімділік: бұлшықеттерге ауыр жүктемемен ұзақ мерзімді жұмысты орындау мүмкіндігі. Кедергілерді жеңу, айналмалы жаттығулар, салмақпен жұмыс жасау арқылы дамиды.

Жылдамдыққа төзімділік: салыстырмалы түрде ұзақ уақыт бойы жоғары қарқынды жұмысты орындау мүмкіндігі. Аралық жүгіру, шаттлмен жүгіру, қысқа демалу аралықтарымен спринтпен жүгіру арқылы дамиды.

Төзімділікті дамыту үшін арнайы жеңіл атлетика жаттығулары:

Жүгіру: жүгіру-төзімділікті дамытудың негізгі құралы. Жалпы төзімділікті дамыту үшін орташа және ұзақ қашықтыққа біркелкі жүгіру қолданылады. Жылдамдыққа төзімділікті дамыту үшін-аралық жүгіру (жоғары және төмен қарқынды жүгіру сегменттерінің кезектесуі) және қайта жүгіру.

Жаяу жүру: жаяу жүру жалпы төзімділікті дамыту үшін қолданылады, әсіресе жаттығудың бастапқы кезеңдерінде. Айнымалы жылдамдықпен және көлбеу жүруді қолдануға болады.

Секіру: секіру (ұзындыққа, биіктікке, кедергілерге) күштің төзімділігі мен қозғалысты үйлестіруге ықпал етеді.

Лақтыру: жеңіл заттарды (доп, граната) лақтыру күшке төзімділік пен қозғалысты үйлестіруді дамытады.

Әдістемелік ұсынымдар:

Жас ерекшеліктерін ескеру: оқушылардың жас ерекшеліктері мен дайындық деңгейін ескере отырып, жүктеме біртіндеп артуы керек.

Жеке көзқарас: оқушылардың жеке ерекшеліктерін (физикалық қабілеттері, денсаулық жағдайы) ескеру қажет.

Әр түрлі жаттығулар: әр түрлі жаттығуларды қолдану монотондылықтың алдын алады және жаттығулардың тиімділігін арттырады.

Дұрыс техника: жаттығудың дұрыс техникасын үйрену жарақат алу қаупін азайтады және жаттығулардың тиімділігін арттырады.

Жүктеменің біртіндеп артуы: шамадан тыс жаттығуды болдырмау үшін жүктеме біртіндеп артуы керек.

Денсаулық жағдайын бақылау: мектеп оқушыларының денсаулығын үнемі бақылау жарақаттар мен шамадан тыс жүктемелердің алдын алуға көмектеседі.

Позитивті мотивация: сабақтарда жағымды атмосфера құру оқушылардың қызығушылығы мен мотивациясын арттырады.

Қортындылай келе жеңіл атлетикадан арнайы жаттығулар арқылы оқушылардың төзімділігін дамыту Мектептегі дене шынықтыру курсының маңызды міндеті болып табылады. Жас ерекшеліктерін ескеру, жеке көзқарас, жаттығулардың әртүрлілігі және жүктеменің біртіндеп артуы жоғары нәтижелерге қол жеткізуге және оқушылардың дене шынықтыруға деген берік дағдылары мен сүйіспеншілігін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Жүйелі сабақтар оқушылардың денсаулығын нығайтуға және өнімділігін арттыруға ықпал етеді.

ӘОЖ 7.7.08

ЖЕҢІЛ АТЛЕТИКАНЫҢ АРНАЙЫ ЖАТТЫҒУЛАРЫ

Беков С.С., Дене шынықтыру және спорт мамандығының

2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Жүнісбек Д.Н., Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессоры

Өскемен қ., Қазақстан

Төзімділік-табысты оқу, белсенді өмір және спорт үшін қажетті маңызды физикалық қасиеттердің бірі. Жеңіл атлетика мектеп оқушыларының жас ерекшеліктері мен дайындық деңгейін ескере отырып, төзімділікті дамытуға арналған жаттығулардың бай арсеналын ұсынады. Бұл мақалада жеңіл атлетикадан арнайы жаттығулар арқылы оқушылардың төзімділігін дамытудың әдістемелік аспектілері қарастырылады.

Оқу процесінің схемасы (1 айға мысал):

(Ескерту: бұл схема үлгі болып табылады және оқушылардың жас ерекшеліктеріне, дайындық деңгейіне және физикалық жағдайына бейімделуі керек. Жаттығуды бастамас бұрын дәрігермен кеңесу қажет).

1-апта: Негізі – жалпы төзімділік

Күн	Жаттығу түрі	Жаттығу	Көлем/қарқындылық	Сипаттама
дүйсенбі	Жалпы даму	Жүгіру	20 мин қалыпты қарқын	Денені қыздыру,

				жаттығуға дайындалу
сейсенбі	Жалпы даму	Жылдамдықпен жүру	30 минут (10 минут жаяу, 10 минут жылдамдықты арттыру, 10 минут жаяу)	Жүрек-тамыр жүйесінің дамуы
сәрсенбі	Демалыс / жеңіл белсенділік	Стретчинг, шеберлік ойындары	30 мин	Қалпына келтіру
бейсенбі	Жалпы даму	Айнымалы қарқынмен жүгіру (жүгіру/жылдам)	25 минут (5 минут жүгіру, 5 минут жылдам жүгіру, 4 рет қайталау)	Жылдамдыққа төзімділікті дамыту
жұма	Жалпы даму	Кедір-бұдыр жермен жүру	30 мин	Үйлестіру мен төзімділікті дамыту
сенбі	Жалпы даму	Жүгіру	25 мин	Біріктіру
жексенбі	Демалыс	-	-	Толық қалпына келтіру

2-апта: Қарқындылықты арттыру

(Бірінші аптаның құрылымын қайталаймыз, бірақ көлемі мен қарқындылығын 10-15% арттырамыз).

- Мысалы, жүгіру 25 минутқа дейін, аралық жүгіру - жылдам жүгіру уақытының ұлғаюымен 30 минутқа дейін.

3-апта: Күш төзімділігімен таныстыру

Күн	Жаттығу түрі	Жаттығу	Көлем/қарқындылық	Сипаттама
дүйсенбі	Күшке төзімділік	Жоғары қарай жүгіру	20 мин	Аяқтың күші мен төзімділігін дамыту
сейсенбі	Жалпы даму	Аралық жүгіру	30 мин	Жүрек-тамыр жүйесін нығайту
сәрсенбі	Демалыс/жеңіл белсенділік	Созылу, жүзу	30 мин	Қалпына келтіру
бейсенбі	Күшке төзімділік	Айналым жаттығулары (жүгіру, секіру, итермелеу)	Әр жаттығуды 10 қайталаудан тұратын 3 раунд	Күш шыдамдылығын дамыту
жұма	Жалпы даму	Жүгіру	30 мин	Біріктіру
сенбі	Жалпы даму	Кедергілермен	25 мин	Координация

		жүгіру		мен күш төзімділігін дамыту
жексенбі	Демалыс	-	-	Толық қалпына келтіру

4-апта: Біріктіру және тестілеу

(1-3 аптадағы жаттығуларды қарқындылықтың аздап жоғарылауымен қайталаймыз, содан кейін біз соңғы төзімділік сынағын өткіземіз - мысалы, 1 км жүгіру).

Жаттығу түрлерінің кестесі және олардың төзімділікке әсері:

Жаттығу	Төзімділік түрі	Сипаттама
Жүгіру	Жалпы	Орташа қарқынмен ұзақ жүгіру
Аралық жүгіру	Экспресс	Демалыспен немесе төмен қарқынды жүгірумен жоғары қарқынды жүгірудің ауыспалы сегменттері
Кедергілермен жүгіру	Қуат, жылдамдық	Әртүрлі кедергілерді жеңіп жүгіру (кедергілер, орындықтар)
Жоғары қарай жүгіру	Қуат	Жоғарыға жүгіру, аяқтың бұлшықеттеріне жүктеменің жоғарылауы
Схема бойынша жаттығу	Қуат, жылдамдық	Әртүрлі станцияларда минималды демалыспен жаттығулар сериясын орындау
Жаяу жүру	Жалпы	Орташа қарқынмен ұзақ жүру

Маңызды:

- Бағдарлама мектеп оқушыларының жасы мен физикалық дайындығын ескере отырып құрастырылуы керек.

- Жаттығулар арасында жеткілікті демалуды қамтамасыз етіңіз.
- Мектеп оқушыларының әл-ауқатын үнемі қадағалап отыру қажет.
- Жаттығуды бастамас бұрын дәрігермен кеңесу қажет.

Бұл диаграмма тек мысал. Оны белгілі бір студенттер тобының ерекшеліктеріне және қолда бар ресурстарға бейімдеу қажет. Жоспарды үнемі бақылау және түзету табыстың кілті болып табылады

Қортындылай келе жеңіл атлетикадан арнайы жаттығулар арқылы оқушылардың төзімділігін дамыту Мектептегі дене шынықтыру курсының маңызды міндеті болып табылады. Жас ерекшеліктерін ескеру, жеке көзқарас, жаттығулардың әртүрлілігі және жүктеменің біртіндеп артуы жоғары нәтижелерге қол жеткізуге және оқушылардың дене шынықтыруға деген берік дағдылары мен сүйіспеншілігін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Жүйелі сабақтар оқушылардың денсаулығын нығайтуға және өнімділігін арттыруға ықпал етеді.

АРМРЕСТЛИНГПЕН АЙНАЛЫСАТЫН СТУДЕНТТЕРДІҢ ДЕНЕ ҚУАТЫ ҚАСИЕТТЕРІН ЖЕТІЛДІРУ

Берік Н.Е., Дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының
2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Шанкулов Е.Т., Мәдениет, спорт және бастапқы
әскери дайындық кафедрасының PhD докторы
Өскемен қ., Қазақстан

Мақалада жаңадан бастаған армрестлингшілерге арналған жаттығулар жиынтығы ұсынылған, серіктеспен және салмақпен жаттығулар ұсынылады, олардың көмегімен сіз спортшының барлық күш қасиеттерін мақсатты түрде дамытуға болады, сондай-ақ өз бетінше орындауға болатын жаттығулар топтары. денсаулықты жақсартуға ғана емес, сонымен қатар бұлшықеттердің толық дамуына, ептілік пен жылдамдыққа көмектесетін жеке таңдалған кешендер.

Негізгі сөздер: армрестлинг, жаттығу, күш жаттығулары.

Түйін сөздер: қару-жарақ, жаттығу, күш жаттығулары.

Қол күресшінің күш жаттығулары педагогикалық құбылыс ретінде жоғары спорттық нәтижелерге жетуге тікелей бағытталған дене тәрбиесінің мамандандырылған процесі болып табылады. Бұл процестің ерекшелігі спортшыларды оқыту мен тәрбиелеу, олардың ағзаның функционалдық мүмкіндіктерін дамыту арасындағы тығыз байланыс болып табылады. Армрестлингті дайындау барысында спорттық жекпе-жек түрлеріне қажетті дағдылар, дағдылар мен білімдер қалыптасады және жетілдіріледі.

Жаттығудың маңызды мақсаты әртүрлі мамандықтардағы спортшыларға қажетті төзімділікті, физикалық сапаны дамыту болып табылады.

Жалпы төзімділікті дамытудың негізгі әдістеріне біркелкі жаттығу әдісі, ауыспалы және ойын әдістерінің әртүрлі нұсқалары жатады. Шыдамдылықты жаттықтыру құралдары мен әдістерін басқа дене қасиеттерін жаттықтыру құралдарымен және әдістерімен ұтымды үйлестіру тек төзімділікті ғана емес, сонымен қатар жылдамдық-күш қасиеттерінің жылдамдығын, бұлшықет күшін, икемділік пен ептілігін арттыруға көмектеседі [1].

Күш жаттығуларының ұйымдық формалары «станциялық» жаттығу, «кешенді» жаттығулар және «контурлық» жаттығулар болып бөлінеді.

Станциялық дайындық әрбір қозғалысты тізбектей орындаумен сипатталады. Бір жаттығудың барлық сериясын аяқтағаннан кейін ғана басқа жаттығудың сериялық орындалуына көшуге болады.

Кешенді жаттығулар белгілі бір бұлшықет топтарына стрессті тудыратын бірнеше жаттығулардың кезектесіп тұруын қамтиды.

«Станция» сериялары мен «күрделі» жаттығуларда бірдей бұлшықет топтары жүктемеге ұшырайтындықтан, сериялар арасында ұзақ демалу аралықтарын қамтамасыз ету қажет.

«Схема» жаттығулары барлық бұлшықет топтарына әртүрлі жүктемелер береді. Жаттығу кезінде спортшы әр түрлі құрал-жабдықта жаттығулар жасайды, бір жаттығудан екіншісіне аралықпен ауысады 1-3 минут.

Қол күресін жаттықтыру кезінде жүйке және бұлшықет жүйесінің қызметін жақсарту үшін қолданылатын дене жаттығулары болып табылатын «күш жаттықтыру құралдары» кеңінен қолданылады. Келесі жаттығулар ұсынылады: өз дене салмағымен; серіктеспен; қарсыласпен; салмақпен; резеңке және серіппелі кеңейткіштермен.

Өз дене салмағыңызбен жаттығулар қолды бүгу және ұзарту сияқты жату, әртүрлі секірулер, денені жатқан позициядан көтеру, жаңадан бастаушыларға ұсынылады. Бұл жаттығуларда еңсерілген қарсылықтар жеткілікті.

Серіктеспен жаттығулар, оның барысында мотор тапсырмасы шешіледі не серіктестің көмегімен, не ол көрсеткен қарсылықты жеңу арқылы өте әртүрлі. Олардың көмегімен сіз барлық күш қасиеттерін мақсатты түрде дамыта аласыз: күш төзімділігі, максималды және жылдамдық күші.

Қарсыласпен жаттығулар әсіресе спарринг түрінде қажет, өйткені Олар бәсекелестік шарттарын ең жақсы модельдеу.

Салмақпен жаттығулар - штангамен жаттығулардың кең ауқымы, гантельдер, үлкен сөмкелер. Оларды жаңадан бастағандар да, дайындалған спортшылар да пайдалана алады.

Әдетте созылатын бастапқы кезеңде жаңадан бастаушыға арналған күш жаттығулары 6-9 айлар, жоғары жүктемелерді еңсеру үшін қажетті алғышарттарды жасауға бағытталуы керек [2].

Жаңадан бастаған қол күресшілерге арналған салмақпен жаттығулар жинағы қолды, жоғарғы иық белдеуін, денені және аяқты жаттығулардан тұратын денені қыздырудан басталады (үстел1).

Кесте1 - Штангамен және басқа салмақпен жаттығулар

Жаттығулар	Магнитудасы ауыртпалықтар	Саны тәсілдер	Саны ішінде қайталаулар бір тәсіл
Гантельдермен жаттығулар	дейін 10 кг	6-8	10-12
Құм салынған қапшықпен жаттығулар	дейін 30 кг	6-8	10-12
Шәйнекпен жаттығулар	дейін 32 кг	3-4	10-12
Штангамен жаттығулар (оқушының өз салмағынан %):			
Басыңыз	дейін 120%	2-3	2-3
ерсі	дейін 100%	2-3	4-6
орындық пресс	дейін 100%	2-3	4-6
иығына штангамен еңкею	дейін 120%	2-3	2-4
иығына штангамен секіру	дейін 80%	2-3	40-60
штанганы иығына салып,	дейін 50 кг	2-3	4-6

штангадан секіру			
Бір аяқпен (тапаншамен) терең еңкейіп секіру:			
қолдарыңызды пайдалану		4-5	4-5
қолсыз		4-5	3-4
салмақтармен	дейін 2-4 рет	2-3	2-3
Екі аяқпен орнында секіру:			
тұрақты қарқынмен		4-5	20-25
максимумға жақын қарқынмен		3-4	20-25
максималды тізе көтерумен		2-3	10-15

Жаттығулар жинағы

1. Бастапқы қалып – жату, бұғу-қолды созу (отжимания), денені тікелей, 2-10 қайталау.

2. Саусақтарда бірдей, 2-6 қайталау.

3. Бастапқы қалып – біркелкі емес сырықтарға тіреу, қолды бұғу-созу, 2-10 қайталаулар.

4. Бастапқы қалып – біркелкі емес штангаларға тіреу, қолмен алға-артқа жүру, 1-2 минут.

5. Аяқтың көмегінсіз арқанға 4-5 рет өрмелеу, егер бұл жаттығу бейнелейтін болса қиын болса, сіз арқанның ортасына көтеріле аласыз немесе аяғыңызды пайдаланбай арқанға іліп қоюға болады. 15-20 секунд.

6. Кеттлбелл 16 кг жұлқи көтеру, бастапқы қалып: аяқтар алшақ, алға еңкею салмақты тұтқасынан ұстаңыз, жұлқылауды орындаңыз; Жаттығуды орындаған кезде, ең жоғарғы нүктеде салмақ төңкерілмейтініне, бірақ бүйірден - қолдың сыртынан өтетініне көз жеткізіңіз, 2-10 қайталаулар.

7. Штангадағы тартылулар: қалыпты ұстағанда – 10 рет; алақанмен ұстау – 10 рет; кең ұстау – 4-6 рет.

8. Бастапқы қалып – отыру, алға еңкею, қолды салмақпен (гантель) төменде, иықтың сыртқы беті санға ішкі жағынан тиеді - бицепс тартылуы, 2-10 қайталаулар.

9. Бастапқы қалып – отыру, қолды тізеде, штангамен қолдар, салмақта гантельдер, білезік буынында бұғу, алақанды жоғары ұстау, 2-10 қайталау.

10. Бастапқы қалып – орындықта арқамен жату, артта төмен түсірілген гантельдермен қолдар басын еденге қойып, көлденең күйге түзетіңіз, 2-8 қайталау.

11. Бастапқы қалып – орындықта (орындықта) отыру, қолдар гантельмен (салмақ) иық, иық басу, 2-10 қайталау.

12. Бастапқы қалып – гантельмен қол бүгілген, шынтақ үстелде. Өзгертпей қолдың күйі, шынтақ денеге қарай тартылып, бастапқы орнына оралады, 2-10 қайталау.

13. Бастапқы қалып – тұру, алға еңкею, қолдар гантельді арқада ұстау. Дененің орналасуын өзгертпей, қолыңызды мүмкіндігінше жоғары көтеріңіз, 2-10 қайталау.

14. Бастау қалпы – гантельмен қол бүгілген, шынтақ үстелде. Оны жұлып алмай шынтақты үстелден алыстатыңыз, қолды алға және төмен жылжытыңыз, алақанды төмен түсіріңіз, 2-10 қайталау. Дәл солай бүйірге бекітілген резеңке кеңейткіш, 2-10 қайталау.

15. Бастапқы қалып – тегіс емес сырықтарға сүйену, қолмен жүру, 1-2 минут. Түпнұсқа позиция – бірдей, қолды бүгу-созу, 2-10 қайталау.

16. Бастапқы қалып – өзекпен (гантель) қолыңызда тұрып, өзекті лақтыру (гантельдер) қолдан қолға, 1-2 минут.

Жаттығулар мен арнайы жаттығулар кешенін орындау кезінде армрестлингші спортшы дененің функционалдық мүмкіндіктерін дамытады және жоғары спорттық нәтижелерге қол жеткізуге дайын. Сонымен қатар, мұндай жаттығулардың көмегімен сіз белгілі бір бұлшықет топтарын дамыта аласыз және әдемі бұлшықет рельефін жасай аласыз, артық салмақтан арылуға немесе керісінше, бұлшықет массасын арттыруға және ең бастысы – әл-ауқатын жақсарту, өнімділікті арттыру.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. А. И. Рахматов Армрестлинг: курс для начинающих армрестлинг. - Октябрь, 2016. - 86 с.

2. Е. В. Маркин Армспорт, как средство развития физических качеств студентов сельскохозяйственных вузов, сельская молодежь: учебно-методическое пособие-г. Орел 2016. - 104 с.

ӘОЖ 7.7.08

АРМРЕСТЛИНГПЕН АЙНАЛЫСАТЫН СТУДЕНТТЕРДІҢ КҮШ ҚАСИЕТІН ДАМУ

Берік Н.Е., Дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының
2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Шанкулов Е.Т., Мәдениет, спорт және бастапқы
әскери дайындық кафедрасының PhD докторы
Өскемен қ., Қазақстан

Аннотация Армрестлинг-нақты күш қасиеттерін дамытуды талап ететін спорт түрі. Ондағы жетістік тек максималды күшке ғана емес, сонымен қатар жарылғыш күшке, күшке төзімділікке, сондай-ақ білек пен қолдың күшіне байланысты. Бұл мақалада осы спорт түрінің ерекшеліктеріне назар аударатырып, армрестлингке маманданған студенттердің физикалық күш қасиеттерін жетілдірудің әдістемелік тәсілдері қарастырылады.

Армрестлердің күштік қасиеттеріне қойылатын нақты талаптар:

Армрестлингтегі жетістік күштік қасиеттер кешенімен анықталады, соның ішінде:

Максималды күш: статикалық немесе динамикалық режимде максималды қарсылықты жеңу мүмкіндігі. Жекпе-жектің соңғы күш-жігері үшін қажет.

Жарылғыш күш: минималды уақыт ішінде максималды күшті дамыту мүмкіндігі. Қарсыластың қолын тез ұстап, жекпе-жектің басында бастаманы ұстап алу өте маңызды.

Күшке төзімділік: ұзақ уақыт бойы жоғары жұмыс қарқындылығын сақтау мүмкіндігі. Ұзақ шайқастарға төтеп беру және күшті қарсыластармен бетпе-бет келу үшін қажет.

Білек пен қолдың күші: қарсыластың қолын ұстау және бақылау, сондай-ақ әртүрлі техникалық әдістерді қолдану мүмкіндігін анықтайды.

Күш қасиеттерін жетілдірудің әдістемелік принциптері:

Жаттығулардың мамандануы: армрестлингтің ерекшелігіне мүмкіндігінше жақын жаттығуларды таңдау. Бұған білек, қол, бицепс, трицепс, иық белдеуі және арқа бұлшықеттерінің Күшін дамытатын жаттығулар кіреді.

Күштің әртүрлілігі: күш жаттығуларының әртүрлі әдістерінің үйлесімі: изометриялық жаттығулар (статикалық кернеуді ұстап тұру), изотоникалық жаттығулар (бұлшықет ұзындығының өзгеруімен), плиометриялық Жаттығулар (секіру жаттығулары).

Көп буынды жаттығулар: жалпы күшті тиімді дамытатын және жалпы күштің өсуіне ықпал ететін көп буынды жаттығуларды (өлі көтеру, стендтік пресс, скват) жаттығу жоспарына қосу.

Жеке тәсіл: студенттердің жеке ерекшеліктерін, олардың дайындық деңгейін және мүмкін болатын шектеулерді ескеру.

Жүктемені біртіндеп арттыру: күш көрсеткіштерін біртіндеп жақсарту мақсатында жаттығу жүктемелерін жүйелі түрде арттыру.

Жаттығудың жүйелілігі: жүйелі жаттығулар-бұл кілт.

Қалпына келтіру: шамадан тыс жаттығулардың алдын алу үшін жаттығулар арасында жеткілікті демалу және қалпына келтіру қажет.

Армрестлерге арналған арнайы жаттығулар:

Білек пен қол жаттығулары: гантельдермен қолды бүгу және ұзарту, роликтер, штанганы кері ұстау, арнайы тренажерларда армрестлингке еліктеу.

Бицепс және трицепс жаттығулары: бицепс гантельдерін көтеру, тар ұстағышпен стендтік пресс.

Иық белдеуіне арналған жаттығулар: штангалық пресс, штанганы еңкейту.

Артқы жаттығулар: өлі көтеру, штанганы кеудеге қарай тарту.

Плиометриялық жаттығулар: платформада секіру, кедергілерден секіру.

Нәтижелерді бақылау және бағалау:

Прогресті бақылау және оқу жоспарына қажетті түзетулер енгізу үшін студенттердің күштік қасиеттерін үнемі тексеріп отыру қажет. Бұл әртүрлі жаттығулардағы максималды күшті өлшеуді, жарылғыш күшті сынауды және күшке төзімділікті бағалауды қамтуы мүмкін.

Қорытындыласақ армрестлингпен айналысатын студенттердің күштік қасиеттерін жетілдіру осы спорт түрінің ерекшелігін ескеретін мамандандырылған тәсілді талап етеді. Дұрыс таңдалған жаттығу бағдарламасы,

жүйелі бақылау және жеке тәсіл жоғары нәтижелерге қол жеткізуге және спортшылардың спорттық тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Сондай-ақ тиімді қалпына келтіру және жарақаттанудың алдын алу үшін дұрыс тамақтану мен жеткілікті демалуды есте ұстаған жөн.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. А. И. Рахматов Армрестлинг: курс для начинающих армрестлинг. - Октябрь, 2016. - 86 с.
2. Е. В. Маркин Армспорт, как средство развития физических качеств студентов сельскохозяйственных вузов, сельская молодежь: учебно-методическое пособие. - г. Орел 2016. - 104 с.

УДК 595.: 768.1

ИЗУЧЕНИЕ ВИДОВОГО СОСТАВА ЧЕШУЕКРЫЛЫХ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Гладышев А.О., студент 4 курса высшей школы IT и естественных наук,
кафедры Биологии, ОП Лесные ресурсы, охотоведение и пчеловодство

Научный руководитель: Колосова С.Ф., кандидат
сельскохозяйственных наук

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: aleksei.glagyshev.03@mail.ru

Отряд чешуекрылых по видовому разнообразию, несомненно, выделяется среди таксонов подобного ранга. Чешуекрылые являются одной из крупнейших групп насекомых, включающей в себя, по состоянию на август 2013 года, 158-570 видов, в том числе 147 ископаемых таксонов.

Предполагается, что до 100 тысяч видов остаются всё ещё не известны науке и, таким образом, общее число существующих на планете видов чешуекрылых может быть оценено приблизительно в 200–255 тысяч видов.

На территории Казахстана обитает около 600 видов чешуекрылых. Некоторые из них являются эндемичными. Большинство видов остаются не изученными, так как ведут настолько скрытный образ жизни, что даже откладывая яйца, не приземляются на кормовое растения, а сбрасывают их с воздуха.

Восточно-Казахстанская область славится своей неповторимой природой. Крупные и мелкие реки, поля, луга, сопки. Всё это прекрасные места для развития и жизни чешуекрылых.

Исследование проводилось в период с апреля по октябрь 2024 года. Сбор образцов осуществлялся с помощью различных методов, включая световые ловушки, сетевые ловушки и визуальный поиск в разных экосистемах, таких как леса, степи и водоёмы. Собранные экземпляры были идентифицированы с

использованием определителей чешуекрылых. После чего некоторые экземпляры были препарированные для энтомологической коллекции.

Заранее был составлен маршрут по территории села Веселовка, который проходил вдоль горных массивов, реки, озера, луга, переходящего в лесополосу. Двигаясь по маршруту в течение 7 месяцев, происходило изучение видового состава бабочек, осуществлялся подсчет численности, а также сбор образцов. Все образцы были собраны строго в определенный период, в конце лета. Помещены в энтомологические конверты, после чего высушены и помещены в энтомологические коробки. Каждый экземпляр содержит этикетку в которой указана следующая информация: дата, название вида на русском и латинском языках, место поимки (страна, область, город, район, координаты GPS), имя энтомолога поймавшего экземпляр.

Рисунок 1. Село Веселовка

В течении 7 месяцев изучения чешуекрылых на территории Восточно – Казахстанской области, были замечены 35 видов из 5 семейств:

1. Семейство Парусники или кавалеры (Papilionidae)

Аполлон обыкновенный (*Parnassius apollo*), Хвостоносец махаон (*Papiliomachaon*), Хвостоносец подалирий (*Iphiclidest podalirius*).

2. Семейство Белянки (Pieridae)

Лимонница (*Gonepteryx rhamni*), Белянка рапсовая (*Pontia edusa*), Боярышница (*Aporia crataegi*), Брюквенница (*Pieris brassicae*), Желтушка луговая (*Colias hyale*), Капустница (*Pieris brassicae*).

3. Семейство Нимфалид (Nymphalidae)

Ленточник камилла (*Limenitis camilla*), Углокрыльница С - белое (*Polygonia C – album*), Перламутровка большая лесная (*Argynnis saphia*), Пестрокрыльница изменчивая (*Araschnia levana*), Репейница (*Vanessa cardui*), Многоцветница чёрно

- рыжая (*Nymphalis xanthomelas*), Дневной павлиний глаз (*Aglais io*), Шашечница диамина (*Melitaea diamina*), Шашечница Авриния (*Euphydryas aurinia*), Перламутровка блестящая (*Issoria lathonia*).

4. Семейство Бархатницы, или Сатириды (*Satyridae*)

Сатир железный (*Hipparchia stalinus*), Воловий глаз (*Maniola jurtina*), Цветочный глазок (*Arhopa hyperantus*), Чернушка теано (*Erebia theano*), Краеглазка печальная (*Lopinga achine*), Дриада (*Minois dryas*), Пестроглазка русская (*Melanargia russiae*), Буроглазка малая (*Lasiommata petropolitana*), Бархатница ликаон (*Нуронепхелеликаон*), Бархатница аретуза (*Arethusana arethusia*), Бархатница бризеида (*Chazara briseis*).

5. Семейство Голубянок (*Lycaenidae*)

Червонец щавеливый (*Lycaena hippothoe*), Голубянка икар (*Polyommatus icarus*), Сенница памфил (*Coenonympha pamphilus*), Червонец огненный (*Lycaena virgaurea*), Зефир березовый (*Thecla betulae*).

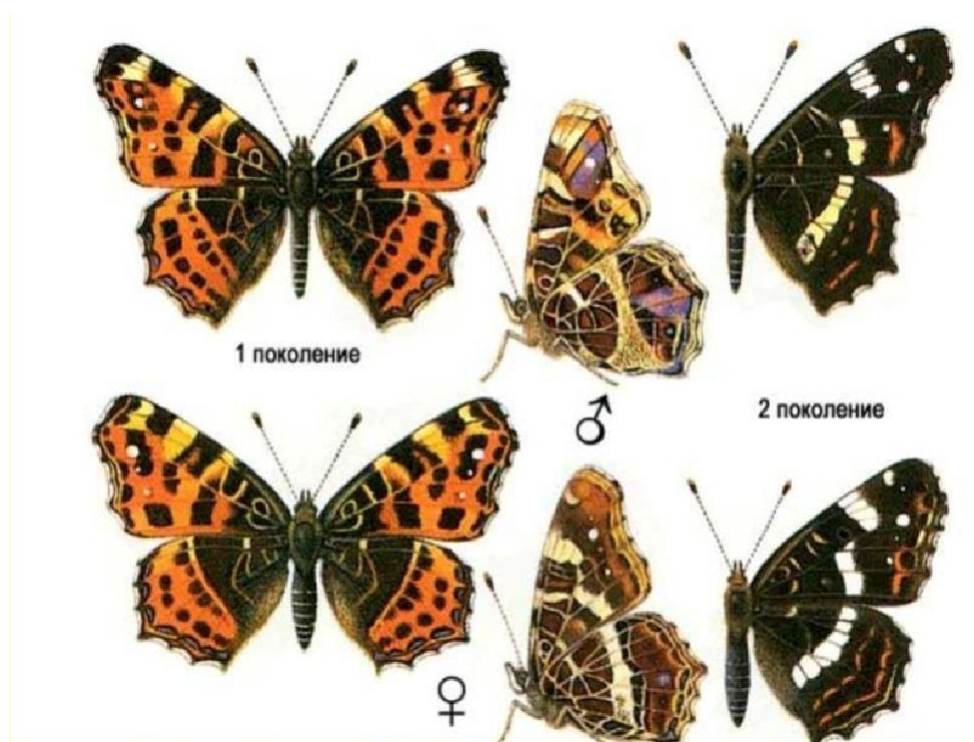

Рисунок 2. Цветовые формы бабочки Пестрокрыльница изменчивая (*Araschnia levana*)

В ходе изучения, также было обнаружено изменение размеров и окраски у чешуекрылых. Сезонный диморфизм - существование у одного вида двух различных по окраске, а иногда и по организации форм, принадлежащих различным поколениям и проявляющихся в зависимости от времени года, в частности, от действия температуры. Примером выраженного сезонного диморфизма является бабочка из семейства Нимфалид (*Nymphalidae*), Пестрокрыльница изменчивая (*Araschnia levana*). Это единственный представитель семейства, который для зимовки выбрал стадию куколки. Такую

же стадию выбрали и Парусники: Аполлон обыкновенный (*Parnassius apollo*) и Поликсена (*Zerynthia polyxena*). Но если на парусников температура не влияет, то на Нимфалид в полной мере. Весной летает бабочка кирпично-красного окраса, а уже летом второе поколение чёрного. Это называется сезонным диморфизмом. Из-за воздействия температуры на куколку происходит изменение окраса бабочки. И неопытному наблюдателю может показаться что это совершенно разные виды. За свою способность менять окраску в зависимости от сезона, она и получила такое причудливое прозвище “бабочка - хамелеон”.

Изменение размеров наблюдалось у Лимонница (*Gonepteryx rhamni*). Весеннее и летнее поколение различались по размерам, что было заметно невооруженным глазом. Возможно, это связано с температурой и погодными условиями в течении лета. Гусеницы этого вида питаются листьями крушины, и неблагоприятные условия могли вызвать раннее окукливание гусениц, что могло сказаться на размерах имаго.

Среди семейства Нимфалид также особый интерес представляет Перламутровка большая лесная (*Argynnis saphia*), а именно форма самки *valesina*. Что является примером внутри видовой изменчивости. Такая форма самки является не часто встречающейся на территории Казахстана.

Рисунок 3. Перламутровка большая лесная (*Argynnis saphia*) ♀

Развивается в одном поколении, имаго летают с середины июня-начала июля до конца августа. Взрослые бабочки живут около 4 недель, ночуют под пологом леса, прикрепившись под листьями. Самка откладывает яйца довольно необычным способом: сначала она садится на ствол дерева, чаще всего сосны, на высоте около 1,5 м над поверхностью земли и откладывает одно яйцо, далее взлетает и усаживается приблизительно на метр выше и откладывает следующее, и так до высоты около 4—4,5 м; ствол самка облетает по спирали,

поэтому яйца могут быть отложены на ствол с любой стороны света. Затем самка перелетает на следующее дерево и повторяет аналогичную операцию; только иногда она откладывает яйца непосредственно на кормовое растение. Общая плодовитость самки — до 100 яиц. Подобный способ яйцекладки описан и из стран Скандинавии. Гусеницы выходят из яйца в конце августа — сентябре, уходят на зимовку на первом или втором возрастах, иногда полностью сформировавшаяся гусеница зимует в оболочке яйца до весны следующего года. Кормовые растения гусениц: яблоня домашняя, яблоня, ежевика, малина, фиалка собачья, фиалка душистая, фиалка Ривиниуса, фиалка. Стадия куколки — около 18—20 дней. Время лёта бабочек: июнь — 2—3 декада, июль, август.

Изучение видового состава и численности чешуекрылых Восточно-Казахстанской области актуально и востребовано, так как нужно узнать какие виды и сколько живут в настоящее время, чтобы можно было сравнить в будущем, видеть, как изменяется численность видов. Большинство видов, занесенных в Красную книгу, восстановились, но появились другие виды, нуждающиеся в наблюдении и даже охране.

Список литературы:

1. Жданко А.Б., Казенас В.Л. Дневные бабочки (Lepidoptera: Papilionoidea, Heteroidea) Казахстана // *Tethys Entomol. Research*. Vol. 11, 2013.- С. 85-152.
2. Жданко А.Б., Казенас В.Л. Бабочки: белянки и голубянки. Животные Казахстана в фотографиях.-// Электронная библиотека А.Б. Шипунова (Интернет).- Алматы: «Нур-Принт», 2013.- 160 с.
3. Казенас В.Л., Жданко А.Б. К биологии *Parnassius Apollonius* // Учен. зап. Казакск. ун-та им. С.М. Кирова, Т. 3.- С. 3-7.
4. К фауне дневных бабочек (Lepidoptera, Rhopalocera) Заилийского Алатау // Биология и фауна насекомых Казахстана. -Алма-Ата, 2010.- С. 136-140.
5. Жданко А.Б. *Agrodiaetus phyllidas* Stgr. и *A. juldusus* (Lepidoptera, Lycaenidae) – новые голубянки для Заилийского Алатау // Проблемы охраны и устойчивого использования биоразнообразия животного мира Казахстана, Мат-лы научн. конф. Алматы, 2005. - 119с.

УДК 377.5

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА У СТУДЕНТОВ ДИЗАЙНЕРОВ ОДЕЖДЫ

Деньгина О.С.

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: o.dengina@mail.ru

В последние годы в стране произошли кардинальные изменения, которые затронули не только граждан, общественные институты, систему управления, экономику, но и культурную среду и систему образования. Динамизм общественных преобразований в государстве требует новой генерации

специалистов другого качества подготовки. Данное положение в полной мере относится и к профессиональной подготовки будущих специалистов в области дизайна одежды.

Fashion-индустрия - это сфера деятельности с высокой конкуренцией, жесткой критикой, особым ритмом работы и быстрой сменой модных тенденций. Дизайнер одежды должен обладать знаниями истории и быть способным к выполнению маркетинговых оценок, знать особенности формирования сезонных коллекций и уметь оценивать конкурентные преимущества, владеть компьютерными программами проектирования, анализировать феерические модели «от кутюр» и приближенные к жизни разработки «прет-а-порте», рекомендации модных журналов и наполнения потребительских рынков. Все это может представлять определенные трудности для человека, не имеющего глубокой профессиональной подготовки, подкрепленной практическим опытом. В связи с этим особую важность приобретают вопросы повышения качества общей и профессиональной подготовки будущих дизайнеров.

Основная задача колледжа заключается в формировании творческой личности специалиста, способного к саморазвитию, самообразованию и инновационной деятельности. Результатом образовательной деятельности является подготовка квалифицированных, конкурентоспособных специалистов, что отвечают современным требованиям, обладают динамической профессиональностью и креативным мышлением. Решение этой задачи невозможна только путем передачи знаний от преподавателя к студенту. Необходимо перевести студента из пассивного потребителя знаний в активного их создателя, который умеет сформулировать идею проекта, проанализировать пути ее решение, определить оптимальный результат и обосновать его правильность [1].

Творчество - это сложное социально-психологическое явление. Чтобы творчество стало присуще конкретному лицу, его необходимо формировать, развивать, стимулировать, а иногда и побудить человека к творчеству. На творчество лица оказывают влияние не только субъективные оценки, целенаправленные действия, но и объективные условия существования. Творчество всегда мотивировано. Мотивационная сфера как движущая сила человеческого поведения, занимает ведущее место в структуре лица. Она предопределяет ее направленность, характер, эмоции, деятельность, социальные роли и установки, влияет практическая на все психологические процессы. Мотив – это не только побуждение к деятельности, но и субъективное основание для ее осуществления. Именно поэтому проблема мотивации творчества является едва ли не одной из самых сложных и самых актуальных проблем психологии творчества, особенно для дизайн-образования [2].

Творческая деятельность обусловлена в основном внутренними силами-желанием – стремлением, страстью или же долгом перед социумом, семьей. Для творческой личности первична именно внутренняя мотивация (самотивация). Здесь важными аспектами кроме творческих способностей есть готовность студента к творческой деятельности, самоорганизация и внешняя оценка

полученных результатов работы [3]. Проблемы развития дизайна и дизайн-образования исследовались различными учеными. Так методологические и гуманитарно-художественные проблемы рассматривались А.И. Генисаретским; значимость проектной культуры и этики дизайнерского творчества представлена в работах В.Ф. Сидоренко; проблему дизайна как средства развития творческих способностей личности поднято А.В. Вишневской [4].

Развитие творческих способностей играет важную роль в профессиональном успехе студентов дизайнеров одежды. Творческий подход к созданию моделей и коллекций позволяет выделиться на рынке и покорить сердца клиентов.

Во-первых, для развития творческих способностей важно постоянно искать вдохновение. Следить за последними модными тенденциями, изучать работы известных дизайнеров, посещать выставки и музеи и экспериментировать. Именно в поиске новых идей и нестандартных решений заключается суть творчества. Изучать историю моды и великих модельеров прошлого, чтобы понять их влияние на современный дизайн. Просматривать книги, фильмы и документальные фильмы о моде, чтобы получать полное представление о разных эпохах моды.

Обращать внимание на детали вокруг себя. Замечать уникальные комбинации цветов, интересный фасон одежды и другие аспекты дизайна, чтобы развить свое чувство стиля и эстетики. Изучать модные показы и анализировать их. Разбираться в деталях каждого образа, рассматривать выбранные ткани, фасоны и аксессуары. Тренировать навыки в рисовании моделей и создании эскизов.

Во-вторых, обучение и практика также играют важную роль в развитии творческих способностей. Общение с другими дизайнерами и обмен опытом. Посещение семинаров и мастер-классов. Участие в конкурсах и проектах, демонстрация своих работ и получение обратной связи помогает найти свой уникальный стиль. Опыт играет ключевую роль в понимании процесса создания моделей и коллекций.

В-третьих, это - саморазвитие. Чтение специализированной литературы, изучение теории дизайна и искусства, использование новых информационных технологий при проектировании швейных изделий. Путешествия и изучение других культур позволяют расширить свой кругозор и найти новые идеи и источники вдохновения.

Эффективные методы обучения помогают студентам раскрыть свой творческий потенциал и подготовиться к будущей профессиональной деятельности. Далее раскроем основные методы развития творческого потенциала.

На занятиях важно использовать проектный подход, где студенты разрабатывают собственные коллекции одежды или индивидуальные изделия. Это дает возможность работать над всеми этапами создания — от идеи до реализации, развивая их креативное мышление, способность к самостоятельной работе и внимание к деталям.

Изучение и экспериментирование с различными тканями, текстурами и отделочными материалами помогает студентам расширить свои знания и находить нестандартные решения. Работа с материалами может включать также создание текстильных узоров, использование нестандартных техник и развитие новых методов работы с тканью.

Важным элементом учебного процесса являются упражнения на развитие воображения, такие как работа с абстрактными формами, создание модных коллажей, выполнение креативных зарисовок или моделирование в виртуальной среде. Эти задания способствуют развитию нестандартного подхода к работе с формой, цветом и фактурой.

Участие в мастер-классах и конкурсах помогает студентам погружаться в реальную профессиональную среду, где они могут обмениваться опытом с экспертами отрасли и получать обратную связь от профессионалов. Это мотивирует их на более глубокое исследование и совершенствование своих навыков.

Коллективная работа также способствует развитию творческих способностей. Обсуждение идей, обмен опытом, совместное решение творческих задач - все это помогает получить новые знания и вдохновение.

Дизайнер одежды должен быть целеустремлённым, иметь чёткие цели, не бояться трудностей и неудач. Быть энергичным, волевым, не стесняющимся саморекламы и не упускающим выгодных знакомств и удачных ситуаций. Только огромная работоспособность, полная самоотдача и одержимость профессией, дополненная пониманием своей миссии, приведут к успеху.

В целом, развитие творческих способностей требует усилий и постоянного труда, но результат того стоит. Важно создавать условия для свободного творческого поиска, где студенты могут экспериментировать, пробовать новые подходы и развивать свои профессиональные компетенции. Студенты дизайнеры одежды, которые постоянно работают над своим развитием, становятся успешными и востребованными специалистами в индустрии моды.

Список литературы:

1. Фицула М.М. Педагогика Высшей школы. [Учебное пособие]. / М.М. Фицула-К.: «Академиздат». - 2006. – 352 с.
2. Степанов А.Н. Основы психологии и педагогики: [учебник]. / А.Н. Степанов, Н. Н. Фицула-К.: «Академиздат» – 2003 – - 504 С.
3. Дичковская И.М. Инновационные педагогические технологии. [Учебное пособие]. / И. М. Дичковская – К.: Академиздат. – 2004. – 352 с.
4. Каминская А.В. Проблемы и перспективы развития дизайн-образования [Текст] / Каминская А. В. // Вестник ЛНУ имени Тараса Шевченко. 2013. - № 10 (269). Ч.И. – С. 25-30.

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АГРОТАЛШЫҚТЫ АУЫЛ
ШАРУАШЫЛЫҒЫНДА ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКА СТРАТЕГИЯСЫНЫҢ
ТИІМДІЛІГІ ЖӘНЕ ЗАЙСАН ӨңІРІНДЕГІ КÜЗДІК БИДАЙ
АУРУЛАРЫНА ҚАРСЫ КÜРЕС ӘДІСТЕРІ**

Ерболат Мадина, Мақсұтова Г.Ө.

Ғылыми жетекші: Шарипханова А.С., б.ғ.к., доцент,
қауымдастырылған профессор
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: madinaerbolat937@gmail.com

Аннотация. Бұл мақалада жасыл экономика принциптерін қолдану арқылы Қазақстанның агроталшықты ауыл шаруашылығын дамыту мен Зайсан өңіріндегі күздік бидай ауруларын алдын алу жолдарын қарастырады. Жасыл экономика принциптері ауыл шаруашылығының тұрақтылығын арттыру, экологиялық таза өнімдерді өндіру, және ресурстарды тиімді пайдалану мақсатында маңызды рөл атқарады. Қазақстанның агроталшықты ауыл шаруашылығында заманауи технологияларды енгізу, топырақтың құнарлылығын сақтау, және су ресурстарын тиімді басқару секілді мәселелер талқыланады. Сонымен қатар, Зайсан өңіріндегі күздік бидай ауруларының себептері, оларды диагностикалау әдістері, және алдын алу шаралары жөнінде мәліметтер ұсынылады. Мақала агрономдар, ғылыми зерттеушілер, және ауыл шаруашылығымен айналысатын кәсіпкерлер үшін пайдалы ақпарат көзін ұсынады.

Кілт сөздер: Жасыл экономика, агроталшықты ауыл шаруашылығы, тұрақты даму, экологиялық таза өнімдер, топырақ құнарлылығы, су ресурстары.

Қазақстанның ауыл шаруашылығы саласы ел экономикасының маңызды компоненті болып табылады. Ауыл шаруашылығының тиімділігі, халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсарту, азық-түлік қауіпсіздігі және экологиялық тепе-теңдіктің сақталуы үшін агроталшықы (агрономиялық талшық) секторын дамыту маңызды. Заманауи экологиялық проблемалар мен климат өзгерістеріне жауап ретінде, жасыл экономика стратегиясы еліміздің аграрлық дамуын жаңа бағытта жүргізуді талап етеді [1].

Жасыл экономика стратегиясының мәні. Жасыл экономика – бұл экономикалық өсуді экологиялық тұрақтылықпен ұштастыруды көздейтін концепция. Бұл стратегия, ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіргенде, экологиялық ресурстарды тиімді қолдануды, қалдықты азайтуды, жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды, және өндіріс процестері мен әдістерін модернизациялауды қамтиды.

Зайсан өңірі мен жасыл экономика стратегиясының негізгі аспектілері:

1. Ауыл шаруашылығы:

- Зайсан өңірінде ауыл шаруашылығын экологиялық тұрғыдан жетілдіру. Мысалы, органикалық егіншілік жүйелерін енгізу, ауылшаруашылық дақылдарын өсіруде су ресурстарын тиімді пайдалану [2].

- Күздік бидай мен басқа да дәнді дақылдарды өсіру кезінде экологиялық таза технологияларды қолдану.

2. Су ресурстары:

- Суару жүйелерінің тиімділігін арттыру. Су ресурстарын сақтау үшін жаңартылған технологияларды қолдану, су мелиорациясы және топырақты қорғау.

- Табиғат пайдалану мен суды пайдаланудың тиімді жолдарын іздеу, әсіресе климат өзгерісінің әсерінен туындайтын қысымдарды жеңілдету.

3. Экология:

- Зайсан өңірінің экологиялық жағдайын жақсарту, табиғи ресурстарды қорғау. Ландшафттарды қалпына келтіру, биоалуантүрлілікті сақтау.

- Жергілікті экосистемаларды қолдау, яғни ормандарды, суландыру жүйелерін қорғау және табиғи аумақтарды сақтау.

4. Энергетика:

- Жасыл энергия көздерін дамыту. Мысалы, күн және жел энергиясы жобалары, бұл өңірде жаңартылатын энергия көздерін дамыту үшін үлкен әлеует бар.

- Энергияны тиімді пайдалану мен энергия үнемдеу технологияларын енгізу.

5. Әлеуметтік дамуы:

- Халықты жасыл экономика мәселелері бойынша ақпараттандыру, және оларды экологиялық сана мен жауапкершілікке тәрбиелеу.

- Жасыл жұмыстар мен жобаларды дамыту арқылы жаңа жұмыс орындарын құру [3].

Зайсан өңірінің жасыл экономика стратегиясы экологиялық мәселелерді шешумен қатар, экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету, жергілікті халықтың әл-ауқатын арттыруға бағытталған. Бұл стратегияның тиімді іске асырылуы жергілікті табиғи байлықтарды сақтау және болашақ ұрпақтарға мұраға қалдыру үшін маңызды.

Қазақстанда агроталшықты ауыл шаруашылығында жасыл экономиканың тиімділігі:

- Топырақ құнарлылығын сақтау және жақсарту;
- Су ресурстарын тиімді пайдалану;
- Пестицидтер мен химиялық тыңайтқыштарды азайту;
- Органикалық өнім өндірісін дамыту.

Агроталшықты ауыл шаруашылығында тиімді әдістер. Агроталшықты ауыл шаруашылығында пайдаланылатын негізгі әдістер:

- Интенсивті ауыл шаруашылығы: жаңа сорттарды, заманауи агротехнологияларды пайдалану;

- Тұрақты ауыл шаруашылығы: биологиялық әртүрлілікті сақтау, жерді тиімді пайдалану;

- Инновациялық тәсілдер: тыңайтқыштар мен қорғайтын құралдардың интеграциясы[4].

Зайсан өңірі Қазақстанның Шығыс Қазақстан облысында орналасқан. Бұл өңірдің ауыл шаруашылығы, соның ішінде күздік бидай егісі үшін маңызды. Күздік бидай - қазақстандық фермерлер арасында кең таралған дәнді дақылдардың бірі.

Зайсан өңірінде күздік бидайының өсіруі жергілікті климаттық жағдайларға, топырақтың құрамына және суармалы егіншілікке байланысты. Күздік бидай күзде егілетіндіктен, оның өсуі мен дамуына заманауи агротехникалық әдістер, тыңайтқыштар мен зиянкестермен күрес шаралары маңызды рөл атқарады[5].

Күздік бидайдың артықшылығы - ол жыл бойы өсіп, жазда пісіп жетілуі, сонымен қатар топырақта ылғалды сақтап, эрозияны болдырмауда көмектеседі. Зайсанның климаттық жағдайында күздік бидайды өсіру оның өнімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында, күздік бидайдың өндірілуі мен сапасын арттыру бағытында мемлекет тарапынан әртүрлі бағдарламалар мен қолдаулар жүзеге асырылуда.

Зайсан өңіріндегі күздік бидай аурулары. Зайсан өңірі - күздік бидай өсіруге қолайлы аймақ, бірақ сонымен қатар оның ауруларынан да зардап шегеді. Зайсан өңіріндегі күздік бидай егістігінде кездесетін аурулар ауыл шаруашылығына елеулі шығын әкелуі мүмкін. Күздік бидай өндірісінде кездесетін негізгі аурулар:

1. Сарғылт жапырақ ауруы (*Yellow rust*): Бұл ауру бидай жапырақтарында сарғыш түстер мен дақтардың пайда болуына себепші болады. Аурудың таралуы дымқыл ауа райында жеделдетіледі.

2. Бидай септориозы (*Septoria*) ауруы: Бидай жапырақтарының зақымдалуына әкеледі, жапырақтарда сұр немесе қоңыр дақтар пайда болады. Бұл ауру егістіктің өнімін төмендетуі мүмкін.

3. Фузариоз (*Fusarium*) ауруы: Бидайдың тамырлары мен сабақтарына әсер етеді, нәтижесінде өсімдік әлсірейді. Бұл аурудың белгілері — тамырлардың шірігі мен сабақтардың бұзылуы, бидайдың сапасына әсер етеді.

4. Қара бидай (*Black stem rust*): Бидайдың жапырақтарында қара дақтардың пайда болуына себеп болады. Аурудың әсерінен құрыштылық төмендеп, өнімділік азаяды.

5. Тамыр шірігі (*Root rot*): Топырақта ылғалдың көп болуы және ауа жетіспеушілігі нәтижесінде пайда болады. Бұл ауру тамырлардың шіруіне себепкер болады [6].

Зайсан өңіріндегі күздік бидай ауруларына қарсы күрес әдістері. Зайсан өңірінде күздік бидай жиі ауруларға ұшырайды, бұл өндірістің төмендеуіне әкеледі. Аурулармен күресу үшін мынадай әдістер қолданылуы мүмкін:

1. Агротехникалық шаралар:

- Ауыспалы егіс: Бидай мен басқа да дақылдарды алмастыру арқылы топырақтың ауру қоздырғыштары мен зиянкестердің санын азайту.

- Топырақты жақсарту: Органикалық тыңайтқыштар қолдану, топырақтың құнарлылығын арттыру.

2. Генетикалық әдістер:

- Ауруларға төзімді сорттарды шығару. Зайсан өңіріне тән климаттық және топырақ жағдайларына бейімделген сорттарды таңдау.

3. Химиялық қорғау:

- Пестицидтердің тиімді және қауіпсіз түрлерін қолдану. Ауруларды анықтаған кезде уақтылы химиялық емдеу жүргізу.

4. Биологиялық әдістер:

- Табиғи жауларды пайдалану: бактериялар, грибтер немесе жәндіктер, олар ауру қоздырғыштарына қарсы күресте тиімді болуы мүмкін.

5. Ақпараттық технологиялар:

- Деректер жинау үшін мобильді қосымшалар мен датчиктерді пайдалану арқылы аурулардың уақытында анықталуын және мониторингін қамтамасыз ету [7].

Қорытынды.

Зерттеу барысында Қазақстанның агроталшықты ауыл шаруашылығында жасыл экономика стратегиясының енгізілуі экологиялық, экономикалық және әлеуметтік тиімділіктерді қамтамасыз етуі қажеттілігі анықталды. Жасыл экономика концепциясы ауыл шаруашылығы өндірісінің ресурстарды ұтымды пайдалануға, экологиялық теңгерімді сақтауға, сондай-ақ ауыл шаруашылығы өнімдерінің сапасын жақсартуға ықпал етеді. Бұл ретте, табиғи ресурстарды қорғау және жерді тиімді пайдалану ауыл шаруашылығының тұрақты дамуы үшін маңызды фактор болып табылады [8].

Зайсан өңіріндегі күздік бидай ауруларына қарсы күрес әдістері талданды. Ауруларды алдын алу және бақылау бойынша агротехникалық шаралар, химиялық және биологиялық тәсілдер, сондай-ақ бидай сорттарын селекциялау арқылы ауруларға төзімділігін арттыру маңызды рөл атқарады. Ауыл шаруашылығы өндірісінде кешенді тәсілдерді қолдану, соның ішінде интеграцияланған зиянкестермен күрес, аурулардың пайда болуын азайтуға және өнімділікті арттыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері ауыл шаруашылығында инновациялық технологияларды енгізу, агрономиялық білімінің деңгейін арттыру, жергілікті фермерлерді оқыту және ақпараттық жүйелерді дамыту сияқты шаралардың қажеттілігін көрсетті. Мұның барлығы Қазақстандағы агроталшықты ауыл шаруашылығының бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және ауыл тұрғындарының өмір сүру деңгейін көтеруге септігін тигізеді [9].

Сондықтан, жасыл экономика стратегиясын тиімді жүзеге асыру және Зайсан өңіріндегі бидай ауруларына қарсы күрес әдістерін жетілдіру ауыл

шаруашылығының тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін маңызды бағыт болып табылады.

Қазақстанның агроталшықты ауыл шаруашылығы жасыл экономика стратегиясының ережелерін қолдану арқылы өз дамуының жаңа кезеңіне аяқ басуда. Бұл тек экологиялық тиімділікті ғана емес, сонымен қатар экономикалық өсімді қамтамасыз етеді. Зайсан өңіріндегі күздік бидай ауруларына қарсы күрес әдістерінің тиімділігі агрономиялық зерттеулермен, заманауи технологиялармен және фермерлердің білім деңгейімен тығыз байланысты. Болашақта бұл бағыттарда ғылыми зерттеулер мен тәжірибе алмасуды одан әрі дамыту қажет [10].

Бұл мақалада Қазақстандағы агроталшықты ауыл шаруашылығында жасыл экономика стратегиясының маңызы мен Зайсан өңіріндегі күздік бидай ауруларына қарсы күрес әдістерінің тиімділігі қарастырылды. Фермерлер мен ауыл шаруашылығы мамандары үшін мұндай ақпарат ауыл шаруашылығын одан әрі дамытуда маңызды рөл атқарады.

Әдебиеттер тізімі

1. Тоқтарбаев, С. (2016). "Жасыл экономика: Қазақстандағы ауыл шаруашылығының дамуы." Агроинженерия журналы, 2(3), 15-22.
2. Сәтбаев, М., & Қаржауов, Н. (2018). "Агроөнеркәсіптік кешендегі жасыл технологиялар." Қазақстан Республикасының аграрлық экономикасы журналы, 4(1), 45-50.
3. Есенова, Б. (2019). "Зайсан өңіріндегі бидай аурулары және олармен күрес әдістері." Ауыл шаруашылығы ғылымдары конференциясының материалдары, 136-140.
4. Көшербаев, А. (2020). "Агросистема: Жасыл экономикаға көшу." Аграрлық зерттеулер журналы, 6(2), 29-35.
5. Мұхтарова, Л. (2021). "Агроэкология негіздері мен жасыл өнімдерді өндірудегі тәжірибелер." Экономика және экология журналы, 3(5), 112-119.
6. Нұрланбекова, Р. (2022). "Күздік бидайдың аурулары: Патогендер және олармен күресу әдістері." Фитопатология журналы, 7(1), 25-33.
7. Тұрлыбеков, Д. (2023). "Жасыл экономика стратегиясының ауыл шаруашылығына ықпалы." Халықаралық аграрлық зерттеулер журналы, 9(2), 88-95.
8. Смагулова, Г. (2023). "Зайсан өңіріндегі күздік бидайға әсер ететін аурулар және олардың алдын алу." Мемлекеттік ғылыми зерттеу институтының жарияланымдары, 45-50 б.
9. Калиев, А., & Жұмабекова, А. (2023). "Қазақстандағы агроталшықтық ауыл шаруашылығында жасыл технологиялардың рөлі." Аграрлық инновациялар журналы, 1(1), 14-22.
10. Досмұхамбетов, Ж. (2023). "Бидай аурулары және бактериялық инфекцияларға қарсы күрес." Ауыл шаруашылығы ғылымдары бойынша ғылыми еңбек жинағы, 201-210 б.

**КОЛЛЕДЖ ЖАҒДАЙЫНДА 15-18 ЖАСТАҒЫ
ДЗЮДОШЫЛАРДЫҢ АРНАЙЫ ҚУАТЫ ДАЙЫНДЫҒЫН
ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ**

Есеналиев А.А., Дене шынықтыру және спорт білім беру
бағдарламасының 2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Шанкулов Е.Т., Мәдениет, спорт және бастапқы
әскери дайындық кафедрасының PhD докторы
Өскемен қ., Қазақстан

Дзюдо-бұл дене шынықтырудың жоғары деңгейін қажет ететін спорт түрі, мұнда арнайы күш жаттығулары шешуші рөл атқарады. Жарыстағы жетістік тек техникалық шеберлікке ғана емес, сонымен қатар жеткілікті күш, төзімділік және жарылғыш қуат деңгейіне де байланысты. Бұл мақалада спортшылардың жас ерекшеліктерін және спорттық базаның шектеулерін ескере отырып, колледж жағдайында 15-18 жас аралығындағы дзюдошылардың арнайы күш дайындығын ұйымдастыру әдістемесі ұсынылған.

Жас тобының ерекшеліктері (15-18 жас):

Бұл жаста дененің қарқынды өсуі мен дамуы жүреді, сондықтан жаттығу процесі қалпына келтіру мүмкіндіктерін ескере отырып, қатаң мөлшерде және мұқият жоспарланған болуы керек. Шамадан тыс жаттығулар мен жарақаттардың алдын алу маңызды. Спортшылар дзюдода базалық дағдыларды қалыптастырды, сондықтан арнайы күш жаттығулары тиімді күресу үшін қажетті нақты күш қасиеттерін жақсартуға бағытталуы керек.

Арнайы күш жаттығуларының мақсаттары:

Тиімді лақтыру және түсіру үшін жарылғыш күштің дамуы.

Позицияны ұстап тұру және ауырсыну мен тұншығу әдістерін жүргізу үшін максималды күшті арттыру.

Жарыс бойы күрестің жоғары қарқындылығын сақтау үшін күш төзімділігін арттыру.

Денені тұрақтандыру және тепе-теңдікті жақсарту үшін өзек күшін дамыту.

Жарақаттанудың алдын алу үшін байлам-буын аппаратын нығайту.

Оқу процесін құру принциптері:

Жаттығулардың мамандануы: дзюдо ерекшеліктеріне мүмкіндігінше жақын жаттығуларды таңдау. Бұған аяқтың, магистральдың, иық белдеуінің және қолдың күшін дамытуға арналған жаттығулар кіреді [1].

Көп буынды жаттығулар: жаттығу жоспарына жалпы күшті тиімді дамытатын және мамандандырылған жаттығуларда күштің өсуіне ықпал ететін көп буынды жаттығуларды (скват, өкпе, өлі көтеру, стендтік пресс, тарту) қосу.

Плиметриялық жаттығулар: жарылғыш күшті дамытатын жаттығуларды қолдану (тереңдікке секіру, серіппелі платформаларда секіру, салмақпен секіру).

Изометриялық жаттығулар: статикалық бұлшықет кернеуіне арналған

жаттығулар (позаны ұстап тұру, салмақты ұстап тұру).

Жеке тәсіл: спортшылардың жеке ерекшеліктерін, олардың дайындық деңгейін, жас ерекшеліктерін және мүмкін болатын шектеулерді ескеру.

Жүктемені біртіндеп арттыру: күш көрсеткіштерін біртіндеп жақсарту мақсатында жаттығу жүктемелерін жүйелі түрде арттыру [2].

Кесте 1.

Аптаның күні	Жаттығу түрі	Негізгі жаттығулар	Қайталанулар/ жинақтар саны	Ескертпелер
дүйсенбі	Қуат	Штангамен еңкею, өлі көтеру, стендтік пресс	8-12 қайталаудың 3 жиынтығы	Орындау техникасына баса назар аудару, салмақты біртіндеп арттыру
сейсенбі	Күш + Плиометрия	Гантельді соққылар, тереңдікке секіру, платформаға секіру	10-15 қайталаудың 3 жиынтығы (плиометрия 5-8 қайталаудың 3 жиынтығы)	Секіру техникасын, жұмсақ қонуды бақылау
сәрсенбі	Арнайы қуат	Қолға тіреуде денені көтеру, ілулі тұрғанда аяқты көтеру, салмақпен бір аяқпен тепе-теңдікті сақтау	3 жиынтық максимум. қайталау саны	Негізгі күшті дамытыңыз, тепе-теңдікті және тұрақтылықты жақсартыңыз
бейсенбі	Демалыс немесе жеңіл белсенділік	Созылу, жеңіл жүгіру, жүзу	-	Қалпына келтіру
жұма	Күш + икемділік	Бүгілген штанга қатарлары, гантель бицепстері, арқа және аяқ бұлшықеттерін созу	8-12 қайталаудың 3 жиынтығы	Жарақаттанудың алдын алу үшін арқа мен қолдың күші мен икемділігін дамыту
сенбі	Ерекше күш + функционалдық жаттығулар	Серіктеспен лақтыруға еліктеу	3 жиынтық максимум. қайталау саны	Бәсекелестікке жақын жағдайларда

		(ауырсынусыз), тепе-теңдік және үйлестіру жаттығулары, дәрілік доп лақтыру		техника мен күшті дамыту
жексенбі	Релаксация немесе белсенді демалыс	Жеңіл серуендеу, велосипедпен жүру	-	Толық қалпына келтіру

Кестедегі ескертулер:

• **Қайталанулар/жинақтар саны:**Бұл дзюдошының жеке мүмкіндіктері мен дайындық деңгейіне байланысты реттеуге болатын ұсынылатын мәндер.

• **Жүктеменің біртіндеп артуы:**салмақтардың салмағын, қайталаулар мен жиынтықтардың санын шамадан тыс жаттығуларды болдырмай, біртіндеп көбейту керек.

• **Техника:**Жарақат алмау үшін жаттығудың дұрыс техникасына ерекше назар аудару керек.

• **Жеке тәсіл:**Жаттығу бағдарламасы әрбір дзюдошының күшті және әлсіз жақтарын ескере отырып, оның жеке ерекшеліктеріне бейімделуі керек.

• **Әртүрлі жаттығулар:**Бірыңғайлықты болдырмау және жаттығуларға қызығушылықты сақтау үшін жаттығуларды мезгіл-мезгіл өзгерту ұсынылады.

• **Денсаулықты бақылау:**Дзюдошылардың әл-ауқатын қадағалап, қажет болған жағдайда жаттығу процесін реттеу маңызды.

• **Арнайы жабдық:**Қажетті жабдық болмаса, жаттығуларды импровизацияланған құралдарды немесе дене салмағына арналған жаттығуларды қолдану арқылы өзгертуге болады.

Нақты бағдарламаны спортшылардың жеке ерекшеліктерін және қолда бар құрал-жабдықтарды ескере отырып, жаттықтырушы әзірлеуі керек [3]. Прогрессті үнемі бақылау және жоспарды түзету – табыстың кілті.

Бақылау және бағалау: жаттығу процесін түзету үшін спортшылардың күш көрсеткіштерін үнемі бақылау (максималды күш, жарылғыш күш, күш төзімділігін сынау).

Қалпына келтіру: шамадан тыс жаттығулардың алдын алу үшін жаттығулар арасында міндетті түрде демалу және қалпына келтіру.

Жаттығудың шамамен құрылымы:

Жылыту: жалпы даму жаттығулары, жеңіл жүгіру, созылу.

Негізгі бөлім: көп буынды жаттығулар (3-4 жаттығулар), плиометриялық жаттығулар (2-3 жаттығулар), арнайы дзюдо жаттығулары (2-3 жаттығулар), изометриялық жаттығулар.

Қорытынды: Колледж жағдайында 15-18 жас аралығындағы дзюдошылардың тиімді арнайы күш дайындығы жүйелі тәсілді, спортшылардың жас ерекшеліктері мен жеке сипаттамаларын ескеруді талап етеді. Қол жетімді

жабдықты қолдана отырып, жаттығу процесін сауатты жоспарлау және нәтижелерді бақылау дене шынықтырудың оңтайлы деңгейіне қол жеткізуге және спортшылардың спорттық көрсеткіштерін арттыруға мүмкіндік береді. Шамадан тыс жаттығулар мен жарақаттардың алдын алу туралы есте ұстаған жөн.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. «Победа в партере: обучение и техника для бойцов дзюдо и ММА», Анн-Мария Де Марс и Джеймс Педро-старший. 1.
2. «Методы броска Кодокан Дзюдо», Тоширо Дайго. 1.
3. «Дзюдо на свободе: основные методы броска и борьбы для мастеров боевых искусств среднего и продвинутого уровня», Нил Оленкамп. 1

ӘОЖ7.7.08

КОЛЛЕДЖ ЖАҒДАЙЫНДА 15-18 ЖАСТАҒЫ ДЗЮДОШЫЛАРДЫҢ АРНАЙЫ ҚУАТЫ ДАЙЫНДЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ЖОЛДАРЫ

Есеналиев А.А., Дене шынықтыру және спорт білім беру
бағдарламасының 2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Шанкулов Е.Т., Мәдениет, спорт және бастапқы
әскери дайындық кафедрасының PhD докторы
Өскемен қ., Қазақстан

Зерттеудің өзектілігі. Спортты дамытудың қазіргі деңгейі көпжылдық оқу-жаттығу процесінің әртүрлі кезеңдерінде дзюдошыларды даярлау сапасына жоғары талаптар қояды. Жекпе-жектер спортшылардан бұлшықет күш-жігерін және оларды тез өзгертін ортада көрсете білуді талап ететін техникалық-тактикалық әрекеттердің жоғары қарқындылығымен сипатталады.

Зерттеудің мақсаты-15-18 жас аралығындағы дзюдошылардың оқу-жаттығу процесінде арнайы дене шынықтыру дайындығының педагогикалық жүйесінің ғылыми-әдістемелік негіздемесі.

Зерттеу нысаны- колледж жағдайында 15-18 жас аралығындағы дзюдошыларды спорттық даярлау процесі.

Зерттеу пәні- колледж жағдайында 15-18 жастағы дзюдошылардың арнайы дене шынықтыруын ынталандыратын қалыптастырудың инновациялық теориялық-әдістемелік тұжырымдамасы.

Зерттеу гипотезасы. Микроциклдегі арнайы дене шынықтыру құралдарын олардың физиологиялық әсерінің бағыты мен қарқындылығын, сондай-ақ жылдамдыққа төзімділік пен күш қабілеттерін дамытуға бағытталған педагогикалық әсерлерді ескере отырып реттеу 15-18 жастағы дзюдошылардың спорттық дайындығының тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді деп болжануда.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы дзюдошылардың оқу-жаттығу қызметі

процесінде арнайы дене шынықтырудың инновациялық әдістемесінің теориялық, әдістемелік және ұйымдастырушылық негіздемесінен тұрады.

Жаңалықтың негізгі элементтері: 15-18 жас аралығындағы дзюдошылардың денесіне физиологиялық әсердің бағыты мен қарқындылығы, бірақ арнайы жаттығулардың классификациясы негізінде оқу-жаттығу сабақтарын құрудың бұрын белгілі емес ұйымдастырушылық-педагогикалық алгоритмдері; 15-18 жас аралығындағы дзюдошылар орындайтын арнайы жаттығулар кешендерінің шұғыл жаттығу әсерлерінің сандық мәндерін анықтаудың жаңа әдісі;

1 15-18 жастағы дзюдошыларда анаэробты және анаэробты-аэробты бағыттағы жүктемелерді энергиямен қамтамасыз ету тетіктерінің функционалдық мүмкіндіктерін нақтылау; айналмалы жаттығу мазмұнын тереңдетіп мамандандыру арқылы күш қабілеттерін ынталандырылатын дамыту әдістемесі.

Орындалған диссертациялық зерттеудің практикалық маңыздылығы мынада: алынған нәтижелер негізінде дзюдо бойынша жаттықтырушы-оқытушылар үшін оқу-жаттығу процесінде спортшылардың денесіне физиологиялық әсер ету бағыты мен қарқындылығына байланысты арнайы жаттығулар кешендерін пайдалану бойынша ұсыныстар әзірленді.

Арнайы дене шынықтыру дайындығын ұйымдастыру мен әдістемесінің бұл нысаны 15-18 жастағы дзюдошылардың жалпы және арнайы дене шынықтыру дайындығының деңгейін едәуір арттыруға мүмкіндік береді, бұл жоғары спорттық нәтижелерге қол жеткізудің қажетті шарты болып табылады.

Әзірленген ұсынымдар оқу-жаттығу процесінде пайдалану үшін дзюдо бойынша жаттықтырушы-оқытушыларға арналған

1. Спорттық дайындықтың әртүрлі циклдарында дзюдошылардың денесіне физиологиялық әсердің бағыты мен қарқындылығы бойынша арнайы жаттығуларды реттеу арқылы алынған шұғыл жаттығу әсерін бағалау негізінде оқу-жаттығу процесін құру оқу-жаттығу процесінің тиімділігін және бәсекелестік қызметтің тиімділігін едәуір арттыруға мүмкіндік береді.

2. Бәсекелестік жағдайда негізгі жүктемені көтеретін жекелеген бұлшықет топтарына жергілікті физиологиялық әсер етуді көздейтін күштік дайындық құралдарын шоғырландырылған қолдану дзюдошылардың дене шынықтыру деңгейін едәуір арттыруға мүмкіндік береді.

3. Арнайы жаттығуларды жіктеу негізінде оқу-жаттығу сабақтарын құру алгоритмі 15-18 жас аралығындағы жас дзюдошылардың арнайы төзімділігі мен күш қабілеттерін арттыруға ықпал етеді.

Зерттеу нәтижелері мен оларды талдау 15-18 жастағы дзюдошыларды даярлау макроциклінде оқу-жаттығу процесінің тиімділігін арттыру бойынша практикалық ұсыныстарды ұсынуға мүмкіндік береді:

1. Оқу-жаттығу процесінде дзюдошылардың денесіне физиологиялық әсердің бағыты мен қарқындылығы бойынша жіктелген арнайы жаттығуларды қолдану оның тиімділігін арттырады.

Бұл жіктеу жаттықтырушыларға жаттығу сабағын жоспарлау мәселесін

шешуге мүмкіндік береді, онда әдетте спортшылардың денесіне физиологиялық әсер етудің әртүрлі бағыттарындағы жаттығулар қолданылады. Бұл жағдайда жаттығуларды қолданудан оң нәтиже алатындай етіп ауыстырған жөн.

Мұны істеу үшін, егер жаттығу сабағына қосылса, оң өзара әрекеттесу пайда болатынын білу қажет:

А) басында алактатты анаэробты, содан кейін анаэробты гликолитикалық жаттығулар;

Б) басында алактатты анаэробты, содан кейін аэробты жаттығулар;

В) басында анаэробты гликолитикалық (аз мөлшерде), содан кейін аэробты.

2. Арнайы дене шынықтыру дайындығының әзірленген және эксперименталды түрде тексерілген кешенді әдістемесі күш дайындығының көрсеткіштерін едәуір жақсартуға мүмкіндік береді.

Кешенді әдістеме бір оқу-жаттығу сабағында жоғары қарқынды арнайы жаттығуларды және жаттығудың соңында - күш жаттығуларын дәйекті қолдануға негізделген. Бұл күш жаттығуларының мәні-дзюдошылар бір сабақта барлық қол жетімді құралдармен әрекет етеді және дененің бір бөлігінің бұлшықет топтарына әртүрлі әдістерді қолданады. Сонымен қатар, арнайы жаттығуларды орындау кезінде негізгі жүктемені көтеретін бұлшықет топтары күшке ұшырайды - иық экстензорлары, жіліншік экстензорлары, жамбас экстензорлары, дененің экстензорлары мен иілгіштері және т. б.

Күш әсері ол бағытталған бұлшықеттердің толық Жергілікті шаршауына дейін болады. Дененің бір бөлігінің бұлшықет топтары аптасына бір рет қана жаппай күшке ұшырады. Апталық микроциклді жоспарлауда жаттығу әсерлерін қолданудың келесі кезектілігі ұсынылуы мүмкін: дүйсенбі - артқы иілгіштер мен экстензорларға; сейсенбі - экстензорлар мен иық иілгіштеріне; сәрсенбі - айналмалы жаттығулар; бейсенбі - жіліншік пен жамбас экстензорларына; жұма - іш бұлшықеттеріне; сенбі - акробатикалық дайындық; жексенбі - демалыс.

3. Дзюдошыларды даярлауда жалпы дене шынықтыру даярлығының үлесін 15-18 жыл арттырған жөн. Бүкіл макроцикл үшін ол орта есеппен арнайы дайындықтың үлесінен асып кетуі керек.

Макроциклдегі жалпы және арнайы дайындықтың біз ұсынатын арақатынасы сәйкесінше 52% және 48% 15-18 жас аралығындағы дзюдошылардың оқу-жаттығу процесінде қолайлы деп санауға болады.

4. 15-18 жастағы дзюдошыларды арнайы даярлауда алактатты анаэробты және аралас (аэробты-анаэробты) бағыттағы жүктемелердің үлесін арттыру қажет.

Біздің эксперименттің нәтижелері көрсеткендей, сіз 15-18 жастағы дзюдошыларды даярлау макроцикліндегі әртүрлі бағыттағы жүктемелердің келесі қатынасына назар аудара аласыз:

- алактатты-анаэробты бағыттағы жүктемелер-13-ке дейін %;
- аэробты-анаэробты бағыттағы жүктемелер-33% дейін; - аэробты бағыттағы жүктемелер-54 % дейін.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Акопян А. О. Технические средства и методы управления тренировочным процессом // Спортивная борьба. М., 1977. - С. 22-33.
2. Акопян А. О., Новиков А. А. Анализ-синтез спортивной деятельности как основа фактор совершенствования методики тренировки // Научные труды ВНИИФК за 1995 г.-Т.1.-М., 1996.-С. 21 -31.
3. Акопян А. О. и др. Скоростно-силовая подготовка в видах спортивных единоборств / А. О. Акопян, В. А. Панков, С. А. Астахов. М.: Сов. спорт, 2003.- 48 с.
4. Акопян А. О., Сапунов Г. А. Методика подготовки борцов классического стиля к крупнейшим соревнованиям. М.: ВНИИФК, 1989.-32 с.
5. Алиханов И. И. К вопросу о становлении технико-тактического мастерства борцов и связь его со структурой учебно-тренировочного процесса в возрастном аспекте. Тбилиси: ГрузГИФК, 1982.- С. 65 - 68.

ӘОЖ 622.8:553

АҚЖАЛ АЛТЫН КЕН ОРНЫНЫҢ ГЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Зекен Х.Т., «БВ01506-География» ББ 2-курс студенті
Абдуғалиева Г.Ю., техника ғылымдарының докторы, профессор
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: g_11102@mail.ru

Пайдалы қазбалар кенорнын игеру ең қауіпті және негізгі қаражатты көп қажет ететін өндіріс саласының бірі болып саналады. Пайдалы қазбаларды қауіпсіз әрі тиімді игеру, ең алдымен, кенорнын кен геологиялық жағдайларын білу және оларды қазу жұмыстарын жүргізу кезінде ескеруге байланысты [1].

Алтын өндіретін тау-кен кәсіпорны – тау кен өндірісі саласының бірі. Алтын өндіру кеніштерінің тәжірибесі қазіргі уақытта жерасты тау кен жұмыстырын жүргізудің зиянды және қауіпті факторларының кеншілердің денсаулығы мен өміріне әсері тау-кен жұмыстарының тереңдігінің өсуіне байланысты ерекше күшейе түсуін көрсетеді.

Сондықтан, пайдалы қазбалар кенорнының тау-кен-геологиялық факторларының ерекшеліктерін білу және оларды қазу жұмыстары кезінде ескеру алтын кенорнын тиімді әрі қауіпсіз игерудің басты шарты болып табылады.

Ақжал алтын кен орны Абай облысының Жарма ауданында, Қалбатау ауданының орталығынан оңтүстікке қарай 25 км және Жаңғызтөбе теміржол станциясынан шығысқа қарай 23 км жерде орналасқан [2].

Алтын өндіру нысаны ретінде Ақжал кеніші 1958 жылға дейін болған, алайда рентабельділіктің төмендеуіне байланысты кенорнына өнеркәсіптік

объект ретінде қызығушылық жойылған. 1909-1958 жылдар аралығында 545,3 мың тонна кен өндірілді, құрамында 5982,7 кг алтын бар, кеннің орташа мөлшері 10,97 г/т құрады. Кейбір денелерді өңдеу 200 м немесе одан да көп тереңдікке дейін жүргізілді.

2011-2013 жылдары бастапқы кендердің перспективалы кенорындарын анықтау мақсатында кенорнында барлау жұмыстары жалғастырылды. Кенорнында жүргізілген жұмыстардың қорытындысы бойынша кенорнының Орталық учаскесінің құрылымында өзекті позицияны алатын тік аймақ үлкен қызығушылық тудырады. Тік аймақтың бастапқы кендерінің қорлары мынадай мөлшерде бекітілді: кен – 596,4 мың тонна, алтын-3210 кг және жерасты тәсілімен тәжірибелік-өнеркәсіптік өндірумен бағалау жұмыстарына тартылды.

Ақжал кенорнының құрылымдары 6,2 км² аумақты алып жатыр. Жоспарда кенорнының кенді жарықшақ жарылыстарының даму учаскесі ені 4,5 км – ге дейін, шығыс бөлігінде ені 2 км-ге дейін, ал батысында-0,8 км-ге дейін созылған. 1 суретте Ақжал кенорнының геологиялық картасы берілген.

1-сурет – Ақжал кен орнының геологиялық картасы.

Кенорнының орталық бөлігіндегі тау жыныстарының кеңеюі, әдетте, олар тік жатқан кезде суб-ендік болып табылады. Тау жыныстарының түсу бұрыштары кен орнының оңтүстік бөлігінде оңтүстікке қарай тік (80-85°), ал солтүстік бөлігінде солтүстікке (80-85°) тік.

Кенді бөлудің басым бөлігі кремнийлі (көміртекті-кремнийлі) және көміртекті-карбонатты-кремнийлі жыныстардан, сондай-ақ вулкандық - микттік (гравелиттер, құмтастар) және құрамы жағынан базальттарға немесе андезибазальттарға жақын ұсақ және орташа кластикалық туфогендік жыныстардан тұрады.

Орталық учаске шегінде жарылғыш бұзылулар көкжиекке қарай еңкейту бұрышы бойынша үш топқа бөлінді:

- 1 топ – субвертикальды (60-90°көлбеу бұрышы);
- 2 топ – көлбеу (көлбеу бұрышы 20-59°);
- 3 топ – көлденең (көлбеу бұрышы 0-19°).

Ақжал кен орнының Орталық учаскесінің кен денелері кеңістіктік жағдайы бойынша және белгілі бір жыртылу жүйесіне жататындығы бойынша көп жағдайда жақын орналасқан кен денелерінің жекелеген топтарына құрылады [2].

Іс жүзінде барлық кенді денелер жыртылған тектониттерде локализацияланған, олардың морфологиясы мен олардың пайда болу шарттары негізінен кенді орналастыратын жарықшақты-жарылғыш жүйелердің құрылымдық ерекшеліктеріне бағынады.

Кенді денелер созылу бойындағы кішігірім ұзындықпен сипатталады, олардың көп бөлігі 100-120 м-ден аспайды, кейде 150-200 м-ге жетеді. басым көпшілігінде кенді денелер құлау кезінде де әрекет етеді, мұнда олардың ұзындығы сирек жағдайларда 200 м-ге жетеді. негізінен, сайттағы кенді кластерлер негізінен ұсақ орташа мәндердің тіркесімдерімен ұсынылған және, әдетте, құлау және созылу бойынша бір-бірін алмастыратын үлкен линзалар. Кен денелерінің қуаты 1-ден 5 м-ге дейін, кейде 10-15 м-ге жетеді [2].

Орталық учаскенің кендерінің заттық құрамы келесідей сипатталады. Ақжал кенорнының алтын-сульфид-кварц минералдануы алтын мен сульфидтердің біркелкі бөлінбеуі бар минералданған ұсақтау аймақтарымен ұсынылған.

Кенорнының барланған Орталық учаскесі өте күрделі геологиялық құрылымымен сипатталады, ол кен орнының литологиялық-петрографиялық құрамының өте жоғары өзгергіштігімен, оның қарқынды орналасуымен және жарықшақты-жарылғыш тектоника элементтерінің кең көрінісімен көрінеді [2].

Қорлар кендеу параметрлерінің айтарлықтай өзгергіштігі кезінде әртүрлі масштабтағы кен денелерінің едәуір мөлшерінде және әртүрлі пайда болу жағдайларында таралады (1-кесте).

1-кесте – Кенденудің негізгі қасиеттерінің өзгергіштігінің сандық сипаттамалары

Кенорындары тобы	Барлау объектілерінің өзгергіштік көрсеткіштері
	құрамы
	Vс, %
1	<40
2	40-100
3	100-150
4	>150

1-кестеге сәйкес және «Бағалы металдар кен орындарына қорларды жіктеуді қолдану жөніндегі Нұсқаулық» (Көкшетау, 2006)» негізінде [3] кен

орнының Орталық учаскесі барлау мақсатында геологиялық құрылыстың күрделілігі бойынша 3-ші топқа жатады.

Әдебиеттер тізімі

1 Абдугалиева Г.Ю., Имангазин М.К., Утянова У.С. Обзор нормативных источников по вопросам промышленной безопасности в горнодобывающей отрасли Республики Казахстан. Известия НАН РК, Серия геологии и технических наук. - 2016. - №4. – С. 103109.

2 Красиков В. Н., Поречин А. А., Дергачев Е. В. және т. б. "01.01.2009 жағдай бойынша қорларды қайта есептей отырып, Ақжал қорғасын-мырыш кен орнының орталық учаскесінің терең көкжиектерін жете барлау нәтижелері туралы есеп". - Алматы: "Геолсервис" ҚКП ЖШС, 2021.

3. «Бағалы металдар кен орындарына қорларды жіктеуді қолдану жөніндегі Нұсқаулық». – Көкшетау, 2006.

ӘОЖ: 911.5/9

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОТЫН ӨНЕРКӘСІБІНІҢ САЛАЛЫҚ ЖӘНЕ АУМАҚТЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

Бейсембаева Р.С., Қамбаров Е.А.

Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Бұл мақалада Қазақстанның отын өнеркәсібіне ерекше назар аудара отырып, әлемдік экономиканың салалық және аумақтық құрылымын талдауға арналған. Жұмыста әлемдік экономиканы дамытудың негізгі үрдістері, отын-энергетикалық кешеннің жаһандық экономикадағы рөлі, сондай-ақ Қазақстанның әлемдік энергетикадағы орны қарастырылады.

Кілт сөздер: салалық құрылым, аумақтық құрылым, әлемдік экономика, отын өнеркәсібі, экспорт, энергетика, экономика

Әлемдік экономика-бұл әлемнің барлық елдерін қамтитын өзара байланысты экономикалық қатынастардың күрделі жүйесі. Шаруашылықтың салалық құрылымы өнеркәсіптің, ауыл шаруашылығының және қызмет көрсету салаларының арақатынасын көрсетеді, ал аумақтық құрылым аумақ бойынша тауарлар мен қызметтерді өндіру мен тұтынудың орналасуын сипаттайды.

Отын өнеркәсібі әлемдік экономиканың негізгі салаларының бірі болып табылады. Ол экономиканың барлық салаларын энергиямен қамтамасыз етеді және геосаяси процестерге айтарлықтай әсер етеді. Мұнай, газ және көмірдің қомақты қоры бар Қазақстан әлемдік энергетикада маңызды рөл атқарады.

Әлемдік экономиканың салалық құрылымы ғылыми-техникалық прогрестің, жаһанданудың, тұтынушылық сұраныстың өзгеруінің және басқа факторлардың әсерінен үнемі өзгеріп отырады. Қазіргі уақытта қызмет көрсету саласы мен жоғары технологиялық өндірістер үлесінің өсу үрдісі байқалады.

Алайда, отын-энергетика кешені (ОЭК) әлемдік экономиканың маңызды секторларының бірі болып қала береді [1].

Әлемдік экономиканың аумақтық құрылымы дифференциацияның жоғары деңгейімен сипатталады. Әлемнің әртүрлі аймақтары өнімдер мен қызметтердің белгілі бір түрлерін өндіруге маманданған. Географиялық орналасуы, табиғи ресурстары, тарихи және мәдени ерекшеліктері елдер мен аймақтардың мамандануына айтарлықтай әсер етеді.

Қазақстан көмірсутектердің едәуір қорына ие, бұл оны әлемдегі мұнай мен газды жетекші экспорттаушылардың біріне айналдырады. Негізгі кен орындары Батыс Қазақстан мен Маңғышлақта шоғырланған. Сонымен қатар, елде көмірдің үлкен қоры бар.

Қазақстандағы энергияның негізгі көздері көмір, мұнай, табиғи газ, сондай-ақ өте аз мөлшерде 2,5% - дан 4,0% - ға дейінгі гидроэнергетиканың үлесіне тиеді [2].

Кесте 1. 2009 жылдан 2019 жылға дейін Қазақстанның энергия ресурстарын тұтыну құрылымы, %

Жылдар	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Көмір	61,0	60,8	60,1	60,3	59,0	57,4	53,8	52,6	53,1	54,0	53,9
Мұнай	18,8	18,3	19,8	19,1	19,9	19,6	22,6	23,0	22,4	21,6	22,6
Табиғи газ	17,4	17,4	17,4	17,9	18,4	20,0	20,7	20,4	21,0	21,6	20,6
Гидроэнергия	2,8	3,5	2,7	2,7	2,7	3,0	2,9	4,0	3,5	2,8	2,5
Барлығы	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Отын өнеркәсібі Қазақстан экономикасының локомотиві болып табылады. Ол мемлекеттік кірістің едәуір бөлігін қамтамасыз етеді және жұмыс орындарын ашады. Алайда шикізат ресурстарының экспортына тәуелділік Қазақстан экономикасын энергия тасымалдаушылардың әлемдік нарығындағы бағалардың ауытқуына осал етеді [3,4].

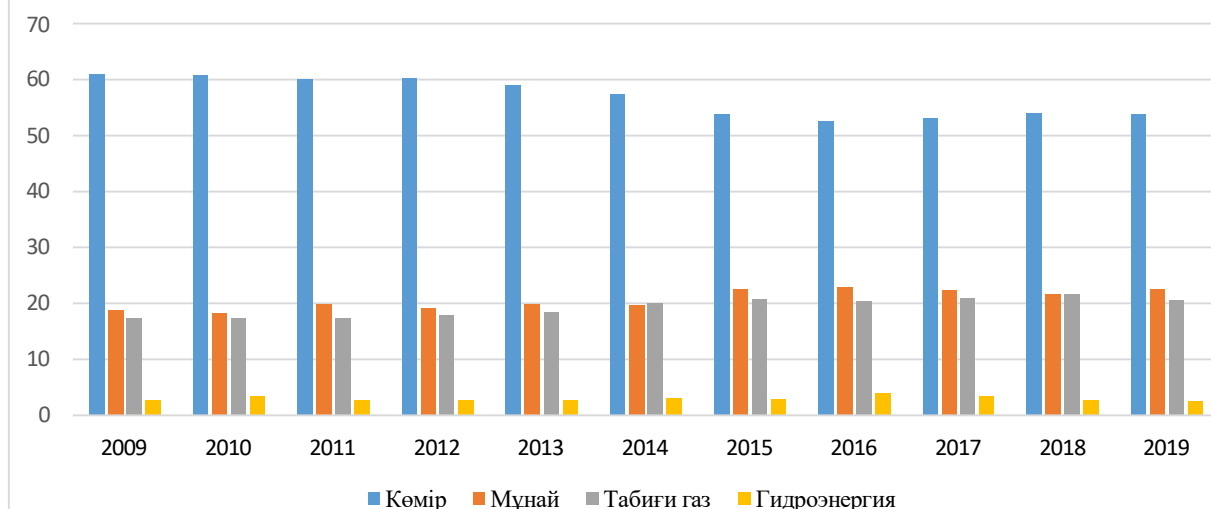
Қазақстанның отын өнеркәсібін дамытудың негізгі проблемалары:

- Шикізат экспортына жоғары тәуелділік: мұнай мен газ бағасының ауытқуы ел экономикасына теріс әсер етеді.

- Экономиканы әртараптандырудың жеткіліксіздігі: ЖІӨ құрылымындағы ОЭК үлесінің тым көп болуы экономиканың сыртқы күйзелістерге төзімділігін төмендетеді.

- Экологиялық мәселелер: көмірсутектерді өндіру және өңдеу қоршаған ортаның ластануына әкеледі.

2009 жылдан 2019 жылға дейін Қазақстанның энергия ресурстарын тұтыну құрылымы., %

Бұл мәселелерді шешу үшін сізге:

- Экономиканы әртараптандыру: машина жасау, химия өнеркәсібі, агроөнеркәсіптік кешен сияқты басқа да салаларды дамыту.
- Экологиялық бақылауды күшейту: қоршаған ортаға теріс әсерді азайтуға бағытталған жаңа технологияларды енгізу.
- Шикізатты терең өңдеуді дамыту: экспортталатын өнімнің қосымша құнын арттыру.
- Энергетикалық қауіпсіздікті нығайту: энергиямен жабдықтау көздерін әртараптандыру және көмірсутектер экспортына тәуелділікті азайту [5].

Отын өнеркәсібі Қазақстан экономикасында маңызды рөл атқарады. Алайда, елдің тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін экономиканы әртараптандыру және шикізат ресурстарының экспортына тәуелділікті азайту қажет. Жасыл энергетикаға көшу және экономиканы декарбонизациялау сияқты жаһандық трендтер Қазақстанның отын өнеркәсібін дамыту үшін сын-қатерлер мен жаңа мүмкіндіктер туғызады.

Қазақстанның отын ресурстарын орналастырудың географиялық ерекшеліктеріне, оларды өндіруге, өңдеуге және экспорттауға ерекше назар аударылады. Қорытындыда жаһандық трендтер мен сын-қатерлер контекстінде Қазақстанның отын өнеркәсібін дамыту перспективалары туралы тұжырымдар ұсынылды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жансеитов Р. Развитие мировой альтернативной энергетики и оценка ее влияния на нефтегазовую отрасль [Электрон. ресурс]. URL: www.airi.kz
2. Бутко В.Н. Перспективы развития мировой энергетики // Вестник науки Костанайского социально-технического университета - Серия социально-гуманитарных наук. - Костанай: КСТУ, 2012, №4, с. 73-82.

3. Городов Р.В., Губин В.Е., Матвеев А.С. Нетрадиционные и возобновляемые источники энергии // Учебное пособие. - 1-е изд. - Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2009. - 294 с.

4. Олейнов А.Г. Топливо-энергетический комплекс мира. МГИМО, Москва, 2008 г., 470 стр.

5. Мельникова С.И., Миловидов К.Н., Митрова Т.А., Славинская Л.А. Крупнейшие энергетические компании мира в контексте глобализации ТЭК. РГУ нефти и газа имени И.М.Губкина, Москва, 2011 г., 340 стр.

ӘОЖ 7.7.08

**АСЫҚ АТУ ОЙЫНЫН БАСТАУЫШ СЫНЫП
ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ
АРҚЫЛЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫМЫЗДЫ ЖАС ҰРПАҚТЫҢ
БОЙЫНА СІңІРУ**

Козыбаев А.А., Дене шынықтыру және спорт мамандығының
2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Жүнісбек Д.Н., Мәдениет, спорт және бастапқы
әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессоры
Өскемен қ., Қазақстан

Асық ату— көшпенділердің ежелгі ойындарының бірі, бірақ оны отырықшы халықтар да ойнаған. Негізгі атрибут-артидактилдердің артқы аяқтарының сүйектері, көбінесе ұсақ мал (қой, ешкі), сирек шошқалар мен ірі қара, тізе буындары аймағында орналасқан.

Бұл көне ұлттық ойын. Бұл ұлдарға арналған ойын, бірақ кейбір түрлерге қыздар да қатыса алады. Бала асықты қолында ұстай алатын төрт жастан бастап 13 жасқа дейін ойнады. Кейін қазақ қоғамында бала ересек адам болып саналды. Ежелгі заманнан бері асыққа қасиетті күш, сиқырлы қасиеттер берілген. Ескі және жас, бай және кедей-бәрі асыққа құрметпен қарады.

Ол тіпті зұлым көзден сақтай алады деп сенген.

Асықты қолында ұстағандар олармен ойнаудың өте белсенді екенін біледі, егер көп болмаса — спорттық. Ептілікті, көзді, жылдамдықты, тапқырлықты, дәлдікті, тактикалық, логикалық, математикалық ойлауды дамытады, балада көшбасшылық қасиеттерді дамытады, жеңіске жетелейді. Онда йога, би элементтері бар, буындарға пайдалы.

Асықтар бүкіл сөмкелермен мұраға қалдырылды. Ең кішісі әдетте көп алды, бірақ ең көп асықтар жақсы ойнаған адамда болды.

- Қошқарды кескен кезде, балалар, әдетте, дайын тұрды. Асый Қошқаров — еркек қошқарлар ерекше бағаланды, олардан лобандар — үлкен асықтар шықты. Олардың біреуі 300 "қарапайым" асыққа бағалануы мүмкін, — дейді бұрынғы асық ойыншысы, 30 жастағы Тастемір Асқаров. -Кішкентай балаға арналған Сака (битка) бойтұмар болды. Барлық асықтар жеңіліп қалуы мүмкін еді, бірақ

ол емес! Сакты жоғалту сәттіліктен айырылумен тең болды. Және одан да көп – өз жаныңды жоғалтып ала жаздады... бұл ең үлкен ғана емес, сонымен қатар қолында жақсы жатуы керек ең ыңғайлы асық болды. Оны бояды, безендірді, өте мұқият сақтады, әжесінің сәттілік тіледі, ұрмас бұрын оны ұрды.

Асық ойынының оннан астам түрі бар. Ең көп тарағандары-алшы, асық ату, Хан талапай, үштан, төрт асық.

Барлық ойындар бір-бірінен ерекшеленеді, қатысушылардың саны әр түрлі, ойыншылар импровизация жасай алады және ережелерді өздері қалағандай өзгерте алады. Ойын атаулары мен ережелері аймаққа байланысты әр түрлі болды. Асық ойындарының кейбірі бильярд, шахмат, боулинг сияқты танымал заманауи ойындарға ұқсайды.

Ойынның негізгі мәні мынада: Конның айналасында диаметрі 2-3 метр шеңбер және екі жағында сызықтар сызылады. Асықтар қатарға қойылады, міндет белгілі бір қашықтықтан өзінің асығымен (сақа) оларды құлатқан ойыншының олжасына айналатын қатардан бір немесе бірнеше асықты қағып кетуге дейін азаяды.

Әр ойыншыда асық бар, оны атпен ұру үшін пайдаланады. Ол сақа деп аталады. Әдетте ол үшін коллекциядағы ең үлкені, сәйкесінше ең ауыр асық таңдалады. Үлкен салмақ үшін асыққа қорғасын құйып, мыс немесе алюминий сыммен орайды. Өзіңіздің сахойыңызбен сенімді ойнау үлкен артықшылық береді.

Ойын негізінен жерде ойналады, бірақ сіз асфальтта, спортзалда ойнай аласыз, бірақ бұл саханы тез тоздырады. Лақтыру кезегі келесідей анықталады. Сахи ойыншылары ойыншылардың бірінің қолына жиналып, сүйектер сияқты бетіне лақтырылды. әрбір асық төрт негізгі ережені қабылдай алады.

✚ бук (Бук) - асықтың дөңес беті, лақтыру кезегін таңдаудағы маңыздылығы бойынша үшінші.

✚ чик (шик) - асықтың тереңдігі бар беті, маңыздылығы жағынан соңғысы.

✚ айкөр (алшы) - асықтың тереңдетілген кіші қыры, маңыздылығы жағынан бірінші

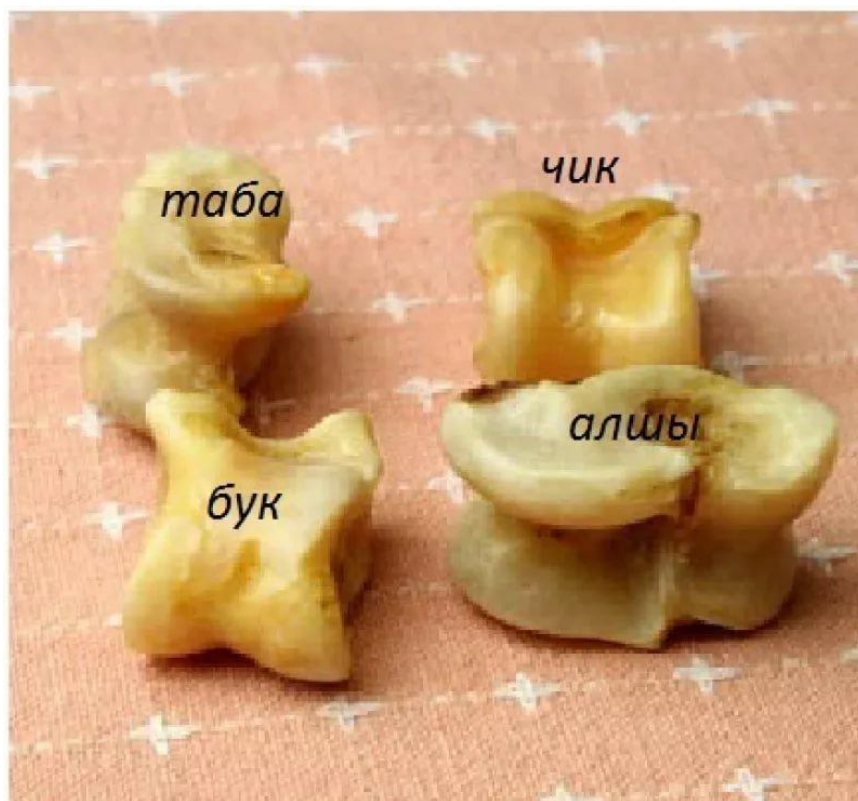
✚ таба - асықтың жазық қыры, маңыздылығы бойынша екінші орында.

Егер бірнеше айкур түсіп кетсе, онда олардың арасында бірінші лақтыру құқығы ойнатылады.

Асықты коннан қағып алған жағдайда, қағылған асық пен кон сызығы арасындағы қашықтық үш табаннан асуы тиіс, ал өлшем бірлігі үшін нокаутқа түскен ойыншының аяғы алынады. Осылайша, әділеттілік принципі сақталады.

Әр ойыншының жеке стенд және лақтыру стилі бар. Біреу лақтырар алдында қолын бос қалдырып, басқа асықты түртуді жөн көреді. Біреу бұралған лақтыру жасайды. Біреу Қатты Артқа еңкейеді. біреу алға...

Барлық дерлік ойыншылардың коллекциясында құйма, қорғасын асық деп аталатын заттар болған. Нағыз асық сазға басылып, алынған қалыпқа сұйық қорғасын құйылды. Мұндай құймаларды ойында, келісім бойынша қолдануға болады. Бірақ бұл сирек болды.

Ойынның негізгі 4 түрі.

1. Дәстүрлі альчики. Ойыншылар бір-екіден асық шығарады. Ойыншылардың саны шексіз. Содан кейін коннан кезек-кезек ойыншылар доптарды (саха) конға соғу үшін оңтайлы қашықтыққа лақтырады. Кезектілік жоғарыда көрсетілген принцип бойынша анықталады. Ойыншылар қарсыластарын доптарға лақтырған кезде әдейі соққы бере алады, содан кейін олар алдымен сол қашықтықтан атып тастайды. Жалпы, ойыншы Саха коннан неғұрлым алыс болса, соғұрлым ол тезірек атылады. Асықты коннан үш табанға бірінші болып соққан ойыншы бүкіл конды алады. Егер бірінші лақтырудағы ойыншылардың ешқайсысы конусты нокаутқа түсіре алмаса, олар конға қарама-қарсы жақтан атылады, ал бірінші лақтырған кезде доп болатын сызықтан.

2. Алты атар. Қазақ тілінен аударғанда (алты оқ). әдеттегідей, олар ойыншыдан бір альчикке қойылады. Ең дұрысы, ойыншылардың саны алтыға тең болуы керек, бірақ ережелерден ерекшеліктерге жол беріледі. Алдыңғы ойын сияқты, кезек ойналады. Алайда, соңғы ойыншы кезек-кезек ұруға құқылы емес және допты конға қояды. жылқының екі жағында үш-төрт метр қашықтықта сызықтар (көбінесе бор немесе силикат кірпіш) бар. Сол жерден ойыншылар кезек-кезек конды атып тастайды, үш табанға қағылған асықтар өздерін алып кетеді. Егер кез-келген ойыншы қатардағы допты қағып кетсе, ол қалған конды алады. Әр ойыншы 6 рет атуға құқылы. Егер ойыншылардың барлық 6 соққысы үшін доп соққыға Жығылмаса, қалған альчики соңғы ойыншы, ал допты конға қойған адам қалған асықтарды алады. Келесі ойында ол кезектілік ойынына қатыспайды және бірінші болып ұрады.

3. Шеңбер. Конның айналасында диаметрі 2-3 метр шеңбер және алдыңғы ойын сияқты екі жағынан сызықтар сызылады. Белгіленген кезектілік бойынша

ойыншылар осы сызықтардан асықтарды атып тастайды. егер соққы берілсе, ойыншы шеңберден шығарылған асықтарды алады және асықтарды одан шығаруға тырысып, шеңберде атуды жалғастырады. Егер лақтыру кезінде ол асықты шеңберден шығармаса, келесі ойыншы кезекпен лақтырады. Сонымен, шеңберде альчиктердің толық болмауына дейін.

4. Уш табан. Асықтар бір-бірінен бір қатарға қойылады. Кезектілік дәл осылай анықталады. Тек мұнда қашықтық конға жақын таңдалады. Бірақ қашықтықты таңдаудың кезектілігі де біріншісіне ену құқығына кепілдік бермейді. Бірінші ату мүмкіндігі болу үшін Саха лақтыру кезінде "алшы"позициясын алуы керек.

Асық ату-көшпенділер балаларының танымал кәсібі-ойыншыларда көшбасшылық, қырағылық, батылдық, өзара көмек, дәлдік, салқынқандылық сияқты қасиеттерді анықтады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1.Ресурсы интернета

[HTTPS://WWW.CARAVAN.KZ](https://www.caravan.kz)

[HTTPS://MIRZNANI.COM](https://mirznani.com)

[HTTPS://WWW.KAZAKHISTORI.RU](https://www.kazakhstanhistory.ru)

[HTTPS://WWW.ENCYCLOPEDIA.KZ](https://www.encyclopedia.kz)

[HTTPS://WWW.YOUTUB.COM](https://www.youtube.com)

2.Книга «Казахские детские игры».

3.Правила игры Сабыржанов Ж.С., Нарымбаев Е.Б., Кургамбаев А.К.

4.Материал из Казахстанской Энциклопедии.

ӘОЖ 7.7.08

АСЫҚ АТУ ОЙЫНЫН ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ

Козыбаев А.А., Дене шынықтыру және спорт мамандығының

2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Жүнісбек Д.Н., Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессоры

Өскемен қ., Қазақстан

Асық ату— көшпенділердің ежелгі ойындарының бірі, бірақ оны отырықшы халықтар да ойнаған. Негізгі атрибут-артидактилдердің артқы аяқтарының сүйектері, көбінесе ұсақ мал (қой, ешкі), сирек шошқалар мен ірі қара, тізе буындары аймағында орналасқан.

Қазақстан Республикасының Тәуелсіз мемлекет ретінде дамуы мен өркендеуі ұлттық мәдениет проблемаларына сөзсіз қызығушылық тудырды, отандық педагогикалық жұртшылықтың қазақтың ұлттық ойындары негізінде өскелең ұрпақты жан-жақты тәрбиелеу саласында жаһандық шешімдер қабылдау қажеттілігін түсінуін алдын ала анықтады. Сондықтан республикамыздың орта

білім беру жүйесін реформалау, оның әдіснамалық құрамдас бөлігін жетілдіру және тиімді білім беру технологияларын іздеу бүгінгі таңда өскелең ұрпақты тәрбиелеудің өзекті міндеттерінің бірі болып табылады. Бүгінгі таңда еліміздің әлеуметтік-экономикалық өмірінде болып жатқан өзгерістер білім мен тәрбие сапасына жаңа және жаңа талаптар қойып отыр. Тәрбие-отбасында пайда болатын, балабақшада, жалпы орта білім беруде, орта арнаулы оқу орнында және т.б. жалғасатын үздіксіз процесс.

Ойынның мәні келесідей. 2 немесе 4 адам ойнайды. 20-30 данадан тұратын қой сүйектері жиналады (2-ге еселік). Бір сүйек қызыл түске боялған (бұл Хан). Жеребе тастаңыз, кімге бастау керек. Бірінші ойыншы сүйектерді дорбадан шығарады. Олар еденге жатады. Ойынды бастаушы саусақтың қимылымен бір позицияда тұрған бір сүйекті екіншісін "қағып" алуы керек. немесе сіз бірнеше сүйектерді "нокаутқа" түсіре аласыз.

Қазақ халқының көптеген ұрпақтарының ғасырлық тәжірибесі мен өмірімен бекітілген тарихи мұра ретінде Қазақ ұлттық ойындарының жалпы орта білім беретін мектебінің дене тәрбиесі жүйесін пайдалану үйлесімді дамыған тұлғаны тәрбиелеуге, кең дүниетанымды, тұлғаның адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға, оның шығармашылық күштері мен қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді.

Зерттеуге тұжырымдамалық тәсіл "білім туралы" Қазақстан Республикасы Заңының, "Қазақстан - 2030" Қазақстан Республикасының Стратегиялық даму бағдарламасының, Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасының, ҚР жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартының ережелерін құрады.

Ұлттық мектепте дене шынықтыру сабақтарында Қазақ ұлттық ойындарының элементтерін пайдалану өскелең ұрпаққа ғасырлық ұлттық дәстүрлердің, патриоттық сезімдердің сабақтастығы мен жандануын тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

Қазақтың ұлттық ойындары ұлттық даналықтың бөлшегі, ұлттық және ойын фольклорының үлгісі ретінде әрекет етеді, онда эмоционалды-сауықтыру, танымдық және балалардың ақыл-ой дамуының міндеттерін жүзеге асыруға ықпал ететін білім беру кешендері... мектеп жасындағы [1].

Бұл жағдайда жақын маңдағы сүйектерге тиіп кетпеуге тырысу керек. Егер ол дұрыс сүйекті ұрса немесе ұрмаса, онда ойынды жалғастыру құқығы келесі ойыншыға өтеді. Хан соңғы рет нокаутқа түседі. Ханды нокаутқа түсірген ойыншы-абсолютті жеңімпаз. Ойын көзді дамытады, ептілік пен тапқырлықты дамытады, қолдың ұсақ моторикасын дамытады.

Сүйек ойындары асықта көптеген түрлі ойындар бар. Міне, олардың кейбіреулері. 1. Алшы. Ойыншылар бір - екіден асық шығарады. Ойыншылардың саны шексіз. Содан кейін коннан кезек-кезек ойыншылар доптарды(саха) конға соғу үшін оңтайлы қашықтыққа лақтырады. Кезектілік жоғарыда көрсетілген принцип бойынша анықталады. Ойыншылар қарсыластарын доптарға лақтырған кезде әдейі соққы бере алады, содан кейін олар алдымен сол қашықтықтан атып тастайды. Жалпы, ойыншы Саха коннан неғұрлым алыс болса, соғұрлым ол

тезірек атылады. Асықты коннан үш табанға бірінші болып соққан ойыншы бүкіл конды алады. Егер бірінші лақтырудағы ойыншылардың ешқайсысы конусты нокаутқа түсіре алмаса, олар конға қарама-қарсы жақтан атылады, ал бірінші лақтырған кезде доп болатын сызықтан [3].

"Омпы" - асықтың тік жағдайы. Бұл ойынды 2-ден 10 балаға дейін ойнауға болады. Жерге екі сызық сызыңыз және олардың арасында дәл ортасында сызық сызыңыз. Бұл жолда кон болады. Ойыншылардың әрқайсысы екі асықтан тұрады. Жылқының ортасына бір асықты "Омпа"күйіне қойыңыз. Ал енді, сызықта тұрып, асықты кезекпен сындырыңыз. Сіз ұрған асықтар, өзіңізді алыңыз. "Омптарды"қағып үлгерген адам өзіне барлық асықтарды алып кетеді. Бұл ойында бәрінен көп асық болған адам жеңімпаз болады.

Алча (алшы) ережелерінде қолданылатын негізгі терминдер-тұрақты Бук (бөге)-карама - қарсы-асықтың позициясы оң жақта, ойықпен жоғары, А позициясы асықтың жазық жағымен алшаға төмен. Тайке (тайке)- Чик (шік)- өтірік позиция-асық ойығының дөңес жағы жоғары - асық жоғары Омпы (омпа, оңқа) Шонқа-асықтың тік жағдайы асық позициясы оның мұрты қарама-қарсы тұрған кезде оппе Кеней (кенай, кентай) - асық, атқа фронтальды қойылған.

"Асық" БУК ойынында қолданылатын қимылдар-жұдырыққа жиналған саусақтар төмен қарай бұрылған кезде созылған қолдың жағдайы. ШК-саусақтары жұдырықпен жоғары қараған кезде алға созылған қолдың позициясы АЛШЫ-бас бармақ тіке жоғары қараған кезде созылған қолдың жұдырығына қысылған позиция.

ТАЙКЕ - барлық саусақтар алға созылған кезде қолдың орналасуы. ОМПА-қолдың алға созылған позициясы қолдың 4 саусағы тігінен төмен қараған кезде (900 астында).ШОҚТЫ-қолдың 4 саусағы тігінен жоғары қараған кезде (900 астында) алға созылған қолдың жағдайы [4].

Алматыдағы асық ескерткіші республикалық спорттық даңқ мұражайы ғимаратының алдында"алче" орасан зор асық тұр, оны "сәттілік асық"деп атайды. Бұл қазақтың ескі белгісі: асық асығып кетті-егер ол "алче" қабырғасында тұрса, онда адамды таптырмас сәттілік күтіп тұрды. Сонымен, үлкен "сәттілік асығына" қол тигізіңіз, содан кейін тұғырға жазылған тілек орындалады: "асығыңыз алшысынансыз тұрсын.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ресурсы интернета
[HTTPS://WWW.CARAVAN.KZ](https://www.caravan.kz)
[HTTPS://MIRZNANI.COM](https://mirznani.com)
[HTTPS://WWW.KAZAKHISTORI.RU](https://www.kazakhstanhistori.ru)
[HTTPS://WWW.ENCYCLOPEDIA.KZ](https://www.encyclopedia.kz)
[HTTPS://WWW.YOUTUB.COM](https://www.youtube.com)
2. Книга «Казахские детские игры».
3. Правила игры Сабыржанов Ж.С., Нарымбаев Е.Б., Кургамбаев А.К.
4. Материал из Казахстанской Энциклопедии.

ГОРНО-ГЕОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ДОБЫЧИ УГОЛЬНЫХ ПЛАСТОВ КАРАГАНДИНСКОГО БАССЕЙНА

Кулакова С., Постникова А.

Научный руководитель: Абдугалиева Г.Ю., профессор,

доктор технических наук

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,

г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: ulakovasnezana810@gmail.com

Актуальность темы. В экономике Казахстана и всей центральной Азии важную роль играет Карагандинский угольный бассейн. В условиях продолжающегося роста спроса на энергетические ресурсы и необходимость разработки углеводородных месторождений эффективным и безопасным способом, особое внимание уделяется проблемам загазованности и метаноносности угольных пластов. Эти факторы не только осложняют процесс добычи угля, но и представляют серьёзные угрозы для безопасности горняков. Поиск решений для борьбы с метаноносностью и загазованностью становится критическим вопросом для угольной промышленности региона.

Общая характеристика угольного бассейна. Карагандинский угольный бассейн – крупнейший в Казахстане, с общими запасами угля, оцениваемыми в 45 миллиардов тонн. Бассейн расположен в центральной части Казахстана и охватывает площадь около 3 600 км². Основные угленосные формации принадлежат к каменноугольному периоду палеозоя, возраст которых достигает 320 миллионов лет.

Развитие бассейна началось в 1930-е годы и достигло пика в середине XX века, когда уголь стал основным топливом для энергетической и металлургической промышленности Казахстана и Советского Союза. Несмотря на снижение добычи в последние десятилетия, Карагандинский бассейн остаётся важнейшим источником угля для внутреннего рынка и экспорта.

Разработка Карагандинского угольного бассейна осуществляется как шахтным, так и открытым способами. В шахтах добывается в основном уголь высокого качества для коксования, который используется в металлургической промышленности. Открытым способом добывают уголь энергетических марок, который используется для генерации тепловой энергии (рисунок).

Основные проблемы промышленности – это глубокое залегание угольных пластов, высокая метаноносность и загазованность. Современные методы добычи включают автоматизированные системы управления процессом, высокоэффективные вентиляционные системы и методы дегазации пластов, что помогает снизить риски для рабочих и повысить безопасность труда.

Горно-геологические условия залегания угольных пластов. Геологические условия Карагандинского бассейна определяются сложной тектоникой. Угольные пласты залегают на глубинах от 200 до 1000 метров, и их мощность колеблется от 0,7 до 3 метров. Пласты пересекаются

многочисленными разломами и складками, что затрудняет их разработку и требует применения специальных методов добычи.

Рисунок - Коксующийся уголь

Значительная часть угля залегает в сложных условиях, на больших глубинах и с высоким уровнем метаноносности. Это создаёт дополнительные сложности при его разработке, так как глубокие шахты требуют сложных систем вентиляции и дегазации.

Угольные пласты Карагандинского бассейна различаются по составу и качеству. Основные виды углей — это коксующиеся угли, которые высоко ценятся в металлургии, и угли энергетических марок, используемые в энергетике. Коксующиеся угли имеют высокую теплоотдачу и низкое содержание примесей, что делает их основным сырьём для производства металла.

Энергетические угли, добываемые на поверхности или на небольших глубинах, используются для производства тепловой энергии на электростанциях. Однако их качество несколько ниже, чем у коксующихся углей.

Угольная свита – это совокупность угольных пластов и вмещающих их пород, образовавшихся в определенных геологических условиях. Каждый пласт – это тонкий слой угля, образованный из остатков древних растений. Свиты различаются по возрасту, мощности пластов, качеству угля и другим характеристикам. В Карагандинском бассейне выделяют несколько угленосных свит, каждая из которых имеет свои особенности:

-Ашлярикская и Карагандинская свиты: Относятся к нижнему карбону. Угли этих свит характеризуются высокой зольностью и используются в основном как энергетическое топливо.

-Долинская свита: Принадлежит к среднему карбону. Угли этой свиты более качественные, чем предыдущих, и используются как для энергетических, так и для коксующих целей.

-Тентекская свита: Охватывает средний и верхний карбон. Угли этой свиты отличаются разнообразием свойств и используются в различных отраслях промышленности.

Газоносность и метаносность угольных пластов. Одной из главных проблем Карагандинского бассейна является его высокая газоносность, особенно метаносность. Метан, накапливающийся в угольных пластах, представляет серьёзную опасность для горняков, так как при его выделении в шахте могут происходить взрывы и пожары. Концентрация метана в шахтах Карагандинского бассейна может достигать 10–30 кубометров на тонну угля, что значительно повышает риск аварийных ситуаций. Метан образуется при разложении органических веществ в угольных пластах на больших глубинах. Наиболее высокие концентрации метана наблюдаются в шахтах с глубоким залеганием угля, где его содержание превышает безопасные уровни.

Методы борьбы с метаносностью. Для борьбы с метаносностью и загазованностью угольных пластов применяются следующие методы:

1. Предварительная дегазация. Этот метод включает бурение скважин для выведения метана на поверхность перед началом разработки угольных пластов. Это позволяет значительно снизить риск взрывов и повысить безопасность работы шахтёров.

2. Вентиляционные системы. Мощные системы вентиляции обеспечивают постоянный приток свежего воздуха в шахты и удаление вредных газов, включая метан.

3. Автоматизированные системы мониторинга. Внедрение систем, которые отслеживают уровень метана в реальном времени, позволяет быстро реагировать на повышение его концентрации и предотвращать аварийные ситуации.

4. Использование метана как источника энергии. Метан, выделяющийся при добыче угля, можно использовать в качестве топлива для производства электроэнергии. Это не только снижает риск загазованности, но и позволяет использовать этот ресурс для экономических целей.

Современное состояние угольных пластов карагандинского угольного бассейна. Сегодня угольные запасы Карагандинского бассейна остаются значительными, однако их разработка требует всё более серьёзных вложений в модернизацию и безопасность. Глубокие залегания угля и сложные геологические условия увеличивают стоимость добычи, что делает экономическую эффективность разработки менее конкурентоспособной по сравнению с другими угольными регионами. Однако благодаря инвестициям в инновационные технологии добычи, модернизацию оборудования и улучшение систем безопасности, Карагандинский бассейн сохраняет своё стратегическое значение для Казахстана. Важно отметить, что в последние годы особое внимание уделяется вопросам экологии и охраны труда. Усилия по снижению метаносности и более рациональному использованию метана могут существенно улучшить экономическую и экологическую эффективность работы в бассейне.

Заклучение. Карагандинский угольный бассейн — ключевой элемент угольной промышленности Казахстана, однако его эксплуатация сталкивается с рядом сложных проблем, таких как метанодносность и загазованность угольных пластов. Для успешного развития и безопасной добычи угля необходимо активное применение современных методов дегазации, вентиляции и автоматизированного контроля. Инвестиции в новые технологии и методы решения проблем метанодносности могут значительно улучшить условия работы в бассейне и повысить его экономическую привлекательность.

Список литературы:

1. Баймухаметов С.К., Имашев А.Ж., Муллағалиев Ф.А., Муллағалиева Л.Ф., Коликов К.С. Проблемы отработки газодносных и опасных по внезапным выбросам угольных пластов с низкой проницаемостью в Карагандинском угольном бассейне. Горный информационно-аналитический бюллетень. 2021. — С. 124-136.
2. Абдугалиева Г.Ю., Бахов Ж.К., Волков Е.А. и др. Влияние техногенных факторов на экологию. Научная монография. Новосибирск: Изд. «СибАК», 2014. — 164 с.

ӘОЖ 37

**ДӘРУМЕНДЕР МЕН БАСҚА ДА МАҢЫЗДЫ МИНЕРАЛДАР
ТАПШЫЛЫҒЫНЫҢ АДАМ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ӘСЕРІ**

Мелсова Г.Н., 7М05101-Биология БББ 2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Садықанова Г.Е., б.ғ.к., қауымдастырылған
профессор

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті

Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: Melsova.g@mail.ru

Аннотация: Мақалада дәрумендердің адам ағзасындағы рөлі және олардың физиологиялық процестерге қатысуы ашылып, сипаттама берілген. Дәрумендердің ерігіштігі мен әсер ету механизмі бойынша қолданыстағы жіктелуі қарастырылады. Адам ағзасының дәрумендерге деген қажеттілігіне назар аударылып, қажетті мөлшерлердің мысалдары көрсетілген. Гиповитаминоз, гипертитаминоз, дәрумен тапшылығы сияқты аурулардың пайда болу себептері сипатталған, дәрумендердің теңгерімсіздігі нәтижесінде пайда болатын патологияларға мысалдар келтірілген, дәрумен тапшылығының пайда болу процесіндегі антивитаминының рөлі ашылған.

Кілт сөздер: дәрумен, дәрумен тапшылығы, авитаминоз, гиповитаминоз, прегиповитаминоз, минералдардың жетіспеушілігі, микроэлементтер, макроэлементтер.

Дәрумендер — организмнің физиологиялық процестеріне тікелей немесе жанама түрде қатысатын төмен молекулалы органикалық заттар: белоктар мен

басқа да құрылымдық элементтердің синтезіне, зат алмасуына, бұлшықет, жүйке жасушаларының және организмнің әртүрлі ұлпаларының қызметін қамтамасыз етуіне қатысады.

Дәрумендердің көпшілігі метаболизмге кофермент ретінде қатысады, олардың кейбіреулері гормондардың (А және D дәрумендері) немесе антиоксиданттардың (С және Е дәрумендері) прекурсорлары болып табылады. Дәрумендердің жетіспеушілігі метаболикалық процестердің, тиісінше иммундық реактивтіліктің, тіндердің өсуі мен регенерациясының, репродуктивті функцияның және т. б. бұзылуына әкеледі.

Дәрумендердің биологиялық белсенділігі жоғары, ал организмнің оларға деген қажеттілігі тәулігіне бірнеше миллиграмммен шектеледі. 1-кестеде ересек адамда кездесетін кейбір дәрумендердің орташа тәуліктік мөлшері берілген.

1-кесте Дәрумендердің орташа тәуліктік мөлшері

Дәруменнің атауы	Тәуліктік мөлшері
Е (токоферол)	10-15 мг
С – аскорбин қышқылы	70-150 мг
В6 - пиридоксин	2 мг
В12 - цианокобаламин	2-3 мкг
В9 – фолиевая кислота	400 мкг

Дәрумендер суда еритін және майда еритін болып 2 топқа бөлінеді. Суда еритін дәрумендерге С, В1, В2, В3, В5, В6, В7, В9, В12 дәрумендері жатады. Майда еритін дәрумендерге А, D, Е, К дәрумендері жатады.

Суда еритін дәрумендер организмде жиналмайды, сондықтан концентрацияны қалыпты деңгейде ұстау үшін оларды тамақпен бірге үнемі қабылдау қажет.

Майда еритін дәрумендер май тінінде және бауырда депо(төтенше жағдайда қан жасушаларын сақтайды) жасайды, сондықтан артық болса, гипervитаминоз пайда болуы мүмкін.

Белгілі бір дәруменнің жетіспеушілігі тиісті ферменттің белсенділігінің төмендеуіне әкеледі, нәтижесінде биохимиялық реакция баяулайды, онда бұл фермент катализатор рөлін атқарды.

Дәрумен тапшылығы - бұл дәруменнің немесе дәрумендік кешеннің жетіспеушілігінен туындаған ағзаның патологиялық жағдайы. Қазіргі уақытта дәрумендердің жетіспеушілігі белгілі бір ауру түрінде сирек көрінеді, бірақ олардың жетіспеушілігі дененің көптеген мүшелері мен жүйелерінің жұмысына теріс әсер етеді.

Ауырлығына байланысты дәрумен тапшылығының 3 кезеңі бар:

I кезең – прегиповитаминоз, онда дәрумендердің жетіспеушілігі зертханалық зерттеулер кезінде биохимиялық деңгейде ғана анықталады. Клиникалық көріністері жоқ, бірақ организмнің бейімделу қабілеті төмендейді: инфекциялық және токсикалық факторларға төзімділік төмендейді, жедел

аурулардан қалпына келтіру баяулайды, созылмалы аурулардың өршу ықтималдығы артады.

II кезең - гиповитаминоз, спецификалық емес белгілердің пайда болуы түрінде ішінара, бірақ қазірдің өзінде клиникалық түрде көрінетін дәрумендік тапшылық: өнімділіктің төмендеуі, шаршаудың жоғарылауы, жалпы әлсіздік, иммунитеттің төмендеуі.

III кезең – авитаминоз – дәрумен тапшылығының ең ауыр дәрежесі, онда өзіне тән симптомдық кешен дамиды.

Гиповитаминоздың себептері. Адам ағзасында тек 4 дәрумен синтезделеді:

- ультракүлгін сәулеленудің әсерінен теріде түзілетін D дәрумені

- A дәрумені кейбір тағамдарда кездесетін каротиноидтардан синтезделеді

- B3 және K дәрумендерін ішек микрофлорасы шығарады.

Қалған дәрумендердің барлығы ағзаға тамақ арқылы түсуі тиіс.

Ұзақ мерзімді гиповитаминоз және дәрумен қорын толтырмау дәрумен тапшылығының дамуын тудыруы мүмкін - дәрумен тапшылығының ауыр түрі, түсетін тағамда витаминдердің ұзақ уақыт болмауы немесе олардың сіңуінің бұзылуымен дамиды. Мысалы, A дәруменінің ұзақ уақыт жетіспеушілігімен көздің қабығының жұмсаруы мен мөлдірлігінің жоғалуы, бөртпенің пайда болуы және соның салдарынан көру қабілетінің толық жоғалуы дамиды. B1 дәруменінің жетіспеушілігімен бери-бери ауруы дамиды-перифериялық неврологиялық бұзылулар түрінде көрінеді. B2 дәрумені ұзақ уақыт болмаған кезде қан түзудің бұзылуы (гипохромды анемия) пайда болады.

Қандай дәрумендердің жетіспейтінін дәрумендердің жетіспеушілігі кезінде дамитын белгілері арқылы анықтауға болады. Дәрумен тапшылығының клиникалық көрінісі ол қатысатын физиологиялық процестердің түріне байланысты. Симптомдардың ауырлығы дәрумен тапшылығының дәрежесімен анықталады.

Гиповитаминоздың жиі кездесетін белгілері: шаршаудың жоғарылауы, әлсіздік, асқорыту органдарының жұмысының бұзылуы, тәбеттің төмендеуі, көру қабілетінің нашарлауы, балалардың психомоторлы дамуының тежелуі, вегетативті жүйке жүйесінің дисфункциясы.

E дәруменінің жетіспеушілігі нашар тамақтанумен және ішектегі қоректік заттардың сіңуінің бұзылуымен байланысты. Бауырдағы метаболизмнің бұзылуына байланысты дәрумен тапшылығы азырақ кездеседі.

Токоферол май ұлпасында жинақталғандықтан, оның жетіспеушілігін бірден байқау қиын. E дәруменінің жетіспеушілігі терінің құрғауына, шаштың және тырнақтың сынғыштығына әкелуі мүмкін. Кейде неврологиялық белгілер пайда болады: аяқ-қолдардың ұюы, шаншу сезімі.

B6 дәруменінің жетіспеушілігі әлсіздік, ашуланшақтық, есте сақтау қабілетінің нашарлығы, тежелу, мазасыздық деңгейінің жоғарылауы, ұйқысыздық, жоғарғы және төменгі аяқтардың полиневриттері. Пиридоксиннің жетіспеушілігі T-лимфоциттер саны сияқты иммундық жүйенің жұмысының төмендеуіне әкеледі.

В₁₂ дәруменінің жетіспеушілігімен сүйек кемігінде эритроциттердің бөлінуі мен жетілуі бұзылады. Олардың қандағы мөлшері азаяды, ал көлемі артады. Осыған байланысты тіндер оттегінің ашығуын сезінеді. В₁₂ дәрумені жетіспесе анемия пайда болады, әсіресе егде жастағы адамдарда, вегетарианшыларда, алкогольді асыра пайдаланатын адамдарда кездеседі.

В₉ дәруменінің жетіспеушілігімен қызыл қан жасушаларының түзілуі бұзылады және гемоглобин төмендейді, анемия дамиды, мазасыз күй, қорқыныш сезімі жоғарылайды; асқазан-ішек жолдарының проблемалары басталады; есте сақтау қабілеті нашарлайды; белсенділік төмендейді; терінің және шырышты тіндердің қабыну аурулары пайда болады.

Минералды жетіспеушілік – ағзаның қалыпты денсаулығына қажетті тағамдық минералдардың, микроэлементтердің жетіспеушілігі. Оның себебі дұрыс тамақтанбау, тұтынылатын минералды заттардың сіңуінің бұзылуы немесе минералды сіңіргеннен кейін ағзаның бұзылуы болуы мүмкін. Бұл жетіспеушілік көптеген ауруларға, соның ішінде анемия мен зобқа әкелуі мүмкін. Минералды жетіспеушіліктерге мырыш тапшылығы, темір тапшылығы және магний тапшылығы жатады.

Адам ағзасындағы маңызды микроэлементтердің жетіспеушілігінің белгілері

- Фторид – остеопороз, кариес.
- Цинк – өсудің тежелуі, жыныстық дамымауы, дәм сезу қабілетінің бұзылуы.
- Марганец – бөртпе, невралгия, лимфа түйіндерінің ісінуі
- Молибден – бас ауруы, жүрек айнуы, тахикардия, кеңістікте бағдардың бұзылуы.

Адам ағзасындағы макроэлементтердің жетіспеушілігінің белгілері.

Гипокальциемия жиі асимптоматикалық болып табылады. Дегенмен, бұл элементтің болмауы жасуша мембраналарына әсер етеді. Ол қысқа бойлық, витилиго және ақыл-ойдың артта қалуы ретінде көрінуі мүмкін.

Гипокалиемия бұлшықет әлсіздігімен, әсіресе ауыр жағдайларда тыныс алу бұлшықеттерінің жеткіліксіздігімен көрінеді. Сондай-ақ: басылмайтын шөлдеу; жиі зәр шығару; құрысулар; өкпенің жеткіліксіз вентиляциясы; төмен қан қысымы; қаңқа бұлшықет тінінің бұзылуы болуы мүмкін.

Гипомагниемия негізінен неврологиялық белгілермен көрінеді: тик, тремор, гиперрефлексия. Кейде бұл элементтің жетіспеушілігі анорексияны тудырады.

Гипонатриемия кезінде жасушааралық сұйықтықтың ағып кету процестері бұзылады, бұл ісінуді тудырады.

Гипофосфатемия көп жағдайда сыртқы белгілері жоқ. Кейінірек прогрессивті энцефалопатия дамиды.

Осылайша, ағзадағы дәрумендер мен минералдардың жетіспеушілігі немесе болмауы зат алмасудың бұзылуына, физикалық және психикалық өнімділіктің төмендеуіне, шаршауға, теріс әсерге әкеледі.

Дәрумендер мен минералдардың жетіспеушілігін түзету дәрумен тапшылығының себеп - салдарын және организмнің жалпы реактивтілігін ескере отырып, жеке жүргізілуі керек. Мультивитаминді препараттар дәрумен тапшылығы жағдайларының алдын алу үшін де, емдеу үшін де ұсынылуы мүмкін. Дегенмен, дәрумендік препараттарды үлкен дозада бақылаусыз қабылдау гипervитаминоздың дамуымен қиындауы мүмкін екенін есте ұстаған жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мойсеев А.Г., Морозкина Т.С., Мойсеев Е.А., Янковская Л.В. Безопасность витаминов: возможные и мнимые угрозы // Пищевые ингредиенты. Сырье и добавки. — 2013. — № 1. — С. 29–32.
2. Spirichev V.B. To the substantiation of the joint use of vitamin d and the rest of the 12 vitamins necessary for the creation and realization of the vital functions of its hormone-active form (the vitamin d + 12 vitamins approach) // J. Nutr. Therapeutics. — 2013. — Vol. 2. — № 1.
3. Витамины, минеральные макро- и микронутриенты : справочное руководство / К. Б. Веселовский. - АИРО-XXI, 2013. - 574 с. - Библиогр.:с. 549-552. - 500 экз. - ISBN 978-5-91022-151-6 (в пер.).
4. Брещенко Е.Е. Биологически активные вещества. Витамины, ферменты, гормоны: учебно-методическое пособие / Е.Е.Брещенко, К.И. Мелконян. Под редакцией проф. И.М. Быкова. 2019. – 125 с. ISBN 978-5-93491-827-0.
5. Vitamin and mineral requirements in human nutrition. World Health Organization and Food and Agriculture Organization of the United Nations 2004. ISBN 92 4 154612 3.
6. Хисамиева Л. И. Витамины и их физиологическое значение: учебно-методическое пособие / Л.И. Хисамиева, И.И. Хабибрахманов, Н.И. Зиятдинова, Т.Л. Зефилов. – Казань: Вестфалика, 2022. — 44 с.
7. Витамины. Роль в обмене веществ : учеб. пособие [Электронный ресурс] / Л. В. Зотова, Е. Н. Коваленко, Е. В. Громова, Л. Я. Лабзина. – Саранск : Изд-во Мордов. ун-та, 2018 - ISBN 978-5-7103-3645-8.
8. Николаева, Л.А. Биологическая роль витаминов в организме. Методы оценки витаминной обеспеченности организма человека. Методы определения витамина С: учебно-методическое пособие [Текст] / Л.А. Николаева, Е.В. Ненахова. – Иркутск : ИГМУ, 2014. – 71 с.
9. Прозоровский Витамины для всех возрастов. Полный справочник. Все, что нужно знать о витаминах и микроэлементах / Прозоровский. - М.: Центрполиграф, 2019. - 378 с.
10. Матусис, И. И. Витамины и антивитамины / И.И. Матусис. - М.: Советская Россия, 2022. - 240 с.

ДАЛА ҚЫРАНЫНЫҢ БИОЛОГИЯСЫ МЕН ЭКОЛОГИЯСЫ (*AGUILA RIPALENSIS*)

Мукамет М.

Ғылыми жетекшісі: Карменова Б.К., сениор-лектор, биология магистрі
Сәрсен Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: marina.mukamet@mail.ru

Алтайдан Каспийге дейінгі созылған қазақтың кең байтақ жерінде адамзатты таң қалдыратын тіршілік иелері жетерлік. Соның бірі де, бірегейі шырайлы Шығыста көп шоғырланған, көк аспанда қанатын құлаштай жаятын, даланың еркін еркесі дала қыраны. Бұл құс адамдардың қолы жете бермейтін алып таулардың шыңдарында мекен етіп, қырағы көзі, қайратты қанаты және өткір тырнақтарының арқасында әрбір жанды таңдай қақтыратыны анық.

Дала қыраны (*Aquila ripalensis*) – ұябасары аталығына қарағанда ірілеу келетін, сұңқартәрізділер отрядына жататын ерекше тіршілік иесі. Денесінің өлшемі – 85 см, салмағы 5 кг – ға дейін жететін ірі құс. Дала қыраны қанатын кенінен жайған кезде қанатының өлшемі 2,5 метрге дейін жететінін ескеруіміз керек. Осыдан дала қыранының қанатының ұзындығы орташа жастағы адамдардың бой өлшеміненде асып түсетінін байқауымызға болады. Дала қыранының тіршілік ету аймағы жердің тек Солтүстік жартышарында, соның ішінде құнарлыда, құпиялы қазақ жерінде екені баршамызға мәлім. Маңдайымызға біткен бақтың арқасында қырағы қыран құсы Шығыс Қазақстан жерінің көптеген аймақтарында мекен етеді. Сіздер дала қыранын батыс және оңтүстік Алтай бөктерінен, Зайсан ойпаттарынан, Қалба жотасынан, Маңырақ және Сауыр мен Тарбағатай жерлерінен кездестіре аласыздар. Бұл ерке құстың осы аймақтарда көп шоғырланғаны сіздерді таң қалдырып, көкейлеріңізге сауал тудырып отырғаны анық. Осы сауалға жауап берсек: биіктіктің бойтұмарына айналған дала қыранына табиғаттың қолайлы жағдайы өзінің әсерін береді. Қоңыржай белдеуінде орналасқан біздің жерімізде ауа райы тұрақты болғанымен қоймай, дала қыранының қорегі де жетерлік. Нақты тоқтала кететін болсақ: қызыл жүзді жер тиіні (*Tamiasciurus hudsonicus*), далажәне алтай шикылдақтары (*Certhia*), сұр суырлар (*Marmota baibacina*) және жас қояндар оның ішінде сүйікті қорегі ақ қояндар көптеп кездеседі. Дала қыранының қорегін көздегенінің өзі талайды таңқалдырған болатын. Бұл құс қорегін көк аспанда ауадан іздеп, тырнақ табандарын алға созып, қанаттары бүктелген күйінде құлдилап сырғанап келіп шабуыл жасайды да қоректерінің қашып құтылуына мүмкіндік бермейді. Осы орайда дала қыранының келбетін келістіріп тұратын тұмсығы мен тырнағы туралы қызықты мәліметтерді ұсына кетсек. Орташа есеппен дала қыраны 80 жыл өмір сүреді десек, соның жарты ширегі, яғни 35-40 жылдан кейін оның тұмсығы мен тырнағына жаңарту енгізеді. Ол ескі тұмсығы мен тырнағын биік тау жартастарына барып, қан шыққанша соққылап сындырады. Уақыт өте келе сынған тұмсығымен тырнағының орнына жаңадан қатты тұмсық пен өткір

тырнақ жетіледі. Бұл үдеріс дала қыранының қорегін ұстауында жаңа мүмкіндіктер туғызып қана қоймай, алдағы өмірінде аш қалмауына кепіл болады.

Келесі кезекте ерекше құстың популяциясына тоқталуды жөн көрдік. Күн жылынып, көктем басталғанда ұябасарлары жыныстық жағынан жетіліп, көбеюге бейімделе бастайды. Дала қыранының негізгі 3-4 ұясы болады да, жыл сайын сол ұяларын ауыстырып отырады, соның арқасында адамдардың қолына түспеуіне мүмкіншілік жасайды. Ұялары негізінен биік таулардың шыңында, қалың орманды, кең далалы жерлерде, берік ағаштардың басында орналасады. Ұяларының мөлшері шамамен ірі құсқа лайықты түрде жасалады. Аналықтары мен аталықтары қаңтар айында шағылысып, ақпан айында ұяларын жөндеп, көкек айының басында 1-3 – ке дейін бұлыңғыр қоңыр дақтары бар ақшыл жұмыртқа салады. Осы жұмыртқаларды аналығы 40-45 күн ішінде шайқайды, ал аталықтары аналықтарын қорекпен қамтамасыз етілуін өз мойнына алады. Жұмыртқаның көлемі 70-75 мм,көлденеңінен 50-55 мм. Жаңа басылып шыққан балапандардың мамықтары қалың қоңыр – сұр түсті болады, ал 3 аптадан соң олардың мамықтары ақшыл түске ауысады. Әдетте балапандары 60 күннің ішінде қанаттары қатайып, ұяларынан ұшып шығады. Егерде қоректері көп болған жағдайда 45-50 күннің ішінде барлық балапандары аман қала отыра, жаңа өмірге қадам басады. Өкініштісі қорегі азайған кезде кішкентай балапандары өледі, себебі аналықтары артынан қарымды ұрпақ қалуына басты назарын аударады. Аталықтары жаңа балапандарын түлкі, тиін, ақ қоян және шикылдақтармен қоректендіреді, соның арқасында балапандары етке қатты құмар болып өседі. Осы мезетте қазақтың «Ұядан не көрсең, ұшқанда соны ілесің» - деген сөзін айтып өтпеске болмас. Дала қыраны-моногамды құстар түріне жатады, яғни олар аққу құстар сияқты өмірінің соңына дейін тек бір аналықпен жұптасады.

Осындай ерекше де, еңселі, ерке құстың азайып бара жатқаны сондай өкінішті. Қазіргі уақытта дала қыраны (*Aquila ripalensis*) сиреп бара жатқан байлығымыз болып, Қазақстанның Қызыл кітабына еніп, мемлекеттің қорғауында болып тұр. Оның популяциясының азайуын негізі 2 фактормен сипаттап қарастыруды жөн көрдік.

Біріншіден:қазіргі ғалам электр желілер ғаламы болып есептелетінін білеміз,соның әсерінен биік тау тастарға, шыңдарға, жазықтарға электр желілері жаппай орналасуда. Осының нәтижесінде қыран құстары құлдилап ұшып келіп осындай қауіпке бетпе-бет келіп, өмірімен қоштасады. Жоғары вольтты электр желілері құстың тірі қалуына ешқандай мүмкіндік бермейді. Ия, бұл адамзаттың қажеттілігі,бірақ осының кесірінен осындай байлығымыздан айырылып отырғанымыз өте өкінішті жағдай бола отыра, әрбір адамзаттың уайымдауына себеп бола алады. Қазіргі уақытта биік шыңдардың басына емес, электр желілеріне ұя салатын дала қырандарын байқайтынымыз хақ. Мысалға айтсақ: біздің өлкемізде Зайсан қазаншұңқырында электр желісіндегі дала қыранының ұясын айтуға болады. Біз далалық практика кезінде оның ұясын ғана емес, 3 апталық балапанында байқап, зерттеу жұмыстарын жүргіздік. Екіншіден: әлі

ауыздықтанбай тұрған броконерлік (заңсыз аулау). Дала қыранының қанаты қарымды, көзі қырағы, тырнағы өткір, тұлғасы ірі болғаны әрбір жанды таңқалдырып, көруіне деген қызығушылығын туындатары хақ. Бірақ қызығушылығын бұғаулай алмайтын адамдардың кесірінен көк аспанның еркесінің қатары азайып, саны сиреп бара жатыр. Бұрынғыға қарағанда бұл қылмысқа кісен салынғанымен, әлі күнге дейін толығымен ауыздықталмай отыр.

Осындай жағдайлар орын алғаннан кейін «Жыл құсы 2012» осы дала қыраны болып бекітілген болатын. Оның себебі құстың қатарын толықтыру жұмыстарын жүргізу, адамдарға оның азайып бара жатқаны туралы дабыл қағу және бұл мақсат азда болсын орындалып, қыранның қорқыныш құрсауынан құтылып, қанатын кеңге құлаштай жайуына мүмкіндік берді.

Кең даланың еркесі, көк аспанның серкесінің көбеюі мен сақталуын қолдау, қорғау әрбір адамның, соның ішінде әрбір қазақтың азаматық борышы деп есептейміз. Себебі біздің тұрмыс-тіршілігіміз, тарихымыз бен бүгінгіміз осы қыран құсымен тығыз байланысты. Тамыры терең тарихымызға көз жүгіртсек қазақ халқы үшін қыран құс Қыдыр Бабаның берген сыйы болып саналады. Ежелде қыраны бар жолаушы үйге аялдаса, құстың иығына ақ мата немесе үкі қауырсынын таққан екен. Тарих желінің бүгінге жеткен сарынына сүйенсек бұл ғұрыптың мәні «сыйға сый» деген мағынаға ие. Яғни қыран құс өзіне құрмет көрсеткен адамның үйінің малына, адамдарына шабуыл жасамайды екен. Онымен қоса ежелде қыран аспанның иесі деп те аталған. Оның көзінің жарқылы найзағай, қанатының қағылуы күн күркіреуін туындатады деп сенген. Осы сенімдер мен ғұрыптардан ақ тамырлы тарихымыз қыран құстың қайраттылығымен байланысты екенін біле аламыз.

Бүгінгі күнде желбіреген жалауымыздың қақ ортасынан орын алған қыран құсы туралы айтып өтпеске болмас. Көк аспан мен алтын күннің астында қанатын кеңге жайған қыранның бейнесі әрбір жанның бойына рух пен намыс сәулесін түсіретіні анық. Біз бұл жерден еліміздің қыран сияқты еркін, қайратты, тәуелсіз, қырағы ел екенін бар әлемге паш ете аламыз. Бұл біздің бүгінгіміздің бөлшегі, болашағымыздың болмысы болып саналады.

Токсан ауыз сөздің тобықтай түйінін шығаратын болсақ: дала қыраны дала қорғаушысы, аспанның еркін еркесі, табиғаттың ажырамас бөлігі. Оны көбейту, көркейту, қолдау мен қорғау біздің міндетіміз. Даланың қырағы құсының тағдыры барлық адамзатқа аманат.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гаврилов Е. И., Гаврилов А. Е. The Birds of Kazakhstan. Алматы, 2005.
2. BirdLife International Surnia ulula IUCN Red List of Threatened Species. Version 2013.2.
3. А. Ф. Ковшарь, В. А. Ковшарь. Құстар: мектеп энциклопедиясы. Алматы: Атамұра, 2010.
4. Ә. Нысанбаев. «Қазақстан» Ұлттық энциклопедия. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2001.
5. Ж. Қ. Құдайбергенов – «Қазақстан құстарының энциклопедиясы» (2017) «Фолиант» баспасы.

6. К. М. Кенжебаев – “Құстар әлемі: Танымдық энциклопедия” (2016)
“Алматы кітап” баспасы.
7. В. М. Аксютин – “Фауна Казахстана: Птицы” (2015).

УДК 373.2

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ИГРЫ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Мукашева А.Б.

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: asem_mukasheva@inbox.ru

Как своеобразный вид деятельности игру рассматривают в одном ряду с учебой и трудом. Она является начальным звеном среди названных видов активности. Больше всего ее ценят как средство воспитания дошкольников. Детская игра в этом возрасте является весомым образовательным фактором, а ее интенсивность использования способствовала возникновению различных видов: сюжетные, режиссерские, театрализованные, строительно-конструктивные и тому подобное. Однако особое место среди них занимают дидактические игры, которые в большей степени пользуются спросом в возрасте 5-7 лет.

В педагогическом словаре подчеркивается познавательная направленность и представленность этого рода игр в дошкольных и школьных учебных заведениях. Авторы отмечают их значительное влияние на самостоятельность детей, поддержание их общей работоспособности и эмоциональной увлеченности. Кроме того, отмечается их разноплановость: систематизация опыта, расширение кругозора, обогащение направлений познавательных интересов и тому подобное. Главной сущностью таких организационных форм интеллектуальной направленности является гармоничное сочетание двух разных целей: игровой (игровое задание для участников) и дидактической (она становится собственно педагогом) [1, с. 143]. Такие игры существуют в виде установленных моделей (ранее созданных обществом) или же их осовремененных вариантов. Кроме того, их могут самостоятельно комбинировать педагоги, творчески подходившие к задачам образовательного процесса. Следовательно, такого рода детские игры можно использовать в различных звеньях образования, в частности в дошкольном с целью совершенствования характеристик умственной сферы, интересов детей.

Н. Поддьяков относит дидактические игры к игровым методам умственного воспитания. В них происходит самопроизвольное овладение необходимым опытом в тот момент, когда дети увлечены выполнением игрового задания. В то же время автор отметил две, наиболее важные функции этого способа обучения: приобретение и совершенствование системы знаний, умений, навыков (также возможен вариант только закрепления ранее приобретенных знаний). Эти функции могут быть реализованы как по отдельности, так и вместе.

В то же время ученый акцентирует внимание на необходимости создания специфической системы игр учебного содержания, которая позволит их более эффективно использовать во время обучения 5-7 летних детей [2, с. 177-178]. Вероятно, автор так указывает на важность особого внимания к развитию интеллектуальных компонентов сознания ребенка при использовании таких педагогических средств (умственные действия, способности интеллекта, познавательные интересы), которые должны использоваться в системе.

Похожие идеи наблюдаем у С. Новоселовой, которая в классификации детских игр подчеркивает, что дидактические игры, собственно как и сюжетно-обучающие, подвижные, досуговые входят в одну группу. Такое объединение она осуществляет на основе доминирующей роли наставника при их организации. В частности, она отмечает, что это особая группа игр, которая реализуется по инициативе воспитателя. В образовательном процессе они играют роль образовательных и воспитательных средств. Как видим, как факторы обучения и воспитания такого рода средства требуют умелого педагогического руководства [3].

В то же время автор указывает на широкий аспект этого явления: виды и направленность. Это позволяет их использовать по разным сферам и направлениям: закреплять знания об определенных сферах действительности, обогащать опыт, расширять интересы детей, развивать способности. Для этого важно воспитателям осознать особенности использования игровых средств, их структуру и основные направления педагогического руководства (условия, наполненность учебным материалом, постоянного его обогащения, учить детей им пользоваться, при вносить в образовательный процесс новые такие игры, учитывать сферы человеческого опыта, держать постоянно в поле зрения необходимость воспитания культуры игровой деятельности, расширять познавательные интересы воспитанников) [4, с. 335]. Как видим, исследование подчеркивает необходимость обогащения и расширения заинтересованности детей к новым фактам, явлениям, событиям средствами такой деятельности.

Коллектив исследователей относит такого рода познавательные игры к инновационным технологиям, которые свойственны дошкольному образованию и ориентированы на обучение детей 5-7 лет. Эта технология является развивающего характера и направлена на совершенствование интеллектуальной сферы ребенка: операции мышления, умственного действия, эрудированность, кругозор. Содержание деятельности, материал учебно-познавательного плана убеждают в развитии интересов дошкольника, его любознательности, рост степени заинтересованности к различным сферам действительности новых знаний [5, с. 274-279]. При этом авторы указывают на ценности авторских, народных, осовремененных обучающих играх. Итак, ученые подчеркивают творческий характер игровых технологий, их направленность на познавательную сферу ребенка, доступность опосредованного обучения в дошкольном детстве, возникновение/содействие на их основе, а также и соответствующей динамики, познавательных интересов.

Н. Лысенко, Н. Кирста главным атрибутом таких игр считают их содержание. Они подчеркивают, что именно оно способствует привлечению внимания детей к различным сферам окружающей действительности, к социуму, к флоре и фауне. Кроме того, от целесообразности подобранных материалов зависит эмоциональное отношение.

Т. Куликова акцентирует внимание на таком социально-психологическом явлении с точки зрения его связующего звена между игрой и учением. Она подчеркивает его важный признак - возможность обучать маленьких через интересующую их маленьких исследователей к приобретенному опыту [6, с. 120-125]. Как видим, учебным материалом овладевают в игровой форме и на основе этого дети эмоционально на него реагируют. Соответственно, здесь прослеживается два аспекта познавательных интересов: новые факты (информация) и отношение к ней. При этом ученые подчеркивают универсальность этого явления с точки зрения его влияния и использования в различных направлениях воспитания личности дошкольника: умственном, эстетическом, моральном, физическом, трудовом.

Т. Понятанская также подчеркивает ценность таких средств (учебных) дошкольного образования. В то же время автор их в большей степени классифицирует к играм, которые направлены на воспитание жажды новых фактов, информации из окружающей действительности. Она указывает на тот факт, что дидактические игры способствуют возникновению у детей познавательной активности, расширению круга интересов к миру, степени заинтересованности к определенным сторонам объективной действительности. Они являются средством совершенствования общих способностей, стратегий, путей осуществления интеллектуальной деятельности [7, с. 358]. Ученый кроме их значения, акцентирует внимание на их структуре, особенностях отбора содержания, руководстве процессом их течения, видами и структурой. Однако главным считает повышение меры педагогического руководства ими со стороны воспитателя, требующего соответствующих знаний и профессиональных умений по их использованию и проведению.

Таким образом, дидактическая игра рассматривается исследователями как весомый фактор образовательного процесса дошкольного образования. Она имеет широкий спектр применения, поскольку ее можно использовать как отдельный элемент, или же в сочетании с другими формами. Их особенность заключается в сочетании двух целей: учебной и игровой. Такие педагогические средства отличаются тем, что захватывают любопытство и внимание детей, а малыши в непринужденной игровой атмосфере получают новую информацию, совершенствуют ранее сформированные навыки, помогают использовать знания в практической деятельности. Однако основная ценность заключается в направлении расширения сферы интересов.

Список используемой литературы:

1. Словарь практического психолога / Сост.С.Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1998. – 800 с.

2. Поддъяков А.Н. Мышление дошкольников в процессе ориентирования со сложными объектами // Вопросы психологии. – 1996. - № 4. – С. 14 - 24.
3. Игра дошкольника / Под ред. С. Л. Новоселовой. – М.: Просвещение, 1989.- 286 с.
4. Куликова Т. Дошкольная педагогика: учебн. пос.- 3-изд./ Т. Куликова, С. Козлова – М.: Академия, 2001. - 416.
5. Айдашева Г. Дошкольная педагогика. Конспект лекций / Г. Айдашева, Н. Пичугина, С. Ассаулова. – Р н/Д.: Феникс, 2004. - 384 с.
6. Пониманская Т.И. Дошкольная педагогика: под. / Т. Понятанская. - К.: Академиздат, 2013. - 464 с.

УДК 631.1

ИНТЕРНЕТ ВЕЩЕЙ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИКУ СТРАНЫ

Мұқатаева А.Қ.

Научный руководитель: Кашкарова И.В., сениор-лектор, магистр
технических наук

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: aiarose@mail.ru

Несомненно растениеводство ровно как и животноводство одно из занятий человека пускающих корни далеко в глубь времен при этом не утратившее свою надобность и актуальность. В современном мире сельское хозяйство представлено во всех странах земного шара, в нём занято по меньшей мере около 1 млрд человек. Величина обрабатываемой площади в мировом сельском хозяйстве в настоящее время, по разным данным, составляет от 15702 до 18703 млн. га. Лидерами среди стран мира по общей площади пашни являются США, обладающие примерно 176 млн га, Индия (160 млн га), Китай (137,1 млн га), Россия (134 млн га). Важной особенностью мирового сельского хозяйства является тот факт, что земля сама по себе как средство производства является неоднородной, но при правильном её использовании обладает способностью повышать свое плодородие. «В тех странах, - писал А. Смит, - где сельское хозяйство представляет собою самое выгодное из всех приложений капитала, а возделывание и улучшение земли - самый прямой путь к большому состоянию, капиталы отдельных лиц будут, естественно, прилагаться самым выгодным для всего общества образом». Затрагивая тему земли нельзя не упомянуть Казахстан со всеми его плодородными землями и разнообразными климатическими условиями позволяющими выращивать почти все культуры и развивать животноводство. Несмотря на это для обеспечения продуктами питания всего населения Республики необходимо дать развитие сельскохозяйственному производству и продолжать внедрять новые технологии.

В данной статье приведены актуальные проблемы, освещенные в рамках выполнения проекта АПК РК на 2021–2025 гг. Ключевыми проблемами развития являются низкая техническая оснащенность отрасли сельскохозяйственной техникой и технологией, неэффективное использование природных ресурсов, в частности земельных, водных, наличие большого количества мелких нетоварных хозяйств, низкий уровень переработки сельскохозяйственной продукции, очень много посредников между производством и реализацией выращенной продукции, слабое внедрение результатов научных исследований и разработок ученых-аграрников, низкий уровень системы хранения, транспортировки и реализации сельскохозяйственной продукции и другие.

Рассматривая ближе тему технологий, которая является наиболее актуальной в XXI веке нельзя не затронуть тему Интернета вещей (Internet of things - IoT). IoT является сетью устройств которые подключены к интернету и обладают свойствами обмена данных между собой без участия человека. Примерами внедрения могут служить системы по типу «умный дом» в здравоохранении – различного рода фитнес-трекеры, медицинские датчики в сельском хозяйстве - датчики для мониторинга почвы, климата и урожайности, показания которых позволяют сельхозпроизводителям принимать более рациональные решения. Внедрение интернета вещей кардинально меняет методы управления различными операциями. Через подключение датчиков и даже животных производители продукции смогут получать доступ к данным в режиме реального времени, что существенно упростит и ускорит процесс сбора важных показателей, что соответственно в дальнейшем может привести к повышению урожайности, эффективности и увеличению прибыли.

Приводя пример, хочется затронуть возможность, фермерами взяв за основу интернет вещей, регулировать системы орошения, что естественным образом поможет отслеживать влажность почвы, а соответственно обеспечить посевы оптимальным количеством воды. Помимо этого благодаря новым технологиям, таким как дроны и роботы, есть возможность выявлять признаки вредителей, различного рода болезней и нехватки питательных веществ, что в свою очередь значительно минимизирует количественные и качественные потери, минимизирует ущерб. К элементам IoT относятся: GPS/ Глонасс-трекеры, датчики топлива, датчик активности животных, дроны, умные метеостанции, системы доения животных и многое другое. Несомненно производитель имеющий в своем арсенале системы IoT получает массу преимуществ над конкурентами, которые пока не внедрили данную систему в свою сельскохозяйственную компанию.

Задумываясь о конкретном примере эффективного использования времени и ресурсов представляется конструкция, которая главным образом экономит не только умственные, но и физические усилия использующего. Конкретным примером такого аппарата может послужить система «умная теплица». С помощью датчиков помещенных по периметру теплицы происходит контроль всех основных климатических и почвенных изменений. Благодаря такому

широкому арсеналу умений ручной труд сводится к минимуму также данная система может похвастаться простой настройкой сводящейся к одноразовой настройке и запуску системы. Более того, на базе данных умений есть возможность внести определенные улучшения. Например: открытие / закрытие окон, дверей, включение / выключение света, удаленное управление вентиляцией и многое другое. Все данные действия можно выполнять с помощью Wi-Fi, 3,4,5G подключения, что делает данную систему удобной в использовании и достаточно автономной. Абсолютными плюсами «умной теплицы» является экономия человеческих ресурсов, передовой контроль роста культур также сбор информации в будущем благоприятно способствующий усовершенствованию теплицы. Из минусов можно выделить достаточно большие затраты на правильное построение конструкции, дальнейшее ТО участников, возможную их замену, а также постоянное подключение к интернету. Пример «умной теплицы» представлен ниже.

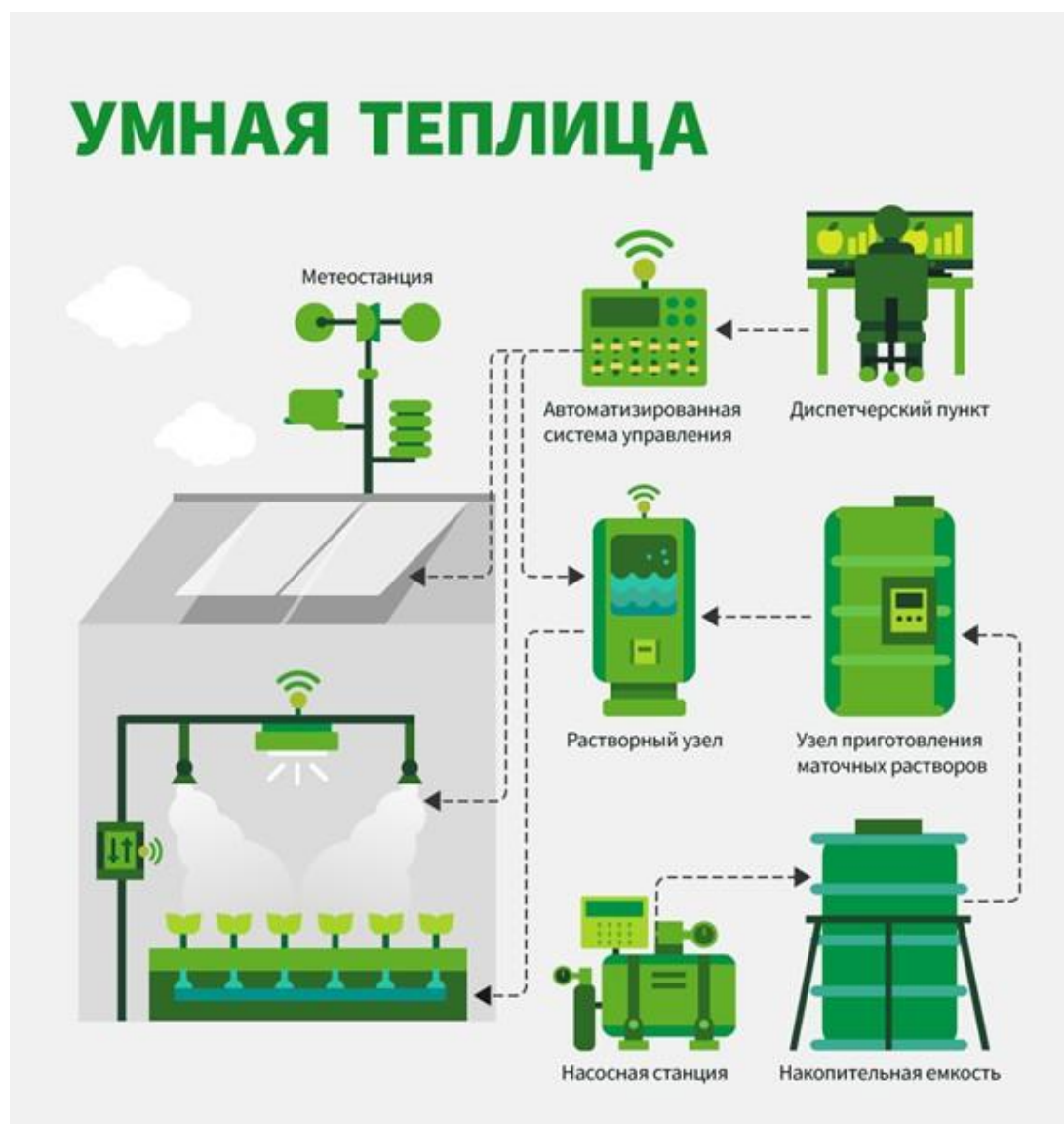

Рисунок 1 Схема теплицы

На рисунке 1 изображена простая конструкция с возможностью размещения на территории частного сектора либо дачного участка. На рисунке изображена взаимосвязь и последовательность систем друг с другом, помимо этого в теплицы установлены датчики считывающие и передающие нужную информацию на телефон владельца в режиме реального времени для отслеживания важных показателей. При изменении цифр выше либо ниже нужных норм владелец сможет принять эффективные меры по устранению отклонений.

Используя почти безграничные возможности интернета вещей, производители теперь смогут получить доступ к широкому спектру наиболее актуальной информации что в свою очередь поможет повысить эффективность пользования ресурсов и значительно упростит выявление вредителей, различного рода заболеваний. Однако для полноценной реализации всех возможностей интернета вещей необходимо решить несколько проблем таких как подключение, совместимость, безопасность и стоимость. Несомненно одной из острых проблем является подключение. Для обеспечения надежного подключения производители нуждаются в высокоскоростном интернете и не менее надежной инфраструктуре, которая сможет поддерживать эффективное функционирование интернета вещей далее из данного вопроса вытекает следующая не менее волнующая проблема это совместимость ведь также для надежного функционирования системы она должна функционировать в симбиозе с другими уже имеющимися системами.

Далее остро стоят вопросы о безопасности и стоимости ведь данные системы требуют эффективной защиты от злоумышленников. В купе решение данных проблем требует не только подготовку квалифицированных кадров но и не малые финансовые затраты как для запуска самой системы так и для дальнейшего её обслуживания. Исходя из имеющихся данных можно сделать вывод что сельскохозяйственный сектор может извлечь для себя и для экономики страны в широком смысле большую пользу из инновационных технологии но стоит брать во внимание и имеющиеся трудности. Решая данные трудности аграрии могут гарантировать надежность системы и дальнейшее повсеместное её внедрение.

Список литературы

1. Носков, А.Г., Рожков, А.С. Цифровизация в агропромышленном комплексе: учебное пособие - СПб.: 2023. - 80 с.
2. Сафонова, Т.В., Яготинцева, Н.В., Колбина, О.Н., Мокряк, А.В. Концепция развития интернета вещей Информационные технологии: управление, экономика, транспорт, право. 2022. №2 (42). С.4-9.
3. Пермяков, Д.С., Носков, А.Г. В сборнике: Инновационные технологии в науке и образовании: сборник научных трудов X Юбилейной международной научнопрактической конференции. - Ростов-на-Дону, 2022. - С. 240-244.
4. Иванов, Н. К. Интернет вещей в агропромышленном комплексе / Н. К. Иванов // Интеллектуальный потенциал молодых ученых как драйвер развития

АПК: Материалы международной научно-практической конференции молодых ученых и обучающихся, 2024. – С. 601-604.

5. Землепользование в сельском хозяйстве в цифрах. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.fao.org/sustainability/news/news/ru/c/1287543>.

6. Керимова У.К., Касенбаев Г.С. Ключевые проблемы развития агропромышленного комплекса в Казахстане и пути их решения. *Вестник университета «Туран»*. 2021;(4):85-92. <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2021-1-4-85-92>

ӘОЖ: 913

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРІНІҢ ОРНАЛАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Найманғазина Л.Ш., 4-курс студенті

Ғылыми жеткешісі: Қабдрахманова Н.Қ., сениор-лектор,
жаратылыстану ғылымдары магистрі

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: naimangazina04@mail.ru

Аннотация: Мақалада Шығыс Қазақстандағы киелі орындар географиясы және киелі орындар жайлы ақпараттар қарастырылған.

Кілт сөздер: Рухани жаңғыру, мәдени мұра, табиғи мұра, киелі жерлер географиясы, тарихи орын.

Қасиетті орындарға мәдени мұра ескерткіштері, зайырлы және діни сәулет, кесенелер мен ел халқы қастерлейтін табиғи ландшафттар, сонымен қатар маңызды саяси оқиғалармен байланысты тарихи құндылықтары бар орындар жатады. Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде тарихи-мәдени мұра мен ұлттық бірліктің нышандары ретінде маңызды орын алатын нысандар [1].

2017 жылдың сәуірінде Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы жарияланды. Онда халықтың санасына жалпыұлттық қасиетті орындар ұғымын сіңіру үшін «Қазақстанның қасиетті рухани құндылықтары» немесе «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасын жасау туралы айтылды. Бұл бағдарламаның жүзеге асуы халықтың, әсіресе, жастардың тарихты қозғап, өз жерін танып, мәңгілікке қол жеткізуіне мүмкіндік береді.

Ұлттық киелі орындардың тізімі алты санатқа бөлінеді:

- ерекше қастерлі табиғи мұра ескерткіштері;
- археологиялық және сәулет ескерткіштері;
- Қазақ хандығының ортағасырлық ірі қала орталықтары мен астаналары;
- ғибадат орындары болып табылатын діни және діни орындар;
- тарихи тұлғалармен байланысты киелі жерлер;
- тарихи және саяси оқиғалармен байланысты жерлер [5].

«Қазақстанның жалпыұлттық қасиетті нысандарымен» қатар, 500 өңірлік киелі нысандар да кітап болып басылып шықты. Олардың 25-і Шығыс Қазақстан аумағында орналасқан. Оған Сауыр таулары, Бөрітастаған құз жартасы, Зайсан көлі, Марқакөл көлі, «Еңлік-Кебек» кесенесі, әулие Бектұрған кесенесі және т.б. ғибадат орындары кірді [1].

Бүгінгі таңда Шығыс Қазақстанның рухани, табиғи және тарихи орындарының көпшілігі Қазақстанның киелі жерлерінің картасына енгізілген [2].

«Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында ел көлемінде «Қазақстанның жалпыұлттық киелі орындары» жобасы жүзеге асырылған. 2017 жылы Қазақстан Республикасында 185 түрлі атаулар кірген «Қазақстанның жалпыұлттық қасиетті нысандарының» тізімі бекітілді. Бұл тізімге Шығыс Қазақстан аумағынан табиғи, тарихи, діни және ғибадат орындары болып табылатын ескерткіш ретінде 13 нысан енді.

Сурет 1 Шығыс Қазақстан киелі жерлер картасы.

Оның ішінде аты аңызға айналған:

- *Мұзтау (Белуха),*
- *«Қоңыр әулие» үңгірі,*
- *Алакөл көлі,*
- *«Берел» тарихи-археологиялық кешені (Берел қорғандары),*
- *Шілікті қорғандар кешені,*
- *«Ақ Бауыр» табиғи-тарихи кешені,*
- *«Ырғызбай Ата» кесенесі,*
- *«Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» кесенесі,*
- *Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мәдени-тарихи кешені және т.б. бар [5].*

Шығыс Қазақстан облысының киелі жерлері

Киелі жер атауы	Қысқаша мәлімет
Ақбауыр	Ақбауыр облыс орталығынан 30 шақырым жерде, Ұлан ауданы аумағында орналасқан. Біздің заманымызға дейінгі 3-5 мыңжылдықта өмір сүрген адамдардың қолымен жазылған петроглифтер жер бетінде сирек кездесетін жосамен таңбаланғандықтан мұндай ескерткіш әлемде екеу ғана деседі ғалымдар. Ақбауыр жайында Николай Топольняк дейтін әуесқой зерттеуші фильм де түсірген. Автордың айтуынша, тастағы таңбаларды ғалымдар көне күнтізбе, астрологиялық бақылау жүргізу орны деп есептейді екен [2].
Шілікті	Зайсан көлінен жүз шақырым жерде, оңтүстік-батысында – Тарбағатай, шығысында – Сауыр-Сайқан, солтүстікте – Маңырақ таулары қоршаған, ұзындығы 80 шақырым, ені 30 шақырымға созылып жатқан үлкен алқап бар. Шілікті жазығы деп аталады. Бұл жазықта тарихи ескерткіштер мен сақтардың көсемдері көмілген обалар бар [4]. Шіліктідегі елді елең еткізген ерекше ескерткіш, үшінші «Алтын адам» 2003 жылы табылғаны белгілі. Алтынмен әдіптелген киімімен бірге жерленген сақ патшасының сүйегін археолог Әбдеш Төлеубаев бастаған зерттеу тобы Бәйгетөбе атты обадан анықтаған-ды. Оның жерлеу мерзімі біздің заманымызға дейінгі VII ғасырға жатады [2].
Еңлік-Кебек кесенесі	Еңлік-Кебек кесенесі Абай ауданындағы Ералы жайлауының шығыс жағында, Семей-Қарауыл тас жолынан 5 шақырым жерде орналасқан. Махаббат мұнарасы - билер сотының кесімі бойынша 1780 жылдың шілдесінде құрбан болған қос ғашық, Еңлік пен Кебектің зиратына қойылған ескерткіш мұнара [3].
Берел	1865 жылы Вильгельм Радлов Берел ескерткішін зерттеп, «Үлкен Берел қорымын» ашқан болатын. Арада 100 жыл өткеннен кейін Берел қорымына ресейлік Сергей Сорокин археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді. Бүгінде Берел десе, белгілі археолог Зейнолла Самашев есімін құрметпен атаймыз. Ғалым Берел қорымына 1998 жылы қазба жұмыстарын жүргізіп, «патшалық оба» кезеңін зерттеу барысында №11 нысаннан алтынмен апталған 13 тұлпар мен сол заманның көсемі болған бекзада мен әйелдің сүйегін тапқаны белгілі. Бұл отандық археологияда сенсацияға баланды. 2008 жылы «Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы ашылды [2].
Жидебай	Тарихи деректерге жүгінсек, «Жидебай – Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық қорық-мұражайы Семейдегі Абайдың әдеби-мемориалдық мұражайының филиалы ретінде 1945 жылы (бір деректерде 1940 жыл деп жазылып жүр) құрылған. Ақынның 100 жылдық мерейтойы

	кезінде ұлы тұлғаның мекен еткен қыстауы мұражай-үйіне айналып, 1970 жылы (125 жылдық мерейтой қарсаңында) мұражайға жаңарту жұмыстары жүргізілген. Қазіргі атауы 1990 жылы ақынның 145 жылдық мерейтойы кезінде берілген [3].
Қоңыр әулие үңгірі	Абай ауданы Токтамыс ауылынан 18 шақырым жерде орналасқан Қоңыр әулие үңгірі жайында ел арасында аңызға бергісіз әңгіме көп. Оның ішінде ауыз әдебиетінде сақталған деректердің дені жоңғар шапқыншылығымен байланысты. Шаған шайқасы осы үңгірдің маңында өткені тарихтан мәлім. Алаштың алапатын асырған Абылай хан әйгілі Қабанбай батырға «Дарабоз» атағын осы жерде берген деген деректер де бар. Бұл туралы «Абай жолы» романында жазылған [2].
Ырғызбай әулие кесенесі	Кесене Тарбағатайдың теріскейіндегі кең жазықта жатқан Күмісті жайлауында орын тепкен. Ел аузында «Ырғызбай әулие» атанған баба 1787 жылы дүниеге келіп, 1850 жылы 63 жасында қайтыс болған. Қайтыс боларының алдында «Мені осы құба белге жерлендер, зиратымды көтермендер, ұрпақтарым көтереді» деп өсиет қалдырған екен [4]. Соңғы жылдары Тарбағатай ауданында Бәделхан Камалханұлы сынды ел азаматтарының бастамасымен Ырғызбай әулие құрметіне қазақ күресінен халықаралық турнир өтеді. Ырғызбай ата турнирі – Қазақстан бойынша ФИЛА кестесіне енген тұңғыш турнир [2].
Бөрітастаған құз жартасы	Бөрітастаған құз-жартасы Тарбағатай ауданы Күмісті жазығында орналасқан. Жартасың ұзындығы 300 метр шамасында, ені 10 метр, биіктігі 50 метрді құрайды. Жартас шығыстан батысқа ұзыннан созылып жатыр [3]. Оңтүстік жағынан жартас тік орналасқан. Кезінде ата-бабаларымыз осы жерде құрбандық шалып, жартас үстіне өсіп тұрған ағашқа ақтық байлап кететін болған. Бөрітастаған алыстан қарағанда, жазық далада жүзіп келе жатқан кеме іспеттес көрінеді [2].
Ашутас тауы	Ашутас тауы Күршім ауданнан 155 км, Боран ауылының шығысынан 10 км жерде орналасқан. Ашутас шоқысы табиғи геологиялық-палеоботаникалық ескерткіш. Қара Ертістің оң сағасында, Боран және Ардынка ауылдарынан жоғары орналасқан [4]. Ашутастың ұзындығы шамамен 8 км, ені 1 км болса, биіктігі 411 метрді құрайды. Қара Ертіс суының үстінен табылған үшінші кезеңдегі субтропикалық өсімдіктер қалдықтарының қабаттарынан шыққан иісі үшін ащы тас деп аталған. Бұл жерде 25 млн жыл өскен өсімдіктердің 80-ге жуық түрі кездеседі [2].
Аблайкит	Аблайкит бекінісін 1654 жылы Жоғарғы Ертістің сол жағалауында, Қалба тауларының арасына ойрат билеушісі Аблай тайшы салдырған [4]. Аблайкит XVII ғасырдың 50-60 жылдарында будданың ірі орталықтарының бірі болды. Кейіннен Өскемен бекінісінің негізін қалаушы И. Лихаревтің жетекшілігімен келген орыс отряды ғибадатхана орнынан

тибет пен ойрат қолжазбаларының, будда икондары мен қола мүсіндерінің мол қорын және тибет-моңғол қолданбалы-сәндік өнер бұйымдарын тауып, Ресейге алып кетеді [2].

Шығыс Қазақстан облысы еліміздің рухани орталықтарының бірі болып саналады. Жалпы, табиғи орта көне заман тарихын зерттеуде маңызды рөл атқарады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстанның жалпыұлттық қасиетті нысандары = Сакральные объекты Казахстана общенационального значения / ред. алқа төрағасы А. Мұхамедияұлы, жауапты ред. Б. Әбдіғалиұлы. – Астана : Фолиант, 2017. - 496 б.

2. Қазақстанның киелі орындарының географиясы: Табиғат, археология, этнография және діни сәулет өнері нысандарының тізілімі / Жалпы редакциясын басқарған ҚР ҰҒА академигі Байтанаев Б.Ә. Алматы: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2017. 1-шығарылым. 904б.

3. Қазақстанның физикалық географиясы: авторлық бағдарлама / Құраст.: Момынқұлова Р.О. Алматы: «Таймс» баспасы. 2023 жыл, -25 бет.

4. Егорова А.В., Зинченко Ю.К., Зинченко Е.С. Под редакцией канд. геогр. наук, доцента А.В. Егориной. Физическая география Восточного Казахстана. Учебное пособие. - Усть-Каменогорск:, 2002, 182 с.

5. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. №70 (29051) 12 сәуір, сәрсенбі 2017 жыл. Б.1.

6. Киелі нысандарды тарихи зерттеудің өзектілігі // тақырыптық рубрика// Өлкетану және тұлғатану ӘОЖ:94.511 Жанысбекова Г.А.* 13б.

УДК 637.1

МОЛОКО И МОЛОЧНЫЕ ПРОДУКТЫ КАК ОСНОВА ПОВСЕДНЕВНОГО РАЦИОНА

Нугуманова А.Р.

Научный руководитель: Кашкарова И.В., сениор-лектор, магистр
технологии перерабатывающих производств

Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: ayala.nugumanova.04@bk.ru

Молоко и молочные продукты относятся к продуктам с высокими показателями пищевой ценности. Они содержат большое количество незаменимых нутриентов, обладают высокой переваримостью и хорошо усваиваются в организме человека. В питании молоко и молочные продукты являются основными источниками животного белка – незаменимых аминокислот. Таким образом, молочные продукты смело можно считать основой питания человека.

Молоко и молочные продукты являются основным источником кальция, который необходим для правильного роста, развития скелета, крепости костей и зубов. Кальций участвует в деятельности нервной системы, регулирует работу сердечной мышцы и выполняет много других полезных функций. Молоко и молочные продукты также богаты молочным белком, который особенно необходим растущему детскому организму и является строительным материалом для нашего тела. Молочные продукты должны входить в рацион питания здорового человека независимо от возраста. В день следует съедать 3 порции молочных продуктов, что обеспечивает примерно 80% от суточной нормы потребления кальция. Механизмы усвоения молочных продуктов с возрастом не меняются. Меняется только количество вырабатываемых ферментов. Поэтому пожилым людям в рационе питания рекомендуется отдавать предпочтение кисломолочным продуктам. Они легче усваиваются, чем пресное молоко. В ежедневный рацион ребенка рекомендуется включать цельное молоко и разнообразные продукты на его основе: кисломолочные напитки, творог, сметану, сыры, сливочное масло. У каждого из них есть свои уникальные свойства. Йогурты, кефир и другие кисломолочные напитки усваиваются легче, чем цельное молоко, они содержат меньше лактозы, подавляют патогенную микрофлору и способствуют лучшему перевариванию пищи. Творог является ценным источником белка, незаменимых аминокислот, кальция, фосфора, магния и других минеральных веществ. Сливочное масло обеспечивает организм полезными жирами, которые усваиваются детским организмом почти на 100%, а сметана отличается высоким содержанием липидов и жирорастворимых витаминов.

Сыры – это концентраты всех пищевых достоинств молока. Твердые сыры считаются лидерами по содержанию кальция и фосфора.

Молочные продукты очень важны в рационе человека. Молоко содержит большое количество микроэлементов, необходимых для гармоничного развития детского организма. Белки сыворотки относят к наиболее ценным: они содержат незаменимые аминокислоты для роста и нормального функционирования внутренних систем. Липиды молока включают все основные классы жирных кислот, необходимых для синтеза органических веществ и построения мембран клеток. Молочные продукты обеспечивают поступление до 70–80% кальция. Он важен не только для развития скелета, но и для работы мышц, сердца, нервной системы, пищеварительных и эндокринных желез. Лактоза – молочный сахар – способствует всасыванию кальция и поддерживает нормальную микрофлору кишечника. В состав молока также входят железо, йод, фтор, цинк и основные витамины: В, С, А, D, Е.

Для хорошего самочувствия и правильного функционирования организма, необходимо подходить к питанию осознанно. Именно молоко и молочные продукты могут восполнить сразу несколько групп витаминов, наладить пищеварительную и эндокринную систему, укрепить минеральную прочность костей и зубов, обогатить организм нужными ферментами.

Для большей ясности влияния употребляемого продукта необходимо рассмотреть ферментный состав молока, отдельные белки и витамины, их роль в организме человека. Молоко содержит большое количество микроэлементов, необходимых для полноценного и гармоничного развития детского организма.

Витамин А – часто обнаруживают в коровьем молоке. Содержится так же в сливочном масле, яйцах, а также в других продуктах растительного происхождения. Витамин способствует росту новых клеток, участвует в синтезе белков организма.

Витамин D – незаменимый витамин, который можно получить в любых сырах, сливочном масле, кисломолочных продуктах. Этот витамин важен для каждого человека, так как от его количества будет зависеть усвоение кальция и фосфора в кишечнике, поддержание костной ткани и работа сердечно-сосудистой системы.

Витамин Е – часто встречается в натуральном молоке, сливочном масле. С помощью витамина Е организм всегда находится под защитой от вирусов и бактерий, и главное, он является мощным антиоксидантом, который способствует целостности клеток организма.

Витамин В1 – его можно встретить в сливках и коровьем молоке, сырах и иных кисломолочных продуктах. Его потребление крайне необходимо человеку, так как витамин В1 является регулятором обмена веществ, нейтрализует токсины, а также улучшает мозговую деятельность и улучшает мышление.

Витамин В12 – его большая концентрация содержится в сыре и молоке. Он принимает участие в кроветворении, улучшает активность нервных клеток и защищает нервные окончания.

Витамин РР (или никотиновая кислота) – получить суточную потребность витамина можно, употребляя сырные продукты и молоко. С помощью него, сердце остается крепким и рабочим, а кровоснабжение оптимальным.

Если употреблять молочные продукты на постоянной основе, можно заметить ряд изменений в организме, это все обуславливается высоким содержанием витаминов в молочных и кисломолочных продуктах. Многие фармацевтические препараты рекомендуют сменить на натуральную молочную продукцию. Например, в современном обществе многие люди вводят в свой рацион БАДы, различные суперфуды, в надежде на то, что это поможет улучшить уровень иммунитета и состояние здоровья. Однако, проведя эксперимент, можно заметить, что самый лучший результат для укрепления здоровья – употребление молочных и молочнокислых продуктов на постоянной основе. Если употреблять такие продукты как: творог, сметана, молоко, ряженка, кефир, хотя бы 4 раза в неделю, анализ крови покажет изменения во всем организме. При употреблении одного стакана молока, человек получает: 25% кальция, 22% витамина В2, 21% витамина D, 18% фосфора, 15% витамина В12, 14% необходимых белков, 11% селена и 10% калия.

Кисломолочные продукты в диетическом и лечебном отношении не только не уступают, но и в ряде случаев превосходят молоко, они идеальны для людей, которые страдают от непереносимости лактозы (молочного сахара). От

ежедневного употребления кисломолочных продуктов человек получает дневную норму витамина В12 – 16%, В6 – 15%, В2 – 13%, кальция – 22%, фосфора – 18%. Воздействуя на секреторную деятельность желудка, возбуждают аппетит и способствуют быстрому перевариванию пищи, нормализуют деятельность кишечника и благоприятно действуют на нервную систему. Молочная кислота, спирт и углекислый газ оказывают возбуждающее действие на дыхательные центры и нервную систему, способствуют быстрому протеканию окислительно-восстановительных реакций в организме. Диетические свойства кисломолочных продуктов, кроме того объясняются их легкой усвояемостью, что происходит в результате частичного распада белковых веществ молока, накоплению витаминов. На примере отдельных продуктов, можно заметить, какую пользу принесет организму тот или иной продукт.

Кефир благоприятно действует на сердечно-сосудистую и нервную систему, а также является источником кальция. Он полезен при дисбактериозах, анемии, обладает антисептическими свойствами, противопоказан людям, страдающим расстройствами желудка, язвенной болезнью, панкреатитом.

Биокефир еще эффективнее очищает кишечник от токсинов.

Йогурты. В закваске йогуртов присутствует специальный вид бактерий – болгарская палочка, но к сожалению, в йогуртах содержится большое количество консервантов, что снижает их пользу. Лучше употреблять натуральные йогурты, несладкие, в них должны быть молочнокислые живые бактерии и сроки хранения не более недели. Необходимо обращать внимание на состав.

Ряженка. Получают из топленого молока при добавлении стрептококков и болгарской палочки. Напиток содержит витамины и микроэлементы.

Творог. Получают сквашиванием молока и образованием сыворотки. Творог является основным продуктом во многих диетах. Полезен людям с заболеванием печени, атеросклерозом.

Сметана – кисломолочный продукт, полученный сквашиванием сливок закваской из специальных микроорганизмов. В продукт могут входить ингредиенты, не предусмотренные нормативно-технической документацией: заменители молочного жира, крахмал, соевый белок. Необходимо так же изучать состав перед употреблением.

Физиологические нормы суточного потребления пищевых продуктов рекомендуют в рационы населения разных возрастных групп включать разнообразные кисломолочные продукты. Кисломолочные продукты имеют свои специфические свойства, но все полезны.

В современном мире, когда темп жизни растет с каждым днем, необходимо позаботиться о себе и своем здоровье, выбирая качественные продукты для своего питания, для сбалансированного и правильного рациона. Пересмотрев свое питание, можно избежать многих заболеваний, укрепить свой иммунитет, тем самым помогая ему справляться с каждодневными нагрузками.

Литература:

1. Давыдов, Р.Б. Молоко и молочные продукты в питании человека. - М.: Медицина, 2010 – С. 58.

2. Дуденков, А.Я. Биохимия молока и молочных продуктов. - Москва, 2010. – С. 87-88.

3. Дунченко, Н.И. Экспертиза молока и молочных продуктов. Качество и безопасность - Новосибирск: Сиб. Университетское издательство – С. 45-46.

4. Охрименко, О.В. Биохимия молока и молочных продуктов: Методы исследования. - Вологодская ГМА. – С.67.

ӘОЖ 582.572.8 (574)

БИОСТИМУЛЯТОРЛАР ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ҚЫРМЫЗЫГҮЛ (*Calendula officinalis*) ТҰҚЫМДАРЫН ТИІМДІ ӨСІРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ОҢТАЙЛАНДЫРУ

Нұрланұлы Е.

Ғылыми жеткешісі: Шарипханова А.С., биология ғылымдарының
кандидаты, қауымдастырылған профессор
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: eldoka0047@gmail.com

Дәрілік Календула (*Calendula officinalis*) – емдік қасиеттерімен танымал астра тұқымдасының көпжылдық өсімдігі. Фармацевтика және косметика өнеркәсібінде ол қабынуға қарсы, антисептикалық және регенеративті қасиеттері бар препараттарды өндіру үшін қолданылады. Календула тұқымдары белсенді қосылыстардың жоғары құрамы үшін ғана емес, сонымен қатар одан әрі өңдеу үшін өсімдік шикізаты ретінде пайдалану мүмкіндігі үшін де бағаланады. Дегенмен, жоғары сапалы тұқым материалын алу үшін өсімдіктің өсуі мен дамуы үшін оңтайлы жағдайларды қамтамасыз ететін, сондай-ақ тұқымның өнімділігі мен сапасын арттыратын технологияларды қолдану қажет.

Календуланы өсірудің тиімділігін арттырудың бір жолы — биостимуляторларды қолдану-өсімдіктердің өсуін ынталандыратын, олардың физиологиялық жағдайын жақсартатын және стресстік жағдайларға төзімділігін арттыратын заттар. Соңғы жылдары биостимуляторларға деген қызығушылық артып келеді, бұл осы құралдардың экологиялық қауіпсіздігіне және олардың дақылдардың өнімділігін арттыру қабілетіне байланысты.

Бұл жұмыстың мақсаты – әр түрлі биостимуляторларды қолдана отырып, календула тұқымын өсіру технологиясын оңтайландыру, сонымен қатар олардың тұқымның өнуіне, дамуына, өнімділігі мен сапасына әсерін бағалау.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу үшін ең көп таралған және өнімді сорттардың бірі — "Алтын сәуле" (Золотой Луч) календула тұқымдары қолданылды. Эксперименттік жұмыстар Қазақстанның шығыс аймағында ашық жер жағдайында жүргізілді. Өңдеу үшін биостимулятор ретінде келесі препараттар қолданылды:

1. Гуминдік препараттар: "Гумифаст", "Амос". Бұл препараттар топырақ құрылымын жақсартады, тамырдың пайда болуын ынталандырады және

құрғақшылық пен ауруға төзімділікті арттырады.

2. Балдыр сығындылары: "Стимовит", "Эколист". Микроэлементтермен, амин қышқылдарымен және табиғи гормондармен байытылған.

3. Аминқышқылдар кешені: "Вегарос", "Калифорния аминқышқылы". Стресске қарсы қорғаныс және метаболизм процестерін жақсарту.

4. Фитогормондар: "Циркон", "Эпин". Өнгіштігін жақсарту, өсуді ынталандыру және қолайсыз жағдайларға төзімділікті арттыру үшін қолданылады.

Эксперимент барысында келесі өңдеулер жүргізілді:

- Себу алдында (тұқымдарды биостимулятор ерітіндісіне батыру).
- Өну сатысында.
- Бүршіктердің қалыптасу кезеңінде.

Бақылау тобы биостимуляторлармен өңделмеген өсімдіктер болды. Бағалау келесі көрсеткіштер бойынша жүргізілді:

- Тұқымның өнуі.
- Өсімдіктердің өсуі мен дамуы.
- Тұқымның өнімділігі мен сапасы.
- Ауруларға төзімділігі.

Биостимуляторлардың тұқымның өнуіне әсері. Өнімділікке әсер ететін маңызды факторлардың бірі – тұқымның өнуі. Зерттеу нәтижелері тұқымдарды биостимуляторлармен емдеу бұл көрсеткішті айтарлықтай жақсартатынын көрсетті. 1-кестеде қолданылатын биостимуляторға байланысты календула тұқымдарының өнуі туралы мәліметтер келтірілген.

Кесте 1. Биостимуляторлардың календула тұқымдарының өнуіне әсері

Препарат	Тұқымның өнуі (%)	Бақылау тобымен салыстырғанда өсу (%)
Бақылау тобы (өндеусіз)	75	-
Гумифаст	85	+ 13,3 %
Стимовит	88	+ 17,3 %
Вегарос	81	+ 8,0 %
Эпин	90	+ 20,0 %
Циркон	89	+ 18,7 %

Кестеден көріп отырғаныңыздай, ең үлкен әсер тұқымдарды Эпин және Циркон фитогормондарымен өңдеу кезінде байқалады. Бұл препараттар өнуді ынталандырады. Бұл олардың өсімдіктердегі табиғи өсу гормондарының метаболизмі мен синтезін белсендіру қабілетіне байланысты болуы мүмкін.

Өсімдіктердің өсуі және дамуы. Биостимуляторлармен емдеу өсімдіктердің өсуі мен дамуына да оң әсер етеді. Препараттарды қолданғаннан кейін тамыр жүйесі мен вегетативті массаның жақсаруы байқалады. 2-кестеде қолданылатын биостимуляторға байланысты өсімдіктердің өсуі туралы мәліметтер келтірілген.

Кесте 2. Календула өсімдіктерінің өсуіне биостимуляторлардың әсері

Препарат	Өсімдіктердің биіктігі (см)	Бүйір өскіндер саны	Жер үсті бөлігінің массасы (г)
Бақылау тобы (өндеусіз)	35	5	18,0
Гумифаст	38	6	22,3
Стимовит	39	7	23,1
Вегарос	37	6	20,7
Эпин	40	8	24,2
Циркон	39	7	23,5

"Эпин" фитогормондарымен және "Стимовит" балдырларының сығындыларымен өндеу өсімдіктердің өсуі мен бүйірлік өскін санының айтарлықтай өсуіне әкелді. Бұл көбірек гүлдердің пайда болуына және нәтижесінде өнімділіктің артуына ықпал етуі мүмкін.

Тұқымның өнімділігі мен сапасы. Биостимуляторларды қолдану тұқымның өнімділігі мен сапасына тікелей әсер етеді. Нәтижелер өнімділіктің ең үлкен өсімі балдыр сығындылары мен фитогормондармен өңделген топтарда тіркелгенін көрсетті. 3-кестеде тұқымның өнімділігі мен сапасы туралы мәліметтер келтірілген.

Кесте 3. Календула тұқымының өнімділігі мен сапасы

Препарат	Өнімділік (кг/га)	1000 тұқымының салмағы (г)	Каротиноидтардың мөлшері (%)
Бақылау тобы (өндеусіз)	1200	3,2	2,5
Гумифаст	1350	3,5	2,8
Стимовит	1420	3,6	3,1
Вегарос	1250	3,3	2,7
Эпин	1450	3,7	3,2
Циркон	1400	3,6	3,0

Кестеден балдырлар мен фитогормондардың сығындыларын қолдану кезінде өнімділіктің ең үлкен өсуі байқалады. Каротиноидтардың құрамы өңделген топтарда да жоғары болды, бұл тұқымның тағамдық құндылығының жоғарылауын көрсетеді.

Ауруларға төзімділік. Тұқымның сақталуына әсер ететін маңызды аспектілердің бірі – өсімдіктердің ауруларға төзімділігі. Эксперимент барысында биостимуляторлар өсімдіктердің денсаулығын жақсартуға ықпал ететіні анықталды. Мысалы, балдыр сығындылары мен гуминдік препараттар календуланың ұнтақты көгеру мен тамыр шіріктерінің зақымдануын айтарлықтай төмендетіп, сау өсімдіктер мен тұқымдарды сақтауға мүмкіндік берді.

Календула тұқымын өсіру технологиясында биостимуляторларды қолдану тұқымның өнуіне, өсуіне, дамуына, өнімділігі мен сапасына оң әсер етеді. Ең үлкен әсер "Эпин" фитогормондары мен "Стимовит" балдырларының

сығындыларын қолдану арқылы қол жеткізіледі, олар тез өнуге, өсімдіктердің өсуіне және өнімділіктің жоғарылауына ықпал етеді. Сондай-ақ, биостимуляторлар өсімдіктердің ауруларға төзімділігін арттырады, бұл тұқымның сақталуын жақсартуға көмектеседі.

Климаттың өзгеруі жағдайында календула өсіру технологиясын одан әрі жетілдіру үшін биостимуляторларды қолданудың оңтайлы дозалары мен әдістерін, сондай-ақ олардың топырақтың ұзақ мерзімді өнімділігі мен экожүйеге әсерін зерттеуді жалғастыру қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Артемьев, В. С. Биостимуляторы в агрономии / В. С. Артемьев. — М.: Агропромиздат, 2015. — 312 с.
2. Бондарь, И. М. Возделывание лекарственных растений / И. М. Бондарь, С. П. Попов. — СПб.: Лань, 2018. — 432 с.
3. Зенков, Н. В. Применение биостимуляторов в сельском хозяйстве / Н. В. Зенков. — Екатеринбург: УрГУ, 2020. — 150 с.
4. Гришина, А. В. Продуктивность и качество семян календулы / А. В. Гришина. — Вестник агрономии, 2019. — Т. 45, № 2. — С. 34–40.
5. Кузнецова, И. Ю. Эффективность применения экстрактов водорослей на различных стадиях роста растений / И. Ю. Кузнецова, В. И. Носов. — Журнал агрономических исследований, 2017. — Т. 18, № 5. — С. 25–29.

УДК 159.9:65.012.4

ПРОБЛЕМЫ КОПИНГ-СТРАТЕГИЙ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩЕГО МЕНЕДЖЕРА

Оралбеков Д.С., студент 2 курса ОП «Менеджмент»

Научный руководитель: Қабыл А.Н., магистр соц.наук, преподаватель
Международный Университет Астана, г. Астана, Казахстан (AIU)

В современной психологии, как в отечественной, так и в зарубежной, немало внимания уделяется проблеме психологического благополучия личности и способам совладания со стрессом. Психологическое благополучие молодёжи, особенно студентов включает в себя самореализацию и возможность вступления во взрослую жизнь. Психологическое благополучие повышает уровень удовлетворённости жизнью, даёт ощущение счастья, это состояние, в котором человек реализует свои способности, может справляться с жизненными стрессами, продуктивно работать. Исследование психологического благополучия особенно актуально у студентов, так как это один из самых важных периодов жизни человека, это активный период развития, когда происходит определение жизненных смыслов, личных целей, формирование определённых ценностей их переоценка. Также это период — самостоятельности, когда человек встаёт перед выбором самоопределения, происходят личностные изменения, закладываются основы профессионального выбора.

Современная система высшего образования Республики Казахстан находится в состоянии новых изменений. В процессе профессиональной подготовки будущих специалистов разрабатываются и внедряются новые формы и методы обучения, активно используются современные информационные технологии, в учебном процессе свое место находит искусственный интеллект и т.д. На сегодняшний день одной из самых востребованных профессиональных групп является менеджмент. Менеджер – это работник сферы управления, основной деятельностью которого является достижение поставленных целей при помощи использования имеющихся в его распоряжении ресурсов, в том числе и человеческих. С этой позиции в деятельности менеджера особую роль играют такие качества, как толерантность, устойчивость, социальная активность, саморегуляция и др., способствующие противостоять многим социальным факторам, преодолевать трудности. Поэтому изучение адаптации личности в разных условиях вызывает особый интерес. Особенно данная проблема актуальна для студенческого возраста, так как именно в этот период происходит определение жизненных целей, идет поиск самоутверждения, формирование жизненных и профессиональных ценностей. Все эти факторы оказывают влияние на личностные изменения, поиска **копинг-стратегий**, вызывающих интерес в последнее время в психологических исследованиях.

Преодоление (копинг) рассматривается как стабилизирующий фактор, который помогает людям поддерживать психосоциальную адаптацию во время стресса. Целостная психологическая концепция копинг-стратегий и социальнопсихологической адаптации в казахстанской науке вызывает особый интерес.

Термин «копинг» (от англ. coping — совладание) впервые вошел в психологическую литературу в 1962 году благодаря Л. Мэрфи, который использовал его при изучении того, как дети справляются с кризисами развития [1, с.9]. Спустя четыре года, в 1966 году, Р. Лазарус в своей книге «Psychological Stress and Coping Process» применил этот термин для обозначения осознанных стратегий преодоления стресса и других тревожных событий [2].

Копинг-стратегии (от англ. coping — совладание) представляют собой осознанные действия, которые человек предпринимает для преодоления ситуаций психологической угрозы. Эти стратегии особенно актуальны при адаптации к болезням, в поддержании физического, личностного и социального благополучия. Копинг-стратегии, являясь намеренными методами совладания, помогают справляться с трудностями, в том числе в общении, и с условиями, порождающими сложные состояния. Лазарус определял копинг как «непрерывно меняющиеся когнитивные и поведенческие усилия, направленные на преодоление специфических внешних или внутренних требований, которые воспринимаются как чрезмерные или выходящие за рамки возможностей индивида» (Lazarus & Folkman, 1984). Авторы подчеркивали, что копинг — это процесс, отличающийся динамичностью, так как личность и окружающая среда находятся во взаимозависимости и оказывают влияние друг на друга. Стресс, в этом контексте, понимается как ощущение дискомфорта, вызванное

несоответствием между воспринимаемыми требованиями и доступными ресурсами для их удовлетворения, причем ситуация становится стрессовой только после ее субъективной оценки индивидом. Согласно Р. Лазарусу и С. Фолкман, индивиды оценивают потенциальный стрессор, соотнося требования окружающей среды с собственными ресурсами, которые, по их мнению, могут помочь справиться с этими требованиями [1, с.12].

В независимом Казахстане проблема «совладающего поведения» стала изучаться лишь в последние годы, в частности, Л.А. Повстан, Р.К. Курманова рассматривала совладающее поведение как критерий успешности профессиональной деятельности [3].

Современная жизнь полна непредсказуемых ситуаций, которые могут вызывать стресс и тревогу в любом возрасте. Это касается и студенческого возраста. Важно научиться эффективно справляться с трудностями и сохранять при этом физическое и психологическое здоровье. В такой ситуации и нужны копинг-стратегии — способы регулирования эмоций и поведения в условиях стресса.

Как известно, один и тот же человек в зависимости от ситуации, своего эмоционального состояния и многочисленных внешних факторов может использовать для своей защиты разные варианты копинга. Чтобы определить, к какому поведению тяготеет человек, существует множество копинг-тестов.

Выбор подходящей стратегии зависит от темперамента, здоровья, социального окружения, опыта и ситуации. Некоторые предпочитают бросить все силы на решение проблемы, в то время как другие сосредотачиваются на эмоциональной составляющей.

Так, с 1994 по 2018 год в США проводили одно из крупнейших исследований копинг-поведения молодых людей в возрасте от 12 до 20 лет[4]. Согласно этому исследованию, самым популярным у этой категории оказался такой эмоциональный копинг, как просмотр телевизора или общение с друзьями. Однако, как показали результаты, это мало помогало в борьбе со стрессом. Сегодня предпочтения молодых людей в выборе копинг-стратегий значительно изменились. На это повлияли многие социокультурные, экономические, психологические факторы, в том числе и цифровые технологии во всех сферах жизни.

Сложность выбора стратегии выхода из стрессовой ситуации обусловлена многими факторами. Среди них существенными являются: сам тип проблемы, личность и конкретные жизненные обстоятельства. Среди многих способов, снижающих стрессовые ситуации, имеющих временный эффект немаловажное значение имеют эмоционально-ориентированные копинг-стратегии. Психологическое благополучие является основой личностных ресурсов, способствующих объективной и субъективной успешности личности в конкретном социуме. Будущему менеджеру очень важно владеть способами регуляции своего поведения, выхода из стрессовых ситуаций.

Мы использовали опрос жизнестойкости Сальваторе Мадди, адаптированный Осина-Рассказовой, для того чтобы глубже исследовать

психологические реакции и копинг-стратегии участников в условиях стрессовых ситуаций и переживаний. Основной целью было выявление уровней вовлеченности, контроля и принятия риска — ключевых компонентов жизнестойкости, которые играют важную роль в процессах социальной и психологической адаптации, будущих менеджеров Международного Университета Астана. Анализ результатов опроса также позволяет понять, как респонденты оценивают свои собственные ресурсы и способности справляться с возникающими трудностями. Эти данные необходимы для составления рекомендаций по укреплению жизнестойкости и формированию адекватных копинг-стратегий, которые способствуют сохранению психологического здоровья и устойчивости к стрессу.

В опросе приняли участие 16 студентов, обучающихся по специальности менеджмент.

Анализ результатов опроса позволил выявить следующие основные выводы:

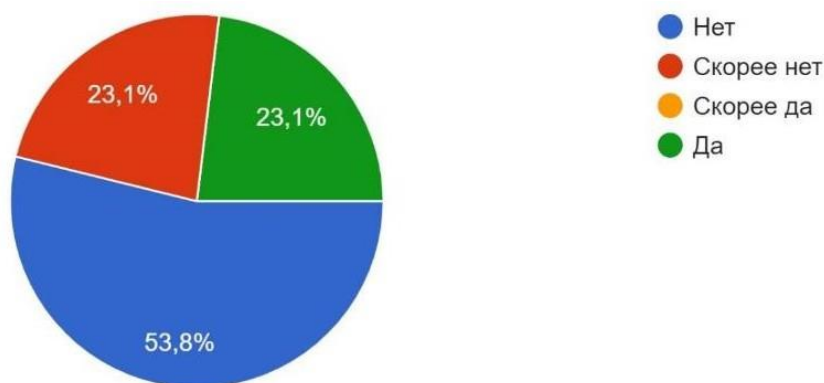

Рис.1. Результаты опроса

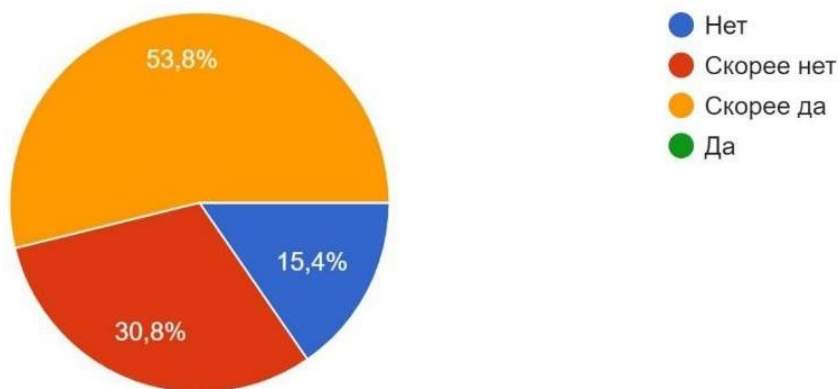

Рис.2. Результаты опроса

По первому вопросу было выяснено, что большинство участников (53,8%) не ощущают, что их игнорируют или что им не уделяют внимания. Это может указывать на достаточно высокую степень социальной поддержки и удовлетворенности среди опрошенных, что является положительным аспектом для их психоэмоционального состояния.

Однако более 23% респондентов всё же высказали сомнения в отношении внимания окружающих, что может свидетельствовать о наличии у них чувства одиночества или недостатка поддержки.

Следующие вопросы показали что, более половины участников (53,8%) испытывают определенные страхи или тревоги относительно будущего. Это может указывать на наличие у них беспокойства о том, что ожидает их впереди, что может быть связано с неопределенностью, финансовыми проблемами, профессиональными или личными вызовами.

С другой стороны, 15,4% респондентов не испытывают такого страха, а 30,8% скорее не согласны с утверждением, что говорит о том, что у них есть умеренная уверенность в своем будущем.

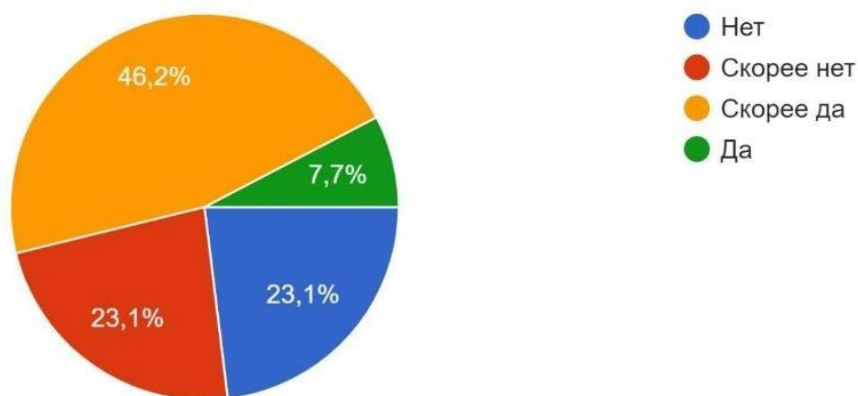

Рис.3. Результаты опроса

Эти результаты показывают, что почти половина участников (48,2%) ощущают нехватку упорства для завершения начатых дел, что может свидетельствовать о трудностях в доведении задач до конца и о склонности бросать их на полпути.

С другой стороны, 23,1% респондентов не согласны с этим утверждением, что может указывать на то, что они в целом уверены в своей способности завершать начатые дела. Однако 23,1% ответили "скорее нет", что подразумевает некоторую неопределенность или колебания в этой области.

Низкий процент тех, кто полностью согласен с утверждением (7,7%), может указывать на то, что среди участников есть понимание важности завершения задач, хотя их упорство может быть подвержено колебаниям.

В общем, высокий процент респондентов, которые ощущают нехватку упорства, подчеркивает необходимость работы над повышением мотивации и жизнестойкости. Это может быть важным аспектом в контексте социальной и психологической адаптации, особенно для менеджеров, которые могут сталкиваться с высокими требованиями и стрессами в своей профессиональной деятельности.

Эти вопросы позволили всесторонне оценить внутренние ресурсы, копингстратегии и эмоциональную готовность студентов к профессиональным вызовам, что и было основной целью исследования.

Итоги опроса показали, что у большинства студентов наблюдаются колебания в уверенности, многие испытывают эмоциональные трудности, которые сказываются на их способности к продуктивной адаптации и преодолению стрессовых ситуаций. Выявлено, что значительная часть студентов не всегда чувствует поддержку в окружении и нередко сталкивается с чувством выгорания и беспокойства о будущем. Эти данные подчеркивают важность развития копинг-стратегий, которые помогут студентам адаптироваться к стрессу, повысить качество жизни и успешность в профессиональной сфере.

Таким образом, будущим менеджерам в силу своей профессии очень важно иметь набор копинг-стратегий. Их можно расширять и улучшать, что повысит способность адаптации к стрессу и улучшит качество жизни. С этой целью необходимо совершенствовать свои знания в данной области, в повседневной жизни учиться применять стратегии, заботиться о своем физическом и ментальном здоровье, уметь находить новые подходы в коммуникации может помочь вам почувствовать поддержку и обменяться опытом с другими.

Список литературы

1. Набиуллина Р. Р. Механизмы психологической защиты и совладания со стрессом (определение, структура, функции, виды, психотерапевтическая коррекция): учеб. пособие / Р. Р. Набиуллина, И. В. Тухтарова. – Казань: Издво ИП Тухтаров В. Н., 2003. – 99 с.

2. Лазарус Р. Совладание (coping) // Психологическая энциклопедия. 2-е изд./ Под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. СПб.: Питер, 2003. -760 с.

3. Копинг-поведение как критерий успешности профессиональной деятельности / Л.А. Повстан, Р.К. Курманова // А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университетінің Хабаршысы = Вестник Кокшетауского университета им. А. Мырзахметова. - 2014. - № 2. - Ч. 1. - С. 149-152.

4. Краюшкина, Н.А. Копинг-стратегии в процессе социально-психологической адаптации менеджеров / Н. А. Краюшкина, аспирант кафедры психологии и педагогической антропологии МГЛУ. – e-mail: gleb_9a@mail.ru

ӘОЖ 7.7.08

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕ АСЫҚ АТУ ОЙЫНЫН ҮЙРЕТУДІҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Патхолла Бауыржан, Дене шынықтыру және спорт мамандығының
2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Шанкулов Е.Т., Мәдениет, спорт және
бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD доктор
Өскемен қ., Қазақстан

Асық ату-ептілікті, дәлдікті, қимылдарды үйлестіруді және дәлдікті дамытатын дәстүрлі қазақ ойыны. Асық атуды жалпы білім беретін мектептің оқу процесіне енгізу оқушылардың ұлттық мәдениетпен танысуына ғана емес,

олардың дене және зияткерлік қабілеттерін дамытуға да ықпал етеді. Бұл мақала асық ату ойынын оқушылардың әр түрлі жасына және дайындық деңгейіне бейімделген оқыту әдістемесін ұсынады.

Оқыту мақсаттары:

- ✓ Асық ату ойынының ережелерімен және оның шығу тарихымен танысу.
- ✓ Ұсақ моториканы, ептілікті және қимылдарды үйлестіруді дамыту.
- ✓ Лақтыру дәлдігі мен дәлдігін арттыру.
- ✓ Ұлттық мәдениет пен дәстүрлерді құрметтеуге тәрбиелеу.
- ✓ Бәсекеге қабілетті рух пен командада жұмыс істеу қабілетін дамыту.

Оқыту әдістемесі:

Асық ату ойынын оқытуды бірнеше кезеңге бөлуге болады:

1. Ойынмен танысу:

Асық ату ойынының тарихы және оның қазақ мәдениетіндегі маңызы туралы әңгіме.

Көрнекі құралдарды (асық сүйектері, ойын алаңы) пайдалана отырып ойынды көрсету.

Тәжірибелі ойыншымен немесе мұғаліммен ойнаудың негізгі әдістері мен ережелерін көрсету.

Ойында қолданылатын терминологияны түсіндіру.

2. Негізгі дағдыларды үйрету:

Асықты дұрыс ұстау және лақтыру тәсілдерін үйрету.

Қарапайым жаттығулар арқылы лақтыру техникасын шыңдау:

Қашықтыққа лақтыру;

Нысанаға лақтыру (мысалы, сызылған шеңбер);

Белгілі бір аймаққа соғу дәлдігіне лақтыру.

Қосымша жаттығулар арқылы қол мен білек күшін дамыту (мысалы, арнайы машиналарды қысу және босату).

3. Ойын ережелерін меңгеру:

Көрнекі мысалдарды қолдана отырып, ойын ережелерін қол жетімді түрде түсіндіру.

Ойынның әртүрлі нұсқаларын нақтылау (мысалы, ұпай саны, нокаут ойыны).

Тақтадағы ойын ережелерін немесе оқушыларға арналған үлестірімелі материалдарды жазу.

4. Ойын дағдыларын дамыту:

Ойындарды жұпта немесе шағын топтарда өткізу.

Ережелерді бекіту және ойынға деген қызығушылықты арттыру үшін оқушылар арасында шағын жарыстар ұйымдастыру.

Ойын жағдайларының біртіндеп күрделенуі (мысалы, мақсатқа дейінгі қашықтықты ұлғайту, мақсаттың өлшемін өзгерту).

5. Бәсекелестік элементтерін енгізу:

Асық атудан мектеп турнирлерін өткізу.

Оқушыларды ынталандыру үшін ұпайлар мен рейтингтер жүйесін енгізу.

Үздік нәтижелер үшін марапаттар мен сыйлықтар беру.

Әдістемелік ұсынымдар:

Оқыту ойын түрінде, қызықты түрде жүргізілуі керек.

Оқушылардың жасы мен физикалық мүмкіндіктерін ескеру қажет.

Оқушыларды көрсеткен бастамасы мен күш-жігері үшін ынталандыру маңызды.

Оқытудың әртүрлі әдістерін қолдану (көрнекі, ауызша, практикалық) сабақтың тиімділігін арттырады.

Қортындылай келе жалпы білім беретін мектепте Асық ату ойынын оқыту-бұл ұлттық мәдениетпен танысу ғана емес, сонымен қатар балалардың физикалық және зияткерлік дамуының тиімді құралы. Жүйелі сабақтар, оқытудың әртүрлі әдістерін қолдану және бәсекеге қабілетті атмосфераны құру оқушылардың ойынға деген қызығушылығын арттыруға және жоғары нәтижелерге қол жеткізуге ықпал етеді. Асық ату ойыны баланың жеке басының үйлесімді дамуына ықпал ете отырып, оқу процесінің ажырамас бөлігі бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ совет энциклопедиясы (1-том 538–бет).
2. Балалар энциклопедиясы (1-том 127-бет).
3. «Балдәурен» газеті (2008 ж. 5 қараша).
4. Ұлан газеті «Балбұлақ» бөлімі жариялаған «Қазақтың ұлттық ойындары» мақаласы. Авторы: Досымбек Қатран 2005 жыл.
5. Сейітбек Кенжахметұлы «Асық ойыны – асыл ойын» (Ұлан газеті).
6. Е.Сағындықов. «Қазақтың ұлттық ойындары» Алматы «Рауан» 1991 ж.
7. Т.Асылқанова. «Асық» Мөлдір бұлақ журналы №1, 2010 ж.

ӘОЖ 7.7.08

АСЫҚ АТУ ОЙЫНЫН ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Патхолла Бауыржан, Дене шынықтыру және спорт мамандығының
2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Шанкулов Е.Т., Мәдениет, спорт және бастапқы
әскери дайындық кафедрасының PhD доктор
Өскемен қ., Қазақстан

Қазақ — ойын-сауықшыл халық. Бүгінде қазақтың 100 ден аса ойын түрлері мәлім. Қазақ “баланы жастан” дегенде, ойын-сауық арқылы жасөспіріммен тәрбиелік жұмысты ертерек және жас ерекшеліктеріне қарай жүргізуді пайымдайды. Ойынсыз ұрпақтың кім екенін, халықтың қандай екенін бағалау екіталай. Асық - қазақтың әдет-ғұрпына үнемі және айқын ықпал еткен. Асық ойынының тарихы тереңде, көне дәуірден басталады. Оның қалыптасу кезеңдері мен тарихы өз алдына әңгіме.

Тақырыптың өзектілігі:

Қазақ халқының ұмытылып бара жатқан ұлттық ойындарының халқымен қайта табысуына жағдай жасау. Асық ойынының қалыптасу кезеңі мен шығу тарихы туралы зерттеп, бүгінгі ұрпаққа таныту

Қазақтың ұлттық ойындарының қалыптасу тарихын зерттеу; Қазақтың қозғалмалы ойындары неше топқа бөлінгенін білу; Асық ойынының түрлерімен және олардың ойналу ережесімен танысу; Асық ойынын ойнаудың бала психикасын және өмірге бейімділігін дамытудағы маңыздылығын түсіну.

Айталық, тас дәуірінде қалыптасқан - таяқ жүгірту, асық, ақсүйек, темір дәуірінде тараған — қарағие, садақ, бергі феодалдық дәуірдегі, яғни үйсін, қаңлы хандығы кезіндегі — ақбайпақ, алтыбақан, арқан тартыс, белбеу тастау, жасырынбақ, көрші бұғынай, айдапсал т.б. ойындарды бүгінде білетіндер де, білмейтіндер де аз емес. Жануарлардың қозғалысына еліктеп жасалынған қозғалыстар да бертін келе ойын бидің арқауына айналған. “Аң аулау” билерінің түрлері бір ізге келтірілмеген. Дегенмен олар барлық қауымдастық мүшелерін қызықтырғанын ескерсек, оның тартымды түрлерінің көп және жаттығуға икемді болғанына күмәнданбаймыз.

Қыпшақтардың тайпалық одақтары түрік қағанатына қосылғанда хан жақсы ма, ханды қара басты, шалма, қарамырза, сайыс, ат үстіндегі тартыс, аударыспақ, балтам тап, аударыспақ, “көк бөрі тарту” сияқты ойын түрлері таралған. Ұлттық ойынымыздың тарихы туралы Рашид-ад дин, Низами әл-Мулк, Мосуди, Махмұд Қашқари сынды ғұламалар пікірлерін қалдырған. Батыстың XIII ғасырдағы саяхатшысы Марко Поло Жетісу жеріндегі үлкен жиында “Қыз куу” ойыны мен “Қыз бөрі” ойынын көргенін естеліктерінде тамашалап баяндайды.

Көшпенділер табиғи күш атасы атанған. Малмен жүрген көшпелі халықтың алдымен далада, ашық алаңда, түнде ай жарығында сауық құратын ойындары қалыптасты. Жарыста адам да, оған қатысқан төрт түлік түрлері де сынға түсті. Солардың ішінде бізге мәлімі ақсүйек, алтыбақан, айгөлек, арқантартыс, көксиыр, соқыртеке, түйе-түйе, белбеу тастау, қасқұлақ, моңданақ, ақбайпақ, түйілген шыт, тиын салу, ақшамшық, ақсерек-көксерек,

көрші, шалма, шымбике, инемді тап, айдапсал, қарамырза, қарт-қарт, жылман т.б., сондай-ақ ат жарысы, түйе жарысы кеңінен таралған. Жарысқа астында көлігі бар, білегінің қарымы мықты адамдардың бәрі де қатыса алған. Өйткені көшпенділердің кішісінен үлкеніне дейінгілер әлгі аталған түрлі ойындардың тәсілдерін шебер меңгере білген. Ойынның түрлері күнделікті тіршілікте, маусымдық жиындарда тартымды орын алды. Ойын адамның жаны мен тәнін сергітті, өз бетінше еңбектенуіне баулыды, топ таңдауды үйретті.

Шаруашылық пен еңбек процесі ойынның түрлерін көбейтті, ойынға қойылатын талапты күшейтті. Ойында қолданатын әдістерге арнайы жаттығу керек болды. Ойын заттары мен бұйымдарына деген ұқыптылық жалғасын тапты. Ойынды өткізу туралы келісім жұмыстары жанданды. Ойынды өткізетін арнайы кеңістік алаңдар таңдалды. Біртіндеп атамекеніне және атажұрт салтына деген құрмет көзқарастар қалыптасты. Әр ойынның белбасарлары анықталды, олар көптің құрмет-сыйына бөленді. Ойын өнердің түріне, топты ұйымдастыру

тетігіне айналды. Содан ойын өнері ұлттық әдеп-ғұрыптың қалыптасуына, сақталуына үлкен ұйытқы болды, ықпал етті.

Халқымызда қозғалмалы ойындардың түрі кең таралған. Мамандар қозғалмалы ойындарды төрт топқа бөледі:

1. Табиғи заттарды қолданып ойнайтын ойындар: асық, бестас, лек жалау, сиқырлы таяқ, бақай пісті, жылмаң т.б.;

2. Жануарлар бейнесін елестетіп ойнайтын ойындар: соқыр теке, түйе-түйе, ақ байпақ, көк сиыр және т.б.;

3. Мүліктік бұйымдарды қолданып ойнайтын ойындар: шалма, бөрік жасырмақ, түйілген шыт, тақия телпек, белбеу тастау, орамал тастау, т.б.

4. Құрал-жабдықсыз ойнайтын ойындар: айгөлек, ақсерек-көксерек, шымбике, мәлке тотай, тоқтышақ, шертпек, жасырынбақ, бұғынай, т.б.

Асық ойыны қозғалмалы ойындардың табиғи заттарды қолданып ойнайтын ойындар тобына жататынын білгеннен кейін, зерттеу жұмысының мақсаттарына жету үшін алдыма мынадай міндеттер қойдым

- Ұлттық ойындардың ұрпақ тәрбиесінде алар орны қандай дәрежеде екенін білу;

- Асық ойыны туралы газет-журналдарда қандай ақпараттар жазылғанын зерттеу;

- Асық ойынының қандай түрлері ел арасында танымал екенін білу;

- Ұмытылып қалған түрлерін анықтау;

- Асық ойынын ойнаудың маңыздылығы неде екенін түсіну;

- Асық ойының өткені мен бүгіні туралы салыстырып, саралау;

Зерттеу жұмысының жаңалығы:

- Асықтан есепшот жасап, математика сабақтарында мектепалды топтарында пайдалануға болады, сонымен қатар кіші жастағы балалар асықтың пішінімен таныс болады.

- Асық ойынының ұмытылып кеткен түрлері туралы зерттеп, олардың бүгінгі күнде балалар арасында таралуын қолға алдым.

- “Асық ату” ойынын математикалық ойын ретінде де пайдалануға болады.

Зерттеу жұмысының әдістері: Жинақтау, талдау, ішінара ізденушілік, тәжірибе.

«Егемен Қазақстан» газетінің 2006 жылғы 22 наурызы күні жарияланған Нұртөре Жүсіптің «Тутанхамонның асығы» атты мақаласын оқи бастадым. Автор: 2001 жылы Мысыр қаласындағы мұражайда тұрған «Тутанхамонның ойыншығы» салынған қорапшаны көрген сәтте «Тутанхамон кім?, Біз кіміз? Асықпен ол да ойнаған, біз де ойнағанбыз» - деп таңданады. Мұражай гиді ойыншықтардың аты белгісіз, қалай аталатынын білмейміз деп, Қазақстандықтардың асықты көріп қуанғанынан, ол ойыншықтардың «асық» деп аталатынын жазып алғанын әңгімелейді. Бірақ, Тутанхамонның кім болғаны туралы жазылмаған екен. Содан «Тутанхамон деген кім екен, ол қай заманда өмір сүрді екен?» - деп ойлады да, мектеп кітапханасынан Ежелгі дүние тарихы кітабын алып, қарадым. Тутанхамон біздің заманымыздан бұрынғы 1500 жылдар

шамасында Ежелгі Египетті басқарған перғауын екен. Тутанхамон да асықпен ойнаған екен.

Осы мақаланы оқи отырып, халық арасында бүгінгі таңда ойналуы сиреп кеткен асық ойыны туралы не білеміз? Асық ойыны – қазақ халқының ұлттық ойыны емес пе? Ертеңгі күні «тоғызқұмалақ» ойыны секілді, басқа мемлекет асық ойынын да меншіктеп алмайды ма екен? - деген ой келді.

Асық дегенді исі қазақ түгел білетіндей... Бірақ күн санап, сағат санап көшпелі өмірден алыстап бара жатқан, заман ыңғайымен мал шаруашылығына байланысты ұғым - түсініктерден алыстай түсіп, неше ғасырлық тіл байлығынан, бабалар мұрасынан, әдет – ғұрып, салт - дәстүр жиынтығынан жерініп, әлемдік жаһандану саясатына ден қойған мына заманда асық ойыны туралы бүгінгі ұрпақ біле ме?

Асық ойыны туралы қандай мағлұматтар бар? - деп тоқталар болсам, «Қазақ совет энциклопедиясының» 1-томының 538–бетінде мынадай жолдар бар екен:

«Асық ойыны- балалардың ежелгі спорттық ойыны. Тақыр алаңға көлденеңінен түзу сызық сызады да, соны бойлай тігілген кенейді кезектесіп, сақамен ату арқылы мергендік сынасады. Асық ойынының түрі: үш табан, бір табан, шығу, шеңбер, т.б.

Қыз - бозбалалар кешкісін үйде отырып ойнайтын асық ойындары – қора, хан, құмар, т.б.»

Ал 2008 жылы Алматы баспасынан шыққан «Балалар энциклопедиясы» 1-томының 127-бетінде «Асық ойыны-қазақ халқының дәстүрлі ұлттық ойыны. Асық ойыны күндіз де, түнде де ойналады. Күндізгісі-мергендікке, түнгісі-ептілікке баулиды. Иіргенде түскен қалпына қарай асық – алшы, тәйке, бүк, шік деп, ал атуға арнап арнайы қорғасын құйылып жасалғаны-сақа, жақсылары – оңқай аталады. Асық ойынының мынадай түрлері бар: құмар, тәйке, омпы, алшы, хан (хан ату), қақпақыл, т.б.»

Аюбай Құралұлының «Ұлттық дүниетаным» атты оқу құралында асық түрлері мен атаулары былайша түзілген:

1. Кеней, кентай-асық ойынында ұпайға тігілетін асық. «Кішкентай» сөзі «кіші» және «кентай» сөздерінен шыққан.

2. Сақа – асықтың ең үлкені, ірісі.

3. Ешкіемер – ешкінің асығы.

4. Қойлақ – қойдың асығы.

5. Құлжаз- құлжаның асығы.

6. Топай, сомпай-сиырдың асығы.

7. Шүкейт-киіктің асығы.

8. Пүш-тәйке түспесін деп алшы жағы жоңылған асық. «Пүшайман болу» деген осыдан шыққан.

«Балдәурен» газетінің 2008 жылғы 5 қараша күнгі санының «Балаларға базарлық» айдарында белгілі ақын, ардагер ұстаз Сәнімкүл Желдербаева апамыздың «Асықтың алты атауы» атты өлеңі жарияланған.

Өлең жолдарына назар аударсақ:

Мен Алшымын!
Алтын сапты қамшымын,
Асықтардың ұранымын,
Беташары құралымын – деп, ақын асық пішімдерінің ішіндегі «алшы»
түскен асықтың рөлінің мықтылығын айтса,
Мен Тәйкемін!
Мақтанып көп қайтемін.
Тайғанақтау болсам да,
Алшыменен тату доспыз, әйтеуір...
деген жолдарынан екінші орында «тәйке» асығы тұратынын айтады.

Содан кейінгі кезекте «бүк», «шік», «омпы», «аша» тұратынын айта келіп, ақын апамыз «оңқай» және «солақай» асықтардың да болатынына назар аударады. Сонымен қатар ақын қыз балаларға арналған асық ойыны

«Бес асық» ойыны туралы былай деп баяндайды. Асық ойыны арқылы қыздар саусақтарына, қолына жаттығу жасайды. Шеберлікке, икемділікке, ұқыптылық пен ойлылыққа үйренеді. Ойын шарты:

- 1) Ойынға 2-3-4 қыз бала қатыса алады.
- 2) Сақаларын жеребе етіп, сақасы алшы түскені бастайды.
- 3) Ұпай саны қағып алған асықтың санымен есептеледі. Оннан жүзге дейін болуы мүмкін.
- 4) Айыпты өздері келісіп, алдын-ала белгілейді. Ән айту, би билеу, жұмбақ, жаңылтпаш айту т.б.

Асық ойыны балаларды дәлдікке, намысқойлыққа, сөзінде тұруға, берген уәдені орындауға, ерлікке тәрбиелейді.

Асық ойынының түрлері және бала дамуына қосар үлесі.

Қазақстанның Ұлттық энциклопедиясының 1-ші томының 500-ші бетінде Б.Төтенайтегі сипаттап берген асық ойындарының түрлеріне тоқталар болсақ, олар мыналар :

Құмар. Ойынға 2-4 адам қатысады. Олардың жақсы жонылып, табаны қайралған төрт асығы болу керек. Ойыншылар өзара келісіп жеңімпазға жүлде тағайындап алады да, кезек - кезек төрт асықты иіреді. Егер иіруші: төрт бүк, не төрт шік, не төрт тәйке түсірсе, онда тігілген жүлдені түгелдей алады. Осылайша ойын жалғаса береді.

Омпы. Асықты мұртынан не жамбасынан тұрғызуды омпы дейді. Оны тегіс алаңда, жазық жерде, тіпті үлкен бөлме ішінде ойнай береді. Ойыншы саны неғұрлым көп болса, соғұрлым қызықты болады. Мақсат - көп асық ұтып алу. Ойнаушылар арасы 20 қадам екі көмбе сызады да, көмбенің тең ортасына сызық бойына әрқайсысы екі асықтан тігеді. Тігілген асықтардың тап ортасына бір асықты омпысынан тұрғызады. Балалар кезек - кезек сақаларымен он қадам жердегі омпыны атып түсіріп, асық ұтып алуға кіріседі. Егер атушы омпыға бұрын тигізсе, онда тігілген бар асық сол алады, егер омпыға тигізе алмай, тұрған асықтардың біріне тигізсе тек сол асықты ғана алады. Асық жаңартыла тігіліп, ойын жалғаса береді.

Біз пәлен ғасырдан бері мал шаруашылығымен айналысып, малға қатысты мәселенің бәрінің майын ішкен халықпыз. Өмір салтымыз, әдет – ғұрпымыз төрт түлік малға мейлінше байланысты; қаншама атау, ұғым – түсінік, таным мен пайым соған қатысты; одан өрбитін сөз де, мақал – мәтел де жеткілікті. Исі қазақ баласының қой асығын көрмегені жоқ шығар, сірә.

«Ақылы асса – аға қой,

Жасы кіші деменіз.

Қолыңа жақса – сақа қой,

Қой асығы деменіз», - деген қазақпыз ғой.

Асық атаулары мен түрлері асықтың төрт жағындағы 4 түрлі пішімнен шыққанын білдік. Оның әрқайсысының өз дәрежесі болады. Бірінші пішім – Алшы, ол бірінші дәрежеде, екінші пішім – Тәйке, бұл екінші дәрежеде. Үшінші пішім – Шік, бұл үшінші дәрежеде. Төртінші пішім – Бүк (бүге), ол төртінші дәрежеде.

Асық ойындарының түрлері көп. Соның көбісі бұл күнде ұмытылған. Қазіргі ауыл және қала балаларының ойнап жүргені «асық ату» ойыны. Бұл – көбіне далада, тегіс жерде ойналатын ойын. Негізі асық ойындары жылдың төрт мезгіліне орай шыққан. «Асық атыс» немесе «асық ату» ойыны жылдың кез келген мезгілінде ойнала береді. Бұл ойын балалардың тез қимылдауын қалайды. Мергендігін арттырады. Дәлдікке, есепке үйретеді.

Асық ойнау – балалардың дүниетанымын кеңейтетін ойын. Ойынға бірнеше бала араласқанда әркім өз асығын қателеспей тауып алу үшін апа – әжелеріміз кілем және киіз жүндерін бояп жатқан қазанға асықтарды салып алатын. Сонда әр асықтың түр – түсі әртүрлі болып шыға келер еді. Қызыл, жасыл, қара, көк, сары, қоңыр бояу түрлерін балалар екі – үш жасында – ақ еркін ажыратады. «Өзім дегенде өгіз қара күшім бар» дегендей, әр бала өз асығының санын тез – ақ біліп алады. Бұл санауға жақсы, балалардың есепке жүйріктігі бала кезден қалыптаса бастайды. Асық – кәдімгі санағыштың ролін қоса атқарады. Асықтарды қаз қатар тізу кезінде олардың санын алу, кейін ұтысты есептеп, ұпай бөліскенде жапырлап асық санау кез келген баланың математикаға бейімін арттырады. Қазақ баласының есепке жүйріктігі, міне, осындай ойындарды ойнаудан – ақ қалыптасқан.

Бала көп қимылдайтыны, тез шаршай қоймайтыны анық. Асық ойындары – қимыл – қозғалысқа құрылған ойындар. Асық ойындарының әліппесі саналатын «Төрт асық» ойыны – балалардың жас кезінде, енді – енді қимыл – қозғалысы көбейіп келе жатқанда ойналады. Әсіресе, ыстық кезде, бала аздау қимылдасын деген ниетте дүниеге келген ойын. Бір жағы баланың танымдық қабілетін арттырады.

«Төрт асық». Бұл ойынды балаларға жас кезінде үйретеді. Төрт – бес жасар балалардың ойнауына жақсы. Ойын мақсаты белгілі: бала бір асықта төрт түрлі пішім бар екенін және әр пішімнің әр қыры бар екенін зердесіне тез түйеді. Ойынға қосылған балалардың әрқайсысы бір асықтан иіреді. Кімнің асығы алшы түседі, сол бала ойынды бастайды. Қолға алған төрт асықты ақырын шашып жібереді. Сонда төрт асық төрт түрлі болып түссе, ойынға қатысып отырған

балалардан бір – бір асық алады да, ойынды әрі қарай жалғастырады. Тағы да төрт асықты жерге ақырын шашып жібереді. Сонда төрт асықтың төртеуі де не алшы, не тәйке, не шік, не бүк болып түссе, соның әрқайсысында да ойынға қатысушы балалар ойынды бастаған балаға бір – бір асықтан береді. Ал алда – жалда төрт асықтың пішімі төрт түрлі немесе әртүрлі болып түссе, онда ойынды бастаған бала 4 асықты екінші балаға береді. Ол ойынды бірінші бала секілді қайтадан бастап жүргізе береді. Осылайша ойынға қатысып отырған балалар асықтарынан ұтылып біткенде ғана ойын тоқтатылады. Ұтыс есептеледі. Ұпай саналады. Ұтқан баланың асықтары көп болса, ол қалған балаларды қатарластыра сапқа тұрғызады. «Бір – бірінді қуындар, кім ұстатпай кетсе, сол ойынды бастайды», - дейді. сөйтіп ойын ары қарай жалғаса береді.

«Асық ату». Көбіне жаз және күз айларында ойналады. Ойынға екі бала қатысады. Ойынға қатысатын әр баланың өз сақасы болуы шарт. Сақа қойдың ең ірі асығынан таңдап алынады. Ойынды ойнау үшін тегіс жерге белгі салынады. Сызық сызылады. Ол шеңбер түрінде үш түрлі сызығы болады. Бірі- өріс сызығы, бірі-табан сызығы, үшіншісі-орта сызығы. Өріс сызығында тұрып балалар асығын иіреді. Өріс сызығы мен табан сызығының арасында кімнің асығы алшы түседі, ойынды сол бастайды. Орта сызыққа екі баланың асықтары тізіледі. Ойынды бастаушы бала табан сызығын сол аяғымен басып тұрып, оң қолындағы сақасымен орта сызықтағы асықтарды атады. Күші мығым болса бірнеше асықты сызықтан сыртқа шығарып жіберіп, сыртқа шыққан асықтарды ол ұтып алған болып саналады. Егер ойынды бастаған бала асықтарды орта сызықтан шығара алмаса онда ойынға келесі бала шығады. Кім неше асықтан ұтылса, сонша өлең немесе тақпақ рйтып беретін болған. Қазіргі кезде балалар азда тиын-тебен тігіп ойнайды. Немесе асығынан ұтылып қалады.

«Хан талапай». Ойынға 5-10 бала қатыса береді. Көп асықтың ішінде біреуін қызылға бояйды. Сол асық «хан» болады. Ойынды бастайтын бала санамақ арқылы анықталады. Ол асықтың бәрін қос уысына жинап алып, отырған балалардың алдына шашып жібереді. Балалар «ханның» қалай түскенін бақылап отырады. Егер «хан» бүк, шік не тәйке түссе, ойын бастаушы бала «ханның» түсуіне қарай жақын жатқан асықтарды бас бармақтың көмегі арқылы сұқ саусағымен итере ыршытып бір-біріне дәл тигізуі қажет. Тигізген асықтарды ол өзіне алады. «Ханды» жатысы «хандікіндей» ең соңғы асықпен ғана атып алады. Сондықтан асықтарды атқан кезде есепке, дәлдікке, мергендікке жүгінуге тура келеді. Ойын бастаушы баланың қолы басқа асыққа тисе, не асығы басқа асықтарға тисе ойынды келесі бала жүргізеді. Ал «хан» алшы түссе, балалар жарыса «хан талапай» деп шулап, «ханды» қолға түсіруге тырысады. «Хан» кімнің қолына түссе, сол бала жеңіске жеткен болып, сол бала ойынды бастайды.

«Атпақыл». Мұны кей жерде «көтеріспек деп те атайды. Бұл ойынға екі бала қатысады. Біреуі сақасын иіріп, екіншісі сол сақаны атады. Егер сақаға дәл тигізсе, атқан баланы екінші бала өз сақасы жатқан жерге дейін көтеріп апарады. Сөйтіп екі бала бірінің сақасын бірі атып, бірін – бірі көтерісеп ойнай береді. Бұл ойын балаларды шымырлыққа, дене күшін жетілдіруге баулиды.

«Қақпақыл». Ойын шарты: 1 асықты алақанға салып алып, жоғарыға жәймен лақтырып, асық қайтып түскенше алақанды төңкеріп, асықты қолдың сыртымен қағып алу керек. Содан соң қолдың сыртындағы асықты қайта лақтырып, төмен түсіп келе жатқанда алақанды ашып қалу керек. Бұл ойын баланы жылдам қимылдауға, шапшаң әрекет жасауға, баланы өз бетінше жылдам ойлануға, есеппен әрекет етуге үйретеді.

Баланың есте сақтау қабілетін арттыратын асық ойыны «Иіркеміл» деп аталады. Бұл ойын екі немесе төрт бала ойнауға ыңғайлы. Әр балада 5-10 асықтан болуы керек. Екеуі бір-бірден асық иіреді. Қай баланың асығы алшы түссе, сол осы екі асықты уыстап алады да, жерге жайлап шашып жібереді. Екі асықтың бірі алшы түссе, соны алады. Асығы алшы түскен баланың бір асығы шіге түссе, оны да қосып алады. Ойын осылай жалғаса береді.

«Сасыр» ойыны да «иіркеміл» сияқты ойналады. Асықтарды жерге шашып тастайды, алшы, шіге түскен асықтарды алып отырады. Кенет алшы асықтың қасына тәйке түсіп кетсе, бала асып-сасып қалады ғой. «Сасыр» деп соны меңзейді. Тәйке түскен сайын айып тартып отырады. Қанша тәйке түссе, өз асығынан сонша асық қосып, жерге жайып отырады. Айып ретінде ойынға қосар асығы болмаса, онда ойынды келесі бала бастайды.

«Топай» немесе «Сөкелек». Бұл ойындар жас шамасы 10 – 15 жас балаларға есептелген ойындар. Бұлар «Асық ату» ойыны секілді ойналады. Көбіне қыс кезінде, мұз үстінде ойналады. Ойыншы балалар асықтың шіге жағын егеп, тегістеп қояды. Сонда ол асықтар мұз үстінде зырылдап сырғанай жөнелетін болады. Сақа иіріледі. Кімдікі алшы түссе, ойынды сол бастайды. Сызық сызылады. Орта сызыққа асық орнына сиырдың бақалшақтарын тізеді. Сақаны сайлап алу керек, ол үшін оның екі жағынан тесік жасап, ортасына қорғасын құйып алады. Мұндай сақалар көбінесе жылқы майына суарылады, сонда сақа сынбайды.

«Бәйге». Бұл ойынды екі баладан алты балаға дейін ойнайды. Ол үшін ортаға 25 асықтан тігіп, шеңбер жасау керек. бір асықтың қасына сөкелек жатқызып қояды. Ол жерді «қақпа» деп атайды. Сол қақпадан екі асық асып түсіп 3 – ші асықтың жанына тағы бір сөкелек қою керек. Оны «мәйек» деп атайды. Егер төрт бала ойнаса, олардың қолдарында екі – екіден бір түсті асық болуы керек. Яғни, бір баланың қолында 2 қызыл асық, екінші баланың қолында 2 көк асық, үшінші баланың қолында 2 сары асық, төртінші баланың қолында 2 жасыл асық болуы қажет. Осы асықтар «бәйге асықтары» деп аталады. Осы 8 асықтан басқа әр балада тағы 20 – дан қорын асықтар болуы керек. Бұл қорын асықтардың түстері әр баладағы асық түсімен сәйкес келгені дұрыс. Асықты түгендеп алған соң әр бала қақпа түбіне бір – бірден қатарластырып 4 бәйге асығын тігіп қояды. Қолдарында қалған бір – бір бәйге асықтарын төртеуі қатар иіреді. Сонда қай баланың асығы алшы түссе, сол бала әлгі төрт түрлі бәйге асықтарын уыстап алады да, жерге жайлап шашып жібереді. Жасыл асық алшы түссе, екі бәйге асығы жасыл түсті бала қақпа түбіндегі өзінің жасыл асығын бір асық бойы алға жылжытып қояды. Сөйтіп, төрт түрлі – түсті бәйге асықтарын жайлап жерге шашады. Енді сары асығы бар баланың сақасы алшы түссе, ол өз асығын алға

жылжытады. Осы ретпен әйтеуір бір асық мәйекке жетеді. Сол кезде ойын тоқтатылады. Кімнің кімнен қанша асық ұтқаны саналады. Сосын мәйекке жасыл асық бұрын жетсе, басқа асықтар мәйектен әртүрлі қашықтықта қалып қойса, онда жасыл асықты баланың ұтысы:

1. Жасыл асықты балаға сары асықты бала 1 асық, көк асықты бала 4 асық, қызыл асықты бала 9 асық беруі керек. ($1 + 4 + 9 = 14$).

2. Сары асықты баланың ұтысы: сары асықты балаға көк асықты бала 3 асық, қызыл асықты бала 8 асық беруі керек. ($3 + 8 = 11$).

3. Көк асықты баланың ұтысы: көк асықты балаға қызыл асықты бала 5 асық беруі керек. (5)

Ұтысқа ие болған жасыл асықты бала ойын ережесі бойынша сары асықты баланы шақырып алады да «сен бір ауыз өлең айт» деп бұйырады. Ол бала өлең білмесе, асығын ала алмайды. Өлең айтып берсе ғана асығын қайтып алады. Мұнан соң жасыл асықтың иесі көк асықты баланы шақырып, «сен төбенді жерге қойып, 4 рет аударылып түс» деп бұйырады. Осылайша ол қызыл асықтың иесіне «сен бір аяғыңды көтеріп тұрып, 9 рет секір» деп әмір береді.

Сары асықтың иесі де осылай көк асықтың иесіне «сен бір аяғыңды көтеріп, мені 3 рет айналып шық» дейді. Сосын қызыл асықтың иесін шақырып, 8 қадам дөңгелек сызады да, осыны 8 рет жүгіріп айналып шық дейді.

Көк асықтың иесі 5 қызыл асығынан ұтылған баланы шақырып алып, сен басыңды мойыныңның түбінен 5 рет айналдыр дейді. Қойылған талапты орындаған балалар ғана асығын қайтарып ала алады.

«Отыз ұры, бір есепші». Бұл ойын таза есепке құрылған ойын. Мұны меңгерген бала тоғызқұмалақ ойынын ойнауға қабілетті деп танылады.

30 ұры, бір кісіні ұстап алады. Олардың заттары жоғала бастайды. Сонда ұрыны табу керек болады. Есепші айтады: «Мен ұрыны тауып берейін, бірақ менің дегенім болсын, қарсыласпаңыздар», - дейді. Сөйтеді де, 30 ұрының қол ұстасып, дөңгелене тұра қалуын өтінеді. Сосын өзі біреуінің қасына барып, «сенен бастап санаймын» деп оны белгілеп кетеді. «Өзім де сендермен бірге тұрайын, есептен тыс қалмайын» деп бір жерден қол ұстасқан екі адамды айырып өзі тұрады. Ал енді 31 болдық дейді сосын. Менің ортаға шығып есеп жүргізуім керек қой. Өз орныма 1 тас қояйын деп өз орнына бір тас қояды. «Сенен бастап санаймын» деген кісіден бастап, оңнан солға қарай 10 – ға дейін санайды да, 10 – шы адамды «сен ұры емессің» деп дөңгелектен шығарып алып, екі қолы мен аяғын байлап тастайды. Бұл адам шыққан жерден оңнан солға қарай тағы санайды да 10 – шы адамды шығарып, байлап отырады. Осылай келе – келе есепшінің орнына қойылған тасқа жетеді.

- Есепші тасты қай жерге қойды, - деп балаға 31 асық береді. Бала соның шешуін табуы керек. Бұл ойын баланың есеп – қисапты тез меңгеруіне жәрдемдеседі. Зеректігін күшейтеді. Адалдыққа үйреніп, ұры – қарылықтан бойын аулақ ұстайтын болады.

Қалай болғанда да қазақ зерек, епті, ойға, есепке жүйрік халық қой. Әсіресе, асықтың баланың математикалық қабілетін арттыруға келгендегі рөлі ерекше. Мәселен, асық саны арқылы есепке жүйріктікке баулитын мына жұмбақты алайық.

Он – оннан асығы бар үш бала өзара асық ойнайды. Ойыннан соң біріншісі екіншісіне қарап:

-Қанша асық ұттың? - дейді.

Ол:

-Онша көп ұтқыза қоймаппын, сегіз асығым қалыпты, - дейді.

-Онда сендегі барлық асық менің ұтып алған асығыма тең екен, - дейді үшінші бала асығын түгендеп тұрып.

-Ең көп асық ұтылған мен болдым, - дейді бірінші бала. Кім кімге қанша асық ұтылды? (Шешуі: екінші балада $10 - 2 = 8$ асық. Бірінші балада $10 - 6 = 4$ асық. Үшінші балада $10 + (2 + 6) = 18$).

Асық ойыны — тәжірибе мен тәсілдің еркіндігі, тапқырлық пен болжамның қиылысатын шебі, мұрат пен меженің тоғысқан шеңбері. Ойын серіктесті таба білуге, онымен тіл табысуға үйретеді. Ойында адам қарсыласының олқы жән оң жақтарын дұрыс анықтауға ерекше мән береді, оның күш-қабілетін тура бағалау ережесіне ереді. Ойнаушы бәсекесі мол қарым-қатынастың тәртібіне жүгінеді. Әр ойынның өз тәртібі, тәсілі және тәжірибесі бар. Сол тәртіп, тәсіл, тәжірибені білген адам тезірек қалыптасады, жан-жақты жетіледі. Асық ойыны - адамның қабілет-қасиетін ширататын жүйелі іс-әрекеттің көрінісі.

Осындай белсенділікке қазақтың балалары ерте араласқан. Ойын-сауықтағы белсенділік - мінездегі кемшілікке, жеке адам мен қоршаған ортадағы келіссіздікке қарсылық, сондай-ақ бойдағы ебедейлікті көрсетуге шек қоймай жанталасу. Бұл ашық та, нақты сайыс. Оған деген халықтық ықылас жоғары болды. Қолдауы басым ортада әркім өзінің көргенін, көкейіндегісін жеткізуге алаңсыз әрекеттенеді. Өз қалауынша жарыстың түрі мен әдісін таңдайды. Ойындағының бәрі де өтпелі-төкпелі емес. Түптеп келсек, асық ойыны тәртіпке, тапқырлыққа, туралыққа үйретеді.

Асық ойыны - жасөспірімдердің ой қабілетін, өмірге деген көзқарасын дұрыс қалыптастырады. Олар үшін ойын — жан-тәнін қоздыратын тартымды қозғалыс, дене мен ойды қатар жаттықтыратын тартылыс, жеңістің дәмін татқызатын, жеңімпаздың мәртебесін көтеретін кеңістік пен қолдау тоғысы.

Асық ойынының бүгіні

Бұл күнде қала балалары асық ойындарынан тек «асық ату» ойынын ғана ойнайды. Асық ойындарының басқа түрлерімен таныс емес. Оның есесіне ертелі – кеш компьютер алдында отырып, адамды түрлі қатыгездікке үйрететін ойындарды ойнаумен шұғылданады. Қазіргі уақытта жасөспірімдердің қылмысқа бой ұрып, жан түршігерлік істер жасауының бірден-бір себебі, сол компьютер ойындарына бой ұрудан делінуде.

Ал ауылдағы менің құрдастарым асық ойындарының мына түрлерін біледі. Мысалы: «Манай», «Шеңбер», «Үш кетіру» және асық атудың «шертпек, банкі, жерлетпек» т.б. өздері қазіргі заман талабына сай бейімдеп алған түрлерін ойнайды.

Маңғыстау облысы әкімінің көмекшісі Жауынбай Қараев жылына бір рет асық ойындарынан облыстық турнир өткізеді екен. Неге біздің аудан көлемінде де ұлықтауы кем ұлттық ойынымыз асық түрлерінен турнир өткізбеске?

Тоғызқұмалақ ойыны сияқты асық ойынының да әлемдік сахнаға шығуына жол ашуымызға болмай ма? Ұлтымыздың мәдени мол мұрасын жоғалтып алмау үшін асыл қазыналарымызды ұлықтайық!

Асық ойындары – балаларға керек ойындар. Құр босқа компьютер алдында телміріп, көзін, миын ауыртып, жүйкесін шаршатқанша, бір мезет асық ойындарын ойнауды үрдіске айналдырған дұрыс.

Жапондар бір ғана шәй құю рәсімін бүкіл әлемге жар салып, жария қылып жатқанда асық ойындары сияқты дүниетанымдық ойындарды бала зердесіне қайта құю – ұлтымыздың мерейін тасытып, мәртебесін биіктететін нәрсе емес пе.

Зерттеу жұмысымың нәтижесі ретінде мынадай ғылыми – практикалық ұсыныстар жасағым келеді:

1. Қазақ халқының салт-дәстүрі мен мәдениетін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу мақсатында мектептердегі дене тәрбиесі пәнінің бағдарламасына асық ойындарын енгізіп, оқушыларға асық ойынының қыры мен сыры терең түсіндірілсе;

2. Жылына бір рет асық ойындарынан аудандық турнир өткізілсе;

3. Аудан көлемінде ұмытылып бара жатқан асық ойындарын зерттеу және жинақтау мақсатында баспасөз бетінде конкурс жарияланса;

4. «Асық ойындары» атты балаларға арналған кітапшалар шығарылса;

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ совет энциклопедиясы (1-том 538-бет).
2. Балалар энциклопедиясы (1-том 127-бет).
3. « Балдәурен» газеті (2008 ж. 5 қараша).
4. Ұлан газеті «Балбұлақ» бөлімі жариялаған «Қазақтың ұлттық ойындары» мақаласы. Авторы: Досымбек Қатран 2005 жыл.
5. Сейітбек Кенжахметұлы «Асық ойыны – асыл ойын» (Ұлан газеті).
6. Е.Сағындықов. «Қазақтың ұлттық ойындары» Алматы «Рауан» 1991 ж.
7. Т.Асылқанова. «Асық» Мөлдір бұлақ журналы №1, 2010 ж.

УДК 638.15-08

ТРАДИЦИОННЫЕ И НАРОДНЫЕ МЕТОДЫ ЛЕЧЕНИЯ БОЛЕЗНЕЙ ПЧЕЛ

Пиллюкшин В.И., Сабитова Д.В., студенты 1 и 4 курсов Высшей школы IT
и естественных наук, кафедры Биологии,

ОП «Лесные ресурсы, охотоведение и пчеловодство»

Научный руководитель: Колосова С.Ф., кандидат
сельскохозяйственных наук

Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: xxxdizzaxxx@gmail.com

Варроатоз. Впервые это заболевание было обнаружено в странах юго-восточной Азии и Индии. Обнаружил клеща в 1904 году энтомолог Эдвард Якобсон на острове Ява Индонезийского архипелага. Клещ был описан А.К.

Удемансом, он отнес его к подтипу Arthropoda, подтипу Chelicerata, классу Arachnida, отряду Acari, подотряду Parasitiformes, семейству Dermanssidae, подсемейству Varrioae, роду Varroa, виду Jacobsoni.

Рисунок 1. Клещ варроа на личинках пчелы

Первые сообщения о паразитировании клеща *V. jacobsoni* на медоносных пчелах появились в 1960 г. в Китае. В СССР заболевание установлено с 1964 года, когда клещ порастил не только дальневосточных пчел, но и пчелосемьи пасек Сибири, Молдавии и Крыма. В последнем особенно пострадали пчелосемьи, понесшие колоссальные убытки.

Морфология возбудителя. Возбудитель - гамазовый клещ *Varroa destructor*, относится к типу Arthropoda, подотряду Parasitiformes, классу Arachnoidea, семейству Varroidae Varroidae, роду Varroa, виду *Varroa destructor*. Самка имеет овальное, сплющенное, слегка выпуклое со стороны спины тело коричневого цвета. Тело покрыто щетинками. Клещ имеет колюще-сосущий ротовой аппарат, питается гемолимфой пчел и личинок, прокалывая их внешние покровы. Молодые клещи обычно имеют более светлый цвет. Тело самца мягкое, молочно-белого или желтоватого цвета. Самцы меньше, чем самки. Самцы не питаются.

Лечение. Опыление пчел мелкодисперсными веществами проводят как непосредственно в улье, так и ссыпав пчел в кассету. Принцип метода основывается на том, что мелкие частицы порошков «загрязняют» присоски на лапках клеща варроа, который теряет возможность закрепляться на своей жертве. К тому же порошок забивает дыхальца клеща. Также существует предположение о том, что эти частицы ухудшают ориентацию клеща. После обработки семья возбуждается и начинает активную чистку в своем жилье. Клещ варроа при этом осыпается на дно, где снова попадает в пудру. Осыпавшегося клеща собирают и уничтожают. Для подобного способа борьбы с варроатозом применяют сахарную пудру, порошок глюкозы, мел, тальк, ароматизированный крахмал, хвойную муку и др.

Химические меры борьбы.

Для лечения варроатоза чаще используют химические препараты. За последнее время было разработано много веществ, действующих на клеща варроа, но наиболее эффективными признаны производные:

1. бромпропилата (препараты «Фольбекс», «Акарасан», «Полисан»);
2. органических карбоновых кислот (щавелевая, муравьиная, молочная и др.);
3. амитраза (препараты «Бипин», «Бипин-Т», «Апитак», «ТЭДА», «Амитал», «Амицид», «Бивар», «Танис», «Янтрин», «Тактик» и др.);
4. флувалината (препараты «Апистан», «Байварол», «Фумисан», «Ветфор», «Баркас», «Акво-фло», «АПИ-стар», «Апифит» и др.);
5. фенотизина (препараты «Фенотиазин», «Варроксан», «Варрофен» и др.);
6. кумафоса (препараты «Перицин», «Апипротект», «Варрооль» и др.);
7. эфирных масел и лекарственных растений.

Применение растительных препаратов для борьбы с варроатозом

Эфирные масла (ментоловое, камфарное, пихтовое, эвкалиптовое), укропное масло, настойку эвкалипта, настойку горького перца, настой календулы, ромашки, пустырника, травы чабреца, пижмы, цветы и молодые побеги черемухи и багульника болотного и др. В наших условиях эфирные масла (ментоловое, пихтовое, эвкалиптовое) чаще всего применяются для весеннего лечения, их применение эффективно при +15-20°C, что в начале весны бывает не всегда. Внутри улья помещаются губки или картонки размером 4×7 см, на которые нанесено несколько капель названного масла или их смесь. Возобновляются после их испарения, примерно через 7 дней. Прием повторяют трехкратно.

Рисунок 1. Масло пихтовое

Ранней весной предлагается давать пчелам 3г укропного масла, разведенного в 1 л сахарного сиропа, из расчета 150 г на ульочку. Лечение повторяют 2-3 раза через 3-5 дней. Можно приготовить мазь из 10 весовых частей укропного масла, размешанных в 90 частях вазелина. Слоем в 1-2 мм

смазывают два листа бумаги размером 20×30 см. Один лист кладут на рамку смазанным слоем вниз, второй - под рамку, смазанным слоем вверх. Лечение повторяют 3 раза через 5-7 дней. Бумагу каждый раз меняют, сжигая использованную. При лечении необходимо учитывать, что при температуре наружного воздуха 20°C и выше пчелы могут погибнуть от сильного испарения мази. Поэтому в жаркие дни в улей кладут один лист бумаги.

Красный стручковый перец также помогает пчелам избавиться от клеща. Его нарезают ножницами из расчета 50 г (молотого достаточно 10 г), заливают 1 л кипятка и держат в термосе 1 сут. Затем настой фильтруют и опрыскивают им пчел. Осадок кладут в сироп. Кроме того, можно приготовить сироп с перцем. Для этого 50 г стручков измельчают, настаивают в кипятке и смешивают с 1 л сиропа. Используют весной и летом для лечения пчел. Настой активизирует работу матки. Горький сироп пчелы очень любят, мед от него становится слаще, но клещ его не выносит.

Препарат «КАС-81» - готовится из растительного сырья - почек сосны и полыни горькой, заготовленной в два срока - до и во время цветения. Полынь горькую можно заменить полынью Сиверса. Препарат «КАС-81» обладает стимулирующими свойствами при весеннем развитии пчелосемей. Применяют осенью во время подкормки пчел для зимнего содержания. Наиболее эффективные сроки применения осенью - 15-20 августа. Пчелиной семье скармливают 5-6 л лечебного сиропа в 3-4 приема, в зависимости от силы семьи.

Браулез - инвазионная болезнь пчелиной семьи, вызывающая поражение маток, рабочих пчел, трутней, сопровождающаяся повреждением сотов и нарушением питания пчел, их беспокойством, ослаблением и, как следствие, снижением продуктивности пчелиной семьи. Питается браула медом, цепляясь к ротовым частям пчел, матки или трутней, она раздражает их, пока не появится капелька меда, которую она подает.

Рисунок 3. Браула – пчелиная вошь

В качестве лечебного препарата при браулезе используют нафталин из расчета 10-15г на одну лечебную дозу. Лечение производят поздно вечером,

после прекращения лета пчел. На дно улья расстилают бумагу и сбоку гнезда кладут нафталин, утром нафталин убирают из улья, а бумагу вместе с осыпавшейся браулой сжигают. Лечение производится в течении трех вечеров подряд.

Для лечения применяют также табачный дым. Для этого вечером на дне улья расстилают бумагу и леток сокращают. В горящий дымарь засыпают горсть махорки. Семью окуривают через леток в течении 1-2 минуты, гнездо проветривают, а бумагу с браулами сжигают. Лечение проводят в течении трех вечеров подряд. Так же этот метод можно применить для лечения малеоза. Распространение малеоза характерно для пойм южных рек Казахстана.

Аскосфероз или известковый расплод (*Ascosphaerosis larvae apium*) — инфекционная болезнь пчелиных семей, вызываемая грибом *Ascosphaera apis* и поражающая пчелиные, главным образом трутневые личинки в 3—4-дневном возрасте. Они теряют свою эластичность и превращаются в известково-белые твёрдые комочки, прилипшие к стенкам ячеек или свободно лежащие в них.

Рисунок 4. Аскосфероз пчел

После обнаружения аскосфероза гнездовые соты больных семей орошают тёплым (38—39 °C) 20%-ным сахарным раствором с нистатином. На одну рамку расходуют 10 мл сиропа. Таких обработок должно быть 3, то есть каждые 3—5 дней на протяжении 9—15 дней.

Для лечения семей от аскосфероза используют головки чеснока. Зубчики чеснока разминают и кладут в два три слоя марли под холстик. После высыхания чеснок заменяют на свежий. Лечение продолжают 4-5 дней. Так же аскосфероз лечат пижмой или чебрецом, кладут их сверху рамок.

Нозематоз пчёл — инвазионная болезнь пчелиных семей, которую вызывают одноклеточные паразиты. Характеризуется нарушением функции кишечника. Поражаются преимущественно эпителиальные клетки средней кишки и мальпигиевые сосуды. Источник возбудителя инвазии — больные пчёлы. Споры ноземы передаются через мёд, пергу, соты. К болезни могут

привести длительная зимовка пчёл, низкое качество зимнего корма, высокая влажность в зимовнике, длительная неблагоприятная для лета погода и т.д.

В пораженных семьях наблюдается массовая гибель пчёл в течение зимовки и в первый месяц после вынесения и установки ульев на пасеке. У погибших насекомых брюшко увеличено, мягкое.

Рисунок 5. Нозематоз пчел

Лекарственным средством для лечения нозематоза пчел являются препараты на основе фумагилиновой кислоты и ее солей, в частности препарат - Б. С лечебной целью фумагилин-Б применяют до облета пчел с медово-сахарным тестом (канди) из расчета 20 г препарата на 5 кг канди. Лечебный канди скармливают по 0,5 кг на одну семью пчел.

Так же для лечения нозематоза можно использовать щавель, ревень в качестве добавки к подкормке в виде отвара. Для этого берут 2 кг стеблей и листьев на 10 литров воды и варят в эмалированной посуде на медленном огне до полного разваривания. Полученный отвар фильтруют, процеживают и используют для приготовления сахарного сиропа 50 процентной концентрации 1 к 1. Лечебную подкормку дают пчелам вечером по 0.5, 1 литр на семью.

Список литературы:

- 1 Гулюкин М. И. Ветеринарное обслуживание пчеловодства в современных условиях // Ветеринария. - 2013. - № 5. - С. 3-9.
- 2 Садовникова Е. Ф., Гиско В. Н. Варроатоз пчел : рекомендации. - Витебск : ВГАВМ, 2019. - 32 с.
- 3 Шуркин А.И., Омаркожаулы Н. Пчеловодство.- Алматы: ТОО «ЛантарТрейд», 2018.-244с.
- 4 Кривцов Н.И., Лебедев В.И., Туников Г.М. Пчеловодство [Электронный ресурс]: учебник. — Санкт-Петербург: Лань, 2020. - 388 с. Режим доступа: <https://e.lanbook.com/book/139266>

РЕЗУЛЬТАТЫ ПРИМЕНЕНИЯ МОДЕЛИ CLAIM-EVIDENCE-REASONING (CER) ДЛЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ АРГУМЕНТАЦИИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК

Потанина Л.М.

Научный руководитель: Шарипханова А.С., к.б.н., ассоциированный профессор кафедры биологии

Филиал «Назарбаев Интеллектуальная школа г. Астаны» АОО
«Назарбаев Интеллектуальные школы», г. Астана, Казахстан
e-mail: mankieva.leila@nisa.edu.kz

Построение логических аргументов имеет первостепенное значение в нашем современном обществе, особенно в отношении научного образования. Другими словами, научное образование не должно ограничиваться только предоставлением знаний студентам; оно должно давать им возможность интерпретировать знания, делать обоснованные выводы из своего понимания и формулировать свои идеи в последовательных аргументах, основанных на доказательствах. Сложность корпуса научных знаний делает обязательным для учащихся приобретение навыков придумывания аргументов, которые являются логичными и прослеживаются в эмпирическом и теоретическом контексте; навыков, которые готовят их к работе и участию в экономике, зависящей от знаний. Когда эти стратегии изучаются в ранние годы, у студентов появляются необходимые механизмы для решения научных проблем упорядоченным образом, что является ключом к академическому и карьерному росту в отраслях науки и технологий.

Модель «Утверждение-Доказательство-Рассуждение» (CER) позволяет развивать вышеупомянутые навыки аргументации у студентов организованным образом. Утверждение, доказательство, причина — эти три компонента CER помогают ученикам в направлении, сосредоточенном на том, как приводить аргументы. Это модель, которая лучше всего применяется к преподаванию естественных наук, поскольку она помогает педагогам подчеркнуть важность утверждения с доказательствами. Использование такого метода на уроках естественных наук также позволяет учителям побуждать учеников критически мыслить о концепциях науки и о том, как наука создается и поддерживается. По этой причине можно сказать, что модель CER применяется к ученикам просто, как модель обучения, но также как инструмент, который помогает им лучше оценить природу научной аргументации.

Целью данного исследования является установление влияния модели CER на способность учеников 7 классов развивать навыки аргументации во время уроков естествознания. Более конкретно, данное исследование направлено на определение влияния модели на компетентность учащихся в построении своих аргументов, их способность использовать доказательства в контексте и давать объяснения. В ходе исследования должны быть достигнуты три цели: (1)

Способствует ли применение модели CER использованию навыков аргументации на уроках естествознания среди учащихся и каким образом? (2) Каким образом CER способствует вовлеченности учащихся и критическому мышлению в научном образовании и (3) Какие стратегии наиболее эффективны для улучшения навыков аргументации при внедрении CER? Настоящее исследование рассматривает эти вопросы с целью содействия пониманию основных моментов использования модели CER для улучшения обучения на уроках естествознания.

Методология

Что касается участников исследования, то учащиеся 7-го класса, изучающие естественные науки, участвовали в уроках, призванных помочь учащимся использовать модель «Утверждение-Доказательство-Рассуждение» (CER). Сбор данных был как качественным, так и количественным, где проводились предварительные и последующие тесты для оценки того, изменился ли уровень аргументации учащихся, а также оценка образцов работ учащихся. Контрольная и экспериментальная группы служили основой для сравнения с использованием экспериментального дизайна. Используемые методы обучения включали прямое обучение тому, как заявлять, как собирать доказательства и как рассуждать с помощью структурированных планов уроков. Работа учащихся по утверждению, доказательству и рассуждению оценивалась для определения степени рассуждения в соответствии с руководящими принципами, которые касались требований измерения рассуждения «Утверждение-Доказательство-Рассуждение». Частота аргументов в предварительных и последующих тестах подвергалась статистическому анализу для определения любых приведенных аргументов, в то время как работа учащихся на основе образцов давала обоснование приведенного аргумента. Более того, наблюдения и комментарии выявили несколько факторов, которые повлияли на эффективное применение CER: предыдущий опыт аргументации у учащихся, активность в классе и понимание учащимися стратегий аргументации, и все это оказалось полезным для определения возможностей для улучшения применения CER.

Результаты и обсуждение

Результаты анализа данных до и после теста показали рост навыков аргументации у учащихся после внедрения модели CER. В частности, уровень утверждений заметно вырос, а средний уровень точности вырос с 56% во время предварительного теста до 84% во время последующего теста. Это означает, что учащиеся смогли выразить свои утверждения гораздо лучше, чем раньше. Более того, наблюдалось увеличение уровня доказательств, включая правильное использование, которое увеличилось с 60% до 87%. Это означает, что после обучения CER ученики смогли использовать соответствующие данные для обоснования своих утверждений с большей точностью. Наибольшее значение имела степень улучшения навыков рассуждения, которая увеличилась с 52% до 80%, что означает, что ученики смогли быть более логичными в разработке доказательств для своих утверждений. Эти результаты подтверждают ожидание того, что при использовании модели CER навыки аргументации улучшаются,

особенно способность устанавливать логическую связь между доказательствами и утверждениями.

Таблица 1. Предварительные и итоговые баллы по компонентам аргументации

Компонент аргументации	Среднее значение до теста (%)	Среднее значение после теста (%)	Улучшение (%)
Претензия к качеству	56	84	+28
Использование доказательств	60	87	+27
Навыки рассуждения	52	80	+28

Это исследование в целом согласуется с существующей литературой. Эти исследования добавляются к растущему числу доказательств того, что реализация модели CER улучшает критическое мышление и навыки аргументации участников. Например, Хаким, Сахмадести и Хадисапутра (2020) сумели получить такие результаты в своем отчете практикующих специалистов об аналитических и рассуждающих навыках учащихся младших классов средней школы, которые были подвергнуты CER и направленному исследованию. Структурированный акцент на утверждениях и доказательствах, представленный здесь, также отражает работу Хомбургера и др. (2021). Авторы также сообщили, что модульные уроки CER в биологии средней школы помогли поддерживать развитие навыков аргументации, которое было постоянным с течением времени. Модели, сосредоточенные на исследовании, существенно отличаются от тех, которые характеризуются подходом утверждения, доказательства и рассуждения (CER), который стремится дать направление в выдвижении утверждений и подкреплении их соответствующими доказательствами. Эти результаты также соответствуют утверждению Петерса-Бертон и Бертон (2020) о центральной роли рационального обсуждения в изучении содержания науки. Поэтому представляется, что большинство пробелов, которые были очевидны в других методах, носящих более исследовательский характер, могут быть эффективно заполнены с помощью этой модели.

Результаты этого исследования указывают на ряд рекомендаций по улучшению практики преподавания. Также возможно, что больший акцент на критическом мышлении и навыках аргументации учеников в областях анализа данных и обоснованного обоснования может быть достигнут путем интеграции CER в предметы науки. Более того, метод скаффолдинга, используемый в этом исследовании, может также использоваться в других контекстах и позволять учащимся развивать навыки в течение определенного периода времени. Одним из возможных направлений будущих исследований является использование интерактивных инструментов, таких как симуляции и игры для CER, которые,

по мнению Уоллона и др. (2018), имеют потенциал для увеличения охвата CER. Другим возможным направлением исследования является изучение вовлеченности учащихся разных возрастов и в разных группах CER и оценка степени, в которой учащиеся вспоминают, как обосновывать по темам, которые обсуждались в CER в течение более длительных периодов времени. Это еще больше улучшит наше понимание аспектов, в которых CER эффективен, а также укажет на области в научном образовании, которые требуют улучшения.

Заключение

Установлено, что когда учащимся даются аргументы в формате «утверждение-доказательство-обоснование» (CER), у них улучшаются навыки аргументации, особенно в аргументации «утверждение-доказательство». Эти результаты подтверждают более широкую образовательную цель CER и улучшение способностей к критическому мышлению учащихся, поэтому учителям рекомендуется использовать CER с соответствующим скаффолдингом, чтобы он хорошо работал в преподавании естественных наук.

Список использованной литературы:

Beniermann, A., Mecklenburg, L., & Upmeier Zu Belzen, A. (2021). Reasoning on controversial science issues in science education and science communication [Article]. *Education Sciences*, 11(9), Article 522. <https://doi.org/10.3390/educsci11090522>

Buntha, A., Yasri, P., & Duangpummet, P. (2024). Enhancing Science Education in Thailand: Implementing the CER Framework to Improve PISA Performance and Student Argumentation. 9th International STEM Education Conference, iSTEM-Ed 2024 - Proceedings,

Feijoo-Garcia, M. A., Newell, B., Magana, A. J., & Holstrom, M. (2024). Argumentation Framework as an Educational Approach for Supporting Critical Design Thinking in Engineering Education. ASEE Annual Conference and Exposition, Conference Proceedings,

Hakim, A., Sahmadesti, I., & Hadisaputra, S. (2020). Promoting students' argumentation skill through development science teaching materials based on guided inquiry models. *Journal of Physics: Conference Series*,

Hendratmoko, A. F., Madlazim, M., Widodo, W., & Sanjaya, I. G. M. (2023). THE IMPACT OF INQUIRY-BASED ONLINE LEARNING WITH VIRTUAL LABORATORIES ON STUDENTS' SCIENTIFIC ARGUMENTATION SKILLS [Article]. *Turkish Online Journal of Distance Education*, 24(4), Article 1. <https://doi.org/10.17718/tojde.1129263>

Homburger, S. A., Drets-Esser, D., Malone, M., & Stark, L. A. (2021). Building Argumentation Skills in the Biology Classroom: An Evolution Unit That Develops Students' Capacity to Construct Arguments from Evidence [Article]. *American Biology Teacher*, 83(2), 104-111. <https://doi.org/10.1525/abt.2021.83.2.104>

Lieber, L., & Graulich, N. (2022). Investigating students' argumentation when judging the plausibility of alternative reaction pathways in organic chemistry [Article]. *Chemistry Education Research and Practice*, 23(1), 38-54. <https://doi.org/10.1039/d1rp00145k>

Nussbaum, E. M., Van Winkle, M. S., Tian, L., Putney, L. G., Huerta, M., Perera, H. N., Dove, I. J., Herrera, A. N., & Carroll, K. R. (2024). Extending science instruction beyond the CER: Use of critical questions in the argumentation of middle school science students [Article]. *Science Education*, 108(5), 1420-1447. <https://doi.org/10.1002/sce.21877>

Parra Zeltzer, V., Huincahue Arcos, J., & Abril Milan, D. (2024). How do you argue in physics class? A systematic review from 2018-2023. Proceedings of World Multi-Conference on Systemics, Cybernetics and Informatics, WMSCI,

Peters-Burton, E. E., & Burton, S. R. (2020). The Use of Metacognitive Prompts to Foster Nature of Science Learning. In *Science: Philosophy, History and Education* (pp. 179-197). Springer Nature. https://doi.org/10.1007/978-3-030-57239-6_9

Santoso, A. M., Pnmandiri, P. R., Susantini, E., Zubaidah, S., & Amin, M. (2022). Revealing the Effect of ASICC Learning Model on Scientific Argumentation Skills of Low Academic Students. AIP Conference Proceedings,

Wallon, R. C., Jasti, C., Lauren, H. Z. G., & Hug, B. (2018). Implementation of a Curriculum-Integrated Computer Game for Introducing Scientific Argumentation [Article]. *Journal of Science Education and Technology*, 27(3), 236-247. <https://doi.org/10.1007/s10956-017-9720-2>

Yao, Y., Dai, Z., & Shahbaz, M. (2024). Integrating international Chinese visualization teaching and vocational skills training: leveraging attention-connectionist temporal classification models [Article]. *PeerJ Computer Science*, 10, Article e2223. <https://doi.org/10.7717/PEERJ-CS.2223>

УДК 57.06

ПРИЛОЖЕНИЯ-ПОМОЩНИКИ ДЛЯ РАСПОЗНАНИЯ РАСТЕНИЙ

Рахимжанова Н.Р., Таманова К.А., Чесневская Я.Ю.

Научный руководитель: Туктасинова А.А.

Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

e-mail: rahimzanovanazerke0@gmail.com, tamanovaksenia@icloud.com,
yana.vaisman07@gmail.com

Аннотация. Важность ботаники заключается в научном изучении растений, в том числе и видов, которые используются человеком во многих аспектах жизни. Полученные знания о характерных особенностях растений могут применяться для дальнейшего их использования в пищевой, медицинской, косметической промышленности и сельском хозяйстве. Изучение растений является основой изучения и описания экосистем, поскольку растения отражают особенности исследуемой территории. Поэтому идентификация растений выражается рядом причин, в то числе специализированного и бытового плана. Мобильные приложения могут использоваться в качестве определителей растений, поскольку они мобильны, быстры в использовании, а также удобны в

полевых условиях. В данной статье рассмотрены некоторые мобильные приложения-определители растений.

Ключевые слова: ботаника, определение растений, мобильные приложения, приложения-определители.

Ботаника является разделом науки о растительном покрове поверхности Земли на всех уровнях: клеточном, молекулярном, организменном и популяционном. Само слово «ботаника» происходит от греческого слова «βοτάνη», что означает зелень, трава, растение, овощ.

Ботаника как наука о растениях имеет богатую предысторию, поскольку зародилась в глубокой древности, когда люди начали использовать растения для удовлетворения своих практических потребностей (еда, лечение, жилье, одежда). На протяжении длительного периода времени естествоиспытатели только описывали растения, а именно их размеры, специфику отдельных органов, характерную окраску и много другое. Это так называемый описательный характер ботаники.

Систематизация растительного мира тесно связана с началом использования сравнительно-описательного метода, так как с его помощью растения описывались и сравнивались с другими по внешним (морфологическим) признакам [1].

Важность ботаники заключается в научном изучении растений, в том числе и видов, которые используются человеком во многих аспектах жизни. Специалисты изучают видовое разнообразие растений, применяют полученные знания о характерных особенностях растений для дальнейшего их использования в пищевой, медицинской, косметической промышленности и сельском хозяйстве. В дополнение, изучение растений является основой изучения и описания экосистем, поскольку растения отражают особенности исследуемой территории (климат, рельеф, почвы, др.). Поэтому идентификация растений выражается рядом причин, в то числе специализированного и бытового плана, например, управление в сельском хозяйстве, мероприятия на базе особо охраняемых природных территорий (ООПТ), интерес к окружающему миру [2].

Мобильное приложение — это программное обеспечение, которое специально разработано под конкретную мобильную платформу. Мобильные приложения пишутся на языках программирования высокого уровня, а затем компилируются в машинный код операционной системы для получения максимальной производительности [3]. Мобильные приложения могут использоваться в качестве определителей растений, поскольку они мобильны, быстры в использовании, а также удобны в полевых условиях. Однако стоит отметить, что мобильные приложения-определители не являются заменой классических методов определения растений [2].

Среди мобильных приложений-определителей были рассмотрены такие, как PlantNet, NatureID, PictureThis, Blossom, Идентификатор растений. Характеристика данных приложений представлена в таблице 1.

Таблица 1 – Характеристика мобильных приложений-определителей

Название	Платформа	Краткое описание и характеристика
<i>PlantNet</i>	Google Play	PlantNet позволяет идентифицировать и лучше понять все виды растений, живущих в природе: цветущие растения, деревья, травы, хвойные деревья, папоротники, лианы, дикие салаты или кактусы. PlantNet также может идентифицировать большое количество культурных растений (в парках и садах), но это не является его основной целью. Ценятся пользователи PlantNet для инвентаризации диких растений, тех, которые можно наблюдать в природе, но также и тех, которые растут на тротуарах городов или посреди огорода.
<i>NatureID</i>	Google Play	NatureID - самый быстрый поиск и распознавание растений одним касанием. Сейчас быстрое определение растений стало не только возможно, но и доступно всем. Приложение позволяет распознавать мгновенно растения, цветы, травы, деревья; интересные факты и фото, а также получить описания растений и советы по уходу.
<i>PictureThis</i>	Google Play	PictureThis помогает более 70 млн пользователей определять, изучать и наслаждаться всеми видами растений: цветами, деревьями, суккулентами, кактусами и другими. Сделав фото растения, PictureThis ответит на все ваши вопросы. PictureThis способен распознать более 17 000 видов растений с точностью 98%. Благодаря революционному механизму искусственного интеллекта, приложение постоянно учится у специалистов, распознавая с каждым новым днем больше и лучше.
<i>Blossom</i>	Google Play	Приложение Blossom позволяет с лёгкостью распознать цветы, деревья, травы и растения и подобрать для них правильный уход. Распознавая растения, цветы и деревья, можно собирать в коллекцию и получать полезные советы по уходу за ними. Есть возможность ставить напоминания, чтобы всегда вовремя поливать, подкармливать, пересаживать и обрезать растения. Приложение поможет узнать, в чем нуждаются комнатные или уличные растения, как правильно удобрять и пересаживать их, чем отличается полив в зависимости от сезона и многое другое.

Идентифи катор растений	Google Play	Чтобы идентифицировать растения, наведите камеру на растение - убедитесь, что фокусировка на растении и на изображении четкие. Далее название растения появится в нижней части экрана. Не нужно фотографировать - идентификация выполняется с использованием видео с камеры, что обеспечивает гибкость, и можно держать мобильный телефон в одной руке. В некоторых случаях лучше всего направить камеру на цветок растения. Чтобы проверить приложение, нужно сделать снимок растения, которое вы знаете. Если идентификация не работает, поднесите камеру ближе к листьям или плодам растения. Данная технология представляет собой камеру дополненной реальности для идентификации названий растений. Также можно работать с идентификатором растений в автономном режиме (без подключения к интернету).
-------------------------------	----------------	---

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Что изучает ботаника: виды растений, систематика, морфология, классификация ботаники, предмет, задачи и методы изучения в ботанике (Zaochnik.com) : [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://zaochnik.com/spravochnik/biologija/botanika/botanika-kak-nauka/?ysclid=lg4n91h99d241659116> – Яз. рус.

2. Дахова Е. В., Климова Е. И. Использование мобильных приложений-определителей как экспресс-метод определения растений в мониторинговой и учебной деятельности // Философия современного природопользования в бассейне реки Амур. – 2022. – С. 89-92.

3. Мобильное приложение (Indicator) : [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://indicator.ru/label/mobilnoe-prilozhenie> - Яз. рус.

УДК 373.2

КОНСТАТИРУЮЩАЯ ДИАГНОСТИКА МОТИВАЦИОННОЙ ГОТОВНОСТИ ДЕТЕЙ К ОБУЧЕНИЮ В ШКОЛЕ

Талгаткызы А.

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: Talgatkyzy@mail.ru

Поступая в школу, ребенок должен быть развит в физиологическом и социальном отношении. На достаточном уровне, в соответствии с возрастными особенностями, должна быть развита ее эмоционально-волевая и умственная сфера. Обучение ребенка в школе предполагает определенный запас знаний об

окружающей среде, понимании элементарных вещей. Будущий первоклассник должен легко пользоваться умственными действиями, владеть обобщением и дифференцировать предметы и явления окружающего мира, уметь проектировать свои действия. Весомым показателем для ребенка старшего возраста является положительное отношение к процессу обучения, умение саморегулирования своих действий и поведения и показ качеств волевой сферы [5, с. 48].

Для образования выше перечисленных показателей у ребенка должна сформироваться мотивационная готовность к обучению.

Для проверки организационно-педагогических условий формирования мотивационной готовности детей к обучению в школе нами было проведено экспериментальное исследование на базе КГУ «Валеологическая специализированная школа-комплекс для одаренных детей» управления образования Восточно-Казахстанской области. Группа детей «Веснушки» определена нами, как контрольная группа А, группа детей группы «Капелька» – экспериментальная группа Б.

Первый этап исследования проводился в начале учебного года, определена продолжительность исследования на пять недель. Участниками эксперимента были дети старшего дошкольного возраста в количестве двадцати четырех человек («Веснушки» - 24 ребенка; «Капелька» - 25 детей).

Эксперимент состоял из трех последовательных этапов: констатирующий, формирующий и контрольный. Определение мотивационной готовности детей к школьному обучению стало основной задачей констатирующего эксперимента. Непосредственно, исследование проводилось при привычных для детей обстоятельствах в классах этих дошкольных групп. Процесс диагностирования осуществлялся индивидуально с записью ответов. На индивидуальных карточках фиксировали результаты. Для получения более достоверных результатов, работа проводилась таким образом, чтобы дети не слышали ответов друг друга. Время проведения индивидуальных обследований не превышало 20 минут. Результаты проведенного обследования сообщались родителям во время вечернего общения с воспитателем. Результатом обследования детей является заключение об уровне развития мотивационной готовности ребенка к школьному обучению. Констатирующая диагностика состояла из четырех методик:

1. Методика «Беседа о школе» (Т. Нежнова).
2. Методика «Беседа» (Т. Нежнова).
3. Тест Г. Гинзбурга «Мотивация обучения».
4. Тест Л. Венгера «Мотивационная готовность».

Результаты исследований в методиках определения мотивационной готовности Т. Нежновой были оценены по трем уровням: высокий, средний, низкий. В методике Г. Гинзбурга была определена доминирующая мотивация обучения, которая диагностировалась по нависшему количеству баллов. Видим, что недостаточное развитие мотивационного обучения указывает отсутствие преимуществ, а именно разнообразие подходов во всех ситуациях. По тесту Д.

Венгера внутреннюю сформированность мотивации к обучению определяют по баллам, и ее принято считать развитой, если ребенок набрал 5 и более баллов. Было проведено тестирование двух групп испытуемых (49 человек). Результаты обследования отражены в таблицах 1 и 2. По результатам исследования были получены следующие данные: контрольная группа: высокий уровень - 4 детей; средний уровень - 7 детей; низкий уровень - 13 детей. Экспериментальная группа: высокий уровень - 5 детей; средний уровень - 9 детей; низкий уровень - 11 детей. Эти данные были переведены в процентное выражение (Таблица 1).

Таблица 1 - Мотивационная готовность детей шестого года жизни к обучению в школе; контрольная группа (%)

Количество исследуемых	высокий	средний	низкий
Группа «Веснушки»	17%	29%	54%
Группа «Капелька»	20%	36%	44%

Следовательно, настоящее исследование показало, что 17% (контрольная группа) и 20% (экспериментальная группа) детей показали высокие результаты развития готовности к обучению в школе в плане мотивационной сферы. У детей высокого уровня сформулирован высокий уровень мотивационной готовности школьного обучения. У них сформировано реальное представление о школе, они хотят познавать новое и учиться. Их сознание настроено к изменению социального статуса, и осознание позиции ученика. Этих детей поощряет не только внешняя сторона ситуации, они хотят изменить свое состояние у социума дошкольника на школьника.

У 29% (контрольная группа) и 36% (экспериментальная группа) детей определен средний уровень мотивационной готовности к обучению. На это указывает любопытство ребенка прежде всего внешних атрибутов школьной жизни, что указывает на ранний этап формирования внутренней позиции школьника. Имеют поверхностное представление о школе и школьных требованиях. В то же время они выражают сильную потребность ходить в школу. Во время тестов дети не всегда внимательно слушали вопросы, быстро уставали. У 54% (контрольная группа) и 44% (экспериментальная группа) детей – низкий уровень мотивации к школе. Решение задач показало, что память детей развита плохо, вопрос теста приходилось повторять несколько раз и объяснять их значение. У ребенка не возникает желания учиться. Я думаю о школе только как о месте, где много детей, с которыми можно играть. Во время выполнения работы быстро уставали, были неорганизованными, не могли сосредоточить внимание на задаче.

Формирующий эксперимент имел целью задействование организационно-педагогических условий формирования мотивационной готовности детей старшего дошкольного возраста к обучению в школе.

Нами были выделены, организационно-педагогические условия, влияющие на развитие мотивационной готовности к обучению ребенка в школе:

1. Реализация специального комфортного психологического климата исследуемых групп.

2. Гарантия повышения уровня когнитивного интереса.

3. Выполнение работы по определенному плану, правильной организации, что будет способствовать формированию мотивационной готовности детей старшего дошкольного возраста к усвоению знаний.

4. Повышение педагогической компетентности и мастерства воспитателей средствами просветительской и профилактической деятельности.

Для обеспечения комфортной образовательной среды, воспитатели создавали благоприятный психологический климат группы и придерживались правил садика: обращались к детям только по имени, и со словом «прошу»; использовали воспитательные и методические возможности юмора; хвалили детей за реальные достижения, но не используя слово «молодец»; непринужденно разговаривали с воспитанниками об их интересах; опирались на сильные стороны ребенка, и сосредотачивали внимание на них; следить за своими отношениями с «трудными» детьми.

Для организации материального фактора в группах была создана удобная, комфортная и безопасная среда. Столики для занятий были расставлены таким образом, чтобы дети, работая могли смотреть на доску. Материал для работы четко расставлен в соответствии с зонами развития, по методике Марии Монтессори. Все материалы для работы имеют развивающее и творческое направление. Дополнительная в групповых комнатах были созданы уголки отдыха, а также материал, помогающий понять свое эмоциональное состояние, и высвободить негативные эмоции. Для налаживания дружеских отношений в детском коллективе, мы предложили два раза в неделю читать и вместе с детьми анализировать рассказы, содержание которых отражает: кто такой настоящий друг, дружеские отношения, уважение к сверстникам и взрослым.

Повысить уровень развития познавательного интереса помогало: решение познавательных задач, проведение экспериментальных опытов. Были организованы и проведены познавательные разговоры, задавались вопросы по их содержанию. Учебный процесс проводился на оптимальном уровне развития детей. Положительное влияние на развитие познавательной заинтересованности создавалось благодаря доброжелательному и вежливому общению в учебном процессе, уважения друг к другу, использованию реальных предметов на занятиях (дети имели возможность попробовать фрукты при изучении органа чувств вкуса, и других темах). Для гарантий выполнения основных принципов проектирования и организованного образования мотивационной готовности детей дошкольного возраста к обучению была использована большая часть определенных требований. Для реализации и соблюдения принципа научности при подборе занятий и материалов к ним используется подтвержденный учеными реальный учебный материал для обучения детей доступными для их возраста научными понятиями и терминами. Важной стала реализация принципа наглядности всегда использовавшихся наглядных материалов (распечатанные «реальные» картинки в соответствии с заданной темой занятия). Использование

наглядности в обучении способствует активному функционированию умственной деятельности.

Для функционирования принципа гармонии с природой в детском саду создана соответствующая среда, в которой акцент сделан на раскопках фольклора, народных обычаев, традиций (этнологический уголок был днем; книжный уголок – это не только сказки, а также литература с народными поговорками, пословицами и легендами; основана традиция: каждый понедельник дети перед началом занятий пели гимн Казахстана). С целью развития мотивационной готовности с детьми были организованы игры и занятия по материалу сборно-развивающей программы. Для реализации организационно-педагогических условий формирования мотивации к обучению-обеспечения педагогического мастерства воспитателей через учебно-профессиональную деятельность организовано постоянное взаимодействие учреждения дошкольного образования, родителей и школы. Взаимодействие проявлялось в введении деловых партнерских отношений по информационно - просветительским, методическим и практическим направлениям. Проводилась работа по разъяснению родителям задач, предложенных реформой школы для всестороннего развития детей в дошкольный период. Для формирования позитивного отношения к учебе организовывались школьные экскурсии. Работа с родителями велась в двух проекциях: индивидуально и с группой родителей на родительском собрании, где педагоги организованно знакомили родителей с целями и задачами, формами и методами воспитания и формирования мотивационной готовности к детскому саду и семейной школе; воспитатели, учителя и психолог заведения в совместной работе с родителями выработали уникальную возможность воздействия на детей. Как уже было сказано, с экспериментальной группой детей были организованы занятия и игры, которые являются частью коррекционно-развивающей программы формирования у детей мотивации к обучению в школе.

С целью проверки эффективности созданных нами организационно-педагогических условий формирования мотивационной подготовки детей к обучению в школе нами был проведен контрольный этап экспериментального исследования. С этой целью детям обеих групп (контрольной и экспериментальной) были предложены те же методики.

Результаты диагностики представлены в таблице 2.

Таблица 2 - Мотивационная готовность детей шестого года жизни к обучению в школе; контрольная группа (%)

Количество исследуемых	высокий	средний	низкий
Группа «Веснушки»	32%	48%	20%
Группа «Капелька»	36%	60%	4%

Следовательно, контрольное выполнение исследования указало, что процентное соответствие в контрольной группе («Веснушки») имело некоторые отличия: высокий уровень мотивационной готовности – 32%, средний уровень –

48%, низкий уровень – 20%. Стоит обратить внимание, что дети с высоким и средним уровнем мотивационной готовности смогли улучшить свои ответы на некоторые тестовые вопросы, двое детей показали свой новый уровень с низкого до среднего. В экспериментальной группе дети довольно заметно повысили процентное соотношение уровней мотивационной готовности. Высокий уровень мотивационной готовности увеличился с 20% до 36%. По данным исследования средний уровень мотивационной готовности составляет 60%. Что касается отношения низкого уровня мотивационной готовности, то он составляет – 4%.

Таким образом, мы можем сделать вывод, что организационно-педагогические условия обучения влияют на формирование мотивационной подготовки к обучению в школе и дают результаты. Из таблицы мы видим, что процент детей экспериментальной группы увеличился: высокий уровень мотивации. Кроме того, улучшились результаты по ответам на тестовые вопросы. Считаем, что цель исследования достигнута и полученные результаты являются обоснованными.

УДК 504.03

ПРОБЛЕМЫ ОХРАНЫ И ВОССТАНОВЛЕНИЕ ЛЕСОВ В КАЗАХСТАНЕ

Фомина А.В., студентка 4 курса высшей школы IT и естественных наук,
кафедры Биологии, ОП «Лесные ресурсы, охотоведение и пчеловодство»

Научный руководитель: Колосова С.Ф., кандидат
сельскохозяйственных наук

Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail:nastya.fomina.02@mail.ru

Богатые лесные массивы являются одной из составляющих экосистем на Земле. Они имеют большую значимость для поддержания жизнедеятельности и функционирования большого количества растений и животных, а также влияют на биоразнообразие флоры и фауны. Помимо этого, лес и его ресурсы считаются одним из основных источников существования человека. Его благосостояние влияет на нас не только в экономическом, но и в хозяйственном плане. Так, например в странах с малым доходом лесные ресурсы выступают поддержкой в борьбе с голодом и нищетой населения.

Казахстан относится к мало лесистым странам. Согласно данным Комитета лесного хозяйства и животного мира Министерства экологии, геологии и природных ресурсов по состоянию на 1 января 2022 г. леса занимают 5% территории страны, а их площадь составляет 13,6 млн га. Почти половина из них приходится на саксаул. По этой причине сегодня существует множество причин для защиты лесов. Выбросы от заводов, выхлопы автомобилей, частые пожары, незаконная вырубка, загрязнение воды и почвы, всё это влияет не только на

молодые насаждения, но и вызывает медленные мутации уже у взрослых растений.

Одной из главных проблем является незаконная вырубка. В 2000 году в Казахстане был наложен запрет на вырубку здоровых зелёных насаждений, однако незаконные рубки продолжаются и по сей день, исчисляются они не только парой километров, но и тысячами гектар. Только в ВКО на 2024 год выявлено 49 фактов незаконной вырубки леса, ущерб составил 19 млн тенге. Больше всего фактов незаконных рубок леса по объёму и причиненному ущербу выявлено

- на территории Риддерского лесного хозяйства - 19 случаев - отметил руководитель Инспекции Кайрат Мейрембеков;

- в Пихтовом лесхозе - 9 фактов,

- в Усть-Каменогорском лесхозе - 7 фактов.

Также в прошлом году выявлено 6 фактов незаконной рубки леса в Катон-Карагайском национальном природном парке. Объём древесины составил 32,5 кубометр, ущерб – свыше 1,6 миллиона тенге.

Процесс уничтожения лесов приводит как к локальным, так и глобальным, географическим и климатическим изменениям. Происходит эрозия почвы, земля становится непригодной в использовании из-за вымывания и выветривания плодородного слоя, так же это может привести к попаданию ила и грунта в реки и озёра что приводит к загрязнению пресной воды. Изменяется климатическая среда, нарушается газообмен, увеличиваются перепады температур и влияние ветров. Поднимается уровень подземных вод, которые приводят к оползням и весенним половодьям.

Рисунок 1. Количество пожаров в Казахстане – лесные и степные

Второй по значимости проблемой являются лесные пожары. Почти треть лесных территорий в год охватывается огнем. Погибают деревья, выгорают

травы, кустарники, мхи и лишайники, повреждается почва, погибают микроорганизмы, живущие в ней. Одно из главных негативных экологических последствий лесных пожаров — задымление и загрязнение атмосферы. Животные и люди чаще всего гибнут не от огня, а из-за отравления дымом и угарным газом. По данным ведомства, собранным к 9 сентября 2022 года с начала пожароопасного периода по республике, было зарегистрировано 706 лесных пожаров, до конца года это число может увеличиться.

Больше всего лесных пожаров произошло в Восточно-Казахстанской области - 314. Второе место занимает Павлодарская область - 141 случай. Меньше всего зафиксировано в Жамбылской и Западно-Казахстанской (по 2 раза), а также в Туркестанской области (1 лесной пожар). Стоит отметить, что единственным регионом, где в 2022 году не было лесных пожаров, остается Мангистауская область.

Главной причиной возникновения пожара является человеческий фактор, который составляет 85%, его небрежность при пользовании в лесу огнем во время работы и отдыха. Большинство пожаров возникает в результате сельскохозяйственных палов, сжигания мусора, в местах пикников, сбора грибов и ягод, во время охоты, от брошенной горящей спички, непотушенной сигареты.

Рисунок 2. Причины возникновения пожаров

Лес после пожара выглядит умершим и безжизненным, и для его восстановления потребуется много времени. Во время возгорания в лесу сгорает гумус - естественный плодородный слой почвы. В зависимости от состава почв на образование одного миллиметра гумуса уходит от 5 до 100 лет. При пожаре токсичные продукты горения связываются с каплями влаги в воздухе, в итоге, попадая обратно на землю в виде осадков. Это явление также известно как кислотные дожди. Кислотный остаток попадает в водоемы, влияя на их

экосистемы. Выгоревшие места становятся непригодными для видов, населявших территорию ранее. Это правило относится как к растениям, так и к животным.

Чтобы восстановились все природные связи и естественная динамика леса, требуется смена нескольких поколений деревьев. Однако, большая часть основных лесообразующих пород деревьев живет довольно долго - от 100 до 500 лет. Таким образом, говорить о полном восстановлении леса после пожара можно будет только через 600-800 лет.

Пагубно на лес влияет и загрязнение атмосферы. Основными источниками являются не только тепловые электростанции, но и промышленные отрасли: нефтегазоперерабатывающие, горнодобывающие и химические.

Высокая концентрация загрязнителей приводит к гибели экосистемы. Слабые концентрации приводят к изменению видового разнообразия. Сосновые леса наиболее чувствительны к загрязнению воздуха, особенно к выхлопным газам автомобилей, а также выбросам веществ в воздух предприятиями. Сильнейшее воздействие на фитоценозы оказывают загрязняющие вещества, такие как диоксид серы, оксид азота, углеводороды и другие. Среди них наиболее характерными является диоксид серы, образующийся при сгорании серосодержащего топлива (работа предприятий теплоэнергетики, котельных, отопительных печей населения, выхлопы транспорта).

Почва же в лесу страдает не только от всего вышеперечисленного, но и от мусора, оставленного человеком: стеклянные и пластиковые бутылки, плёнка, полиэтилен, алюминиевые банки одноразовая посуда - все эти продукты жизнедеятельности отравляют её, влияя на рост и развитие травяных растений. Помимо долгого разложения пластика, который может распадаться много лет и отравлять верхние слои почвы, даже самые маленькие кусочки стекла могут привести к возникновению пожара. Страшный вред они могут нанести и животным, которые приходят в поисках пищи на места свалок. Проглотив кусочек пластикового пакета вместе с оставшейся в нем едой, случайный зверек будет мучительно умирать.

Решение проблем лесов Казахстана требует комплексного подхода, включающего научные, экономические и социальные меры, таких как:

1. Устойчивое управление лесами:

- внедрение систем сертификации лесопользования (например, FSC) для обеспечения устойчивой вырубки и восстановления лесов;
- разработка и реализация лесоустроительных проектов, учитывающих экосистемные услуги лесов.

2. Восстановление лесов:

- активное проведение лесовосстановительных работ и программ по озеленению, включая посадку деревьев и восстановление истощённых земель;
- создание заповедников и охраняемых природных территорий для сохранения биоразнообразия.

3. Профилактика лесных пожаров:

- разработка и реализация программ по предотвращению лесных пожаров, включая регулярные контрольные проверки и проведение противопожарных мероприятий;

- обучение местного населения обращению с огнем и создания резервов для быстрого реагирования.

4. Управление инвазивными видами:

- проведение мониторинга и исследований по выявлению инвазивных видов с целью их контроля и удаления;

- расширение природных экосистем для повышения их устойчивости к инвазивным видам.

5. Законодательные меры:

- ужесточение законодательства по охране лесов и борьбе с незаконной вырубкой;

- введение экономических механизмов, таких как налоги и сборы, для стимулирования ответственного лесопользования. А также ужесточение выдачи разрешения на добычу и рубку лесного материала;

- увеличение финансирования лесных хозяйств, четкое отслеживания распределения полученных средств, ведение отчетности о проделанной работе

6. Образование и вовлечение населения:

- проведение информационных кампаний по важности лесов и их охраны;

- вовлечение местных сообществ и НПО в охрану лесов и участие в принятии решений.

7. Научные исследования:

- поддержка исследований в области экологии, лесоводства и изменения климата для разработки эффективных методов управления лесными ресурсами;

- внедрение инновационных технологий, таких как мониторинг лесов с использованием спутниковых данных.

8. Международное сотрудничество:

- участие в международных программах по охране лесов, таких как Конвенция о биоразнообразии и Рамочная конвенция ООН об изменении климата;

- обмен опытом с другими странами в области устойчивого управления лесами.

Каждая из перечисленных мер требует координации между государственными, частными и общественными секторами, а также учета местных условий и традиций.

Список литературы:

1. Бабушкина И. В. Каталог-ВОЛОГОДСКИЕ ИЗДАНИЯ-2015. - Вологда: ВОУНБ, 2016.-214 с.: ил.

2. Мясников А. Г. Лесоведение и лесоводство. - Томск: Издательский Дом Томского государственного университета, 2017. - 51 с.

3. Экология и охрана окружающей среды. Практикум: учебное пособие / В. В. Денисов, Т. И. Дровозова, Б. И. Хорунжий [и др.]. - 2-е изд., стер. - Санкт-Петербург : Лань, 2019. - 440 с

4. Мелехов И. С. Лесоведение: Учебник для вузов. - М.: Лесп. пром-сть, 1980.- 408 с.

5. <https://minpriroda.cap.ru/news/2020/07/22/chem-opasen-musor-v-lesu>

6. <https://inlnk.ru/MjKwLe>

УДК 374.1

ЗНАЧЕНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕДАГОГА

Чекина А.А.

Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: chekina@mail.ru

Особенности работы педагога требуют от него глубокого погружения в деятельность учащихся, которая предполагает не только профессиональное отношение (как к объекту обучения, которому нужно передать знания, умения и навыки), но и эмоционально-ценностное восприятие (как личности с собственным мировоззрением и мотивацией). Баланс между этими подходами требует высокого уровня рефлексии, эмоциональной чувствительности и способности предвидеть и анализировать состояние ученика. В этом контексте важным качеством учителя является развитие его эмоциональной сферы, особенно эмоционального интеллекта, который служит основой для формирования этих компетенций.

Эмоциональный интеллект — это неотъемлемый элемент профессионализма педагога. Задача учителя заключается не только в организации учебного процесса, но и в построении диалога и налаживании общения. Через общение у ученика формируются личностные особенности и психические функции, помогающие ему создать уникальное представление о себе и окружающих, на основе которого он строит отношения и самооценку. Недостаточное развитие эмоциональной сферы может привести к повышенной тревожности, застенчивости, страхам, агрессии, эмоциональному выгоранию и стрессу.

Изучение эмоционального интеллекта педагогов имеет исключительное значение для преодоления противоречий между эмоциональными и рациональными аспектами педагогической практики, а также для повышения эффективности профессиональной деятельности учителя.

В последние годы термин «эмоциональный интеллект» становится всё более популярным, однако его точное определение в науке до сих пор отсутствует. Впервые понятие EQ — коэффициент эмоциональности (emotional quotient), аналогичный IQ — коэффициенту интеллекта, был введен в 1985 году

клиническим физиологом Рувеном Бар-Оном. Он определил эмоциональный интеллект как совокупность когнитивных способностей, компетенций и навыков, которые помогают человеку эффективно справляться с внешними вызовами и стрессом. Американский ученый Дэниел Гоулман, в свою очередь, считает, что эмоциональный интеллект — это умение осознавать собственные эмоции и эмоции окружающих, а также способность мотивировать и управлять эмоциями как в личных ситуациях, так и в общении с другими [1].

Исследование эмоционального интеллекта педагогов отражено в трудах таких исследователей, как Н. Петрова, А. Тенякова, А. Ткач (роль эмоционального интеллекта в успешности профессиональной деятельности педагога) [2], Л. Ракитнянской (исследование эмоционального интеллекта в контексте профессионального обучения будущих педагогов) [3]. Практические аспекты развития эмоционального интеллекта у педагогических работников изучает А. Новак [4].

Анализируя литературу, можно выделить ключевые компоненты эмоционального интеллекта современного педагога. В первую очередь это способность понимать устойчивые эмоциональные паттерны, свойственные другим участникам образовательного процесса, которые проявляются в общении и познавательной деятельности, влияя на эффективность взаимодействия. Также важна способность педагога распознавать и контролировать свои эмоции, адекватно реагировать на эмоции других, понимать эмоциональные отношения между участниками процесса и управлять ими на основе анализа и интеллектуального синтеза.

Эмоциональная компетентность педагога тесно связана с эмоциональным интеллектом и строится на его основе [4]. Для освоения навыков, связанных с эмоциями, педагогу необходимо развить эмоциональный интеллект, поскольку управление собственными эмоциями способствует таким качествам, как стрессоустойчивость и инициативность. Формирование этих компетенций необходимо для успешной педагогической деятельности.

В современных условиях развитие эмоционального интеллекта у учителей приобретает особую значимость, поскольку этот навык подлежит развитию в любом возрасте. Современные исследования показывают, что нейропластичность мозга позволяет человеку с помощью целенаправленных тренировок изменять собственные нейронные структуры. Так, исследования С. Кургуловой демонстрируют, что всего 16 сессий когнитивно-поведенческой терапии помогают людям с социофобией укрепить активность зон мозга, отвечающих за саморегуляцию, языковую обработку и внимание [5].

Для оценки уровня эмоционального интеллекта педагогов применялась методика диагностики «Эмоциональный интеллект» Н. Холла. Она направлена на определение способности личности понимать эмоциональные отношения и управлять эмоциями через принятие решений. Методика включает 30 утверждений и охватывает пять шкал: «Эмоциональная осведомленность»; «Управление своими эмоциями» (способность к эмоциональной гибкости); «Самотивация» (произвольный контроль эмоций); «Эмпатия»; и

«Распознавание эмоций других людей» (умение воздействовать на их эмоциональное состояние).

Рассмотрим результаты развития эмоционального интеллекта. По шкале эмоциональной осведомленности 28% участников продемонстрировали высокий уровень, 36% — средний, и у 36% зафиксирован низкий уровень. По управлению эмоциями высокие результаты показали 20% респондентов, средние — 32%, а низкий уровень отмечен у 48%. На шкале самомотивации высокий уровень выявлен у 32% испытуемых, средний — у 20%, а низкий — у 48%. По эмпатии 24% продемонстрировали высокий уровень, 20% — средний, и у 56% зафиксирован низкий уровень. В отношении распознавания эмоций других людей 32% имеют высокий уровень, 20% — средний, а 48% — низкий.

Для развития эмоционального интеллекта О. Новак предполагает развитие следующих умений и навыков:

- а) сознательное управление эмоциями;
- б) восприятие, оценку и проявление эмоций;
- в) интерпретацию и анализ эмоций;
- г) использование эмоций с целью повышения эффективности деятельности

[4].

Первый предполагает развитие осознания, оценку и проявление эмоций. Педагоги должны усвоить «Азбуку эмоций»: особенности их проявления, распознавания, ключевые теории эмоций. В ходе практики они будут проводить экспресс-диагностику собственных эмоций, анализировать эмоции коллег; тренироваться в точной передаче эмоций; осваивать техники вербализации чувств и снижения эмоционального напряжения; демонстрировать эмоции с помощью невербальных средств.

Содержанием второго блока является занятие, направлены на повышение эффективности деятельности. В соответствии с этим перед педагогами будет поставлена задача научиться управлять эмоциями; вызвать живой отклик окружающих с помощью вербальных средств; стимулировать к деятельности окружающих. В рамках занятий учителям демонстрируются эффективные стратегии разрешения конфликтных ситуаций.

Содержанием третьего блока является обучение анализу эмоций. Педагоги осваивают методы отслеживания собственных эмоций и причины их возникновения, учатся осознавать иррациональные установки и выделять сложные эмоции.

Полученный в ходе занятий опыт интегрирован в четвертом блоке. Содержанием деятельности педагогов становится управление эмоциями, освоение техник снижения интенсивности эмоций и наблюдения переходов одной эмоции к другой.

Интересна и такая форма проведения занятий, как тренинговая группа, описанная исследователем Э. Носенко: «Развитие эмоционального интеллекта в тренинговых группах предполагает актуализацию и углубление способностей к пониманию эмоций, обучение эффективным способам и приемам управления

эмоциональными состояниями с последующим применением полученных знаний на практике» [6].

И.Н. Андреева выделяет следующие методы развития эмоционального интеллекта: групповой тренинг, индивидуальный тренинг, коучинг [7]. Не менее эффективными являются анализ конкретных профессиональных коммуникативных ситуаций, арт-методы. Больше всего инновационным и перспективным методом можно считать коучинг как современную эффективную психотехнологию личностного развития, которая позволяет создать для педагога «зону ближайшего развития» эмоционального интеллекта с помощью особых психологических «инструментов». К этим «инструментам» относятся «открытые» вопросы о природе, механизмах, способах выражения эмоций в деятельности педагога, возможностях восприятия чужих и распознавание собственных эмоциональных состояний; создание и анализ «колеса баланса» в рамках структуры эмоционального интеллекта педагога; «шкалирование» развитости эмоциональных качеств и способностей педагога; метафоризация ключевых коммуникативных ситуаций эмоциональной напряженности во взаимодействии со всеми субъектами образовательного процесса и т.д. Форма использования коучинга для педагога может быть как индивидуальной, так и групповой. Время проведения зависит от индивидуального запроса, но наиболее эффективно проводить коуч-сессии на начала учебного года, в середине и конце, чтобы создать навык пролонгированного осмысления, повысить уровень осознанности внешних и внутренних процессов в эмоциональной сфере в процессе профессиональной деятельности. Это позволит получить профилактический эффект от эмоционального выгорания и профессиональных педагогических деформаций [7].

Развитие эмоционального интеллекта педагога обладает значительным потенциалом благодаря интеграции личного опыта и освоению новых профессиональных отношений - межличностных, предметных, надпредметных и метапредметных. Обладание эмоциональным интеллектом побуждает педагога к творческому поиску, развитию профессионально-личностного потенциала и улучшению образовательной среды. Педагоги, способные к восприятию эмоций других, чутко настроены на эмоциональные сигналы, что позволяет им понимать невысказанные чувства, сопереживать и мысленно вставать на место другого. Эта способность проявляется в вежливости, тактичности, заботливости, стремлении создать позитивный психологический климат в коллективе. Развивая эмоциональный интеллект, педагог становится более эффективным и успешным профессионалом, а его эмоциональная культура демонстрирует уровень мастерства, зрелости и влияет на имидж учителя.

Список литературы:

1. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. Харьков: Виват, 2018. - 512 с.
2. Тенякова О. А., Ткач Е. Н. Эмоциональный интеллект как субъектный ресурс эффективной профессиональной деятельности педагога-психолога.

Психология профессиональной деятельности: проблемы, содержание, ресурсы. Сборник научных трудов. 2019. - С. 418-421.

3. Ракитянская Л.М. Эмоциональный интеллект как личностный фактор профессионального становления будущего учителя. Вестник Национального университета "Черниговский колледж" имени Т. Г. Шевченко. Чернигов, 2019. Вып.1 (157). - С. 162-165.

4. Новак А. А. Пути развития эмоционального интеллекта педагогических работников. Постметодика. 2010. № 6. - С. 41-47.

5. Кургулова С.К., Абрамова К.В. Эмоциональный интеллект как ключевая компетенция педагога в инклюзии. Студенческий научный журнал. Новосибирск: НГПУ, 2018. - С. 59-62.

6. Носенко Е.Л. Эмоциональный интеллект: концептуализация феномена, основные функции: монография. К., 2003. - 158 с.

7. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии: монография. Новополюк: ПГУ, 2011. - 388 с.

ӘОЖ 373.24

БАЛАБАҚШАДАҒЫ ДЕНЕШЫНЫҚТЫРУ НҮСҚАУШЫСЫНЫҢ РӨЛІ МЕН МАҢЫЗЫ

Алимбеков Е.Х.

«№ 5 «Арай» балабақша-бөбекжайы» КМҚК, Өскемен қ., Қазақстан
ertis-vko@mail.ru

Кіріспе

Мектепке дейінгі жастағы балалардың дене шынықтыруы олардың өсіп келе жатқан ағзасының дұрыс дамуы мен салауатты өмір салтын қалыптастыруда ерекше рөл атқарады. Бұл бағыттағы зерттеулер физикалық тәрбиенің ерте жаста басталуын болашақ денсаулық пен әлеуметтік табыстың негізі ретінде қарастырады [1,2]. Әсіресе, дене тәрбиесі сабақтары арқылы балалардың қимыл-қозғалыс белсенділігін арттыру олардың физиологиялық және психологиялық дамуына оң ықпал етеді.

Көптеген зерттеулерде балалардың физикалық белсенділігі жүрек-қан тамырлары жүйесінің нығаюына, бұлшық еттердің дамуына және дене бітімінің қалыптасуына тікелей әсер ететіні көрсетілген [1]. Сонымен қатар, мектепке дейінгі жастағы балалардың дене тәрбиесін ойын элементтері арқылы ұйымдастыру олардың сабаққа деген қызығушылығын арттырып, ұжымдық қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыратынын атап өтілген [2].

Тлеубаева [3] өзінің еңбегінде мектепке дейінгі балалардың денсаулығын нығайтуда қозғалыс ойындарының маңыздылығын ерекше атап өтеді. Оның зерттеуі бойынша, ойын түріндегі жаттығулар балалардың қимыл үйлесімін жақсартып, психологиялық тұрақтылықты сақтауға ықпал етеді. Балабақша жағдайында мұндай

әдістерді қолдану балалардың денсаулық жағдайын жақсарту ғана емес, олардың интеллектуалдық және эмоционалдық әлеуетін де дамытуға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, дене тәрбиесі сабақтарында заманауи педагогикалық технологияларды қолданудың маңыздылығы зерттеген [4]. Олар денешынықтыру сабақтарын музыкамен, спорттық құралдармен және интерактивті әдістермен үйлестірудің тиімділігін дәлелдеп, бұл тәсілдің балалардың қозғалыс белсенділігін арттыруда маңызды екенін көрсетті.

Осы зерттеулердің нәтижелері балабақша-бөбекжайда денешынықтыру пәнін ұйымдастырудың маңыздылығын көрсетеді. Мұнда дене тәрбиесінің басты мақсаты – балалардың салауатты өмір салтын қалыптастыруға, физикалық және психологиялық денсаулығын нығайтуға бағытталған.

№ 5 «Арай» балабақша-бөбекжайы» – балалардың физикалық, интеллектуалдық және әлеуметтік дамуын қамтамасыз ететін білім беру мекемесі. Мұндағы денешынықтыру нұсқаушысының қызметі балабақшаның негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Балаларға арналған денешынықтыру сабақтары олардың физикалық дамуын ғана емес, сонымен қатар олардың өмірге деген қызығушылығын арттыруға, салауатты өмір салтын қалыптастыруға септігін тигізеді.

Балалардың физикалық тәрбиесінің ерекшеліктері.

Балалардың физикалық тәрбиесі – бұл олардың дене дамуын қамтамасыз етуге және салауатты өмір салтын қалыптастыруға бағытталған кешенді үрдіс. Мектепке дейінгі жастағы балалардың ағзасы даму кезеңінде болғандықтан, олардың физикалық тәрбиесі ерекше мұқият жоспарлауды қажет етеді. Балалар ағзасының физиологиялық және психологиялық ерекшеліктеріне сүйене отырып, тәрбиенің негізгі бағыттарын анықтауға болады.

Мектепке дейінгі жастағы балалардың физиологиялық ерекшеліктері:

- Бұлшық ет жүйесінің дамуы: Балалардың бұлшық еттері әлсіз, бірақ өте икемді келеді. Сондықтан сабақтарда ауыр физикалық жүктемелерден аулақ болу қажет.

- Қозғалыс үйлесімі: Бұл жаста балаларда қозғалыс үйлесімі толық қалыптаспайды, сондықтан қарапайым әрі біртіндеп күрделенетін жаттығулар қолданылады.

- Тыныс алу және жүрек-қан тамырлары жүйесі: Балалардың тыныс алу жүйесі мен жүрек жұмысы тұрақсыз болғандықтан, сабақтарда жеңіл қозғалыс белсенділігін қолдану қажет.

Физикалық жаттығуларды балалардың жасына сай ұйымдастыру олардың дене мүмкіндіктерін тиімді дамытуға мүмкіндік береді. Мысалы, кіші топтағы балалар үшін жаттығулар ойын элементтерімен беріледі, ал орта және үлкен топтарда қимыл-қозғалысты жақсартуға арналған күрделірек тапсырмалар енгізіледі.

Денешынықтыру сабағының негізгі мақсаты – балалардың қозғалыс белсенділігін арттыру. Зерттеулер көрсеткендей, қозғалыс белсенділігі балалардың бұлшық еттерін нығайтып қана қоймай, олардың интеллектуалдық қабілеттерінің дамуына да ықпал етеді [1]. Сабақтар барысында келесі әдістер қолданылады:

- Жүгіру, секіру, өрмелеу, тепе-теңдік сақтау жаттығулары: Бұл жаттығулар балалардың негізгі қозғалыс дағдыларын жетілдіреді.

– Ойын элементтері: Белсенді қимыл ойындары арқылы балалардың қозғалыс үйлесімі дамып, олар белсенділікке қызығады.

Дене тәрбиесі тек физикалық дамумен шектелмейді. Сабақтар балалардың эмоциялық жағдайына және олардың қарым-қатынас дағдыларына әсер етеді:

– Эмоциялық тепе-теңдік: Физикалық белсенділік стрессті азайтады, балаларды сергек және көңілді етеді.

– Әлеуметтік дағдыларды қалыптастыру: Ұжымдық ойындар мен топтық жаттығулар балаларды бір-бірімен қарым-қатынас жасауға, достықты нығайтуға үйретеді.

Балабақша жағдайында физикалық тәрбиені ұйымдастыруда бірқатар ерекшеліктер ескеріледі:

– Динамикалық үзілістер: Ұзақ уақыт отырғанда балалардың қозғалыс белсенділігі төмендейді, сондықтан сабақтар арасында қысқа сергіту жаттығулары өткізіледі.

– Сабақтан тыс белсенділік: Балалардың қозғалысын арттыру үшін ашық алаңда серуендеу немесе табиғат аясындағы ойындар ұйымдастырылады.

Балалардың физикалық дамуын қадағалау денешынықтыру сабақтарының тиімділігін арттырады. Бұл мақсатта балалардың қимыл-қозғалыс белсенділігі мен дағдыларын бақылау, олардың жетістіктерін бағалау және мадақтау жүргізіледі.

Балалардың физикалық тәрбиесінің ерекшеліктері олардың жасына, физиологиялық мүмкіндіктеріне және психологиялық жағдайына сәйкес құрастырылады. № 5 «Арай» балабақша-бөбекжайы» жағдайында бұл үдеріс балалардың дене дамуы мен салауатты өмір салтын қалыптастырудың маңызды бөлігі болып табылады. Осындай тәсіл балалардың үйлесімді дамуына ықпал етіп, олардың болашақ өміріне қажетті негіз қалайды.

Денешынықтыру сабақтарының ерекшеліктері.

Денешынықтыру сабақтары – мектепке дейінгі мекемелердегі балалардың физикалық, психологиялық және әлеуметтік дамуына ықпал ететін маңызды шаралардың бірі. Балалардың жас ерекшеліктері мен физикалық мүмкіндіктерін ескере отырып, сабақтар жоспарланып, әртүрлі әдіс-тәсілдер қолданылады. № 5 «Арай» балабақша-бөбекжайында денешынықтыру сабақтары балалардың қимыл-қозғалыс белсенділігін арттыруға және салауатты өмір салтын насихаттауға бағытталған.

Денешынықтыру сабақтары балалардың физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, бірнеше бөліктен тұрады. Сабақ құрылымы олардың дене мүмкіндіктерін тиімді дамытып, сабаққа қызығушылық тудыруға бағытталған.

1. Дайындық бөлімі:

Сабақтың басында балалардың назарын аудару үшін жеңіл жаттығулар жүргізіледі. Балалардың қимыл-қозғалысқа бейімделуі үшін арнайы тыныс алу жаттығулары мен қыздыру элементтері орындалады. Бұл олардың сабаққа қызығушылығын арттырып, дене қызуын реттеуге көмектеседі. Мысалы, «Күн шуағы» жаттығуы – балалар жеңіл қозғалыстар арқылы қолдарын жоғары көтеріп, денесін созады.

2. Негізгі бөлім:

Бұл бөлімде сабақтың негізгі міндеттері орындалады. Қозғалыс дағдыларын

қалыптастыру үшін әртүрлі жаттығулар қолданылады: жүру, жүгіру, секіру, лақтыру және тепе-теңдікті сақтау. Қимыл-қозғалыс ойындары енгізіледі. Мысалы, «Тышқан мен мысық», «Допты дәл тигіз» сияқты ойындар балалардың қимыл үйлесімі мен ептілігін арттырады. Жаттығулар әр баланың мүмкіндігіне бейімделіп, жеңілден күрделіге ауысады.

3. Қорытынды бөлім:

Балалардың бұлшық еттерін босату және тыныс алуын қалпына келтіру үшін арнайы жаттығулар өткізіледі. Сабақ соңында балалардың жетістіктері мадақталып, оларды ынталандыру мақсатында шағын ойын элементтері ұйымдастырылады.

Денешынықтыру сабағында қолданылатын әдістер балалардың сабаққа қызығушылығын арттырып, олардың физикалық мүмкіндіктерін тиімді дамытуға бағытталған:

- Балалар үшін жаттығуларды ойын түрінде өткізу сабақтың тиімділігін арттырады. Мысалы, «Жолақтар арқылы жүру» немесе «Секіргіштер жарысы» ойындары балалардың ептілігін және жылдамдығын дамытады.

- Ән немесе әуен жаттығуларға серпін беріп, балалардың қозғалыс белсенділігін арттырады.

- Доптар, құрсаулар, гимнастикалық таяқшалар мен басқа да спорттық құралдар жаттығулардың әртүрлілігін қамтамасыз етеді.

Денешынықтыру сабақтарын ұйымдастыруда балалардың жас ерекшеліктері басты назарда болады:

- Кіші топ (2–3 жас): Бұл жастағы балалар үшін ойын элементтері арқылы қозғалысқа негізделген жеңіл жаттығулар өткізіледі. Негізгі қимылдар: еңбектеу, жүру және жеңіл секіру.

- Орта топ (3–4 жас): Балалардың қимыл-қозғалыс үйлесімін жетілдіруге бағытталған жаттығулар енгізіледі. Мысалы, допты лақтыру және қағып алу, жеңіл жарыстар.

- Үлкен топ (5–6 жас): Бұл жаста балалар күрделірек жаттығуларды орындай алады. Сабақтарда жүгіру, гимнастикалық жаттығулар және ұжымдық ойындар қолданылады. Спорттық жарыстар мен эстафеталар ұйымдастырылады.

Қазіргі заманғы денешынықтыру сабақтары инновациялық тәсілдер арқылы балалардың сабаққа қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді:

- Интерактивті тәсілдер: Балаларға арналған цифрлық ойындар немесе экран арқылы қозғалыс белсенділігін арттыратын жаттығулар.

- Эко-жаттығулар: Табиғат аясында серуендеу немесе ашық аспан астында ойын элементтерімен жаттығулар ұйымдастыру.

- Топтық жарыстар: Балалар арасында спорттық жарыстар өткізу арқылы олардың жарыс рухы мен ұжымдық жұмысқа бейімділігі дамиды.

Денешынықтыру сабақтары балалардың жалпы физикалық дамуына ғана емес, олардың психологиялық және әлеуметтік жағдайына да оң әсер етеді. Балалардың қозғалыс белсенділігі артқан сайын, олардың физикалық мүмкіндіктері кеңейіп, қимыл үйлесімі жетіледі. Сабақ барысында топтық ойындар балаларды бір-бірімен қарым-қатынас жасауға, ынтымақтастыққа және достыққа үйретеді.

Денешынықтыру сабақтарының ерекшеліктері олардың балалардың жасына, дене мүмкіндіктеріне және сабақтың мақсатына қарай бейімделуінде. № 5 «Арай»

балабақша-бөбекжайында бұл сабақтар ойын мен жаттығуды үйлестіре отырып, балалардың физикалық және әлеуметтік дамуына ықпал етеді. Мұндай жүйелі тәсілдер балалардың болашақта салауатты өмір салтын ұстануына негіз болады.

Қорытынды

№ 5 «Арай» балабақша-бөбекжайында ұйымдастырылатын денешынықтыру сабақтары балалардың физикалық, психологиялық және әлеуметтік тұрғыдан дамуына айтарлықтай ықпал етеді. Ерте жастан қалыптасқан қозғалыс белсенділігі балалардың денсаулығын нығайтуға, салауатты өмір салтын қалыптастыруға және олардың үйлесімді дамуына негіз болады.

Денешынықтыру сабақтарының жүйелі түрде өткізілуі балалардың дене бітімі мен қимыл үйлесімін жақсартуға, өзіне деген сенімділікті арттыруға және ұжымдық қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыруға көмектеседі. Сабақтарда қолданылатын әдістердің әртүрлілігі мен ойын элементтерінің енгізілуі балалардың сабаққа деген қызығушылығын оятып, олардың белсенді әрі сергек болуына ықпал етеді.

Сонымен қатар, денешынықтыру сабақтары ұжымдық рух пен достық қарым-қатынасқа тәрбиелей отырып, балалардың эмоционалдық тұрақтылығын арттырады. Балабақшада ұйымдастырылған жарыстар мен ойындар балалардың физикалық белсенділігін арттырып қана қоймай, оларды жеңіске ұмтылуға, бір-біріне көмектесуге және құрмет көрсетуге үйретеді.

Бүгінде денешынықтыру сабақтарының маңызы тек дене шынықтырумен шектелмейді. Олар балалардың жеке тұлғалық қасиеттерін дамытуға, денсаулығын нығайтуға және салауатты өмірге деген саналы көзқарасты қалыптастыруға ықпал етеді. Сондықтан № 5 «Арай» балабақша-бөбекжайындағы денешынықтыру сабақтарын ұйымдастыру тәжірибесі балалардың физикалық және тұлғалық дамуын қамтамасыз етудегі үлгілі үлгі ретінде қарастырылады.

Осылайша, дене тәрбиесі ерте жастан баланың болашағына бағытталған маңызды инвестиция болып табылады. Балабақшада өткізілетін денешынықтыру сабақтары балаларды жан-жақты дамытуға, олардың шығармашылық, зияткерлік және физикалық қабілеттерін ашуға мүмкіндік береді. Бұл сабақтар салауатты және табысты ұрпақ тәрбиелеудің маңызды бөлігі болып қала бермек.

Әдебиеттер тізімі

1. Иванов, С. А. (2019). Дене шынықтырудың бала дамуына әсері. Қазақстан денсаулық журналы, 34(2), 45-53.
2. Сидорова, Е. В. (2021). Мектепке дейінгі жастағы балаларда дене мәдениетін қалыптастыру әдістері. Дене мәдениеті және денсаулық, 12(3), 87-96.
3. Тлеубаева, Р. Т. (2022). Дене тәрбиесі арқылы баланың психологиялық дамуына ықпал ету. Жас ұрпақтың денсаулығы, 27(5), 33-42.
4. Ким, Ж. Н., Пак, С. Е., & Ли, Х. Й. (2020). Балабақшада дене шынықтыру сабағын ұйымдастыру ерекшеліктері. Білім беру мен денсаулық. 18(4), 101-115.

ВОЛЕЙБОЛМЕН АЙНАЛЫСАТЫН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ (12-14ЖАС) ЖАТТЫҒУ ҮДЕРІСТЕРІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2-курс магистранты

Алғабек Рашиля Нұрғалиқызы

Ғылыми жетекші: Жүнісбек Динара Нұрғалиқызы Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессоры

Балалар мен жасөспірімдер спорты, оның ішінде волейбол саласындағы көптеген зерттеулерге қарамастан, көп жағдайда спорттық резервтерді дайындауды жетілдірудің жекелеген мәселелері қарастырылады.

Осы жас кезеңінде жоғары спорттық нәтижелерге қол жеткізу үшін балалардан дене шынықтырудың жоғары деңгейі, сондай-ақ волейболдың техникалық әдістерін меңгеру және ойын тактикасын білу талап етіледі. Осыған байланысты оқу процесін жоспарлау қажеттілігі туындайды.

Жас спортшылардың дайындық деңгейінің тұрақты өсуі теориялық зерттеумен және ең тиімді педагогикалық әсерлердің нәтижелерін практикалық енгізумен қамтамасыз етілуі мүмкін, атап айтқанда: құралдар, әдістер, жаттығу жүктемелерінің мақсатты көлемі және олардың бағдарламаларда белгіленген ұтымды құрылымы.

Оқушылардың дене тәрбиесі жүйесінде (ДТ) бағыттардың бірі-Тәрбие жұмысы. Оның негізі мектеп спорт секциясының жұмысын ұйымдастыру болып табылады. Дәстүр бойынша, мұндай секцияларды жүргізетін көптеген дене шынықтыру мұғалімдерінде (ДМ) сабақ бағдарламалары жоқ. Бұл бағдарлама "волейбол" бөлімінен секциялық жұмыс арқылы жалпы білім беру мекемесінің оқушыларына қосымша дене шынықтыру білім беру бағытын қамтамасыз ету үшін танылған [1].

Білім беру мекемесінде волейбол секциясы сабақтарының мақсаты "волейбол" бөлімінің спорттық – рекреациялық бағыттағы қозғалыс әрекеттерін (ДД) тереңдетіп игеру арқылы айналысатын адамдардың физикалық қасиеттерін қалыптастыру үшін алғышарттар жасау болып табылады.

Оқушыларды волейболға оқытудың тиімділігін арттыру жолдарын іздеу қажеттілігі қазіргі волейболдың даму тенденцияларынан туындайды: ойын қарқындылығының артуы, техникалық-тактикалық әдістердің күрделілігінің артуы.

Зерттеу нәтижелерінің практикалық маңыздылығы мектеп бөліміне арналған бағдарламаның тиімділігін тексеруден тұрады.

Оқушылардың оқу процесін әдістемелік сауатты жоспарлау секциялық жұмыс жағдайында денсаулықты нығайту, оқушылардың дұрыс физикалық дамуына ықпал ету, олардың өмірлік маңызды моторикасы мен дағдыларын үйрету үшін ерекше мәнге ие болады [2].

Нысан: волейболмен айналысатындарды оқыту процесі

Пән: волейболмен айналысатын 12-14 жастағы мектеп оқушыларының оқу процесін жоспарлаудың тиімділігі

Мақсаты: мектеп волейбол секциясына арналған бағдарламаның тиімділігін бағалау

Спорттық дайындықтың мазмұны [3]

1.Беру

Жоғарғы түзу

Төменгі түзу

2.Допты қабылдау

Жоғарыда тұрып

Жоғарғы жағында орташа ұшу траекториясымен бір орында тұру

Жоғарыдан жоғары ұшу траекториясымен бір орында тұру

Жоғарыдан қозғалыста

Төменнен екі қолмен орнында тұрып

Төменнен қозғалыста тұрған екі қолмен

Төменнен бір қолыңызбен орнында тұрыңыз

Төменнен бір қолмен қозғалыста

Жоғарыдан, төменнен орнында тұру

Жоғарыдан, төменнен жылжу

Төменнен бір (екі) қолды алға қарай құлату

3.Допты беру

3.1 жоғары траектория бойынша алға

3.2 орта траектория бойынша алға

3.3 төмен траектория бойынша алға

3.4 өзіңнен жоғары

3.5 жоғары траектория бойынша артқа

3.6 ортаңғы траектория бойынша артқа

3.7 төмен траектория бойынша артқа

3.8 аймақтан волейбол алаңының аймағына

3.9 секіруде жоғарыдан екі қолмен

4.Шабуылшы соққы және құлыптау

4.1 Имитациялық соққы

4.2 Имитациялық құлыптау

4.3 орнынан секіру кезінде тор арқылы

4.4 4, 3, 2 аймақтардан қозғалыста

4.5 тор арқылы алаңның тереңінен берілуден жүгіруден

4.6 бір блоктау

4.7 жұппен бұғаттау

5.Тактикалық әрекеттер

5.1 артқы сызықтағы жеке әрекеттер

5.2 алаңның орталығындағы жеке іс-әрекеттер

5.3 тордағы жеке әрекеттер

5.4 тордағы ойыншылардың өзара әрекеттесуі

5.5 артқы сызықтағы ойыншылардың өзара әрекеттесуі

5.6 шабуылдаушы соққыны орындайтын серіктесті сақтандыру

5.7 бұғаттауды орындайтын серіктесті сақтандыру

Қорғаудағы жеке тактикалық әрекеттер

Бұған мыналар кіреді: қарсыластың әрекеті бойынша доптың ықтимал ұшу бағытын анықтау және допты қабылдау үшін уақтылы шығу мүмкіндігі; ойын жағдайына сәйкес жоғарғы немесе төменгі берілісті қолдану мүмкіндігі.

Қорғаныста сәтті ойнау үшін балаларды қарсыластың әрекеттерін бақылауға және доптың өз жағына ұшуының мүмкін бағытын анықтауға үйрету өте маңызды. Бұған допты беру мен қабылдауда әртүрлі жаттығуларды орындау кезінде назар аудару керек. Сондай-ақ, ойыншылардың допқа уақтылы шығуына тактикалық бағытталған жаттығуларды жүйелі түрде қолдану қажет. (5 б. 150)

Шабуылдағы топтық тактикалық әрекеттер.

Оқушылар тыл аймақтарынан 3-аймаққа бірінші берілістерде және 3-аймақтан 4 және 2-аймақтарға екінші берілістерде (берілу бағытында бетпе-бет тұрып), содан кейін допты тор арқылы ұрып-соғу кезінде, сондай-ақ 2-аймаққа бірінші берілістерде және 2-аймақтан 3 және 4-аймақтарға екінші берілістерде, содан кейін допты ұрып-соғу кезінде өзара іс-қимылды зерттейді тор арқылы. Сонымен қатар, балалар допты қызмет көрсетуден қабылдаған кезде өзара әрекеттесуді зерттейді және ойыншының 3-аймақта орналасуына байланысты доптың бірінші берілу бағытын анықтайды (ол торда немесе артқа тартылған).

Топтық әрекеттер жеке тактикалық әрекеттерге негізделген және жас волейболшыларды тактикалық дайындаудың маңызды кезеңі болып табылады, өйткені волейболда бір ойыншының әрекеті көп жағдайда, кейде толығымен екіншісінің әрекетіне байланысты. Мысалы, шабуылшыға шабуыл жасай алмайды 5 торға беріліс қорабы берілмейді.

Оқушылар оқытудың бастапқы кезеңінде бірінші және екінші берілістердің негізгі бағыттарын, содан кейін допты тор арқылы алаңдағы осал жерлерге соғумен бірге зерделеуі керек.

Берілістердің негізгі бағыттарына сәйкес техника бойынша топтық жаттығулардың көпшілігін құру қажет. Өзара әрекеттесу орындалатын тактика жаттығулары ойын жағдайларына жақындауы керек.[3]

Қорғаудағы топтық тактикалық әрекеттер

Олар қарсыластың соққысынан кейін допты қабылдайтын ойыншыға көмекке келу қабілетінен тұрады, сонымен қатар екінші пасты жүзеге асырады, бұл осы жастағы балалар үшін өте маңызды, өйткені олар бірінші және екінші пасты әрдайым дәл орындай бермейді, ал доп кейде допты қабылдайтын немесе беретін ойыншылар қалағандай бағытта жүрмейді. Балаларды допты тордан ұрып жатқан ойыншыға көмекке келуге үйрету керек, Егер қарсылас допты шабуылдаушының аймағына бірден бағыттаса. Болашақта бұл дағдылар оқушыларға сақтандыру кезінде күрделі тактикалық әрекеттерді игеруге көмектеседі.

Допты қабылдайтын жолдасқа көмектесуге ұмтылу жас волейболшылардың ойынға үйреншікті әрекетіне айналуы үшін үнемі және табанды түрде қол жеткізу керек. Сонымен қатар, мұндай ұмтылыс балаларға ойында және екінші пасты орындау кезінде, әсіресе допты тор арқылы соғу кезінде тән болуы өте маңызды. Бұл одан әрі күрделі тактикалық әрекеттерді игеруге мүмкіндік береді.

Бұл жастағы балалар тактикалық дайындық туралы білуі керек ең бастысы – алаңда қалай дұрыс орналасу керек, допты қайда жіберу керек. Бұл жаста ешқандай күрделі комбинациялар (ұшу, крест, эшелон, метр және т.б.) туралы айтылмайды.

Зерттеу әдістемесі. Қозғалыс сынақтарының нәтижелері оқушылардың дене дайындығын бағалауға мүмкіндік берді 5.

Дене шынықтыруды бағалау бойынша тесттер.

1.30 м жүгіру. сынақ жалпы қабылданған әдістеме бойынша жүргізіледі, жоғары старт ("волейболшының тірегі").

2.30 м жүгіру: 5х6 м.6 м қашықтықта екі сызық сызылады – бастау және басқару. Көрнекі сигнал бойынша студент кірпі 6 м қашықтықты бес рет жүріп өтіп, қозғалыс кері бағытта өзгерген кезде субъектінің екі аяғы сызықты кесіп өтуі керек

3.орнынан ұзындыққа секіру. Өлшеу бақылау сызығынан қону кезінде субъектінің ең жақын ізіне дейін жасалады. Үш әрекеттің ішінде ең жақсы нәтиже ескеріледі.

4. екі аяғымен итеріп, орнынан жоғары секіру. Осы мақсатта В. М. Абалаковтың "қиғаш экс ран" конструкциясының құрылғысы немесе жоғары көтерілу кезінде жалпы масса центрінің көтерілу биіктігін өлшеуге мүмкіндік беретін басқалары қолданылады. Сіз 50х50 см квадраттың алдында итеріп, қонуға болмайды. Ең жақсы нәтиже ескеріледі. Сынақты өткізу кезінде бірыңғай үш бұрылыс сақталуы тиіс (тірек нүктесі бүкіл аяқпен тұрған кезде, орнынан секірген кезде - қолды сермеп). Үш әрекеттің ішінде ең жақсы нәтиже ескеріледі.

Техникалық дайындықты бағалау бойынша тесттер.

1.3-аймақтан 4-аймаққа беру. Беру қашықтығы 3-3, 5 м, ничительдер қоршауының биіктігі 3 м, тордан қашықтық 1,5 м аспайды, егер нысаналар (кұрсау, "маяк") орнатылса, олардың тордан биіктігі 30-40 см, бүйір сызықтан қашықтығы 1 м және тордан 20-30 см. Әрбір оқушы 5 әрекетті орындайды: ҒЗИ сынағындағы талаптарға жауап беретін берілістердің саны, сондай-ақ берілістің орындалу сапасы ескеріледі (ойын прасы бұзылған беріліс есептелмейді).

2. Беру дәлдігін сынау (тікелей Жоғарғы). Негізгі талаптар: берілген беру тәсілін техникалық орындау кезінде допты белгілі бір бағытта - белгілі бір учаскеге жіберу. Бұл учаскелер келесідей: алаңның оң (сол) жартысы, 4-5 (1-2) аймақ, 6х2 М 5-4 (1-2) аймақтардағы бүйір сызықтардың ауданы, 3х3 М алдыңғы сызықтағы 6 аймақ.

3. Соққылардың дәлдігін тексеру. Бұл сынақтардағы талаптар ҒЗИ-нің техникалық орындауында бір немесе басқа шабуыл соққысын сапалы орындау үшін, оқушылар допты белгілі бір дәлдікпен дәл жібере алатындығына байланысты. 4-аймақтан 4-5-аймақтарға соққылар кезінде соққы алаңы алдыңғы, бүйірлік және шабуыл сызығымен шектеледі, бүйірден 3 м қашықтықта. Аударыммен соққылар кезінде алаң бүйір сызықпен және оған параллель сызықпен 2 м қашықтықта шектеледі, егер соққы 4 - аймақтан болса, онда 1-2-аймақтарда, 2-аймақтан соққылар кезінде-4-5-аймақтарда. Әр оқушы 5 әрекетті орындауы керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ахмеров Э.К., Канзас Э.Г. Волейбол в школе. – Мн.: Нар. Света, 1981. – 72 с., ил
2. Баландин В.И., Блудов Ю.М., Плихтиенко В.А. Прогнозирование в спорте. – М.: Физкультура и спорт, 1986. – 192с.
3. Беляев А.В. Волейбол на уроке физической культуры. – М.: СпортАкадемПресс, 2003. – 144с.

12-14 ЖАСТАҒЫ ВОЛЕЙБОЛШЫЛАРДЫҢ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУЫ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2-курс магистранты

Алғабек Рашиля Нұрғалиқызы

Ғылыми жетекші: Жүнісбек Динара Нұрғалиқызы Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессоры

12-14 жастағы волейболшылардың дамуындағы маңызды кезең. Дәл осы кезеңде техникалық шеберліктің, дене шынықтырудың негізі қаланады және спорттық мамандандыру қалыптасады. Осы кезеңде оқу процесін жетілдіру жасөспірімдер денесінің дамуының педагогикалық және физиологиялық аспектілерін ескеруді талап етеді.

Жасөспірімнің физиологиялық ерекшеліктері (12-14 жас):

Қарқынды өсу және Даму: осы кезеңде қаңқа, бұлшықет және ішкі ағзалардың тез өсуі байқалады. Шамадан тыс жүктеме мен жарақаттануды болдырмау үшін жаттығу жүктемелерін мөлшерлеу керек [1].

Жүйке-психикалық даму: осы жастағы жасөспірімдер зейіннің тұрақсыздығымен, шаршау мен эмоционалдылықтың жоғарылауымен сипатталады. Оқу процесі осы ерекшеліктерді ескере отырып ұйымдастырылуы керек.

Жүрек-қантамыр жүйесінің қалыптасуы: жасөспірімдердің жүрек-қантамыр жүйесі әлі толық қалыптаспаған, сондықтан жүктемелер біртіндеп артуы керек.

Метаболизмнің ерекшеліктері: жасөспірімдердегі метаболизм қарқынды, бұл дұрыс тамақтану режимін және жеткілікті демалуды қажет етеді.

Оқу процесін жетілдірудің педагогикалық аспектілері [2]:

Жеке тәсіл: әр жасөспірімнің жеке ерекшеліктерін – оның физикалық қабілеттерін, оқу қарқынын, психологиялық сипаттамаларын ескеру.

Ойын әдісі: ойынға негізделген оқыту әдістерін қолдану жасөспірімдердің іс-әрекетке деген қызығушылығы мен мотивациясын арттырады.

Позитивті мотивация: командада өзара көмек пен қолдау атмосферасын құру. Жасөспірімдердің күш-жігері мен жетістіктерін ынталандыру.

Оқыту әдістері мен құралдарының әртүрлілігі: оқытудың әртүрлі әдістері мен құралдарын пайдалану монотондылықтың алдын алады және жаттығулардың тиімділігін арттырады.

Жүйелілік пен жүйелілік: жасөспірімдердің физиологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, жүктемелердің көлемі мен қарқындылығының біртіндеп артуы.

Жүктемені бақылау: жасөспірімдердің жүктемелері мен денсаулық жағдайын үнемі бақылау.

Кері байланыс: жаттықтырушының үнемі кері байланысы жасөспірімдерге ойын техникасы мен тактикасын реттеуге мүмкіндік береді [3].

Оқу процесін жетілдіру:

Арнайы төзімділікті дамыту: ойын жағдайларын имитациялайтын жаттығулар (аралық жүгіру, доппен ойын жаттығулары).

Жылдамдық қасиеттерін дамыту: реакция жылдамдығы мен қозғалыс

жылдамдығын дамытуға арналған арнайы жаттығулар.

Күшті дамыту: дене салмағымен және ең аз салмақпен жаттығулар (скват, итеру, тарту).

Икемділікті дамыту: созылу және икемділік жаттығулары.

Үйлестіруді дамыту: кимылдарды үйлестіруді дамытуға арналған жаттығулар (мысалы, алақан ойнау).

Психологиялық дайындық: Өзін-өзі бақылауды, өзіне деген сенімділікті және стресске төзімділікті дамыту.

Қорытынды:

Волейболмен айналысатын жасөспірімдердің оқу процесін жетілдіру педагогикалық және физиологиялық тәсілдерді біріктіруді талап етеді. Жас ерекшеліктерін ескеру, жеке көзқарас, оқытудың ойын әдісі, жүктемені біртіндеп арттыру және жасөспірімдердің денсаулығын үнемі бақылау тиімді жаттығу процесінің негізгі факторлары болып табылады. Бұл одан әрі спорттық өсу мен жоғары нәтижелерге қол жеткізу үшін берік негіз қалауға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ахмеров Э.К., Канзас Э.Г. Волейбол в школе. – Мн.: Нар. Света, 1981. – 72 с., ил
2. Баландин В.И., Блудов Ю.М., Плихтиенко В.А. Прогнозирование в спорте. – М.: Физкультура и спорт, 1986. – 192с.
3. Беляев А.В. Волейбол на уроке физической культуры. – М.: СпортАкадемПресс, 2003. – 144с.

ӘӨЖ 7.79.796.09

12-14 ЖАСТАҒЫ БОКСШЫЛАРДЫҢ АЛҒАШҚЫ СПОРТТЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Ш.Қ.Асанова – Сәрсен Аманжолов атындағы Университі

дене-шынықтыру жәнеспорт 3 курс студенті

e-mail: syrajasaniva@gmail.com

Ғылыми жетекші: Сәрсенханқызы Таңнұр- Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының сениор-лекторы

Негізгі сөздер: бокс, бастапқы дайындық, негізгі бағыттар, физикалық және арнайы дайындық.

Аннотация. Боксшылардың спорттық шеберлігінің өсуі көбінесе спорттық дайындықтың бастапқы кезеңін ұйымдастырудың тиімділігімен анықталады. Осыған байланысты боксты оқыту процесінің бастапқы кезеңінің мазмұнына әртүрлі көзқарастарды зерттеу үлкен маңызға ие болады; . жекпе-жек шеберлерінің спорттық даярлығының бірінші кезеңін ұйымдастыру мен өткізуді жетілдіру жолдарын іздестіру, оның сапасы тартылғандардың сабақтан шығуын айтарлықтай төмендетеді және спорт шеберлігін меңгеруге тұрақты қажеттілікті қалыптастырады.

Әдістері: зерттеу: ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау және синтездеу, тестілеу, педагогикалық эксперимент, математикалық статистика әдістері.

Материал. Бұл мақалада 12-14 жас аралығындағы боксшылардың бастапқы спорттық дайындық кезеңін жетілдірудің негізгі жолдары қарастырылған.

Автор алған техникалық әдістерді енгізуді жеке импровизациялау қабілетін анықтау және дамыту үшін жағдай жасау қажеттілігіне ерекше мән береді.

Нәтиже. Педагогикалық эксперимент нәтижелері көрсеткендей, 12-14 жас аралығындағы боксшыларды бастапқы спорттық дайындық кезеңін ұйымдастыру кезінде ;жаттықтыру үдерісін жетілдірудің әртүрлі тәсілдерін қолдану қажет, оның ішінде жетекшілері тартылғандардың жас ерекшеліктерін, бокстың ерекшеліктерін терең білуін ескереді;; боксқа алғашқы оң мотивацияға сүйену; ойын әдісін және жарыс әрекетінің аспектілерін басым пайдалана отырып, жан-жақты дене дайындығын қамтамасыз ету;жарақаттардың ауырсынуын азайту үшін қолды барынша қорғауды қамтамасыз ету; оқу сабақтарында жағымды психоэмоционалды атмосфераны құру;зерттелетін техникалық әдістерді орындау кезінде жеке ұйымдастыру қабілетін анықтау.

Қорытынды. Автор әзірлеген практикалық ұсыныстар бокс мамандарын қызықтырады,. оларды DUSHOR-да қолдануға болады.Автор алған техникалық әдістерді енгізуді жеке импровизациялау қабілетін анықтау және дамыту үшін жағдай жасау қажеттілігіне ерекше мән береді.

Бокс – бойына, салмағына, жалпы дене дайындығы деңгейіне шектеусіз, денсаулығында ақауы жоқ жасөспірімдерді қабылдайтын ең қолжетімді спорт түрлерінің бірі.Бокспен айналысуға ниет білдірген мектеп оқушылары әдетте бұл спорт түрі туралы жалпы түсінікке ие және бокстың ерекшелігінен туындаған қиындықтарды жеңуге психологиялық тұрғыдан дайын емес.Дегенмен, бастапқы мотивация: «Мен боксты ұнатамын», «Мен күшті және батыл болғым келеді», «достарым бокспен айналысады, мен тырысамын деп шештім», «әкем әкелген» т.б. – жаттығу процесіне бастапқы қызығушылықты сақтау үшін күшейтуді талап етеді, оның барысында жасөспірімнің спорттың таңдаған түріне қабілеті бар-жоғын анықтау қажет.

Бокстағы алғашқы спорттық дайындық кезеңі екі-үш жылға созылады; Осы кезеңде жас спортшы 35-40 тартысты кездесу өткізіп, 1 жастық разряд алуы керек.Жаңадан бастаушылар контингентін сақтау жаттықтырушының жасөспірімнің әрбір жаттығуына қанағаттануын қалыптастыруға бағытталған бастапқы спорттық дайындық жүйесін шығармашылық тұрғыда құру қабілетімен анықталады.

Мақсаты- бұл жұмыстың негізгі мақсаты боксшылардың бастапқы спорттық дайындығын ұйымдастыру тәсілдерін теориялық және әдістемелік негіздеу, тандалған спорт түріне тұрақты қызығушылықты қамтамасыз ету.

Міндеттері: 1. Жасөспірімдердің спорттық дағдыларды меңгеруге ұмтылысын анықтайтын оқу-жаттығу процесін жетілдірудің негізгі жолдарын анықтау.

. 2. Педагогикалық эксперимент жүргізу барысында осы бағыттардың тиімділігін тексеру.Жауынгерлік спорт түрлерінің арасында бокс ерекше орын алады: қарсыласты жеңу ұзақ уақытқа созылған күйзеліс жағдайында өз жағдайын бақылау қабілетімен байланысты,әртүрлі түрдегі ауыртпалық сезімдерден және ауыр жарақат алу қаупінен, сондай-ақ болжау ерекше дайындық пен қозғалыс тәжірибесін қажет ететін қарсыластың әрекеттерінен туындаған [1, 3, 5, 7].

Бұл жаңа бастаған боксшылардың аппаратта, сондай-ақ серіктеспен жұмыс істеу кезінде көгерген, бұлшықеттердің, байламдардың және сіңірлердің зақымдануымен байланысты эмоционалдық және ауыртпалық стрессті жеңуге дайындығын қамтамасыз етуге бағытталған оқу-жаттығу жиындарын құруды қажет етеді. Жаттықтырушы қолды барынша қорғауды қамтамасыз етуі керек; жалпы күшейту, дайындық және жетекші жаттығуларды біртіндеп және дәйекті ассимиляциялау; жас спортшылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, жалпы дене дайындығының деңгейін арттыру. Жасөспірімдік шақ дененің қарқынды дамуымен, омыртқаның қисық сызықтарының қалыптасуының аяқталуымен, бұлшықет массасының жоғарылауымен сипатталады. Жүрек бұлшықетінің күші және жүректің соғу көлемі артады, жүрек соғу жиілігі төмендейді. Жүректің мөлшері көбінесе дененің өсуінен артта қалады, бұл қан тамырларының люменінің төмендеуіне және денеге қоректік заттар мен оттегінің жеткізілуінің нашарлауына әкеледі.

Бұл анатомиялық ерекшеліктер бұлшықет жүктемесінің көлемі мен қарқындылығын үнемі бақылауды талап етеді; кең арқа бұлшықеттерін күшейту үшін жаттығуларды қолдану; салмақпен, өткір бір жақты итерумен, шиеленіспен және аяққа айтарлықтай жүктемемен асимметриялық қозғалыстарды жою [2, 3].

12-14 жас аралығындағы жасөспірімдермен бокстан жаттығу процесін ұтымды ұйымдастыру қол жетімді мақсат қояды, қозғалыс міндеттерін дене мүмкіндіктерімен сәйкестендіруді талап етеді. Бокс сабақтарын бастаған балалар жүйке процестерінің жоғары ұтқырлығының арқасында жаттығу жүктемесіне тез бейімделеді. 12-14 жастағы балалардың психикасы «ересектік сезімінің» пайда болуымен сипатталады, алайда олардың талаптары жасөспірімдердің мүмкіндіктеріне сәйкес келмейтінін ескеру қажет.

Бокс қозғалыс әрекеттерін орындау үшін жоғары динамикалық жағдайлармен сипатталады; нәтижелер көп жағдайда берілген жұмыс көлемін орындаудағы түсіну мен дәлдікке байланысты; физикалық жаттығуларды оның кеңістіктік-уақыттық және кеңістіктік-күштік параметрлеріне сәйкес меңгеру; бұлшықет кернеуіндегі өзгерістердің уақтылығы; жау әрекеттерін болжау мүмкіндігі және т.б. [6, 8]. Мұның бәрі тұрақты эмоционалды күйзелістің алғышарттарын жасайды, дегенмен, тұрақты жүйке-психикалық күйзеліс дененің қарсыласпен қарсыласудың қиын жағдайында тиімді әрекетке дайындығын қамтамасыз ететінін есте ұстаған жөн.

12-14 жас аралығындағы боксшылар үшін спорттық дайындықтың бастапқы кезеңінде осы спорт түріне тұрақты қызығушылықты қалыптастыру шарттарының бірі ретінде балалар үшін жеткілікті қолайлы достық орта жасалуы керек. Бұл мәселені шешуге қол жеткізілді:

- әр тренингтегі белсенділіктің жаңалығы;
- зейінді барлық оқушыларға бөлу;
- әрбір жасөспірімнің психоэмоционалдық жағдайын тұрақты бақылау;
- бәсекелестік әрекет элементтерімен ойын әдісін қолдану;
- жас спортшылардың іс-әрекеттеріндегі жағымды жақтарын анықтау, олардың оқу-жаттығу жиыны кезінде және оны аяқтағаннан кейін нәтижелерді қорытындылау кезінде жетістіктерін ажырату

- жаңа бастаған боксшының жетістіктеріне тоқтала отырып, жаттықтырушы оның әлсіз жақтарын, сәтсіздіктерін, олардың пайда болу себептерін және оларды жою жолдарын атап өтеді; жасөспірім маңызды нәтижелерге қол жеткізе алатын жағдайлар.

Боксшыға шабуыл жасау мен қорғаудың негізгі әдістерін меңгеру спорттық дайындықтың әрбір кезеңі үшін қозғалыс координациялық сапаларының оңтайлы көрсеткіштерін талап етеді. Бұл бастапқы дайындықтың жетекші міндеттерінің бірі – дене дайындығының қажетті деңгейіне жету қажеттілігін анықтайды.

Бокс жаттығулары барлық бұлшықет топтарына әсер етеді; жағдайды үнемі бақылау дағдыларын дамыту; қарсыластың қозғалыс әрекеттерін бағалау, дер кезінде барабар әрекет ету; қарқынды аналитикалық белсенділік; байсалдылықты, төзімділікті, табандылықты сақтау.

Бұл бастапқы спорттық дайындықтың бірінші кезектегі міндеттерінің қатарына ерікті қасиеттерді тәрбиелеуді: ерік-жігерді, батылдықты, еңбекқорлықты, өзін-өзі ұстауды, шыдамдылықты, табандылықты және т.б. қояды;

жеке тұлғаның жағымды қасиеттерін шоғырландыру негізінде рухани-адамгершілік дамуы үшін жағдай жасау: адалдық, жарыстық белсенділік кезінде спортшыны тек рингте өзінің қарсыласы ретінде қабылдау; ептілік, ақыл-ой икемділігі, бокс кездесуінің қиын жағдайындағы тапқырлық арқылы агрессиясыз қарсыласты жеңуге ұмтылу; шамадан тыс ауырсынатын соққылар беруге ұмтылу [4, 6].

Бокс психофизиологиялық процестерге жоғары талаптар қояды; ұсынылатын қозғалыс тапсырмаларын, олардың ағзаға әсер ету механизмін және тапсырманы шешудің сәттілігін түсінуге мүмкіндік беретін қабылдау, зейін, есте сақтау, ойлау және аналитикалық қабілеттердің қалыптасу деңгейі.

Берілген жас үшін оңтайлы когнитивтік процестер адамның шабуыл әрекетіне жауап ретінде жаудың мінез-құлқының үлгісін құру дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді; өзіндік қозғалыс алгоритмін жүйелі талдау және оны қарсыластың әрекет бағдарламасымен салыстыру; жадты қалыптастырудың қажетті деңгейі шабуыл мен қорғаныстың белгілі бір әдістерін қажет ететін ұқсас жағдайларды есте сақтауға мүмкіндік береді және т.б.

. 12-14 жас аралығындағы боксшылардың алғашқы спорттық дайындық кезеңінің жетекші міндеттерінің бірі өмірлік белсенділіктің көрінуіне жағдай жасау болып табылады. Осылайша, боксшының позициясын меңгеру кезінде қолдың жаттықтырушы көрсеткеннен өзгеше орналасуы, дене салмағының алдыңғы және артқы аяққа бөлінуі әрқашан жасөспірімнің немқұрайлылығы немесе немқұрайлылығы ретінде қарастырылмауы керек. орындау, бірақ, ең алдымен, мотор тапсырмасын жеке орындау белгілерінің бірі ретінде.

Биіктік пен салмақ көрсеткіштерінің әртүрлі қатынасы, қозғалыс реакциясының жылдамдығының көрінісі және зерттелетін дене жаттығуларының моторлық бейнесін жасау берілген үлгіден белгілі бір ауытқуларды тудырады. Алғашқы жаттығулардан бастап боксшы әрбір дайындық немесе арнайы жаттығуды өзінше қабылдап, орындайды: қолын толық түзетпей, қосымша қадам жасайды, жартылай айналымды қолданады және т.б. Егер техникалық техниканың соңғы кезеңі сәтті болса, онда қозғалыс әрекеттерінің берілген кеңістіктік-уақыттық және кеңістіктік-қуаттық параметрлерінен бұл ауытқулар даралықтың көрінісі ретінде қарастырылуы

керек. Шамамен бірдей спорттық шеберлік деңгейіне жеткенде, жеңіс барлық спортшылар қолданатын шабуыл әдістерін орындау әдістерін импровизациялауға қабілетті боксшыда қалады. Жекелік спортшыға шабуылды қалай жасау керектігін емес, жауға қашан, қай сәтте соққы беру керектігін айтады.

Ғылыми және ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді, өзіміздің зерттеу материалдарымызды талдау 12-14 жас аралығындағы боксшылардың алғашқы спорттық дайындығын жетілдірудің негізгі жолдары: жасөспірімдердің боксқа деген оң ынтасын күшейту қажеттілігі;

- жаңадан бастаған спортшылардың көгеруден туындаған эмоционалдық және ауыру күйзелісін жеңуге дайындығын қамтамасыз ететін оқу-жаттығу жиындарын құру; серіктеспен жұмыс істегенде бұлшықеттердің, байламдардың және сіңірлердің зақымдануы;

- қолды барынша қорғауды қамтамасыз ету;

- қатысушылардың жасына және дайындығына сәйкес спорттық жаттығулардың мақсаттарын қою;

- оқу сабақтарының жағымды психо-эмоционалды фонын қамтамасыз ету;

- танымдық процестерді дамытуға бағыттау;

- алғашқы оқу сабақтарынан жеке ерекшеліктерін анықтау.

12-14 жас аралығындағы жасөспірімдердің бастапқы спорттық дайындығын жетілдірудің аталған бағыттарының тиімділігін тексеру үшін педагогикалық эксперимент жүргізілді, оған 32 жасөспірім қатысты. Әрқайсысында 16 адамнан тұратын КГ және ЕГ ұйымдастырылды. Педагогикалық эксперимент басталар алдында физикалық және арнайы дайындықтың бастапқы көрсеткіштерін анықтау мақсатында тестілеу жүргізілді. Осы мақсатта келесі бақылау жаттығулары қолданылды: 30 м (с), 100 м (с), 3000 м (мин) жүгіру; тұрып ұзындыққа секіру, арқанға тартылу (рет саны); ядро лақтыру 3 кг оң және сол қол (м). Зерттеу материалдарын өңдеу СГ және ЕГ дене дайындығы деңгейінде айтарлықтай айырмашылықтарды анықтаған жоқ ($p > 0,05$). Арнайы дайындық деңгейі алынған шабуыл және қорғаныс әдістерінің санымен анықталды. Зерттеу материалдарын талдау, сонымен қатар, жасөспірімдердің КГ және ЕГ арасындағы айтарлықтай айырмашылықтарды анықтаған жоқ ($p > 0,05$). КГ-да оқу-жаттығу жиындары бокс федерациясы бекіткен боксшылардың спорттық дайындық бағдарламасына сәйкес жалпы қабылданған әдістер бойынша өткізілді; ЕГ-де біз 12-14 жас аралығындағы боксшылардың бастапқы дайындығын жақсарту үшін анықтаған әдістерді қолдандық. Педагогикалық эксперимент аяқталғаннан кейін қайталама тестілеу жүргізілді, бұл екі топта да нәтижелердің жақсарғанын көрсетті: КГ және ЭГ, алайда ЕГ боксшылары үшін нәтижелер айтарлықтай жоғары болды. Осылайша, СГ-де $5,51 \pm 0,43$ с бастапқы деректермен 30 м жүгіруде педагогикалық эксперименттің соңында нәтижелер 1,7% өсті ($p > 0,05$); 3000 м жүгіруде $14,69 \pm 1,32$ м бастапқы деректермен КГ-да, педагогикалық эксперименттің соңында нәтижелер 2,73%-ға өсті ($p > 0,05$); ЕГ-де, тиісінше, бастапқы деректер бойынша $14,63 \pm 1,08$ м, көрсеткіштер 7,12%-ға жақсарды ($p > 0,05$); $191,14 \pm 14,52$ см бастапқы деректермен КГ-да тұрып ұзындыққа секіруде өнімділіктің 4,91%-ға жақсаруы байқалды ($p > 0,05$); ЕГ-де, тиісінше, бастапқы деректер $189,42 \pm 13,82$ см, нәтижелердің өсуі 11,23% ($p < 0,05$) құрады. Басқа бақылау жаттығуларында ЕГ өнімділігін жақсартудың ұқсас үрдісі

анықталды. Арнайы дайындық көрсеткіштерін талдау да ЭГ-де жоғары көрсеткіштерді көрсетеді. Осылайша, педагогикалық эксперимент кезеңінде КГ боксшылары сол және оң қолдарымен басына, төменгі жаққа және денеге тікелей соққы жасаудың негізгі нұсқаларын үйренді; бас пен денеге ұзақ және қысқа соққылар.

ЕГ боксшылары сол және оң қолмен басына тікелей соққы жасаудың бірнеше нұсқасын үйренді: орнында, қозғалыста, қорғаныс әдістерімен ұштастыра отырып; бүйірден және төменнен сол және оң қолмен соғу; орнында және қозғалыста; төменгі жақ пен мойын аймағында; денеде: қабырғаларда және күн плексусында, сондай-ақ қорғаныс әрекеттерімен бірге.

Осылайша, педагогикалық эксперимент нәтижелері көрсеткендей, 12-14 жас аралығындағы боксшылардың алғашқы спорттық дайындығы кезеңін ұйымдастыру кезінде жаттығу процесін жақсартудың әртүрлі әдістерін қолдану қажет, оның ішінде жетекшілері жас ерекшеліктерін ескереді. тартылғандардың мінездемесі, бокстың ерекшелігін терең білу; боксқа алғашқы оң мотивацияға сүйену; ойын әдісін және жарыс әрекетінің аспектілерін басым пайдалана отырып, жан-жақты дене дайындығын қамтамасыз ету; жарақаттардың ауырсынуын азайту үшін қолды барынша қорғауды қамтамасыз ету; оқу сабақтарында жағымды психоэмоционалды атмосфераны құру; зерттелетін техникалық әдістерді орындау кезінде жеке ұйымдастыру қабілетін анықтау.

Қолданылған әдебиет :

1. Ву, Д.Т. Сопряженное развитие физических и психомоторных качеств боксеров-юношей 15-16 лет : дисс.... канд. пед. наук / Д.Т. Ву. – Москва, 2003. – 125 с.
2. Галкин, П.Ю. Направленность методики тренировки боксеров на развитие готовности к выбору тактики боя : автореф. дис. ... канд. пед. наук / П.Ю. Галкин. – Челябинск, 2002. – 22 с.
3. Гарамян, А.И. Бокс. Техника и тренировка акцентированных и точных ударов / А.И. Гарамян, О.В. Меньшиков, З.М. Хусьянов. – М. : Физкультура и Спорт, 2007. – 192 с.
4. Колесник, И.С. Повышение профессионализма тренера как один из ведущих факторов роста спортивного мастерства спортсменов / И.С. Колесник // Теория и практика физической культуры, 2005. – № 5. – С. 36-37.
5. Колесник, И.С. Структура и содержание спортивной подготовки боксеров 15-17 лет / И.С. Колесник. – Ульяновск, 2010. – 342 с.
6. Назаренко, Л.Д. Развитие двигательного-координационных качеств как фактор оздоровления детей и подростков : монография / Л.Д. Назаренко. – М. : Изд. «Теория и практика физической культуры», 2001. – 332 с.
7. Кузнецова, З.М. Анализ особенностей подготовки к соревновательной деятельности боксеров-новичков 15-18 лет / З.М. Кузнецова, Ш.Р. Зайнуллин // Вестник спортивной науки. – 2007. – №3. – С. 27-29.
8. Филимонов, В.И. Бокс. Спортивно-техническая и физическая подготовка. Монография / В.И.

ӘӨЖ7.79.796.03

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫНДА ЖЕҢІЛ АТЛЕТИКА СПОРТЫНЫҢ АРНАЙЫ ЖАТТЫҒЫУЛАРЫН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖЫЛДАМДЫҚ, ТӨЗІМДІЛІГІН ДАМУ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2- курс магистранты Батырбеков Есжан
Оралбекович

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD докторы

Жылдамдық пен төзімділік-бұл жеңіл атлетикада ғана емес, сонымен қатар көптеген басқа іс-шараларда, соның ішінде күнделікті өмірде қажет негізгі физикалық қасиеттер. Дене шынықтыру сабақтарында оқушылардың осы қасиеттерін дамыту денсаулықты жақсартуға, дене шынықтыруға және үйлесімді дамыған тұлғаны қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл мақалада мектеп бағдарламасына бейімделген арнайы жеңіл атлетика жаттығуларын қолдана отырып, жылдамдық пен төзімділікті дамытудың тиімді әдістері қарастырылады.

Жылдамдықты дамыту:

8-10 жастағы балалардағы жылдамдық қасиеттері реакция жылдамдығын, қадам жиілігін және қадам ұзындығын арттыруға бағытталған жаттығулар негізінде дамиды. Жүктеменің біртіндеп артуын есте ұстаған жөн және шамадан тыс жұмыс жасамау керек [1].

Арнайы жаттығулар:

Қысқа спринттер: максималды үдеумен қысқа қашықтыққа жүгіру (20-60 метр). Қайталау саны оқушылардың дене шынықтыруына байланысты реттелуі керек.

Мультискоктар: аяқтың жарылғыш күші мен қадам жиілігін дамыту. Сіз әртүрлі нұсқаларды қолдана аласыз: бір аяқпен, төмен кедергілер арқылы алға жылжу.

Бастапқы жүгіру: дененің дұрыс орналасуын, жеделдетуді және бірінші қадамды қоса алғанда, бастау техникасын жаттықтыру. Бастапқы жастықшаларды (немесе оларды имитациялауды) пайдалану пайдалы.

Реакция жылдамдығы ойындары: тітіркендіргішке реакция жылдамдығын дамытатын "дақтар", "қуып жету", "доджбол" сияқты ойындар.

Қарсылық жолағын қолданатын жаттығулар: аяқтың бұлшық еттерінің Күшін дамытатын қарсылық жаттығулары [1].

Төзімділікті дамыту:

Төзімділік-ағзаның өнімділігін төмендетпестен ұзақ мерзімді жұмысты орындау қабілеті. Бастауыш мектеп жасындағы балаларда оны дамыту үшін орташа қарқынды циклдік жаттығулар тиімді.

Арнайы жаттығулар:

Орташа қашықтыққа жүгіру: жүгіру, 200-400 метр қашықтыққа жүгіру және серуендеу.

Айнымалы жылдамдықпен жүгіру: ауыспалы үдеу және жүгіру.

Айналмалы жаттығулар: қысқа үзілістермен жаттығулар сериясын орындау.

Жаттығуларға жүгіру, секіру, иілу, итеру және т.б. кіруі мүмкін.

Ұзақ қатысатын ойындар: оқушылардың дене шынықтыруына бейімделген "доджбол", "футбол", "баскетбол" сияқты ойындар.

Салмақпен жүру: қолында аз салмақпен жүру (мысалы, салмағы аз гантельдермен).

Сабақтарды өткізу әдістемесі:

Жылыту: жалпы дамыту жаттығулары мен жеңіл жүгіруді қамтитын сабақтың міндетті бөлігі.

Негізгі бөлім: жылдамдық пен төзімділікті дамыту үшін арнайы жаттығулар жасау.

Қорытынды бөлім: релаксация жаттығулары, жеңіл жүгіру.

Жеке тәсіл: оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру.

Жүктемені біртіндеп арттыру: шамадан тыс жұмыс жасамаңыз, жаттығулардың қарқындылығы мен ұзақтығын біртіндеп арттырыңыз.

Позитивті мотивация: мейірімді атмосфера құру, оқушыларды күш-жігері үшін ынталандыру.

Ескеру қажет:

Жаттығулар оқушылардың жасына және дене шынықтыруына бейімделуі керек.

Жаттығу кезінде қауіпсіздікті қамтамасыз ету маңызды.

Жүрек соғу жиілігін бақылау және шамадан тыс жұмыс істеуден аулақ болу керек.

Жүктемені біртіндеп арттыру қажет.

Сабақты бастамас бұрын жылыну және олар аяқталғаннан кейін салқындату ұсынылады.

Монотондылықты болдырмау және оқушылардың қызығушылығын сақтау үшін жаттығуларды ауыстырған дұрыс [3].

Қорыта келгенде

Дене шынықтыру сабақтарына жеңіл атлетикадан арнайы жаттығуларды қосу оқушылардың жылдамдығы мен төзімділігін тиімді дамытуға мүмкіндік береді. Дұрыс таңдалған жаттығулар, сабақтарды өткізудің сауатты әдістемесі және жеке көзқарас жоғары нәтижелерге қол жеткізуге және балалардың спортқа және белсенді өмір салтына деген сүйіспеншілігін қалыптастыруға ықпал етеді. Қауіпсіздікті есте сақтау және жарақаттанудан аулақ болу маңызды. Тұрақты дене шынықтыру сабақтары балалардың денсаулығы мен физикалық дамуы үшін берік негіз қалайды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Ю. Тілеуғалиев Дене тәрбиесі оқыту әдістемесі А «Атамұра» 2003ж
2. Ю. Тілеуғалиев., Қ. Адамбеков., С. Қасымбекова Дене тәрбиесі 7 сынып. А. «Атамұра» 2003
3. С. Қасымбекова., Д. Мырзахмед. Дене тәрбиесі сыныптан тыс жұмыстар. А. «Атамұра» 2001

ЖЕҢІЛ АТЛЕТИКА САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖЫЛДАМДЫҒЫ МЕН ТӨЗІМДІЛІГІН ДАМУ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2- курс магистранты Батырбеков Есжан
Оралбекович

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD докторы

Мақалада жеңіл атлетика сабақтарында оқушылардың жылдамдығы мен төзімділігін қалай дамытуға болатыны туралы жаттығулар көрсетілген.

Спорт залы жағдайында жеңіл атлетика сабақтарында туындайтын қиындықтарды жеңуге физикалық қасиеттерді дамытуға арналған жаттығулар жүйесі көмектеседі. Мұның негізі физикалық қасиеттерді дамытуға бағытталған жаттығулар жиынтығы, сондай-ақ жеңіл атлетика сабақтарында қолданылатын эстафеталар мен ойын тапсырмалары болып табылады.

Жылдамдықты дамыту

1. Жамбастың жоғары көтерілуімен жүгіру, максималды қозғалыс жиілігі, 15 м-ден 4-5 серия.

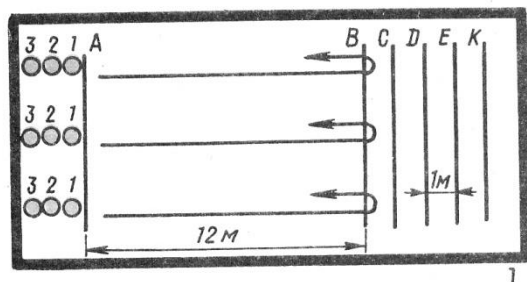
2. Аяқтың артқы жағымен жүгіру, максималды қозғалыс жиілігі, 15 м-ден 4-5 серия.

3. Ең жоғары қозғалыс жиілігімен қабырғаға тірелген жерде жүгіру, 20 сек 4 серия. Секциялар арасындағы демалыс 20 сек.

4. Жоғары старттан жеделдету (бастапқы үдеу) 6-8 сериядан 9м. сынып әрқайсысында 6-8 қатысушыдан 3-4 топқа бөлінеді. Алғашқы нөмірлер бастапқы сызықта тұрып, мұғалімнің бұйрығымен бір уақытта басталады, олар спортзал сызығын мүмкіндігінше тез кесіп өтуі керек. Оны кесіп өткеннен кейін, инерциямен жүгіруді жалғастыра отырып, жүгірушілер жылдамдықты қолдарымен қабырғаға тигізбестен қарама-қарсы алдыңғы сызықта қалатындай етіп сөндіреді. Жылдамдықты дамытуға арналған бұл кешен ашық ойындар мен эстафеталарды қамтиды.

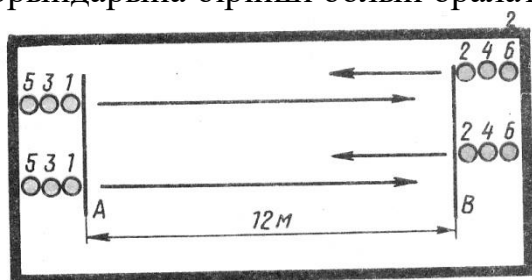
"Аялдамамен жылдам жүгіру"

Эстафетада ойыншылар саны бірдей бірнеше команда бар. Бағанда бір-бірден тұрып, олар бастапқы сызықтың артында орын алады. Одан 12 м қашықтықта сызық сызылады, оның артында әр 1 М арқылы әр командада қанша жүгіруші болса, сонша параллель сызық сызылады. Сигнал бойынша бірінші нөмірлер жоғары басталғаннан бастап бірінші жолға қарай жүгіреді, оны тежейді, бұрылады және жүгіру арқылы артқа қарай жүреді. Содан кейін эстафетаны екінші нөмірлерге тапсырып, қолын тигізіп, бағанының соңында тұрыңыз. Екінші сандар екінші жолға дейін жүгіреді, жоғарыда сипатталған жолмен қайтарылады. Олар эстафетаны команданың келесі ойыншысына береді және т.б. Жеңімпаз команданы старт-мәре сызығын кесіп өткен команданың соңғы ойыншысы анықтайды. Бұл эстафетаны осы Тәртіпте өткізуге болады: сигнал бойынша алғашқы нөмірлер жоғары басталғаннан бастап соңғы сызыққа дейін жүгіреді, оған тежейді, бұрылады және жүгірумен кері қайтады. Содан кейін эстафетаны екінші нөмірлерге қолын тигізіп, бағананың соңына тұрыңыз және т.б [1].

"Қарсы эстафета"

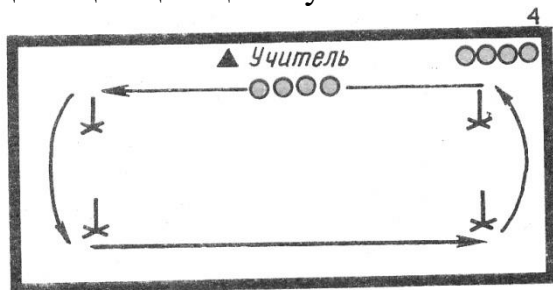
Екі немесе үш команда есептелгеннен кейін екі топқа бөлінеді - жұп және тақ сандар, бір-біріне қарама-қарсы старт сызығының артындағы сандарды алады. Сигнал бойынша бірінші нөмірлер төмен басталғаннан бастап екінші нөмірлерге жүгіріп, қолын тигізіп, эстафетаны тапсырады, ал өздері осы топтың соңында тұрады. Екінші нөмірлер бірдей. Және т.б. барлық жүгірушілер жарыс басталғанға дейін алған орындарына бірінші болып оралатын команда жеңеді [2].

Жалпы төзімділікті дамыту

Оқушылар жалпы төзімділікті дамытатын жүгіру кезінде, оның қарқыны қандай болса да, тыныс алу ритағын үнемі қадағалап отыру керек екенін білуі керек. Мұғалім сонымен қатар оқушыларға жүгірудің бір қарқынынан екіншісіне күрт секіруге жол бермей, тегіс ауысуды еске салуы керек. Қашықтықты еңсере отырып, жүгіруге секірмеу керек, жеделдетуден аулақ болу керек, өйткені жалпы төзімділік дамыған кезде олар жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін.

1. Командалық жылдам жүгіру. Жаттығудың негізгі мақсаты-белгілі бір қашықтықта және белгілі бір уақытта жүгіру қарқынының біркелкілігін тексеру. Сынып 2-3 командаға бөлінеді, әрқайсысы 3-4 адамнан бөлек ұлдар мен қыздар. Тапсырма: 36 секундта жүгіру. Спорт залының периметрі бойынша 3 айналым (шамамен 150 м). Сигнал бойынша 1 команда басталады. Оның қатысушылары залда 4 тіректің айналасында 3 айналым жасайды және мәреден кейін бірден мұғалім көрсетілген уақытты атайды. Содан кейін 2 команда басталады және т. б. уақыт команданың соңғы қатысушысымен анықталады.

2. Музыкалық сүйемелдеу үшін біркелкі қарқынмен жүгіру. Бұл жаттығу

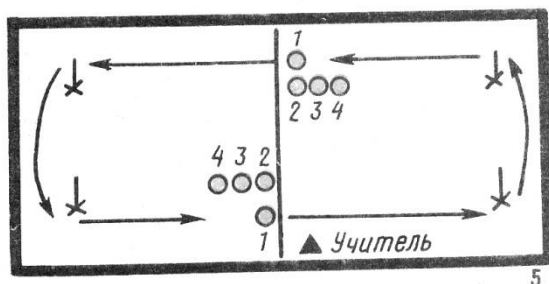
оқушыларға біркелкі жүгіру қарқынын игергеннен кейін ұсынылады. Сабақтың міндеттерін ескере отырып, бұл жүгіру сабақтың кіріспе бөлігінде, кішкене жылынудан кейін немесе негізгі бөліктің соңында жүзеге асырылады. Сынып 2 топқа бөлінеді (ұлдар мен қыздар) тапсырма: залдың бұрыштарынан 3-4 м қашықтықта орналасқан 4 тіректің айналасында қарсыласпен жүгіру. Ұлдар командасы үлкен шеңберде (50м), қыздар командасы кіші шеңберде (40м) жүгіреді. Оқушылар үшін жүгіру ұзақтығы 2-6 мин. жүгірушілерге өткен айналымдарды есептеу тапсырмасы беріледі. Ұлдар өткен шеңберлердің санын 50-ге, ал қыздарды 40-қа көбейтіп, берілген уақыт аралығында қанша қашықтық жүгіргенін біледі.

Жылдамдыққа төзімділікті дамыту

1.Эстафеталық жылдам жүгіру. Сынып 2 командаға бөлінеді, әр команда бірнеше (3-4 оқудан) топқа бөлінеді. Эстафетаны 1 команда бастайды. Эстафета барысында уақытты белгілейтін мұғалімнің сигналы бойынша команданың бірінші тобы басталады. Ол залдың периметрі бойынша 3 айналым жүгіреді. Осыдан кейін осы топтың соңғы жүгірушісі екінші топтың бағыттаушысының қолын түрту арқылы оған эстафета береді. Бұл екінші топқа бастау сигналы ретінде қызмет етеді. Екінші топ соядан 3 айналымнан өтіп, эстафетаны 3 топқа береді. Және т. б. Бірінші команданың барлық топтары жүгіруді аяқтаған кезде мұғалім көрсетілген уақытты атайды және стартты екінші команда қабылдайды. Жеңімпаз команда ең жақсы уақыт бойынша анықталады [3].

2."Паровоз" эстафетасына әрқайсысы 3-4 адамнан тұратын 2-3 команда қатысады. Олар жылдамдық эстафетасы сияқты орналасады. Сигнал бойынша жүгіру команданың алғашқы нөмірлерін бастайды. Өз командаларының алдыңғы және артқы жағындағы тіректерді айналып өтіп, олар қайтадан бастапқы сызықты кесіп өтеді, содан кейін бірден команданың екінші нөмірлері және т.б. жүгіре бастайды. Барлық команда ойыншылары сөрелерді айналып өткенде, бірінші нөмірлер жүгіруді тоқтатады және бастапқы сызықта қалады. Келесі айналымнан кейін екінші сандар, содан кейін үшінші сандар басталады. Команда жеңеді, оның соңғы қатысушысы мәреге жетіп, бастапқы сызықты бірінші болып кесіп өтеді.

3.Шеңбер бойымен эстафеталық жүгіру. 2 команда қатысады, сигнал бойынша алғашқы сандар бір уақытта шеңбер бойымен жүгіре бастайды. 4 сөреден өтіп, олар эстафетаны екінші нөмірлерге тапсырады, ал өздері бағандарының соңында тұрады. Екінші және одан кейінгі сандар да солай етеді. Эстафета командалардың бірінің соңғы қатысушысы жүгіру тапсырмаларын орындағаннан кейін мәреге бірінші келген кезде аяқталады. Жеңімпаз команда мәреге жеткен соңғы қатысушы бойынша анықталады.

Жылдамдық-күш қасиеттерін дамыту.

Оқушылар үшін "4-5" бағасына ұзындық пен биіктікке секіру бойынша оқу

нормативтерін орындау белгілі бір қиындық тудырады. Мұнда көп нәрсе жылдамдық пен күштің дамуына байланысты. Сондықтан жеңіл атлетика сабақтарында жылдамдық пен күш қасиеттеріне, секіруге көп көңіл бөлінеді. Оқушыларға келесі жаттығуларды орындау кезінде қойылатын талаптар. Біріншіден, жігіттер жаттығуларды бірнеше серияда жоғары қарқындылықпен орындайды (қыздар ұлдарға қарағанда 1-2 қайталау аз). Екіншіден, толық қалпына келтіру үшін дене шынықтырудан артта қалған оқушыларға 1-2 серияны өткізіп жіберуге мүмкіндік беріледі. Сондықтан, біз назар аударатын жалғыз нәрсе-физикалық тұрғыдан нашар дамыған студенттерге, олар үлкен физикалық күш-жігерді қажет ететін жаттығуларды орындау кезінде, әсіресе қыздарға жеке көзқарас [3].

1.Мысалы, 8-сынып (ұлдар) – 120-130 рет, қыздар-140-150 рет.

2.Екеуін де итеруден бастап, аяқтан аяққа алға қарай секіру. 12-16 м-ден 5 серия. егер екі аяққа қонып, 12 м секіру арқылы өту үшін ұл немесе қызға 5-6 секіру қажет болса, онда олардың аяқ бұлшықеттері күштірек болады. Егер олар бұл қашықтықты 6-7 секіру арқылы өтсе - орташа, 7-8(немесе одан да көп) секіру – әлсіз.

3.Екі аяққа бірнеше рет секіру. 16-18 М 5 серия.

4.Терең скваттан бірнеше рет жоғары секіру, содан кейін отыру аялдамасынан. 4 серия 15-20 рет.

5.Басылған шарлармен салмақпен орнында секіру. 420 секіру сериясы. 15-40 сек сериялары арасындағы демалыс.

6.Сол, оң аяққа кезекпен бірнеше рет секіру. Әр Аяқта 16-18 м 3 серия.

7.Гимнастикалық орындықтан бірнеше рет секіру. Алға қарай жылжып, орындықтың бүйірінде тұрып, екеуінен де екеуіне де секіру. 40-50 секіру сериясы, үзіліс 20-40 сек., секіруді аз рет қайталаңыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Доскараев Б.М. Физическое воспитание на территории Казахстана с древнейших времен до возникновения государств раннефеодального типа. – Алматы: Ғылым, 1993. – 193 с.

2. Адамбеков К.І. Жалпы білім беретін мектеп жағдайында жас футболшылардың оқу-жаттығу үрдісін оптимизациялау: пед.ғыл.докт. ... дисс. – Алматы, 2008. -270 б.

3. Сапарбаев Б.М. Теория и практика подготовки учителей физической культуры в системе непрерывного педагогического образования.: дисс. ...док.пед.наук.: 01.03.93. – Алматы, 1993. – 246 б.

4. Бекбатчаев Т.Ж. Мектептегі дене тәрбиесі жүйесінде дәстүрлі қазақ ойындары мен жаттығуларын қолдану: пед. ғыл. канд. ... дисс. - 13.00.04. – Алматы: АлМУ. 1982. – 145 б.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ОҚУШЫЛАРДЫ ДЕНЕ ҚАБІЛЕТТЕРІНЕ ЖӘНЕ ФУНКЦИОНАЛЬДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ ҚАРАЙ БАСКЕТБОЛ СПОРТЫНА БАҒЫТТАУ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2- курс магистранты Бейбітбекова Назерке Бейбітбекқызы

Ғылыми жетекші: Жүнісбек Динара Нұрғалықызы Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессоры

Отандық баскетболдың белгілі бір жетістіктеріне қарамастан, дарынды, ерекше спортшылардың тапшылығы байқалады және ойыншылардың орта контингентінің дайындық деңгейі көп нәрсені қалайды.

Білікті баскетболшылардың ойын тәжірибесінде негізгі техникалық әдістерді орындау кезінде жылдамдық пен күш қасиеттерінің жеткіліксіз деңгейі байқалады. Мұның негізінде орындалатын техникалық қабылдаудың күрделі үйлестіру құрылымының табиғи әсері, қозғалыс әрекеттерін орындау кезінде техниканың жеткіліксіз деңгейі, жылдамдық пен күш қасиеттерінің тұрақты көріну деңгейінде оларды ұзақ уақыт жетілдірумен байланысты техникалық әдістер құрылымының кеңістіктік-уақыттық сипаттамаларын тұрақтандыру жатыр.

Мұның бәрі жас баскетболшылардың физикалық дайындығы айтарлықтай түзетуді қажет ететіндігін көрсетеді. Балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, дайындықтың бірқатар бөлімдерін жетілдіру қажет. Дене шынықтыру процесіне жалпы әдістемелік тәсілді жетілдіруді талап етеді. Егер бірінші ескертуге қатысты жас баскетболшылардың жылдамдық-күш қасиеттерін және арнайы төзімділігін дамытуға ерекше назар аудару керек деп айтуға болатын болса, онда екінші ескертуге қатысты біз бағдарламаланған оқыту элементтеріне, атап айтқанда, дене шынықтыру процесінде мақсатты тапсырмаларды қолдануға негізделген әдістемелік тәсіл туралы айтып отырмыз. Бұған әкелетін себептердің барлық аспектілеріне бармай-ақ, жас баскетболшылардың дайындығын мақсатты түрде сапалы жақсарту қажеттілігін атап өткен жөн [1]. Бұл жағдайда физикалық дайындықтың қажетті деңгейі - бұл техникалық шеберліктің де, техникалық жоспарларды жүзеге асырудың да, физикалық жағдайларға деген сенімділікке негізделген психикалық тұрақтылықтың шарты. Дәл осындай дәрежеде бұл ережелер жас спортшыларды даярлауға қатысты.

Жалпы білім беретін мектептер жұмысының қабылданған бағдарламасы шеңберінде жасөспірім балалардың физикалық әлеуетінің резервтерін іздеуге мүмкіндік беретін түбегейлі жаңа әдістемелік тәсіл қажет. Бұл тәсіл бізге бағдарламаланған оқыту принциптеріне негізделген мақсатты тапсырмалар әдісін ұсынады. Мақсатты тапсырмалар әдісі жаттығу жаттығуларын олардың моторлық және, әсіресе, психикалық мазмұны бойынша дәлірек мөлшерлеуге мүмкіндік береді; дене шынықтыру процесінде белгілі бір жасқа тән ерекшеліктер барынша пайдаланылды, жеке спортшылардың да, ойын рөлінің өкілдерінің де «күшті немесе әлсіз» жақтарын мақсатты түрде дамыту [2].

Зерттеудің мақсаты. Баскетболмен айналысатын балалардың дене шынықтыру деңгейін зерттеу.

Анықтау кезеңінде біздің алдымызда келесі міндеттер тұрды:

1. Оқушылардың арнайы дене шынықтыру деңгейін анықтаңыз.
 2. Баскетболдан оқушылардың техникалық дайындық дәрежесін анықтаңыз.
- Қойылған міндеттерді шешу үшін келесі зерттеу әдістері қолданылды:
1. Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау.
 2. Оқушылардың педагогикалық бақылаулары.
 3. Педагогикалық эксперимент.

4. Тестілеу.

Зерттеу барысында зерттеу тақырыбы бойынша оқу-әдістемелік әдебиеттер зерттелді.

Біз қойылған міндеттерді кеңінен танымал, тәжірибеде сыналған және өзіміздің сенімділігімізді дәлелдеген тесттердің көмегімен шештік.

Арнайы дене дайындығын анықтауға арналған тесттер [3, 51-52 б]:

1. Жүгіру 20 м. жеңіл атлетика жарыстарының ережелеріне сәйкес жоғары старттан орындалады.

2. Секіру биіктігі. Осы мақсатта в.М. абалковтың дизайны қолданылады. Итеру және қону кезінде студент 50х50 см шаршыдан асып кетпеуі керек. Ең жақсы нәтиже алынады. Сынақтарды жүргізу кезінде бірыңғай талаптар сақталуы тиіс (бүкіл аяққа қойылған кезде тірек нүктесі).

Техникалық дайындықты анықтауға арналған тесттер

1. Еркін лақтыру. Ойыншы 2 лақтырудың 5 сериясын орындайды. Бірінші лақтырудан кейін допты серіктес береді, екінші лақтырудан кейін ойыншы допты өзі алады және дриблингпен бастапқы орнына оралады. Доптың соғу саны ескеріледі.

2. Дриблинг 20 м. оқушы допты оң қолымен 20 метрге жетелейді. Жылжыту уақыты (с) белгіленеді, сондай-ақ жүргізуді орындау техникасына сараптамалық баға беріледі.

3. Жүргізуден кейін қозғалыста лақтыру. Жаттығулар алаңның оң жағында орындалады. Ортаңғы сызықтан оқушы допты қалқанға апарады, 1 және 2 антенналар арасындағы 3 секундтық аймаққа кіреді және қозғалыста лақтырады. Жаттығу 5 рет қайталанады. Соққылардың саны, сондай-ақ жаттығуды орындау техникасын сараптамалық бағалау ескеріледі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Семашко Н.В. Баскетбол М., ФиС, 1976.
2. Стонкус С. Мы играем в баскетбол. Книга для учащихся. – М., 2004.
3. Туркунов Б.И. Обучение баскетболу (V – VI классах) //Физкультура в школе. – 1993. - № 4. – С. 13-20.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ОҚУШЫЛАРДЫ ДЕНЕ ҚУАТЫ ҚАБІЛЕТТЕР МЕН ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІ БАҒАЛАУ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2- курс магистранты Бейбітбекова
Назерке Бейбітбекқызы

Ғылыми жетекші: Жүнісбек Динара Нұрғалықызы Мәдениет, спорт және бастапқы
әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессоры

Баскетбол-әртүрлі физикалық қасиеттер мен функционалдық мүмкіндіктердің үйлесімді дамуын талап ететін командалық спорт түрі. Алайда, әр адамның өзінің күшті және әлсіз жақтарын анықтайтын өзіндік ерекшеліктері бар. Оқушылардың баскетболға сәтті бағдарлануы олардың физикалық қабілеттері мен функционалдық ерекшеліктерін дұрыс бағалауға байланысты, бұл оңтайлы ойын позициясын таңдауға

және оқу процесін қажетті қасиеттерді дамытуға бағыттауға мүмкіндік береді.

Дене қуаты қабілеттер мен функционалдық ерекшеліктерді бағалау:

Оқушыларды баскетболға тиімді бағыттау үшін олардың физикалық қабілеттері мен функционалдық ерекшеліктерін кешенді бағалау қажет. Бұл мыналарды қамтиды [1, 23 б]:

Антропометриялық өлшемдер: биіктігі, салмағы, қол мен аяқтың ұзындығы. Бұл көрсеткіштер белгілі бір позицияда ойнауға жарамдылығын анықтау үшін маңызды. Мысалы, Жоғары биіктік орталық және жеңіл форвардтар үшін артықшылық болып табылады.

Қозғалтқыш қасиеттерін бағалау:

Жылдамдық: жылдамдық сынақтары (қысқа қашықтыққа жүгіру, шаттлмен жүгіру) күзетші немесе жеңіл шабуылшы позицияларында ойнауға жарамдылығын анықтауға көмектеседі.

Күш: күш сынақтары (биіктікке және ұзындыққа секіру, тарту) Орталық және ауыр шабуылшылар үшін маңызды.

Төзімділік: төзімділік сынақтары (ұзақ қашықтыққа жүгіру, аралық жүгіру) барлық позициялар үшін маңызды, бірақ әсіресе күзетшілер мен жеңіл шабуылшылар үшін.

Икемділік: икемділікті бағалау (көлбеу, созылу) барлық позициялар үшін маңызды және ойын техникасын жақсартуға мүмкіндік береді.

Үйлестіру: үйлестіру сынақтары (жүгіру, тепе-теңдік жаттығулары) барлық позициялар үшін маңызды.

Функционалдық зерттеулер: жүрек-қан тамырлары және тыныс алу жүйелерінің жұмысын бағалау (импульс, қан қысымы, өт). Бұл дененің төзімділігі мен физикалық белсенділікке бейімделу қабілетін бағалауға көмектеседі.

Психологиялық қасиеттерді бағалау: көшбасшылық қасиеттер, командалық рух, стресске төзімділік сонымен қатар сәтті баскетбол ойынының маңызды факторлары болып табылады.

Ойын позициясына бағдарлау [2]:

Оқушыларды бағалау нәтижелеріне байланысты әр түрлі ойын позицияларына назар аударуға болады:

Қорғаушы: жоғары жылдамдық, тамаша үйлестіру, жақсы пас ойыны, көшбасшылық қасиеттер.

Шабуылдаушы қорғаушы: жылдамдық, төзімділік, жақсы лақтыру, дриблинг шеберлігі [3].

Жеңіл Алға: жылдамдыққа төзімділік, шабуыл және қорғаныс қабілеті, жақсы лақтыру.

Ауыр шабуылшы: күш, төзімділік, қалқан астында ойнай білу.

Орталық: өсу, күш, қалқан астында ойнау қабілеті, құлыптау.

Қортындылай келе оқушылардың дене қабілеттері мен функционалдық ерекшеліктеріне қарай баскетболға бағдарлануы тиімді оқу процесінің маңызды аспектісі болып табылады. Кешенді бағалау әр оқушының күшті жақтарын анықтауға және оны оңтайлы позицияда ойнау үшін қажетті қасиеттерді дамытуға бағыттауға мүмкіндік береді. Бұл жаттығулардың тиімділігін арттыруға және жоғары спорттық нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Мұндай бағдар қатаң ереже емес екенін

және әр оқушыға жеке көзқарас маңызды болып қала беретінін есте ұстаған жөн.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Семашко Н.В. Баскетбол М., ФиС, 1976.
2. Стонкус С. Мы играем в баскетбол. Книга для учащихся. – М., 2004.
3. Туркунов Б.И. Обучение баскетболу (V – VI классах) //Физкультура в школе. – 1993. - № 4. – С. 13-20.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТІҢ 12-13 ЖАС АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ЖАС ФУТБОЛШЫЛАРДЫҢ ОЙЫН КЕЗІНДЕГІ ОЙЛАУЫН ДАМУ

Дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Болатов Мадияр Ринатұлы

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD докторы

Аннотация Қазіргі футбол жоғары талаптарды қойып отыржылдам өзгеретін жағдайларда оңтайлы шешім қабылдауды талап ететін ойыншылардың моторлық, ақыл-ой және техникалық қабілеттеріне назар.

Жас футболшыларды даярлау жүйесі елімізде келешегі зор спорттық резервті қалыптастырудың іргетасы екені сөзсіз. Дегенмен, ұсынылып отырған әдістердің, жалпы футболшыларды дайындау бағытының арасында қарама-қайшылықтар бар. Мақала ойын жағдайында немесе оларға жақын жас футболшылардың техникалық және тактикалық даярлығының өзекті мәселесіне арналған.

Ойын ойлау-бұл қазіргі ойын жағдайын және қарсыластардың әрекеттерін ескере отырып, футболшының алаңда тез және тиімді шешім қабылдау қабілеті. 12-13 жас аралығындағы жас футболшылар үшін ойын ойлауын дамыту одан әрі спорттық өсудің негізі болып табылады. Бұл жаста балалар тактикалық элементтерді игеру үшін жеткілікті фитнес деңгейіне ие, бірақ олардың танымдық қабілеттерін дамытуға бағытталған арнайы оқыту әдістемесін қажет етеді. Бұл мақалада біз жалпы білім беретін мектеп жағдайында ойын ойлауын дамытудың тиімді әдістерін қарастырамыз

Жас тобының ерекшеліктері

12-13 жастағы балалар өтпелі жаста, олардың психикасы эмоционалдылықтың жоғарылауымен және зейіннің тұрақсыздығымен сипатталады. Сондықтан ойын ойлауын дамыту әдістемесі интерактивті, қызықты және әр түрлі болуы керек, монотондылық пен артық ақпараттық жүктемені болдырмайды [1].

Ойын ойнауда ойлауды дамыту әдістері

Ойын жағдайлары: нақты ойын эпизодтарын модельдейтін әртүрлі ойын жағдайларын пайдалану. Мысалы, қарсыластың қысымымен допты қабылдауды жаттықтыру, қарсыластардың орналасуына байланысты беру үшін серіктес таңдау.

Бейне талдау: ойыншылардың сәтті және сәтсіз әрекеттерін талдай отырып, матчтардың бейнежазбаларын қарау. Бұл балаларға ойын жағдайларын талдауға және олардың әрекеттерінің дұрыстығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Тактикалық ойындар: жеңілдетілген ережелері мен белгіленген тактикалық

мақсаттары бар ойындарды пайдалану. Мысалы, үш ойыншыдан тұратын команда екі ойыншыдан тұратын команданы жеңуі керек 3-тен 2-ге дейінгі ойын шектеулі кеңістікте тез шешім қабылдау қабілетін дамытады.

Шағын турнирлер: әр түрлі қарсыластармен шағын турнирлер ұйымдастыру, бұл балаларға әр түрлі ойын стиліне бейімделуге және олардың бейімделу қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді.

Рөлдік ойындар: далада әртүрлі тактикалық схемалар мен рөлдерді жаттықтыру үшін рөлдік ойындарды пайдалану. Бұл балаларға командадағы функцияларын жақсы түсінуге және бір-бірімен тиімдірек қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді.

Тактикалық есептерді шешу: балаларға іс-әрекеттің мүмкін нұсқаларын талқылай отырып, ұжымдық түрде шешуі керек әртүрлі тактикалық есептерді ұсыну.

Стресстік жағдайларда шешім қабылдау жаттығулары: уақыт қысымының жоғарылауымен ойын жағдайларын жасау (мысалы, қарсыластың қысымымен допты жылдам беру жаттығуы) стресстік жағдайларда тез талдау және шешім қабылдау қабілетін дамытады [2].

Кесте-1.

Әдіс	Сипаттама	Мақсат	Мысал жаттығу/ойын	Өнімділікті бағалау
Ойын жағдайлары	Берілген шарттармен нақты ойын эпизодтарын модельдеу.	Қарсыластар мен серіктестердің позициясын ескере отырып, нақты жағдайларда шешім қабылдау қабілетін дамыту.	1. Шектеулі кеңістіктегі «2-ге 3». 2. «Қысым астында допты соғу». 3. Қорғаушының қысымымен жылдам пас.	Шешім қабылдау жылдамдығы мен дәлдігін бақылау, ойыншының таңдауын талдау.
Бейне талдау	Матчтардың бейнежазбаларын көру және талдау, ойыншылардың әрекеттерін талқылау.	Аналитикалық қабілеттерін дамыту, тактикалық схемалар мен жеке әрекеттерді түсіну.	Сәтті және сәтсіз шешімдерді, шабуылды/қорғанысты дамыту нұсқаларын талқылау арқылы ойынның фрагменттерін қараңыз.	Талқылауға қатысу, өз пікірін түсіндіре білу, ұсынылған шешімдерді бағалау.
Тактикалық ойындар	Жеңілдетілген ережелері мен нақты тактикалық мақсаттары бар	Тактикалық көзқарасты, команданың өзара әрекетін	Шектеулі саны бар ойындар, өрістің белгілі бір аймағындағы ойындар, белгілі бір тактикалық	Берілген мақсатқа жетудің тиімділігі, ойыншы

	ойындар.	және динамикалық шешім қабылдауды дамыту.	элементке баса назар аударылатын ойындар.	әрекеттерін үйлестіру.
Шағын турнирлер	Әртүрлі қарсыластары бар шағын турнирлер.	Әртүрлі ойын мәнерлеріне бейімделу, ойлау икемділігін дамыту және әртүрлі жағдайларда шешім қабылдау.	«Барлығы барлығына қарсы» пішіміндегі матчтар, шеберлік деңгейі әртүрлі командалардың қатысуымен өтетін турнирлер.	Матч нәтижелері, әртүрлі қарсыластарға бейімделу, тактиканы өзгерту мүмкіндігі.
Рөлдік ойындар	Ойыншылар белгілі бір рөлдерді (шабуылшы, қорғаушы, жартылай қорғаушы) алады және осы рөлдерде әрекет етеді.	Ұжымдағы рөлдік функцияларды түсіну, топтық өзара әрекеттесу.	Рөлдерді бөлу және оңтайлы әрекеттерді талқылау арқылы белгілі бір ойын сәттерін қою.	Рөлді орындау сапасы, басқа ойыншылармен өзара әрекеттесу, мәселені шешудің тиімділігі.
Тактикалық есептерді шешу	Ойыншыларға бірнеше ықтимал шешімдермен проблемаларды ұсыну.	Талдау, болжау және әрекетті жоспарлау дағдыларын дамыту.	Суретте ойын жағдайы көрсетілген; шабуылды/қорғанысты дамытудың бірнеше нұсқасын ұсынады.	Әртүрлі факторларды ескере отырып, ұсынылған шешімдердің сапасы мен негізділігі.
Қысыммен шешім қабылдауға арналған жаттығулар	Шешім қабылдау жылдамдығы негізгі фактор болып табылатын жаттығулар.	Стресстік жағдайларда тез және тиімді әрекет ету қабілеті жақсарады.	Қысыммен допты жылдам беру, қысыммен қақпаға ату туралы шешім қабылдау.	Шешім қабылдау жылдамдығы мен дәлдігі, қысым кезіндегі әрекеттердің тиімділігі.

Тиімділік рейтингі: бағалау сапалы (тренердің бақылауы, пікірталасқа қатысу) және сандық (табысты және сәтсіз шешімдерді санау, шешім қабылдау уақытын белгілеу) бойынша жүргізілуі мүмкін. Толық суретті алу үшін бағалау әдістерін

біріктіру маңызды. Бұл әдістерді жүйелі түрде қолдану жас футболшылардың ойын ойлауын жақсартады

Әдістемелік ұсынымдар

Позитивті мотивация: өзара көмек атмосферасын құру және ойыншылар арасындағы оң өзара әрекеттесу.

Жеке тәсіл: әр ойыншының жеке ерекшеліктерін, оның күшті және әлсіз жақтарын ескеру.

Тапсырмалардың біртіндеп күрделенуі: ойын жағдайлары мен тактикалық тапсырмалардың күрделілігін біртіндеп арттыру.

Кері байланыс: ойын әрекеттерін үнемі талдау және ойыншыларға олардың барысы туралы Кері байланыс беру [3].

Қорытынды:

12-13 жас аралығындағы жас футболшылардың ойын ойлауын дамыту қиын, бірақ олардың спорттық өсуі үшін өте маңызды міндет. Оқытудың әртүрлі әдістерін қолдану, жас ерекшеліктерін ескеру және жеке көзқарас айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізуге және балаларды жоғары деңгейде сәтті өнер көрсетуге дайындауға мүмкіндік береді. Ойын ойлауын дамыту бойынша жүйелі жұмыс жоғары білікті футболшыларды қалыптастырудың қажетті шарты болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Гольдес И.100 легенд мирового футбола. Вып.1 / Гольдес Игорь Вячеславович. - М.: Новое дело, 2003.

2. Гуськов С. И. Переход к рыночной экономике и развитие физической культуры и спорта // Теория и практика физ. культуры, 1991. - №2.

3. Пирогов Б.А. Футбол: Хроника, события, факты / Пирогов Б.А. - М.: Сов. спорт, 1995.

ӘӨЖ 7.79.796.09

ФУТБОЛШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ҚУАТЫ ҚАСИЕТТЕРІН АЙНАЛМАЛЫ ЖАТТЫҒУ ӘДІСІМЕН ДАМУ

дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Болатов Мадияр Ринатұлы

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD докторы

Аннотация 12-13 жас аралығындағы футболшылардың дене қуаты қасиеттерін айналмалы жаттығу әдісімен дамыту.

Футбол ойнау адамның барлық физикалық қасиеттерін көрсетуді талап етеді: ойыншылар оларды доппен және допсыз қимылдарды (соққылар, старттар, секірулер, итерулер және т. б.) өте қысқа мерзімде орындау кезінде көрсетуі керек.

Басқа спорт түрлерінен жаттығу формаларын футболшыны л/спортшы мен ауыр атлет сияқты соқыр түрде көшіруге және жаттықтыруға болмайды. Ғылыми ұсыныстар тек олардың футбол интерпретациясында қолданылуы керек. Сонымен, физикалық қасиеттерді дамытуға бағытталған арнайы жаттығу әдістері, мысалы, аралық жаттығулар және тұрақты жүктемелер, олардың барлық ерекшеліктерімен,

ойын жағдайына жақын техникалық және тактикалық сабақтармен біріктірілуі мүмкін. Монотонды әрекеттер ішкі белсенділік пен қуанышты өлтіреді және ойынның нақты талаптарына қайшы келеді [1].

Ат үстіндегі доп үшін күресте секіру; бастың күшті соққысы; соққы күші және тірек аяқтың күші; қолдың күші, олар құлап түскеннен кейін дене салмағын көтеріп, серіппелі күш – бұл футболда күш қолданудың кейбір маңызды сәттері. Сонымен қатар, футболда күш жекпе-жегінің маңызы үнемі артып келеді және осылайша футболшыға спорттық дайындық өте қажет.

Айналмалы әдіс (жаттығу) – бұл күшті, жылдамдықты, төзімділікті және әсіресе олардың кешенді формаларын-күш төзімділігін, жылдамдық төзімділігі мен жылдамдық күшін дамыту және жетілдіру үшін арнайы таңдалған физикалық жаттығулар жиынтығын ағынды, дәйекті орындауды қамтамасыз ететін жұмыстың ұйымдастырушылық – әдістемелік түрі [2]. Айналмалы жаттығудың міндеті-жүйке-бұлшықет аппаратын, кардиореспираторлық және басқа жүйелерді үнемі ауысып отыру арқылы дененің жоғары жұмысына қол жеткізу. Белгілі бір жолмен таңдалған және белгілі бір уақытта шоғырланған нақты жаттығуларды қатаң орындау қысқа уақыт ішінде моториканың жылдам дамуын қамтамасыз етеді. Айналмалы жаттығудың негізгі принципі - бұл кез-келген жеке әдіске байланысты емес, бірақ физикалық жаттығуларды қолданудың бірқатар жеке әдістерін қамтитын ұйымдастырушылық-әдістемелік форма.

Айналмалы жаттығуда футболшылар шағын топтарға бөлінеді (3-6 адамға), олар бір жаттығуды орындаудан екіншісіне, снарядтан снарядқа, бір орындау орнынан екіншісіне ауысады, шеңбер бойымен қозғалады. Осы сериядағы соңғы жаттығуды аяқтағаннан кейін, олар біріншісіне қайта оралады, осылайша шеңберді жабады. Мұндай жаттығудың атауы – "дөңгелек" – тек шартты.

Айналмалы жаттығулардың бірнеше нұсқалары бар [3]:

1. Ұзақ үздіксіз жаттығу әдісі бойынша. Сабақтар үзіліссіз өткізіледі және шеңбердің бір, екі немесе үш өтуінен тұрады. Олар негізінен жалпы және күшке төзімділікті дамыту үшін қолданылады. 2.

2. Экстенсивті аралық жаттығу әдісі бойынша. Ол жалпы, жылдамдық пен күшке төзімділікті, жылдамдық пен күш қасиеттерін жақсарту үшін қолданылады.

3. Қарқынды аралық жаттығу әдісі бойынша. Ол жылдамдық Күшін, максималды күшті, жылдамдық пен күшке төзімділікті жақсартуға арналған.

4. Қайта жаттығу әдісі бойынша. Оны максималды күш пен жылдамдыққа төзімділікті дамыту үшін пайдалану ұсынылады.

Алдын ала айналмалы жаттығулар жасау үшін:

- жаттығулар кешені құрастырылады;
- жаттығулар орындалатын орындарды анықтаңыз ("станциялар");
- бірінші сабақта олар дұрыс орындалған жағдайда әрбір жаттығу бойынша максималды тестке (МТ) сынақтар өткізіледі;
 - сабақтан сабаққа жүктемені арттыру жүйесін орнатыңыз;
 - соңғы сабақта әр жаттығу үшін максималды тестті тексеріп, алынған нәтижелерді бастапқы нәтижелермен салыстыру ұсынылады.

Айналмалы жаттығуларға арналған құралдар әр түрлі болуы мүмкін: жалпы даму жаттығулары және арнайы, әдетте техникалық жағынан қарапайым. Олар

циклдік және ациклдік болуы мүмкін. Жаттығулар сабақтың міндеттеріне, жеке адамның моторикасына байланысты және физикалық қабілеттер мен моториканы ауыстыруды ескере отырып таңдалады [4].

Жан – жақты физикалық дамуға бағытталған кешенде, әдетте, 10-12-ден аспайтын жаттығулар бар, арнайы бағыттағы кешенде-6-8-ден аспайды. Жаттығулар спорттық снарядтарда (штангалар, штангалар, сақиналар) немесе спорттық жабдықтар мен құрылғыларды (басылған шарлар, гантельдер, штангалар, резеңке амортизаторлар, блоктық құрылғылар) қолдана отырып орындалуы мүмкін. Сабақтарды неғұрлым нақты ұйымдастыру үшін "станциялардың" нөмірлерін және бордың еденге өту бағытын белгілеген жөн немесе әр "станцияның" жанына жаттығудың нөмірі мен графикалық бейнесі бар арнайы карточка қойған дұрыс.

Айналмалы жаттығудың барлық жағымды жақтарына қарамастан, оны басқалардың орнын баса алатын әмбебап әдіс ретінде қарастыруға болмайды. Ол басқа ұйымдастырушылық-әдістемелік нысандармен, соның ішінде жекелеген сабақтарда қолданылуы керек, бұл жағдайда уақыттың бір бөлігін алады (30-35 минут). Айналмалы жаттығулар әдетте 6-12 станцияны пайдаланады, олардың әрқайсысында белгілі бір жаттығулар бар, онда футболшылар ұсынылған жұмысты дәйекті түрде орындайды

Айналмалы жаттығуды бастамас бұрын жылыту керек. Түгендеу станцияларға алдын-ала орналастырылуы керек. Жаттықтырушы футболшылармен бірге барлық станцияларды аралап, барлық жаттығуларды көрсетуі керек. Топтар саны станциялар санына сәйкес келеді. Ойын жаттығуларымен топтарды біріктіруге болады. Әр айналым жаттығуларында жаттығулардың жаңа кешендерін ұсыну практикалық емес, өйткені оларды игеруге көп уақыт кетеді және бұл жаттығулардың ағзаға әсер ету тиімділігі айтарлықтай төмендейді. Жаттығуларды игеру және станцияларды өту тәртібі бір-екі сабақтан өтеді, содан кейін жаттығулар жақсы деңгейде өтеді [5].

12-13 жастағы футболшылардың Күшін тәрбиелеу кезінде жаттықтырушы оны жылдамдық пен күш қасиеттерін тәрбиелеу мен жетілдірудің негізі ретінде қарастыруы керек.

Футболшылардың Күшін тәрбиелеудің негізгі әдісі-қайта күш салу әдісі. Оның мәні мынада: футболшылар жаттығуды (мысалы, штанганы көтеру немесе штангамен еңкейу) мүмкіндігінше 60-80% салмақпен орындайды. Сонымен қатар, бір серияның қайталану саны 10-12 – ден аспауы керек, ал сериялардың саны екі-үштен аспауы керек. Соңғы қайталаулар ең тиімді болып табылады. Бұл әдіс әртүрлі бұлшықет топтарының күшінің дамуына селективті әсер етуге мүмкіндік береді.

12-13 жастағы футболшылардың күш қасиеттерін дамыту үшін әртүрлі бұлшықет топтарына кешенді әсер ететін айналмалы жаттығу әдісін қолданған жөн. Жаттығулар станциялар бойынша өткізіледі және әрбір келесі серия жұмысқа жаңа бұлшықет тобын қосатындай етіп таңдалады. Әр түрлі бұлшықет топтарына әсер ететін жаттығулардың саны, оларды станцияларда орындау ұзақтығы жаттығу процесінде шешілетін міндеттерге, қатысушылардың жасына, жынысына және дайындығына байланысты.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Акимов, А. М. Игра футбольного вратаря / А.М. Акимов. - М.: Физкультура и

спорт, 2020. - 380 с.

2. Алешин, Павел Павел Алешин. Юрий Семин. Народный тренер России. Александр Мостовой. Денис Целых. По прозвищу "Царь". Пилип Липень. Параметрическая локализация Абсолюта (комплект из 3 книг) / Павел Алешин и др. - М.: Городец, 2019. - 434 с.

3. Галедин, В.И. Лев Яшин / В.И. Галедин. - М.: Молодая Гвардия, 2018. - 758 с.

4. Губа, В.П. Комплексный контроль интегральной функциональной подготовленности футболистов / В.П. Губа. - М.: Советский спорт, 2020. - 144 с.

5. Давыдов, А. П. Дневник болельщика. Чемпионат Мира по футболу 2014 года в Бразилии / А.П. Давыдов, С.С. Иванушкин, И.А. Негрובה. - М.: Финансы и статистика, 2019. - 698 с.

ӘӨЖ 7.79.796.05

ТОҒЫЗҚҰМАЛАҚ ОЙЫНЫН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОЙ ҚАБІЛЕТТІЛІГІНІҢ ДАМУЫНА ӘСЕР ЕТУІН АНЫҚТАУ

Дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Булкенов Куаныш Ақошкенович

Ғылыми жетекші: Жүнісбек Динара Нұрғалықызы Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессоры

Түйінді сөздер: ойлау қабілеті, тоғызқұмалақ, логикалық ойлау, ойлау жылдамдығы, білім сапасы, үлгерім

Аңдатпа

Мақала тоғызқұмалақ ойынының оқушылардың ойлау дағдыларын, логикалық есептерді шеше алу қабілеттерінің жақсартудағы рөлін зерделеу арқылы оқушылардың білім үлгерімдеріне ықпалын математикалық корреляция арқылы салыстыруға арналған. Мектептегі тәжірибені зерделеу арқылы тоғызқұмалақ ойыны үйірмеге қатысушы оқушылардың математикалық ойлау қабілеттері, логикалық есептерді шешу қабілеттері және сабақ үлгерімдеріне әсері салыстырмалы сипатталған.

Оқушылардың логикалық ойлау қабілеті математикалық сауаттылық деңгейі бірнеше факторлармен анықталады. Оқушының сабақтағы білімді меңгеріп оны талдауы, сонымен қатар, оқушының сабақтан тыс кезде де ой белсенділігімен айналысуы маңызға ие фактор. Оқушының математикалық қабілетін нығайтуда тоғызқұмалақ ойынының маңызы зор екендігі белгілі. Математикалық сауаттылық пен логикалық ойлау қабілеттеріне бағытталған ұлттық ойынның оқушының біліміне қаншалықты әсері бар екендігін зерттеуге бағытталған, бұл іс әрекеттегі **зерттеу жұмысының мақсаты:** Тоғызқұмалақ үйірмесіне қатысушы оқушылардың математикалық сауаттылығы мен логикалық есептерді шешудегі қабілеттерін тәжірибе арқылы саралай отырып, зерттеу нәтижелері негізінде үлгерім және жетістік нәтижелерін корреляциялау.

Зерттеудің міндеттері.

- Зерттеу жұмысының тақырыбы бойынша ғылыми әдебиеттерді зерттеу және талдау;
- Тоғызқұмалақ ойынының оқушылардың математикалық ойлау белсенділігі мен математикалық сауаттылық деңгейіне ықпалын анықтау.
- Тоғызқұмалақ үйірмесін қатысушы оқушылардың логикалық ойлау белсенділігі мен үлгерімінің арасындағы байланысты зерделеу
- Зерттеу нәтижелері мен оқушылардың үлгерім сапасын салыстыру арқылы корреляция көрсеткішін анықтау.

Зерттеу методологиясы: сауалнама, бақылау, синтез.

Бақылау әдісі – әр оқыту стильдеріне сәйкес жоспарланған сабақтарды белгіленген көрсеткіштер бойынша бақылау жүргізу.

Сауалнама әдісі – зерттеу жұмысын бастамас бұрын зерттеу тобындағы мұғалімдердің оқыту стильдері туралы түсініктерін анықтау мақсатында жүргізілді.

Синтез – бұл әдіс арқылы алынған деректерді жинақтап қорытындылау, біріктіре отырып зерттеу қорытындысы мен ұсыныстар әзірлеу кезінде қолданылды. Зерттеу оқыту стильдерін, әр стильдің қай көрсеткіштерде тиімді болатынын талдау.

Зерттеу кезеңдері:

- Тоғызқұмалақ ойыны туралы деректер жинау, әдебиеттермен танысу;
- Тоғызқұмалақ ойынына қатысатын оқушылар тізімін алу;
- Оқушыларға сауалнама жүргізу;
- Интервью алу;
- Логикалық тапсырмалар құрастырып, оларға сол тапсырмаларды беру;
- Әрбір тапсырмаларды орындағанда оқушылардың орындау уақыты мен жылдамдығын мұқият бақылап отыру;
- Тоғызқұмалақ үйірмесіне қатысатын оқушылардың ойлау белсенділігіне әсерін зерттеу, талдау жасау, бағалау.
- Тоғызқұмалақ ойыны оқушының білім сапасына қаншалықты әсер ететінін корреляция арқылы есептеу.

Зерттеу нысаны: тоғызқұмалақ үйірмесіне қатысушы 7-8 сынып және 9-10 оқушылары.

Зерттеудің жаңашылдығы: Тоғызқұмалақ үйірмесіне қатысушы оқушыларды зерттеу арқылы тоғызқұмалақ ойынының оқушының ойлау қабілетіне, математикалық сауаттылығына әсерін анықтауда корреляциялау әдісін қолдану.

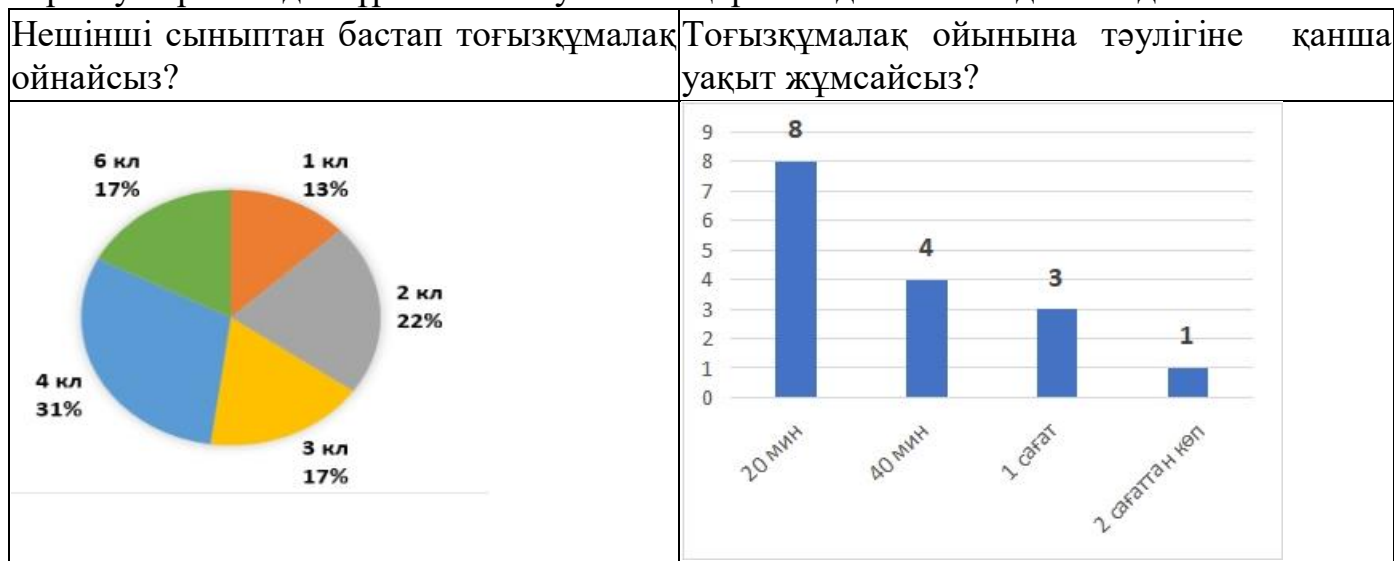
Зерттеудің нәтижесі: Тоғызқұмалақтың оқушылардың білім сапасына әсерін корреляция көрсеткіші арқылы есептелді.

Қазақтың көне ұлттық ойындарының бірі – «Тоғыз құмалақ» ойыны. «Тоғыз құмалақ» – логикалық математикалық ойлау мен төзімділікті дамытуға арналған логика мен тапқырлыққа арналған тақтадағы үстел ойыны. Ойын манкала отбасына жатады, оның құрамына вари немесе калах сияқты ойындар кіреді. Ойынның негізін ежелгі моңғолдар мен түркілер киелі санаған 9 саны ($9 \times 9 = 81$ және $2 \times 9 \times 9 = 162$) құрайды. Ғылыми әлемде ол «қойшы алгебрасы» деп аталды, өйткені ойын

барысында қарсыластар барлық төрт негізгі математикалық операцияны қолдануы керек. Ойын тек санау жылдамдығына ғана емес, тактикаға да құрылған.

Зерттеу жұмысы қазан және желтоқсан аралығында жүргізілді. Зерттеу нысаны ретінде тоғызқұмалақ үйірмесіне қатысушы 23 оқушы фокус тобы ретінде алынып 3 ай мерзімде зерттеу жүргізілді. Оқушылардан сауалнама немесе логикалық тапсырмалар кезектесіп беріліп отырды. Сауалнамада оқушының үні, ойы, көзқарасы, пікірі мен дамуы ескеріліп отырды. Сонымен қатар, логикалық тапсырмаларды оқушылар тоғызқұмалақ үйірмеге дейін немесе үйірмеден кейінгі уақыттарда орындап отырды.

Зерттеу барысында жүргізілген сауалнама қорытындысы мынадай болды.

Сауалнама нәтижелеріне сай үйірме оқушыларының кейбірі (3 оқушы) 1 сыныптан бастап тоғызқұмалақпен айналысып келе жатқанын көреміз.

Оқушылардың тәулігіне тоғызқұмалақ ойнаумен айналысу ұзақтызы 40 минуттан 1 сағатқа дейін екендігі анықталды. Оқушылар аптасына 3 реттен 10 ретке дейін тоғызқұмалақпен айналасады. Осы сауалнамадан оқушылардың бос уақытын жібермей үнемі даму үстінде жүретіні айқын көрініп тұр. Ал үнемі даму мен іздену бірден бір оқушының білім сапасына да, шығармашылығына да жақсы әсер ететіні бәрімізге белгілі.

Оқушылардың арасында тоғызқұмалақтан басқа да логикалық ойындармен шұғылданатындығын байқалады. Оның ішінде кейбір оқушылар тоғызқұмалақпен де шахматпен де айналысаты байқалды.

Тоғызқұмалақ үйірмесіне қатысушы оқушылармен әңгімелдесіп, қызығушылықтар мен қалай көмектесетіні туралы шағын сұхбат жүргізілді. Оқушылармен сұхбат барысында төмендегі сұрақтар қамтылды:

Құмалақ есебін есептеу әдісіңіз қандай? Тоғызқұмалақ ойнау дағдысы Сіздің сабағыңызға қалай әсер етеді? Тоғызқұмалақ ойынында сіз бастаушы болғанын құптайсызба? Ойын барысында неше жүрісті болжай аласыз?

Ойын сіз ойлағандай болмаса қандай сезім бойыңызда оянады (өршиді)?

Ойын кезінде кәтелессеңіз ойын соңына дейін реттей алатын арнайы тәсіліңіз бар ма?

Зерттеу жұмысының келесі бағыты оқушылардың үйірмеге дейін және кейін логикалық тапсырмаларды орындауын бақылау.

Оқушыларға мынадай тақырыптарға логикалық есептер берілді.

Бұл логикалық тапсырмалардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар.

1. Миға шабуыл – оқушының креативті ойлау қабілетін оятады, сұраққа жауап іздеу дағдысын қалыптастырады.

2. Фигураларды иллюстрациялау – пішіндердің бейнесін көзге елестете отырып, санай алу.

3. Стандартты емес – оқу бағдарламасы мен жоспарға сай емес тақырыптан өзгеше әлемдегі тапсырмалар.

4. Сыйымдылыққа арналған – ерекше заңдылықты қажет ететін, сұйықтықты бөліп құюға арналған тапсырмалар.

5. Геометриялық интерпретация – берілген нүктелерден өзгеше фигура құрастыру.

6. Жоғары деңгейлі ойлануды қажет ететін тапсырмалар.

7. Талдау жасап, стратегия құру арқылы шығаратын тапсырмалар.

8. Теңдеу құру арқылы шығаратын белгісізі бар тапсырмалар.

Оқушылардың тапсырмаларды орындау жылдамдығының үйірмеге дейінгі және үйірмеден кейінгі жылдамдықтары бақыланып, алынған деректер кестеге жинақталды.

№	Миға шабуыл – Брайн Джим.	Логикалық тапсырма	Сыныбы		Уақыты
			7-8 сынып	9-10 сынып	
1.	Дұрыс орындаған оқушылар	13	9 оқушы	4 оқушы	2-3 секунд
2.	Орындауда біраз уақыт жіберіп алған оқушылар	4	2 оқушы	2 оқушы	1 минут және одан көп
3.	Өзгеше жасауға ұмтылған оқушылар	6	3 оқушы	3 оқушы	2 минут және одан көп

Кестеге сай 13 оқушы дұрыс орындады, оның ішінде 7-8 сынып оқушылары 9, 4 оқушы 9-10 сыныптан болды. Уақыт жылдамдығы 2-3 секунд.

Ал 4 оқушы орындауда біраз уақыт жіберіп алды, тапсырманың дұрыс жауабын табуда қиындықтар болды. Уақыт жылдамдығы 1 минут және одан көп. Кейбір оқушылар тапсырманы өзгеше жолмен орындауға тырысты, олар 9 сыныпта - 1 оқушы, 8 сыныпта 2 оқушы, ал 7 сыныпта 3 оқушы.

Оқушыларға берілген тапсырмаларды орындау нәтижелері төмендегі кестеде берілген.

№	Сұрақтар	Дұрыс емес/ уақыт жылдамдығы	Дұрыс жауабы/ уақыт жылдамдығы
1	31 ге бөлінетінін дәлелдеңдер	3 /3-4 минут	20/3-5 минут
2	4 сызықпен 9 нүктені сызып өту керек	2/3-4 минут	21/5-6 минут
3	Неше квадрат көріп тұрсыз?	4/3-6 минут	19/4-6 минут
4	Сандық сипаттама	7/1-5 минут	16/4-5 минут
5	Жемістермен есеп	3/2-5 минут	20/2-5 минут
6	Сандық арифметика	7/4-5 минут	16/1-6 минут
7	Әке мен бала саудасы	9/1-3 минут	14/4-7 минут
8	Сыйымдылық бойынша мысал	2/2-3 минут	21/6-8 минут
9	Өзенде қандай тастар болмайды	13/3-4 минут	10/1-5 минут
10	Фермада аяқ саны	5/3-5 минут	18/3-5 минут
11	Үш электр қосқыш	5/3-7 минут	18/4-7 минут
12	Ұшақ, жылқы, көлік.	5/4-5 минут	18/2-5 минут
13	Алған сайын ол үлкейеді	12/3-6 минут	11/1-5 минут
14	Картопты алғаш рет қай жерден алады	12/4-6 минут	11/4-5 минут
15	Теннис добы қанша	10/3-5 минут	13/4-7 минут

Логикалық тапсырмалар әдеттегідей миға шабуылдан басталды. Осы тапсырмаға оқушылардың 87 пайызы дұрыс жауап берді. Бұл көрсеткіштен алғашқымен салыстырғанда дұрыс жауап беру бағаны көтерілгені байқалады. Алғашқы логикалық тапсырмаларды 74 пайызы дұрыс жауап берген болатын. Сол сияқты алғашқымен салыстырғанда оқушылардың өзіне деген сенімділігі артқаны көрініп тұр. Тіпті оқушылар әрбір жаттығудың алдында осындай миға шабуыл жасайтын тапсырмалар дайындауды сұрады.

Осы зерттеу нәтижесінде біз не байқадық?

1. Оқушылар әрбір жаттығуға қызығушылықпен келеді;
2. Логикалық ойлау қабілеті жаттығу сайын дамып отырады;
3. Өзіне деген сенімділік пайда болады.

Екі көрсеткіштің арасындағы байланысты анықтайтын көрсеткіш корреляция деп аталады. Корреляцияның қабылдайтын мәні арқашан да -1 ден $+1$ аралығында болады. Егер корреляция коэффициенті 0 ге өте жақын болса, онда екі көрсеткіштің арасындағы байланыс жоқ деп есептеледі. Егер корреляция коэффициенті $+1$ ге жақын болса, онда күшті тура пропорционалды байланыс бар. Ал егер де -1 ге жақын болса, онда ол да күшті бірақ кері пропорционалды байланыс бар.

Сонымен корреляция коэффициенті 0,515155. Бұл көрсеткіш оқушылардың үлгерімдері мен жетістіктеріне сай тоғызқұмалақ пен математика арасындағы байланыстың оң екендігін көрсетеді.

Осындай адамға тән ерекше қасиеттер мен білім саласындағы дағдының оқушылардың бойында бар және одан да ары қарай дамып жатқаны белгілі. Ал математикаға дәл осындай дағдының бірден бір қажет екені сөзсіз анық. Сонымен тоғызқұмалақпен айналысатын оқушылардың математикадан білім сапасымен байланысы бар екенін корреляция арқылы есептеп анықтадық.

Қорытындылай келе, тоғызқұмалақтың оқушылардың логикалық ойлау қабілеттері мен математикалық сауаттылығын жақсартуға ықпалын анықталды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://www.atlassian.com/ru/work-management/project-collaboration/brainstorming>
2. А. Акшораева «Молодость древней игры тогызкумалак», Алматы, 220 б
3. «Основы Тогыз Кумалак в задачах», Алматы, Жалын, 196 бет
4. Denisse R Thompson, Gladis Kersaint Mathematical Literacy: Helping Students Make Meaning in the Middle Grades Illustrated Edition
5. В.Шейнов. Развиваем мышление, сообразительность, интеллект. 2018 . 137 с.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ТОҒЫЗҚҰМАЛАҚ ОЙЫНЫНЫҢ БАЛАЛРДЫҢ ОЙЛАУ ҚАБІЛТІН ДАМУЫҒА ҚОСАТЫН РӨЛІ

Дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Булкенов Куаныш Ақошкенович

Ғылыми жетекші: Жүнісбек Динара Нұрғалықызы Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессоры

Әр халықтың салт-дәстүрі оның өмір салтына, өмір шындығына сәйкес қалыптасады. Еуразияның ең үлкен кеңістігіне қоныстанған ежелгі көшпенділер адамзатқа баға жетпес мұра қалдырды. Түркі әлемі мақтан тұтатын жетістіктердің бірі – халықтың рухани құндылықтарын бойына сіңірген ата-бабасынан қалған дана өнер – тоғызқұмалақ ойыны. Тоғызқұмалақ – әлемдегі ең озық ақыл-ой ойындарымен бәсекелесетін логикалық ойын. Бұл ойынның басты артықшылығы – адамның ой-

өрісін ерекше дамытып, ақыл-ойының жетілдірілуінде – тоғызқұмалақ – қазақтың көне спорт түрлерінің бірі. Бұл ойынды қазақтардан басқа қырғыздар, қарақалпақтар, алтайлар және басқа да халықтар ойнайды. Қырғыздарда тоғызқұмалақ «тоғызқоргоол», кейбір көшпелі халықтарда «тоғызташ» болып естіледі.

Қазіргі уақытта заманауи қоғам өз өмірінде күрделі шешімдер қабылдауға мәжбүр және дамыған интеллект пен өзіндік санасы бар адамдар санының артуына байланысты тоғызқұмалақтың өркениетті қоғамның жалпы дамуы үшін маңызы зор. Олай болса, өскелең ұрпақты зияткерлік ойындарға – шахматқа, дойбыға, тоғызқұмалаққа баулу – қоғамымыздың басты мәселелерінің бірі.

Тоғызқұмалақ ойынының шығу тарихы 4 мың жылдық кезеңді қамтиды. Бұл ойын ежелгі бабалар – ғұндар мен көне түркілердің тұлғасының материалдық бейнесі болып табылады.

Тоғызқұмалақ ойынының қалыптасу ерекшеліктерін түсіну үшін ондағы балалардың «қой бағу» ойынының мәнін білу керек.

Жаңа жерге келгеннен кейін балалар арбалардан түсіп, киіз үй тігілетін жерді мұқият зерттеп, түйелердің кептірілген «құмалақтарын» жинайды. Бұл әдет-ғұрып жеке жағдай емес, өйткені жеті жасқа дейінгі балалардың ойыны мен күнделікті жұмысының бір мақсаты болған.

Балалар үшін түйе «құмалақтары» қойлар (ал қой «құмалақтары» қозылар) болды, оларды босатуға, қораға қамап қоюға, түнде күзетуге, қозыларға көмектесуге және т.б. бұл ересектер әлемінде тікелей орын алады. Мұның балалар үшін құндылығы сол, «құмалақтарды» мұқият жинап, ешкімге бермеуге тырысты, әрқайсысы үшін күресті, әсіресе әрбір жаңа учаскеде ешқашан түйе «құмалақтары» көп болмайды. Тіпті бұл белгілер халықтың шаруашылық қызметін көрсетеді.

Қоғамдық дамуға сәйкес халықтың қоғамдық-саяси өміріндегі өзгерістерге сезімталдықпен жауап беретін «құмалаки» ойындары дамыды. Яғни, дала балалары «құмалақпен» ойын ойнай бастады, олардың іс-әрекеттерін үлкендерден кейін қайталап, сол арқылы күнделікті тұрмыс-тіршілігін бейнелейді.

«Қой бағу» ойыны кезінде балалар арасындағы әр «құмалақ» бойынша даулар ата-аналарды ойынды біршама қиындатып, оған қақтығыстарды азайту үшін белгілі бір ережелерді енгізуге итермеледі деп болжауға болады. ойынның қалыптасуы. Бұл «құмалақ» ойындары тоғызқұмалақ ойынының бір түріне айналған болуы мүмкін.

Ежелгі көшпелілердің өмірі көшпелі мал шаруашылығына негізделген, сондықтан көшпенділердің өмірі үй жануарларымен ерекше қарым-қатынаста болды, өйткені олардан басқа көшпенділерге ештеңе ерекше қажет емес. Сондықтан мал жақсы өсіп, жақсы өссе – пайда, ауырып қалса, өлсе, жыртқышқа жем болса – шығын болатын. Бұл өмір сүру ерекшеліктерін тоғызқұмалақ ойынынан көруге болады.

Тоғызқұмалақтың тұлғаны дамыту құралы ретіндегі маңызы.

Тоғызқұмалақ – өте қызықты және пайдалы үстел спорты ойыны. Ерік-жігерді, төзімділікті дамытуға, ойлаудың өткірлігін, тапқырлығын, зеректігін дамытады, логикалық ойлауға үйретеді. Көптеген ұлттық спорт ойындары сияқты тоғызқұмалақтың да математикалық негізі бар

Ойын ережесі.

Ойынға 2 ойыншы қатысады. Қозғалыс кезінде шұңқырды аттап өтуге немесе тесіктен құмалақтарды түгел алуға болмайды, арнайы тақтада екі адам ойнайды. Ойын тақтасы 2 «қазан», 18 «отау» - 162 құмалақ салынатын тесіктерден тұрады. Ойынның басында әр ойыншының бір қазаны мен 9 шұңқыры болады, олардың әрқайсысында 9 құмалақ бар, барлығы 81 құмалақ алады. Тақтадағы тесіктердің нөмірленуі солдан оңға қарай басталады. Әрбір қарсыластың тесігіне 1-ден 9-ға дейінгі сериялық нөмір беріледі. Тақтаның басып шығарылған кескіні диаграмма деп аталады.

Ойынның бастапқы жағдайы келесідей: әрбір тесік тоғыз шардан тұрады, қазандар бос суреттегі цифрлық сандар тақтадағы тесіктер. Екі бөлек ұяшық – қарсыластардың қазандары. Түсінікті болу үшін бастапқы ойыншы ақ, ал екінші ойыншы қара деп аталады. Болашақта диаграммаларда 1-ден 9-ға дейінгі сандары бар ұяшықтардың төменгі жартысы және бос тұрған төменгі ұяшық ақ түстің орналасуы, ал үстіңгі бөлігі - орналасуы қарастырылатынын ескеріңіз.қара.

АЛУ. Егер соңғы доп қарсыластың тесігіне түсіп, ондағы доптардың саны жұп болып кетсе, осы саңылаудағы барлық доптар кеткен ойыншының «қазанына» түседі, ал қозғалыс оның қарсыласына өтеді. Егер сан тақ болса, жай ғана WIN. Ойын ойыншылардың бірі өз қазанында 81-ден көп доп жинағанша (осы ойыншы жеңеді) немесе екеуі де 81 доп жинағанға дейін ойналады (тең). Сондай-ақ, ойыншының қазаны қарсыластың саңылауларының бүйірінде орналасқанын, ал қарсыластың қазаны ойыншының тесіктеріне жақын екенін атап өткен жөн.

Бұл ерекше тұқым себу мен тақ-жұп жүйесі бойынша алу ережесінен басқа, ойында тағы екі қызықты нюанс бар: ТҰЗДЫҚ («Киелі жер»). Егер қозғалыстан кейін соңғы тесікте қарсыластың жағында үш доп болса, ойыншы оны тұздық деп жариялай алады (оның доптары «қазанға» түседі, ал тесіктің өзі арнайы жалаушамен немесе кесіндімен белгіленеді. қағаз). Әрі қарай, тұздыққа түскен әрбір доп бірден осы шұңқырды тұздық деп жариялаған ойыншының «қазанына» түседі (көріп отырғанымыздай, киелі жер кейде бос болады). Ойыншы тұздықты 9-шы шұңқырда, сондай-ақ қарсыласының тұздығына қарама-қарсы тесікте ойнай алмайды, егер ол

бірінші ойнай алса (дәлірек айтқанда, қарсы емес, саны бірдей). Тұздық әрқашан жау жерінде. Әр ойыншы бір уақытта бір ғана тұздық ала алады.

А
ТСЫЗ
ҚАЛУ
(«Атс
ыз
қалу»)
. Егер
ойын
шылар
дың

біреуінің қозғалысынан кейін барлық тесіктер бос болса, ол «рыцарсыз қалады» және ол «жаяу» қалмайынша қозғала алмайды және оның тесіктерінде кем дегенде бір доп пайда болмайды. Айтпақшы, оларды жауға берудің қажеті жоқ, сондықтан бұл жағдайда ойын аяқталады, жаудың тастары жаудың қазандығына түсіп, басып алынған тастар есептеледі. Дегенмен, қарсылас әлі де қозғалыс жасауы керек және бұл қозғалыс ойыншының саңылауларында доптар пайда болатын жағдайлар бар, содан кейін ойын жалғасады. .

Қозғалыс кезінде шұңқырларды аттап өтуге немесе тесіктен құмалақтардың барлығын алмауға болмайды.

Практикалық бөлім

Біз бүкіл практикалық бөлімді үш кезеңге бөлдік:

Дайындық

Практикалық

Финал

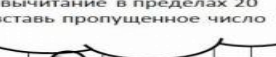
Дайындық кезеңі.

Дайындық кезеңінде гипотезаны анықтадым, жобамен жұмыс істеудің мақсаты мен міндеттерін белгіледім, зерттеу нысанын анықтадым, сонымен қатар тоғызқұмалақтың тарихы туралы мәліметтерді зерттедім, математикалық есептер мен логикалық ойлауды дамытуға арналған тапсырмаларды іздедім, және сұхбаттар мен сауалнамалар үшін сұрақтар дайындады.

Тәжірибелік кезең

Жобамен жұмыс істеудің бұл кезеңінде мен және менің сыныбым ойынның

шығу тегін білдік және сыныптастарым тақтамен және ойынның атауларымен, ережелерімен, шарттарымен танысты. Логикалық ойлауын, зейінін, есте сақтау қабілетін дамыта отырып, тапқырлықты пайдалана отырып есептер шығаруды үйрендік. Ойынның математикалық негізі болғандықтан, математикалық мысалдарды шештік

Примеры на сложение и вычитание в пределах 20
вставить пропущенное число

Имя _____

14	+		=	20
	+	3	=	9
5	-		=	2
10	+		=	15
	+	4	=	6
7	+		=	13
8	-		=	2
9	-		=	6
	+	12	=	14
15	+		=	19
2	+		=	7
19	+		=	20
12	-		=	2
	-	15	=	5
15	+		=	20
18	+		=	19
7	+		=	13
	+	8	=	14
14	-		=	3
	+	1	=	14
5	+		=	14
14	-		=	9

2	+		=	5
7	+		=	9
9	-		=	7
	+	5	=	11
6	+		=	13
13	-		=	7
3	-		=	1
	-	2	=	5
11	+		=	13
	+	2	=	15
3	+		=	12
	+	9	=	10
10	-		=	1
	-	8	=	2
10	+		=	12
	+	5	=	17
11	+		=	14
	+	15	=	18
18	-		=	15
13	+		=	18
	+	7	=	14
14	-		=	

8	+		=	2
	+	5	=	6
6	-		=	5
	+	14	=	16
19	+		=	20
17	+		=	18
18	-		=	17
	-	2	=	5
5	+		=	7
	+	11	=	15
12	+		=	18
14	+		=	19
19	-		=	14
13	-		=	7
7	+		=	13
	+	6	=	13
5	+		=	12
	+	7	=	12
12	-		=	5
14	+		=	19
	+	5	=	18
18	-		=	5

ОШИБКИ

ВРЕМЯ

ОЦЕНКА

Қалған – 9 бет Қалған – 9 бет

Логикалық тапсырмалар.

Екі жолдың қиылысы бар. Әр жолдың бойына, осы қиылыстың бір жағына 11 ағаш отырғызылуы керек. Бұл тапсырма үшін отырғызуға болатын ең аз ағаштар саны қандай

Даша мен Маша мектепте тікелей А алды: бірі математикадан, екіншісі оқудан. Маша математикадан бұл баға алмаса, Даша қай пәннен А алды?

ҚОРЫТЫНДЫ КЕЗЕҢ.

көңіл бөлінуде: үйірмелер құрылып, жарыстар өткізілуде.

Пайдаланылған ресурстар тізімі

- 1.Ақшораев А.Тоғызқұмалақ. Қазақстан.1979
2. Интернет ресурстары <https://logiclike.com/math-logic/matematicheskie-rebusy>.
3. Интернет ресурстары https://studbooks.pravila_igry_togyzkumalak
- 4.Шотаев С, Шәріпов С.Тоғызқұмалақ – интеллектуалдық ойын

ӘӨЖ 7.79.796.03

ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҚОЗҒАЛЫС БЕЛСЕНДІЛІГІН ОҢТАЙЛАНДЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Гайнуллаев Дамир Кабылбекович

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD докторы

Түйінді сөздер: денсаулық, салауатты өмір салты, гиподинамия, қозғалыс белсенділігі, бұқаралық спорт, Сауықтыру дене шынықтыру, анаэробты алмасу шегі. Денсаулық адамға қатысты тірі ағзаның маңызды қасиеті ретінде рухани-қозғалыс мәдениетінің өлшемі, өмір сапасының көрсеткіші және сонымен бірге әлеуметтік саясаттың адамгершілік ережелерінің нәтижесі болып табылады. Денсаулық бүкіл адамзат өмірінің әлеуметтік-биологиялық негізі ретінде, сайып келгенде, мемлекет саясатының нәтижесі болып табылады, ол өз азаматтарында өз денесіне өзінің мақсатын іске асырудың қажетті негізі ретінде, толыққанды текті ұзартуға, жасампаз еңбекті энергетикалық қамтамасыз ету міндеті ретінде, мінсіз генофондтың кепілдігі, шығармашылық пен руханилықты дамытудың негізі ретінде қарау қажеттілігін тудырады.

Қазіргі уақытта ғылыми-техникалық прогреске байланысты өндірістік процестерді автоматтандыру адамның қозғалыс белсенділігімен (иә) шектеледі. Гиподинамия ХХІ ғасырдың ауруына айналады. Бұлшықет күшінің үлесі, А. и. Берг атап өткендей, соңғы 100 жылда адамзаттың энергетикалық балансында 94-тен 1% - ға дейін төмендеді.

Сондықтан Сауықтыру дене шынықтыру проблемасы қазіргі кезде ерекше практикалық маңызға ие. Өйткені, Сауықтыру дене шынықтыру және бұқаралық спортпен шұғылдану-бұл адамның табиғи қозғалыс қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін физикалық белсенділігін жасанды түрде арттыру жолы. Бұл қажеттілік табиғатпен бағдарламаланған. Біздің ата - бабаларымыздың бұлшықет күш-жігерінің көлемі өте үлкен болды, тәулігіне энергия алмасу шамамен 5000 ккал болды, ал қазіргі уақытта дене еңбегінің адамы бұлшықет жұмысына 1200-2000 ккал жұмсайды, ал ақыл-ой еңбегінің адамдары айтарлықтай аз. Адам дене салмағының шамамен 40% құрайтын бұлшықет белсенділігінің төмен деңгейі дене үшін қауіпті. Геронтологтар ұзақ өмір сүретіндер, әдетте, физикалық күштердің кернеуін қажет ететін өте қатал жағдайларда өмір сүретін адамдар екенін атап өтті.

Дене белсенділігінің әсерінен ақуыздың синтезі тек жұмыс істейтін бұлшықеттерде

ғана емес, сонымен қатар басқа органдар мен тіндерде де жақсаратыны белгілі, қан массасы артады, тамырларда қан ұйығыштарының пайда болу қаупі төмендейді, бауыр, бүйрек қызметі жақсарады, өнімділік жоғарылайды. Алайда, физикалық белсенділік оңтайлы болған кезде ғана пайдалы болады, әсіресе денсаулығы нашар, ауыр ауруға шалдыққан адамдар үшін, егде жастағы адамдар үшін, әсіресе балалар мен жасөспірімдер үшін. Осыған байланысты дене шынықтыру және бұқаралық спортпен шұғылданатындар үшін Иә сыни минимумын анықтау маңызды мәселе болып табылады. Иә, сыни минимум дегеніміз-күнделікті өмірдегі ұтымды ұйымдастырылған қозғалыс белсенділігінің шекаралық параметрлері, олардан азаю жағына қарай ауытқу дененің функционалдық мүмкіндіктерінің регрессиясына әкеледі (Л.П. Матвеев). Сонымен қатар, шамадан тыс физикалық белсенділік адам денсаулығына теріс әсер етуі мүмкін.

Адамның денсаулығын, жоғары жұмыс қабілеттілігін және ұзақ өмір сүруін қамтамасыз ету үшін кейбір сарапшылар күніне 10 - нан 30 мыңға дейін қадам жасауды, ал басқалары аптасына кемінде 6-10 сағат жаттығу жасауды ұсынады. Қазіргі ересек адамға, егер оның жұмысы физикалық еңбекпен байланысты болмаса, физикалық жаттығуларға арналған гиподинамияны өтеу үшін аптасына 10 сағатқа дейін, яғни тәулігіне шамамен 1,5 сағат бөлу керек (М.Я. Виленский, В. И. Ильинич). Бұл жағдайда серуендеу кезінде ересек адамның нормасы күніне 10-14 Мың қадам немесе 7-10 км құрайды. Қазіргі уақытта қала тұрғындарының 50% - дан азы осындай жүктемеге ие. Мысалы, иә мектеп мұғалімдері мен ЖОО оқытушылары тәулігіне орта есеппен 2,1 - 4,3 мың қадамды (1,5 - 3 км) құрайды. Қажетті иә деңгейі денсаулық жағдайына, дене шынықтыруға және сауықтыру дене шынықтырумен айналысатындардың жасына байланысты. Сонымен, жүректің ишемиялық ауруының алдын алу үшін дене шынықтыру деңгейі төмен орта жастағы (35-60 жас) адамдарға күн сайын кемінде 5 км (а. н. Климов, Б. М.) өту ұсынылады. Липовецкий), физикалық өнімділіктің өсуіне сәйкес қашықтықты біртіндеп 7-10 км-ге дейін арттыру. Физикалық өнімділік деңгейі жеткілікті жоғары жас ересектерде жаттығулардың қарқындылығын арттыру арқылы қажетті иә деңгейіне қол жеткізуге болады. Дегенмен, дене шынықтырумен айналысу үшін физикалық белсенділіктің қарқындылығын шектейтін шектеулер бар.

Мұндай шектеу анаэробты метаболизм шегі (Pano) болып табылады - жұмыс қарқындылығының көрсеткіші, одан асып кетсе, денеде оттегінің жетіспеушілігі пайда болады, оттегі қарызы жинақталады, қан мен тіндерде сүт қышқылының концентрациясы жоғарылайды және тез шаршау пайда болады. Дене шынықтырумен айналысу кезінде жүктемелер ПАНО деңгейіне дейін, яғни аэробты аймақта, дене жұмыс кезінде қажетті мөлшерде оттегі алған кезде жасалуы керек екендігі белгілі. Бұл орташа қарқынды жаттығулар. Дене шынықтырумен айналысатын адамдарда ПАНО деңгейіндегі жүрек соғу жиілігі қарттар үшін шамамен 140-150 соққы/мин, жастар үшін - 160-170 соққы/мин құрайды және әр жағдайда адамның физикалық дайындығына байланысты.

Аэробты өнімділіктің жоғарылауымен ПАНО деңгейі жоғарылайды. Аэробты энергиямен қамтамасыз ету аймағында (серуендеу, жүгіру, жүзу және т.б.) ұзақ, бірақ қарқынды емес физикалық жаттығуларды орындау К. Купер аэробика деп аталды. Дене шынықтыру қабілетінің өсуімен және ПАНОНЫҢ жоғарылауымен аэробика

сабақтарында жұмыс қарқындылығын арттыру және сауықтыру дене шынықтыру сабақтарының апталық циклінде дене шынықтырудың аз сағаттарында дене белсенділігінің қажетті деңгейіне жету үшін жағдайлар жасалады. Сонымен, К. Купер ең аз қажетті иә (физикалық жұмысқа 1000 ккал) аптасына 15 км баяу жүгірумен (күніне 30-40 мин) қамтамасыз етілуі мүмкін деп санайды және 25 км шекарадан асып кетуге кеңес бермейді, бұл ұзақ қашықтыққа жүгіру денсаулықты нығайту міндеттерін шешпейді және жарысқа дайындықпен немесе жарысқа дайындықпен байланысты деп санайды. мақтанышпен қанағаттану. Кардиолог А. Оберманның айтуынша, мұндай жүктеме денсаулықты айтарлықтай жақсарта алады.

Алайда, басқа көзқарастар бар: адамның қалыпты өмір сүруі және денсаулықты сақтау үшін аптасына 2-3 мың ккал (Е.Миллер) физикалық жаттығуларға жұмсау керек. Мұндай жүктемені аптасына 3-4 рет жаттығу кезінде алуға болады (1 сағат жүгіру). Сонымен қатар, апталық жүктеме 3040 км құрайды. мұндай жүктемелер денсаулықты нығайту, адамның аэробты физикалық өнімділігін арттыру үшін оңтайлы деп саналады және мұндай апталық жаттығуды жүгіру, жүзу және спорттық ойындар арасында бөлген жөн. Бірақ көпжылдық жүйелі аэробты жаттығулармен сау адамдар ғана Ұсынылған иә деңгейіне жете алады. Денсаулығында ауытқулары бар адамдар бейімделгіш дене шынықтырумен айналыса алады.

Сауықтыру дене шынықтыру сабақтарында жүгіру әуесқойлары қолданатын дене белсенділігінің максималды көлемі аптасына 60-80 км құрайды. Ұзақ жүгіру жүктемесі жүрек-қан тамырлары жүйесі мен тірек-қимыл аппаратының шамадан тыс жүктелуіне әкелуі мүмкін. Дене шынықтырумен айналысқан кезде минималды, оңтайлы және максималды деңгейлерді ажырату керек.

Минималды иә-мен дене шынықтыру мен денсаулық жағдайының қол жеткізілген деңгейі сақталады. Физикалық белсенділіктің төмендеуі (осы деңгейден төмен) гипокинезияға, дененің әртүрлі ауруларының пайда болуына және дамуына әкеледі. Оңтайлы деңгейде панодағы қарқындылық бойынша айтарлықтай үлкен жүктемелер жүйелі түрде орындалады. Осы деңгейден жоғары жұмыс анаэробты жағдайда (көп немесе аз дәрежеде) жүреді, бұл сауықтыру әсерін азайтады және шамадан тыс жүктеме мен ауруларға әкелуі мүмкін. Мұндай жүктемелерді максимумға жатқызуға болады. Иә оңтайлы деңгейі аэробты мүмкіндіктерді жақсартуға, жүрек-қан тамырлары, тыныс алу, жүйке-бұлшықет жүйелерінің жағдайын жақсартуға, ағзаның резервтерін арттыруға, қартаю процестерін бәсеңдетуге ықпал етеді. Бұл әсерлердің көп бөлігі жасуша құрылымдарының ұлғаюын, фермент синтезінің белсендірілуін және дене белсенділігінің жақсаруын ынталандыратын адаптивті ақуыз синтезімен байланысты.

Сабақ барысында адамның физикалық өнімділігі жақсарған сайын ПАНО деңгейі жоғарылайды, аэробты аймақтың шекаралары кеңейеді және барған сайын қарқынды жүктемелер аэробты энергия көздерінің есебінен жүзеге асырылады. Бұл дененің функционалдығын одан әрі арттырады, денсаулықты нығайтады, кәрілікті итермелейді, бірақ физикалық белсенділік адамның физикалық белсенділігінің оңтайлы аймағында қалуы керек.

Өздеріңіз білетіндей, Сауықтыру дене шынықтырумен ұзақ жылдар бойы айналысқан кезде адамның функционалдық дайындығының өсуі оның денесінің генетикалық ерекшеліктерімен, денсаулық жағдайымен, жасымен шектеледі. Қартаю процестері

дененің мүмкіндіктерін төмендетеді, физикалық белсенділікке бейімделуді нашарлатады және дененің резервтерін азайтады. Бұл белгілі бір жастан бастап, жүйелі жаттығуларға қарамастан, физикалық өнімділік бастапқыда қол жеткізілген деңгейде тұрақтанып, содан кейін төмендей бастайды. Бұл процестер әсіресе 50-60 жас аралығында байқалады. Осы уақыттан бастап дененің аэробты мүмкіндіктері шектеле бастайды, ПАНО деңгейі төмендейді, демек, бұрын оңтайлы болған жүктемелер жеткіліксіз, шамадан тыс болады, шамадан тыс жүктемеге және қартаю процестерінің жеделдеуіне әкелуі мүмкін.

Осыған байланысты дененің қартаю мәселесін қарастыру тәсілі сауықтыру жаттығуларының қарқындылығын да, оның көлемін де айтарлықтай қайта қарауды қажет етеді. Сонымен қатар, қарқындылықтың төмендеуімен (жұмыс аэробты аймақта жүруі үшін) физикалық белсенділіктің ұзақтығы тіпті артады.

И. А. Аршавский ұзақтығы мен қарқындылығы жағынан осындай екіұшты ИӘ деп санайды, бұл организмде артық анаболизмді индукциялауға жағдай жасайды, яғни оның энергетикалық әлеуетін арттырады, бұл өз кезегінде негізгі әлеуметтік қажетті функцияларды (оқу, еңбек қызметі, армияда қызмет ету және т. б.) орындау кезінде дененің оңтайлы жұмыс істеуін қамтамасыз етеді.

Оптимум ұғымымен оны өлшеу және бағалау критерийлері туралы мәселе тығыз байланысты. Әр түрлі авторлар параметрлерді өлшеуге және әр түрлі позициялардан иә бағалауға жақындайды. Сонымен, Х. Моль мен К. Купер иә уақыт пен қарқындылықпен өлшейді, оның жеткіліктілігін (немесе жеткіліксіздігін) апта ішінде жинаған ұпайлардың қосындысымен бағалайды. Төзімділік жаттығулары (аэробика) жүйесін бағалау критерийі ретінде авторлар швед ғалымдары әзірлеген дене шынықтыру көрсеткіштерін таңдады.

М. ф. Гриненко, г. г. Саноян, В. В. Меньшиков жалпы иә-ны энергетика тұрғысынан бағалауға жақындайды. Олардың пайымдауынша, дене шынықтыру құралдарын оңтайлы пайдалану күнделікті энергия шығындарының оңтайлы деңгейіне сәйкес келуі керек және адамның өндіріс пен тұрмыстағы энергия шығындарын ескере отырып құрылуы керек. Ересек адамда күніне бұлшықет белсенділігіне энергия шығынының оңтайлы нормасын физиологтар 1200-2000 ккал-да анықтайды және әр түрлі іс-шаралардың энергетикалық құны белгілі болғандықтан, бұлшықет жұмысына қанша энергия жұмсалатынын есептеу және оның оңтайлы шектерде екенін анықтау қиын емес, егер жоқ болса, оны сәйкесінше түзетіңіз.

Мотор режимі аурудың ерекшеліктерімен қалай байланысты екенін білу үшін аптасына орташа қарқындылықтағы дене жаттығуларының көлемі бірдей емес жұмысшыларда әртүрлі нозологиялық формалармен сырқаттанушылық және оның әртүрлі қозғалыс түрлеріне таралуы салыстырылды. Жалпы деректерді талдау көрсеткендей, аурулардың ең аз саны және олардың орташа ұзақтығы аптасына 6 сағат иә көлемінде, 30 жасқа дейінгі 5-6 сабаққа және 30 жастан асқан 2-3 сабаққа күнделікті таңертеңгі гимнастиканы орындау кезінде байқалды. 30 жасқа дейінгі сырқаттанушылық активте жылдық циклде сабақтардың 5-6 түрі, ал 30 жастан асқан жаста - 3 түрі болған кезде байқалды (Л. Н. Нифонтова, и. с. Биевцева).

Кәсіптік жұмысқа қабілеттіліктің объективті және субъективті деректерін талдау көрсеткендей, мотор режимін қалыпқа келтірген жұмысшыларда жұмыс күнінің соңына қарай шаршау аз байқалды, жұмыс күнінің басына қарай қалпына келтіру

анағұрлым толық болды, жағдайлардың саны бойынша сырқаттанушылық 1,7 есе, еңбекке жарамсыздық күндерінің саны бойынша 1,5 есе төмендеді және басқалармен салыстырғанда ең төмен болды топтармен айналысады.

Қозғалыс режиміндегі өзгерістердің бағыты мен мөлшеріне байланысты жұмысшылардың физикалық дамуы мен физикалық дайындығының көрсеткіштерін динамикалық бақылау көрсеткіштердің айтарлықтай нашарлауы дене жаттығуларымен айналысудың апталық көлемінің төмендеуімен, ал қозғалыс белсенділігінің жоғарылауымен, әсіресе оның ұтымды нормаларына жеткенде, дененің физикалық жай-күйінің көрсеткіштерінің айтарлықтай нашарлауымен байқалғанын көрсетті. жалпы байқалған жоқ, ал 13 көрсеткіштің 9-ы жақсарды (Л. Н. Нифонтова).

Жұмысшылардың ұтымды қозғалыс режимінің құрылымдық-нормативтік моделінің жалпы сандық шектерін ғылыми негізделген деп санауға болады, өйткені мұғалімдер мен экономистер алған мәліметтер (А. М. Алексеев, Д.И. Дьяков) мотор режимінің ұтымды параметрлері мен сипаттамаларының бірдей сандық шектері туралы айтады. Олар бұрынғы КСРО-ның "халықты дене тәрбиесінің Бірыңғай бағдарламасының" негізін қалады, онда дене жаттығуларының ұтымды апталық көлемінің шегі (6 сағат), олардың қарқындылығы, сабақтардың көптігі және олардың сипаты белгіленді.

Оңтайлы апталық көлемнің ұқсас есептеулері халықтың басқа контингенттері үшін де орындалды. Сонымен, мектеп жасына дейінгі балалар үшін ол 21-28 сағат, оқушылар үшін - 14-21 сағат, СПТУ оқушылары, орта арнаулы және жоғары оқу орындарының студенттері үшін - 10-14 сағат аралығында.

Алайда, жүктемелерді даралау дене белсенділігіне түзетулер енгізу үшін дененің функционалды күйін, оның физиологиялық өнімділігі мен денсаулық жағдайын жүйелі жедел, ағымдағы және кезеңдік физиологиялық, дәрігерлік және педагогикалық бақылауды қажет етеді. Тек осы жағдайларда Сауықтыру дене шынықтырумен айналысу күтілетін нәтиже береді.

Мектеп жасы-тұлғаның дамуындағы маңызды кезең. Қоршаған әлемнің байлығы, оның әсемдігі, дыбыстық полифония баланы баурап алады, оның сезімдері мен қиялдарын оятады, өзін-өзі тануға, шығармашылықты көрсетуге итермелейді. Бала қозғала отырып, қоршаған әлемді біледі, оны сүюді үйренеді және оған мақсатты түрде әрекет етеді.

Белсенді әр түрлі іс-әрекеттің тәжірибесі баланың дамуының маңызды шарты болып табылады. Бұл қажеттілікті шектеу жағдайында балалар шамадан тыс қозғалады, тентек, көңіл-күйге ие болады. Сондықтан бірінші сыныпта ақылға қонымды мотор режимін орнату, балалардың өмірін әртүрлі ашық ойындармен, ойын тапсырмаларымен, ритақты жаттығулармен, халық ойындарымен қанықтыру маңызды. Көпшілігі мүмкіндіктер бұл үшін дене тәрбиесі бар. Дене белсенділігі туралы қамқорлық жасай отырып, мұғалім қызығушылық пен қызығушылықты, танымдық қызығушылықты қалыптастыруды ұмытпауы керек. Мұғалімнің мақсаты - сабақтар балаларға қуаныш әкеледі, жақсы көңіл-күйді сақтайды, адам денесінің сұлулығы мен кемелділігіне, қозғалыстың ләззатына назар аудара отырып, Тәуелсіздікке шақырады.

"Ойын-бұл физикалық жаттығулардың ең табиғи түрі. ... Жаттығудың басқа тәсілімен бұл мақсатқа, мысалы, ашық ойындардағыдай толық және шынайы қол

жеткізілмейді.... Мұнда көптеген жағдайларда бүкіл дене күшпен жұмыс істейді және жаттығады, нәтижесінде дененің әртүрлі бөліктері арасында қажетті үйлесімділікке қол жеткізіледі...Ойындар, сөзсіз, ең дұрыс, сау және гигиеналық жаттығулардың бірін қалдырады

Білім беру процесінің міндетті сауықтыру бағытының осы талаптарына байланысты олар бастауыш сынып оқушыларын психофизикалық белсенділіктің жаңа режиміне бейімдеу, олардың зияткерлік, эмоционалдық және физикалық белсенділігін реттеу және нормалау, денсаулықты сақтау және нығайту тұрғысынан ойынның мүмкіндіктеріне мұқият назар аудару қажеттілігін талап етеді. физикалық дамудағы кемшіліктердің алдын алу және жою. Ойын сауықтыру ортасының ажырамас құрамдас бөлігі бола отырып, балалардың моторлық тәжірибесін едәуір байыта және нығайта алады және олардың бұрынғы физикалық дамуындағы жағымсыз сәттерді азайтады және нақты өмірде өмір сүруді жалғастырады. Бірақ бұл мұғалім өз оқушыларының физикалық дамуының жеке ерекшеліктері мен қажеттіліктерін жақсы біліп қана қоймай, сонымен қатар ұтымды технологияны, бастауыш сынып оқушысының өмір сүру режиміндегі әртүрлі ашық ойындарды меңгерген және олардың бейімделу, сауықтыру және профилактикалық әлеуетін ажырамас бірлікте пайдалану әдістерінің кең арсеналына ие болған жағдайда ғана тиімді бола алады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Амосов, Н.М. Раздумья о здоровье / Н.М. Амосов. - М.: Молодая гвардия, 1997.
2. Батурин, К.А. Контроль и самоконтроль при занятиях оздоровительной физической культурой / К.А. Батурин, Л.И. Литвинова. - Мн.: Вышэйш. школа, 1992. - С. 6-9.
3. Брехман, И.И. Валеология - наука о здоровье / И.И. Брехман. - М.: Физкультура и спорт, 1983.
4. Дядичкин, В.П. Психофизиологические резервы повышения работоспособности / В.П. Дядичкин. - Мн.: Вышэйш. школа, 1990.
5. Кобяков, Ю.П. Модель здоровья человека как структурная основа теории здоровья // Теория и практика физ. культуры, 2006. - № 1. - С. 23-25.
6. Кожанов, В.В. Саморазвитие культуры здоровья студента в процессе спортивно ориентированного физического воспитания / В.В. Кожанов // Теория и практика физ. культуры, 2006. - № 2. - С. 12-15.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҚОЗҒАЛЫС БЕЛСЕНДІЛІГІН ОҢТАЙЛАНДЫРУДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты
Гайнуллаев Дамир Кабылбекович

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD докторы

Мақалада дене шынықтыру жүйесінде мектеп оқушыларының қозғалыс

белсенділігін оңтайландырудың әртүрлі жолдары мен әдістері қарастырылады. Шығыс Қазақстан облысының мектептерінде дене шынықтыруда денсаулықты сақтау тәсілдерін тиімді енгізуде қызықты тәжірибе жинақталғаны көрсетілген.

Қозғалыс мінез-құлқын оңтайландырудың ұйымдастырушылық формалары мен құралдарының барлық алуан түрлілігімен қозғалыс белсенділігінің деңгейі мен сипаты дамушы ағзаның жасына, жынысына, типологиялық, жеке ерекшеліктеріне, оның функционалдық мүмкіндіктеріне және денсаулық жағдайына сәйкес келуін қамтамасыз ету қажет.

Мақалада дене шынықтыру жүйесінде мектеп оқушыларының қозғалыс белсенділігін оңтайландырудың әртүрлі жолдары мен әдістері қарастырылады. Дене шынықтыруда денсаулықты сақтаудың тиімді тәсілдерін енгізудің айтарлықтай тәжірибесі жинақталған. Қозғалыс мінез-құлқын оңтайландырудың ұйымдастырушылық нысандары мен құралдарының әртүрлілігіне қарамастан, қозғалыс белсенділігінің деңгейі мен сипатының дамушы ағзаның жасына, жынысына, типологиялық және жеке ерекшеліктеріне, оның функционалдық мүмкіндіктеріне және денсаулық жағдайына сәйкестігін қамтамасыз ету қажет.

Негізгі сөздер: дене шынықтыру, мектеп оқушылары, қозғалыс белсенділігін оңтайландыру, денсаулық сақтау іс-шаралары, сараланған тәсіл.

Түйін сөздер: дене шынықтыру, мектеп оқушылары, дене шынықтыру және денсаулық сақтау іс-шараларын оңтайландыру, сараланған тәсіл.

Әрбір азаматтың өмір бойы оңтайлы дене белсенділігін сақтау халықтың денсаулық жағдайын анықтайтын маңызды фактор болып табылады.

В.К.Бальсевич дене белсенділігін адамның генетикалық және әлеуметтік-мәдени бағдарламаларын жүзеге асыру үшін морфологиялық, функционалдық және биохимиялық жағдайларды қамтамасыз ететін гомеостазды сақтаудағы табиғи және әлеуметтік анықталған қажеттілігі мен талабы болып табылатын физикалық белсенділік деп санайды. Олардың онтогенездегі дамуы [2]. Дене белсенділігінің қажеттілігінің биологиялық мәні туралы идеялардың дамуы осы ұғымды белгілеу үшін «кинезофилия» терминін енгізген М.Р.Могеновичтің еңбектерімен байланысты [12]. Қозғалыстағы ішкі қажеттіліктің ауырлығы генетикалық түрде анықталатыны және әртүрлі адамдарда айтарлықтай өзгередіні көрсетілген [8].

Дене белсенділігінің көлемі – генетикалық бағдарламаның және қоршаған орта әсерінің әсерінен қалыптасатын жеке құндылық. Сыртқы және ішкі факторлардың қозғалыс белсенділігіне әсер ету дәрежесі жасына байланысты айтарлықтай өзгереді. Мектепке дейінгі жаста дене белсенділігінің көлемі негізінен биологиялық факторлармен, ал мектеп жасында және ересектерде негізінен әлеуметтік факторлармен анықталады деп есептеледі. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметі бойынша, қазіргі өмір салтына тән белгілердің бірі тән болып табылатын нейропсихикалық шамадан тыс жүктемемен бірге физикалық белсенділік көлемінің төмендеуі болып табылады. ересектерге де, балаларға да. Бүкілресейлік мониторинг бойынша бастауыш сынып оқушыларының арасында қыздардың 80%-дан астамы және ұлдардың 66%-ы физикалық белсенділіктің төмендігімен сипатталады [3]. Ағзаның негізгі функционалдық жүйелерінің бұзылуын тудыратын гипокинезия адам денсаулығына қауіп төндіретін ең күрделі мәселелердің бірі болып табылады.

Қазіргі жағдайда әлеуметтік шартты гипокинезия туралы айту керек. Қазіргі уақытта балалардың 70% -ы физикалық белсенділіктің жетіспеушілігінен зардап шегеді, оның салдары өнімділіктің төмендеуі, жалпы реактивтілік және аурушаңдықтың артуы болып табылады. Қозғалыс белсенділігінің оңтайлы деңгейін қамтамасыз ету және қозғалысқа тұрақты қажеттілікті қалыптастыру дене тәрбиесінің жалпы мақсатына жетуге - жеке тұлғаның дене мәдениетін қалыптастыруға ықпал ететін көптеген функцияларының бірі болып табылады. Дене шынықтыру – жеке тұлғаның қалыптасуы мен өзін-өзі дамытуының мақсаты да, сонымен бірге ең маңызды шарты. Дене шынықтыру мен жаттықтыру жүйесінде даму мен жаттықтыруға жататын дене шынықтыруы бар адамның ең маңызды сипаттамаларына тек қозғалыс белсенділігі ғана емес, дене сауаттылығы мен дене тәрбиесі жатады [17]. Дене тәрбиесі процесі жеке тұлғаның рухани, танымдық, эмоционалдық, ерікті және физикалық салаларына әсер ете отырып, оның жан-жақты дамуын қамтамасыз етеді. Соңғы онжылдықтарда дене тәрбиесі мен оқытудың жаңа жүйесін құрудың әртүрлі тұжырымдамалары жасалды [1, б. 23 – 25; 9, б. 2 – 6; 10, б. 5 – 10; 11; 16, б. 2 – 6]. Жалпы алғанда, олар танымдық, дамытушылық, спорттық және профилактикалық бағытты болуы және адамның жеке және әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыру керек дене тәрбиесі процесінің көп функционалдығын растауға келеді. С.И.Петуховтың [14], Н.В. Коваленконың [7] еңбектерінде үздіксіз дене шынықтыру тұжырымдамасы тұжырымдалған, оған сәйкес үздіксіз дене шынықтырудың денсаулық сақтау жүйесі - бұл оқыту процесін осындай ұйымдастыру болып табылады. оқу материалының мазмұны мен көлемінің, оқу-танымдық іс-әрекеттің әдістері мен формаларының оқушылардың жасына және жеке мүмкіндіктері мен қабілеттеріне сәйкестігі, олардың психикалық және дене белсенділігін сақтайды, денсаулықты сақтау мәдениетін қалыптастырады, түптеп келгенде оқу мақсаттарын жүзеге асыруға ықпал етеді. , психикалық және физикалық дамуы және дені сау тұлғаны тәрбиелеу. Үздіксіз дене тәрбиесі жүйесі онтогенездің, даму психологиясының және физиологиясының дағдарыстарын есепке алуға, гуманистік концепция талаптарына жауап беретін субъект-субъектілік қарым-қатынастарды құруға негізделген әрбір оқушының даралығын және өзін-өзі бағалауын тануды болжайды. білім беру. Авторлар ұсынған педагогикалық тәсілдің интегралды сипаты мектептегі оқудың барлық жас кезеңдеріндегі дене тәрбиесінің оқыту, тәрбиелік, дамытушылық және сауықтыру аспектілерін біріктіру мен біріктіруде жатыр. Әрбір жас үшін жеке дамудың сезімтал кезеңдерін ескере отырып, оқу-тәрбие процесіне әртүрлі мақсатты жағдайдағы дене жаттығуларын енгізу қажет екендігі көрсетілген. Бастапқы кезеңде студентке өзінің шығармашылық қабілеттерін көрсетуге және өзін қозғалыста жүзеге асыруға және сол арқылы одан әрі даму жолын анықтауға мүмкіндік беріледі (*өзін-өзі жүзеге асыру*). Орта мектеп жасында, *даралау* студенттің жеке тұлғасы физикалық жалпы қолданбалы және спорттық-сауықтыру сипатындағы дене шынықтыру іс-әрекетінің негіздерін меңгеру арқылы мәдениет. Орта мектепте оқушы кезеңнен өтеді *жаңарту* дене шынықтыруда кәсіби-қолданбалы және сауықтыру-түзетушілік сипаттағы дене шынықтыру іс-әрекетін меңгеру процесінде [4; 6]. Кемерово облысында білім берудің әртүрлі кезеңдерінде дене шынықтыру жүйесінде когнитивтік және дамытушы сауықтыру технологияларын әзірлеу және енгізуге қатысты инновациялық тәсілдер кешені

жүзеге асырылды. Аптасына дене шынықтыру пәнінің үшінші сабағын енгізумен қатар, дене шынықтыру сағаттарын көбейту үшін базалық оқу жоспарының вариативті бөлігі белсенді түрде қолданылады, оқу күні кезінде шағын формалар енгізілуде, сыныптан тыс жалпы мектепшілік іс-шаралар. , дене шынықтыру сабағында студенттерге үй тапсырмасын орындау үшін өз бетінше оқу жүйесі. Мұндай инновациялар бірігіп үздіксіздіктің аймақтық құрамдас бөлігін құрайдыоблыстың оқу орындарында дене шынықтыру. Дене тәрбиесін басқарудағы денсаулықты үнемдейтін тәсілдің көрнекілігі ретінде Өскемен қаласындағы «№ 46 орта мектеп» коммуналдық білім беру мекемесінің педагогикалық жетекшілік үлгісін келтіруге болады, оны әзірлеу және сынау жүзеге асырумен байланысты. мектептегі дене шынықтыру-сауықтыру кешенінің құралдары мен әдістерінің [17]. Дене шынықтыру-сауықтыру кешені бар бейімді- дамыту мектебіжағдайында оқушылардың денсаулығын сақтау мен нығайтуға педагогикалық басшылықтың мазмұны, әдістерімен жолдары күрделілік, жүйелілік, жас кезеңділігі, әлеуметтік және табиғи сәйкестік негізінде анықталады. Білім беру мекемесінің құрылымында спорт-сауықтыру дене кешені және психофизиологиялық қызмет білікті h мамандарданқұралған диагностика жеке психофизиологиялық ерекшеліктерін, физикалық даму ерекшеліктерін, функционалдық резерв деңгейін, функционалдық конституцияның түрін, сондай-ақ, негізгі және орта деңгейдегі балаларға арналған базалық оқу жоспарының вариативті бөлігін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Өртүрлі дене белсенділігінің студенттеріне араласудың тиімділігін және оқу процесіне бейімделудің физиологиялық «шығынын» бағалау. Базалық оқу жоспарының вариативтік бөлігінің мүмкіндіктерін ескере отырып, мектеп оқушыларының дене шынықтыру жаттығуларының режимін күшейтудің өртүрлі нұсқалары енгізілді: үш жүзу сабағы немесе екі сағат жүзу және бір сағат жалпы дене шынықтыру сабағын қосу. Екі дене шынықтыру сабағынан тұратын қалыпты дене шынықтыру режимі бар кіші мектеп оқушыларында оқу жылының аяғында жыл басымен салыстырғанда психофизиологиялық сипаттамаларда айтарлықтай жақсару байқалмайтыны көрсетілген, сондықтан бұл режим«гиподинамикалық». Бейімделу қабілеті төмендеген балаларға арналған үш қосымша жүзу сабағы бар мотор режимі «гипердинамикалық» болып шықты - оларда жүрек соғу жиілігін реттеудегі симпатикалық-бүйрек үсті жүйесінің белсенділігі жоғарылады, бұл бейімделу механизмдерінің шиеленісін көрсетеді. Жүзу мен жалпы дене шынықтыру жаттығуларының үйлесімі стресске бейімделудің физиологиялық «шығындары» тұрғысынан ең қолайлы болып шықты, бұл мұндай режимді «адекватты динамикалық» деп санауға мүмкіндік берді [5; 17].

Зерттеулер көрсеткендей, бейімделу қабілеті төмен мектеп оқушылары бейімделудің қанағаттанарлық деңгейі бар балаларға қарағанда физикалық белсенділіктің дараланған режимін қажет етеді. Соңғы жылдары дене шынықтыру жүйесінің инновациялық даму жолдарын іздеуге арналған зерттеулерде жалпы білім беретін мектептердің тәжірибесіне спорттық технологияларды енгізуге – балалардың спорт мәдениетін қалыптастыру мақсатында дене шынықтыруды спорттандыруға көп көңіл бөлінуде [9].

Үздіксіз дене шынықтыру жүйесінде қозғалыс белсенділігін оңтайландыру жолдары оқу орнының ерекшеліктерімен анықталады: жалпы білім беретін мекемелерде

ұйымдастырылған қозғалыс әрекетінің әртүрлі формалары көптеген мектеп оқушыларына тән гипокинезияны жеңуге бағытталуы керек; спорт мектептерімен шұғылданатын балаларда қозғалыс деңгейі белсенділік шамадан тыс болуы мүмкін, ал дене белсенділігінің қарқындылығы дененің функционалдық мүмкіндіктерінен асып кетуі мүмкін. Бірақ жаттығу жүктемелерінің жалпы шектелуі спорттық жаттығулардың мақсаттарына қайшы келеді, сондықтан спорттық профильді қосымша білім беру мекемелері жағдайында қозғалыс белсенділігін оңтайландыру. – бұл жүктемені мөлшерлеуге сараланған тәсілді қолдана отырып, қалпына келтіру, сауықтыру және профилактикалық іс-шараларды тиімді жүзеге асыру үшін жағдай жасау арқылы гиперкинезияның жағымсыз әсерінің алдын алу. Ең дұрысы, дене шынықтыру процесінде қозғалыс белсенділігін оңтайландыру оның барлық нысандарының әртүрлілігін қоса, реакциялардың биологиялық нормасының шекарасын кеңейтуге, организмнің қоршаған ортаға бейімделуін арттыруға назар аудара отырып жүзеге асырылуы керек. Бұл процесс жеке ұйымның әртүрлі деңгейлерінде болатын физиологиялық процестердің көрсеткіштерін ескеруді талап етеді. Сонымен бірге адам ағзасының ішкі ортасының жағдайын сипаттайтын мәліметтер оның өнімділігімен, физикалық дамуының деңгейімен салыстырылуы керек. қасиеттері, психоэмоционалдық жағдайы, функционалдық физиологиялық бейімделу жүйелерінің ұлттық жағдайы. Қозғалыс әрекетінің режиміне қатысты «оңтайландыру» ұғымы «сараланған тәсіл» ұғымымен бірдей деп санауға болады. Бай аймақтық тәжірибе көрсеткендей, дене шынықтыру тәжірибесінде қозғалыс белсенділігін оңтайландыруға әртүрлі тәсілдермен қол жеткізуге болады, бірақ кез келген жағдайда морфофункционалды дамудың ерекшеліктерін ашатын кешенді медициналық және физиологиялық зерттеулердің нәтижелеріне негізделуі керек. физикалық өнімділік, балалардың қоршаған ортаның әртүрлі факторларына бейімделу механизмдеріндегі шиеленіс. Ең орынды және ғылыми негізделген физикалық белсенділікті оңтайландырудың жеке тұлғаға бағытталған және барынша дараланған тәсілі, оның дамушы ағзаның жасына, жынысына, типологиялық, жеке ерекшеліктеріне, оның функционалдық мүмкіндіктеріне және денсаулық жағдайына сәйкестігін қамтамасыз етуден тұрады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Бальсевич В. К. концепция альтернативных видов физического воспитания детей и подростков /В. К. Бальсевич // Физическая культура: воспитание, обучение. – 1996. – №1.
2. Бальсевич В. К. Оптокинезиология человека / В. К.-М.: физическая теория и практика культура, 2000. - 275 С.
3. Безруких М. М. возрастная физиология (физиология развития детей) / М. М. Безруких, В. Д. Сон-Кин, Д. А. Фарбер. - М.: Академия, 2009. - 416 с.
4. здоровьесберегающая деятельность в системе образования: теория и практика: учебное пособие / под изд. Казина Е. М. - Кемерово, 2011. - 355 С.
5. Казин Е. М. в зависимости от режима двигательной деятельности в учебном процессе / Е. М. Казин , Л. Г. Лушпа, А. И. Федоров // Валеология. – 2002. – № 3. - С. 65-70.
6. теоретические и прикладные аспекты здоровья как фундаментальная адаптивная, личностная и социальная ценность.

- Послание 1. социально-биологические основы здоровья и адаптационных возможностей личности / Е. М. Казин, Е. К. Айдаркин, А. И. Федоров [и др.] // Валеология. – 2012. – № 2. - С. 7-14.
- 82 / Вестник КемГУ 2013 № 3 (55) Т. 1 ПЕДАГОГИКА|
7. Коваленко, Н. в. физическая культура в школе в условиях обновления образования: воспитательная методическое пособие / Н. В. Коваленко. - Новокузнецк: ИПК, 2008. - 92 С.
8. Куликов, В. П. потребность в физической активности / В. П. Куликов, В. И. Киселев. - Новосибирск: Наука, 1998. - 144 С.
9. Лубышева, Л. И. спортивная культура как учебный предмет в общеобразовательных школах / Л. И. Лубышева // Физическая культура: воспитание, обучение. – 2004. – № 4.
10. Лях, В. И. концепция физического воспитания детей и подростков / В. И. Лях, Г. Б. Мейксон, Кофман Л. Б. // Физическая культура: воспитание, обучение. – 1996. – № 1.
11. Матвеев, А. П. теоретические и методические основы формирования учебной дисциплины " физическая в средней школе» культура": дис. ... Доктор пед. науки научного типа. отчет / А. П. Матвеев. - М., 1997. - 73 С.
12. Могендович, М. Р. лекции по физиологии двигательного-висцеральной регуляции / М. Р. Могендович. – Пермь, 1972. - 35 С.
13. Онтогенез. Адаптация. Здоровье. Образование: учебно-методический комплекс. Книга II. Психологические физиологические и социальные аспекты формирования здоровьесберегающей среды в начальных и средних школах- педагогические подходы / респ. изд. Е. М. Казин. - Кемерово, 2011. - 695 С.
14. Петухов, С. И. формирование здоровья и развития младших школьников в системе физического воспитания. Тая: теория и практика / С. И. Петухов. - Новокузнецк, 2000. - 107 С.
15. Сидоренко, А. А. комплексная работа по сохранению и укреплению здоровья учащихся в школа-интернат: научно-методическое пособие / А. А. Сидоренко, Н. Г. Блинова, Л. Н. Игишева. - Ленинск-Кузнецкий, 2004. - 255 с.
16. Столяров, В. И. фундаментальные теоретические основы современной сложной физического образования / В. И. Столяров // Физическая культура: образование, воспитание, обучение. – 2013. – № 2.
17. Тушина, Г. И. педагогические условия формирования здоровьесберегающей среды в общем образовании. Школа ния: дис. ... возможность. пед. Науки / Г. И. Тушина. - Кемерово, 2005. - 263 С.

ӘӘЖ 7.79.796.05

МЕКТЕПТЕГІ ВОЛЕЙБОЛ КОМАНДАСЫНЫҢ ДАЙЫНДЫҚ ЖАҚТАРЫН ЖАҚСARTY

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2- курс магистранты Демеубаев Жан
Маратович

Ғылыми жетекші: Жүнісбек Динара Нұрғалықызы Мәдениет, спорт және бастапқы
әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессоры

Мектеп волейбол командасының жетістігі жеке ойыншылардың талантына ғана емес, сонымен қатар олардың жан-жақты дайындық деңгейіне де байланысты. Бұл дайындық физикалық, техникалық, тактикалық және психологиялық компоненттерді қамтиды.

Мақалада жаттықтырушыға оқу процесін тиімді ұйымдастыруға көмектесетін мектеп волейбол командасының дайындық процесін жетілдірудің негізгі аспектілері қарастырылады.

1. Дене шынықтыру [1]:

Жалпы дене шынықтыру ЖДД арнайы физикалық қасиеттерді одан әрі дамыту үшін негіз қалайды. Оған төзімділікті дамыту (жүгіру, жүзу), күш (итеру, отыру), икемділік және үйлестіру жаттығулары кіреді. Жас ерекшеліктерін және ойыншылардың дайындық деңгейін ескеру маңызды.

Арнайы дене шынықтыру АДД волейбол ойнауға қажетті физикалық қасиеттерді дамытуға бағытталған. Оған жарылғыш күш (секіру), қозғалыс жылдамдығы мен реакция, сондай-ақ арнайы төзімділік (интервалдық жаттығулар, ойын жаттығулары) жаттығулары кіреді.

Жарақаттанудың алдын алу: дене шынықтырудың маңызды аспектісі-жарақаттанудың алдын алу. Ол жаттығулар мен ойындар алдында жылынуды, созылу жаттығуларын және байламдар мен буындарды нығайтуды қамтиды.

2. Техникалық дайындық [2]:

Негізгі техникалық әдістерді пысықтау: беру, қабылдау, беру, шабуылдаушы соққы, бұғаттау. Оқыту ойыншылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, қарапайым жаттығулардан күрделіге дейін кезең-кезеңімен жүргізілуі керек.

Заманауи технологияларды қолдану: бейне талдау техниканы егжей-тегжейлі қарастыруға және қателерді анықтауға мүмкіндік береді.

Жеке сабақтар: жеке сабақтар қателерді түзетуге және жеке ойыншылардың техникасын жақсартуға назар аударуға мүмкіндік береді.

3. Тактикалық дайындық [3, 25 Б]:

Тактикалық схемаларды әзірлеу және пысықтау: қарсыластың ойын стиліне байланысты тактикалық схемаларды әзірлеу. Ойын жағдайында жаттығуларда тактикалық схемаларды пысықтау.

Ойындарды талдау: өткен ойындарды талдау команданың күшті және әлсіз жақтарын анықтауға және ойын тактикасын реттеуге мүмкіндік береді.

Ұжымдық өзара әрекеттесу: ойынның әртүрлі кезеңдеріндегі ойыншылар арасындағы өзара әрекеттесуді пысықтау.

4. Психологиялық дайындық [4]:

Өзіне деген сенімділікті дамыту: ойыншылардың өзін-өзі бағалауы мен өз қабілеттеріне деген сенімділігін арттыру.

Стрессті басқару: бәсекеге қабілетті жағдайларда стрессті басқару әдістерін үйрету.

Командалық рух: жоғары командалық рухы бар біртұтас ұжымды қалыптастыру.

Кесте 1.

Дайындау аспектісі	Мақсат	Әдістер мен жаттығулар	Өнімділікті бағалау	Жақсарту шаралары
Дене шынықтыру (РР)	Жалпы төзімділікті, күшті, икемділікті, үйлестіруді дамыту	Жүгіру, жүзу, секіру, отжимание, еңкею, созылу жаттығулары, шаттлмен жүгіру	Төзімділік сынақтары (уақыт бойынша жүгіру), күш сынағы (отжимания, скват), икемділік сынақтары, үйлестіру сынақтары	Жаттығудың қарқындылығы мен көлемін арттыру, ойыншылардың физикалық дайындығына байланысты жүктемелерге сараланған тәсіл, жаңа жаттығуларды енгізу
Дене Шынықтыру (РРР)	Ерекше төзімділік, жылдамдық қасиеттерін, жарылғыш күшін дамыту	Аралық жүгіру, доппен арнайы жаттығулар (пастар, қақпаға соққылар), плиометриялық жаттығулар (секіру), реакция жылдамдығын дамытуға арналған арнайы жаттығулар	Арнайы төзімділік сынақтары (жоғары қарқынды ойын жаттығулары), реакция жылдамдығы сынақтары, секіру биіктігін өлшеу	Жаттығуға ойын жағдаяттарын қосу, әртүрлі доптар мен жабдықтарды қолдану, жаттығуларды қиындату
Техникалық оқыту	Негізгі әдістердің техникасын жетілдіру (сервис, қабылдау, пас, шабуыл соққылары, блоктау)	Әр әдістеменің әдістемесін әртүрлі әдіс-тәсілдерді пайдаланып жаттықтыру, бейне талдау, жеке сабақтар	Жаттықтырушының техниканы бағалауы, бейне талдау, ойындарды статистикалық талдау	Бейнематериалдарды пайдалану, жаттықтырушымен жеке оқыту, жаттығуларды қайталау, техниканы түзету
Тактикалық дайындық	Тактикалық схемаларды құрастыру және сынау, қарсыластардың ойындарын талдау	Жаттығуда тактикалық схемаларды өңдеу, ойындардың бейне жазбаларын талдау, ойын жағдайларын талдау, ойын жаттығулары	Ойын нәтижелерін талдау, ойын әрекеттерін статистикалық талдау	Ойындарды талдау, ойыншылардың жеке стратегияларын әзірлеу, әртүрлі ойын жағдаяттарында жаттықтыру
Психологиялық дайындық	Топтық рухты, өзіне деген сенімділікті, күйзеліске қарсы тұруды дамыту	Топтық ойындар, психологиялық дайындық, коммуникативті дағдыларды дамыту, өзін-өзі бағалау бойынша жұмыс	Жаттығулар мен ойындар, сауалнамалар, сынақтар кезінде ойыншылардың тәртібін бақылау	Психологиялық тренинг өткізу, ойыншылармен жеке әңгімелесу, мадақтау және қолдау көрсету

Ұйымдастырушылық аспектілері	Оқытуды тиімді жоспарлау, құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету	Ойыншылардың дене дайындығы мен ерекшеліктерін ескере отырып жаттығу жоспарын құру, қажетті спорттық құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету	Жаттығу жоспарын орындау, ойыншының кері байланысы, ойын нәтижесі	Оқу жоспарына түзетулер енгізу, қажетті құрал-жабдықтардың болуын тексеру
-------------------------------------	---	--	---	---

Ескертулер:

- Бұл кесте жалпы сызбаны береді және оны команданың нақты қажеттіліктеріне сәйкес келтіруге болады.
- Үнемі өнімділікті бағалау және жоспарды түзету табыстың кілті болып табылады.
- Ойыншылардың жас ерекшеліктерін ескеру қажет.

Бұл кесте жаттықтырушыға мектеп волейбол командасының дайындығының әр түрлі аспектілерін жақсарту бойынша жұмысты жүйелеуге және үлгерімін қадағалауға көмектеседі.

5. Ұйымдастырушылық аспектілері:

Жаттығу кестесі: ойыншылардың оқу жүктемесі мен басқа да міндеттемелерін ескере отырып, оңтайлы жаттығу кестесін құру.

Түгендеу және жабдық: команданы тиімді жаттығулар үшін қажетті құрал-жабдықтармен және жабдықтармен қамтамасыз ету.

Жарыстар: алынған дағдыларды бекіту және ойын шеберлігін арттыру үшін әртүрлі деңгейдегі жарыстарға қатысу.

Қорытынды Мектеп волейбол командасын сәтті дайындау физикалық, техникалық, тактикалық және психологиялық дайындықты қамтитын кешенді тәсілді қажет етеді. Оқу процесін сауатты жоспарлау, ойыншыларға жеке көзқарас және заманауи оқыту әдістерін қолдану жоғары нәтижелерге қол жеткізудің негізгі факторлары болып табылады. Дайындық процесін үнемі бақылау және түзету команданың ойынын үнемі жетілдіруге және жарыстарда табысқа жетуге мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ахмеров Э.К. Волейбол для начинающих. 1985г.
2. Ботағариев Т. Дене тәрбиесі мәселелері// Қазақстан мектебі. 2004. №9.-Б.45-48
3. Ботағариев Т., Қазиев С. Дене шынықтыру пән жоспарлау ерекшеліктері Қазақстан мектебі.2000. №10. -Б. 26-27.
4. Волейбол: Учебник для институтов физической культуры. Под редакцией Ю.Н.Клещева, А.Г. Айриянца. М, 1991 г. 270 с.

ВОЛЕЙБОЛДАН СПОРТТЫҚ САБАҚТАР ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МӘСЕЛЕЛЕРІН ШЕШУГЕ ТИІМДІ ЫҚПАЛ ЕТУШІ ФАКТОР РЕТІНДЕ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2- курс магистранты Демеубаев Жан
Маратович

Ғылыми жетекші: Жүнісбек Динара Нұрғалықызы Мәдениет, спорт және бастапқы
әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессоры

Волейбол-командалық спорт, және бәсекелестік кезеңде қажетті нәтижелерге қол жеткізу үшін, ең алдымен, әр қатысушы өз рөлін барынша сапалы атқаратын пікірлестер ұжымын қалыптастыру қажет, түпкілікті нәтиже алаңдағы әр спортшының үйлесімді жұмысына байланысты екенін түсініп, команда мүшелерінің алдындағы жауапкершілікті түсінеді. Волейболда қателікке жол жоқ. Егер біреу ұтылса, бүкіл команда ұтылады. Осыған байланысты осы спорт түріндегі ұжымның маңызы артып келеді, ал ұжымшылдық сезімін қалыптастыру тәрбиелік міндеттердің бірі болып табылады.

Волейбол ойнау әдістерін зерттеу сабақтарын құру дене шынықтыру сабақтарының жалпы әдістемелік ережелеріне бағынады. Дайындық бөліміндегі жаттығулар сәттілікке ықпал етуі керек-негізгі бөлімдегі жаттығуларды меңгеру. Жалпы даму жаттығулары ойын әдістерін үйрену кезінде негізгі жүктеме түсетін бұлшықет топтарына әсер етеді. Оқушылардың жан-жақты дене шынықтыруына ықпал ететін ашық ойындар енгізіледі. Егер доптар жеткіліксіз болса, онда доптармен жаттығулар жасамайтын студенттер басқа жаттығуларды орындайды: басылған доппен, қозғалыстармен және т. б.

Сабақтың тиімділігі көбінесе тапсырмаларды орындау кезінде оқушылардың ұйымдастырылуына байланысты. Мұнда инвентарь мен жабдықты пайдалану маңызды рөл атқарады. Волейбол сабақтарын сәтті өткізу үшін бірнеше Волейбол добы мен тордың, яғни алаңның болуы жеткіліксіз. Басылған доптар, амортизаторлардағы доптар, доп ұстағыштар, аспалы доптар, бұғаттауға арналған тіректер (кең орындық), нысандары бар тегіс қабырға болуы керек. Сабақтың тиімділігі көбінесе тапсырмаларды орындау кезінде оқушылардың ұйымдастырылуына байланысты. Мұнда инвентарь мен жабдықты пайдалану маңызды рөл атқарады. Волейбол сабақтарын сәтті өткізу үшін бірнеше Волейбол добы мен тордың, яғни алаңның болуы жеткіліксіз. Басылған доптар, амортизаторлардағы доптар, доп ұстағыштар, аспалы доптар, бұғаттауға арналған тіректер (кең орындық), нысандары бар тегіс қабырға болуы керек. Спорт залы немесе алаң қосымша торларды орнатуға болатындай етіп жабдықталуы керек: орталық торға параллель (бұл жағдайда залда тор, залды екі бөлімге бөлетін перде болуы керек) немесе негізгі торға перпендикуляр. Бұл спортзалдың көлеміне байланысты.

Барлық оқушылар жаттығуларға тең дәрежеде қатысуы керек. Мұны істеу үшін фронтальды әдісті оқушыларды әртүрлі тапсырмаларды орындайтын топтарға бөлумен біріктіру керек: кейбіреулері — Волейбол добы бар тоБарлық оқушылар жаттығуларға тең дәрежеде қатысуы керек. Мұны істеу үшін фронтальды әдісті

оқушыларды әртүрлі тапсырмаларды орындайтын топтарға бөлумен біріктіру керек: кейбіреулері — Волейбол добы бар торда, басқалары — басылған доптары бар жаттығулар, қабырғаға жақын волейбол, амортизаторлардағы доп және т.б. барлық топтар барлық тапсырмаларды дәйекті түрде орындайды. Дәл осы қағида екі жақты ойын кезінде де қолданылады-сабақта барлығы бірдей бос емес.

Волейболдан спорттық сабақтар оқушылардың дене тәрбиесі мәселелерін шешуге тиімді ықпал етеді.дан спорттық сабақтар оқушылардың дене тәрбиесі мәселелерін шешуге тиімді ықпал етеді. Ең алдымен, оқушыларға волейболға деген қызығушылықты ояту керек. Еліміздің және әлемнің атақты ойыншылары туралы, ірі жарыстар туралы әңгімелер, қалалардың, республиканың мықты волейболшыларымен, жасөспірімдер арасындағы Еуропа чемпионаттарының, Бүкілодақтық Жастар ойындарының, КСРО жасөспірімдер біріншілігінің қатысушыларымен кездесулер өте тиімді құралдар болып табылады. Ересек командалардың демонстрациялық кездесулері, кинофильмдер, бейнежазбалар және т. б.

Волейбол секциясының жұмысын ұйымдастыру бір қарағанда қиын болып көрінуі мүмкін және тек жаттықтырушылар немесе волейбол мұғалімі үшін қол жетімді. Олай емес. Осы нұсқаулықты мұқият зерттеп, мұндай жұмысты волейбол бойынша маман емес мұғалімдер де жасай алатындығына көз жеткізу жеткілікті.

Мұнда балалар техника мен тактиканың негіздерін мықтап меңгереді, спорттық волейболға (жауапты жарыстарға қМұнда балалар техника мен тактиканың негіздерін мықтап меңгереді, спорттық волейболға (жауапты жарыстарға қатысу) қосылады, әр волейболшыға командада орындай алатын ойын функциясы анықталады. Әсіресе, талантты байланыстырғыштарды (еркелетушілерді) дайындау мәселесі өткір тұр. Мұндай рөлге ие волейболшылар тек жоғары дәрежелі командаларда ғана емес, сонымен қатар елдің құрама командаларында да тапшы.

Жақсы нәтижелерге бөлімде тұрақты құрам болған жағдайда ғана бөлімде тұрақты құрам болған жағдайда ғана қол жеткізуге болады. Егер волейболмен айналысқысы келетіндер көп болса, іріктеу жүргізіледі. Ол үшін дене шынықтыру бойынша бақылау сынақтары, волейболдан бақылау ойындары (үлкендер үшін), бағдарлау жылдамдығын, ұтымды жауап әрекеттерін қажет ететін ашық ойындар ("шақыру", "алып кетуге тырысыңыз", "аңшылар мен үйректер", "Пионербол" екі және төрт доппен, "доп үшін күрес" және т. б.) ұйымдастырылады.). Секіргіштікті (орнынан жоғары секіру), орнынан ұзындыққа секіру, 30 м — ге жүгіру ("шаттл"-6X5 м), бастың артынан екі қолмен — отыру және секіру нәтижелерін анықтау үшін сынақтар жүргізіледі. Оқушылар волейбол ойынының негізгі техникалық әдістерін — иннинг, Пас беру, шабуыл соққысын орындауға тырысады. Көптеген сынақтарда жақсы нәтиже көрсеткен оқушылар артықшылыққа ие болады. Бірдей нәтижелермен секцияға ең жақсы өсу көрсеткіштері бар балалар қабылданады. Сонымен қатар, мұғалім оқушылардың моторикасын дене шынықтыру сабақтарында жаттығуларды қалай орындайтындығына және оқу материалын игеруіне қарап бағалайды, бақылау стандарттарын тапсыру нәтижелерін ескереді.

Сабақ кестесі тұрақты болуы керек. Кестенің, белгіленген тәртіптің кез-келген бұзылуы жас волейболшылардың жұмысқа деген көзқарасына бірден әсер етеді. Барлық топтарда сабақтар аптасына 3 рет өткізілетініне көз жеткізу керек: топтарда

90 минуттан.

Дене шынықтыру мұғалімі өте бос емес екені белгілі. Қоғамдық активтің көмегінсіз ол көп нәрсе істей алмайды. Сондықтан жоғары сынып оқушыларына-тәжірибелі волейболшыларға (олар үшін үнемі семинарлар өткізу керек) сабақтарды тек кіші топтарда ғана емес, сонымен бірге құрдастарымен де өткізуге болады.

Бөлімнің сәтті жұмысы материалды шебер жоспарлауға байланысты. Оны ойынның техникасы мен тактикасын оқытудың негізгі жұмысы бірінші жартыжылдықта, ал екінші жартыжылдықта жетілдіру үшін бөлу керек. Жалпы бөлімнің сәтті жұмысы материалды шебер жоспарлауға байланысты. Оны ойынның техникасы мен тактикасын оқытудың негізгі жұмысы бірінші жартыжылдықта, ал екінші жартыжылдықта жетілдіру үшін бөлу керек. Жалпы және арнайы дене шынықтыру туралы, жетекші жаттығулар мен арнайы таңдалған ойындар туралы ұмытпауымыз керек (әсіресе оқытудың бастапқы кезеңінде). Көптеген мұғалімдер балалардың дене шынықтыруына тек қыркүйек —қазан айларында назар аударады, содан кейін (әсіресе жарыс кезеңінде) бұл туралы ұмытылады. Дене шынықтыру жыл бойына оқу-жаттығу процесіне органикалық түрде енуі керек.

Жұмыс бөлімдері бойынша оқу уақытын бөлу оқу жоспарында ашылады, бұл кестелерде, сабақ жоспарларында және оқу сабақтарының рефераттарында толығырақ көрсетіледі.

Жас волейболшыларды оқыту мен жетілдіруді ұйымдастырудың негізгі әдістерінің бірі-сабақтарды өткізудің аралас түрі. Бұл бірнеше кіші топтар әртүрлі тапсырмаларды орындайды. Мысалы, 12 адамнан тұратын топ 4 кіші топқа бөлінеді, бірақейболшыларды оқыту мен жетілдіруді ұйымдастырудың негізгі әдістерінің бірі-сабақтарды өткізудің аралас түрі. Бүлесе кіші топтар әртүрлі тапсырмаларды орындайды. Мысалы, 12 адамнан тұратын топ 4 кіші топқа бөлінеді, бірақ әрқайсысында 3 адам. Бірінші кіші топ 4, 3 және 2 аймақтарда орналасқан торда екінші беру дағдыларын жетілдіреді. 4-аймақтан оқушы допты 6-аймаққа жібереді, оқушы 3-аймақтан сол жерге ауысады және екінші беріліспен допты 4-аймаққа дәл жібереді. Осыдан кейін ол орнында қалады, ал 4-аймақтағы доп тор бойымен 2-аймаққа бағытталады. 2-аймақтан 3-аймаққа, 6-аймақтан оқушы 3-аймаққа торға шығып, 2-аймаққа екінші берілісті орындайды. Осыдан кейін жаттығулар 2-аймақтан бастап қайталанады. Жаттығуды торға артқа, басына беру арқылы қиындатады. Екінші топ допты төменнен қабылдау дағдыларын жетілдіреді. Екеуі соққылар мен қабылдауды орындайды, үшіншісі (қолында басылған доптар бар) — үдеу, тоқтату, бағытты өзгерту арқылы бүйірлік қадамдармен қозғалу. Қозғалыстардан кейін ойыншы допты қабылдауға, қабылдағаннан кейін — соққыға, соққыдан — қозғалысқа барады. Үшінші кіші топ шабуылдаушы соққы дағдыларын жетілдіреді: бір оқушы амортизаторларға ілінген допты ұрады, екіншісі-бастың артынан екі қолымен орнында және секіруде, үшіншісі — секіруді дамытуға арналған жаттығулар (салмақпен орындықтан секіру және т.б.). Содан кейін өзгеріс болады: жас волейболшы допты лақтырудан бастап, допты ұруға, секіру жаттығуларына, басылған доп жаттығуларына ауысады. Төртінші топ акробатикалық жаттығуларды орындайды (мысалы, әр түрлі құлау және айналдыру).

Кіші топтарға бөлу ойыншылардың күшімен немесе командадағы ойын функцияларын ескере отырып жасалады (бір кіші топтағы шабуылшылар, екіншісінде

байланыстырушылар және т.б.). Жеке тапсырмалардың ұзақтығы жаттығу кезеңіне және сабақтың нақты тапсырмаларына байланысты. Шабуылшылар, мысалы, шабуылшыға көбірек көңіл бөледі, байланыстырушылар (қорғаушылар) - допты қабылдау және екінші берілісте жетілдіру. Сабақтардың бұл құрылысында уақыт өте тиімді пайдаланылады. Кіші топтарға бөлу ойыншылардың күшімен немесе командадағы ойын функцияларына ескере отырып жасалады (бір кіші топтағы шабуылшылар, екіншісінде бар және т.б.). Жеке тапсырмалардың ұзақтығы жаттығу кезеңіне және сабақтың нақты тапсырмаларына байланысты. Шабуылшылар, мысалы, шабуылшыға көбірек көңіл бөледі, байланыстырушылар (қорғаушылар) - допты қабылдау және екінші берілісте жетілдіру. Сабақтардың бұл құрылысында уақыт өте тиімді пайдаланылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ахмеров Э.К. Волейбол для начинающих. 1985г.
2. Ботағариев Т. Дене тәрбиесі мәселелері// Қазақстан мектебі. 2004. №9.-Б.45-48
3. Ботағариев Т., Қазиев С. Дене шынықтыру пән жоспарлау ерекшеліктері Қазақстан мектебі.2000. №10. -Б. 26-27.
4. Волейбол: Учебник для институтов физической культуры. Под редакцией Ю.Н.Клещева, А.Г. Айриянца. М, 1991 г. 270 с.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДЕНЕ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ СПОРТТЫҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН ӘДІСТЕМЕСІ ПӘНІНІҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ

Сауықтыру дене мәдениеті мамандығының 4 курс студенті

Нуртас Д.А.

Ғылыми жетекші: Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының сениор-лекторы Сәрсенханқызы Т.

Қазақстандағы дене мәдениеті мен спорттың дамуы халықтың әлеуметтік өмірінің маңызды бір бөлігі болып табылады. Бұл сала адам денсаулығын нығайтуға, жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеуге, қоғамдағы дене мәдениетінің маңыздылығын арттыруға және елімізді халықаралық спорт ареналарында танытуға ықпал етеді. Қазақстанның спорттық дәстүрі ғасырлар қойнауынан бастау алып, өзінің ұлттық ерекшеліктері мен айқын бағыттарымен дамыған. Бүгінгі таңда дене мәдениеті және спорттың теориясы мен әдістемесі пәні спорт саласын дамытудағы басты құрал ретінде қарастырылып, ғылыми-зерттеу мен педагогикалық негіздерді қамтиды. Мақалада Қазақстандағы дене мәдениеті мен спорт пәнінің қалыптасуы, тарихи кезеңдері және қазіргі даму бағыттары қарастырылады.

Негізгі бөлім

1. Дене мәдениеті мен спорттың ежелгі дәуірден бастау алуы

Қазақстан территориясындағы спорттың дамуы ежелгі сақтар мен ғұндардың жауынгерлік өнерінен бастау алады. Бұл халықтар өздерінің әскери қабілеттерін шыңдау мақсатында түрлі физикалық жаттығулар мен ойын түрлерін дамытқан. Сақтар мен ғұндардың арасында жауынгерлік өнерді, атқа мінуді, садақ ату мен

күресті жоғары деңгейде игерген. Бұл спорттық дәстүрлер Қазақстан аумағында орта ғасырларда да жалғасын тауып, ұлттық спорттық ойындар түрінде қалыптасқан.

Ұлттық ойындар – қазақ халқының мәдениеті мен тұрмысының ажырамас бөлігі болды. Әсіресе, көкпар, қазақ күресі, тоғызқұмалақ, жамбы ату сияқты ойындар дене мәдениетінің қалыптасуына үлкен әсер етті. Бұл ойындар тек қана ойын-сауық емес, сонымен қатар физикалық және психологиялық шыңдалу, көшбасшылық қасиеттерді дамыту, батылдыққа тәрбиелеу құралдары болды.

2. Қазақстанда дене мәдениетінің қалыптасуы мен кеңес дәуіріндегі дамуы

XIX ғасырдың соңында Қазақстанның Ресей империясының құрамына енуімен батыс елдерінің спорттық дәстүрлері мен дене шынықтыру әдістемелері ене бастады. Қазақстанда алғашқы спорттық шаралар мен сайыстар ұйымдастырылып, спорттың жаңа түрлері енгізіле бастады. XX ғасырдың басында Қазақстанда мектептер мен білім беру ұйымдарында дене тәрбиесі пәні енгізіліп, осы бағытта алғашқы жұмыстар атқарылды.

Кеңес дәуірі кезінде дене тәрбиесі мен спорт мемлекеттік саясаттың маңызды саласына айналды. 1920 жылдардан бастап, спорт және дене шынықтыру жалпы халықтық қозғалыс ретінде қабылданды. Бұл кезеңде дене тәрбиесі мектептерде міндетті пән ретінде енгізіліп, спорттық жарыстар кеңінен өткізіле бастады. Қазақстанда алғашқы спорт мектептері мен спорттық клубтар ашылып, балалар мен жасөспірімдер арасында спортқа деген қызығушылық артты.

1936 жылы Алматы қаласында алғашқы физкультура институты құрылып, дене тәрбиесі мен спорт мамандарын даярлау басталды. Бұл институт Қазақстандағы дене мәдениеті мен спорт саласындағы кадрлардың негізгі дайындық орталығына айналды. Кеңес одағы кезінде көптеген қазақстандық спортшылар халықаралық аренада жоғары жетістіктерге жетіп, еліміздің абыройын асқақтатты. Спорттық жаттықтырушылар мен педагогтардың тәжірибелері артып, оқыту әдістемелері жетілдіріле түсті.

3. Қазақстанның тәуелсіздік кезеңіндегі дене мәдениеті мен спорттың дамуы

Қазақстан 1991 жылы тәуелсіздігін алғаннан кейін дене тәрбиесі мен спорт саласында бірқатар реформалар жасалды. Мемлекет дене шынықтыру мен спортты дамытуға ерекше көңіл бөліп, жаңа заңдар мен бағдарламаларды қабылдады. 1999 жылы қабылданған “Дене шынықтыру және спорт туралы” заң осы саладағы мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын айқындап, спорттық инфрақұрылымды дамытудың, спортты насихаттаудың маңыздылығын атап өтті.

Тәуелсіздік алғаннан кейін елімізде спорттық нысандар салу және жаңғырту шаралары қарқынды жүргізілді. Спорттық жарыстарды, әсіресе халықаралық деңгейдегі жарыстарды ұйымдастыру мен қатысу арқылы Қазақстанның әлемдік спорт аренасындағы беделі өсе түсті. Еліміздің спортшылары Олимпиада, Азия ойындары сияқты халықаралық жарыстарда жоғары жетістіктерге жетіп, Қазақстанның спорттық беделін көтерді.

Бұл кезеңде дене мәдениеті және спорттың теориясы мен әдістемесі пәнін оқыту бағдарламалары да жаңартылды. Пән бойынша жаңа ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізіліп, заманауи әдістемелер мен тәсілдер енгізілді. Қазақстандағы спорттық білім беру саласында үлкен өзгерістер орын алып, жоғары оқу орындарында дене тәрбиесі мамандарын даярлау сапасы артты. Ғылым мен

тәжірибеге негізделген жаңа оқу құралдары әзірленді.

4. Қазіргі кезеңдегі дене мәдениеті және спорттың теориясы мен әдістемесінің даму бағыттары

Бүгінгі таңда дене мәдениеті және спорттың теориясы мен әдістемесі пәні білім беру процесінің ажырамас бөлігі болып отыр. Білім беру мекемелерінде дене тәрбиесін оқыту барысында озық әдістемелер мен цифрлық технологияларды пайдалану жолдары белсенді қарастырылуда. Мысалы, сабақтарда интерактивті тақталарды, спорттық жаттығуларды геймификация арқылы ұйымдастыру, фитнес-трекерлер мен цифрлық датчиктерді қолдану дене тәрбиесі сабақтарының қызықты әрі тиімді өтуіне ықпал етеді.

Қазіргі уақытта Қазақстанда спорт саласында ғылым мен тәжірибені ұштастыруға үлкен мән беріліп, дене тәрбиесі және спорт мамандарының біліктілігін арттыру жұмыстары жүргізілуде. Қазақстандық жоғары оқу орындары халықаралық ғылыми-зерттеу бағдарламаларына қатысып, тәжірибе алмасуда. Спорттық ғылыми орталықтар мен зертханаларда дене тәрбиесі, спорт физиологиясы, психологиясы және спорттық тренингтер саласында зерттеулер жүргізіледі. Бұл зерттеулер заманауи ғылыми әдістер мен құралдарды қолдана отырып, дене тәрбиесі мен спорттың жаңа тиімді әдістерін әзірлеуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, қазіргі кезеңде Қазақстанда бұқаралық спортты дамыту, балалар мен жасөспірімдер арасында дене тәрбиесіне деген қызығушылықты арттыруға баса назар аударылуда. Мектептерде дене тәрбиесі пәнін оқыту барысында қауіпсіздік, этика, денсаулық сақтау қағидалары да басты назарда. Бұған қоса, спорттық жетістіктерді ұлттық деңгейде қолдау үшін спорт саласында жан-жақты жұмыс атқарылуда, спорттық ғимараттар салу және спорт инфрақұрылымын дамыту бағдарламалары жүзеге асырылуда.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Қазақстандағы дене мәдениеті және спорттың теориясы мен әдістемесі пәнінің дамуы ғасырлар бойы қалыптасқан спорттық дәстүрлерге негізделіп, қазіргі замандағы ғылыми жетістіктермен байытылуда. Ежелден қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде ерекше орын алған спорт және дене шынықтыру саласы бүгінгі таңда да маңызды орынға ие. Тәуелсіздік кезеңінде дене мәдениеті және спорттың теориясы мен әдістемесі пәні ұлттық саясаттың бір бөлігі ретінде қарастырылып, жаңа заңдар, бағдарламалар қабылданып, білім беру жүйесіне енгізілді. Қазақстандық спортшылардың халықаралық жарыстарда жоғары жетістіктерге жетуі – еліміздегі дене мәдениетінің және спорттың дамуының айқын дәлелі.

Қазіргі уақытта дене мәдениеті және спорт саласында халықаралық стандарттарға сәйкес келетін білікті мамандар даярлау және жастардың дене шынықтыруға деген қызығушылығын арттыру жолында жұмыстар жалғасуда. Бұл саладағы дамудың болашағы үлкен, себебі дене тәрбиесі – ұлт денсаулығын нығайту, рухани және моральдық құндылықтарды насихаттау құралы ретінде ерекше маңызды болып қала бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Құнанбаева М.Ш., Сұлтанова Ә.М. “Дене шынықтыру және спорттың

дамуы: тарихы және болашағы”. Алматы: Білім, 2020.

2. Сәрсенбаев Ж.Б. “Қазақстанда дене мәдениеті және спорт саласындағы реформалар”. Дене тәрбиесі журналы, 2021, №3.

3. Төлегенов А.К. “Кеңес дәуіріндегі дене тәрбиесі және спорт дамуы”

ӘӨЖ 7.79.796.03

ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ

Сауықтыру дене мәдениеті мамандығының 4 курс студенті

Нуртас Д.А.

Ғылыми жетекші: Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының
сениор-лекторы Сәрсенханқызы Т.

Кіріспе

Бүгінгі таңда білім беру жүйесінде инновациялық технологияларды қолдану өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Жаңа технологиялар білім беру процесін заманауи талаптарға сай ұйымдастыруға және оқушылардың оқу тиімділігін арттыруға үлкен септігін тигізеді. Әсіресе, дене тәрбиесі сабағында инновациялық технологияларды қолдану оқушылардың физикалық белсенділігін, қызығушылығын арттыруға және жаттығуларды тиімді орындауға үлкен мүмкіндік береді. Дене тәрбиесі сабақтарында заманауи технологияларды пайдалану, дәстүрлі әдістерді жаңа тәсілдермен байыта отырып, оқыту мен тәрбиелеу процесіне жаңа сапа енгізуге бағытталған.

Негізгі бөлім

1. Инновациялық технологиялардың түрлері және олардың дене тәрбиесі саласына енгізілуі

Дене тәрбиесі сабағында қолданылатын инновациялық технологиялар әртүрлі мақсаттарға қызмет етеді. Олардың арасында төмендегідей түрлерін атап өтуге болады:

- Интерактивті тақталар: Сабақ барысында интерактивті тақталарды қолдану арқылы жаттығулардың орындалу әдістерін визуалды көрсетуге болады. Әр түрлі анимациялар мен бейнематериалдарды пайдалану оқушыларға жаттығуларды түсінікті және қызықты түрде жеткізеді.

- Виртуалды шынайылық (VR) және қосымша шынайылық (AR): VR және AR технологиялары арқылы дене тәрбиесі сабақтарын қызықты түрде өткізуге болады. Мысалы, виртуалды спорттық жаттығулар немесе жарыстар ұйымдастыру арқылы оқушылардың спортқа деген қызығушылығын арттыруға болады.

- Мобильді қосымшалар мен онлайн платформалар: Мобильді қосымшалар мен платформалар оқушылардың физикалық белсенділігін бақылауға, олардың жеке жаттығу жоспарын жасауға көмектеседі. Мысалы, түрлі фитнес қосымшалар немесе Google Classroom, Zoom сияқты онлайн платформалар арқылы сабақ материалдарын жеткізуге болады.

- Фитнес-трекерлер және денсаулыққа арналған датчиктер: Фитнес-трекерлер мен түрлі датчиктер дене жаттығуларының сапасын бақылауға мүмкіндік береді. Оқушылардың жүрек соғысы, қадам саны, калория шығыны сияқты көрсеткіштері тіркеледі, бұл олардың физикалық дамуын қадағалауға көмектеседі.

- Геймификация элементтері: Ойын түріндегі әдістерді пайдалану оқушылардың сабақты қызықты түрде қабылдауына мүмкіндік береді. Спорттық жаттығуларды геймификация арқылы ұйымдастыру оқушыларды белсенді қимылдауға ынталандырады.

2. Дене тәрбиесі сабақтарында инновациялық технологияларды қолданудың артықшылықтары

Инновациялық технологияларды дене тәрбиесі сабақтарында қолданудың бірнеше артықшылықтары бар:

- Сабақтың тиімділігін арттыру: Технологияларды қолдану арқылы оқушыларға жаттығуларды дұрыс орындау жолдары түсіндіріледі және дене белсенділіктерін бақылау мүмкіндігі артады. Мысалы, интерактивті тақталар немесе бейнематериалдар арқылы күрделі жаттығуларды оңай үйретуге болады.

- Жеке тәсіл: Әр оқушының физикалық дайындығы мен мүмкіндіктеріне сәйкес жеке жоспар жасауға мүмкіндік береді. Мобильді қосымшалар немесе фитнес-трекерлер арқылы әрбір оқушының денсаулығын қадағалап, жеке нәтижелерін талдау мүмкіндігі бар.

- Қауіпсіздікті арттыру: Инновациялық құралдар, әсіресе, датчиктер мен сенсорлар, оқушылардың жүрек соғысы, дем алу жиілігі сияқты көрсеткіштерін бақылап, қауіпсіздікті қамтамасыз етеді. Осылайша, жаттығу кезінде денсаулығына қауіп төнген жағдайда, дереу шара қолдануға болады.

- Қызығушылық пен ынталандыру: Инновациялық әдістерді қолдану сабақтарды қызықты етеді және оқушылардың сабаққа деген ынтасын арттырады. Геймификация элементтері, AR/VR құралдары арқылы балаларды белсенді қатысуға ынталандыруға болады.

3. Инновациялық технологияларды дене тәрбиесі сабақтарында қолданудың практикалық мысалдары

Интерактивті тақталар және бейнематериалдар: Сабақ барысында дене жаттығуларын интерактивті тақта арқылы көрсету, жаттығулардың орындалу реті мен әдістерін нақты және көрнекі түрде түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл оқушыларға жаттығуды дұрыс орындауға көмектеседі.

Фитнес-трекерлерді қолдану: Сабақ барысында оқушыларға фитнес-білезіктерді кигізу арқылы олардың қадам санын, жүрек соғу жиілігін бақылауға болады. Әр сабақтан кейін алынған мәліметтер арқылы оқушылардың физикалық жағдайын талдауға мүмкіндік бар.

Геймификация элементтері: Геймификация әдісі дене тәрбиесі сабақтарында кеңінен қолданылуда. Мысалы, оқушыларды топтарға бөліп, жарыс түрінде ұйымдастырылған жаттығулар олардың бәсекелестік рухын көтереді және сабақтың қызықтылығын арттырады.

Мобильді қосымшалар арқылы үй тапсырмаларын ұйымдастыру: Онлайн платформалар мен қосымшалар арқылы оқушыларға дене жаттығуларын үйде орындауға арналған тапсырмалар беріледі. Әр оқушы өз нәтижелерін платформаға

жүктеп, мұғалімнің бақылауында болады.

Виртуалды шынайылық (VR) арқылы спорттық жаттығулар: VR технологиясы арқылы оқушыларды әртүрлі спорттық орындарға апарып, жаттығуларды сол жерде орындауға мүмкіндік беріледі. Мысалы, виртуалды спорт залдары немесе табиғи ортадағы жаттығулар оқушыларды қызықтырады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, жаңа инновациялық технологияларды дене тәрбиесі сабағында қолдану – оқушылардың физикалық қабілеттерін дамытуға, олардың сабаққа деген ынтасын арттыруға мүмкіндік беретін тиімді әдіс болып табылады. Қазіргі заман талабына сай білім беру процесін жетілдіру үшін инновациялық құралдарды тиімді пайдалану арқылы дене тәрбиесі сабағын сапалы түрде жүргізуге болады. Жаңа технологиялардың білім беру саласындағы орны артып, болашақта дене тәрбиесінің дамуына елеулі үлес қосатындығы анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Естаев А. “Қазіргі заманғы дене тәрбиесі сабақтарында инновациялық технологияларды қолдану”. Білім беру технологиялары, 2021, №5.
2. Бисенов С., Жексенов А. “Интерактивті оқыту әдістерін қолдану арқылы дене шынықтыру сабақтарының тиімділігін арттыру”. Қазақстан педагогика журналы, 2022.
3. Құнанбаева М.Ш. “Инновациялық білім беру технологиялары”. Алматы: Білім, 2020.
4. Джумадилова А.С. “Дене тәрбиесі және инновациялық әдістемелер”. Дене шынықтыру және спорт журналы, 2020, №3.
5. Сұлтанов Н., Жұмабаев М. “Білім беру саласындағы VR және AR технологиялары”. Білім және ғылым, 2021, №2.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ВОЛЕЙБОЛ СПОРТЫНЫҢ АРНАЙЫ ЖАТТЫҒУЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ҚУАТЫ ҚАСИЕТТЕРІН ДАМЫТУ

Дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Едильбаев Дархан Жанатович

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD докторы

Қазіргі уақытта адам өміріндегі физикалық белсенділіктің маңыздылығы ешкіммен дауласпайды. Бұл адамға өмірінің құрамдас бөліктерінің бірі ретінде қажет. Ақыл-ой еңбегінің адамдары әрдайым бос уақытында бұлшықет жұмысына, физикалық белсенділікке ауысуға ұмтылғаны кездейсоқ емес, бұл оларға жемісті жұмыс істеуге мүмкіндік берді.

Бұл мәселе мектеп жасын қарастырған кезде одан да өзекті болады. Жасыратыны жоқ, қазір көптеген балаларда жаттығулар, әлсіз физикалық даму, жиі аурулар бар, бұл отырықшы өмір салтының нәтижесі.

Оқушылардың белсенділігі көптеген факторларға байланысты, олардың негізгілері: жаттығу тапсырмаларын дұрыс қою, жағымды эмоционалды фон құру, оңтайлы жүктеме.

1. Сабақтағы жағдай және мұғалімнің, жаттықтырушының мінез-құлқы сабақтың эмоционалдылығына айтарлықтай әсер етеді, кейде оны бір рет қызықтырады. Волейбол сабақтары, егер қатысушылар отырудың орнына қозғалса, орындықтарда скучно болса, егер олар жаттықтырушының көңіл-күйін көрсе, оның әзілдерін түсінсе, өз жұмысының нәтижелерін білсе және айқын сезінсе, қанағат пен қуаныш әкеледі. Жаттықтырушының шамадан тыс толқуы (әбігерлік, шулы), әдетте, қатысушылардың ұйымдастырылмаған белсенділігінің артуына әкеледі.

Жаттықтырушының іс-әрекетінің қатандығы, дәлдігі мен айқындылығы күлімсіреумен, олардың жетістіктерін көтермелеу сөздерімен, уақытша сәтсіздіктер кезінде оларды жігерлендірумен қиылысуы маңызды.

2. Ойын және бәсекеге қабілетті әдістерді қолдану олардың психологиялық ерекшеліктері әрдайым қатысушылардың күшті эмоционалды реакциясын тудырады. Есте сақтау керек, көбінесе бұл реакция соншалықты күшті болуы мүмкін, сондықтан оқу тапсырмаларын орындау мүмкін болмайды. Күшті эмоция ойын немесе жарыс аяқталғаннан кейін ұзақ уақыт сөнеді, сондықтан бұл әдістерді жаттығуларда қолдану керек олардың орнын, пішінін және өлшемін анықтау арқылы.

3. Сабақтарда қолданылатын құралдар мен әдістердің әртүрлілігі. Монотонды физикалық белсенділік қолайсыз психикалық күйлердің (монотония, психикалық қанықтыру) дамуына әкелетіні белгілі.

Сабақтарды өткізу құралдары мен ХБ топтарын әртараптандырудың көптеген жолдары бар, сабақтарды фронтальды, топтық немесе айналмалы ұйымдастыру; жаңа физикалық жаттығулар (мысалы, бірдей физикалық сапаны дамыту үшін әр түрлі жаттығуларды қолдануға болады); декорацияның өзгеруі (спорт залынан ауаға өту, серуендеу, жүгіру, жалпы даму жаттығуларын музыкалық сүйемелдеу). сабақтың кіріспе бөлігі) (Ю.Д. Железняк, 1991 ж.).

Сабақ барысында волейболшылар әртүрлі жаттығуларды игеріп қана қоймай, оларды дәл, оңай, әдемі орындауды үйренуі керек. Сондықтан мотор функциясының қалыптасуын, сондай-ақ қозғалыстарды дәл, оңай, әдемі орындау қабілетін дамытуды қамтамасыз ететін құралдар мен әдістерді мұқият таңдау керек. Қозғалтқыш функциясының негізгі компоненттері: жан-жақты дене шынықтыру, мотор тәжірибесі және қозғалыстарыңызды басқара білу. Бұл компоненттер дайындық жүйесінде міндетті болуы керек және жаттығу процесінде дұрыс жүзеге асырылуы керек. Жалпы және арнайы дене шынықтыру құралдарының органикалық үйлесімімен ғана волейболшылар жоғары нәтижелерге қол жеткізе алады.

Әрине, арнайы дене шынықтыру жаттығуларын қолдану барысында жалпы жаттығулар белгілі дәрежеде жақсарады, бірақ бұл қажетті нәтиже бермейді (В.А. Голомазов, 1976).

Жалпы дене шынықтыру құралдары нақты волейбол жаттығуларының техникасына қарамастан күшті, икемділікті, төзімділікті, жылдамдық пен ептілікті дамытуға арналған. Сонымен қатар, олар жүйке-бұлшықет күш-жігеріне арналған волейбол жаттығуларына ұқсас болуы керек. Арнайы дене шынықтыру жаттығулары қозғалыс құрылымы, оларды орындау техникасы бойынша волейбол элементтеріне

ұқсас болуы керек.

Арнайы дене шынықтыру дегеніміз-бұл дағдыларды үйрету: дененің әртүрлі бөліктерімен қозғалыстарды біріктіру; қозғалыстарды тез, баяу, үлкен және аз күш-жігермен, үлкен және кіші амплитудамен орындау, кеңістіктік шамаларды қадамдармен, көзбен, бұлшықет сезімімен анықтау, вестибулярлық анализатордың тітіркенуінің теріс әсеріне қарсы тұру. Бұл әрекеттердің барлығы қозғалысты басқарумен, демек, арнайы оқытумен жақсы және жылдам қалыптасатын балалардың мотор функциясының қалыптасуымен байланысты. Арнайы дене шынықтырудың негізгі құралдары, ең алдымен, бәсекеге қабілетті жаттығулардың өзі, сондай-ақ волейболды оқыту мен жаттықтыру процесінің сапасы мен тиімділігінің прогрессивті дамуын қамтамасыз ететін арнайы дайындық жаттығулары болып табылады (в.п. Филин, 1976).

Волейболшыларды даярлаудың әртүрлі кезеңдерінде жалпы және арнайы дене шынықтыру құралдарының арақатынасының әртүрлі нұсқалары мүмкін.

Дайындық кезеңінің басында жалпы дене шынықтыру жаттығуларының үлкен көлемі қолданылады, содан кейін бәсекелестік кезеңде арнайы дайындық жаттығуларының көлемі артады. Бұл қатынас жеке ерекшеліктерге немесе жеке жаттығу кезеңдерінің жеке міндеттеріне байланысты өзгеруі мүмкін.

Дене тәрбиесі процесінде балалар өз қимылдарын басқару қабілетін дамыту мақсатында, сондай-ақ өз денесінің қозғалыс заңдылықтарын білу мақсатында әртүрлі моторлық әрекеттерге үйретіледі. Сондай-ақ физикалық дамуды басқару үшін жалпы даму жаттығулары ретінде қолданылатын қозғалыстарды дұрыс орындауға үйретіледі. Сонымен, оқушылар еңбекте, күнделікті өмірде немесе спорт алаңында қажетті қозғалыс техникасын үйретеді (а.в. Беляев, 1990).

Кез-келген спорттық дағдыларды қалыптастыру физикалық немесе моторлық қасиеттер жеткілікті дамыған жағдайда ғана мүмкін болады.

Мектеп жасындағы балалардың физикалық қасиеттерін тәрбиелеу дененің өсуі мен дамуына байланысты бірқатар ерекшеліктермен байланысты.

Мектеп жасында бір САПАНЫҢ дамуы басқа физикалық қасиеттердің өсуіне оң әсер етеді. Бұл оқушылардың физикалық қасиеттерін тәрбиелеуге кешенді көзқарастың қажеттілігін анықтайды. Дененің әртүрлі функцияларын дамыту барысында моториканың өсуі қарқынды болатын маңызды кезеңдер бар. Балалардағы моторлық қасиеттерді тәрбиелеу, әдетте, айтарлықтай жүктемелермен байланысты және балалар жүктемелердің біртіндеп өсуін, олардың даралығын ескере отырып, оларды ағзаға зиян келтірместен көтере алады. Бұл моторлық қасиеттерді тәрбиелеуге көп көңіл бөлу керек екенін көрсетеді (Л. Н. Жданов, 1977).

Күш жаттығулары

Күштік қабілеттер барлық негізгі спорт түрлерінде қажет, бірақ әртүрлі дәрежеде және әртүрлі арақатынаста. Кейбір спорт түрлерінде нақты күш қабілеттері, басқаларында — жылдамдық күші, кейбіреулерінде-күш төзімділігі қажет. Волейбол үшін бұл сапалардың маңызы зор.

Спортшының күш қабілеттерін жалпы бағалау кезінде абсолютті және салыстырмалы күш критерийлері қолданылады. Олардың біріншісі спортшының дене салмағына қарамастан, қандай да бір жолмен өлшенген максималды қуат көрсеткіштерін сипаттайды (Динамо метр, көтерілген штанганың салмағы және т.б.).

Екіншісі абсолютті күш көрсеткіштерінің спортшының дене салмағына қатынасын білдіреді. Спортшының дене салмағының артуымен оның абсолютті күшінің көрсеткіштері негізінен артады, ал дененің салыстырмалы күшінің көрсеткіштері төмендейді (Ю.Д. Железняк, 1991).

Приход шекті салмақтағы снарядтарды немесе басқа қонақтарды жылжытумен айналысатын спорт түрлерінде нәтиже әсіресе немесе көбінесе абсолютті күш көрсеткіштеріне байланысты болады. Салыстырмалы күштің жоғары көрсеткіштері спортшының өз денесін қосымша сыртқы салмақсыз кеңістікте жылжытуын қамтитын спорт түрлерінде (мысалы, волейбол), сондай-ақ белгіленген салмақ категориялары шеңберінде (бокста, күресте және ауыр атлетикада, абсолютті салмақ категорияларын қоспағанда) өз салмағын шектеу қажет спорт түрлерінде айқындаушы мәнге ие (В. И. Лях, 2005).

Спортшының күшке төзімділігі-бұл спораның таңдалған түрінде жүктеменің күш компоненттерінен туындаған шаршауға қарсы тұру қабілеті. Күштің төзімділігінің өлшемі салмағы таңдалған спорт түрінің ерекшеліктеріне байланысты берілген салмақпен жұмыс істеудің шекті (жұмыс қабілеттілігінің айқын төмендеуіне дейін) уақыты немесе спортшы осы уақыт ішінде орындай алатын күш жұмысының ең көп саны болуы мүмкін.

Спортшыны даярлаудың негізгі міндеттері:

1) таңдалған спорт түріндегі жетілдірудің жалпы алғышарты болып табылатын күштік мүмкіндіктерді ұлғайтуға және (немесе) олардың қажетті шамада қолданылуын қамтамасыз етуге; жаттығу кезеңдерінің және спорттық жетілдіру процесі туралы көпжылдық кезеңдердің ерекшеліктеріне;

2) нысаналы нәтижеге қол жеткізу үшін қажетті шамада оларды дамытуды және тиімді пайдалануды қамтамасыз ете отырып, таңдалған спорт түрінің ерекше талаптарына жауап беретін күш қабілеттерін тәрбиелеуге міндетті.

Осы міндеттердің біріншісі негізінен жалпы дайындыққа, екіншісі арнайы дайындыққа жатады. Олар, спорттық дайындықтың барлық міндеттері сияқты, спорт түрлерінің ерекшеліктеріне, спортшының жеке дамуына, жаттығу кезеңдеріне және басқа да бірқатар жағдайларға байланысты нақтыланады және жеке міндеттерге бөлінеді.

Жалпы күш жаттығулары қозғалтқыш аппаратының бұлшықет топтарының біртұтас жүйе ретінде жан-жақты дамуын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Осылайша, ол таңдалған спорт түріндегі спортшының күші мен басқа да физикалық қасиеттерінің тиімді көріністеріне алғышарттар жасайды. Оны арнайы күш жаттығуларымен ұтымды сәйкестендіру сфорларға оңтайлы "күш топографиясын" — әртүрлі бұлшықет топтарының күштік қасиеттерінің арақатынасын — үйлесімді және сонымен бірге спорттық Маманданудың ерекшеліктеріне сәйкес келуге мүмкіндік береді. Спортшының жалпы күш жаттығуларында күштік қабілеттерді "беру" әсері кеңінен қолданылады: мысалы, жалпы дайындық жаттығулары арқылы өзіндік күш немесе жылдамдық қабілеттерін немесе күш төзімділігін тәрбиелеу, таңдалған спорт түріндегі жүздеген күш қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Мұндай трансфертті пайдалану мүмкіндігі, оның бағыты мен дәрежесі, әрине, спорттық мамандандырудың ерекшеліктеріне байланысты (А.В. Дукальская, 1995).

Спортшының арнайы күш дайындығы спорттық мамандандыру арнасы

бойынша күш қабілеттерін дамытуға бағыттайды. Осылайша, ол тандалған спорт түрінің ерекшеліктеріне қатысты күштік қабілеттер құрылымын қалыптастыруда жетекші рөл атқарады.

Жаттығу процесінде күш қабілеттерін тәрбиелеудің негізгі құралдары-күш жаттығулары.

Спортшының күш жаттығуларында өз денесінің салмағымен ауырлық жаттығулары кеңінен қолданылады, онда қарсылықтың негізгі факторы: спортшының денесінің ауырлық күші, оның массасын жылжыту кезінде пайда болатын инерциялық және басқа механикалық күштер (штангада тарту, тіреуіште итеру және снарядтарда және снарядтарсыз ұқсас гимнастикалық жаттығулар, қарқындылықпен секіру). және т. б.).

Күш жаттығуларын тәрбиелеудің қосымша құралдарының бірі ретінде кейде ерікті гимнастика деген атпен белгілі ши роко өзін-өзі қарсылық жаттығулары қолданылады (В.К. Балсевич, 1988). Мұндай жаттығулар белгілі бір дәрежеде та бұлшықет аппаратының күштік қасиеттерін дамытуға ықпал етуі мүмкін.

Бәсекелестік жаттығулардың жаттығу формалары негізінен салыстырмалы түрде аз қосымша салмақтармен күш жаттығулары ретінде қолданылады. Мұнда сыртқы салмақты тек қана енгізген жөн, өйткені ол бәсекелестік жаттығулардың негізгі құрылымдық және функционалдық ерекшеліктерін бұзбайды.

Бәсекеге қабілетті жаттығулар спортшының күш қабілеттерін дәл осы формада және спорт түрлерінің нақты талаптарына сәйкес келетін көлемді киюге мүмкіндік береді.

Ептілікке тәрбиелеу, үйлестіру қабілеттері

Профессор сор Л. П. Матвеев ГТР дәуірінде «рескел күш жан - жақты жетілдірілген қабілеттерге, қиғаш дағдыларға-қозғалмалы үйлестірудің динамикалық байлығына көбірек жол береді».

Моторлық қасиеттердің бірі-ептілікті неғұрлым нақты түсіндіру үшін ғалымдар соңғы 25-30 жылда үйлестіру қабілеттері ұғымын кеңінен қолдана бастады.

Координацияларының арасында кеңістіктік бағдарлау қабілеті, ұсақ моторикасы, қозғалыстардың кеңістіктік, Күштік және уақыттық параметрлерін саралау, көбейту, өлшеу және бағалау қабілеті, ритақ, вестибулалық тұрақтылық, бұлшықеттерді ерікті түрде әлсірету қабілеті және т.б. бұл физикалық сапа волейболшылар үшін ерекше маңызға ие.

Орта мектептегі ептілікті немесе үйлестіру қабілеттерін дамыту міндеттері ДДҰ раста: үйлестіру базасын кеңейту — V-IX сынып оқушыларына арналған мектеп бағдарламасымен ұсынылған жаңа моторика мен дағдылар қоры және осы негізде тұлғаның одан әрі біржақты дамуы; нақты үйлестіру қабілеттерін, ең алдымен ритақ, кеңістіктегі бағдарлау қабілеттерін одан әрі дамыту, тепе-теңдік және бұлшықеттердің ерікті релаксациясы; жалпы ғана емес, сонымен қатар мамандандырылған психо-физиологиялық функцияларды, атап айтқанда мамандандырылған қабылдаулар мен сезімдерді (доп, дистанция, снаряд), сенсомоторлық реакцияларды (жылдамдық пен дұрыс жауап беру), мнемикалық және интеллектуалдық процестерді (жедел мотор жады, спорттық ойындардағы, жекпе-жектердегі ойлаудың жылдамдығы мен ұтымдылығы) тәрбиелеу (М. А.Рунова, 2000).

Бұл қасиеттер кешені қатысушылардың волейбол дайындығы кезінде де қажет.

Мектеп жасындағы балалардың осы қозғалыс сапасын дамыту құралы ретінде сіз қозғалыстарды үйлестіру қиындықтарын жеңуге байланысты әртүрлі физикалық жаттығуларды қолдана аласыз. Олар орындаушыдан үйлестірудегі күрделі қозғалыс әрекеттерін орындау кезінде дұрыстықты, жылдамдықты, ұтымдылықты, сондай-ақ осы әрекеттерді әртүрлі жағдайларда қолданудағы тапқырлықты талап етеді; Орындаушы үшін жаңа және ерекше; олар таныс болғанымен, олар қозғалыстар мен қозғалыс әрекеттерінің өздері немесе орындау шарттары өзгерген кезде орындалады (В.П. Губа, в. г. Никитушкин, п. д. Квашук, 1997).

Бұл қозғалыс тәжірибесін арттыратын жаттығулар. Оларға мыналар кіруі мүмкін бірақ: жалғыз және жұптасқан жалпы даму жаттығулары-салыстырмалы, бірақ қарапайым және өте күрделі жаттығулар, сіз өзгерген жағдайларда, дененің немесе оның бөліктерінің әртүрлі позицияларында, әртүрлі бағытта толтырыласыз; жалпы даму (гимнастика және акробатика элементтері, жүгіру, шаңғы жаттығулары, секіру және метани ях жаттығулары, қозғалыстарды үйлестіруге арналған жоғары үш бован бар ашық және спорттық ойындар); қозғалыс әрекеттерін оңтайлы басқару мен реттеуді қамтамасыз ететін практикалық психофизиологиялық функцияларға басымдықпен назар аудара отырып (кеңістік, уақыт, бұлшықет күш-жігерін дамыту дәрежесін дамыту жаттығулары; сенсомоторлық реакцияларды, сөйлеу және интеллектуалдық процестерді, моторлық есте сақтауды және қозғалысты бейнелеуді жақсарту бойынша жаттығулар) [3].

Жылдамдық қозғалыс сапасы ретінде

Волейболшының маңызды физикалық қасиеттерінің бірі-жылдамдық-адамның осы жағдайлар үшін ең аз уақыт аралығында қозғалыс әрекетін жасау қабілеті. Жүйке процестерінің қозғалғыштығы жылдамдықтың көрінісінде маңызды рөл атқарады. В. С. Фарфель (1959) жылдамдықтың даму деңгейі, қозғалыстың максималды жиілігінің көрінісі қозғалтқыш аппаратының физиологиялық тұрақсыздығына байланысты емес деп санайды, яғни. уақыт бірлігінде импульстардың максималды санын көбейту қабілетінен емес, моторлы жүйке орталықтарының қозу күйінен тежеу күйіне және керісінше ауызға өту жылдамдығынан.

Көптеген зерттеулер жылдамдықтың адамның жан-жақты моторлық сапасы екенін дәлелдеді.

Жаттығу деңгейінің жоғарылауымен қарапайым қозғалыстардағы жылдамдық сынақтары арасындағы корреляциялық байланыс төмендейтіні анықталды. Заңды сипаттағы қозғалыстардағы оқушылардың жаттығулары локомоторлық әрекеттердің жылдамдық көрсеткіштерінде айтарлықтай өзгеріске әкелмейді, сондықтан оқу процесінде жылдамдықты дамытуға бағытталған арнайы жаттығулар кешенін олардың мақсатты бағыты бойынша саралауға болады [4].

Волейболшылардың арнайы дене дайындығының өзіндік ерекшеліктері бар.

Оның міндеттері:

1.Ойын әрекетіне тән физикалық қасиеттерді дамыту.

2.Қажетті арнайы қасиеттер мен қабілеттерді дамыту техника мен тактиканы меңгеру үшін.

Арнайы дене шынықтыру құралдары:

1.Дамуға бағытталған дайындық жаттығулары

ойынның техникалық әдістерін орындауға қатысатын бұлшықеттердің

жиырылу күші мен жылдамдығы, жылдамдық, секіру, арнайы ептілік, арнайы төзімділік (секіру, жылдамдық, күш), бір қозғалыстан екіншісіне ауысу мүмкіндігі.

2.Акробатикалық жаттығулар.

3.Ашық және спорттық ойындар.

4.Арнайы эстафеталар.

Волейболшылардың физикалық дайындығының нақты әдістері бар.

Күш пен жылдамдық қасиеттерін дамыту әдістері

1. Қысқа мерзімді күш-жігер әдісі жаттығуларды орындаумен сипатталады, онда волейболшы осы сабақта ол үшін ең үлкен күш көрсетеді (шекті немесе максималды күш) және максималды деңгейдің 80-95% құрайды (шамамен шекті немесе үлкен). Шекті күш-жігермен жаттығулар жиынтықта бір реттен көп емес, шектес ми-үш есеге дейін орындалады.

2.Сәтсіздікке дейінгі әдіс жаттығуларды орындаумен сипатталады шаршау басталғанға дейін максималды 40-60% күшпен.

3.Шексіз (30-50% максималды) күш салу әдісі, бірақ жаттығулар шекті жылдамдықпен орындалады.

4.Конъюгация әдісі техникалық техниканы немесе олардың бөліктерін орындау процесінде күш пен жылдамдық қасиеттерінің дамуымен сипатталады. Мысалы, қолдарыңызда немесе аяқтарыңызда ауыртпалықпен соққы жасау.

5.Айналмалы жаттығу әдісі. Жаттығулар келесідей таңдалады осылайша, негізгі адамдар жұмысқа дәйекті түрде қатысады.

Бастапқыда жаттығулар максималды 50-60% күш-жігермен орындалады, дайындық деңгейі жоғарылаған сайын доза жоғарылайды. Айналмалы үш бағыт бойынша қуат, жылдамдық-күш; ол жылдамдық-күш болуы мүмкін және техникалық дайындықпен біріктірілуі мүмкін.

Жылдамдықты дамыту әдістері

1. Қайталау әдісі. Оның мәні жаттығуларды шекті немесе максималды жылдамдықпен орындауға байланысты. Тапсырмалар сигналға (негізінен көрермен) және жеке қозғалыстардың жылдамдығына жауап ретінде орындалуы керек. Тапсырманың ұзақтығы-бұл көкнәрдің симуляциялық жылдамдығы (әдетте 5-10 сек.). Жаттығулар арасындағы демалу аралығы ра ботқа ең көп дайындықты қамтамасыз етуі керек (30 сек. - 5 мин. жаттығулардың сипатына және волейболшының жағдайына байланысты).

2.Біріктірілген әдіс. Мысалы, қылқаламға ауыртпалықпен соққы беру кезінде соққы қимылын орындау, салмақпен жылжыту.

3.Айналмалы жаттығу әдісі. Жаттығулар таңдалады

олардың орындалуына негізгі бұлшықет топтары мен су ставалары қатысады.

4.Ойын әдісі. Көрнекі ойындар мен арнайы эстафеталарда жылдамдық жаттығуларын орындау.

5. Бәсекелестік әдіс. Жарыс жағдайында шекті жылдамдықпен жаттығуларды орындау.

Төзімділікті дамыту әдістері

Жалпы және ерекше төзімділікті ажыратыңыз. Жалпы алып кету волейболшы сабақтар мен жарыстар процесінде ұзақ жүктемені сәтті жеңу үшін қажет.

Арнайы төзімділік оқу ойындары мен жарыстарында техникалық әдістер мен

тактикалық әрекеттерді тиімді жүзеге асыруды, ұзақ ойын әрекеттерінде дағдылардың тұрақтылығын қамтамасыз ете отырып, шаршаумен күресуге мүмкіндік береді. Сіз төзімділікті дамыту әдістері [5]:

1.Айнымалы әдіс. Ортамен және жоғары жылдамдықпен жүгірудің үздіксіз ауысуы, белсенді демалыспен (жүгіру), жоғары және жоғары жылдамдықты қабырғаға ауысу, жоғары қарқындылықпен арқанмен секіру арқылы толық күшке секіру сериясы және т. б.

2.Қайталау әдісі. Белгілі бір жылдамдықпен және жеткілікті демалыс аралықтарымен тапсырмаларды қайта орындау. Мысалы, шабуылдаушы соққыдан допты қабылдау сериясы, жиі кезектесіп соққылармен блоктау сериясы, ди станциясының сегменттерін қайта жүгіру және т. б.

3.Партиялар санын қысқарту есебінен ойын ұзақтығын қысқарту кезінде қарқындылықты арттыру.

4.Арнайы жаттығулар жиынтығын орындаудың ағынды әдісі. Волейболшы әр түрлі комбинацияларда күш, жылдамдық, ептілікті дамытуға бағытталған жаттығуларды дәйекті түрде орындайды. Дәл осы мақсатта дөңгелек үш таңбалау әдісі де қызмет ете алады.

Ойынға төзімділікті тәрбиелеу үшін волейболшылар техникалық әдістер мен әдістердің бірқатар имитацияларын орындай отырып (допты беру, сақтандыруда қабылдау, шабуылға тосқауыл қою).

5. Аралық әдіс. Ойыншылар екі жақты жалаңаш ойынды екі партияда (үш және т.б.) жоғары қарқындылықпен өткізуге тырысады. Бастапқыда партиялар арасындағы демалыс аралығы үлкен, содан кейін азаяды.

Ептілікті дамыту әдістері

Ептілік, өзгермелі жағдайларда моторлық тапсырмаларды тез және толығымен қалпына келтіру қабілеті ретінде волейбол үшін өте маңызды. Ептілікті дамыту үшін сізге:

1.Бұрын үйренген жаттығулардың күрделілігі (жүру позицияларының АЖ өзгеруі, қосымша қозғалыстарды қосу).

2.Солға және оңға, солға жаттығуларды игеру
бұл ойын техникасын үйренуге де қатысты
және дағдыларды жетілдіру.

3.Жұптық және топтық жаттығулармен айналысатындардың қарсылықтарын күшейту.

4.Кеңістіктік шекаралардың өзгеруі (таныс жаттығулар мен ойындарда алаңның шекаралары, қашықтықтың мөлшері өзгереді,
ойыншылардың саны және т.б.).

5.Қозғалыс жылдамдығының немесе қарқынының өзгеруі.

6.Әртүрлі комбинацияларда таныс қозғалыстарды орындау
(тапсырма бойынша, сигналдарға жауап ретінде және т. б.).

Бір қозғалыстан екіншісіне ауысу. Техникалық әдістер мен тактикалық әрекеттердегі ауысулар әсіресе тиімді.

Техникадан мысал: ойыншы бұғаттайды, қонғаннан кейін шеңберге бұрылып, құлаған допты қабылдайды, содан кейін торға барады, шабуылдаушы соққыны орындайды, содан кейін қайтадан блоктайды және т. б. мысал тактикадан: команда

допты қызмет көрсетуден алады, Напа береді, қорғайды, содан кейін ойынға дейін шабуыл жасайды және т. Б [6].

Икемділікті дамыту әдістері

Икемділік-спортшының үлкен амплитудасы бар буындарда қозғалыс жасау қабілеті.

Үлкен амплитудасы бар қозғалыстарды орындау мүмкіндігі негізінен буын беттерінің пішіндеріне, түнгі бағананың икемділігіне, байламдардың, сіңірлердің, бұлшықеттердің созылуына, бұлшықет күшіне, бұлшықет тонусына әсер ететін орталық жүйке жүйесінің күйіне байланысты.

Буындардағы жалпы ұтқырлықты (икеңділік) және арнайы жіңішке деп ажыратыңыз.

Икемділікті дамытуға бағытталған жаттығулар екі санатқа бөлінеді: белсенді және пассивті. Белсенді-олар қонақжайлылықсыз және салмақсыз, серіктестің көмегімен немесе салмақпен пассивті түрде орындайды. Жаттығулар амплитудасын біртіндеп арттыра отырып, 4-5 қозғалыс сериясымен орындалады. Сонымен қатар, волейболшыларды демалуға үйрету керек.

Волейболшының икемділігі ойынның барлық техникалық әдістерін орындау кезінде көрінеді. Сондықтан білек, шынтақ және радиус, иық буындарында, омыртқа бағанының буындарында, сондай-ақ жамбас, тізе және тобық буындарында жақсы қозғалғыштық техникалық әдістердің сапалы орындалуына ықпал етеді.

Икемділікті дамыту құралы ретінде максималды амплитудада орындалатын жаттығулар қолданылады-созылу жаттығулары. Созылу жаттығуларының ішінде белсенді, пассивті және статикалық жаттығулар бар.

Толық амплитудасы бар белсенді қозғалыстарды (қолдар мен аяқтарды сермеу, дененің қисаюы және айналмалы қозғалыстары) заттарсыз және заттарсыз (Гимнастикалық таяқшалар, құрсаулар, доптар және т.б.) жасауға болады [7].

Пассивті икемділік жаттығуларына мыналар жатады: серіктеспен орындалатын қозғалыстар; салмақпен орындалатын қозғалыстар; резеңке қарсылық белдеуімен немесе амортизатормен орындалатын қозғалыстар; өз күшін қолданатын пассивті қозғалыстар (денені аяққа тарту, қолды екінші қолмен бүгу және т. б.), снарядтарда орындалатын қозғалыстар (салмақ ретінде өз салмағын пайдаланыңыз денелер).

Серіктеспен, дене салмағымен немесе күшпен орындалатын статикалық жаттығулар белгілі бір уақыт ішінде (6-9 с) шекті амплитудасы бар қозғалмайтын позицияны сақтауды талап етеді. Осыдан кейін релаксация, содан кейін жаттығуды қайталау жүреді.

Икемділікті дамытудың негізгі әдісі-созылу жаттығулары сериямен орындалатын қайталанатын әдіс. Ойын және бәсекеге қабілетті әдістер де қолданылады.

Осылайша, дене шынықтыру волейбол ойнау дағдыларын және волейболшылардың спорттық шеберлік деңгейін тұрақты түрде жоғарылату бойынша көп жылдық дайындықтың барлық кезеңінде: жоғары жетістіктер спорт деңгейінде резервті даярлау саласында табысқа жетудің негізгі негізі болып табылады.

Жоғарыда айтылғандардан дене шынықтырудың мәні шығады: дене шынықтыру жаттығулары мен бейімделу қасиеттерінің арқасында ағзаның барлық жаңа физикалық кондиционерлерді жинақтауы, дене қуаты қасиеттер мен әдістердің

жаңа деңгейін алу, техникалық және тактикалық дайындықтың жоғары деңгейі пайда болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Бальсевич В.К. Физическая культура для всех и для каждого / В.К. Бальсевич. – М.: ФиС, 1988. – 207с.
2. Беляев А.В. Методика воспитания физических качеств волейболистов / А.В. Беляев - М., 1990.- 36с.
3. Валик Б.В. Развитие скоростно-силовых качеств / Б.В. Валик. – М.: ФиС, 1969. - 234с.
4. Волейбол / под ред. А.Г. Айриянца – М.: ФиС, 1976.-230с.
5. Глинская Е.Г. Совершенствование приемов волейбола / Е.Г. Глинская // Физическая культура в школе – 2006, №5. – с. 33-36
6. Гогунев Е.Н. Психология физического воспитания и спорта / Е.Н. Гогунев, Б.И. Мартыанов. – М.: Академия, 2004.-224с.
7. Голомазов В.А. Волейбол в школе / В.А. Голомазов, В.Д. Ковалев, А.Г. Мельников. - М.; Просвещение, 1976.-187с.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ВОЛЕЙБОЛ СПОРТЫНЫҢ АРНАЙЫ ЖАТТЫҒУЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ҚУАТЫ ҚАСИЕТТЕРІН ЖАҚСARTУ

Дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Едильбаев Дархан Жанатович

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD докторы

Волейбол-ойыншылардан жоғары дене шынықтыруды, соның ішінде әртүрлі күш қасиеттерін дамытуды талап ететін серпінді спорт түрі. Күш, жарылғыш күш, күшке төзімділік-бұл компоненттердің барлығы тиімді ойнау үшін қажет. Бұл мақалада мектеп бағдарламасының жағдайына және волейболдың ерекшелігіне бейімделген арнайы жаттығулардың көмегімен оқушылардың күш қасиеттерін дамытудың әдістемелік тәсілдері қарастырылады.

Волейболшылардың күштік қасиеттеріне қойылатын нақты талаптар:

Волейболды сәтті ойнау келесі күш қасиеттерін дамытуды талап етеді:

Жарылғыш күш: күшті секірулер, соққылар және күшті соққылар үшін қажет. Бұл қысқа уақыт ішінде максималды күшті тез дамыту мүмкіндігі.

Күшке төзімділік: ұзақ уақыт бойы жоғары жұмыс қарқындылығын сақтау мүмкіндігі. Ұзақ матчтар мен тұрақты дене белсенділік үшін маңызды.

Аяқтың күші: секіру, алаңда қозғалу және қабылдау мен соққы кезінде тұрақтылық үшін қажет.

Қол күші: күшті қызмет көрсету, сенімді қабылдау және күшті соққылар үшін маңызды.

Магистральдық күш: әртүрлі қозғалыстарды орындау кезінде дененің

тұрақтылығы мен тепе-теңдігін қамтамасыз етеді.

Күш қасиеттерін жетілдірудің әдістемелік принциптері:

Жаттығулардың мамандануы: волейболдың ерекшелігіне мүмкіндігінше жақын жаттығуларды қолдану. Мысалы, жүгіру және итеру техникасын қолдана отырып, биіктікке секіру, қолдың жарылғыш күшін дамыту үшін медицинамен жаттығулар [1].

Көп буынды жаттығулар: жалпы күшті дамытатын және мамандандырылған жаттығуларда күштің өсуіне ықпал ететін көп буынды жаттығуларды (скват, өкпе, итеру, тарту) жаттығу жоспарына қосу.

Плиметриялық жаттығулар: жарылғыш күшті дамытатын жаттығуларды қолдану (тереңдікке секіру, серіппелі платформаларда секіру).

Изометриялық жаттығулар: статикалық бұлшықет кернеуіне арналған жаттығулар (позаны ұстап тұру, салмақты ұстап тұру).

Жеке тәсіл: оқушылардың жеке ерекшеліктерін, олардың дайындық деңгейін және мүмкін болатын шектеулерді ескеру.

Жүктемені біртіндеп арттыру: күш көрсеткіштерін біртіндеп жақсарту мақсатында жаттығу жүктемелерін жүйелі түрде арттыру.

Жаттығудың жүйелілігі: жүйелі жаттығулар-бұл кілт.

Қалпына келтіру: шамадан тыс жаттығулардың алдын алу үшін жаттығулар арасында жеткілікті демалу және қалпына келтіру қажет.

Волейболшыларға арналған арнайы жаттығулар [2]:

Секіру: биіктікке секіру, арқанмен секіру, жүктемемен секіру (мысалы, медициналық).

Қарсылық жаттығулары: гантельді скват, гантельді өкпе, гантельді стендтік пресс.

А жаттығулары: А жаттығуларының әртүрлі түрлері (бұралу, аяқты көтеру).

Медициналық жаттығулармен жаттығулар: медициналық допты лақтыру, медициналық допты бастың үстіне көтеру.

Үйлестіру жаттығулары: қозғалыс дәлдігі мен жылдамдығын дамытатын доп жаттығулары.

Нәтижелерді бақылау және бағалау:

Прогресті бақылау үшін оқушылардың күштік қасиеттерін үнемі тексеріп отыру қажет. Бұл әртүрлі жаттығулардағы максималды күшті өлшеуді, жарылғыш күшті сынауды (мысалы, биіктікке секіру) және күштің төзімділігін бағалауды қамтуы мүмкін [3].

Қорыта келгенде волейболға арналған арнайы жаттығулар арқылы оқушылардың физикалық күш қасиеттерін дамыту жүйелі және жеке тәсілді қажет етеді. Дұрыс таңдалған жаттығу бағдарламасы, тұрақты сабақтар және нәтижелерді бақылау айтарлықтай прогреске қол жеткізуге және оқушылардың спорттық көрсеткіштерін арттыруға мүмкіндік береді. Сондай-ақ тиімді қалпына келтіру және жарақаттанудың алдын алу үшін дұрыс тамақтану мен жеткілікті демалуды есте ұстаған жөн.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Бальсевич В.К. Физическая культура для всех и для каждого / В.К. Бальсевич. —

М.: ФиС, 1988. – 207с.

2. Беляев А.В. Методика воспитания физических качеств волейболистов / А.В. Беляев - М., 1990.- 36с.

3. Валик Б.В. Развитие скоростно-силовых качеств / Б.В. Валик. – М.: ФиС, 1969. - 234с.

ӘӨЖ 7.79.796.03

БЕРЕЛ ВОЛЕЙБОЛ КЛУБЫНДА ЖАҢА ТЕХНИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, БІЛІКТІ ВОЛЕЙБОЛШЫЛАРДЫҢ ДОПТЫ БЕРУ ДӘЛДІГІН ЖЕТІЛДІРУ

Дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Елтаев Ерасыл Бақытбекұлы

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD докторы

Зерттеудің өзектілігі. Қазіргі волейбол спортшылардың физикалық, техникалық, тактикалық, психикалық және интеллектуалды дайындығының жоғары деңгейімен сипатталады. Жарыс жағдайында кез-келген ойын қабылдауды жүзеге асыру ойыншының осындай дайындықтың кешенін көрсетуімен қамтамасыз етіледі. Бұл доптың берілуіне де қатысты. Сервис шабуылдаушы әрекеттердің тиімді құралы болып табылады. Техникалық-тактикалық дайындықтың жоғары деңгейі білікті волейболшыларға иннингтерден тікелей ұпай жинауға, қарсыластарын комбинациялық ойын ұйымдастырудан айырып, допты қабылдауды қиындатуға мүмкіндік береді. Мұндай ойында қарсыластардың әрекеттерін басқару мүмкіндігі пайда болады. Күрделі иннингтерді орындау қарсыластарды шабуылда тактикалық әрекеттердің жеңілдетілген нұсқаларына көшуге мәжбүр етеді, бұл қызмет көрсету тобына блокада ойнау және қорғау кезінде жедел тапсырмаларды шешуді едәуір жеңілдетеді.

Зерттеу нысаны: білікті волейболшыларды техникалық-тактикалық даярлау процесі.

Зерттеу пәні: техникалық құралдарды пайдалана отырып, білікті волейболшылардың ұсыныстарын орындау дәлдігін жетілдіру.

Зерттеудің мақсаты техникалық құралдарды пайдалана отырып, білікті волейболшылардың допты беру дәлдігін арттыру әдістемесін жетілдіру туралы жаңа білім алу болып табылады.

Жұмыс гипотезасы. Қамтамасыз етілген кері байланысы бар техникалық құралдарды қамтитын беру дәлдігін жетілдірудің әзірленген кешенді әдістемесін қолдану бәсекелестік қызметтің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді деп болжанған.

1. Білікті волейболшылардың дәлдік параметрлері бойынша доп беру кезінде арнайы техникалық-тактикалық дайындығын тестілеу әдістемесі [1]:

а) волейболшының арнайы жаттығуларының жаттығу-диагностикалық кешенін қолдану, оның қолданылуы спортшыларды бәсекелестік белсенділік деңгейіне сәйкес

келетін стандартты дене шынықтыру режиміне шығаруға мүмкіндік береді;

б) мамандандырылған жаттығу құралдарының әзірленген кешенін қолдану арқылы жүзеге асырылады. Кешенді қолдану нақты бәсекелестік жағдайларына сәйкес келетін Өртүрлі күрделіліктегі ойын жағдайларын модельдеуге мүмкіндік береді. Кешен жау алаңының тактикалық тұрғыдан осал нүктелеріне орналастырылған бірқатар нысаналы нысандардың негізделген нысандары мен өлшемдерін қамтиды, сондай-ақ доптың тордан жоғары ұшу траекториясының биіктігін шектейтін техникалық құралдарды қамтиды. Берілген берулердің дәлдігін баллдық (сандық) бағалауды анықтау арқылы орындалған берулерді сандық бағалау мүмкіндіктері жасалды, Бұл әзірленген кешенді педагогикалық бақылау-тіркеу және жаттықтыру құралдары ретінде пайдалануға мүмкіндік береді.

2. Арнайы дене шынықтыру және техникалық-тактикалық даярлықты тестілеуді қамтитын допты беру кезінде білікті волейболшыларды техникалық-тактикалық даярлаудың бағалау құралдарының кешені. Осы мақсатта БЖСМЖМ спорттық шеберлік топтарындағы аударма сынақтарының бағдарламалық талаптарының критерийлері және техникалық құралдарды пайдалана отырып, тапсыруларды орындау дәлдігінің параметрлері бойынша ұсынылған Әдістеменің критерийлері пайдаланылады.

3. Допты беру кезінде білікті волейболшылардың техникалық-тактикалық дайындығын жетілдірудің кешенді әдістемесінің тиімділігі жаттығу процесінде жаттығулар жиынтығын қолдану арқылы көрсетілген, рационализацияға, техникалық құралдарды пайдалануға ұшырады. Бұл спортшылардың арнайы дене шынықтыру дайындығы деңгейінің оң өсуінен көрінеді; жаттығу барысында бәсекелестік қызметтің модельденген жағдайында және нақты жарыстар жағдайында орындалатын иннингтердің тиімділігінде иннингтердің дәлдігін арттыруда [2].

Зерттеу нәтижелері волейбол теориясы мен әдістемесіндегі білікті волейболшыларды мақсатты дәлдігін арттыру негізінде иннингтерді орындау кезінде техникалық-тактикалық даярлау процесін жақсарту мүмкіндіктері туралы қолданыстағы ғылыми білімді қамтамасыз етілген кері байланыспен техникалық құралдарды әзірлеу және қолдану арқылы толықтырады.

Білікті волейболшыларды дәстүрлі тәсілге ұқсас жаттығу уақытын жұмсай отырып, доп беруді орындау үшін техникалық-тактикалық даярлау процесінің тиімділігін айтарлықтай арттыру болып табылады. Бұған практикада белгілі педагогикалық әдістер мен құралдар кешенінің авторлық рационализациясы ықпал етеді; иннингтердің дәлдігі мен тиімділігін дамытуға, Өртүрлі күрделіліктегі ойын жағдайларын модельдеуді қолдануға және ойыншылар мен жаттықтырушыларды орындалатын ойын әрекеттерінің сапасы туралы кері ақпаратпен қамтамасыз етуге бағытталған техникалық құралдар кешенін және оларды қолдану әдістемесін әзірлеу. Білікті волейболшыларды даярлау кезінде ұсыныстардың дәлдігін арттырудың ұсынылған әдістемесін қолдану бойынша практикалық ұсыныстар әзірленді. Ұсынылған әдістеменің тиімділігі бәсекеге қабілетті қызмет жағдайында білікті волейболшылардың доп беру өнімділігінің айтарлықтай артуымен көрінеді [3].

Зерттеу нәтижелерінің негізділігі мен дұрыстығы дене тәрбиесі теориясының негізгі ережелерін берілістерді орындау тиімділігін арттыру әдістемесінің негізі ретінде пайдалану; педагогикалық экспериментті ұйымдастыруда заманауи зерттеу

әдістерін қолдану; спорттық ойындарда жаттығу-зерттеу құралдарын құру және қолдану теориясының талаптарын ескере отырып, білікті волейболшылардың оқу-жаттығу процесіне әзірленген әдістемені енгізу арқылы қамтамасыз етілді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Бальсевич В.К. Физическая культура для всех и для каждого / В.К. Бальсевич. – М.: ФиС, 1988. – 207с.
2. Беляев А.В. Методика воспитания физических качеств волейболистов / А.В. Беляев - М., 1990.- 36с.
3. Валик Б.В. Развитие скоростно-силовых качеств / Б.В. Валик. – М.: ФиС, 1969. - 234с.

ӘӨЖ7.79.796.03

ЖАҢА ТЕХНИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, БІЛІКТІ ВОЛЕЙБОЛШЫЛАРДЫҢ ДОПТЫ БЕРУ ДӘЛДІГІН ЖЕТІЛДІРУ

Дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Елтаев Ерасыл Бақытбекұлы

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD докторы

Зерттеудің өзектілігі. Қазіргі волейбол спортшылардың физикалық, техникалық, тактикалық, психикалық және интеллектуалды дайындығының жоғары деңгейімен сипатталады. Жарыс жағдайында кез-келген ойын қабылдауды жүзеге асыру ойыншының осындай дайындықтың кешенін көрсетуімен қамтамасыз етіледі. Бұл доптың берілуіне де қатысты. Бұл ойынды басқаруға, қарсыластың қабылдауын құлатуға және өз командасының шабуыл әрекеттері үшін қолайлы жағдай жасауға мүмкіндік береді. Үнемі жетілдіруге ұмтылатын білікті волейболшылар үшін жаңа техникалық құралдарды қолдану беру техникасын талдау мен түзетуге, оның дәлдігі мен тиімділігін арттыруға кең мүмкіндіктер ашады. Бұл мақалада доптың дәл берілуін жақсарту үшін жаттығу процесінде заманауи технологияларды қолдану қарастырылады.

Беру техникасын жетілдірудің дәстүрлі әдістері:

Дәстүр бойынша, беру техникасын жетілдіру жаттықтырушының бақылауына, бейнеанализге және арнайы жаттығулардың көмегімен техниканы пысықтауға негізделген. Алайда, бұл әдістерде талдаудың дәлдігі мен бағалаудың объективтілігінде шектеулер бар.

Берудің дәлдігін жақсартуға арналған жаңа техникалық құралдар:

Қазіргі заманғы техникалық құралдар беру техникасын талдау және түзету мүмкіндіктерін едәуір кеңейтеді:

Кадр жылдамдығы жоғары бейне талдау жүйелері: беру фазаларын егжей-тегжейлі қарастыруға, техникадағы кемшіліктерді анықтауға және доптың ұшу жолын талдауға мүмкіндік береді. Баяу қозғалысты пайдалану әдеттегі көріністе

байқалмайтын микро қателерді анықтауға мүмкіндік береді.

Үш өлшемді модельдеу жүйелері: доптың ұшу траекториясының үш өлшемді моделін жасаңыз, оны кеңістікте елестетуге және берілген траекториядан ауытқу нүктелерін дәл анықтауға мүмкіндік беріңіз.

Қозғалыс датчиктері: әр түрлі дене бөліктерінің қозғалысының жылдамдығын, үдеуін және амплитудасын талдауға мүмкіндік беріп, қызмет көрсету кезінде ойыншының қозғалысын жазыңыз. Бұл тиімсіз қозғалыстарды анықтауға және беру техникасын оңтайландыруға көмектеседі.

Соққы күшін талдау жүйелері: дәлдікті сақтай отырып, максималды тиімділікке жету үшін беру техникасын оңтайландыруға мүмкіндік беретін соққы күші мен доптың жылдамдығын өлшеңіз.

Интерактивті тренажерлер: дереу кері байланыс мүмкіндігімен бақыланатын жағдайларда беру техникасын пысықтауға мүмкіндік береді.

Жаңа техникалық құралдарды қолдану әдістемесі:

Жаңа техникалық құралдарды пайдалану дәстүрлі оқыту әдістерімен бірге оқу процесіне біріктірілуі керек. Бұл мыналарды қамтиды:

Сервистік жазба: Бейнекамера немесе үш өлшемді модельдеу жүйесі арқылы допты беру жазбасы.

Бейнежазбаны талдау: техникадағы кемшіліктерді анықтау мақсатында бейнежазбаны егжей-тегжейлі талдау.

Техниканы түзету: анықталған кемшіліктерді ескере отырып, беру техникасын түзетудің жеке бағдарламасын әзірлеу.

Түзету жаттығуларын пысықтау: интерактивті тренажерлер мен басқа да техникалық құралдарды пайдалана отырып, түзету жаттығуларын пысықтау.

Қайта талдау: орындалған жұмыстың тиімділігін бағалау үшін түзету жаттығуларын жасағаннан кейін берілісті қайта талдау.

Оқу процесінде жаңа техникалық құралдарды қолдану білікті волейболшылардың нақты жеткізілімін жетілдірудің тиімділігін едәуір арттыруға мүмкіндік береді. Бұл дәлдіктің, күштің және тұрақтылықтың жоғары деңгейіне қол жеткізуге көмектеседі, бұл кәсіби деңгейде сәтті ойнаудың маңызды факторы болып табылады. Алайда, техникалық құралдар тек құрал екенін және жаттықтырушының құзыреттілігі мен спортшының күш-жігері шешуші рөл атқаратынын есте ұстаған жөн. Зерттеу нәтижелерінің негізділігі мен дұрыстығы дене тәрбиесі теориясының негізгі ережелерін берілістерді орындау тиімділігін арттыру әдістемесінің негізі ретінде пайдалану; педагогикалық экспериментті ұйымдастыруда заманауи зерттеу әдістерін қолдану; спорттық ойындарда жаттығу-зерттеу құралдарын құру және қолдану теориясының талаптарын ескере отырып, білікті волейболшылардың оқу-жаттығу процесіне әзірленген әдістемені енгізу арқылы қамтамасыз етілді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Бальсевич В.К. Физическая культура для всех и для каждого / В.К. Бальсевич. – М.: ФиС, 1988. – 207с.
2. Беляев А.В. Методика воспитания физических качеств волейболистов / А.В. Беляев - М., 1990.- 36с.
3. Валик Б.В. Развитие скоростно-силовых качеств / Б.В. Валик. – М.: ФиС, 1969. - 234с.

МЕКТЕПТЕГІ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты
Жеңісхан Қайым Солтанбекұлы

Ғылыми жетекші: Шанқулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD докторы

Білім беру сапасын арттыру тек Қазақстан үшін ғана емес, бүкіл әлемдік қоғамдастық үшін өзекті мәселе болып табылады. Оның шешімі білім беру мазмұнын жаңғыртумен, білім беру процесін ұйымдастырудың әдістері мен технологияларын оңтайландырумен және, әрине, білім берудің мақсаты мен нәтижесін қайта қарастырумен байланысты.

Сапа-қазіргі білім берудің маңызды мәселелерінің бірі. Бұл Қазақстанның білім беру мекемелерінде оқу-тәрбие жұмысының деңгейін төмендетудегі тұрақты тенденцияның пайда болуына байланысты.

Бұл мектептегі дене шынықтыру біліміне де қатысты.

Мұндай жағдайдың ең маңызды себептері:

- мұғалімдер корпусының кәсіби құзыреттілігінің жеткіліксіз деңгейі;
- кейбір жағдайларда материалдық-техникалық қамтамасыз етудің төмен деңгейі;
- білім беру процесіне қатысушылардың дене шынықтырудың өскелең ұрпақты сауықтырудағы маңыздылығын түсінбеуі;
- дене тәрбиесі процесіне жаңа ақпараттық және педагогикалық технологияларды енгізуде артта қалушылық.

Мектептегі дене шынықтыру сабақтарының сапасының төмендеуі оқушылардың дамуы мен олардың өміріне теріс әсер етеді. Барлық жерде олардың қозғалыс белсенділігі деңгейінің күрт төмендеуі байқалады. Оқушылардың мотор белсенділігіне деген қанағаттандырылмаған қажеттілігі олардың жалпы және дене дамуы мен денсаулығына кері әсер етеді. Қозғалыс белсенділігі төмен балаларда дененің жалпы иммунитеті төмендейді, сондықтан олар ауруға жиі ұшырайды.

Дене шынықтыру оқушының салауатты өмір салтының негізгі компоненттерінің бірі болуы керек. Бұған, ең алдымен, сабақ сапасын едәуір арттыру арқылы қол жеткізуге болады.

Білім алушылардың педагогикалық мониторингінің деректеріне сүйене отырып, ата-аналардың білім беру қызметіне тапсырысын ескере отырып, білім беру процесін құру кезінде оған заманауи білім беру технологияларын қосу орынды деп санаймын.

Мектеп жұмысының басым бағыттарының бірі Денсаулық сақтау технологияларын пайдалану арқылы білім беру сапасын арттыру болып табылады.

Денсаулық сақтау технологиялары

Денсаулық сақтау технологияларының мақсаты - балалардың оқу кезеңінде денсаулығын сақтау мүмкіндігін қамтамасыз ету, оның салауатты өмір салты

бойынша қажетті білімдерін, дағдылары мен дағдыларын қалыптастыру, алған білімдерін пайдалануға үйрету күнделікті өмірдегі білім. Денсаулық сақтайтын білім беру технологиялары денсаулыққа әсер ету дәрежесі бойынша барлық технологиялардың ішіндегі ең маңыздысы болып табылады. Білім алушылардың танымдық іс-әрекетінің жас ерекшеліктеріне, қозғалыс және статикалық жүктемелердің оңтайлы үйлесіміне, шағын топтарда оқытуға, көрнекілікті пайдалануға және ақпарат берудің әртүрлі нысандарының үйлесіміне негізделгендіктен.

Сабақты жоспарлау және өткізу кезінде мен денсаулық сақтау технологиялары кешенімен дене шынықтыру сабағына қойылатын негізгі заманауи талаптарға сүйенемін:

- сабақтың ұтымды тығыздығы;
- сабаққа оқушылардың денсаулығына байланысты, студенттердің салауатты өмір салты мен оған деген қажеттіліктерін қалыптастыруға ықпал ететін мәселелерді қосу;
- әр түрлі қызмет түрлерінің оңтайлы үйлесімі;
- оқушылардың бастамасы мен шығармашылық көрінісін жандандыруға ықпал ететін оқыту әдістері мен тәсілдерін таңдау;
- оқушылардың іс-әрекетінің сыртқы және ішкі уәждемесін қалыптастыру;
- жеке мүмкіндіктерді ескере отырып, білім алушыларға жеке көзқарасты жүзеге асыру;
- қолайлы психологиялық климат, сәттілік жағдайы және эмоционалды разряд құру;

Денсаулық сақтау технологиясы мыналарды қамтиды: оқушылардың медициналық тексерулерінің нәтижелерімен танысу; оларды оқу-тәрбие жұмысында есепке алу; ата-аналарға оқушылар мен жалпы отбасының салауатты өмір салтын қалыптастыруға көмектесу; оқуға қызығушылық таныту үшін жағдай жасау [1].

Бақылау сынақтары, тапсырмалар, тестілеу маған жеке тапсырмаларды әзірлеу үшін бастапқы (және ағымдағы) ақпаратты береді, оның мәні – оқушы кезекті кезекті уақыт кезеңінде одан әрі ілгерілеуі тиіс, бұл келесі тестілеуді растайды. Сабақ барысында мен әр түрлі оқу іс-әрекеттерін кезектестіремін; оқушыларымның бастамасы мен шығармашылық көрінісін жандандыруға ықпал ететін әдістерді қолданамын. Әрине, жұмыс формаларын, мазмұны мен әдістерін таңдағанда мен оқушылардың жасын, жынысын, денсаулық жағдайын, олардың даму деңгейі мен дайындығын ескеремін. Өз сабақтарымда санитарлық-гигиеналық нормаларға (жарықтандыру, ауа сипаттамасы, температуралық режим) сәйкес қажетті жағдайларды қамтамасыз етемін.

Технологияны қолдану нәтижесі: дене дамуының, эмоционалдық жағдайының көрсеткіштерін жақсарту; салауатты өмір салтын ұстануға деген ұмтылысты қалыптастыру; дене шынықтыру деңгейін арттыру.

Деңгейлік саралау технологиясы.

Технологияны қолданудың мақсаты: жеке қабілеттері мен ерекшеліктеріне қарамастан, оқушылардың жеке дамуына, физикалық белсенділігінің оңтайлы деңгейіне жағдай жасау.

Тапсырмалар:

- оқу барысында пәнге деген қызығушылықты сақтау;
- білім, білік, дағдыларды меңгерудің жеке деңгейін қамтамасыз ету;
- балалардың оқудағы дербестігінің белгілі бір дәрежесі үшін жағдай жасау.

Сыныпта дене дайындығы мен психологиялық қасиеттері әртүрлі балалар жиі таңдалады. Бұл барлық білім алушылармен жұмыс істеудің бірыңғай талаптары мен әдістерін қолдану шартымен дене шынықтыру сабақтарының тиімділігін төмендетудің себебі болып табылады [2]. Сараланған оқытудың заманауи оқыту технологиясын қолдана отырып мен дене шынықтыру сабақтарында деңгейлік саралау технологиясының элементтерін қолданамын:

- сабақта балаларға дайындық деңгейін, дамуын, ойлау ерекшеліктерін және пәнге танымдық қызығушылығын ескере отырып тапсырма беріледі;
- бағалау кезінде қол жеткізілген нәтиже ғана емес, сонымен қатар оқушының дене дайындығының өзгеру динамикасы да ескеріледі;
- арнайы медициналық топ оқушылары үшін жеке тапсырма беріледі;
- денсаулық жағдайы бойынша сабақтан босатылған балалар үшін эссе тақырыптары әзірленіп, бекітілді;
- жыл сайын оқу жылының басында және соңында саралау үшін дене қабілеттерінің деңгейін анықтау мақсатында барлық оқушыларға 5 жаттығу бойынша тестілеу жүргізіледі;
- дарынды оқушылар муниципалдық деңгейдегі жарыстарға қатысады.

Технологияны қолдану нәтижесі: дене шынықтыру сабақтарында оқытудың бұл тәсілі, ең алдымен, оқушылардың денсаулығын нығайтуға және қозғалыс белсенділігін дамытуға бағытталған. Сабақтың негізгі нәтижелері-білім алушыларда сырқаттанушылықтың алдын алу, сондай-ақ дене жаттығуларына қызығушылықты арттыру, әркімнің іске асырылуына, табысқа жетуіне мүмкіндік беру.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.

Технологияны қолданудың мақсаты: дәстүрлі оқыту формаларымен қатар сабақтарда және сыныптан тыс жұмыстарда ақпараттық технологияларды қолдану арқылы білім беру сапасын арттыру.

Оқытудың негізгі міндеттері:

- негізгі білім жиынтығын сатып алу және ақпараттық технологиялар бойынша ой-өрісін кеңейту;
- дене шынықтыру және спорт саласында ақпараттық технологияларды қолданудың практикалық дағдыларын қалыптастыру;
- кәсіби-педагогикалық міндеттерді шешуде шығармашылық қабілеттерін дамыту;

Дене шынықтыру сабақтарында мен электронды презентацияларды қолданамын. Бұл сабақты қызықты, көрнекі және динамикалық етуге мүмкіндік береді. Оқытылатын қозғалыстарды орындау техникасының көптеген түсіндірмелері, тарихи оқиғалар, спортшылардың өмірбаяны, әртүрлі бағыттардың теориялық мәселелерін қамту.

Бағдарламаның әрбір жаңа бөлімі алдында өткізілетін міндетті нұсқамалар презентация түрінде әзірленген. Балалар бұрын дәстүрлі ауызша түрде ұсынылған ақпаратты қызығушылықпен қабылдайды. Тұсаукесерге белгілі спортшылардың - осы спорт түрінің өкілдерінің фотосуреттері міндетті түрде енгізіледі, бұл

оқушылардың бағдарламаның жекелеген бөлімдері бойынша білімдерін кедергісіз түрде кеңейтуге, сондай-ақ дене шынықтыру бойынша емтихандар мен олимпиадаға дайындық кезінде қажетті мәліметтерді алуға мүмкіндік береді.

Денсаулық жағдайы бойынша практикалық дене шынықтыру сабақтарынан босатылған оқушылар теориялық тақырыптар бойынша презентациялар жасайды және сыныптастарының алдында баяндамалар жасайды.

Технологияны қолдану нәтижесі: заманауи ақпараттық технологияларды қолдану арқылы оқу-тәрбие процесінің барлық деңгейлерін қарқындату. Акт сабақтағы оқу мазмұнын едәуір кеңейтуге және әртараптандыруға мүмкіндік берді [3].

Ойын технологиясы

Технологияны қолданудың мақсаты: мотордың негізінде жатқан негізгі психикалық процестерді белсендіру және жетілдіру.

Дене шынықтыру сабақтарындағы ойын әрекеті білім беру процесінде маңызды орын алады. Ойын әрекетінің құндылығы-бұл баланың психологиялық-педагогикалық табиғатын ескереді, оның қажеттіліктері мен мүдделеріне жауап береді. Сабақтардағы ойын әрекеті білім алушылардың оқу сабақтарына деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді, көбірек ақпарат алуға мүмкіндік береді, ойын барысында балаларға қиын жағдайларда жауапты шешімдер қабылдауға үйренуге көмектеседі. Сабақтың ойын түрлерін қолдану студенттердің шығармашылық әлеуетін арттыруға және материалды тереңірек, мағыналы және жылдам игеруге әкеледі. Ойынның құндылығы-бұл өмірлік қажеттіліктің қысымымен емес, оқушылардың қозғалу, ойнау физиологиялық қажеттілігінен жүзеге асырылады. Ойын-бұл әрекет етуге деген ұмтылыстың көрінісі.

Әр дене шынықтыру сабағында ойын технологиясының элементтері қолданылады:

- қозғалыс әрекеттерін үйрету үшін (ашық ойындар, спорттық ойындар-баскетбол, волейбол, футбол)
- әртүрлі физикалық қасиеттерді дамыту үшін (эстафеталар, ашық ойындар)
- қоғамдық мінез-құлық нормалары туралы ұғымдарды қалыптастыру, мінез-құлықтың мәдени дағдыларын тәрбиелеу
- дене шынықтыру сабақтарынан жағымды эмоцияларды арттыру және сол арқылы дене шынықтыру мен спортқа деген қызығушылықты арттыру

Технологияны қолданудың нәтижесі: ойын сипатындағы белсенді моторлық белсенділік және оның жағымды эмоциялары ағзадағы барлық физиологиялық процестерді күшейтеді, барлық органдар мен жүйелердің жұмысын жақсартады.

Бәсекеге қабілетті технология.

Технологияны қолданудың мақсаты: моториканың максималды көрінісін ынталандыру.

Бәсекеге қабілетті технология оқуға мәжбүрлеуді жояды: оқыту ойын және бәсекелестік арқылы жүреді. Ол алға жылжуға ықпал етеді; ерікті қасиеттердің, жеке жауапкершіліктің, қиындықтарды жеңу мүмкіндігіне деген сенімнің біртіндеп дамуын қамтамасыз етеді.

Сондықтан сабақтарда және сыныптан тыс сабақтарда мен дене тәрбиесінде

ең тиімді әдісті қолданамын – бәсекеге қабілетті ойын. Бұл көп қырлы және дене шынықтыру сабағында да, сабақтан тыс уақытта да моториканы белсендірудің дәлелденген құралы болып табылады. Бұл әдістің маңызды артықшылығы-оны оқу бағдарламасының барлық түрлеріне енгізу және физикалық дайындықтың ойын емес түрлерінде бірдей жетістікпен қолдану мүмкіндігі. Дене тәрбиесі бойынша оқу процесінде бәсекеге қабілетті ойын әдісін қолдану дене дамуында жоғары көрсеткіштерге қол жеткізуге және сабақтардың өзін қызықты етуге мүмкіндік береді.

Әр түрлі қозғалыс әрекеттерін жетілдіру кезінде бәсекелестік әдістер қолданылады-бала дене шынықтыру көрсеткіштерін арттыру үшін үйренген әрекетті қолданады. Мәселен, мысалы, жоғары старттың, старттық үдеткіштің, қашықтық бойынша жүгірудің және аяқтаудың игерілген техникасы эстафетадағы жарыстарда өз кезеңінің өту жылдамдығын арттыруға мүмкіндік береді.

- волейбол, баскетбол және т. б. бойынша сабақтарда міндетті түрде оқу ойыны процесінде бәсекелестік әдіс қолданылады:

- сабақтың эмоционалды бағытын арттыру,

- ойынға деген қызығушылықты арттыру,

-техникалық-тактикалық дағдыларды жетілдіруге және физикалық қасиеттерді дамытуға ынталандыруды арттыру.

- бәсекелестік әдіс оқушыларды сабақтан тыс уақытта дене шынықтыру және спортпен шұғылдануға тартуда өте тиімді – оқушылар жарыстарға охотыласпен қатысады, өз командаларына белсенді түрде қолдау көрсетеді, бұл "дене шынықтыру" пәніне жауапкершілікпен қарауға және оқушылардың өзін-өзі жетілдіруге деген ұмтылысын арттыруға ықпал етеді;

- бақылау тесттерін тапсыру кезінде бәсекелестік технологияны қолдану дене дайындығының жоғары көрсеткіштеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді, студенттерге өз қабілеттеріне деген сенімділікті арттыруға көмектеседі.

Технологияны қолдану нәтижесі: пәнді оқуға деген ынтаны арттыру.

Әр түрлі технологияларды қолдану арқылы студенттерге толеранттылық пен ұжымшылдық сияқты маңызды жеке қасиеттер егіледі, физикалық шеберлік жақсарады, Денсаулық нығайтылады, муниципалдық жарыстарға қатысу үшін ең мықтылары таңдалады.

Дене шынықтыру сабақтарының сапасын арттыру оқу, тәрбие, сауықтыру, оқушылардың дамуы сияқты білім беру процесінің компоненттерін есепке алуға негізделуі керек. Дәл осындай тәсіл дене шынықтыру сабақтарының сапасын бағалау критерийлерін әзірлеу кезінде де орын алуы керек.

Қазіргі мектептегі дене шынықтыру сабақтарының сапасын арттырудың негізгі ұйымдастырушылық-педагогикалық шарттары:

1. Бағдарламаның қолданыстағы вариативті бөлігін оның мазмұнына оқушылардың дене шынықтыру сабақтарына деген жеке қабілеттерін, қызығушылықтарын, қажеттіліктерін, мотивтерін, сондай-ақ мектеп пен аймақтың білім беру мүмкіндіктерін ескеретін түзетулер енгізу арқылы өзгерту.

2. Балаларды оқытудың, тәрбиелеудің, дамытудың, сауықтырудың сапалық көрсеткіштеріне бағдарлану есебінен мектеп дене шынықтыруының білім беру бағытын күшейту және кеңейту.

3. Дене шынықтыру сабақтарының жүйесіне заманауи ақпараттық білім беру технологияларын енгізу.

4. Дене шынықтыру теориясы мен практикасының қазіргі жетістіктеріне сәйкес дене шынықтыру мұғалімдерінде кәсіби құзыреттіліктің теориялық компонентін қалыптастыру және дамыту.

5. Білім беру мекемесін оқушыларға "дене шынықтыру" пәні бойынша бағдарламалық материалды сапалы меңгеруді қамтамасыз ететін мектеп сабақтарын материалдық-техникалық қамтамасыз етудің заманауи құралдарымен жарақтандыру.

Мектептегі білім беру мазмұнын жаңарту бағытында дене шынықтыру сабағының сапасын арттыру оның оқушылардың оқу деңгейін, тәрбиесін, дамуы мен денсаулығын сипаттайтын және жеке ерекшеліктерін, қажеттіліктерін, дене белсенділігімен айналысуға деген көзқарасын және білім беру процесіне қатысушылардың барлығын ынталандыруға негізделген көрсеткіштерге қол жеткізуге бағытталған кезде мүмкін болады.

Дене шынықтыру сабақтары сапасының негізгі көрсеткіштері ретінде мыналарды атап өткен жөн:

1) оқушыларды оқыту сапасының көрсеткіштері (оқушылардың білім деңгейі; "дене шынықтыру" пәні бойынша оқушылардың үлгерімі);

2) оқушыларды тәрбиелеу сапасының көрсеткіштері (дене шынықтыру сабақтарында оқушылардың тәртіптілігі; оқушылардың "дене шынықтыру" пәніне қатынасы; оқушылардың дене шынықтыру-спорт қызметіне қызығушылығы;

3) оқушылардың даму сапасының көрсеткіштері (оқушылардың дене қабілеттерін дамыту деңгейі);

4) оқушыларды сауықтыру сапасының көрсеткіштері (денсаулық сақтаудың дайындық тобы бар оқушылар саны; оқу жылы ішінде суықпен ауыратын Оқушылар саны; дене шынықтыру сабақтарында оқушылар арасындағы жарақат деңгейі).

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Анисимов О.С. Методологическая культура педагогической деятельности и мышления. — М.: Экономика, 1991.-415 с.
2. Аршавский И.А. Физиологические механизмы и закономерности индивидуального развития (основы негэнтропийной теории онтогенеза). М.: Наука, 1982. - 270 с.
3. Астахов Г.А. Физкультурно-оздоровительная работа в зонах массового отдыха населения как направление дальнейшего совершенствования физкультурного движения: Автореф. дисс. . канд. пед. наук /КГИФК., Киев., 1993.-22 с.

ӘӨЖ 7.79.796.03

МЕКТЕПТЕГІ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты
Жеңісхан Қайым Солтанбекұлы

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD докторы

Өзектілігі. Сапа-қазіргі білім берудің маңызды мәселелерінің бірі. Бұл Қазақстанның білім беру мекемелерінде оқу-тәрбие жұмысының деңгейін төмендетудегі тұрақты тенденцияның пайда болуына байланысты. Бұл мектептегі дене шынықтыру біліміне де қатысты; мұндай жағдайдың ең маңызды себептері мыналар: білім беру саласындағы жаңалықтарға шамадан тыс қызығушылық; процесс); мұғалімдер корпусының кәсіби құзыреттілігінің жеткіліксіз деңгейі; кейбір жағдайларда материалдық-техникалық қамтамасыз етудің төмен деңгейі; қатысушылардың түсінбеушілігі; білім беру процесінде дене шынықтырудың маңыздылығы, «Өскелең ұрпақты сауықтыруда; артта қалу»: дене тәрбиесі процесіне жаңа ақпараттық және педагогикалық технологияларды енгізуде.

Мектептегі дене шынықтырудағы мұндай жағымсыз құбылыстардың тамыры, ең алдымен, білім беру жүйесіне қатысты елде жүргізіліп жатқан әлеуметтік және экономикалық даму реформаларының шығындарына байланысты екені түсінікті. Алайда, білім беру мекемелерінде де, жалпы елде де дене шынықтыру саласындағы сауықтыру іс-әрекетінің профилактикалық бағытының жеткіліксіздігін мойындау керек. Сондықтан мектептердегі дене тәрбиесінің негізгі міндеті оқушыларға салауатты өмір салтын қалыптастыру және олардың жеке басының дене шынықтыруын қалыптастыру болуы керек. Жалпы айтқанда, дене шынықтыру оқушының салауатты өмір салтының негізгі компоненттерінің бірі болуы керек. Бірақ бұған, ең алдымен, сабақ сапасын едәуір арттыру арқылы қол жеткізуге болады.

Осыған сүйене отырып, мектептегі дене тәрбиесінің сапасын оқушылардың дене шынықтыру жүйесінің резервтерін іздеу арқылы, атап айтқанда оның жұмыс істеуі мен дамуына қажетті ұйымдастырушылық — педагогикалық жағдайлар жасау арқылы арттыруға болады деп санаймыз. Оқушылардың дене шынықтыру білімінің жоғары деңгейіне дене шынықтыру сабақтарын жоғары сапалы өткізу, танымдық, тәрбиелік, дамытушылық және сауықтыру міндеттерін, сондай-ақ жалпы мәдени және әлеуметтік маңызы бар міндеттерді шешуде бірлікті қамтамасыз ету арқылы ғана қол жеткізіледі.

Жоғарыда айтылғандар білім беру мекемелері әкімшілігінің, педагогтардың, ең алдымен дене шынықтыру мұғалімдерінің, ата-аналардың және оқушылардың өздері Мектептегі дене тәрбиесі мен спорттың мүмкіндіктерін, олардың сауықтыру әлеуетін неғұрлым толық пайдалану; оқушылардың қозғалыс белсенділігінің көлемі мен қарқындылығын оңтайландыру; оқушылардың ынталы игеруіне ықпал ететін жоғары сапалы дене тәрбиесі ортасын құру деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді дене шынықтырудың құндылық әлеуеті.

Дене шынықтыру сабақтарының сапасын арттыру оқу, тәрбие, сауықтыру, оқушылардың дамуы сияқты білім беру процесінің компоненттерін есепке алуға негізделуі керек деп санаймыз. Дәл осындай тәсіл дене шынықтыру сабақтарының сапасын бағалау критерийлерін әзірлеу кезінде де орын алуы керек. Алайда, бұл сұрақтар осы уақытқа дейін жүйелі түрде зерттелмеген.

Осылайша, бұл жұмыстың өзектілігі Мектептегі дене шынықтыру сабақтарының деңгейі мен оны модернизациялау стратегиясымен анықталған заманауи білім беру сапасына қойылатын талаптар арасындағы қайшылықтың болуына байланысты.

Гипотеза. Дене шынықтыру сабақтарында оқушыларды оқыту, тәрбиелеу, дамыту, сауықтыру сапасын арттыру мынадай ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайларда қамтамасыз етіледі деп болжанады:

1. Бағдарламаның қолданыстағы вариативті бөлігін оның мазмұнына оқушылардың дене шынықтыру сабақтарына деген жеке қабілеттерін, қызығушылықтарын, қажеттіліктерін, мотивтерін, сондай-ақ мектеп пен аймақтың білім беру мүмкіндіктерін ескеретін түзетулер енгізу арқылы өзгерту.

2. Балаларды оқытудың, тәрбиелеудің, дамытудың, сауықтырудың сапалық көрсеткіштеріне бағдарлану есебінен мектеп дене шынықтыруының білім беру бағытын күшейту және кеңейту.

3. Дене шынықтыру сабақтарының жүйесіне заманауи ақпараттық білім беру технологияларын енгізу.

4. Дене шынықтыру теориясы мен практикасының қазіргі жетістіктеріне сәйкес дене шынықтыру мұғалімдерінде кәсіби құзыреттіліктің теориялық компонентін қалыптастыру және дамыту.

5. Білім беру мекемесін оқушыларға "дене шынықтыру" пәні бойынша бағдарламалық материалды сапалы меңгеруді қамтамасыз ететін мектеп сабақтарын материалдық-техникалық қамтамасыз етудің заманауи құралдарымен жарақтандыру.

Зерттеу нысаны-Мектептегі дене шынықтырудың негізгі формасы ретінде сабақ.

Зерттеу пәні-Мектептегі дене шынықтыру сабақтарының сапасын арттыру шарттары.

Мақсаты - қазіргі мектептегі дене шынықтыру сабақтарының сапасын арттырудың ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайларын негіздеу.

Зерттеу міндеттері:

1. Мектептегі білім беру мазмұнын жаңарту бағытында дене шынықтыру сабағының сапасын арттыру мәселесін қарастыру.

2. Мектептегі дене шынықтыру сабақтары сапасының негізгі көрсеткіштерін әзірлеу.

3. Оқушылармен дене шынықтыру сабақтарын сапалы жақсартуға ықпал ететін ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайлар кешенін әзірлеу.

4. Дене шынықтыру сабақтарының сапасын арттыру үшін мектепте құрылған ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайлардың тиімділігін эксперименталды түрде тексеріңіз.

Зерттеудің әдіснамалық және теориялық негізі диалектика принциптері, жүйелік тәсіл, белсенділік және тұлғаға бағытталған тәсіл болды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы-бұл бірінші рет:

- оқушыларды оқыту, тәрбиелеу, дамыту және сауықтыру сияқты білім беру процесінің құрамдас бөліктері бойынша топтастырылған Мектептегі дене шынықтыру сабақтарының сапа көрсеткіштері әзірленді; дене шынықтыру сабақтарының сапасын арттырудың ұйымдастырушылық-педагогикалық шарттары ғылыми негізделген.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы-Зерттеу нәтижелері жаңа білімді білдіреді:

- дене шынықтыру сабақтарының сапа көрсеткіштері туралы;

- жалпы білім беру мекемесіндегі "дене шынықтыру" пәні бойынша

сабақтардың сапасын арттырудың ұйымдастырушылық-педагогикалық шарттары туралы.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы мынада:

- әзірленген сапа көрсеткіштері педагогтар мен мектеп әкімшілігін қазіргі заманғы дене шынықтыру сабақтарының білім беру әсерін едәуір күшейтуге мүмкіндік беретін тиісті жағдайлар жасау бойынша практикалық қызметке нақты бағыттайды;

- зерттеу нәтижелері қазіргі мектепте Оқушылармен дене шынықтыру сабақтарының сапасын едәуір арттыруға ықпал ететін тиісті ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайлар жасау өте нақты екенін көрсетті.

Зерттеу нәтижелерін пайдалану бойынша ұсыныстар.

Зерттеу нәтижелері әртүрлі деңгейдегі және бейіндегі білім беру мекемелері үшін дене шынықтыру саласындағы педагог кадрларды даярлау, біліктілігін арттыру және қайта даярлау кезінде, сондай-ақ оқушылардың дене шынықтыру сабақтары жүйесінде пайдаланылуы мүмкін.

Қорғауға шығарылатын негізгі ережелер:

1. Қазіргі мектептегі дене шынықтыру сабақтары білім беру процесінің құрамдас бөліктерін ескере отырып топтастыруға болатын сапа көрсеткіштеріне бағытталуы керек: оқыту; тәрбиелеу; дамыту; оқушыларды сауықтыру.

2. Мектептегі білім беру процесінің нақты жағдайындағы дене шынықтыру сабақтарының сапасы білім беру мекемесінде құрылған келесі ұйымдастырушылық-педагогикалық шарттармен анықталады:

- бағдарламаның қолданыстағы вариативті бөлігін оның мазмұнына оқушылардың дене шынықтыру сабақтарына жеке қабілеттерін, қызығушылықтарын, қажеттіліктерін, мотивтерін, сондай-ақ мектеп пен аймақтың білім беру мүмкіндіктерін ескеретін түзетулер енгізу арқылы өзгерту;

- балаларды оқытудың, тәрбиелеудің, дамытудың, сауықтырудың сапалық көрсеткіштеріне бағдарлану есебінен мектеп дене шынықтыруының білім беру бағытын күшейту;

- дене шынықтыру сабақтарының жүйесіне заманауи ақпараттық білім беру технологияларын енгізу;

- дене шынықтыру практикасы теориясындағы заманауи жетістіктерді ескере отырып, дене шынықтыру мұғалімдерінде кәсіби құзыреттіліктің теориялық компонентін қалыптастыру және дамыту;

- білім беру мекемесін "дене шынықтыру"пәні бойынша бағдарламалық материалды толық меңгеруге мүмкіндік беретін заманауи материалдық-техникалық қамтамасыз ету құралдарымен жарақтандыру

Диссертацияның нәтижелері мен негізгі қорытындыларының сенімділігі; мыналармен қамтамасыз етіледі: заманауи әдіснамалық база, пайдаланылған әдістердің алуан түрлілігі, олардың қойылған міндеттерге сәйкестігі; бастапқы теориялық ережелердің ғылыми негізділігі мен дәйектілігі; проблемалық жағдайды анықтау логикасы, гипотезаны тұжырымдау; зерттеу нәтижелерін математикалық-статистикалық өңдеу әдістерін қолдану; эксперимент нәтижелерін сандық және сапалық талдаудың үйлесімі.

Мектептегі білім беру мазмұнын жаңарту бағытында дене шынықтыру

сабағының сапасын арттыру оның оқушылардың оқу деңгейін, тәрбиесін, дамуы мен денсаулығын сипаттайтын және жеке ерекшеліктерін, қажеттіліктерін, дене белсенділігімен айналысуға деген көзқарасын және білім беру процесіне қатысушылардың барлығын ынталандыруға негізделген көрсеткіштерге қол жеткізуге бағытталған кезде мүмкін болады.

2. «Дене шынықтыру» пәні бойынша білім беру процесінің құрамдас бөліктеріне сәйкес топтастырылған дене шынықтыру сабақтары сапасының негізгі көрсеткіштері ретінде мыналарды бөліп көрсеткен жөн: 1) оқушыларды оқыту сапасының көрсеткіштері (оқушылардың білім деңгейі; "дене шынықтыру" пәні бойынша оқушылардың үлгерімі); 2) оқушыларды тәрбиелеу сапасының көрсеткіштері (оқушылардың дене шынықтыру сабақтарында тәртіптілігі; оқушылардың "дене шынықтыру" пәніне қатынасы; оқушылардың дене шынықтыру-спорт қызметіне қызығушылығы; 3) оқушылардың даму сапасының көрсеткіштері (оқушылардың дене қабілетінің даму деңгейі); 4) оқушылардың сауығу сапасының көрсеткіштері (денсаулықтың дайындық тобы бар оқушылар саны; оқу жылы ішінде суық тиген Оқушылар саны; дене шынықтыру сабақтарында оқушылар арасындағы жарақат деңгейі).

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ивашкене В.П. Изучение физического состояния школьников воспитанием их сознательной и активной' деятельности на занятиях физической культуры: Канд. дис. Каунас, 1990.

2. Ишкова Л.В. Теория и практика педагогической оценки в<образовании старшеклассников и взрослых. СПб., 2000. — 149 с.

3. Х.Кагарлицкш Б. Образование как подрывная сила.- Школьное обозрение. 1999: -№2,3. - С. 42-49.

4. Кардялис К.К. Педагогические основы информационного воздействия на отношение школьников к физкультурно-спортивной деятельности: Дис.докт. пед. наук. — Каунас, 1990. — 459 с.

5. Колесникова М.В. Технология определения качества образования в школе дифференцированного обучения. // Сибирский учитель. — 2002. — №2. — С. 19.

ӘӨЖ 7.79.796.03

МЕКТЕП ЖАҒДАЙЫНДА ЖАС ХОККЕЙШІЛЕРДІ ДАЙЫЫНДАУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2- курс магистранты Жұмағалиев Әділ Сапарбекұлы

Ғылыми жетекші: Жүнісбек Динара Нұрғалықызы Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессоры

Зерттеудің өзектілігі. Хоккейдегі спорттық жетістіктердің қазіргі деңгейі, мұздағы хоккейшілердің іс-қимылдарының қарқындылығы олардың жалпы физикалық және арнайы дайындығына жоғары талаптар қояды. Хоккей қатал бола бастайды, ойын қарқыны артады және сонымен бірге ойын-сауық, бұл

спортшылардың физикалық, техникалық, тактикалық, теориялық және психологиялық дайындығының жоғарылауын білдіреді.

Хоккей - танымал спорт түрі. Хоккей саласындағы зерттеулер үнемі жүргізіледі. Осылайша, зерттеудің өзектілігі болашақ хоккейші спортшыларды бастапқы даярлауды ғылыми және әдістемелік қамтамасыз ету қажеттілігі мен оқу-жаттығу процесінің бастапқы кезеңінде жас хоккейшілерді спорттық қызметке даярлау әдістемесінің болмауы арасындағы қайшылыққа байланысты [1].

Зерттеудің мақсаты-оқу-жаттығу процесінің бастапқы кезеңінде жас хоккейшілерді спорттық іс-әрекетке дайындаудың тиімділігін қамтамасыз ететін инновациялық әдістемені, педагогикалық жағдайларды, стратегиялар мен психологиялық-педагогикалық ықпал ету құралдарын теориялық негіздеу және эксперименталды түрде тексеру.

Зерттеу гипотезасы жас хоккейшілерді Болашақ спорттық іс-шараларға дайындау процесі тиімдірек болады деп болжады, егер:

- оқу-жаттығу процесінің бастапқы кезеңінде жас хоккейшілердің спорттық қызметке даярлығының компоненттері, өлшемдері мен деңгейлері бөлінетін болады;
- әзірленген инновациялық әдістеме оқу-жаттығу процесінің бастапқы кезеңінде болашақ хоккейшіні спорттық қызметке даярлаудың негізі болып табылады;
- оқу-жаттығу процесінің бастапқы кезеңінде жас хоккейшілерді спорттық қызметке интегралды даярлауға педагогикалық жағдайлар, стратегиялар мен психологиялық-педагогикалық ықпал ету құралдары айқындалды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы:

оқу-жаттығу процесінің бастапқы кезеңінде жас хоккейшілердің спорттық қызметке дайындығының компоненттері (операциялық-белсенділік, мотивациялық-құндылық, когнитивтік) анықталды;

- оқу-жаттығу процесінің бастапқы кезеңінде жас хоккейшілердің спорттық қызметке даярлығының деңгейлерін (төмен, орта, жоғары) анықтау үшін бастапқы материал ретінде қызмет ететін компоненттер мен оларды бағалау критерийлері сипатталған;

- оқу-жаттығу процесінің бастапқы кезеңінде жас хоккейшілерді спорттық қызметке даярлаудың инновациялық әдістемесі әзірленді және эксперименталды негізделді [3];

-педагогикалық жағдайлар (жаттығу уақытының оңтайлы шығындарымен коньки тебу техникасын оқыту; оқу-жаттығу сабағы кезінде техникалық әдістерді игеруге уақытты ұтымды бөлу; жас хоккейшілердің техникалық даярлық деңгейін арттыру үшін арнайы мүкәммалды қолдану), стратегиялар (хоккеймен айналысуға тұрақты қызығушылық пен оң уәждемені қалыптастыру; салауатты моральдық-психологиялық климат құру) тұжырымдалған хоккей командасында; жас хоккейшілермен өзара қарым-қатынастың сенімділік сипатын дамыту) және психологиялық-педагогикалық ықпал ету құралдары (моральдық-еріктік қасиеттерді дамытуға бағытталған физикалық және автотренингтік жаттығулар; зейін мен операциялық ойлаудың қасиеттерін зерттеу үшін пайдаланылған психодиагностикалық әдістер) оқу-жаттығу процесінің бастапқы кезеңінде жас хоккейшілерді спорттық іс-әрекетке тиімді дайындауға ықпал етеді.

Анықтау эксперименті екі мақсатты көздеді: жас хоккейшілердің қабілеттерінің, қажетті қасиеттерінің, дағдылары мен дағдыларының деңгейін бағалау; жас хоккейшілер БТ және ЭТ көрсеткен нәтижелер мен тұтас популяция арасындағы айырмашылықтардың дұрыстығын анықтау, бұл қалыптастырушы эксперимент жүргізу кезінде өте маңызды сәт.

- хоккей командасында салауатты моральдық-психологиялық климат құру. Психологиялық-педагогикалық Ықпал етудің осы стратегиясын іске асыру келесі әдістемелік әдістемелік әдістеменің көмегімен жүзеге асырылды: оқу-жаттығу процесінен тыс бірлескен командалық іс-шараларды жоспарлау (киноға, театрға бару, пикниктерге бірлескен (ата-аналармен) шығу). Бұл іс-шаралар достық қарым-қатынас орнатуға және балалар командасында салауатты микроклимат құруға ықпал етті.

- жас хоккейшілермен өзара қарым-қатынастың сенімді сипатын дамыту. Балалар жаттықтырушыларының сауалнамасы анықталды: олардың көпшілігі жас хоккейшілермен қарым-қатынас тек ойыншыларға бірдеңе жасауға нұсқау береді деп санайды. Бірақ хабарланған материалдың жартысынан көбі сөзбен емес, мимика, пантомимика, жест-ишара, көзқарас және басқа әрекеттер арқылы берілетіндіктен, ЭГ-да жас хоккейшілермен қарым-қатынас кезінде біз ауызша және вербалды емес хабарламалардың берілуін мұқият қадағаладық.

Инновациялық Әдістеменің психологиялық-педагогикалық әсер ету құралдары физикалық (тауға, тауға, суға, құмға жүгіру сияқты жаттығулар; "шаттл" жүгіру) және моральдық-еріктік қасиеттерді дамытуға бағытталған аутотренингтік жаттығулар; зейін мен операциялық ойлау қасиеттерін дамыту үшін психодиагностикалық әдістер қолданылды [3].

Инновациялық әдістеменің негізгі бөлігі жас хоккейшілердің оқу-жаттығу процесінің бастапқы кезеңінде спорттық қызметке дайындығының компоненттерін қалыптастыруға әсер ету болды. Сабақтарды ұйымдастырудың ойын әдісі аясында біз әдістемелік әдістер кешенін қолдандық. Операциялық компонентті қалыптастыру үшін келесі әдістемелік әдістер қолданылды: жас хоккейшілердің мүмкіндіктерін ескере отырып жаттығуларды таңдау, жалпы төзімділік деңгейін арттыру, ашық және спорттық ойындарды қолдану; мотивациялық-құндылық компоненті үшін - құрамдардың өзгеруі, ауыспалы қабылдау, жеке үй тапсырмалары; ал когнитивті компонент үшін-Интеграция (хоккей және дене шынықтыру сабақтарында алынған ұғымдардың, білімдердің, терминдердің едәуір көлемін пайдалану), толық емес индикативті негіздегі жаттығулар.

Қалыптастырушы эксперименттің бірінші жылынан кейін, нәтижелердің жақсаруына қарамастан, жас хоккейшілерді тестілеудің барлық дерлік көрсеткіштерінде, екі сынақтан басқа, БТ мен ЭТ арасында сенімді өзгерістер болған жоқ. Біздің ойымызша, бұл жағымсыз үрдіс емес, өйткені жас хоккейшілерді спорттық іс-шараларға дайындау көпжылдық және ауыр процесс, бұл өздігінен тез нәтиже бере алмайды.

Қалыптастырушы эксперименттің екінші жылынан кейін жас ЭТ хоккейшілері көрсеткен нәтижелер көптеген сынақтарда БТ құрдастарымен салыстырғанда айтарлықтай жоғары болды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Евтеев С.А. Исследование эффективности оптимизации тренировочного процесса юных хоккеистов на общеподготовительном этапе подготовительного периода: автореф. дис. ... канд. пед. наук. М.: ВНИИФК, 1998. 27 с.
2. Железняк Ю. Д. Петров П.К. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте: учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений. М.: Академия, 2001. 264 с.
3. Железняк Ю. Д., Портнов Ю. М. Спортивные игры: Совершенствование спортивного мастерства. М.: Академия, 2012. 450 с.

ӘӨЖ 7.79.796.05

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕП ЖАҒДАЙЫНДА ЖАС ХОККЕЙШІЛЕР ҮШІН ОҚУ ПРОЦЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2- курс магистранты Жұмағалиев Әділ
Сапарбекұлы

Ғылыми жетекші: Жүнісбек Динара Нұрғалықызы Мәдениет, спорт және бастапқы
әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессоры

Хоккей-жас спортшылардан жоғары дене шынықтыруды, техникалық шеберлікті және командалық өзара іс-қимылды талап ететін күрделі және ойын-сауық спорт түрі. Жалпы білім беретін мектеп жағдайында жас хоккейшілер үшін оқу процесін ұйымдастыру ресурстардың шектеулілігімен, уақыт шеңберімен және оқушылардың оқу жүктемесін есепке алу қажеттілігімен байланысты белгілі бір қиындықтарға тап болады. Бұл мақала мектеп жағдайында жас хоккейшілерді даярлауды қамтамасыз етудің негізгі аспектілерін қарастырады.

1. Ұйымдастырушылық аспектілері:

Жаттығу уақытын таңдау: оқушылардың оқу кестесін ескере отырып, оларды шамадан тыс жүктемеу және жеткілікті демалуды қамтамасыз ету үшін жаттығу уақытын таңдау керек. Жаттығуды сабақтан тыс уақытта немесе демалыс күндері өткізуге болады.

Жаттығу базасын жабдықтау: тиімді жаттығулар үшін мектеп командасын қажетті құрал-жабдықтармен (клубтар, дулыға, қорғаныс құралдары, доптар) және жабдықтармен (қақпалар, конустар, арнайы жаттығулар) қамтамасыз ету қажет. Жақын маңдағы мұз ареналарын немесе мұзда жаттығу алаңдарын пайдалануға болады, бірақ бұл қосымша шығындар мен келісімдерді қажет етеді. Мұз қабаты болмаған жағдайда хоккейдің ерекшелігін ескере отырып, құрлықтағы жаттығуларды қолдануға болады.

Білікті мамандар: білікті жаттықтырушының болуы сәттіліктің негізгі факторы болып табылады. Жаттықтырушының жас спортшылармен жұмыс тәжірибесі болуы және жаттығудың заманауи әдістерін білуі керек. Жергілікті хоккей клубтарынан еріктілерді немесе бұрынғы кәсіби спортшыларды тартуға болады.

2. Жас хоккейшілерді даярлау:

Дене шынықтыру: жас хоккейшілер дене шынықтырудың жоғары деңгейіне ие болуы керек. Жаттығуларға төзімділікті дамыту (жүгіру, жүзу), күш (отыру, итеру),

жылдамдық және үйлестіру жаттығулары кіруі керек. Жаттығу процесіне арнайы төзімділікті дамытуға арналған жаттығулар (аралық жүгіру, ойын жаттығулары) кіруі керек.

Техникалық дайындық: негізгі техникалық әдістерді игеру (шайба, лақтыру, Пас беру, қорғаныс әрекеттері) ойын шеберлігінің негізі болып табылады. Тренинг техниканы дұрыс орындау техникасын пысықтауға бағытталуы керек. Бейне талдауды пайдалану қателерді анықтауға және түзетуге көмектеседі.

Тактикалық дайындық: мұздағы ойыншылардың тиімді өзара әрекеттесуі үшін тактикалық схемалар мен ойын жағдайларын үйрету қажет. Жаттықтырушы жас хоккейшілерді ойын жағдайларын талдауға және оңтайлы шешімдер қабылдауға үйретуі керек.

Психологиялық дайындық: жоғары нәтижелерге қол жеткізу үшін психологиялық тұрақтылықты, өзін-өзі бақылауды және командалық рухты дамыту маңызды. Жаттықтырушы командада жағымды атмосфера құрып, ойыншыларға қолдау көрсетуі керек.

3. Қол жетімді ресурстарды пайдалану:

Көше алаңдары: Мұз аренасы болмаған жағдайда, кұрлыққа дайындық жаттығулары үшін көше алаңдарын пайдалануға болады.

Символдық жабдық: импровизацияланған жабдықты (конустар, белгілер) жасау үшін қол жетімді материалдарды пайдаланыңыз.

Серіктестік: ресурстарды пайдалану үшін жергілікті хоккей клубтарымен немесе спорт мектептерімен ынтымақтастық.

Қорытынды: Мектеп жағдайында жас хоккейшілерді даярлауды қамтамасыз ету ұйымдастырушылық, әдістемелік және ресурстық аспектілерді қамтитын кешенді тәсілді талап етеді. Оқу процесін сауатты жоспарлау, оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеру, қолда бар ресурстарды пайдалану және білікті жаттықтырушының болуы табысқа жетудің негізгі факторлары болып табылады. Ресурстары шектеулі болса да, жас хоккейшілерді даярлаудың тиімді жүйесін құруға және осы әдемі және серпінді спорт түріне деген сүйіспеншілікті тәрбиелеуге болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Евтеев С.А. Исследование эффективности оптимизации тренировочного процесса юных хоккеистов на общеподготовительном этапе подготовительного периода: автореф. дис. ... канд. пед. наук. М.: ВНИИФК, 1998. 27 с.
2. Железняк Ю. Д. Петров П.К. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте: учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений. М.: Академия, 2001. 264 с.
3. Железняк Ю. Д., Портнов Ю. М. Спортивные игры: Совершенствование спортивного мастерства. М.: Академия, 2012. 450 с.

ЖОҒАРЫ БІЛІКТІ БОКСШЫЛАРДЫҢ ОҚУ-ЖАТТЫҒУ ПРОЦЕСІН ЖЕТІЛДІРУ

Дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Имуханбет Алишер Шынғысұлы

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD докторы

Бокстан жарыс ережелерін өзгерту, атап айтқанда жекпе-жектің жаңа формуласын енгізу (3 минуттан 3 раунд) техникалық-тактикалық іс-қимылдарға да, білікті бокстардың арнайы дайындығына да қатысты бәсекелестік қызметке қойылатын талаптардың өзгеруіне әкелді. Жарыс ережелеріне енгізілген жаңалықтардың нәтижесінде жекпе-жек формасын өзгерту раундтың ұзақтығын және жалпы жекпе-жекті ұлғайту, ҰОК бокс кеші техникалық-тактикалық іс-қимылдарды орындаудың жоғары тығыздығымен (шабуылдау техникасын орындау арасындағы үзілістерді азайту) және ережелердің қимылдарының жоғары қарқындылығымен ерекшелене бастады, өйткені ку қимылдары жоғары жылдамдық режимінде орындала бастады. Осы жағдайларға байланысты жоғары білікті боксшылардың дайындық кезеңінде жылдамдық қабілеттерін дамыту әдістемесін әзірлеу туралы айту толығымен өзекті [1].

Бокс саласындағы мамандар дене белсенділігінің көріну дәрежесі мен дене белсенділігінің режиміне сәйкес бокс физикалық қасиеттердің кешенді көріністерімен сипатталатын спорт түрлеріне жатады, мұнда іс-әрекеттердің көпшілігі жоғары жылдамдықты және жылдамдық-күштік бағытта болады (В.А. Киселев, 2006).

Б. Бекман (2006) боксшының жетістігі көбінесе іс-әрекеттің жылдамдығы мен кенеттен болуына, қозғалыс жылдамдығын өзгерту қабілетіне байланысты екенін көрсетеді. Жылдамдық дегеніміз-әр түрлі қозғалыстардағы жылдамдықты көрсету қабілеті. Оның боксшыдағы ең маңызды көріністерінің бірі-жасырын реакция уақыты, бір қозғалыс жылдамдығы, рингтегі қозғалыс жылдамдығы, бірқатар соққылардың орындалу қарқыны.

Осылайша, білікті боксшылардың жаттығу процесінде жылдамдықты дамыту процесін зерттеу өзекті болады.

Зерттеудің мақсаты. Білікті боксшылардың дайындық кезеңінде жылдамдықты дамыту әдістемесін жетілдіру.

Зерттеу нысаны-оқу-жаттығу процесінде боксшылардың жылдамдығын дамыту процесі.

Зерттеу пәні - дайындық кезеңінде білікті боксшылардың жылдамдығын дамыту әдістемесі.

Мақсатқа сүйене отырып, зерттеу келесі міндеттерді шешті [1]:

1.Әр түрлі білікті боксшылардың жылдамдығын дамыту ерекшеліктерін зерттеу.

2.Дайындық кезеңінде білікті бокстардың жылдамдығын дамыту әдістемесін әзірлеу.

3.Педагогикалық эксперимент барысында әзірленген Әдістеменің тиімділігін анықтау.

4. Білікті боксшылардың жылдамдығын дамыту бойынша практикалық ұсыныстар әзірлеу. Зерттеуде қойылған мәселелерді шешу үшін келесі әдістердің комплексі қолданылды:

- * әдеби дереккөздерді талдау;
- * педагогикалық бақылау;
- * педагогикалық тестілеу; педагогикалық эксперимент;
- * математикалық-статистикалық өңдеу.

Гипотеза ретінде күрделі жағдайлардың конъюгаттық әдісі мен әдісі дайындық кезеңінде білікті боксшылардың жылдамдығын тиімді дамытуға мүмкіндік береді деген болжам жасалды.

Жұмыстың жаңалығы дайындық кезеңінде білікті боксшылардың жылдамдығын дамыту әдістемесі анықталды, анықталды және эксперименталды түрде сыналды.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы мынада:

біріншіден, дайындық кезеңінде білікті боксшылардың жылдамдығын дамыту әдістемесі жасалды;

екіншіден, әдістеменің тиімділігі педагогикалық эксперимент барысында дәлелденді;

үшіншіден, эксперименттік әдістемені бокс саласындағы жаттықтырушы-оқытушылар мен мамандардың практикалық қызметінде қолдануға болады.

Бокстағы дайындық кезеңі жаттығудың екі салыстырмалы блоктарынан тұрады: жалпы дайындық және арнайы дайындық кезеңдері. Олардың әрқайсысының өз мақсаттары мен міндеттері бар және әртүрлі құралдардың көмегімен жүзеге асырылады [3].

Жалпы дайындық кезеңіне толығырақ тоқталайық, өйткені біздің ойымызша, ол ғылыми-әдістемелік әдебиеттерде ностно үстінде қамтылған.

Әр түрлі құралдармен (нақты жаттығулар, ойын жаттығулары, салмақтармен жұмыс, бокс снарядтарындағы жаттығулар және т.б.) функционалды (базалық) дайындықты дамытуға бағытталған оқу-жаттығу процесі, әдетте, объективті талдау мен болжауға жауап бермейді. Бұл тәсілмен таңдалған жүктеменің тенциалына сәйкес жаттығуды дұрыс бағалау қиын және сол арқылы дайындықтың белгілі бір кезеңінде объективті қажет болатын жаттығу әсерін қамтамасыз ету қиын. Сонымен қатар, қол жетімді әдебиеттердегі ұсыныстар көптеген сұрақтарға жауап бермейді. Мысалы, физикалық қасиеттерді (күш, жылдамдық, төзімділік немесе олардың көріністерін) дамытудың (жетілдірудің) басымдығы туралы. Белгілі бір сапаны дамытудың негізгі бағыты таңдалған жағдайда, мәселе оны уақыт бойынша бөлу принципі бойынша жаттығу жүктемесін ұйымдастыруға және мүлікке дейінгі әртүрлі бағыттағы жүктемелердің өзара байланысына сүйенеді. Дайындық кезеңінің жалпы дайындық кезеңінде" қажетті " физикалық қасиеттерді дамытудың басымдылығын таңдау осы кезеңнің жүктемелерін одан әрі жоспарлау үшін өте маңызды [4].

Дайындықтың басқа кезеңдерінде қолдаушылардың көрсетілген жұмыс бағыты дайындық кезеңіне (кезеңіне), мақсаттары мен міндеттеріне байланысты жаттығу жүктемесін ұйымдастырудың өзгеруімен өмір сүрді. Бұл бағытты таңдауды

дайындық кезеңінің бірінші кезеңінде қаттылық пен төзімділік сияқты қасиеттердің функционалды негізін қалау мүмкін невожможностігімен түсіндіруге болады.

Бірінші сапа — жылдамдық-генетикалық тұрғыдан алдын-ала анықталған, берілу дәрежесі төмен және оның көріністерінде жеке адамға тән. Дайындық кезеңінің мақсаттары мен міндеттеріне байланысты жылдамдықты белгілі бір деңгейде сақтау керек.

Төзімділіктің дамуы "тыныс алу" әдістерін жетілдірумен ғана емес, сонымен қатар Қаңқа бұлшықеттерінің функционалды мамандануымен — олардың Күштік және тотығу қасиеттерін арттырумен байланысты. Басқаша айтқанда, төзімділікті дамыту лактаттың жоғары концентрациясының негізгі себебі болып табылатын бұлшықеттердің гликолитикалық және тотығу қабілеттері арасындағы жауапсыздықты жоюға және аэробты энергиямен қамтамасыз ету жолын барынша пайдалануға бағытталуы керек. "Жұмысшы" бұлшықеттердің жылдамдық-күштік қабілеттерін дамыту белгілі бір дәрежеде тотығу қабілеттерінің сәйкессіздігін жоюға ықпал етеді.

Спорттық нәтиженің өсуі негізінен екі фактормен қамтамасыз етілетіні белгілі: спортшының арнайы дене шынықтыру деңгейінің жоғарылауы және оның өсіп келе жатқан мүмкіндіктерді мүмкіндігінше толық жүзеге асыру үшін қозғалыстарын осылай ұйымдастыру қабілеті. Жаттығуды басқарудың міндеті-оқу процесін ұтымды құру (жаттығу жүктемесінің мазмұны, көлемі және ұйымдастырылуы).

Дайындық құралдары-секіру, ауырлығы бар және онсыз итеру жаттығулары, жүгіру және ойын жаттығулары, снарядтарда әртүрлі режимдерде жұмыс істеу. Дайындық әдістері — соққы және аралас.

Бұл тәсілді практикалық іске асыру соққы қозғалыстарына қатысатын бұлшықеттерге арналған жаттығулардың мамандандырылған кешенін әзірлеуден тұрды. Ол үшін төменгі аяқтың, магистральдың және қолдың бұлшық еттерін дамытуға арналған 12 жаттығу және оларды қолдану әдістемесі жасалды.

Негізгі жаттығу моделі келесідей болды:

- * дайындық бөлімі - 20-25 мин (жүрек соғу жиілігі — минутына 150-160);

- * негізгі бөлігі-аяқтың, қолдың, дененің бұлшық еттеріне арналған жарылғыш жұмыс (жаттығуларды қолдану реттілігі әзірленген ХБ схемасы бойынша өзгерді) - ұзақтығы 30-40 мин (жүрек соғу жиілігі — 140-150) немесе жылдамдық-күш режимінде қатарларда ұйықтау жұмысы-ұзақтығы 27-30 мин (жүрек соғу жиілігі — 160-180);

- * қорытынды бөлім-спорттық ойындар, ASD жаттығулары-әлсіреу және т.б. — ұзақтығы 20 мин (жүрек соғу жиілігі-160-170).

Сонымен қатар, таңертеңгі және кешкі жаттығуларда ойын және жүгіру жаттығулары, бокс мектебі қолданылды. Олар қызмет түрін ауыстыруға бағытталған және әдетте көлемді емес.

Негізгі жаттығулар күннің бірінші немесе екінші жартысында спорт залы немесе ашық ауада өткізілді. Бұл ДДҰ-ға дайындық құралдарын біріктіруге мүмкіндік берді. Біздің ойымызша, таңдалған жұмыс бағыты сақталды. Орташа алғанда, орталықтандырылған жинаудың 16 күнінде 1950-2100 мин вил құрамының 2-3 реттік жаттығуларындағы жүктемелердің жалпы көлемі. бұл жұмыс бағыты машина жағдайында жалғасты. Әр боксшыға жеке жоспар-жүктеме кестесі және "үй

кезеңіне" арналған жаттығулар кешені жоспарланған.

Ра АҚЖ соңында 27 параметр бойынша жүргізілген тестілеу нәтижелері соққы күші мен арнайы төзімділік (креатинфосфат және гликолитикалық) көрсеткіштерінің нашарлауын анықтады [5].

Теориялық талдау және педагогикалық эксперимент жүргізу келесі тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді:

1. Арнайы әдебиеттерді талдау дайындық кезеңінде білікті боксшылардың жылдамдығын одан әрі жетілдіру қажет екенін көрсетті. Бұл тары шешімі оқу процесінің тиімділігін арттырады.

2. Дайындық кезеңінде білікті боксшылардың біліктілігін арттырудың ең тиімді әдістеріне мыналар жатады: конъюгаттық әдіс және күрделі жағдайлар әдісі.

3. Педагогикалық эксперименттің нәтижелері көрсеткендей, эксперименттік топтағы орташа көрсеткіштердің өсуі әр үйде тестке қарағанда жоғары. Сонымен, "5 с үшін қолды бұғу-ұзарту" тестінде 5,94% - ға, "5 с үшін соққылардың ең көп саны" тестінде 6,24% - ға және "5 с үшін еңкейу" тестінде 4,12% - ға.

4. Математикалық статистика әдістерін қолдана отырып, педагогикалық эксперименттің нәтижелерін өңдеу жылдамдықтың статистикалық сенімді өзгерістері тек эксперименттік топтың боксшыларында анықталғанын көрсетті.

5. Жалпы, осы зерттеудің нәтижелері дайындықтың дайындық бөлімінде білікті боксшылардың құрылысын дамыту тиімділігінің артуын растайды деп қорытынды жасауға болады. Осылайша, әзірленген техниканы қолдану боксшыларды даярлау процесін оңтайландыруға мүмкіндік береді [6].

Теориялық талдау және педагогикалық эксперимент жүргізу келесі практикалық ұсыныстар жасауға мүмкіндік берді:

1. Дайындық кезеңінде даму үшін күрделі жағдайлардың біріктірілген әдісі мен әдісін қолдану қажет.

2. Жылдамдықты дамыту әдістемесін қолданған кезде келесі ережелерді сақтау керек: - жаттығудың ұзақтығы жаттығудың соңында шаршау салдарынан жылдамдық төмендемейтіндей болды; - тәсілдер арасында толық қалпына келгенге дейін демалыс аралықтары орындалды; - жылдамдықты дамытуға арналған жаттығулар сабақтың негізгі бөлігінің басында өткізілді.

3. Жалпы дайындық кезеңінде жылдамдықты дамыту үшін медициналық допты (10 кг) және 91,5-2 кг гантельдерді қолдану қажет. Олармен жаттығуларды оқу - жаттығу процесінің міндеттеріне байланысты күніне 1-2 рет қолданыңыз (барлығы 24 рет). Жаттығулар 2 серияда 2 минуттық демалыспен орындалды. (релаксация жаттығулары, серуендеу).

4. Арнайы дайындық кезеңінде ротаның жылдамдығын дамыту үшін гантель жаттығулары және жылдам қарсыластармен спаррингтер қолданылды. Жаттығулар оқу-жаттығу процесінің міндеттеріне байланысты аптасына 4 рет қолданылды (барлығы 20 рет). Жаттығулар 2 серияда 2 минуттық демалыспен орындалды. (релаксация жаттығулары, серуендеу)

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Атилов, А.А. Современный бокс / Серия «Мастера боевых искусств». - Ростов н/Д: Феникс, 2003. - 640 с.

2. Бокс: Учебник / Под общ. ред. И.П. Дегтярева. - М.: Физкультура и спорт, 1979.-284 с.
3. Бокс: учебное пособие для тренеров / Под ред. К.В. Градополова. - М.: Физкультура и спорт, 1963. - 323 с.
4. Бутенко, Б.И. Специализированная подготовка боксера. - М: Физкультура и спорт, 1967. - 86с.
5. Верхошанский, Ю.В. Основы специальной физической подготовки спортсменов. - М.: Физкультура и спорт, 1988. - 331 с.
6. Гаськов, А.В., Основы построения общей и специальной подготовки юных боксеров на специально-подготовительном этапе. / И.П.Дегтярев, К.Н.Копцев // Бокс: Ежегодник. - М.: Физкультура и спорт, 1985.-С. 16-18.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ЖОҒАРЫ БІЛІКТІ БОКСШЫЛАРДЫҢ ОҚУ-ЖАТТЫҒУ ПРОЦЕСІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ЖОЛДАРЫ

Дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты
Имұханбет Алишер Шынғысұлы

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD докторы

Мақалада жоғары білікті боксшылар үнемі жетілдіруге және жаңа биіктерге жетуге ұмтылып, өз мүмкіндіктерінің шыңында. Олардың оқу-жаттығу процесі бокстың ерекшелігін және спортшының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, мұқият жоспарлануы және мүмкіндігінше тиімді болуы керек. Бұл мақалада жоғары білікті боксшылардың оқу-жаттығу процесін жетілдірудің заманауи тәсілдері қарастырылған.

Жетілдірудің негізгі аспектілері

Бокстағы жетістік тек дене шынықтырумен ғана емес, сонымен қатар тактикалық ойлаумен, техникалық шеберлікпен және психологиялық тұрақтылықпен де анықталады. Сондықтан оқу-жаттығу процесін жетілдіру осы аспектілердің барлығын қамтуы тиіс:

1. Оқу процесін кезеңдеу:

Макроцикл: әрқайсысының өз мақсаттары мен міндеттері бар мезоциклдерге (дайындық, бәсекеге қабілетті, өтпелі) бөлінуі керек.

Мезоциклдер: мезоциклдердің ішінде жүктеме көлемі мен қарқындылығы, сондай-ақ әр түрлі жаттығулар арасында уақыттың бөлінуі нақты жазылуы керек.

Микроциклдер: тиімді қалпына келтіруді қамтамасыз ету үшін жаттығу аптасы жоғары және төмен жүктеме күндерін ескере отырып оңтайлы жоспарлануы керек.

2. Оқу процесін даралау:

Спортшының жеке физикалық және психологиялық ерекшеліктерін ескеру.

Боксшының күшті және әлсіз жақтарын ескере отырып, жеке жаттығу бағдарламасын жасау.

Физикалық қабілеттерді үнемі тестілеу және алынған нәтижелер негізінде бағдарламаны түзету.

3. Техникалық-тактикалық дайындықты жетілдіру:

Бокстың техникасы мен тактикасын бағалау үшін заманауи бейне талдау әдістерін қолдану.

Интерактивті тренажерлар мен арнайы жабдықтарды пайдалана отырып, арнайы соқпалы техникалар мен қорғаныс іс-қимылдарын пысықтау.

Бокс стилі мен қарсыластардың ерекшеліктеріне байланысты жеке тактикалық схемаларды әзірлеу және пысықтау.

4. Дене шынықтыру:

Бокстың ерекшелігін ескере отырып, күш қасиеттерін дамыту (жарылғыш күш, күшке төзімділік).

Жылдамдық қасиеттерінің дамуы (реакция жылдамдығы, қозғалыс жылдамдығы).

Төзімділікті дамыту (аэробты және анаэробты).

Жарақаттанудың алдын алу үшін байлам-буын аппаратын нығайту.

5. Психологиялық дайындық:

Зейінді, өзіне деген сенімділікті және стресске төзімділікті дамыту үшін психологпен жұмыс.

Табысты жекпе-жектерді визуализациялау және тактикалық схемаларды жаттықтыру үшін ақыл-ой жаттығуларының әдістерін қолдану.

6. Қалпына келтіру шаралары:

Қалпына келтірудің заманауи әдістерін қолдану (массаж, сауна, криотерапия).

Дұрыс ұйқы және тамақтану режимі.

Шаршау деңгейін бақылау және шамадан тыс жаттығулардың уақтылы алдын алу.

7. Заманауи технологияларды қолдану:

Бокстың техникасы мен тактикасын бағалау үшін бейнеанализ жүйелерін қолдану.

Спортшының физикалық параметрлерін сандық талдау үшін қозғалыс сенсорларын пайдалану.

Арнайы соқпалы техниканы пысықтау үшін интерактивті тренажерлерді қолдану.

Қорытынды:

Жоғары білікті боксшылардың оқу-жаттығу процесін жетілдіру жеке көзқарасты және заманауи әдістер мен технологияларды қолдануды талап етеді. Жүктемелерді сауатты кезеңдеу, спортшының жеке ерекшеліктерін есепке алу, техникалық-тактикалық дайындықты жетілдіру, физикалық және психологиялық қасиеттерді дамыту, сондай — ақ тиімді қалпына келтіру іс-шаралары бокста жоғары нәтижелерге қол жеткізудің негізгі факторлары болып табылады. Спортшының прогресін үнемі бақылау және талдау оқу-жаттығу процесін үнемі жетілдірудің қажетті шарттары болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Атилов, А.А. Современный бокс / Серия «Мастера боевых искусств». -Ростов

н/Д: Феникс, 2003. - 640 с.

2. Бокс: Учебник / Под общ. ред. И.П. Дегтярева. - М.: Физкультура и спорт, 1979.-284 с.

3. Бокс: учебное пособие для тренеров / Под ред. К.В. Градополова. - М.: Физкультура и спорт, 1963. - 323 с.

4. Бутенко, Б.И. Специализированная подготовка боксера. - М.: Физкультура и спорт, 1967. - 86с.

5. Верхошанский, Ю.В. Основы специальной физической подготовки спортсменов. - М.: Физкультура и спорт, 1988. - 331 с.

6. Гаськов, А.В., Основы построения общей и специальной подготовки юных боксеров на специально-подготовительном этапе. / И.П.Дегтярев, К.Н.Копцев // Бокс: Ежегодник. - М.: Физкультура и спорт, 1985.-С. 16-18.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ФУТБОЛ СПОРТЫНАН КОМАНДА ДАЙЫНДАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2- курс магистранты Исмагулов
Аскербек Игиликович

Ғылыми жетекші: Жүнісбек Динара Нұрғалықызы Мәдениет, спорт және бастапқы
әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессоры

Футбол-бұл әлемдегі ең танымал ойындардың бірі болып табылатын командалық ойын.

Футболдың пайда болу тарихында нақты күн жоқ. Бірақ археологтарда доппен ойнау бір ғасырдан астам уақыт болғандығы туралы дәлелдер бар. Олардың олжалары доп ойындарының әртүрлі ғасырларда болғанын растайды.

2004 жылы ФИФА біздің дәуірімізге дейінгі тағы екі ғасырда футбол ойынының прототипі болғандығын көрсетті. Бұл ойынның тамыры Қытайдан бастау алады.

Футболдағы алғашқы ресми ережелер 1863 жылы 7 желтоқсанда пайда болды. Оларды Англия футбол қауымдастығы енгізді. Бұл күндері ережелерді ФИФА (4 дауыс), сондай-ақ ағылшын, шотланд, Солтүстік ирланд және Уэльс футбол қауымдастықтарының өкілдері кіретін Халықаралық футбол қауымдастықтары кеңесі (IFAB) белгілейді. Ресми футбол ережелерінің соңғы нұсқасы 2013 жылдың 1 маусымында (1).

Футбол ойыны қазіргі уақытта да өзектілігін жоғалтпайды. Ол спортшылар алдында жоғары кәсіби көкжиектерді ашады. Жақсы футболшы болу үшін жаттықтырушы сауатты, жаңа білімге ие, өзін-өзі тәрбиелеуі керек. Футбол бойынша сабақтарды сауатты ұйымдастыру, олардың жеке өсуін анықтау, білім алушылардың жоғары спорттық жетістіктерін алу мақсатында білім алушыларға диагностикалық зерттеулер жүргізу маңызды.

II. Негізгі бөлігі.

Спорт мектебінде футбол сабақтарын ұйымдастырудың негізгі нысаны оқу-жаттығу сабағы болып табылады. Оған әдістер мен құралдар, ассимиляция кезеңдері

кіреді.

Футболдан оқу - жаттығу сабағы залда және арнайы футбол алаңында өткізіледі. Ұзақтығын спорт мектебі өзінің тұрақты кестесінде анықтайды. Жаттықтырушы-оқытушы білім алушылардың физикалық, ақыл-ой және стратегиялық дамуы үшін оңтайлы жағдайлар жасауы тиіс. Жаттығу, дене шынықтырудың басқа түрлері сияқты, үш бөлімнен тұрады: дайындық, негізгі және қорытынды.

Сабақтың дайындық кезеңі студенттің әл-ауқатын зерттеуді, сабақтың мақсаттары мен міндеттерін қоюды, негізгі кезеңге дейін барлық бұлшықет топтарын жылытуды қамтиды.

Сабақтың мақсаттарына негізгі бөлімде қол жеткізіледі. Сонымен қатар, сіз келесі дәйектілікті ұстануыңыз керек: танысу, егжей-тегжейлі зерттеу және жетілдіру.

Оқу-жаттығу сабағының соңғы бөлігінде дененің функционалдық белсенділігінің бағытталған, біртіндеп төмендеуін қамтамасыз ету қажет, ол үшін әртүрлі бұлшықет топтарына созылу түрінде жеңіл жүктемелер таңдалады.

Оқу - жаттығу сабақтары футболға деген сүйіспеншілікті, оның тарихына деген қызығушылықты, адамның футболдағы мүмкіндіктері туралы ұғымдарды өзгерткен тұлғаларды дамытуға бағытталған тәрбиелік сипатта болуы керек. Ол үшін зерттеушілік сипаттағы тапсырмалар, белгілі футболшылардың өмірін зерттеу бойынша сабақтан тыс жобалар беру, ең үлкен футбол ойындарын қарау, футбол жаңалықтарына қызығушылық таныту қажет. Сіз жаттығудың басында футболдың соңғы жаңалықтарына шолу жасау үшін ақпараттық минут өткізе аласыз.

Спортшы ақылды стратег болуы керек. Ойынның мәнін түсінбестен, бір физикалық артықшылықты жеңу мүмкін емес. Ол үшін оқушылардың әдебиетті оқуын, мектепте жақсы оқуын, физикалық жағынан ғана емес, ақыл-ой жағынан да дамуын талап ету қажет.

Тактикалық ойындарды енгізуді, ойын стратегияларын әзірлеуді, оларды спортшылармен талқылауды ұмытпаңыз. Қарсыластардың мінез-құлқының мүмкін жағдайларын жеңу. Бұл ретте оқыту мен оқытудың ойын және ақпараттық технологияларын қолдануға болады.

Футболшылардың классикалық құрылыстарын зерттей отырып, спортшылар өздеріне жүктелген міндеттерді тереңірек түсінеді. Білім беру жүйесіне "итальяндық", "Бразилиялық", "швейцариялық" және т.б. сияқты "құрылыс жүйелерін" қосуға болады. осы құрылыс схемаларын қамтитын дидактикалық құралдар болуы керек, ойын барысында олардың ерекшеліктерін қолдана отырып, футбол ойындарының жаңа ашылуларына назар аудару керек.

Сабақтарды ұйымдастыру кезінде материалдық базаны аяқ бұлшықеттерін дамытуға арналған жаңа тренажерлармен толықтыру, үйлестіру баспалдақтарын сатып алу, бұлшықет массасын дамытуға және жалпы үйлестіруге кедергілердің оқу жолақтарын құру қажет. Оқу-жаттығу сабақтары кезінде білім алушылардың жарақаттануын азайту мақсатында оқу алаңдарының жабылуын қадағалау.

Залды материалдық қамтамасыз ету сапалы доптарды, футбол мен мини-футболға арналған қақпаларды, соққыларға арналған қалқандарды, тұқым себуге арналған төмен кедергілерді қамтуы керек.

Командада қалай ойнау керектігін білу маңызды фактор болып табылады. Ойыншылар вербалды және вербалды емес қарым-қатынастың коммуникативті дағдыларын меңгеруі керек, команданың басқа қатысушыларын жартылай түсінуі керек, кешендері болмауы керек, жолдастарына сене білуі керек. Коммуникативтік дағдыларды дамыту үшін команданы біріктіруге, коммуникативтік дағдыларды, сөйлеуді дамытуға бағытталған топтық тренингтер өткізіледі.

Спорттық форма да маңызды – матаның сапасы. Аяқ киімнің ыңғайлылығы. Дұрыс киім формасы жоқ білім алушыларды сабаққа дейін жібермеуге тырысу керек. Командалық ойын үшін бірыңғай үлгі мен түстің формасы қолайлы.

III. Қорытынды

Футболдан жаттықтырушы-оқытушы оқу-жаттығу процесін ұйымдастырудағы маңызды буын болып табылады. Оның сабақтарды ұйымдастыруға деген көзқарасы-білім алушылардың табысының кепілі. Оқу процесінің әр бөлшегі ескерілуі керек, сабаққа дайындық белгілі бір күш-жігерді қажет етеді. Оқу-тәрбие процесін ұйымдастыруға мұқият көзқарас қана сабақтардың мақсатына және білім беру қызметінің жоғары нәтижелеріне қол жеткізуге кепілдік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Андреев, С.Н. Футбол - твоя игра: Кн.для учащихся сред. и ст. классов. / С.Н. Андреев. - Москва: Академия, 2009. - 144 с.
2. Ахмеров, Э.К. Футбол для начинающих: учебное пособие / Э.К.Ахмеров. - Минск: Полымя, 2010. - 78 с.
3. Ашибоков, М.Д. Футбол: учебное пособие /М.Д Ашибоков. - Майкоп: изд-во АГУ, 2012. - 28с.

ӘӨЖ 7.79.796.03

МЕКТЕПТЕ ФУТБОЛ СПОРТЫНАН КОМАНДА ДАЙЫНДАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2- курс магистранты Исмагулов
Аскербек Игиликович

Ғылыми жетекші: Жүнісбек Динара Нұрғалықызы Мәдениет, спорт және бастапқы
әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессоры

Футбол-әлемдегі ең танымал спорт түрлерінің бірі. Көптеген мектептер әртүрлі жарыстар мен турнирлерге қатысу үшін өздерінің футбол командаларын құруға ұмтылатыны таңқаларлық емес. Дегенмен, табысқа жету үшін команданы жақсы дайындап, оған қажетті жаттығу жағдайларын қамтамасыз ету керек.

Мектепте футбол командасын дайындауды ұйымдастыру команда құрамын құрудан басталады. Оқушылар өздерінің қабілеттері мен дағдыларын көрсете алатын іріктеу сынақтарын өткізу қажет. Содан кейін команданы дайындайтын жаттықтырушыны анықтау керек [1].

Маңызды аспект-жаттығуға жағдай жасау. Мектеп команданы қажетті құрал-жабдықтармен және жабдықтармен қамтамасыз етуі керек, сонымен қатар

жаттығулар өткізуге арналған арнайы қондырғылармен қамтамасыз етуі керек. Сондай-ақ, ойыншылардың физикалық дайындығына назар аудару керек, ол үшін фитнес және спорттық гимнастика сабақтарын ұйымдастыруға болады [2].

Жаттығудан басқа, ойын тактикасы мен стратегиясына назар аудару керек. Жаттықтырушы ойын жоспарын құрып, ойыншыларды алаңда тактикаға үйретуі керек. Ол үшін жаттығу матчтарын өткізіп, ойын жағдайларын талдауға болады.

Сонымен қатар, ойыншылардың моральдық-психологиялық дайындығына назар аудару керек. Жаттықтырушы команданы бірге жұмыс істеуге, бір-бірін қолдауға және қиын жағдайларда да өзіне деген сенімін жоғалтпауға үйретуі керек.

Мектепте футбол командасын дайындау келесідей ұйымдастырылуы мүмкін:

✚ Оқушыларды қабылдау. Футболмен айналысқысы келетін оқушылар жиынтығын өткізіңіз. Оларды әртүрлі деңгейлерге бөлу – бастауыш, орта және жоғары деңгей.

✚ Жаттықтырушыны тағайындау. Команданы дайындаумен айналысатын тәжірибелі жаттықтырушыны тағайындаңыз. Оның мамандандырылған білімі және балалармен тәжірибесі болуы керек.

✚ Оқу бағдарламасын әзірлеу. Дене шынықтыру жаттығуларын, техниканы, тактиканы және ойын тәжірибесін қамтитын жаттығу бағдарламасын жасаңыз.

✚ Күнделікті жаттығулар. Жаңадан бастаушылар үшін аптасына 2-3 рет, Орта және озық ойыншылар үшін аптасына 4-5 рет жаттығу жасаңыз. Жаттығу жүйелі және ойластырылған болуы керек.

✚ Жарыстарға қатысу. Ойыншылар тәжірибе жинап, дағдыларын жетілдіре алатындай етіп команданың әртүрлі жарыстар мен турнирлерге қатысуын ұйымдастырыңыз.

✚ Ойыншыларды ынталандыру және қолдау. Ойыншыларды ынталандыру және ынталандыру, олардың спорттық әлеуетін дамытуға жағдай жасау маңызды. Ойыншылар арасында командалық рух пен ынтымақтастықты сақтау да маңызды.

✚ Нәтижелерді бағалау және түзету. Команданың нәтижелерін үнемі бағалау, күшті және әлсіз жақтарын анықтау, дайындық тиімділігін арттыру үшін оқу процесіне түзетулер енгізу.

✚ Осы қадамдарды орындай отырып, мектепте футбол командасын дайындауды ұйымдастыру сәтті болады және оқушылардың спорттық қабілеттерінің дамуына оң әсер етеді [3].

Сондай-ақ, ойыншылар тәжірибе жинап, спорттық дағдыларын арттыра алатындай етіп команданың әртүрлі жарыстар мен турнирлерге қатысуын ұйымдастыру маңызды. Мұндай жарыстар топ мүшелерін жақындастыруға, достық қарым-қатынасты нығайтуға және жоғары нәтижелерге қол жеткізуге ынталандыруға ықпал етеді.

Осылайша, мектепте футбол командасын дайындауды ұйымдастыру ойыншыларды іріктеуді, жаттығу жағдайларын қамтамасыз етуді, ойын тактикасымен жұмыс істеуді және психологиялық дайындықты қамтитын кешенді тәсілді қажет етеді. Команданы дұрыс даярлау жетістікке жетуге және жарыстарда жетекші орынға ие болуға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Андреев, С.Н. Футбол - твоя игра: Кн.для учащихся сред. и ст. классов. / С.Н. Андреев. - Москва: Академия, 2009. - 144 с.
2. Ахмеров, Э.К. Футбол для начинающих: учебное пособие / Э.К.Ахмеров. - Минск: Полымя, 2010. - 78 с.
3. Ашибоков, М.Д. Футбол: учебное пособие /М.Д Ашибоков. - Майкоп: изд-во АГУ, 2012. - 28с.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕ «ТОҒЫЗҚҰМАЛАҚ» ОЙЫНЫН ҮЙРЕТУДІҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Кадыров Нурхат Асхатович

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD доктор

Мақала ұлттың интеллектуалдық, рухани - адамгершілік және дене дамуындағы «Тоғызқұмалақ» ойынының рөлін ашу арқылы ұлттық спорт түрлерін дамытудың бүгінгі өзекті мәселесіне арналған. Мақаланың мақсаты - "тоғызқұмалақ" ойынының оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту және ақыл-ой белсенділігін арттыру арқылы олардың үлгерімін арттыруға әсерін зерттеу. ҚР «Тоғызқұмалақ» федерациясының деректері негізінде Қазақстандағы «Тоғызқұмалақ» ұлттық ойынының қазіргі даму жағдайы зерттелді, әртүрлі елдердің мектеп бағдарламасына Ұлттық зияткерлік ойындарды енгізудің әлемдік тәжірибесінің нәтижелері талданды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы оқушылардың интеллектуалды дамуы мен дене тәрбиесіндегі ұлттық дәстүрлер мен тарихи - мәдени ерекшеліктерді ескеруден тұрады. Зерттеу нәтижесінде "Тоғызқұмалақ" ұлттық зияткерлік ойынын бастауыш мектеп жасынан бастап оқушылардың дене тәрбиесінің оқу бағдарламасына енгізу қажеттілігі туралы қорытынды жасалды.

Тоғызқұмалақ-стратегиялық ойлауды, есте сақтауды, зейінді және математикалық қабілеттерді дамытатын ежелгі қазақ логикалық ойыны. Тоғызқұмалақты жалпы білім беретін мектептің оқу процесіне қосу оқушылардың ой-өрісін кеңейтуге ғана емес, олардың зияткерлік қабілеттерін дамытуға да ықпал етеді. Бұл мақалада әртүрлі жастағы және дайындық деңгейлеріне бейімделген тоғызқұмалақ ойынын оқыту әдістемесі ұсынылған.

Оқыту мақсаттары:

Оқушыларды Тоғызқұмалақ ойын ережелерімен таныстыру.

Логикалық және стратегиялық ойлауды дамыту.

Есте сақтау мен зейінді жақсарту.

Жоспарлау және болжау дағдыларын қалыптастыру.

Ұлттық мәдениет пен дәстүрге деген қызығушылықты ояту.

Оқыту әдістемесі:

Тоғызқұмалақ ойынын оқытуды бірнеше кезеңге бөлуге болады:

1. Ойынмен танысу:

Көрнекі құралдардың көмегімен ойынды көрсету (ұяшықтары мен тастары бар тақта, бейне).

Ойынның шығу тегі және оның мәдени маңызы туралы әңгіме.

Ойынның негізгі әдістері мен ережелерін көрсету.

2. Ойын ережелерін үйрету [1]:

Көрнекі мысалдарды қолдана отырып, ойын ережелерін қарапайым және қол жетімді тілде түсіндіру.

Ережелерді бекіту үшін оқушылармен жеке жұмыс.

Қарапайым ойын жаттығуларымен ережелерді жаттықтыру.

3. Ойын дағдыларын дамыту:

Мұғаліммен немесе тәжірибелі оқушылармен ойындар өткізу.

Ойындарды жұпта және шағын топтарда ұйымдастыру.

Бастауыш сынып оқушылары үшін жеңілдетілген ережелерді енгізу.

Ойын тапсырмалары мен шарттарының біртіндеп күрделенуі.

4. Стратегиялық ойлауды дамыту:

Мүмкін болатын қимылдар мен олардың салдарын талқылай отырып, ойын жағдайларын талдау.

Ойын әрекеттерін болжау және жоспарлау мәселелерін шешу.

Ойын шешімдерінің өзіндік бастамасы мен өзіндік ерекшелігі үшін бәсекелестік пен ынталандыру элементтерін енгізу.

Стратегиялық ойлауды дамытатын дидактикалық ойындарды қолдану (мысалы, берілген жағдайда оңтайлы қозғалысты анықтауға арналған тапсырмалар).

5. Заманауи технологияларды қолдану [2]:

Тоғызқұмалақта ойнау үшін онлайн-ресурстар мен қосымшаларды пайдалану.

Мастер-класстармен және ойын жағдайларын талдаумен бейнелерді қарау.

Әдістемелік ұсынымдар:

Оқыту оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, ойын түрінде жүргізілуі керек.

Оқушылардың белсенділігін және олардың ойынға шығармашылық көзқарасын ынталандыру қажет.

Сабақтарда жағымды атмосфераны қамтамасыз ету және оқушылар арасында еркін қарым-қатынас пен өзара әрекеттесу үшін жағдай жасау маңызды.

Тоғызқұмалақтан турнирлер мен жарыстарды тұрақты өткізу оқушылардың ойынға деген қызығушылығын арттыруға ықпал етеді және оларды өзін-өзі жетілдіруге ынталандырады [3].

Қорытындылай келе Тоғызқұмалақ ойынын жалпы білім беретін мектептің оқу процесіне қосу оқушылардың зияткерлік қабілеттерін дамытудың тиімді әдісі болып табылады. Жүйелі оқыту, әртүрлі әдістерді қолдану және жас ерекшеліктерін ескеру жоғары нәтижелерге қол жеткізуге және балалардың ұлттық мәдениет пен дәстүрлерге деген қызығушылығын оятуға мүмкіндік береді. Тоғызқұмалақ ойыны қызықты іс-әрекет қана емес, сонымен қатар білім беру мен зияткерлік дамудың маңызды құралы бола алады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Аманжолов С. Тоғызқұмалақ. – А., 1936. Қазақша және орысша.
2. Ақшораев Ә. Тоғызқұмалақ. Алматы, Қазақстан, 1979
3. Шотаев М., Жұмабаев Н., Ақназаров С. Таңғажайып тоғызқұмалақ. Түркістан, ХҚТУ баспасы, 2004 ж.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ТОҒЫЗҚҰМАЛАҚ ОЙЫНЫНЫҢ ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІНДЕГІ ОРНЫ

Дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Кадыров Нурхат Асхатович

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD доктор

Қазақ халқының ұлттық ойындары мазмұны жағынан сан алуан, түрлік көрінісі өте бай, ұрпақ тәрбиесіндегі орны ерекше. Жеке тұлғаның күш-қуатын арттыру, мінез құлқын дамыту, ақыл-ойын шыңдау сияқты қасиеттерге бай бұл мұраларымыз адам баласының сәбилік шағынан бастап, бүкіл өмірін тұтас қамтуға негізделіп жасалған. Мәселен, асық, күрес, жамбы ату, бәйге, көкпар, теңге алу, тоғызқұмалақ ойындарының барлығы да - өскелең ұрпақтың бойында адамгершілік қасиеттер, патриоттық сезімдер қалыптастыруға тырысады.

Қазақ халқының ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан төл мұраларының бірі – тоғызқұмалақ. Бүгінде ұлттық ойынымыз Қазақстан Республикасында ғана емес, халықаралық деңгейде де жоғары қарқынмен даму үстінде. Тоғызқұмалақтың ерекше қарқынмен дүниежүзілік деңгейде дамуының өзіндік себептерін тек ұрпақ тәрбиесіндегі орнымен ғана байланыстырып қарастырсақ, нақтылы нәтиже береді.

Тоғызқұмалақ ойынының қалыптасу және даму тарихында ұлтымыздың даналары мен озық ойлы тұлғалары, қоғам қайраткерлері көп еңбек сіңірді. Тоғызқұмалақ ойыны XIX ғасырға дейін ауыз әдебиеті үлгілерінде, кездессе, кейінгі уақыттарда шетел этнографтарының назарын аударды. Р.Карутц, Н.Краснов секілді ғалымдар өз жазбаларында қазақ халқының тоғызқұмалақ ойынын ойнағанын атап көрсетті. Халқымыздың ағартушы-қайраткерлері Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев тоғызқұмалақ ойынын ерекше мадақтаған, әсіресе Абай бұл ойынды сүйсініп ойнаған. Сондай-ақ, А.Құнанбаев Семей өңірінде тоғызқұмалақ мектебін қалыптастырып, жарыстар ұйымдастырып отырған. Қазір Шығыс Қазақстан облысындағы ақынның мұражайында Абай ойнаған тоғызқұмалақ тақтасы сақтаулы тұр.

XX ғасырда орыс ғалымы Н.Пантусов, венгр зерттеушісі А.Вамбери сияқты ғалымдар арнайы еңбектер жазса, түркітанушы С.Аманжолов 1936 жылы «Тоғызқұмалақ» деген кітапты қазақ және орыс тілдерінде жарыққа шығарды. 1948 жылы Алматы қаласында тоғызқұмалақтан тұңғыш республикалық жарыс өткізілді. 1949 жылы ойын ережелері жүйеленіп, тоғызқұмалақ қағидалары бір ізге түсірілді.

Осы жылдары ойынның бұқаралық сипатының артуына, ел көлемінде танылуына М.Әуезов, Қ.Қуанышбаев, С.Аманжолов, Б.Момышұлы сынды Алаштың ардақты азаматтары қолдау білдіріп, өз үлестерін қосқан. Мәселен, М.Әуезов «Абай

жолы» романында ұлы ақынның тоғызқұмалақ ойнағанын бейнелеген. 1967 жылы Т.Сұлтанбеков «Шахмат. Дойбы. Тоғызқұмалақ» кітабында ұлттық ойынның ерекшеліктеріне тоқталса [1], 1979 жылы Ә.Ақшораев «Тоғызқұмалақ» кітабында ойынның нәзариясын жазған [2].

Қазіргі кезде тоғызқұмалақ ойыны республикалық деңгейде Қазақстан Республикасы, Қырғызстан, Қытай, Моңғолия, Ресейде және Еуропа елдерінде ойналуда. Қазақстан Республикасында ұлттық спорт түрі ретінде тоғызқұмалақ қанатын кеңге жайып, танымал ойын болып дамуда. Бүгінгі күні бұл ойыннан 4 рет Әлем Чемпионаты, 3 рет Азия және Еуропа чемпионаттары өткізілді. Бұл іс шаралар Дүниежүзілік Тоғызқұмалақ Қауымдастығының жетекшілігімен жүзеге асуда.

Тоғызқұмалақ әлемдік деңгейде насихатталуының басты ерекшелігі - жеке тұлғаның біліктілік қасиеттерін шыңдауында. Яғни тоғызқұмалақ ойыны – ой шығармашылығын дамытатын спорт түрі. Оның тағлымдық, тәрбиелік құндылықтарын айтпағанның өзінде терапиялық сипаты қаншама. Зерттеуші М.Шотаевтың пікірінше: «Тоғызқұмалақ жасөспірімнің бойында салмақтылық, сабырлылық, төзімділік, есептегіштік, ойшылдық қасиеттерін қалыптастырумен қатар, кең ақыл мен озық ойлау иесі болуына да жағдай жасайды» [3]. Осындай қасиеттерінің арқасында бүгінгі күні әрбір дамыған ел тоғызқұмалақ ойынын қарқынды түрде насихаттап, ұрпақ тәрбиесіне керекті мәдени мұра ретінде дамытып отыр.

Тоғызқұмалақ жасөспірімнің математикалық қасиеттерін дамытуда да таптырмас құрал. Ұлттық ойында кездесетін жүріс дәлдігін білу, жүріс санын есептеу, құмалақ саны мен мөлшерін анықтау, жеңіске жету жолдарын табу секілді амал мен тәсілдер баланың ақыл ой жүйесін ойлау мен санау арқылы тәрбиелейді. Сондай-ақ құмалақ секілді ұсақ заттарды бір орыннан екінші орынға қозғау, тарату, мол мөлшерде қолға жинау секілді көзге байқалмас қол қозғалысының әрекеттері миталшықтарына да оң әсер етіп, жас өскіннің рухани дамуына септігі тиеді. Міне, осындай өн бойында жеке тұлғаның шығармашылық дамуы мен рухани жаңғыруына пайдалы қасиеттері бар ойын, көптеген елдерге пайдасын тигізіп отыр. Мәселен, Қырғызстан, Түркия, Моңғолия, Қытай, Ресей елдері мектеп бағдарламасындағы қосымша сабақ беру тізіміне тоғызқұмалақты қосып отыр.

Қазіргі кезде тоғызқұмалақ ойыны Маңғыстау облысында да жақсы дамып отыр. Ойынның дамуына Г.Жакиева, М.Бекбаулы, А.Рамазанова сияқты мамандар көп еңбек сіңіріп отыр. Қоғам алдында ұрпақ тәрбиесіндегі жауапкершілігін түсінген бұл тұлғалар Елбасы Н.Назарбаевтың рухани жаңғыру бағдарламасының дамуына да өз үлесін қосып жүр. Қорыта айтқанда, тоғызқұмалақ ойынының жалпы қоғамға да, адамзатқа да берер пайдасы зор. Ұлтымыздың ұлылығы мен ұлағатын осындай рухани мұраларымызбен танытуға болатынын тоғызқұмалақтың әлемдік деңгейде дамуы тарихын саралау арқылы көз жеткізуге болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Аманжолов С. Тоғызқұмалақ. – А., 1936. Қазақша және орысша.
2. Ақшораев Ә. Тоғызқұмалақ. Алматы, Қазақстан, 1979
3. Шотаев М., Жұмабаев Н., Ақназаров С. Таңғажайып тоғызқұмалақ. Түркістан, ХҚТУ баспасы, 2004 ж.

ӘР ТҮРЛІ ҚАРҚЫНДЫЛЫҚТАҒЫ ФИЗИКАЛЫҚ ЖҮКТЕМЕЛЕРДІ БЕРУ АРҚЫЛЫ ЖАС ДЗЮДОШЫЛАРДЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН ЖЕТІЛДІРУ

Дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Кумарбеков Абзал Оранбекович

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD доктор

Өзектілігі: спорттық күресте жаулап алу немесе жауды басып алудан босату-іс жүзінде басып алу үшін күрес деп аталады. Дзюдошылардың 80% - дық заманауи бәсекелік жекпе-жегі қарсыластардың қабылдауды тиімді өткізу үшін басып алу үшін күресін білдіреді. Тек басып алу арқылы балуандар қабылдау немесе техникалық іс-қимыл жасау үшін қажетті уақытта қажетті бағытта күш сала алады. Дзюдошылардағы жұмысшының, тәждің, жеке ұстаудың бағыты қабылдау, қарсы қабылдау және олардың комбинацияларын жүзеге асырудың маңызды факторы болып табылады, жиырылу нәтижесін алдын-ала анықтайды. Алайда, күрестегі жарыстарды, сондай-ақ әр түрлі біліктіліктегі дзюдошылардың сауалнамасы мен сұхбаттасу нәтижелерін талдай отырып, ұстамалардың бұзылуы және оларды ұстамау мәселесі анықталды. Мұның себебі, әдетте, арнайы физикалық, техникалық дайындықтың жеткіліксіздігі.

Бүгінгі күнге дейін зерттеулер негізінен дзюдошылардың жалпы дене шынықтыру дайындығына бағытталған, ал түсірілімде жұмыс істеу үшін емес. Қазіргі уақытта дзюдошыларды ұстауға үйрету кезінде күш жаттығуларының бағалау параметрлерін ғылыми негіздеу және практикалық әзірлеу қажеттілігі туындады. Тренажерлерді қолдана отырып ұстауды үйрену кезінде күш қабілеттерін дамытудың ерекшелігі жеткілікті зерттелмеген. Оларды жас дзюдошыларды даярлаудың жалпы жүйесіне қосу бойынша, сондай-ақ тренажерлар мен арнайы тренажер құрылғыларын ұстау жаттығуларында күш қабілеттерін жетілдіру үшін пайдалану бойынша нақты әдістемелік ұсынымдар іс жүзінде жоқ, бұл жаттығу процесінің тиімділігін айтарлықтай төмендетеді.

Зерттеудің проблемасы-арнайы жаттығу құрылғысын қолдана отырып, жас дзюдошыларды ұстауға үйрету кезінде күш жаттығуларын жетілдіру жолдарын іздеу.

Зерттеудің мақсаты: арнайы жаттығу құрылғысын қолдана отырып, жас дзюдошыларды ұстап алумен күштік қабілеттерді ұштастыра дамыту әдістемесін теориялық және эксперименттік негіздеу.

Гипотеза: жас дзюдошыларды балуанның жұмыс сәресінде Шағын-арқан тренажерін пайдалана отырып, күш қабілеттерін ұштастыра дамыту және ұстап алуды сапалы орындауға және негізгі техникалық тәсілдерді (лақтыруларды) орындауға қол жеткізуге мүмкіндік береді деп болжанған.

Зерттеу міндеттері:

1. Оқу процесінде 14-16 жас аралығындағы жас дзюдошыларда ұстаудың

сапасын зерттеу.

2. Дене дайындығының жас дзюдошылардың (14-16 жас) ұстау сапасымен және техниканы орындауымен байланысын анықтау.

3. Жаттығу құрылғысын құрастырыңыз және оны ұстау техникасын үйрету кезінде дзюдошыларда күшті дамыту үшін қолдану әдістемесін жасаңыз.

4. Дзюдошылардың күш қабілеттерін дамыту және оларды ұстауға үйрету үшін жаттығу құрылғысының тиімділігін эксперименталды түрде тексеріңіз.

Қойылған міндеттерді шешу үшін келесі зерттеу әдістері қолданылды: ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау және жалпылау, педагогикалық эксперимент, педагогикалық бақылаулар, тестілеу, медициналық-биологиялық зерттеулер, "шағын Қанат" тренажеріндегі зерттеулер, математикалық статистика әдістері.

Ғылыми жаңалық

- дайындық (базалық) кезеңінде жас дзюдошылардың күш қабілеттерін дамыту динамикасы анықталды;

- жас дзюдошылардағы күштік қабілеттердің басып алу сапасымен байланысы көрсетілген.

- шағын-арқан тренажер құрылғысын пайдалана отырып, дзюдошыларды ұстауға үйрету кезінде күш дайындаудың әдістемесі эксперименталды түрде негізделген, бұл дзюдо күресіндегі оқу-жаттығу процесінің тиімділігін арттырады.

Теориялық маңыздылығы: жас дзюдошылардан ұстауды үйрену кезінде күш қабілеттерін сипаттайтын жаңа деректер анықталды, атап айтқанда - күш көрсеткіштері динамикасының белгілі бір деңгейі және дзюдошылардан ұстап алу жұмыстары. 14-16 жас аралығындағы дзюдошылардан арнайы тренажерді (мини-арқан) қолдана отырып, күш дайындаудың эксперименттік жаттығу бағдарламасы жасалды. Дзюдо теориясы мен әдістемесін толықтыратын микроциклдегі дайындық (базалық) дайындықтың әртүрлі кезеңдерінде арнайы шағын арқан тренажерін пайдалана отырып, жас дзюдошыларда ұстамаларды оқыту және қолдану кезінде күш дайындығын жетілдіру әдістемесі әзірленді.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы жаттығу процесінің ұтымды әдістемесінде жас дзюдошыларды ұстау және техниканы орындау кезінде күш қабілеттерін дамыту үшін мини-арқан тренажерін қолданудың оң әсері болып табылады. Зерттеу материалдары әр түрлі күрес түрлері бойынша құрама командалардың жұмысында, БЖСМ, БЖСМ әртүрлі біліктіліктегі спортшыларды даярлау кезінде, сондай-ақ жас дзюдошыларды басып алуға үйрету кезінде күш мүмкіндіктерін дамытуға ықпал ететін жаңа тренажер құрылғыларын әзірлеуде және жетілдіруде пайдаланылуы мүмкін.

1. Жас дзюдошылардың күштік қабілеттері мен ұстау сапасы арасындағы байланыс орнатылды.

2. Шағын-арқан тренажерінде дзюдошылардың күш қабілеттерін дамыту спортшылардың дене дайындығы мен жасын ескере отырып, жүктеме көлемі мен қарқындылығын даралауға мүмкіндік береді.

3. Балуанның жұмыс жекпе-жегіндегі шағын-арқан тренажерінде жұмыс істеуге негізделген жас дзюдошылардың күш қабілеттерін дамыту әдістемесі ұстауды және техникалық әдістерді (лақтыруларды) орындауды жақсырақ оқытуға ықпал етеді.

Алынған нәтижелердің дұрыстығы мен негізділігі әдістер мен нақты

әдістемелерді (ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау және жалпылау, педагогикалық эксперимент, педагогикалық бақылаулар, тестілеу, медициналық-биологиялық зерттеулер, шағын Қанат тренажерындағы зерттеулер) және жеткілікті зерттелетіндердің (64 адам) пайдалануымен қамтамасыз етілген. Нәтижелер Microsoft Excel және statistica 6.0 for Windows бағдарламалар пакетімен математикалық және статистикалық өңдеуден өтті. Объективтілік пен шынайылық осы нәтижелерді спорттық күрес практикасына енгізу актілерімен расталды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Морозов В.В. Эффективность выполнения технических действий на основе повышения специальной скоростно-силовой подготовленности борцов: Автореф. дис.канд. пед. наук / В.В. Морозов. -М., 1983. 24 с.
2. Нелюбин В.В. Методические указания к основам обучения и воспитания в процессе спортивной подготовки борцов / В.В. Нелюбин // Л.: Б.и., 1980.-40 с.
3. Ого М. Дзюдо: основы. / М. Ого // Методика: Пер. с нем. Ростовн/д: Феникс, 1998.- 208 с.

ӘӨЖ 7.79.796.05

ӘР ТҮРЛІ ҚАРҚЫНДЫЛЫҚТАҒЫ ФИЗИКАЛЫҚ ЖҮКТЕМЕЛЕРДІ БЕРУ ӘДІСТЕМЕСІ

Дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Кумарбеков Абзал Оранбекович

Ғылыми жетекші: Шанқулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD доктор

Жас дзюдошының бәсекеге қабілеттілігі тек техникалық шеберлікпен және тактикалық ойлаумен ғана емес, сонымен қатар дене шынықтыру деңгейімен де анықталады. Қарқынды жүктемелерге төтеп беру, тез қалпына келтіру және жекпе – жектің шешуші сәттерінде максималды қайтарымды көрсету мүмкіндігі сәттіліктің негізгі факторлары болып табылады.

Бұл мақалада жас дзюдошылардың әртүрлі қарқындылықтағы физикалық жүктемелерді сауатты пайдалану арқылы бәсекеге қабілеттілігін жетілдіру әдістемесі қарастырылған.

Дзюдошылардың физикалық дайындығына қойылатын нақты талаптар:

Дзюдо спортшылардан әртүрлі физикалық қасиеттерді дамытуды талап етеді:

Күш: лақтыру, позицияны ұстап тұру және ауырсыну техникасын орындау үшін қажет. Максималды күшті де, жарылғыш күшті де дамыту маңызды.

Төзімділік: дзюдошы күшке төзімділікке (күш жаттығуларын ұзақ уақыт орындау қабілетіне) және жалпы төзімділікке (өнімділікті айтарлықтай төмендетпей ұзақ уақыт жұмыс істеу қабілетіне) ие болуы керек.

Жылдамдық: жылдам реакция, қозғалыс жылдамдығы және жарылғыш үдеу лақтыруды тиімді жүргізу және қарсыластың шабуылынан қорғану үшін қажет.

Икемділік: жақсы икемділік техникалық әрекеттерді тиімдірек орындауға

мүмкіндік береді және жарақат алу қаупін азайтады.

Жылдамдық күші: күшті және жылдам әрекет ету үшін қажетті күш пен жылдамдықтың үйлесімі [1].

Әр түрлі қарқындылықтағы физикалық жүктемелерді беру әдістемесі:

Бәсекеге қабілеттілікті жетілдіру үшін жаттығу процесінде дене белсенділігін дұрыс жоспарлау және бөлу қажет. Бұған әртүрлі қарқындылықтағы әдістерді қолдану арқылы қол жеткізіледі:

Жоғары қарқынды жаттығулар: максималды әсер ететін қысқа мерзімді жаттығулар. Олар жарылғыш күшті, жылдамдық қасиеттерін және анаэробты төзімділікті дамытады. Мысалдар: спринтер, плиметриялық жаттығулар, серіктеспен арнайы жаттығулар (лақтыруды модельдеу, жоғары қарқынды спаррингтер). Жүктемені қатаң бақылау және жиынтықтар арасында жеткілікті демалу уақыты маңызды.

Орташа қарқынды жаттығулар: орташа қарқындылық пен ұзақтығы бар жаттығулар. Күшке төзімділік пен жалпы төзімділікті дамытыңыз. Мысалдар: айналмалы жаттығулар, аралық жүгіру, орташа қарқынды спарринг. Шамадан тыс шаршамай жұмыс көлемін арттыруға мүмкіндік беріңіз.

Төмен қарқынды жаттығулар: минималды қарқынды жаттығулар. Қалпына келтіруге, қан айналымын жақсартуға және икемділікке ықпал етеді. Мысалдар: жеңіл жүгіру, созылу, қалпына келтіретін массаж. Шамадан тыс жаттығулардың алдын алу үшін қажет [2].

Жүктемелерді кезеңдеу:

Оңтайлы нәтижелерге қол жеткізу үшін жүктемелерді дұрыс кезеңдеу қажет. Дайындық кезеңінде жалпы дене шынықтыруды дамытуға және күштік қасиеттердің негізін қалауға баса назар аударылады. Бәсекелестік кезеңде жылдамдық пен күш қасиеттерін дамытуға бағытталған жоғары қарқынды жаттығулардың үлесі артады. Өтпелі кезеңде дененің қалпына келуіне ықпал ететін төмен қарқынды жүктемелер басым болады.

Бақылау және бағалау:

Спортшылардың физикалық жағдайын үнемі бақылап, жаттығу процесінің тиімділігін бағалау қажет. Ол үшін әртүрлі тестілеу әдістері (күш, төзімділік, жылдамдық сынақтары) және жүрек-қан тамырлары көрсеткіштерін бақылау қолданылады [3].

Қорыта келгенде әр түрлі қарқындылықтағы физикалық жүктемелердің сауатты берілуі жас дзюдошылардың бәсекеге қабілеттілігін жетілдірудің негізгі факторы болып табылады. Жеке көзқарас, жүктемелерді дұрыс кезеңдеу және тұрақты бақылау қажетті физикалық қасиеттерді дамытуға және спортшыларды жарыстарда сәтті өнер көрсетуге дайындауға мүмкіндік береді. Шамадан тыс жаттығулар мен жарақаттардың алдын алу үшін жеткілікті демалу және қалпына келтіру қажеттілігін есте ұстаған жөн.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Морозов В.В. Эффективность выполнения технических действий на основе повышения специальной скоростно-силовой подготовленности борцов: Автореф. дис.канд. пед. наук / В.В. Морозов. -М., 1983. 24 с.

2. Нелюбин В.В. Методические указания к основам обучения и воспитания в процессе спортивной подготовки борцов / В.В. Нелюбин // Л.: Б.и., 1980.-40 с.
3. Ого М. Дзюдо: основы. / М. Ого // Методика: Пер. с нем. Ростовн/д: Феникс, 1998.- 208 с.

ӘӨЖ 7.79.796.03

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ҚОЗҒАЛМАЛЫ ОЙЫНДАРДЫ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Ғылыми жетекші: Төлеухан Аманбол Төлеуханұлы Мәдениет, спорт және
бастапқы әскери дайындық кафедрасының лекторы

Сауықтыру дене мәденитеі мамандығының 4- курс студенті Құмарқанов Расыл
Ришатұлы

Бастауыш сынып оқушыларының физикалық және әлеуметтік дамуы үшін қозғалмалы ойындарды қолдану ерекше маңызды. Бұл ойындар балалардың денсаулығын нығайтып, қозғалыс белсенділігін арттырады, әрі оларды тәртіпке, ынтымақтастыққа және жауапкершілікке тәрбиелейді. Сабақта ойындарды дұрыс қолдану балалардың сабаққа қызығушылығын арттырып, олардың дамуына оң ықпалын тигізеді. Осы мақалада дене шынықтыру сабағында қозғалмалы ойындарды пайдаланудың әдіс-тәсілдері қарастырылады.

Жас ұрпақтың жалпы дене қуатын дамыту үшін, үлкен өмірге, еңбек етуге, Отан қорғауға дайындау үшін, олардың мектепте оқыған кезеңдерінде мынандай негізгі міндеттерді орындауымыз керек:

- денсаулықтарын нығайту, мүсін түзулігін қалыптастыру, ағзаларын дамыту және шынықтыру;
- негізгі қозғалыс ептілігі мен дағдысын қалыптастыру, оларды әр түрлі өмір жағдайында қолдана білу шеберлігіне үйрету;
- жігер-күш, дене қасиеттерін дамыту, жеке және қоғамдық гигиена дағдыларына үйрету.

Барлық міндеттерді орындаудың негізгі амалы - дене тәрбиесі жаттығулары мен теориялық білім. Ол амалдар дене тәрбиесі сабағында, оқу күні ішіндегі дене тәрбиесі-сауықтыру шараларында (сабаққа дейінгі гимнастика, ұзақ үзілістердегі қозғалмалы ойындар мен дене жаттығулары, сергектік сәттер) және сабақтан тыс уақыттардағы сыныптан тыс жұмыстар кезінде орындалады.

Дене тәрбиесі үрдісі күрделі, әр жақты және мектептің басқа оқу-тәрбие жұмыстарымен өте тығыз байланысты болғандықтан, ол терең ой-толғаныстарын, көлемді білімділікті керек етеді. Дене тәрбиесі міндеттерін дұрыс түсінген мұғалім жеке оқушылардың таңдап алған спорт түрлерінен жоғарғы жетістіктерге жетуін ғана емес, барлық оқушылардың денсаулықтарын нығайту, қозғалыс ептілігі мен дағдыларын қалыптастыру арқылы оларды үлкен өмірге дайындайды. Мұғалім оқушыларды дене жаттығуларымен тұрақты, жүйелі шұғылдануға үйретеді.

Бастауыш сынып оқушыларының қатарына I-IV сыныпта оқитын 7-11 жастағы оқушылар жатады.

Бастауыш сынып жасындағы оқушылардың дене тәрбиесі міндеттері төмендегідей:

- денсаулықты нығайту, шынықтыру, жан-жақты дене дамуына көмектесу, жалпақ табандылықтың алдын алу, бала ағзасының жағымсыз сыртқы орта әсеріне қарсылық күшін қалыптастыру;

Таза ауада дене тәрбиесі жаттығуларымен айналысу, ойнау, секіру, лақтыру, шаңғы тебу, жүгіру баланың бұлшық еттерін дамытады, жүрек-қан тамыры жүйесін, тыныс алу жүйесін, сүйек-тірек аппаратын т.б. ағза жүйелерін нығайтады, шынықтырады. Баланың мүсін, тұлға түзулігі қалыптасады. Сондықтан мектептің міндеті – балаларды дене тәрбиесімен жүйелі, белсенді шұғылдандыру;

- дене тәрбиесі жаттығулары, гигиеналық дағдылар, күн тәртібі туралы арнайы білім беру. Ол білімдер: дене тәрбиесі жаттығуларының ағзаға пайдалы әсері, гигиеналық ережелер. Тамақтану, демалу, жұмыс тәртіптері;

- оқушылардың өмірге керек қозғалыс ептілігі мен дағдысын қалыптастыру, оларды жаңа қозғалыстарға, қимыл-әрекеттерге үйрету. Бағдарламада берілген барлық негізгі спорт түрлерінің жаттығуларын дұрыс орындай білу;

- дене қасиеттерін дамыту. Гигиеналық дағдылар, күн тәртібі туралы арнайы білім беру. Ол білімдер: дене тәрбиесі жаттығуларының ағзаға пайдалы әсері, гигиеналық ережелер. Тамақтану, демалу, жұмыс тәртіптері;

- бастауыш сыныптарда қимыл үйлесімділігі, ептілік, икемділік қасиеттерін дамыту;

- жігерлікке, батылдыққа, қажырлылыққа, тәртіптілікке, еңбек сүйгіштікке, көпшілдікке, мәдениеттілікке тәрбиелеу. Дене тәрбиесі жаттығулары, әр түрлі қозғалмалы ойындар осы қасиеттерді дамытады;

- қозғалыс кездерінде және қозғалмайтын статикалық жаттығулар кезінде мүсін түзулігін, тұлғаны қалыптастыру. Ол үшін отырғанда, тұрғанда, жүргенде, жаттығулар жасағанда тұлғаны түзететін арнайы жаттығулар беріп отыруымыз керек;

- оқушыларды бастауыш сыныптардан бастап Президенттік сынама сынақтары жаттығуларын меңгеруге, орындауға дайындай бастағанымыз жөн;

- оқушылардың дене тәрбиесі мен спортқа деген ынтасын, қызығушылығын оятып, оларды спортпен тұрақты, жүйелі шұғылдануға дағдыландыру керек.

Оқушылар көп қимылдағысы келеді. Біркелкі, ұзаққа созылатын ойындар оларды жалықтырып жібереді. Сондықтан да ойындар, жаттығулар әр түрлі, қысқа демалу аралықтарымен болса жақсы.

1-сынып оқушылары шыдамсыз, өздерін тоқтата алмайды, зейіні тұрақты емес. Бірте-бірте оларға жаттығуларды кеңістікте орындау түрінде бергенде ойланып, еске сақтап орындауға қызығып, ықыластана бастайды.

Бастауыш сынып оқушыларына денені дамыту жаттығуларын бергенде, ұл балалар мен қыз балалардың дене дамуы ерекшеліктерін ескеру қажет. Ұлдардың салмағы, бойлары үлкен, кеуделері кең, өкпенің тіршілік көлемі жоғары болады. Бұлшық ет күштері қыздарға қарағанда дамыған. Олар тез жүгіреді, ұзаққа, биікке секіреді, алысқа лақтырады, күшті, әрі шыдамды. Сондықтан 2-сыныптан баста ұлдарға ауырлық көтергенде, қашыққа, жүгіргенде, секіргенде, лақтырғанда көбірек жүктеме беруге болады. (Өйткені 1,2-ші сыныпта ұлдар мен қыздардың дене тәрбиесі

жаттығулары амалдары бірге, бөлуге келмейді). Қыздарға 3-ші сыныпта ұлдарға карағанда көбірек бірқалыпты, ырғақты, би жаттығуларын беруге болады.

Дене тәрбиесі сабағын жүргізудің төмендегідей ерекшеліктері бар:

1. Бастауыш сынып оқушыларына негізгі үйрететін жаттығулар тобы табиғи қимыл-әрекеттерді жетілдіру түрінде болып келеді. Олар: жүру, жүгіру, секіру, лақтыру, өрмелеу т.с.с.

2. Бір сабақ кезінде оқу материалын меңгеру және жетілдіру үрдісінің 2-3 міндетін ғана орындаса жеткілікті болады.

3. Сынып төмен болған сайын табан бұлшық еттерін нығайту және түзу тұлға қалыптастыру жаттығуларын беруге айрықша көңіл бөлу қажет.

4. Әрбір сабақта міндетті түрде қозғалмалы ойындар ойнату керек. 3-4 сынып оқушыларымен сабақ өткізгенде ойын жаттығулары сабақтың 50% уақытын алса дұрыс болады.

5. Оқушыларға негізгі жаттығулардың техникасын үйреткенде, оны дұрыс және нақты орындауға көп көңіл бөлу керек. Оқу үрдісі кезінде жаттығуды үйрету және жетілдірумен бірге дене қасиеттерін дамытуға бірдей көңіл бөлген дұрыс.

Балалардың қимыл-әрекеттерді есте сақтау қабілеттері 7-12 жас аралықтарында тез дамиды да, 13 жастан ары қарай баяулай бастайды.

Қимыл-әрекетке үйрету әдістерін қолданғанда көбінесе толық орындау әдісін пайдаланамыз. Жаттығуды бөлшектеп үйретуді анда-санда ғана, қосымша түрде қолданамыз. Қозғалыс тапсырмасын берген кезде балалар дұрыс түсінуі үшін нақты не істейтінін, қалай істейтінін айту керек. Мысалы, ұстау, жетіп алу, допты ойыншыға тигізу және т.с.с. 2, 3 сыныптарда қимыл жиілігін дамыту жаттығуларын көбірек берген дұрыс болады. Жылдамдықты дамыту жаттығуларын қысқа түрде 6-8 секунд уақытқа беру қажет.

Бастауыш сынып оқушыларымен дене тәрбиесі сабақтарын жүргізгенде негізінен білім беру міндеттерін шешеміз. Ол міндеттер: қозғалыс түрлерін меңгеру, дене тәрбиесі негіздері және салауатты өмір салты туралы негізгі теориялық мағлұматтар беру.

Елімізде қазіргі кездерде жалпы білім беретін мектептердегі бастауыш сыныптарда дене тәрбиесі сабағын көбінесе сол сыныпқа сабақ беретін бастауыш сынып мұғалімдері жүргізеді. Ол мұғалімдер арнайы және жоғарғы оқу орындарында оқығанда дене тәрбиесі мен әдістемесі пәнінен дәрістер алды, сынақтар тапсырды. Сондықтан да ол мұғалімдер дене тәрбиесі сабақтарын жүргізгенде көп ізденіп, дайындалып, мектептің дене тәрбиесі мұғалімдерінің сабақтарына қатысып, олардан үйреніп, сабақтарды мектеп бағдарламасы материалдарына сай жүргізуі керек. Ал дене тәрбиесі мұғалімдері келешек өздеріне келетін оқушылардың төрт жыл уақытын бос өткізуіне жол бергізбей, бастауыш сыныптардың оқушыларының оқу жоспарын қадағалап, көмектесіп, бастауыш сынып мұғалімдеріне арнап әдістемелік сабақтар өткізіп отырулары керек.

Қорыта айтқанда, бастауыш сынып оқушыларына арналған қозғалмалы ойындар дене шынықтыру сабағын қызықты әрі тиімді етеді. Мұғалімдер ойындарды дұрыс таңдап, оларды сабақтың әр кезеңіне сай қолданса, балалардың физикалық және әлеуметтік дамуына үлкен үлес қоса алады.

Әдебиеттер тізімі:

Тұрсынбеков, Б. (2008). “Дене тәрбиесінің негіздері”. Алматы: Білім.

Қайыпова, Р. (2012). “Бастауыш сыныпта дене тәрбиесін ұйымдастыру әдістемесі”. Астана: Атамұра.

ӘӨЖ 7.79.796.03

БАСКЕТБОЛ СПОРТЫНЫҢ ЖАЛПЫ ЖӘНЕ АРНАЙЫ ЖАТТЫҒУЛАРЫН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ҚУАТЫ ҚАСИЕТТЕРІН ДАМУ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2-курс магистранты

Қабдолдаев Тілек Бауржанұлы

Ғылыми жетекші: Шанқулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD доктор

Баскетбол мектеп жасындағы балалардың дене шынықтыру құралы ретінде кеңінен қолданылады. Спорттық ойындардың жүйелі сабақтары оқушылардың жан-жақты дамуына ықпал етеді, әсіресе физикалық қасиеттердің дамуына оң әсер етеді: жылдамдық, жылдамдық және күш төзімділігі, ептілік. Спорттық ойындар оқушылардың бойында моральдық-еріктік қасиеттерді тәрбиелеуге ықпал етеді: батылдық, табандылық, тәртіптілік, қиындықтарды жеңу қабілеті. Ойындар адамгершілік тәрбиесіне де ықпал етеді [1].

Қарсыласқа деген құрмет, спорттық күрестегі адалдық, жетілдіруге деген ұмтылыс - бұл қасиеттердің барлығы спорттық ойындардың әсерінен сәтті қалыптасуы мүмкін. Сондықтан спорттық ойындар, атап айтқанда баскетбол, мектеп бағдарламасында сыныптан тыс жұмыстарда кеңінен қолданылатын негізгі материал ретінде ұсынылған. Қазіргі баскетбол-бұл спорттық ойын және баскетболшыларға қойылатын талаптар ең жоғары. Жоғары техникалық және тактикалық шеберлікке жету үшін спортшыға ең алдымен физикалық қасиеттердің жоғары деңгейі қажет. Бүгінгі таңда баскетболшы-мобильді, тамаша үйлестірілген, алаңда тез ойлайтын спортшы.

Бұл жұмыстың мақсаты: арнайы жаттығу кешендерін пайдалану процесінде баскетболшылардың жылдамдық-күштік дайындығын зерттеу, әзірлеу және практикалық іске асыру арқылы оқушының жүйелі дайындығын арттыру. Даму міндеттері: Зерттеу мәселесі бойынша әдебиеттерді зерттеу және талдау. «Жылдамдық-күш жаттығулары» ұғымының мәнін және оның көріністерін анықтаңыз. 3. Оқушылардың жылдамдық-күш жаттығуларының құралдары мен әдістерін ашу. 4. Жылдамдық-күш дайындаудың құралдары мен әдістерін қолдануға талдау жүргізу [2].

Бұл абзацта біз оқушылардың жылдамдық-күш жаттығуларын тәрбиелейтін құралдарды қарастырамыз. Өйткені баскетбол-бұл өте контактілі спорт түрі, содан кейін қозғалыстардың шамамен 70% - ы жылдамдық-күш. Бұл арнайы дайындықты қажет етеді. Басқаша айтқанда-жарылғыш күш. Баскетболда жарылғыш күш серпіліс, секіру, жылдам өту, қалқанмен күресу және қарсы шабуылдарда көрінеді.

Табиғатынан мықты адамдар өте аз. Күшті туылмайды, бірақ күшті дамыту

үшін жаттығулар жасайды.

Күш жаттығуларының (күштің дамуы) ерекшелігі-бірінші кезекте күшті дамыту үшін негіз, негіз құру керек. Содан кейін ол үнемі жинақталады. Абсолютті күш-бұл баскетболшының салмағын ескермей, қимылдарды орындау кезіндегі шекті күші. Салыстырмалы күш дегеніміз-оқушының салмағына қатысты күш. Әдетте, ұзын бойлы ойыншылар омыртқаның деформациясы мен қисаюына бейім. Сондықтан олар іш бұлшықеттерін күшейтіп, омыртқа бағанасын ұстап тұру үшін бұлшықет корсетін жасауы керек. Осының бәрін жасай отырып, сіз үлкен салмақпен жаттығуға қауіпсіз ауыса аласыз.

Жылдамдық пен күш жаттығуларын тәрбиелеудің негізгі құралы-жаттығу. Төменде кез-келген баскетболшыға және басқа спортшыларға қажет жарылғыш күшті дамытуға арналған жаттығулар қарастырылған [3].

Дене тәрбиесі практикасында қатаң реттелетін жаттығудың барлық әдістері екі кіші топқа бөлінеді:

- 1) қозғалыс әрекеттерін оқыту әдістері;

- 2) дене қасиеттерін тәрбиелеу әдістері.

Қозғалыс әрекеттерін оқыту әдістері. Оларға мыналар жатады:

- 1) тұтас әдіс (тұтас-конструктивті жаттығу әдісі);

- 2) бөлшектелген-конструктивті;

- 3) конъюгаттық әсер ету

Тұтас сындарлы жаттығу әдісі. Ол оқытудың кез келген кезеңінде қолданылады. Оның мәні мынада: қозғалыс техникасы басынан бастап жеке бөліктерге бөлінбестен өзінің тұтас құрылымында игеріледі

Бөлшектелген-конструктивті әдіс. Оқытудың бастапқы кезеңдерінде қолданылады. Біртұтас моторлық әрекетті (негізінен күрделі құрылыммен) оларды кезектесіп үйреніп, кейіннен біртұтас тұтастыққа біріктіре отырып, жеке фазаларға немесе элементтерге бөлуді қарастырады.

Конъюгациялық әсер ету әдісі. Ол негізінен олардың сапалы негізін, яғни тиімділігін жақсарту үшін үйренген моторлық әрекеттерді жетілдіру процесінде қолданылады. Оның мәні-қозғалыс техникасы физикалық күш-жігерді арттыруды қажет ететін жағдайларда жетілдіріледі [4].

Стандартты жаттығу әдістері негізінен организмдегі бейімделу өзгерістеріне қол жеткізуге және бекітуге бағытталған. Стандартты жаттығу үздіксіз және үзіліссіз (аралық) болуы мүмкін.

Стандартты-үздіксіз жаттығу әдісі-қарқындылығын өзгертпестен (әдетте орташа) үздіксіз бұлшықет белсенділігі.

Стандартты аралық жаттығу әдісі, әдетте, бірдей жүктеме бірнеше рет қайталанған кезде қайталанатын жаттығу болып табылады. Бұл жағдайда қайталанулар арасында әртүрлі демалыс аралықтары болуы мүмкін.

Айнымалы жаттығу әдістері. Бұл әдістер организмдегі бейімделу өзгерістеріне қол жеткізу үшін жүктеменің бағытталған өзгеруімен сипатталады. Бұл жағдайда прогрессивті, өзгермелі және төмендейтін жүктемесі бар жаттығулар қолданылады.

Айнымалы-үздіксіз жаттығу әдісі. Ол өзгертін қарқындылық режимінде жүзеге асырылатын бұлшықет белсенділігімен сипатталады.

Айнымалы-аралық жаттығу әдісі. Ол жүктемелер арасындағы әртүрлі демалыс

аралықтарының болуымен сипатталады.

Дөңгелек әдіс-бұл әртүрлі бұлшықет топтары мен функционалдық жүйелерге әсер ететін арнайы таңдалған физикалық жаттығулардың дәйекті орындалуы үздіксіз немесе аралық жұмыс. Әр жаттығу үшін "станция"деп аталатын орын анықталады [5].

Кесте 1. Жаттығулар

Жаттығу №.	Жаттығудың құрамы
1	Отырған және жатқан жағдайдан аяқпен дәрілік допты итеру.
2	Медициналық доп пен ядро лақтыру.
3	Шеңберден қолмен көмектеспей бүйірмен, кеудемен, арқамен итеру.
4	Дәрілік допты ілмекпен, бастың артынан, иықтан, бүйірден, төменнен, бір және екі қолмен беру.
5	Жартылай еңкеюден мүмкіндігінше жоғары, максималды жылдамдықпен секіру.
6	Самбо элементтері, еркін күрес техникасы. Бұл жаттығуды күрес бөлмесінде орындаймыз.
7	Ойыншылар 3-6 ойыншыдан тұратын шеңберде тұрып, салмақты қолдан қолға бере бастайды. Салмақ немесе құймақ салмағы 5-7 келі.
8	Бір-біріне арқаларын қойып тұрған екі ойыншының арасындағы салмақты ең жылдам қарқынмен беру.
9	Еденнен итерілгеннен кейін алақанды ауада шапалақтауды қосу арқылы тұрақты итермелеу.
10	Бір-бірінен 3-4 м қашықтықта тұрған екі ойыншы аяқтарымен дәрілік шарларды береді.

Қорытынды.

Жұмыс материалдарын зерттеп, теориялық және практикалық материалды талдай отырып, келесі тұжырымдар жасауға болады.

Жылдамдықтың барлық түрлерін дамыту үшін келесі ережелерді басшылыққа алу қажет:

- Егер сабақтың негізгі міндеті жылдамдықты дамыту болса, онда оны жылытудан кейін бірден шешу керек.
- Жылдамдықты дамытумен қатар, таңдалған спорт түрінің техникасын жетілдіруге машықтану қажет.
- Бұлшықеттердің ерікті (саналы) релаксация қабілетін дамыту.
- Жылдамдық - күш қабілеттерін дамытуды жаттығуларды біркелкі әдіспен, орташа қарқындылықпен орындаудан бастау керек: қозғалыстарды бақылау қабілеті дамығаннан кейін айнаымалы және қайталанатын жаттығулар әдісін қолданыңыз; осы кезеңдегі қозғалыстардың ең жоғары жылдамдығы (қарқындылығы) максималды мүмкіндіктердің 80-85% құрайды.
- Жылдамдық-күш реакцияларының селективті дамуы үшін жаттығуларды нақты мотор белсенділігін модельдейтін жағдайларда тітіркендіргіштерге шұғыл қайта жауап беруде қолдану керек. Қозғалыс реакцияларының кешенді дамуы үшін жаттығулардың басқа түрлерімен бірге қарсылықты қолдана отырып, ашық ойындар тиімді.

Сондай-ақ, циклдік жаттығуларды команданың қарқыны, бағыты, қозғалыс түрі және т. б. күрт өзгеруімен орындау жақсы нәтиже береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Андреев В.И. Факторы определяющие эффективность техники дистанционного броска в баскетболе Автореф. дис.... канд. пед. наук. - Омск, 1988-21с.
2. Данченко П.И. Баскетбол юным. - Ташкент, 1989.
3. Баскетбол. Броски по кольцу: Мастера советуют. // Физкультура в школе - 1990. - №7 - с.15-17.
4. Баскетбол: Учебник для институтов физической культуры // Под. Ред. Ю.М. Портнова. - М.: Физкультура и Спорт, 1988. - 350с.
5. Баскетбол: Учебник для вузов физической культуры // Под. ред. Ю.М. Портнова. - М.: Физкультура и Спорт, 1997. - 480с.

ӘӨЖ 7.79.796.03

БАСКЕТБОЛ САБАҚТАРЫ АРҚЫЛЫ КҮШ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2-курс магистранты

Қабдолдаев Тілек Бауржанұлы

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD доктор

Баскетбол сабақтары арқылы күш қабілеттерін дамыту.

Баскетболдағы дене шынықтыру екі түрден тұрады - жалпы және арнайы дене шынықтыру.

Жалпы дене шынықтыру-бұл дене қабілеттерін жан-жақты тәрбиелеу және спортшы денесінің жалпы жұмыс қабілеттілігін арттыру процесі.

Арнайы дене шынықтыру-баскетболдың ерекшеліктеріне сәйкес келетін спортшының физикалық қабілеттері мен функционалдық мүмкіндіктерін тәрбиелеу процесі.

Баскетболшының физикалық дайындығының ерекшелігі - алдымен күшті арттыру үшін негіз, іргетас құру керек, содан кейін оны үнемі жинақтау керек. Ол үшін алдымен адамның негізгі физикалық қасиеттерін дамыту үшін жұмыс жасаңыз.

Физикалық қасиеттерді туа біткен (генетикалық тұқым қуалайтын) морфофункционалды қасиеттер деп атайды, соның арқасында адамның физикалық (материалдық айқын) белсенділігі мүмкін, ол өзінің толық көрінісін мақсатты қозғалыс қызметінде алады.

Физикалық қасиеттер туа біткен болғандықтан, яғни адамға табиғи бейімділік түрінде берілгендіктен, оларды дамыту, жетілдіру қажет.

Физикалық қасиеттердің дамуы - бұл дене қуаты дайындығының өзгеруінің табиғи бағыты [1].

Табиғи даму процесі арнайы ұйымдастырылған, яғни педагогикалық сипатқа ие болған кезде, "Даму" емес, "физикалық қасиеттерді тәрбиелеу" дұрысырақ болады.

Дене қасиеттерін тәрбиелеу - бұл физикалық сапа көрсеткіштерінің өсуіне бағытталған әсерді көздейтін тәрбие.

Дене тәрбиесі процесінде шешілетін негізгі міндеттердің бірі-адамға тән

физикалық қасиеттердің оңтайлы дамуын қамтамасыз ету. Негізгі физикалық қасиеттерге бұлшықет күші, жылдамдық, төзімділік, икемділік және ептілік жатады.

Бастауыш мектеп жасында физикалық қасиеттерді тәрбиелеу дене жаттығуларын таңдау және сабақ әдістемесімен қамтамасыз етіледі.

Бұл жас ерекшеліктерінің ерекшеліктері баланың дене тәрбиесі процесінде әртүрлі қасиеттер мен дағдыларды дамытуға бағытталған қолданылатын құралдардың арсеналын біртіндеп кеңейте отырып, жан-жақты жаттығуды қажет етеді.

Физикалық қасиеттер моторлық (физикалық) қабілеттердің негізін құрайды.

Физикалық (моторлық) қабілеттер деп ағзаның мүшелері мен құрылымдарының салыстырмалы түрде тұрақты туа біткен және алынған функционалдық ерекшеліктері түсініледі, олардың өзара әрекеттесуі моторлық әрекеттің тиімділігін анықтайды.

Моториканың көрінісі моторика мен дағдылардан тұрады. Қозғалыс қабілеттеріне күш, жылдамдық, жылдамдық, қозғалыс-үйлестіру қабілеттері, жалпы және арнайы төзімділік жатады [2].

Моториканы дамытудың негізі:

- ✚ . ми мен жүйке жүйесінің анатомиялық-морфологиялық ерекшеліктері (жүйке процестерінің қасиеті - күш, ұтқырлық тепе-теңдік, ми қыртысының, мидың құрылымы және т. б.)
- ✚ . физиологиялық ерекшеліктері (жүрек-тамыр жүйесі, тыныс алу жүйесі, қан айналымы көрсеткіштері және т. б.)
- ✚ . биологиялық ерекшеліктері (биологиялық, тотығу, метаболизмнің эндокриндік реттелуі, бұлшықет жиырылу энергиясы және т. б.)
- ✚ . дене қабілеттері (аяқ-қолдардың дене ұзындығы, дене салмағы, бұлшықет және май тіндерінің массасы және т. б.)
- ✚ . хромосомалық немесе гендік ерекшеліктер.
- ✚ . психодинамикалық параметрлер (темперамент, мінез, реттеу ерекшеліктері, психикалық күйлердің өзін-өзі реттеуі және т.б.).

Бастауыш мектеп жасы физикалық қабілеттерді дамыту үшін ең қолайлы болып табылады (жылдамдық және үйлестіру қабілеттері, орташа және жоғары қарқындылық режимдерінде циклдік әрекеттерді ұзақ уақыт орындау мүмкіндігі).

Бастауыш мектеп жасында физикалық қасиеттерді дамытудың ең қолайлы әдісі-ойын әдісі. Сондықтан ашық ойындар бастауыш сыныптардағы дене шынықтыру сабақтарында маңызды орын алады.

Бастауыш сынып ойындарын өткізу үшін бастауыш мектеп жасындағы балалардың назарынан тыс қалғандықтан жарқын түгендеуді қолдану қажет. Сондай-ақ, түгендеу балалардың физикалық мүмкіндіктеріне сәйкес келуі керек.

Сабақтың негізгі бөлігінде ептілік пен жылдамдықты дамыту үшін ойындар өткізілуі керек. Мұндай ойындар кезінде балалардың демалуға мүмкіндігі бар. Ритақты серуендеу және қосымша гимнастикалық қозғалыстармен ойнау, ойыншылардан ұйымшылдықты, зейінді, қимылдардың дәйектілігін талап етеді, Жалпы физикалық дамуға ықпал етеді. Оларды сабақтың дайындық және қорытынды бөліктеріне қосқан дұрыс [3].

Ажырата білу керек: күш қозғалыстың механикалық сипаттамасы ретінде, күш қасиет ретінде, адамның сапасы. Бірінші мағынада күш қозғалыстың басқа

сипаттамаларымен бірге механиканы зерттеу объектісі болып табылады. Екіншісінде-дене тәрбиесі теориясында, физиологияда, антропологияда зерттеу пәні ретінде қызмет етеді.

Күш-бұл адамның сыртқы қарсылықты жеңу немесе бұлшықет күшімен оған қарсы тұру қабілеті.

Адам әрекетінің абсолютті және салыстырмалы Күшін ажыратыңыз. Абсолютті күш адамның дене салмағын ескермей бұлшықет кернеуінің максималды көрсеткіштерімен анықталады, салыстырмалы күш-абсолютті күш шамасының дененің өз салмағына қатынасы.

Қозғалыс әрекеттерін орындау барысында бұлшықеттер күш көрсете алады:

- ✚ . Оның ұзындығын азайту кезінде;
- ✚ . Ұзындығын ұзарту кезінде;
- ✚ . Ұзындығын өзгертпестен;
- ✚ . Бұлшықеттердің ұзындығы мен кернеуі өзгерген кезде.

Күш қабілеттерінің сипаттамасы және оларды дамыту әдістемесі.

Күштік қабілеттер-бұл "күш" ұғымына негізделген белгілі бір қозғалыс әрекетіндегі адамның әртүрлі көріністерінің жиынтығы.

Күштік қабілеттер мотор белсенділігі арқылы көрінеді.

- ✚ Күш қабілеттерінің түрлері:
- ✚ Нақты күш қабілеттері;
- ✚ Жылдамдық-күш қабілеттері;
- ✚ Күшке төзімділік;
- ✚ Күш ептілігі.

Баскетболшылар үшін жарылғыш күштің дамуы өте маңызды. "Жарылғыш" күш-бұл қысқа уақыт ішінде максималды бұлшықет кернеуімен қарсылықты жеңу мүмкіндігі. Бұлшықет күштерінің жарылғыш сипатымен дамыған үдеулер мүмкін болатын ең үлкен мөлшерге жетеді.

Күш тәрбиелеудің әдістері мен құралдары.

Дене тәрбиесі практикасында күш тәрбиелеуге бағытталған көптеген әдістер қолданылады.

- ✚ Максималды күш салу әдісі.
- ✚ Максималды күш-жігер әдісі жүйке-бұлшықет күштерін шоғырландыру қабілетінің дамуын қамтамасыз етеді, күштің жоғарылауын қамтамасыз етеді. Ол бұлшықеттердің күшті жиырылу қабілетінің дамуын, бұлшықет массасының айтарлықтай өсуінсіз максималды күштің көрінісін қамтамасыз етеді.
- ✚ Динамикалық күш салу әдісі.

Бұл әдіс жылдам күштің дамуында қолданылады, яғни.жылдам қозғалыс жағдайында үлкен күш көрсету қабілеті.

"Соққы" әдісі-бұлшықеттердің реактивті қасиеттерін барынша толық жұмылдыруға байланысты күш-жігердің қуатын арттыруға бағытталған соққы салмағын лезде жеңе отырып, арнайы жаттығуларды орындауды қарастырады.

Статикалық (изометриялық) күш салу әдісі.

Күштерді тәрбиелеу кезінде шешілетін қабілеттерге байланысты әдіс әртүрлі изометриялық кернеулерді қолдануды қамтиды.

Айналмалы жаттығу әдісі

Әр түрлі бұлшықет топтарына кешенді әсер етеді.

Ойын әдісі.

Ойын жағдайлары әртүрлі бұлшықет топтарының кернеу режимдерін өзгертуге мәжбүр болатын ойын әрекеттерінде күш қабілеттерін тәрбиелеуді қарастырады.

Шексіз күш салу әдісі.

Қайталаудың шекті саны бар шекті емес салмақтарды пайдалануды көздейді.

Бұлшықет күшін дамыту құралдары әртүрлі жаттығулар болып табылады, олардың ішінде олардың үш негізгі түрін ажыратуға болады:

) сыртқы қарсылықпен

) өз салмағын жеңе отырып

) изометриялық (статикалық) жаттығулар.

Күш дамуының физиологиялық ерекшеліктері [4].

Физикалық мүмкіндіктердің жыныстық айырмашылықтары бар: қыздарда бұлшықет белсенділігінің барлық көрсеткіштері орта есеппен ұлдарға қарағанда төмен. Күш бұлшықет талшықтарына байланысты; бұлшықет серпімділігі; генотип; бұлшықеттің тұтқырлығы; анатомиялық құрылым; бұлшықет талшығының құрылымы және оның химиялық құрамы; орталық жүйке жүйесінің бұлшықет талшығының реттелуі.

Күштің дамуы кезінде жаттығушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру керек, шамадан тыс жұмыс жасамаңыз және келесі жаттығудан бұрын демалыңыз.

Күшті дамытудың физиологиялық механизмдері.

Бұлшықет күшінің дамуында мыналар маңызды: бұлшықет ішілік факторлар; жүйке реттелуінің ерекшеліктері; психофизиологиялық процестер.

Бұлшықет ішілік күштің даму факторларына бұлшықет талшықтарының биохимиялық, морфологиялық және функционалдық ерекшеліктері жатады.

Жүйке реттелуі жеке бұлшықет талшықтарының, тұтас бұлшықеттің қозғалтқыш бірліктерінің және бұлшықет аралық үйлестірудің қызметін жақсарту арқылы күштің дамуын қамтамасыз етеді. Ол келесі факторларды қамтиды: жүйке импульстарының жиілігін арттыру; көптеген қозғалтқыш бірліктерін белсендіру; қозғалтқыш бірліктерінің белсенділігін синхрондау; бұлшықет аралық үйлестіру.

Бұлшықет күшін арттырудың психофизиологиялық механизмдері функционалдық жағдайдың өзгеруімен, мотивация мен эмоцияның әсерімен байланысты [5].

Бұлшықеттердің күші және оның өзгеруі иілу немесе созылу кезінде буындарда бірдей өзгермейді, бұл буын пішінімен байланысты.

Бұлшықет күшінің жалпы функционалды резервтерінің қатарына келесі факторлар жатады: бұлшықеттегі қосымша қозғалтқыш бірліктерін қосу; бұлшықеттегі қозғалтқыш бірліктерінің қозуын синхрондау; антагонист бұлшықеттердің уақтылы тежелуі; антагонист бұлшықеттердің жиырылуын үйлестіру; бұлшықет талшықтарының энергия ресурстарын арттыру; бұлшықет талшықтарының бірлік жиырылуынан Титаникке өту; бұлшықеттің оңтайлы созылуынан кейін жиырылуды күшейту; адаптивті бұлшықет талшықтарының құрылымы мен биохимиясын қайта құру.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Андреев В.И. Факторы определяющие эффективность техники дистанционного броска в баскетболе Автореф. дис.... канд. пед. наук. - Омск, 1988-21с.
2. Данченко П.И. Баскетбол юным. - Ташкент, 1989.
3. Баскетбол. Броски по кольцу: Мастера советуют. // Физкультура в школе - 1990. - №7 - с.15-17.
4. Баскетбол: Учебник для институтов физической культуры // Под. Ред. Ю.М. Портнова. - М.: Физкультура и Спорт, 1988. - 350с.
5. Баскетбол: Учебник для вузов физической культуры // Под. ред. Ю.М. Портнова. - М.: Физкультура и Спорт, 1997. - 480с.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ҚОЛ КҮРЕСПЕН АЙНАЛЫСАТЫН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ТЕХНИКАЛЫҚ-ТАКТИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҚТАРЫН ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРАЛДАР КӨМЕГІМЕН ЖАҚСARTУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

7M01401-Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2- курс магистранты Қалиқанова Мөлдір Даулетқанқызы

Ғылыми жетекші: ошыбеков Айдын Бағдатович Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессор

Армрестлинг, кез-келген спорт түрі сияқты, жоғары техникалық дайындық пен тактикалық ойлауды қажет етеді. Жаңа технологиялық құралдарды пайдалану техниканы дәлірек талдауды, нәтижелерді объективті бағалауды және спортшылардың мотивациясын арттыруды қамтамасыз ете отырып, оқу процесінің тиімділігін едәуір арттыруға мүмкіндік береді. Бұл мақалада армрестлингпен айналысатын жасөспірімдердің техникалық-тактикалық дайындығын жақсарту үшін заманауи технологияларды қолдану қарастырылады.

1. Бейнежазба және қозғалысты талдау бағдарламалары арқылы техниканы талдау [1]:

Тренингтер мен жарыстардың бейнежазбасы: тренингтер мен жарыстарды жазу жаттықтырушы мен спортшыға техниканы егжей-тегжейлі талдауға мүмкіндік береді. Кәдімгі бейнекамераларды да, баяу қозғалыс функциясы мен графикалық қабаттасуы бар арнайы бейне талдау жүйелерін де пайдалануға болады.

Қозғалысты талдау бағдарламалары: мамандандырылған бағдарламалар буындардағы бұрыштарды, қозғалыс жылдамдығын және басқа кинематикалық параметрлерді өлшеуге мүмкіндік береді. Бұл техниканы объективті бағалауға және қателерді анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, жиырылу кезінде қолдың жылдамдығы мен траекториясын бақылауға болады, бұл техниканы оңтайландыруға және техниканың тиімділігін арттыруға көмектеседі.

2. Сенсорлар мен сенсорларды пайдалану [2]:

Күш датчиктері: арнайы машиналарға салынған немесе қолыңызға салынған күш датчиктері қысу мен тарту күшін өлшеуге мүмкіндік береді. Бұл спортшының күш көрсеткіштерін объективті бағалауға мүмкіндік береді және жаттығулардағы прогресті бақылауға көмектеседі.

Қозғалыс датчиктері: қозғалыс датчиктері (IMU) қолдың кеңістіктегі орнын және оның қозғалыс жылдамдығын нақты уақыт режимінде бақылай алады. Датчиктерден алынған деректерді техниканы биомеханикалық талдау және қателерді түзету үшін пайдалануға болады.

Қуат платформалары: техниканы орындау кезінде күштің таралуы мен дене тепе-теңдігін талдауға мүмкіндік береді.

3. Виртуалды шындық (VR) және кеңейтілген шындық (AR) [2]:

VR тренажерлері: VR тренажерлері ойын жағдайларын модельдеуге және виртуалды ортада техниканы қолдануға мүмкіндік береді. Бұл спортшыға әртүрлі тактикалық сценарийлерді өңдеуге және қарсыластардың әртүрлі стильдеріне бейімделуге мүмкіндік береді.

AR қолданбалары: AR қолданбалары нақты уақыт режимінде қолдың қозғалыс жолын немесе буындардағы бұрыштарды көрсету сияқты камера кескініне қосымша ақпаратты қабаттастыра алады. Бұл жаттығу кезінде техниканы тиімдірек реттеуге мүмкіндік береді.

4. Мобильді қосымшалар және онлайн платформалар:

Мобильді қосымшалар: көптеген мобильді қосымшалар жаттығулардың барысын бақылауға, статистиканы сақтауға және жеке жаттығу бағдарламаларын құруға мүмкіндік береді [3].

Онлайн платформалар: онлайн платформалар спортшыларға тәжірибе алмасуға, рейтингті бақылауға және онлайн жарыстарға қатысуға мүмкіндік береді.

Қорытынды: Армрестлерлердің оқу процесінде жаңа технологиялық құралдарды қолдану жасөспірімдердің техникалық-тактикалық дайындығының тиімділігін едәуір арттыруға мүмкіндік береді. Бейне талдауды, сенсорларды, VR/AR технологияларын және онлайн платформаларды пайдалану техниканы дәлірек талдауды, нәтижелерді объективті бағалауды қамтамасыз етеді және спортшылардың ынтасын арттырады. Дегенмен, технология тек құрал екенін есте ұстаған жөн және жаттықтырушының біліктілігі мен оны дәстүрлі жаттығу әдістерімен бірге пайдалану қабілеті шешуші рөл атқарады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Воробьев А.Н. Современная тренировка тяжелоатлетов. -М.: Физкультура и спорт, 1958. -256 с.
2. Воробьев А.Н. Тяжелоатлетический спорт: Очерки по физиологии и спортивной тренировки. -М., 1971. -223 с.
3. Врачебный контроль : Учеб. для ин-тов физ. культ./ Дешин Д.Ф., Коваленко В.Н., Летунов С.П., Мотылевская Р.Е. -М., 1965. 319 с.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ҚОЛ КҮРЕСТІҢ ПРАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

7M01401-Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2- курс
магистранты Қалиқанова Мөлдір Даулетқанқызы

Ғылыми жетекші: Дошыбеков Айдын Бағдатович Мәдениет, спорт және бастапқы
әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессор

Қол күрес-еліміздегі жас спорт түрлерінің бірі. Осыған қарамастан, ол қол жетімділігі, демократиясы және ойын-сауығы үшін халықтың әртүрлі топтары арасында Жалпыға бірдей танылды. Қазақстанда бұл спорт түрінің танымалдығы тұрақты түрде артып келеді. Армрестлингке секцияларға көбірек ұлдар мен қыздар келеді. Қол күрес республикада өткізілетін барлық спартакиадаларға кіреді. Бірақ сауатсыз тәсілмен қолдардағы күрес ауыр жарақат алу қаупін (сынықтар, созылу және т.б.) жасыратынын аз адамдар біледі.

Қол күрестегі техника деп спортшылардың бәсекеге қабілетті жекпе-жегін өткізу әдістерінің арсеналы түсініледі. Ол спортшының денесінің кеңістіктегі орнын, олардың траекториясын және қарсыластың күш - жігерінің орналасуымен және бөлінуімен тығыз байланысты келісудің негізгі сәттерін анықтайды. Қол күрестің қол жетімділігіне қарамастан, оның техникасы өте консервативті, өйткені ол жарыс ережелерімен және спортшылардың өзара әрекеттесуінің шағын ауданымен шектеледі. Жалпы және арнайы дене шынықтыру дайындығының деңгейін арттыру, спортшының жеке ерекшеліктерін дамыту-мұның бәрі техникаға, оның элементтеріне әсер етуі мүмкін; бірақ қозғалыстардың негізгі механизмі сақталады, өйткені ол адамның анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктеріне сәйкес келеді.

Әр спортшының техникасының қалыптасуы мен дамуы, әдетте, оның бой-салмақ көрсеткіштерін және негізгі бұлшықет топтарының күшінің дамуын ескере отырып жүреді. Қол күрес техникасы туралы дұрыс түсінік спортшыға жаттығу процесінде негізгі және көмекші жаттығуларды дәл бағалауға және жақсы пайдалануға мүмкіндік береді.

Спортшының техникалық іс - әрекеттерін жетілдіру оның дайындық деңгейі жоғарылаған сайын тұрақты және үздіксіз сипатқа ие болуы керек.

Қол күрестегі жекпе - жек техникасында келесі позицияларды бөліп көрсету әдеттегідей: тіректер (сол жақ, оң жақ), бастапқы позиция, шабуыл кезеңі, артықшылықты жүзеге асыру.

Тіректер. Жекпе-жек басталмас бұрын, спортшылар келесі позицияларды қабылдай алады: қарсыластардың аяқтары үстелдің астында және параллель тұрады немесе үстелдің бүйір негіздеріне тіреледі.

Егер қарсыластар сол (оң) қолмен күресетін болса, онда сол (оң) аяқ үстелдің астына, оң сәл артқа қарай алға шығады. Спортшылар бір аяғымен үстелдің қарама - қарсы жағына, сондай-ақ тіректің жақын жағына сүйене алады. Жоғарыда аталған позициялардың кез-келгенінде бір аяғы еденнен шықпауы керек.

Бастапқы позиция. Спортшының дұрыс бастапқы позициясы оны оңтайлы жағдайға тез ауыстыруға ықпал етуі керек, онда ең жоғары тиімділікпен жоғарғы иық белдеуінің бұлшықеттерінің күші, магистральдың негізгі бұлшықет топтары және төменгі аяқтар ғана емес, сонымен қатар спортшының өзіндік салмағы да қолданылады. Қолдар мен иықтардың орналасуы жарыс ережелерімен шектелгендіктен, мұндай жағдайларды магистраль мен аяқтың орналасуымен жасауға болады, бұл өз кезегінде антропометриялық белгілерге байланысты.

Қалай болғанда да, ережелерді бұзбай, бастапқы позицияда спортшы механиканың "алтын ережесін" барынша пайдалану мақсатында иық пен білекке жақын қашықтыққа жақындатуға тырысуы керек: жарыста ұтылып, күште жеңіске

жетеміз. Бұл жағдайда мұндай "жеңіліс" жекпе-жекті сәтті өткізу үшін спортшыға қосымша артықшылықтар береді.

Шабуыл кезеңі. Шабуыл кезеңінің мақсаты-қарсыластың үстінен қолын үстелдің ауданына қатысты 45° бұрышқа шығару арқылы артықшылыққа қол жеткізу. Шабуылдың үш жаңа әдісі бар.

Бірінші әдіс-жоғарғы жағынан шабуыл. Төрешінің бұйрығымен шабуылдаушы армрес-лер жекпе-жектің басында бірден қарсыласының сұқ саусағының бойымен саусақтарының қозғалысын бастайды және оны алақанымен жабады. Бір уақытта қарсыластың саусақтарына күш қысымы оның щеткасын жалпы ауырлық центріне дейін күрт "супинациялау" үшін пайда болады. Шабуылдаушы қарсыластың қолын созуға тырысады. Бұл шабуыл әдісімен алдын-ала мүлікке саусақтар мен қолдың күшті бұлшықеттері бар спортшылар ие.

Екінші әдіс-Ілмек шабуылы. Бастапқы позициядан шабуылдаушы өз щеткасын кішкентай саусағымен ішке қарай, ал бас бармағын сыртқа қарай күрт айналдыра бастайды, осылайша қарсыластың щеткасын түбіне дейін сындырады. Бұл жағдайда спортшының ауырлық орталығы бастапқы орталықтан солға жылжиды.

Үшінші әдіс-итеру арқылы шабуыл. Шабуылдаушы армреслер қолын алға қарай итеріп, оны білегіне бүгіп, иығынан жеңіске жеткенше жалғастырады. Алдын ала мүлікке қол жеткізу қарсыластардың бірі сол немесе басқа қабылдауды жүргізіп, қарсыласынан озып, қол қимылын орындап, нәтижесінде жеңіске жеткен кезде қарастырылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Воробьев А.Н. Современная тренировка тяжелоатлетов. -М.: Физкультура и спорт, 1958. -256 с.
2. Воробьев А.Н. Тяжелоатлетический спорт: Очерки по физиологии и спортивной тренировки. -М., 1971. -223 с.
3. Врачебный контроль : Учеб. для ин-тов физ. культ./ Дешин Д.Ф., Коваленко В.Н., Летунов С.П., Мотылевская Р.Е. -М., 1965. 319 с.

ӘӨЖ 7.79.796.05

НЕЙРО ОЙЫНДАР МЕН НЕЙРО ЖАТТЫҒУЛАРДЫҢ БАЛАНЫҢ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУЫНА ӘСЕРІ

«Дене шынықтыру және спорт» мамандығының 2 курс магистранты Қамзина Мадина Сайранқызы

Қазіргі заманда көптеген балалар бойында жалпы моторлық артта қалуы байқалады. Дене жүктемесін айтарлықтай болмауы ойлау процестерін тежеп, үйлестіру қабілетін, шыдамдылығын, зейін қоюын төмендетеді, тілінің дамуы мен жалпы жазуға даярлығын тежейді. Бұл жұмыстағы салыстырмалы түрде жаңа қызықты бағыттардың бірі нейро ойындар және жаттығулар болып табылады.

Оқу танымдық және физикалық қасиеттердің дамуы бір бірімен тығыз байланысты екені ғылыми дәлелденген. Л.С. Выгодский, М.М. Кольцова және де басқа да отандық және шет ел ғалымдары еңбектерінде қимыл қозғалыстың баланың

психикалық дамуына әсері тікелей байланысты делінген. Г.А.Каданцева, И.К. Спирина еңбектерінде балалардың физикалық қасиеттерінің көрсеткіштері танымдық дамуына әсері зор делінген.

Нейро ойындар- бұл мидың жарты шар аралық өзара әрекеттесуін белсендіруге мүмкіндік беретін қозғалыстар жиынтығы. Олар мидың белсенділенуіне ықпал етеді, атап айтқанда жоғары психикалық функциялар: қабылдау, зейін, есте сақтау, ойлау. Осылайша, балалардың мінез-құлық проблемалары мен өзін-өзі реттеудегі қиындықтары жоғалады, баланың қалыпты дамуына оң әсер етеді. Соның ішінде нейрогимнастика, нейро ойындар мен жаттығуларды, кинезиологиялық жаттығуларды қолдану, тек қана денені шынықтыруға арналған жаттығулар емес, сонымен қатар миға да арналған гимнастика.

Нейро ойындармен жаттығуларды сабақта қолдану — бұл заманауи оқыту әдістерінің бірі, онда ойындар мен жаттығулар арқылы оқушылардың танымдық және дене қасиеттерін дамытуға пайдасы зор. Нейро ойындар мен жаттығулар келесі құралдардан тұрады:

- биологиялық белсенді нүктелермен жұмыс;
- рөлдік ойын арқылы жұмыс;
- жалпы моторикасын дамыту бойынша жұмыс;
- артикуляциялық қимылдар арқылы жұмыс жасау;
- ұсақ моториканы дамытуға арналған жаттығу;
- массаж;
- белгілі бір ретпен қайталанатын қозғалыстар.

Мұндай әдістер оқушылардың зейінің арттырып, шығармашылық қабілеттерін жетілдіруге, содай-ақ оқу материалын жақсы меңгеруге көмектеседі.

Нейро жаттығулардың сабақта қолданудың негізгі ережелері:

1. Кем дегенде екі сезім мүшесін қолдана отырып жаттығулар жасалынуы керек;
2. Жаттығуларды жасау барысында түрлі әдістерді қолдану
3. Жаттығуларды ылғи қолданып отыру керек.
4. Жаттығу жасауға бала денсаулығында кедергілер болмау керек.

Жаңа жаттығуды енгізбес бұрын балаға оны қалай орындау керектігін көрсетеміз. Содан кейін баланың бұл әрекеттерді қалай дұрыс және қатесіз қайталауын бақылаймыз.

Қолымызда көптеген биологиялық нүктелер бар, бұл нүктелерді ынталандыру үшін «Су-Джок» әдісін қолданамыз - бұл ішінде металл сақиналары бар тікенді шарлар. Әр саусаққа металл сақиналар тағылып, шешіледі. Бала бұл массаж әдісін маманның бақылауымен жасай алады. Сондай-ақ, су-джок доптарының орнына шырша бүрлерін, жаңғақтарды және т.б. пайдалануға болады.

Жаттығулар арнайы әзірленген кешен бойынша орындалады. Барлық кинезиологиялық жаттығулардың ішінде саусақ ойындары әртүрлі психикалық функцияларды дамыту үшін неғұрлым қолжетімді және тиімді.

Қол қимылдарын дамытуға мыналар жатады: ұстауды дамыту; байланысты әрекеттерді әзірлеу; қол қозғалысына еліктеу; қолдар мен саусақтардың қимылдарын дамыту.

Алдымен жаттығуды баламен бірге үйреніп, техниканы жаттықтырамыз, сосын

бала жаттығуды өз бетінше орындайды, бірте-бірте қарқынын арттырады. Біз бұйрықтарды дауыстап айтамыз. Кинезиологиялық жаттығуларды қолданудың негізгі талабы - қозғалыстарды дәл орындау.

Нейро-кинезиологиялық жаттығулар негізгі сабақтарға қосымша ретінде жыл бойы жүйелі түрде қолданылды.

Нейро ойындар мен жаттығулардың сабақта қолданудың артықшылықтары:

1. Зейін мен есте сақтау қабілетін дамытаты. Нейро ойындар арқылы оқушыларды белсенді ойлауға ынталандырып, олар өз білімі мен дағдыларын ұмытуға жол бермейді.

2. Сабаққа деген мотивация мен қызығушылықты арттырады.

3. Шығармашылық пен логиканы дамытады: Нейро ойындар оқушылардың логикалық ойлауын және шығармашылық қабілеттерін дамытуға көмектеседі. Олар ойын барысында түрлі шешімдер қабылдауға және мәселені әртүрлі тұрғыдан қарауға үйренеді.

4. Қолданбалы дағдыларды қалыптастыруға көмектеседі.

5. Оқушылардың әлеуметтік дағдыларын қалыптастырып, ұжымдық қарым-қатынасты дамытады.

6. Күрделі қозғалмалы жаттығулар арқылы тепе – теңдікті, ептілікті дамытуға әсер етеді.

Нейро ойындар мен жаттығулар – денсаулықты сақтайтын технология. Оны пайдалану өте оңай, оны кез келген жағдайда қолдануға болады. Кез келген іс-әрекет түріне бейімдеу, ақпаратты игерту тәсілі ретінде ойындар мен жаттығулардың элементтерін пайдалануға болады. Осылайша, нейро ойындар арқылы сабақтардың нәтижесінде балалардың қол-көз координациясы жақсарады, кеңістікті бағдарлау қалыптасады, графикалық дағдылар мен ерікті мінез-құлықтары жетілдіріледі. Жаттығулар жарты шарлардың дамуын арттырады, ақыл-ой қызметін жақсартады, балалардың есте сақтауы мен зейінін жақсартуға көмектеседі. Нейро ойындарды әрбір сабақта қолдануға болады және мектеп бағдарламасына міндетті түрде қолданылатын әдіс ретінде қосуға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Деева Н.А Нейрожаттығулар.: оқу әдістемесі. Волгоград., 2022. 32 б.

2. Колганова, В. С. Балармен нейропсихологиялық ойындар: В 2 ч. Ч 1./Валентина Колганова, Елена Пивоварова, Сергей Колганов, Ирина Фридрих – М. : АЙРИС-пресс, 2019.- 416 б.

3. Дубровина, И. В. и др. Психология: И. В. Дубровина, Е. Е. Данилова, А. М. Прихожан;. – М. : Издательский центр «Академия», 1999. – 464 б.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КӨМЕГІМЕН СПОРТТЫҚ ІС-ШАРАЛАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

7М01401-Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2- курс магистранты Қарсақбаев Ернар Құрметолдаұлы

Ғылыми жетекші: Дошыбеков Айдын Багдатович Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессор

Мақалада спорттық іс-шаралардың мектептегі оқушылар арасындағы қарым-қатынасқа әсері туралы мәселе қарастырылады. Автор сыныптан тыс дене шынықтыру жұмыстары аясында тұлғааралық қарым-қатынасты қалыптастырудың тиімділігін негіздейді.

Негізгі сөздер: дене шынықтыру және спорттық іс-шаралар, тұлғааралық қатынастар.

Мектеп оқушыларының дене шынықтыру және спорттық іс-әрекеті балалар мен жасөспірімдерді дене жаттығуларына тартудың бір түрі болып табылады [4-8].

Қазіргі уақытта мұндай мерекелерді дайындауға және өткізуге жалпы білім беретін мектептердің көптеген дене шынықтыру мұғалімдері және басқа да педагогикалық ұжымдар атсалысуда. Алайда бұл тәжірибе көбінесе жұмыста жеткілікті түрде тиімді пайдаланылмайды.

Көптеген іс-шаралардың тәрбие құралы ретіндегі пайдалылық дәрежесі оларды ұйымдастырудың әдістемесі мен құралдарына, іс-шараның стиліне, ең бастысы оның сапасына байланысты.

Мерекеге алдын ала дайындықты оның өтуіне 2-3 ай қалғанда бастаған жөн. Мектеп тәжірибесінде спорттық мерекелік бағдарлама 2-тоқсан басталғанға дейін жасалады, жұмыстың негізгі бөлігі дене шынықтыру мұғаліміне түседі.

Алдағы мерекеге дайындықты дене шынықтыру пәнінің мұғалімдері жалғыз көтере алмай отыр. Мұнда дайындыққа ең жақсы адамдар қатысады

Дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесі, спорттық дайындық

Ұлы спортшылар, дене шынықтырушылары, мұғалімдері, ата-аналары, педагогикалық институт студенттері – бұл дене шынықтыру мұғалімімен белсенді ынтымақтаса алатын көмекшілердің резерві.

Спорттық мерекеге қатысушылардың киімдерінің маңызы аз емес. Олар спорттық, әдемі, жарқын болуы керек. Сынып бір костюмде немесе әртүрлі түсті костюмдерде өнер көрсете алады (ұлдар мен қыздар үшін). Қойылымға қатысушылардың киімдері эмблема, төсбелгі, рәміздер сияқты бөлшектермен толықтырылған [4, 8].

Дене тәрбиесі жұмысының жалпы жүйесінде спорттық шаралар үлкен орын алады. Жақсы дайындалған және шебер өткізілген спорттық қойылымдар дене шынықтыруды кеңінен насихаттап, оның дамуына ықпал етеді. Сондай-ақ дене шынықтыру және спорттық шаралар ұжымда тұрақты тұлғааралық қарым-қатынасты қалыптастырады, олар төменде талқыланады [1, 2, 3, 9].

Зерттеу жұмысымыздың мақсаты спорттық іс-шаралар арқылы студенттер арасында тұлғааралық қарым-қатынасты қалыптастыру үдерісін оңтайландыру болды.

Зерттеу нысаны: дене тәрбиесі процесі және оның мектеп оқушыларының тұлғааралық қарым-қатынасына әсері.

Зерттеу пәні: мектеп оқушыларының тұлғааралық қарымқатынасын дамытуға бағытталған дене шынықтыру және спорттық іс-шаралар.

Зерттеу мақсатына жету үшін келесі зерттеу міндеттері шешілді:

1. Мектептің оқу-тәрбие процесінде спорттық іс-шараларды қолданудың теориялық және практикалық тәжірибесін зерттеу.

2. Дене шынықтыру және спорттық іс-шаралар алдында тұлға аралық қарымқатынастардағы (ТЖҚ) өзара әрекеттестік деңгейін анықтау.

Зерттеу болжамы спорттық іс-шаралардың көмегімен мектеп оқушыларының тұлғааралық қарым-қатынасын қалыптастыру үдерісі оң бағытта болады деген болжам болуы мүмкін.

Зерттеу 2014 жылы Тюмень облысы Есіл ауданындағы Гагарин атындағы орта мектепте жүргізілді, эксперимент жүргізу үшін 10 сыныптан он алты адам алынды.

Спорттық іс-шараларды дайындау мен өткізудің практикалық тәжірибесін жалпылау үшін мерекелерде өнер көрсететін мектеп оқушылары үшін әдістемелік әзірлемелердің нақты мысалдары талданды. Барлығы дене шынықтыру және спорттық іс-шараларды арнайы дайындау мен өткізудің 10-нан астам мысалын талдадық. Социометриялық сауалнама әдісі негізгі зерттеу әдісі болды. Бұл әдістеме субъектінің өзі жататын топтың тұлғааралық қатынастар жүйесіндегі орнын анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл әдістемені қолдана отырып, топты құру әдетте топтың құрамында кемінде 10 адам болған және кемінде бір жыл болған кезде жүзеге асырылады.

Зерттеуді бастамас бұрын сынып сияқты бөлмеге жиналған топ мүшелеріне келесі сұрақтарға жауап беру тапсырылады:

1. Жаңа топқа сыныптың қандай мүшелерін қосқыңыз келеді? Осыларды бірінші нөмірдің астына қағазға жазыңыз.

2. Өз тобыңыздың қай мүшесін, керісінше, жаңа топтың құрамында көргіңіз келмейді? Оларды екінші нөмір ретінде жазыңыз. Ұсынылған сұрақтарға тестілеушілердің жауаптары бар парақтар өңделеді және оларда бар ақпарат арнайы кестеге ауыстырылады (1-кесте).

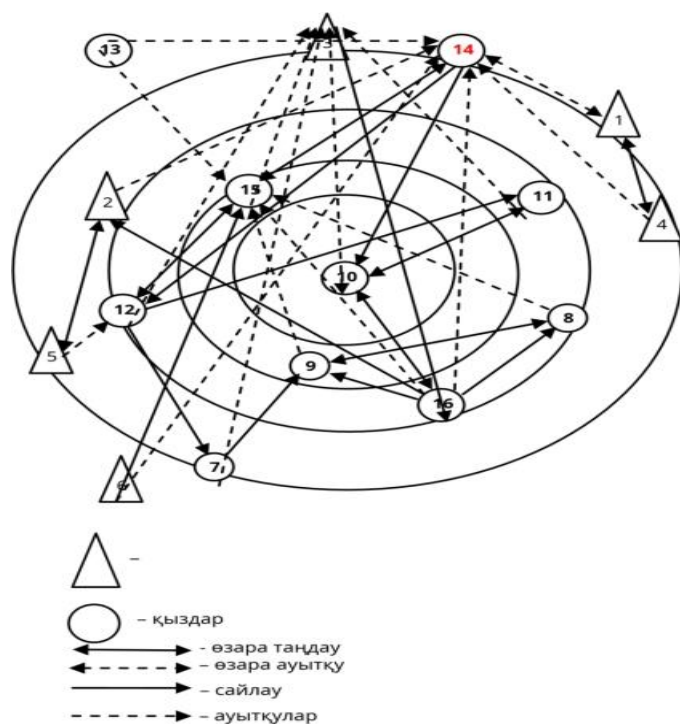
1-кесте Социометриялық матрица

Таңдалған адамның тегі топ мүшесі	Жәңгіл	Е	Мен	Жиынтық деректер		
Таңдаушының тегі топ мүшесі				Элементтердің саны лан сайлау	Жасалған саны - пу ауытқулар	
ЖӘНЕ	+	+		-	1	1
П	+	+		-	1	1
Е		+	+		1	1
МЕН	-		+	+	1	1
Алынғандар саны сайлау	1	2	1	0	Σ	
Алынғандар саны ауытқулар	2	0	0	2		Σ

Социометриялық матрицаның ең оң жақ бағандары мен төменгі жолдары соңғы болып табылады. Олар топтың әрбір мүшесі қабылдаған және жасаған таңдаулар мен бас тартулар саны туралы жиынтық деректерді қамтиды. Әрбір топ мүшесінің жолындағы плюс санын санау арқылы оның жасаған таңдауының саны белгіленіп, социометриялық матрицаның бірінші бағанына сәйкес деректер жазылады. Жасалған ауытқулар туралы ақпарат дәл осылай алынады. Топ мүшесінің қанша сайлау алғанын анықтау үшін осы топ мүшесінің тегі көрсетілген бағандағы плюс санын санап, нәтижені социометриялық матрицаның бірінші төменгі жолына жазу керек. Осыған ұқсас жолмен алынған ауытқулар саны анықталады және оның екінші төменгі жолындағы матрицада белгіленеді.

Толтырылған социометриялық матрицаның төменгі жолдарын қарап, берілген топтағы көшбасшыны анықтауға болады. Бұл ең көп сайлау алған мүше болады. Сіз мүмкін болатын ауытқулар саны бойынша

Дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесі, спорттық дайындық сондай-ақ ең үлкен антипатияны кім тудыратынын анықтайды. Ол ауытқулардың ең көп санын есепке алады.

Сурет. 1. Социограмма-тұлғааралық қарым-қатынас нысанасы студенттер тобында

Сыныпта қалыптасқан қарым-қатынастардың көрнекі және егжей-тегжейлі бейнесін социограмма деп аталатын әлеуметтік диаграммаларды құру арқылы алуға болады. Көбінесе мақсатты социограммалар құрастырылады. Концентрлік саны мақсатты социограмманы құрайтын шеңберлер әдетте белгілі бір топта оның мүшелерінің кез келгені алған сайлаулардың максималды санына сәйкес келеді. Ортадағы социограммада көшбасшы көрсетіледі. Қалған топ қатысушылары мақсатты социограммада олар алған таңдау санына сәйкес шеңберлер ішінде орналасады. Орталықтан шетке қарай бұл сан азаяды. Ақырында, мақсатты социограммада қол жетімді барлық шеңберлерден тыс топтың ешкім таңдамаған мүшелері бар. Бұл басқалардан оқшауланған және басқа мүшелермен оң қарым-қатынаста емес топ мүшелері. Он алты адамнан тұратын топтың мақсатты социограммасы суретте көрсетілген. 1.

Осылайша, педагогикалық эксперимент басталмай тұрып, дене шынықтыру және спорттық іс-шараларды оқу-тәрбие үдерісіне енгізгенге дейін ұжымдағы тұлғааралық қарым-қатынастар туралы объективті мәліметтер алдық, ол 49% құрады.

Мектептің оқу-тәрбие процесінде қолданылатын әзірленген дене шынықтыру және спорттық іс-шаралар оқушылар ұжымындағы тұлғааралық қарым-қатынас деңгейін одан әрі арттыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Андреева Г. М. Социальная психология. Учебник для вузов пу учреждений. - М.: Aspect Press, 2001. - 290 С.
2. Бердов В. И. аннотированная программа в социальной психологии. - Ишим, 1997. - 41 С.
3. Богданова Д. Я. социально-психологическая характеристика спорта: лекция для студентов МФК-Ленинград, 1977. - 43 С.
4. Бурцева М. Е. Дни здоровья в школе / М. Е. Бурцева. - М., 1965. - 44 с.
5. Ветренко А. А. легкая атлетика в учебно-воспитательном процессе на уроках физики / А. А. Ветренко. - Новосибирск: КРНС, 2013. - С. 183-186.
6. Ветренко А. А., Прохоров А. Ю. особенности индивидуально-психологических спортсменов и их влияние на эффективность соревновательной деятельности // современные исследования социальных проблем. – 2015. – No 1 (21). - С. 218-222.
7. Ветренко А. А., Бабинцева М. А. влияние занятий физической культурой Рой О формировании морально-волевой сферы подростков // современные исследования социальных проблем. – 2015. – No 1 (21). - 201-204 С.
8. Гусак Ш. З. физкультурные праздники и вечера в школе / Ш. З. Гандер. - М.: Просвещение, 1965. - 100 С.
9. Обозов Н.Н. межличностные отношения / Н.Н. Обозов. - Л., 1979. - 150 С.

ӘӨЖ 7.79.796.03

МЕКТЕПТЕ СПОРТТЫҚ ІС-ШАРАЛАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

7М01401-Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2- курс

магистранты Қарсақбаев Ернар Құрметолдаұлы

Ғылыми жетекші: Дошыбеков Айдын Багдатович Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессор

Мектепте спорттық іс-шараларды ұйымдастыру айтарлықтай күш пен ресурстарды қажет етеді. Бұл процеске жоғары сынып оқушыларын тарту-бұл жұмысты ұтымды етудің және балалардағы жауапкершілікті дамытудың тиімді әдісі. Бұл мақалада орта мектеп оқушыларының мүмкіндіктері мен шектеулерін ескере отырып, спорттық іс-шараларды ұйымдастыру жолдары қарастырылады.

1. Дайындық және жоспарлау [1]:

Ұйымдастыру комитетін құру: қатысушылар арасында міндеттерді бөле отырып, жоғары сынып оқушыларынан ұйымдастыру комитетін құру. Комитет басшысын таңдап, жұмыстың әртүрлі бағыттарына жауаптыларды тағайындау қажет.

Іс-шара жоспарын әзірлеу: мақсаттарды, міндеттерді, жарыс форматын, кестені, өткізу орны мен бюджетті анықтауды қоса алғанда, іс-шара жоспарын бірлесіп әзірлеу.

Регламентті әзірлеу: ережелерді, өткізу тәртібін, бағалау және марапаттау критерийлерін нақты сипаттай отырып, жарыс регламентін жасау.

Жарнама және жылжыту: әртүрлі арналарды (мектеп Хабарландыру тақтасы, мектеп сайты, әлеуметтік желілер) пайдалана отырып, іс-шараны жылжыту жоспарын әзірлеу және іске асыру.

2. Іс-шараны өткізу [2]:

Қатысушыларды тіркеу: жоғары сынып оқушыларының көмегімен қатысушыларды тіркеу процесін ұйымдастыру. Бұл өтінімдерді жинауды, құжаттарды тексеруді және қатысушыларды командаларға бөлуді қамтуы мүмкін.

Алаңды дайындау: іс-шараны өткізу үшін алаңды дайындау (таңбалау, Мүкәммалдың орналасуы, безендіру).

Төрешілік: тәжірибелі төрешілердің жетекшілігімен жоғары сынып оқушыларын жарыс төрешілеріне тарту. Бұл олардың жауапкершілігі мен ережелерді білуін дамытуға көмектеседі.

Қауіпсіздікті қамтамасыз ету: іс-шара барысында қатысушылар мен көрермендердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Тәртіпті бақылауға және жазатайым оқиғалардың алдын алуға жауаптыларды тағайындау.

Марапаттау: жүлделер мен дипломдар дайындаумен жеңімпаздарды марапаттау рәсімін ұйымдастыру.

3. Іс-шара өткізілгеннен кейін [3]:

Қорытындылау: іс-шараның нәтижелерін талдау және жоғары сынып оқушыларымен бірге қорытындылау. Ұйымның күшті және әлсіз жақтарын талқылау.

Қаржылық есеп: іс-шараның шығындары мен кірістері туралы қаржылық есеп жасау.

Кері байланыс: болашақ іс-шараларды ұйымдастыруды жақсарту үшін қатысушылар мен көрермендердің пікірлерін жинау.

4. Жоғары сынып оқушыларының дағдыларын дамыту:

Ұйымдастырушылық дағдылар: жоспарлау, уақытты басқару, тапсырмаларды бөлу, топтық жұмыс.

Қарым-қатынас дағдылары: әртүрлі адамдармен қарым-қатынас, көпшілік алдында сөйлеу.

Жауапкершілік: тапсырылған міндеттерді орындау үшін жауапкершілік.

Көшбасшылық қасиеттер: ұйымдастыру комитеті басшысының көшбасшылық қасиеттерін дамыту.

Қорытынды: Жоғары сынып оқушыларын спорттық іс — шараларды ұйымдастыруға тарту-олардың дағдылары мен жауапкершілігін дамытудың, сондай-ақ мектеп жұмысын ұтымды етудің тиімді тәсілі. Процесті сауатты ұйымдастыру, жауапкершілікті нақты бөлу және мұғалімдердің қолдауы қызықты әрі есте қаларлық іс-шара өткізуге мүмкіндік береді. Жоғары сынып оқушыларының бастамасын көтермелеу және спорттық іс-шараны дайындау мен өткізудің барлық кезеңдерінде олардың пікірлерін ескеру маңызды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Андреева Г. М. Социальная психология. Учебник для вузов пу учреждений. - М.: Aspect Press, 2001. - 290 С.

2. Бердов В. И. аннотированная программа в социальной психологии. - Ишим, 1997. - 41 С.

3. Богданова Д. Я. социально-психологическая характеристика спорта: лекция для студентов МФК-Ленинград, 1977. - 43 С.

4. Бурцева М. Е. Дни здоровья в школе / М. Е. Бурцева. - М., 1965. - 44 с.
ӘӨЖ 7.79.796.05

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫНДА НЕЙРО ОЙЫНДАР МЕН НЕЙРО ЖАТТЫҒУЛАРДЫҢ КӨРІНІС ТАБУЫ

«Дене шынықтыру және спорт» мамандығының 2 курс магистранты Қамзина Мадина
Сайранқызы

Қазіргі таңда, ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуына қарай, балалардың дене тәрбиесіне кері әсері, қимыл-қозғалыстың шектеулігі айқын байқалатыны анық. Ал балалардың физиологиялық дамуы, жүйке жүйесіне, оқу-танымдық іс-әрекетіне тікелей әсер етеді. Мидың оң және сол жақ жарты шарларының өзара әрекеттесуі жеткіліксіз болған кезде, бала жазуды және оқуды үйренуде, сондай-ақ қиындықтарға тап болуы мүмкін. Әр түрлі оқыту технологияларының үйлесімділігін шығармашылықпен өзгерте отырып, оларды жүйелі және мақсатты түрде сабақ барысында қолдана отырып, әр баланың физикалық қабілеттеріне сәйкес түзету және дамыту процесі тиімді бола бастайды. Сондықтан оқушыларының психологиялық, физиологиялық және танымдық дамуының қатар, бір-бірімен үйлесімділікте дамуы қазіргі таңда өзекті мәселе.

Баланың физикалық және психикалық дамудың бір –бірімен тығыз байланысты екені айқын, және ғылыми дәлелденген. Оны Л.С. Выгодский, М.М. Кольцова өз еңбектерінде қимыл-қозғалыстың балалардың психикалық және тұлғалық дамуында ең маңызды компоненті ретінде қарастырған.

Баланың физиологиялық дамуы оның психологиялық және оқу-танымдық дамуына қатысты. Бұл кезекте, дене шынықтыру сабақтарында нейро ойындар мен нейро жаттығуларды тиімді пайдаланудың бала дамуына әсері зор. Нейро ойындар – бұл жарты шараралық өзара әрекеттесуді белсендіруге мүмкіндік беретін қозғалыстар жиынтығы. Олар мидың белсенділенуіне ықпал етеді, атап айтқанда жоғары психикалық функциялар: қабылдау, зейін, есте сақтау, ойлау.

Нейро ойындар мен нейро жаттығуларды қазақ халқының ұлттық ойындарынан да көрініс табамыз. Қазақ халқының ойшылы Абай Құнанбаев: «Ойын ойнап, ән салмай, өсер бала бола ма?», – деп айтқандай, баланың өмірінде ойын ерекше орын алады. Балалар ұлттық ойын үстінде өнеге алып, мінез қалыптастырады, ұлттық салт-дәстүрлермен танысып, қасиетін айқындай бастайды. Мұғалім ұлттық ойын үстінде әр баланың игі бастамасын қолдап, оның бойындағы жақсы қасиеттерді өрбітуге, ұлттық мінез-құлқын қалыптастыруға, денесінің шынығуына аса көңіл бөліп, тереңірек шұғылдануға тиіс.

Ұлттық ойындар – қазақ халқының ерте заманнан қалыптасқан дәстүрлі ойын — сауықтардың бір түрі. Оның бастауы алғашқы қауымдық қоғамда шыққан. Ұлттық ойындар негізінде әр халық түрлі – түрлі жаттығулар жасау жолымен дене шынықтыру ісінің негізін салды. Ұлттық ойындар – ата – бабаларымыздан бізге байлығымыз, асыл қазынамыз. Ата – бабамыз ойынды тек баланы алдандыру, ойнату әдісі деп қарамай, ол халықтың ғасырлар бойы жасаған асыл қазынасы, баланың

көзқарасы, мінез-құлқын қалыптастырып, бір жүйеге келтіретін тәрбие құралы деп санаған.

Отандық ғалымдарға келетін болсақ, А.Бүркітбаев, Д.Жолымбетов, М.Тұрсынкелдина еңбектерінде ұлттық ойындардың практикалық мәнін көрсетіп, олардың білімдік-тәрбиелік маңызы дәлелденген.

Қазақтың ұлттық ойындарында нейро ойын мен нейро жаттығу ртінде клесі ойындарды қолдана аламыз: Асық ойындары: «Бес тас-бес асық», «Бес табан», «Қуыр – қуыр қуырмаш», «Ханталапай», «Барынды сал», «Тоғызқұмалақ» және т.б. ойындар ойнату арқылы баланы тапқырлыққа, жылдамдыққа, шапшаңдыққа, икемділікке, батылдылыққа үйрету іске асырылады. Ойынның баланың жетілуіне, ой-санасының дамуына, ептілігіне қосар үлесі мол. Ол әсіресе баланың биологиялық дамуы үшін де аса пайдалы. Ол бұлшық еттерін ширатып, дамытып қана қоймай, қырағылыққа, тез шешім қабылдауға, санауға, топтауға үйретеді.

1.«Асық ойыны». Бұл — балалардың ежелгі спорттық ойыны. Тақыр алаңға көлденеңінен түзу сызық сызады да, соны бойлай тігілген кенейді кезектесіп сақамен ату арқылы мергендік сынасады. Асық ойынының үш табан, бір табан, шығу, шеңбер секілді бірқатар түрлері бар. Ертеде қазақтың қыз-келіншектері де асық ойнаған. Олар ойнаған асық ойындары қора хан, құмар, т.б. аталған. Асықтың «Хан талапай», «Төрт асық», «Атпақыл», «Қақпақыл», «Омпы», «Сасыр» секілді түрлері де бар.

«Хан талапай» -бұл отырып ойналатын, негізінен қыз балаларға арналған ойын. Оған төрт-бес үміткерден қатысады. Ойын үшін он асық таңдап алынады. Он бірінші асықтардан ерекше өзге түске (қызыл, не көк) боялған болуы шарт бір-бірден асық үйірусіудің қорытындысы бойынша ойыншылар кезектерін бөліседі. Бұдан соң алғашқы ойыншы қос уыстай ұстаған бар асықты ортаға үйіруі керек. Қалған ойыншылар аңдысын аңдап өзге асықтардан ерекшеленген «ханға» қадалады. Себебі, хан алшы түссе, барлығы тарпа бас салып, ортадағы асықтарды, хан талапай жасауы тиіс. Хан кімнің қолында кетсе, келесі үйірі кезегі соған беріледі екен, хан мен бірге қолына ілінген асықтардың санына қарай ұпай жазылады.

«Бес асық» -ойының көбінесе қыздар ойнаған. Бұл ойын кілем немесе маты үстінде ойнатылады, әр ойыншыға бес асық таратылады. Негізі, екі адамға ойнауға қолайлы. Ойыншылар әуелі сақаларын иіріп, кім бастайтынын анықтап алады. Жерде бес асық шашылып жатады. Бастаушы анықталғаннан кейін ол жерден бір асық алып жоғарырақ лақтырып жібереді де, ол айналып жерге түскенше тез қимылдап жерден бір асық алып және жерге түсіп келе жатқан асықты қағып алуы керек. Үлгерсе – ұтқаны. Ойын әрі қарай жалғасады. Бұл ойын саусақ моторикасын, ептілікті, шапшаңдықты мұқияттылыққа үйретеді.

Асық арқылы ойнатылатын қазақтың ұлттық ойындарының бала дамуы мен денсаулығына маңыздылығы:

1. Баланың қалыпты физикалық дамуы әсер етеді. Мысалы, асық ойыны дененің қозғалыс координациясын, дәлдік пен күшті талап етеді, соның арқасында бұлшықеттер нығайып, моторика және көз мөлшері дамиды. Асықты дәл нысанаға тигізу үшін бала шоғырланып, қозғалыстарын дұрыс үйлестіруі керек. Қазіргі заманғы видеоойындар мен пассивті демалыс түрлеріне қарағанда, асық ату балаларды физикалық белсенділікке ынталандырады. Ойын барысында түрлі бұлшықет топтары жұмыс істеп, жалпы физикалық форма жақсарады. Бұл әсіресе бүгінгі күні маңызды,

себебі балалардың көпшілігі экран алдында көп уақыт өткізеді, ал олардың физикалық белсенділігі айтарлықтай төмендейді. Асық ату – балалардың денсаулығын нығайтып, белсенді өмір салтын қалыптастыруға көмектесетін пайдалы балама.

2. Баланың интеллектуалдық қабілеттерін дамытады. Физикалық дамудан басқа, баланың интеллектуалдық қабілеттеріне де елеулі әсер етеді. Ережелері қарапайым болып көрінгенімен, ойын стратегиялық ойлауды, тез реакция жасауды және әрекеттерді жоспарлауды талап етеді. Балалар ойын алаңындағы жағдайды бағалап, асықтардың орналасуын талдап, асықты қай жерге және қандай күшпен лақтыру керектігін шешуді үйренеді. Асық ату – бұл тек асықты лақтыру емес, қарсыластың қимылдарын болжай білу, тактика құрастыру және күшті дұрыс бөлу өнері. Мұндай дағдылар баланың жалпы интеллектуалдық дамуы үшін өте маңызды, себебі олар сыни ойлау, талдау және жоспарлау қабілетін дамытады, бұл болашақта оқу мен күнделікті өмірде қажет болады.

3. Ойынның әлеуметтік аспектілері. Асық ату ойыны басқа да командалық ойындар сияқты балалардың әлеуметтік дағдыларын дамытуда үлкен рөл атқарады. Ойынға қатысу балаларды бір-бірімен қарым-қатынас жасауға, ережелерді сақтауға, қарсыластарына және командадағы серіктеріне құрмет көрсетуге үйретеді. Бұл балалар ойын барысында алатын маңызды сабақтар, олар болашақтағы әлеуметтік мінез-құлқының негізін қалыптастырады. Ойын барысында балалар ынтымақтастықты, командалық жұмыс жасауды және нәтижеге жауапкершілікпен қарауды үйренеді. Олар жеңісті және жеңілісті абыроймен қабылдауды үйреніп, төзімділік пен сабырлылықты дамытады. Бұл қиындықтармен күресу қабілетін, эмоциялық тұрақтылықты және өмірдегі күрделі жағдайларда дұрыс әрекет етуді қалыптастырады.

4. Моральдық құндылықтарды тәрбиелеу. Асық ату ойыны дәстүрлі ойын ретінде ұрпақтан-ұрпаққа берілетін маңызды моральдық құндылықтарды да бойына сіңіреді. Бұл ойын ережелерді сақтауды, адал күресті және әділдікті үйретеді. Ойынға қатысқан балалар белгіленген ережелерді сақтаудың маңыздылығын түсінеді және сәттілік тек олардың физикалық немесе интеллектуалдық қабілеттеріне ғана емес, сонымен қатар олардың ойын ережелерін қаншалықты дұрыс сақтайтынына байланысты екенін ұғынады.

Сонымен қатар, асық ату өзара құрмет көрсетуді де үйретеді. Ойын барысында балалар қарсыластың жеңіске деген құқығын мойындап, жеңіліс жағдайында да оған құрмет көрсетуді үйренеді. Бұл сабақтар балалардың бойына адалдық, әділдік және басқа адамдарға құрметпен қарау сияқты маңызды қасиеттерді сіңіреді.

5. Эмоционалдық интеллектті дамыту. Асық ату сияқты жарыстық ойындар балаларға өз эмоцияларын жақсырақ түсініп, олармен жұмыс істеуді үйретеді. Балалар өз сезімдерін бақылап, жеңілістен туындаған көңілсіздікті жеңуді, жеңіске жеткенде де сабырлы болуды үйренеді. Бұл эмоционалдық интеллектті – эмоцияларды түсіну және басқару, сондай-ақ басқа адамдардың эмоцияларына жауап беру қабілетін дамытады.

Эмоционалдық интеллект бала өмірінде маңызды құрал болып табылады, ол балаға айналасындағы адамдармен үйлесімді қарым-қатынас орнатуға, дұрыс шешім қабылдауға және түрлі өмірлік жағдайларға сәтті бейімделуге көмектеседі. Асық ату

ойыны осы маңызды дағдылардың дамуына ықпал етіп, баланың жалпы әлеуметтік бейімделуіне оң әсерін тигізеді.

2.Қуыр-қуыр қуырмаш. Оң қолдың бес саусағын бір жерге түйістіреді де, сол қолымен оны бүрмелеп қапсыра ұстайды. Содан соң екінші балаға: — ортаңғы саусағымды тапшы, — дейді. Екінші балаға қарап байқап отырады да, міне, -деп бір саусақтың басынан шымшып ұстап тұрады. Егер екінші бала жасырушының ортаңғы саусағын дәл тапса, ұпайды бірінші бала тартады. Ұтқан бала ұпай алу үшін мына ережелермен сөздерді жақсы білуі керек.

Бас бармақтан бастап шынаққа дейін саусақтардың атын бір түгел атап береді: басбармақ, балан үйрек, ортан терек, шылдыр шүмек, кішкентай бөбек. Бес саусағын түгел жұмады. Тағы да бас бармағыннан бастап, былай деп 5 саусақты түгел жазады.

3. «Тоғызқұмалақ ойыны». Мәні – адамға үйлесімді (гармониялық) тәрбие беру, кез-келген жанның ақыл-ойын шыңдау, ми қызметін дамыту және қоғам алдындағы жауапкершілікті арттыру. Тоғызқұмалақ-бабаларымыздың ұрпағына қалдырған баға жетпес сыйы, рухани құндылығы, аманаты. Ойын негізінен екі ойыншының арасында өтеді. Ойынды бастайтын ойыншыны – бастаушы, ал оның қарсыласын қостаушы деп атайды. Бастаушы ойыншы жеребе арқылы немесе рейтингтік көрсеткіштер бойынша анықталады. Тоғызқұмалақ ойынында қарсыластар алма-кезек жүрістер жасайды. Ойын «Тоғызқұмалақ тақтасы» деп аталатын арнаулы тақтада ойналады (1 - сурет). Ойында шар тәріздес құмалақтар пайдаланылады. Бұл тақта тең екі бөлікке бөлінген он сегіз тік және екі көлденең отаулардан тұрады. Тең екі бөліктің әрқайсысында 9-дан отау және бір-бірден қазан болады. Бұл қазанға әр ойыншы ұтып алған құмалақтарын салады. Әр ойыншының қазаны өз бөлігінде емес, қарсыласының жағында орналасады. Отаулардың рет сандары 1-ден 9-ға дейін белгіленіп, солдан оңға қарай орналасқан. Ойын басында әр отауға 9-дан құмалақтар салынады, яғни ойын басталар кезде әр ойыншының жағында 81-ден құмалақтары болып, ойынға жалпы 162 құмалақ қатысады.

Бүгінгі күн талабы баланың ақыл ойын дамыу, ойлау қабілетін жетілдіру, өзіндік іскерлік қасиеттерін қалыптастыру, заман талабына сай ойы жүйрік етіп тәрбиелеу. Сондықтан да баланың танымын алғашқы күннен бастап дамытудың, бойында оқыту мен тәрбиелеудің негізін қалыптастырудың құралы-ойын әрекеті, яғни ойын баланың жетекші әрекеті. Бірақ, ойын тек қана балаларды қызықтырып уақыт өткізудің құралы болмай, балаға берілетін білім мен тәрбиенің құнды негізі болуы ерек. Яғни, оқыту-тәрбиелеу жұмысын бағдарлама алаптарына сәйкес ойын үрінде ұйымдастыра отырып, баланың логикалық ойлау қабілетін арттыруға жағдай жасау негізгі міндет. Бала ойын барысында айнала құбылыс сырын танып сезінеді, себеп-салдарлық байланысты және тәуелділікті анықтауға тырысады.

Жалпы, қазақтың ұлттық ойындарының қай-қайсысының да қоғамдық және әлеуметтік мәні зор. Бұған қоса, ұлттық ойындар қазақ халқының о бастан ерекше мәдениеті болғанын айқындайды. Ата-бабаларымыз ұлттық ойындар арқылы ұрпақтың береке-бірлігі мен ынтымағын жарастырып отырған. Шындығына келсек, адамның өмір сүруінде қазақтың ұлттық ойындарының атқаратын маңызы ерекше. Басқаны былай қойғанда, әр ұлттық ойын оған қатысушыны өмір сүруге бейімдеп ғана қоймай, қиындықтан қорықпай, қарсы тұра білуге үйретеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Құрманбаева С.К. «Ұлттық ойындардың бүгіні мен келешегі» ,Алматы 2004 жыл
2. Несіпбаева Б.К. «Ұлт мәденеиеті мен өнері» ,«Білім» 2003 жыл
- 3.Наурызбаев Ж. «Ұлттық мектептің ұлы мұрағаты»,Алматы , 1995 жыл

ӘӨЖ7.79.796.03

СПОРТТЫҢ ҚАЗІРГІ ӨМІРДЕГІ МАҢЫЗЫ

Сагинбаева А.А – Сәрсен Аманжолов атындағы

Шығыс Қазақстан Университеті

7M01401- дене-шынықтыру және спорт 2-курс магистранты.

e-mail: abaiym@mail.ru

Негізгі сөздер: спорт, дене шынықтыру, бос уақыт.

Аннотация: мақалада спорттың қазіргі өмірдегі маңыздылығын, спорттың әсерін анықтауға бағытталған зерттеу нәтижелері келтірілген, жеке тұлғаның дамуы және спорт жалпы қоғамға қалай әсер ететіні айтылған.

Дүние жүзіндегі спортқа адамдар басқаша қарайды және ол өмірдегі әрбір адам үшін белгілі бір рөл атқарады. Кейбір адамдар спортқа мүлдем немқұрайлы қарайды және оны уақытты ысырап ету деп санайды, ал басқалары спорттың мәні неде екенін және олардың бұрынғыдан да көп екенін түсінеді. Сонымен қатар, олардың әрқайсысының спортқа деген көзқарасы әртүрлі: кейбіреулер оны теледидардан көруді жөн көреді, басқалары қандай да бір спорт түрімен немесе жалпы дене шынықтырумен айналысады, үшіншісі үшін спорт өмір сүру құралы болып табылады. Оларға қазіргі спортшылар, жаттықтырушылар, дәрігерлер, спорт қоғамдарының директорлары, спорттың қамқоршылары және т.б. кіреді және олардың әрқайсысы спорттың дамуына өз үлесін қосады.

Спорттың өзіндік ерекшеліктері бар: адамдардың бір-бірімен танысуына және бірігуіне ықпал етеді, көп жағдайда денсаулық, мінез күшейеді, ақыл-ой қабілеттері артады. Спортпен айналысатын адамдар төзімділік, шыдамдылық, күш, ептілік, жылдамдық, реакция, үйлестіру, төзімділік сияқты дағдыларды дамытады. Сондай-ақ, бұл қоршаған ортаның жағымсыз құбылыстарына стресске төзімді болуға, көптеген жағымды эмоциялар алуға мүмкіндік береді, егер, мысалы, сүйікті команда жеңсе немесе адам белгілі бір нәтижеге қол жеткізсе .

Техникалық прогрестің дамуына байланысты адам өз өмірін жеңілдетуге тырысады және физикалық Еңбек ол үшін маңызды емес, сондықтан оған тән физикалық әлеует біртіндеп жоғалады. Сондай-ақ, алкоголь мен есірткіні қолдану, темекі шегу адамзатқа теріс әсер етеді. Бұл жағдайда спортпен шұғылдану осы жағымсыз факторларға балама болып табылады және адамға маскүнем, нашақор немесе темекі шегуші болмауға қызмет етеді. Біздің өміріміздегі спорттың рөлі өте үлкен және маңызды екендігі неден туындайды.

Спорт-бұл белгілі бір ережелерге сәйкес ұйымдастырылған және олардың интеллектуалды және физикалық қабілеттерін салыстырудан тұратын адамдардың іс-әрекеті, мұнда осы іс-әрекетке дайындық және оның процесінде пайда болатын олардың арасындағы қатынастар үлкен маңызға ие .

Спорт дене шынықтырудың құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады, оның мақсаты жарыстар мен оларға дайындық болып табылады. Бұл адамның барлық психикалық, моральдық және физикалық қасиеттерін қолдана отырып, жеңіске жетуге, жоғары нәтижелерге қол жеткізуге деген ұмтылысында көрінеді. Бұқаралық спортпен шұғылдану көптеген адамдарға моторикасын және физикалық қасиеттерін жақсартуға, денсаулықты нығайтуға және өмір сүру ұзақтығын арттыруға мүмкіндік береді.

Жоғары жетістіктер спорты-бұл көрнекті рекордшылар үшін дененің барлық жүйелері сау адамның физикалық және практикалық шектерінде жұмыс істейтін қызмет түрі. Жоғары жетістіктер спортындағы басты мақсат-ең жоғары спорттық нәтижелерге қол жеткізу және ірі жарыстарда жеңіске жету.

Қазіргі уақытта бос уақыт мәдениеті үлкен дамуға ие болды, сондықтан әртүрлі спорттық жарыстар мен бақылаулар халық арасында өте танымал ойын-сауыққа айналды, ал спортшылар үшін бұл кәсіби қызметке айналды. Жоғары нәтижелерге қол жеткізген кәсіби спортшылар жанкүйерлер арасында да, халықтың көпшілігінде де танымал, олар үлкен роялти алады, сонымен қатар әртүрлі тауарларды жарнамалауға қатысу арқылы табыс табады.

Кәсіби спортта не болып жатқанын реттеу үшін спортшыларды, олардың жаттықтырушыларын, төрешілерін және кейбір жағдайларда жанкүйерлерді біріктіретін арнайы ұйымдар мен бірлестіктер құрылады. Қазіргі уақытта спорт бизнеске және әл-ауқат көзіне айналды, бұл жарыстың мазмұнына үлкен әсер етеді. Спорт ережелері көбінесе ойын-сауық талаптарына немесе төрешілердің ыңғайлылығына байланысты өзгереді.

Қазақстанда спорт кәсіби және әуесқойлықпен айналысатын ең танымал іс-шаралардың бірі болып табылады. Әуесқой спорт "дене шынықтыру" ұғымымен өте тығыз байланысты. Өкінішке орай, біздің еліміздегі екі бағыт та қазіргі заманғы жетістіктер мен прогрестің дамуын талап ететіндей белсенді түрде насихатталмайды және дамымайды. Көптеген қазақстандық балалар әртүрлі спорт секцияларында айналысады. Мысалы, "Күрес" және "Бокс" сияқты бұқаралық іс-шаралар, түрлі жазғы және қысқы спорттық ойындар өткізіледі. Әдетте, бұл іс-шаралардың барлығы аудандарда, облыс орталықтарында, астаналарда өтеді, ал алыс ауылдардың балалары ұмытылады, дегенмен кеңестік спортшылардың көпшілігі сол жерден шыққан, олар кейіннен әлем, Еуропа, Азия чемпиондары, Олимпиада ойындарының жүлдегерлері болды.

Әлем және Еуропа чемпионаттары, әртүрлі спорт түрлеріндегі Олимпиада ойындары сияқты ең беделді спорттық жарыстарда жоғары нәтижелерге қол жеткізу көптеген ресейлік спорт мектептері әлемде жетекші орын алатынын дәлелдейді. Қазақстандық спортшылардың көпшілігі әлемдік спорттық "жұлдыздар" деп аталады.

Бір маңызды ерекшелігі-Қазақстанда спорттық жарыстарға қатысушыларға түсіністікпен, жанашырлық таныту сияқты дәстүр дамыған. Жанкүйерлер арасында ең танымал-футбол, хоккей, биатлон, шаңғы жарысы, жүзу, теннис, жеңіл атлетика, баскетбол және басқалары сияқты жеке және командалық жазғы және қысқы спорт түрлері.

Қолданылған әдебиет :

1. Еремин Р. В. Укрепление и сохранение здоровья учащейся молодежи средствами физической культуры, проблемы и решения // Совершенствование профессиональной и физической подготовки курсантов, слушателей образовательных организаций и сотрудников силовых ведомств : материалы XVII Международной научно-практической конференции. Иркутск : ВСИ МВД России, 2015. С. 348-350.

2. Кузнецов М. Б. Некоторые аспекты формирования здорового образа жизни на занятиях физической культурой и спортом // Наука и практика. 2016. № 3 (68). С. 144-146.

3. Подрезов И. Н. Формирование, укрепление и сохранение здоровья студенческой молодежи средствами физической культуры, спорта и туризма: основные направления и пути реализации // Совершенствование физической подготовки сотрудников правоохранительных органов: сборник статей. Орел: ОрЮИ МВД России имени В.В. Лукьянова, 2016. С. 161-165.

ӘӨЖ 7.79.796.03

БОКСПЕН АЙНАЛЫСАТЫН ЖАСӨСПІРІМ СПОРТШЫЛАРДЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫН ЖАҚСАРТУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 3 курс студенті

Б.Т. Хамзаев -

e-mail: khamzayev200530@mail.ru

Ғылыми жетекші: Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының
сениор-лектор
Сәрсенханқызы Таңнұр

Негізгі сөздер: бокс, техникалық дайындық, соққы түрлері, аяқ қозғалысы, қорғаныс тәсілдері, тактикалық жоспарлау, спорт, жекпе-жек, жаттығу, бокстың техникасы.

Аннотация

Бұл мақалада бокстың техникалық дайындығының негізгі аспектілері қарастырылған. Техникалық дайындықтың маңыздылығы, әртүрлі соққы түрлері, аяқ қозғалысы, қорғаныс тәсілдері және тактикалық жоспарлаудың рөлі талданады. Бұл мәліметтерді игеру боксшының техникалық деңгейін арттырып, рингтегі табысты жекпе-жектерге дайындауға көмектеседі. Мақала жас спортшылар мен бапкерлер үшін пайдалы ресурс бола алады.

Әдістері

1. Теориялық зерттеу – бокстың техникалық дайындық аспектілерін талдау, соққы, қозғалыс және қорғаныс техникасын зерттеу.

2. Практикалық жаттығулар – боксшыларға негізгі техника элементтерін игеру үшін арналған жаттығуларды орындау.

3. Спарринг әдісі – техниканы нақты жекпе-жек жағдайында сынап көру.

4. Бақылау және бағалау – техника мен тактиканы қолдану тиімділігін бағалау.

Материал

1. Жұмсақ сөмке (пневматикалық мишень) – дәлдік пен жылдамдықты жаттықтыруға арналған құрал.

2. Қорғаныс және соққы қолғаптары – қауіпсіздікті қамтамасыз ету және техника орындау үшін.

3. Спарринг серіктестері – техниканы нақты жекпе-жек жағдайында сынау үшін қажет.

Кіріспе

Бокс - бұл тек қана физикалық күшті емес, сонымен қатар, тез ойлау, жоғары реакция жылдамдығы және тактикалық ойлау қажет ететін спорт түрі. Боксшының жеңіске жетуі оның техникалық дайындығына тікелей байланысты. Техникалық дайындық боксшының түрлі соққыларды игеруінен, қорғаныс тәсілдерін дұрыс қолдана білуінен, қозғалыстарды үйлесімді орындауынан тұрады. Бұл мақалада бокстың негізгі техникалық дайындық элементтерін қарастырамыз.

Мақсаты

Боксшылар мен жаттықтырушыларға техникалық дайындықтың негіздерін түсіндіру, олардың жекпе-жекке дайындық деңгейін көтеру және бокс техникаларын жетілдіруге бағыт беру.

Міндеттері

1. Бокстағы негізгі соққы түрлерін сипаттау.

2. Аяқтың дұрыс қозғалыс техникасын түсіндіру.

3. Қорғаныс тәсілдерін және олардың рингте қолданылуын қарастыру.

4. Бокстағы техника мен тактиканың үйлесімділігі мен маңыздылығын ашып көрсету.

5. Боксшылар мен жаттықтырушыларға техникалық дайындықтың тиімді тәсілдерін ұсыну.

1. Бокстың Негізгі Техникалары

Бокстың техникалық дайындығы әр түрлі соққыларды орындаудан басталады. Бұл жерде ең жиі қолданылатын соққыларды атап өтейік:

Джеб – қарсыласты алыстан ұстауға, оған жақындауға мүмкіндік бермей, соққы жасауға арналған негізгі оңтайлы соққы.

Хук – қарсыластың жақын қашықтықтағы оң немесе сол жағынан иекке бағытталған айналып соққы.

Аперкот – жақын қашықтықта қарсыласқа иектің төмен жағынан немесе ішке бағытталған соққы.

2. Аяқтың Қозғалысы

Аяқтың қозғалысы - бокстың маңызды техникасының бірі. Бұл қозғалыс жылдамдықты арттырады, соққылардан қашықтауды жеңілдетеді, сондай-ақ қарсыластың соққыларынан қорғануды оңайлатады. Аяқ қозғалысының бірнеше түрлері бар:

Алға және артқа қозғалу – қарсыласпен ара қашықтықты реттеу.

Жан-жаққа қозғалу – қарсыластың шабуылынан құтылу немесе қарсы шабуыл жасау.

3. Қорғаныс Техникалары

Қорғаныс бокстағы ең басты техникалардың бірі болып табылады. Жақсы

қорғаныссыз боксшы ұзаққа бара алмайды. Міне, қорғаныстың негізгі әдістері:

Блок қою – қарсылас соққысын қолдармен немесе қолғаппен жабу.

Қисық қозғалыстар – соққылардан қашу үшін денені бұрып, иілу арқылы қорғау.

Қарсы шабуыл – қорғаныстан кейін дереу жауап соққыларын орындау.

4. Техника және Тактика

Техникалық дайындық тек қана қозғалыстарды орындау ғана емес, сонымен қатар тактикалық ойлауды талап етеді. Жақсы боксшы қарсыласын зерттеп, оның әлсіз тұстарын тауып, соққы жасау мүмкіндігін қолдануы қажет. Тактикалық жоспар жасау - техника мен стратегияны дұрыс үйлестірудің кілті.

5. Дайындық Қадамдары

Жаттығуларды қайталау – әрбір техника мен соққыны күнделікті жаттықтыру.

Жұмсақ сөмкемен (пневматикалық мишень) жаттығу – жылдамдық пен дәлдікті дамытуға көмектеседі.

Спаррингтер – техниканы шынайы жекпе-жек жағдайында қолданып, сынақтан өткізу.

Негізгі бөлім

Бокстағы техникалық дайындықтың мәні мен маңызы

Бокстың техникалық дайындығы әрбір спортшы үшін негізгі қабілеттерді жетілдірудің алғышарты болып табылады. Боксшының техникасы оның соққы жасаудағы шеберлігін, қорғану қабілеттерін және қарсыласын зерттей білуін қамтиды. Техникалық дайындыққа дұрыс көңіл бөлінгенде, боксшы жекпе-жекте жоғары нәтиже көрсетеді және жарақат алу ықтималдығы азаяды.

Соққы түрлерін жетілдіру

Бокста соққылардың көптүрлілігі бар, әрбір соққының белгілі бір жағдайларда тиімді пайдаланылатын ерекшеліктері болады:

1. Джеб (Түзу соққы) – бұл соққының басты мақсаты – қарсыласты алшақ ұстау және оның шабуылдарына жол бермеу. Джебтің негізгі артықшылығы оның жылдам әрі дәл болуы, сондықтан оны қарсыласты бұрышқа қысып ұстау немесе соққы жасар алдындағы дайындық ретінде қолданады.

2. Хук (Қиғаш соққы) – қарсыластың айналып барып, бүйірінен немесе иегіне соққы жасау үшін қолданылады. Бұл соққы жақын қашықтықта өте тиімді, себебі күшті әрі кенеттен жасалады.

3. Аперкот (Төменнен жоғары соққы) – жақын қашықтықта қарсыластың қорғанысын бұзып, иегіне тікелей соққы жасауға мүмкіндік береді. Аперкот көбінесе қарсы шабуылда қолданылады, бұл әдіс қарсыластың төменгі тұстарын ашық қалдырғанда тиімді.

Соққы техникасын жетілдіру үшін боксшылар жұмсақ сөмкемен, көлеңкемен және партнёрлермен жаттығулар жасайды. Бұл жаттығулар олардың соққы жылдамдығын, дәлдігін және соққы бағытын жақсы меңгеруге көмектеседі.

Қорғану Тәсілдері

Қорғану бокста өте маңызды, себебі ол боксшының соққылардан құтылуына және қарсы шабуыл жасауға мүмкіндік береді. Қорғану тәсілдерін бірнеше категорияға бөліп қарастыруға болады:

Блок қою – қарсыластың соққысын қолдармен немесе қолғаппен жабу әдісі. Бұл

әдіс қарапайым болғанымен, өте тиімді.

Қисық қозғалыстар – боксшының денесін қисайтып, қарсыластың соққысын өткізіп жіберуі. Мұндай әдіс көп тәжірибені қажет етеді, бірақ оны меңгеру боксшыны төзімді әрі икемді етеді.

Соққыдан қашу – боксшының жылдам қозғалыспен қарсылас шабуылынан құтылуы. Бұл үшін жақсы реакция мен аяқ қозғалысын үйлестіріп қолдану маңызды.

Қорғану техникасын меңгеру үшін боксшылар серіктестерімен бірге спарринг жаттығуларын жасап, түрлі қорғану әдістерін ринг жағдайында сынайды.

Тактикалық Жоспарлау

Тактика бокстың маңызды бөліктерінің бірі. Тактикалық ойлау боксшының қарсыласын бақылап, оның әлсіз тұстарын анықтауға және өз соққыларын тиімді пайдаланып, қорғанысты ұйымдастыруға көмектеседі. Тактикалық жоспар құру арқылы боксшы жекпе-жек барысында қандай соққылар мен қорғану тәсілдерін қолдану керектігін біледі. Тактикалық дайындау үшін жаттықтырушылар боксшыларға қарсыласын бақылауды, оның әрекеттерін алдын ала болжап, жылдам жауап қайтаруды үйретеді.

Қорытынды

Бокстың техникалық дайындық аспектілері боксшының жекпе-жек шеберлігін арттыруға бағытталған. Соққы техникасын, аяқпен қозғалысты және қорғануды жетік меңгерген спортшы қарсыласын жеңіп шығуға үлкен мүмкіндік алады. Сонымен қатар, қорғану әдістерін дұрыс игеру қарсыластың соққыларынан жарақат алудан сақтайды және жеңіске жетуге жағдай жасайды.

Техникалық дайындық процесінде боксшының тек физикалық қасиеттері ғана емес, сонымен қатар, оның ойлау қабілеті де дамиды. Ол әрбір қимылын, соққысын, қорғанысын ой елегінен өткізіп, тиімділікке бағыттайды. Осылайша, боксшылар өздерінің дағдыларын үнемі жетілдіріп, жоғары жетістіктерге қол жеткізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қаражанов, Е. (2020). Бокстың негіздері. Алматы: Спорттық басылым.
2. Мырзабеков, А. (2018). Бокс: Техника және тактика. Астана: Ұлттық спорт академиясы.
3. Сүлейменов, Н. (2021). Жекпе-жек түрлерінің психологиясы және тактикасы. Алматы: Спорт әдебиеті.
4. J. D. McCarthy, "Boxing Essentials," Human Kinetics, 2017.
5. B. Fitzgerald, Technical Boxing: The Complete Guide to Techniques and Drills, London: Martial Arts Publications, 2019.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ЖАС ВОЛЕЙБОЛШЫЛАРДЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сагинбаева А.А – Сәрсен Аманжолов атындағы

Шығыс Қазақстан Университеті

7M01401- дене-шынықтыру және спорт 2-курс магистранты.

Негізгі сөздер: волейбол; техникалық дайындық; физикалық қасиеттер; психомоторлық қабілеттер; арнайы дайындық жаттығулары

Аннотация: спортшының дене шынықтыру деңгейінің оның спорттық техникасын меңгеру параметрлеріне сәйкестігі волейболдағы техникалық дайындықтың тиімді әдістемесінің маңызды шарты болып табылады. Мақалада 9-10 жастағы волейболшыларды техникалық даярлаудың оқу бағдарламаларын жүзеге асыруға бағытталған зерттеу нәтижелері келтірілген.

Әдістері: ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау және синтездеу, тестілеу, педагогикалық эксперимент, математикалық статистика әдістері.

Нәтиже: зерттеу волейболдағы техникалық элементтердің дамуы дайындықтың алғашқы кезеңдерінде арнайы дене қуатының қасиеттері мен қабілеттердің тиісті даму деңгейімен анықталады деген гипотезаны растады. Жаңа әдісті қолдана отырып, педагогикалық эксперимент аяқталғаннан кейін эксперименттік топтағы волейболшылар техникалық дайындықтың барлық дерлік параметрлері бойынша бақылау спортшыларынан сенімді түрде асып түсті

Қорытынды: әзірленген жаттығулар кешенін спорт педагогтары "Волейбол" оқуы бойынша негізгі және қосымша білім беру шеңберінде жұмыс бағдарламаларын құрастыру кезінде пайдалана алады.

Спорттық ойындардағы бәсекелестік әрекеттердің сәттілігі мен тиімділігі барлық дайындық түрлерінің: техникалық, физикалық, тактикалық және психологиялық арасындағы тұрақты байланысқа негізделген. Алайда, волейболдың ерекшелігі ойыншыларға спортшыларды тез өзгертін бәсекелестік жағдайда техникалық - тактикалық іс-қимылдардың қатаң уақыт шеңберіне қоятын ерекше талаптар қояды. Доппен байланыс уақытын ойын ережелерімен шектеу техникалық дайындықты спорт шеберлігінің қалыптасуының көпжылдық процесінің жүйесіндегі ең маңыздыларының біріне қояды. Волейбол техникасы жеке өзара байланысты қозғалыс операцияларынан тұрады, сондықтан ойын әрекеттерін үйрену және жетілдіру процесі спорттық жетілдірудің барлық кезеңдерінде ескерілуі керек көптеген факторларға байланысты.

Волейболдағы техникалық әрекеттер - бұл спортшыға ойында сәтті қатысу үшін қажет арнайы әдістер жиынтығы. Тиімді техника жылдамдықпен, тұрақтылықпен және үнемділікпен сипатталады. Дәл осы жағдайда волейболшы жарыстарда жоғары нәтижелерге қол жеткізе алады. Техниканың түрлері әдістерді сипаттайды және қабылдауды сәтті орындау үшін әртүрлі белгілер бойынша қозғалыстарды сипаттайды. Уақыт шегі жағдайында тактикалық міндеттерді сәтті шешу үшін спортшылар техникалық әдістердің кең спектрін игеруі керек, олардың негізгілері:

тіректер, ауыстыру, беру, беру, шабуылдаушы соққылар, блоктау, допты қабылдау . Ерік-жігерде оқыту тиімділігінің маңызды аспектілерінің бірі-спортшының дене шынықтыру деңгейінің оның спорттық техникасын меңгеру параметрлеріне сәйкестігі . Сонымен қатар, балалар спорт мектептерінің жаттықтырушылары спорттық дайындықтың бастапқы кезеңінде жеңістерінің міндетін қояды, бұл өз кезегінде жас волейболшылардың техникасына теріс әсер етеді және болашақта дұрыс емес мотор стереотиптерін бекітуге әкеледі . Қалыптасқан жағдай бастапқы кезеңде спортшыларды техникалық даярлау процесінде шешуші маңызы бар қасиеттерді дамыту мен жетілдіруге арналған жаттығулардың арнайы кешендерін пайдалана отырып, жас ерік - жігер болистерді техникалық даярлаудың тиімді әдістемесін әзірлеу қажеттілігінен тұратын зерттеудің өзекті мәселесін тұжырымдауға мүмкіндік берді.

Эксперименттік топ үшін қойылған міндеттерді шешу үшін төменде аталған арнайы қасиеттер мен жас волейболшылардың қабілеттерін дамытуға бағытталған жаттығулар кешені әзірленді.

1. Беру, беру немесе шабуыл жасау кезінде доппен қысқа жанасу кезінде қол бұлшықеттерінің жиырылу жылдамдығы;
2. Ойынның өзгермелі жағдайларында белгілі бір техникалық әрекетті орындау кезінде шешуші маңызы бар арнайы үйлестіру қабілеттері;
3. Позицияларды уақтылы таңдауды және әрекетті жүзеге асыруға шығуды қамтамасыз ететін арнайы психомоторлы кеңістіктік-уақыттық қабілеттер;
4. Техникалық әдістерді орындау кезінде бұлшықет кернеулерін саралау және қозғалыстарыңызды басқару мүмкіндігі;
5. Әр түрлі жеке ойын жағдайларында уақтылы шешім қабылдау үшін волейболшыларға қажет күрделі мотор реакцияларының жылдамдығы;
6. Қолдың бұлшықет күші және саусақтардың фалангтары жоғарғы беріліс, құлыптау немесе жоғарғы беріліс кезінде қажетті қаттылықты тудырады;
7. Жылдамдық қабілеттерінің көрінісі ретінде секіру қабілеті шабуылдаушы соққыны сәтті орындау үшін қажет, бұғаттаушылардың әрекеттерін қиындату үшін кідіріске төтеп беруге, серіктеске допты "лақтыруға", алаңдататын соққы жасауға мүмкіндік береді. 9-10 жас аралығындағы волейболшылардың техникалық дайындығын дамытуға және жетілдіруге арналған жаттығулар кешені жаттықтырушылық практиканың өзіндік тәжірибесі, сондай - ақ арнайы әдебиеттер мен Құжаттаманы талдау негізінде жасалды.

Күш пен жылдамдық қасиеттерін дамытуға арналған арнайы дайындық және аралас жаттығулар.

1. Білек буындарындағы қолды гантельдермен бұғу және кеңейту.
2. Қолды айналдыру және гимнастикалық таяқшаға сымды жүкпен орау.
3. Қолды созған кезде кеуде алдында бір мезгілде шапалақпен еденге жатып, итеру.
4. Қолдың резеңке эспан - дера қолын бұғу және созу.
5. Әр түрлі позициялардан басылған допты лақтыру.
6. Баскетбол добы бар жоғарғы Пас.
7. Қолдың фалангтарында еденнен итеру.
8. Амортизатордың кедергісі бар төменгі берілісті имитациялау.
9. Толық скваттан секіру.

10. Гимнастикалық орындықтан секіру.

11. Арқанмен секіру. Үйлестіру және кеңістіктік-уақыттық психомоторлық қабілеттерді дамытуға арналған арнайы дайындық дамыту және біріктірілген жаттығулар.

1. Үйлестіру баспалдақтарындағы жаттығулар.

2. 90, 180, 360 градусқа бұрылыстармен орнында секіру.

3. Кедергілерді жеңу. 4. Гимнастикалық төсеніштерде алға және артқа айналдыру.

5. Волейбол добын бір уақытта қол соғу және 180 және 360 градусқа бұрылу арқылы лақтыру.

6. Жоғарғы берілістерді 5 және 9 метр дәлдікке ауыстыру;

7. Орнынан максималды қашықтыққа және оның жартысына ұзындыққа секіру;

8. Теннис добын белгіленген қашықтыққа лақтыру;

9. Екі допты Пионербол. 10. Шаттлмен жүгіру 5x5.

11. Теннис добын әртүрлі позициялардан нысанаға лақтыру.

12. Ашық ойындар. 9-10 жастағы волейболшылардың техникалық дайындығын педагогикалық бақылау процесінде келесі тестілер қолданылды:

1. Алаң шегіне төменгі тікелей жеткізу. Алдыңғы сызыққа байланысты 10 иннинг орындалады, дәл соққылардың саны жазылады;

2. Допты бастың үстінен екі қолмен диаметрі 3 метр шеңберге лақтырудан беру (бірнеше рет). Үш әрекеттің ең жақсы нәтижесі бағаланады;

3. Тікелей шабуыл алаңға соққы.

Жаттықтырушы 3-аймақтан берілгеннен кейін 4-аймақтан 10 соққы орындалады, дәл соққылар саны белгіленеді;

4. Өз басыңнан кейін төменгі беріліс. Үш әрекеттің ең жақсы нәтижесі бағаланады. Волейболшылардың зерттелетін жас тобына барлық таңдалған қозғалыс сынақтары қол жетімді болғанын, күрделі жабдықты қажет етпейтінін, арнайы қасиеттер мен қабілеттердің өзгеруінің толық бейнесін бергенін, бақылау тапсырмаларын орындау кезінде мотивацияның тиісті деңгейін қамтамасыз еткенін атап өткен жөн. Бақылау және эксперименттік топтардағы техникалық және арнайы дене шынықтыру дайындығының нәтижелері екі үлгінің арасындағы айырмашылықтардың дұрыстығын анықтау арқылы салыстырылды (студенттің t-критерийін анықтау және салыстыру). Эксперимент барысында алынған педагогикалық тестілеу деректерін бағалау арнайы әзірленген бағалау шкалалары шеңберінде өңделді. Тәжірибенің басында барлық дайындық параметрлері бойынша топтар арасында сенімді айырмашылықтар тіркелмегенін атап өткен жөн.

Жас волейболшылардың оқу-жаттығу процесінде дәстүрлі және эксперименттік әдістемені іске асыру эксперимент соңында техникалық және арнайы психофизикалық дайындықтың барлық көрсеткіштері бойынша оң өзгерістерге әкелді.

Теппинг сынағы мен шаттл жүгіруіндегі жылдамдық пен координациялық көрсеткіштердің салыстырмалы талдауы сәйкесінше эксперименттік топтағы ($t < 0,001$) және ($T < 0,05$) волейболшылардың сенімді көтерілуін көрсетті.

Педагогикалық эксперименттің соңында болған өзгерістер нәтижесінде эксперименттік топтағы психомоторлық қабілеттердің даму деңгейінің жалпыланған көрсеткіші сапалы өсті. Бұлшықет координациясы мен реакция жылдамдығының

қорытынды сынақтарының деректері эксперименттік топтағы волейболшылардың бақылау тобындағы қарсыластардан ($t < 0,05$) артықшылығын айқын көрсетеді.

Волейболдағы ойын әрекеттерін дамытуда маңызды эксперименттік топтағы ерекше қасиеттер мен қабілеттердің айтарлықтай оң өзгерістері жас спортшылардың техникалық дайындығының дамуына және қалыптасуына айтарлықтай әсер етті. Жоғарыда аталған көрсеткіштердің динамикасы ақыр соңында көрінді нәтижесінде, педагогикалық эксперименттің соңында эксперименттік топтағы волейболшылардың техникалық жабдықталу көрсеткіштері допты жоғарыдан екі қолмен ($t > 0,05$) беру санына арналған тестті қоспағанда, бақылаудан ($t < 0,05$) ұқсас параметрлерден сенімді түрде асып түсті.

Педагогикалық тестілеу нәтижесінде эксперимент соңында техникалық және арнайы психофизикалық дайындықтың даму деңгейі жаттығулардың арнайы кешендерін қолдана отырып, жаңа бағдарлама бойынша жаттығатын жас волейболшыларда айтарлықтай өсті

Техникалық даму деңгейінің көрсеткіштері

Бақылау тестілері	кг(n=10)	Даму деңгейі	ЭГ	Даму деңгейі	студентті ң t- критерийі
Арнайы дене дайындығы мен қасиеттері					
Орнынан жоғары секіру, см	24,6±1,21	Төмен	31,4±1,20	Орташада н жоғары	$t < 0,01$
Теппинг сынағы 10 с, саны бір рет	43,1±2,77	Орташада н төмен	65,1±2,21	Орташада н жоғары	$t < 0,001$
Бастың артына басылған допты лақтыру, см	208,8±2,3 2	Төмен	262,3±3,2 0	Орташада н жоғары	$t < 0,001$
Шаттлмен жүгіру 3x10 м, сек	9,0±0,23	Орташада н төмен	8,1±0,20	Орташада н жоғары	$t < 0,05$
Динамометрия , кг	12,3±1,25	Төмен	16,3±1,22	Орташада н жоғары	$t < 0,05$
Сол жақ, Оң жақ	15,3±1,2	Орташада н төмен	18,5±0,61	Орташада н жоғары	$t < 0,05$
Волейбол добын қабырғаға лақтыру 30 с	19,3±2,2	Төмен	27,1±2,45	Орташада н жоғары	$t < 0,001$
Ұзындыққа секіру	29,2±3,25	Орташада н төмен	7,5±3,77	Орташада н жоғары	$t < 0,001$

Техникалық дайындық					
Төменгі түзу шектерге беру	3,7±0,65	Орташа	6,2±0,55	Орташада н жоғары	t < 0,05
Допты жоғарыдан екі қолмен беру	14,5±3,12	Орташада н төмен	17,7±2,10	Орташа	t > 0,05
Тікелей шабуыл алаңның шегі	2,3±0,55	Орташада н төмен	4,5±0,67	Орташада н жоғары	t < 0,05
Бастан асырып төменнен беру	4,7±3,67	Орташада н төмен	15,3±2,47	Жоғары	t < 0,05

Ойын әрекеттерінің қозғалыс құрылымы, волейболдағы әртүрлі техникалық әдістер дене дайындығы және психофизикалық қасиеттердің дамуының қажетті деңгейін анықтайды, ал табысты қызғаныш әрекеті волейболшылардың дене дайындығы және техникалық - тактикалық дайындығының тығыз байланысында. Волейболшының техникалық дайындығын оқшауланған түрде қарастыруға болмайды, өйткені ол барлық техникалық әрекеттер ойыншының физикалық, психикалық және тактикалық қабілеттерімен тығыз байланысты біртұтас тұтастықтың құрамдас бөлігі болып табылады. Техникалық дайындық, әсіресе бастапқы дайындық кезеңдерінде, тез арада жеңістер мен марапаттар алу үшін спортшылардың шексіз "сүйреуіне" түспеуі керек. Осы тұрғыдан алғанда, волейболшылардың техникалық дайындық деңгейін арттыру үшін жас спортшылардың дене дайындығы және функционалдық дайындығының дәрежесін ескеретін арнайы жаттығулар кешендерін жеке - жеке жасау керек. Ұсынылған эксперименттік Әдістемеде жаттығуларды таңдау кезінде біз одан әрі Маманданудың негізі ретінде қарастырдық осы спорт түріндегі жас волейболшылар техникалық даярлық процесінде шешуші маңызы бар барлық қасиеттер мен қабілеттерді мақсатты дамыту болуға тиіс. Арнайы дайындық және бәсекелестік жаттығулар кешендері арнайы дене қасиеттер мен психомоторлық қабілеттердің даму деңгейін арттыру, сондай-ақ бәсекелестік қызметтің өзгермелі жағдайларында негізгі техникалық әдістерді орындау сенімділігін тұрақтандыру мақсатында жасалды. Өзірленген кешендердің тиімділігін тексеру үшін педагогикалық эксперимент ұйымдастырылды және өткізілді, оған дайындықтың бастапқы кезеңінің 9-10 жылындағы волейболшылар қатысты. Арнайы кешендерді қолдана отырып, ұсынылған әдіс допты иемдену техникасының элементтерін оқыту процесін жеделдетуге және нәтижесінде жас спортшыларды техникалық даярлаудың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Эксперимент соңында алынған мәліметтер эксперименттік топтағы субъектілердің барлық көрсеткіштер бойынша бақылаудағы сыныптастарына қарағанда айтарлықтай артықшылығы туралы куәландырады. Сайып келгенде, жаттығу процесінде эксперименттік топ волейболшыларын инновациялық

әдістемені қолдану нәтижесінде олардың техникалық дайындықтың даму деңгейі сапалы түрде өсті. 9-10 жастағы волейболшыларды техникалық даярлаудың әзірленген ме-тодикасын эксперименттік тексеру өзінің тиімділігі мен жарамдылығын көрсетті, ал зерттеу гипотезасы іс жүзінде расталды.

Қолданылған әдебиет :

1. Журин А. В. Спортивные игры. Анализ технических приемов игры в волейбол: учебное пособие для вузов / А. В. Журин. Санкт-Петербург: Лань, 2021. 60 с.
2. Зефирова Е. В. Начальное обучение технике передачи двумя руками сверху в волейболе: Методическое пособие / Е. В. Зефирова, В.А. Платонова, Е. Г. Удин. Санкт-Петербург: Университет ИТМО, 2010. 59 с.
3. Каледин В.С. Влияние различного характера тренировки на развитие физических качеств спортсмена / В. С. Каледин, М. С. Лукин // Теория и практика физической культуры. 2008. № 11. С. 829-835.
4. Калинина Н.Е. Волейбол. Учебное пособие / Н. Е. Калинина, М. Н. Жегалова, А. В. Скирко, Н. Д. Жегалов; Волгоградский государственный технический университет. Волгоград: Волгоградский государственный технический университет, 2017. 97 с.
5. Лазарева Е.А. Методические основы занятий волейболом в вузе: учебное пособие / Е.А. Лазарева. Москва: Московский государственный строительный университет, ЭБС АСВ, 2010. 150 с.

ӘӨЖ 7.79.796.03

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕНЕ ДАМУЫНДА ЕМДІК ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНІҢ АТҚАРАТЫН ҚЫЗМЕТІ

Ғылыми жетекші: Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының
сениор-лекторы Сәрсенханқызы Таңнұр

Сауықтыру дене мәдениеті мамандығының 3 курс студенті

Медетов Тимур

Бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі - мектепке дейінгі жастағы балалардың денсаулығын сақтау, нығайту, интеллектуалдық жеке басының дамуын қамтамасыз ету, олардың эмоциялық көңіл күй жағдайын көтеруге қамқорлық жасау. Оның ішінде мектеп жасына дейінгі баланың барлық жағынан дамуына негіз болатын денсаулығын сақтау, нығайту. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында «Мектепке дейінгі ұйымдар отбасымен қатар бір жастан алты жасқа дейінгі балаларды тәрбиелеу мен оқыту, олардың дене және психикалық денсаулығын сақтап, нығайтуды жүзеге асырады», - делінген. Жасөспірімнің дене және рухани күшін жан-жақты дамыту мен тәрбиелеуді құрсақтағы кезеңнен бастау маңызды

міндеттердің бірі болып табылады. Мектепке дейінгі шақта бала ағзасы шапшаң дамиды. Оның жүйке, сүйек-бұлшық ет жүйелері белсенді қалыптасады, тыныс аппараттары жетіледі. Бұл кезеңде денсаулық пен дене бітімінің дұрыс дамуының негізі қаланады. Мақсатты дене тәрбиесі мектеп жасына дейінгі балалардың жанжақты дамуына ықпал етеді.

Жалы дене тәрбиесі деген ұғымды ұғып алсақ, Дене тәрбиесі- тәрбиенің құрамды бөлігі. Ол денені жетілдіруге, яғни денсаулықтың, дене дамуының және дене әзірлігінің жоғары деңгейіне жетуіне бағытталған. Бұл анықтама дене тәрбиесінің салыстырмалы түрде даралық ерекшелігін көрсетеді. Ол тәрбиенің басқа түрлері – адамгершілік, эстетикалық, ақыл-ой, еңбек т.б. тәрбиелермен байланысты. Сондықтан да біздің елімізде дене тәрбиесінде қоғамдық тәрбие мақсатынан туындайтын педагогикалық міндеттер де шешімін табады. Дене тәрбиесі ұғымын жалпы тәрбие деген кең ұғымның бір саласы деп ұққанымыз дұрыс. Дене тәрбиесін педагогикалық процесс жатқызуға әбден болады. Ол тәрбиелік және білімділік міндеттерді шешеді. Дене тәрбиесі саласында ырғақ, жеке гигиена, дене шынықтыру мәдениеті, туризм, спорт ерекше орын алады. Дене тәрбиесі ең басты күн тәртібін, яғни, еңбек, демалыс, тамақтану, ұйқы, бос уақыт ырғақтарын дұрыс ұйымдастыруда талап етеді. Сонда ғана бұл емдік нәтижелерін береді. Бұл жерде акцентті емдік сөзіне қойған, қоймаған күннің өзінде, дене тәрбиесін дұрыс ұстана білудің өзі-емдік қасиет. Күн тәртібін тиімді пайдалану балалардың ақыл-ойы мен дене құрылысының дұрыс дамуына, денсаулығын сақтауға көмектеседі. Күн тәртібін бұзбау міндет. Тәртіп дегеніміз – демалыс, тамақтану, жеке гигиена және күн мен түннің пайдалы сәттерін маңызды, мазмұнды қолдану. Мектепте дене тәрбиесін мұғалім, сынып жетекшісі, тәрбиеші басқарады. Олардың жұмысының мазмұны:

-шәкірттерге оқу, еңбек және демалыс ырғағын ұтымды пайдалануды үйрету, оқушылардың денсаулығын үнемі бақылау, жұмыс қабілетін жаңсарту, оларға жағдай туғызып, қамқорлық жасау.

-оқу күні және оқу жылы бойында қозғалыс жасау, қозғалтқыш әрекетке үйрету және қозғалтқыш сапаларын дамыту, дене шынықтыру және сауықтыру жұмысын тиімді өткізу.

Дене тәрбиесін мектепте және мектептен тыс оқу орындарында спорттық базаларда іске асыру үшін төмендегі талаптарды еске алған жөн;

- оқушылардың бойында жоғары адамгершілік сапаларын тәрбиелеу.
- шәкірттің денсаулығын нығайту, жұмыс қабілетін көтеру.
- спортпен шұғылдануға оқушылардың тұрақты қызығуын және қабілетін дамыту.
- негізгі қозғалтқыш сапаларын дамыту.

Өмірде индивидуалдық бейімделу түрлері өте көп. Олар табиғи өмір жағдайында пайда болады және оларды адам арнайы, әдейі жасауы мүмкін. Индивидуалдық бейімделу негізінде тірі организмдердің өте маңызды қасиеттері сыртқы орта жағдайы өзгергенде физиологиялық процестердің жиілігін және сипатының өзі белгілі бір шекте өзгертіп отыуы. Мәселен, ыстық күндері, сыртқы орта

температурасы көтерілгенде адамның тері бездерінің әрекеті күшейеді, терінің тамырлары кеңиді. Тердің одан әрі булануы дененің сырты мен терінің кеңіген тамырлары арқылы ағатын қанның салқындауымен жалғасады. Сонымен жылу берілісі артады. Сыртқы ортаның температурасы төмендеген кезде, керісінше, тері тамырларының тарылуы байқалады, бұл жылуды көп жоғалтудан сақтайды. Бұл кезде тотығу процестерінің қарқыны артады. Соның нәтижесінде екі жағдайда да дененің температурасы өмірге керекті деңгейде сақталады. Адам организмнің қызмет ету мүмкіндігінің артуы немесе кеңеюі дене тәрбиесі процесінде ерекше маңызды болып табылады. Шынығу және дене жаттықтыру адам организмнің қызмет ету мүмкіндіктерінің кеңеюіне көмек ететіні түсінікті бола түседі. Осының барысында шыныққандық және белгілі мөлшерде жаттыққандық әркімнің өзгеріп отыратын сыртқы ортаға индивидуалды бейімделуін көрсететін болады.

Табиғи қозғалыстың түрлері жүгіру, қарғу, жүзу, лақтыру, шаңғы, коньки, велосипед тебу, акробатика және тағы да басқа түрлері өмірге қажетті дағды және іскерліктерді қалыптастырады. Жас адамдардың денесі түрлі жаттығулар көмегімен ширап, дамиды. Сондықтан күш, жылдамдық, төзімділік, икемділік сияқты адам қабілетін дамыту оқушылардың қозғалтқыш тәжірибесін байытады, дене қозғалысын үйлестіреді. Дене тәрбиесінің міндеттері-денсаулықты нығайту және шынықтыру, дененің дұрыс өсіп-жетілуіне және ағзаның жұмыс қабілетін арттыруына әсер ету; Дене тәрбиесі бойынша сыныптан тыс жұмыстардың міндеттері: баланың денсаулығын нығайтуға көмектесу; ағзаны шынықтыру, оқушылардың жан-жақты өсіп жетілуіне, дене шынықтырудық оқу бағдарламасын ойдағыдай меңгеруге көмектесу; балаларды дене шынықтыру және спортпен үнемі шұғылдануға әдеттендіру; қозғалыс дағдысын тәрбиелеу. Дене шынықтыру мен спорт жөніндегі сыныптан тыс жұмыстың негізгі формалары: секциялары мен үйірмелердегі сабақтар спорт жарыстары, серуендер, туристік жорықтар, дене шынықтыру және спорт мейрамдары. Серуендер мен жорықтарды балалардың табиғат туралы білімдерін толықтыра алатындай тамаша адамдардық әңгімелерін ести алатындай жерде белгіленген жөн. Оқушыларды жүйелі түрде дене жаттығуларына үйретудің тиімді жолдарының бірі – олардың өз еркімен дайындалуы. Осыған байланысты оқу бағдарламасына дене тәрбиесінен үйге тапсырма беруді міндетті түрде енгізу керек.

Емдік дене шынықтыру-емдеу және қалыпқа келтіру мақсатындағы сақтандыру дене шынықтыруының емдеу әдісі ретінде ауруханалар, емханалар, шипажайларда кеңінен қолданылады. Емдік дене шынықтыруы-ол медициналық қалыпқа келтіру әдістерінің бірі болып табылады. ЕДШ-ның негізгі құралдары – практикалық медицинада бұрыннан белгілі дене жаттығулары. Яғни, б.д.д. ертедегі Қытай медицинасында тыныс алу жаттығуларына басты назар аударылған медициналық гимнастикасы қолданылған. Ежелгі Грекияда Гиппократ жаттығуларды олардың сауықтыру және қалыпқа келтіру маңызын атап көрсете отырып физиологиялық процестерді жеделдетудің құралы деп есептеді. Римдік дәрігер Гален семіргенде, жалпы әлсіздікте, буындардың қозғалысы бұзылғанда спорттың белгілі бір түрлерімен шұғылдануды және гимнастиканы ұсынды. Дәрігерлік ғылымның

қағидаларында Ибн Сина денсаулықты сақтау үшін дене жаттығуларымен шұғылданудың маңыздылығын атап көрсетті. Меркурали өзінің «Гимнастикалық өнер» ғақлиясында 1959 емдеу гимнастикасы саласындағы ежелгі және орта ғасырлық авторлардың зерттеулерін талдап, жинақтады. ТИССО «Медициналық және хирургиялық гимнастика» деген кітабында (1780) дене жаттығуларына үлкен маңыз беріп, «Қозғалыс әртүрлі дәрмектің орнын жиі алмастыра алады, бірақ бірде-бір дәрі қозғалысты алмастыра алмайды» деген қағиданы ұсынды. Түрліше аурулар мен жарақаттарда ЕДШ-ның әдістерін қолданудың тиімділігі, ол адамның физиологиясы үшін табиғи және ең қолайлы болатындығымен түсіндіріледі. ЕДШ әдістерінің маңызды ерекшелігі – науқастың өзінің емдеу-қалыпқа келтіру процесіне белсенді түрде қатысуы сондықтанда ЕДШ құралдарын белгілегенде дәрігер оның дене белсенділігінің дәрежесін дәл анықтауы тиіс. ЕДШ-да ағзаның негізгі биологиялық қызметі қимыл-қозғалыс кең қолданылады, дене жаттығулары қимылдың ұйымдастырылған түрі есебінде пайдаланылады. Науқастарды емдеуді ұйымдастыруда қимыл-қозғалыс пен тыныштық жағдайда болу бір-біріне қарама-қайшы келмей, бір-бірін толықтырып отырады. ЕДШ-на тән әдіс – науқасты дене жаттығуларының көмегімен жаттықтыру, ол жалпы және арнайы жаттығу деп бөлінеді. ЕДШ-ның негізгі құралдары – дене жаттығулары, олар гимнастикалық, спорттық-қолданбалы (жүру, жүгіру, жузу, есу, шаңғымен жүру және т.б.), қозғалыс және спорттық ойындарға бөлінеді. Сондай-ақ ЕДШ-да еңбек ету сипатындағы жаттығуларда пайдаланылады. Дене жаттығуларымен шұғылданғанда күн, ауа, су секілді табиғи факторларды пайдалану олардың тиімділігін арттырады және шынығуға жәрдемдеседі. ЕДШ-ны қолданудың түрлері емдік гимнастика, таңертеңгілік гимнастика, мөлшерленген жүріс пен серуендеу, терренкур, қатал мөлшерленген түрдегі спорт жаттығуларымен шұғылдану, ойындар. ЕДШ-тың әрқайсысында жоғарыда көрсетілген қағидалар – жалпы және арнайы жаттығуды үйлестіру керек. Емдік гимнастика ЕДШ-ның негізгі түрі-емдеу гимнастикасының жаттығулары сүйек бұлшықеттер және тыныс алу жүйесі үшін деп екі топқа бөлінеді. ЕДШ-да кинозогифтерапия деп аталатын судағы дене жаттығулары ерекше орын алады. Мөлшерленген серуендер, таза ауада жүру науқастың жүйке психикалық аясына ерекше жағымды әсер етеді.

Қорытындылай келсем, емдік дене шынықтыру (ЕДШ) мектеп жасындағы балалардың физикалық және психоэмоционалдық дамуына айтарлықтай әсер етеді. Бұл бағдарлама балалардың денсаулығын нығайту, физикалық даму мен психикалық күйін жақсарту үшін маңызды. ЕДШ балалардың жүрек-қантамыр, тыныс алу, жүйке жүйелерінің жұмысын жақсартып, иммунитетті күшейтеді. Сонымен қатар, бұлшықет күшін, икемділікті және төзімділікті арттырады. Психоэмоционалдық тұрғыдан, ЕДШ балалардың көңіл күйін көтеріп, стресстен арылуға көмектеседі. Балалар өзіне деген сенімділік пен мақтаныш сезімін арттырып, әлеуметтік дағдыларын дамытады. Емдік дене шынықтыру оқу процесіне де оң әсер етеді, өйткені ол зейін мен концентрацияны жақсартып, шаршауды азайтады. ЕДШ балалардың денсаулығына, физикалық және психоэмоционалдық жағдайына кешенді әсер етеді, олардың

толыққанды дамуына және әлеуметтенуіне ықпал етеді. Емдік дене жаттығулары, оның ішінде қозғалысты ойындар, белсенді қозғалысты іс-әрекеттер үшін жағдай жасайды және эмоционалық өрлеу, қуат тудырады, қан айналымын күшейтеді, жүрек жұмысын және мидың қанмен қамтамасыз етілуін жақсартады, организмді жалпы сауықтыруға жәрдемдеседі. Тәрбиешінің ойындар мен сабақтар процесінде құптай немесе тоқтам бере айтқан сөзі баланың психикасына әсер етеді: бір жағдайларда жағымды эмоция тудырады, енді бірде өз қылығына қойылатын талапқа сәйкес шектеу қажеттігін ұғынуға итермелейді. Балалардың жүйке жүйесінің индивидуалдық ерекшеліктері әртүрлі екені белгілі. Біреулері мінез және іс-әрекеттегі өз ұстамдылығымен ерекшеенеді, екіншілері шақар, ұстамсыз болады, өз эмоцияларын зорға меңгереді, селқос, өзіне өзі сенімсіз балалар да байқалады. Соңғыларына олар шешетін міндетті ойдағыдай аяқтаулары үшін кейде қосымша күш жұмсау және үлкен ұйымшылдық талап етіледі. Дегенмен, бар күшті жұмылдырып қол жеткен нәтиже өте жоғары болуы мүмкін. Сондықтан, педагогикалық жағдайлар балаға қиыншылықты жеңуде қолдау жасауды қамтамасыз етуі, өз күшіне деген сенімін арттыруға, себепші болу керек. Индивидуалды басшылық әдістерін іріктеу мақсатында баланың жүйке жүйесінің ерекшеліктерін анықтап білу анасынан баланың туған күнінен бергі өмірі жайлы егжей-тегжейлі мәлімет алуды (денсаулық жағдайы, сырқаттанған аурулары, жүре бастаған уақыты, тілінің дамуы) талап етеді, сондай-ақ отбасы жағдайын, алған жарақаттарын, баланың неге қызығатынын, оның неге үйірсек екенін, нені сүйіп айналысатынын т. б. білу қажет. Тәрбиешінің осы жас шамасындағы топтың күнделікті тіршілігі процесінде жасаған өз бақылауларының маңызы өте зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Т.Ә.Ботағариев, С.С.Кубиева. Дене шынықтыру теориясы мен әдістемесінің теориялық негіздері.-Орал, 2010. -232 б.
2. З.Есмағамбетов. Дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесі. –Қарағанды, 2005. - 192б.
3. А.Тайжанов, А.Қарақов. Дене тәрбиесі. –Алматы, 2009. -189 б.
4. Е.Уаңбаев. Дене тәрбиесінің негіздері. –Алматы: «Санат», 2000. -72
5. Ф.Н.Жұмабекова. Мектепке дейінгі педагогика. -Астана: «Фолиант», 2008. - 332б.
6. А.В.Кенеман, Д.В.Хухлаева. Мектеп жасына дейінгі балалар дене тәрбиесінің теориясы мен методикасы. –Алматы: «Мектеп», 1985. -293 б.
7. Д.В.Хухлаева. Методика физического воспитания в дошкольных учреждениях. – Москва: «Просвещение», 1984.
8. Э.Я.Степаненкова. Теория и воспитания физического воспитания и развития ребенка. -Москва, 2006.
9. Әбдікерімова, С.К. (2020). Мектеп оқушыларына арналған дене шынықтыру сабақтарының психологиялық аспектілері. Алматы: "Раритет".
10. Меңдіғалиев, С.Б., Әбдіқали, Н.А. (2019). Дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесі. Алматы: "Дарын".

- 11.Каширина, И.М. (2013). Влияние физической активности на развитие детей. Москва: Спорт.
- 12.Сағындықова, Г.М., Ысқақова, М.Б. (2020). Емдік дене шынықтыру сабақтарының педагогикалық негіздері. Алматы: "Білім".

ӘӨЖ 7.79.796.03

1-4 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АҚЫЛ-ОЙ ЖҰМЫСЫНДАҒЫ ШАРШАУДЫҢ АЛДЫН АЛУДА ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ ЖАТТЫҒУЛАРЫН ҚОЛДАНУ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2- курс магистранты Медешқызы
Көзім

Ғылыми жетекші: Жүнісбек Динара Нұрғалықызы Мәдениет, спорт және бастапқы
әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессоры

Зерттеудің өзектілігі: бастауыш мектептегі оқу кезеңі баланың дамуы мен жетілу кезеңімен қатар жүреді. Осы уақытта дене балаға қоршаған ортадан бағытталған сыртқы тітіркендіргіштердің әсеріне күрт жауап береді.

Шаршаудың алдын алу мәселесі бүгінгі күні барлық жастағы оқушыларға қатысты өзекті, бірақ бастауыш сынып оқушылары, әсіресе бірінші және екінші сынып оқушылары бұл мәселеге қатты әсер етеді. Дамудың осы кезеңіндегі оқушыларға олардың жағдайын бақылау мен өзін-өзі реттеудің болмауы тән. Бұл шаршаудың тез қалыптасуына әкеледі, нәтижесінде оқушылар сабаққа деген қызығушылығын жоғалтады және одан шығады, бұл глудың бірі.сабақта оқу сапасының төмендігінің себептері.

Зерттеудің мақсаты: бастауыш сынып оқушыларының шаршауының алдын алу әдістері мен әдістерінің кешенін әзірлеу және олардың тиімділігін эксперименталды түрде тексеру.

Шаршаудың жылдамдығына әрекет түрі әсер етеді: егер оқу әрекеті бұлшықет кернеуімен бірге жүретін монотонды қалыпта жүрсе, шаршаудың пайда болу уақыты тезірек болады. Шаршаудың пайда болуының басым себептерінің бірі-оқушының орындалатын іс-әрекетке эмоционалды қатынасын бөліп көрсету. Ұзақ уақытқа созылатын эмоционалды оң шиеленіс кезеңінде шаршау мен шаршау белгілері жоқ екендігі іс жүзінде дәлелденді. Егер студенттер қазірдің өзінде шаршаған кезде қарқынды жұмысты жалғастырса, онда олар резервтік күш пен энергияны пайдалануы керек. Мұндай құбылыс процесінде жұмыстың өнімділігі мен тиімділігі төмендейді, ал шаршау белгілері артады [1].

Шаршаудың негізгі факторы қарқынды және ұзақ жұмыс жүктемесі болып табылады. Ақыл-ойдың шаршауына көптеген ақпаратты түсіну, демалыссыз жұмыс, тапсырманың күрделілігі мен жауапкершілігі бойынша интеллектуалды белсенділіктен туындаған жүктеме әсер етеді.

Шаршау күйінің дамуын тездететін немесе оның көріну белгілерінің ауырлығын арттыратын шаршаудың екінші себептері;

1) оқушының ағзасына қоршаған ортаның қолайсыз факторларының әсері (шу, діріл, суық, иіс және т. б.);

2) жүйке-психикалық стресстің жоғарылауы, эмоционалдық стресс;

3) қарқындылығы бойынша қалыпты емес психикалық жүктеме.

Алғышарттар болып табылатын және қауіп-қатер аймағында болатын факторларды атауға болады:

- салауатты және дұрыс еңбек, демалыс және тамақтану режимін бұзу;

- жұмыс процесінде ұзақ мерзімді үзілістер (жұмыс/кәсіби дезадаптация);

- аурудан кейінгі қанағаттанарлықсыз физикалық жағдай (ағза резервтерінің төмендеуі) ;

- қалыптыдан төмен физикалық даму;

Шаршаудың алдын алу әдістеріне мыналар жатады [2]:

1) оқытудың қажетті санитарлық-гигиеналық жағдайларын қамтамасыз ету:

Ауаның тазалығына, температурасына және тазалығына, сыныпты жарықтандырудың ұтымдылығына көп көңіл бөлінеді.

2) баланың ақыл-ой қабілетінің динамикасын ескере отырып, сабақ құру:

- осы жастағы балалардың жұмыс істеу ерекшеліктерін ескеру;

- тұрақты жұмыс қабілеттілігі кезеңінде зейінді бекіту факторын қамтамасыз ету;

- шаршаудың алғашқы сыртқы белгілері пайда болған кезде өнімділікті сақтау.

Мектеп оқушыларының жұмыс қабілеттілігі оқу күнінде де, оқу аптасының әртүрлі күндерінде де өзінің шыңдары мен құлдырауына ие екендігі эксперименталды түрде дәлелденді. Бұл міндетті түрде сабақ кестесін құру кезінде, сабақты жоспарлау кезінде ескеріледі.

Сабақты ұйымдастыру кезінде оқушылардың жұмыс істеу динамикасы ескеріледі:

3-5 минут-жұмыс

5-10 минут - оңтайлы, ең жоғары өнімділік кезеңі;

2-3 минут - компенсаторлық қайта құру кезеңі: денеге жүктемені реттеу, демалу қажет (қарқынды жұмысты жалғастыру өнімділіктің күрт төмендеуіне, дененің шамадан тыс жұмыс істеуіне әкеледі);

5-10 минут-орташа өнімділік кезеңі;

сабақ уақытының қалған бөлігі-өнімсіз жұмыс кезеңі;

3) баланың іс-әрекет түрлерінің санын бақылау: тыңдау, әңгіме, ойын, көрнекі құралдарды қарау, сұрақтарға жауап беру, логикалық есептерді шешу және т. б. (4-6 түрдің нормасы), олардың ақылға қонымды үйлесімі, ауысу жиілігі және ұзақтығы (осылайша оқу іс-әрекетінің оңтайлы сипаты қамтамасыз етіледі, өйткені монотондылық пен монотондылық шаршатады, ал хаотикалық балаларға қосымша бейімделу күш - жігерін қажет етеді) [3].

Ең жақсы демалыс — бұл іс-әрекеттің өзгеруі екенін есте ұстаған жөн. Сондықтан сабақты жоспарлау кезінде монотонды жұмысқа жол бермеу керек. Зерттеуге сәйкес сабақта төрт-алты қызмет түрі өзгеруі керек.

4) оқушының позасына қойылатын санитарлық — гигиеналық талаптарды ескермеуге болмайды, оларды сақтамау тек позаның қисаюуына, көру қабілетінің нашарлауына ғана емес, сонымен қатар тез шаршауға әкеледі.

Шаршаудың көрінісі барлық оқушылар үшін бірдей және олардың санасына тәуелді емес психикалық және физиологиялық процестердің ерекшелігімен байланысты.

Ұзақ қозғалмау функционалдық бұзылуларды, есте сақтау қабілетінің нашарлауын, бұлшықет күшінің төмендеуін, сүйек тініндегі кальцийдің төмендеуін тудырады, сонымен бірге концентрация күрт нашарлайды, жүйке кернеуі артады, мәселелерді шешу уақыты, ашуланшақтық пен ашуланшақтық артады. Разряд шамадан тыс психикалық стрессті жеңілдетеді, уақытша релаксацияны тудырады, күш пен энергияның өсуіне ықпал етеді, оң көңіл-күй тудырады [4].

Осылайша, ұйымдастырылған және мақсатты қозғалыс белсенділігі, атап айтқанда, бастауыш сынып оқушыларының психологиялық және жас ерекшеліктерін, динамикалық үзілістерді, эмоционалды атмосфераны ескере отырып, дене шынықтыру минуттарын білім беру процесіне қосу психикалық және физикалық процестердің жүруіне қолайлы жағдай жасайды және осылайша табысты оқу іс-әрекетіне ықпал етеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Антропова, М. В. Гигиена детей и подростков / М. В. Антропова. — М.: 1977. - 336 с.
2. Архангельский, В.И. Гигиена с основами экологии человека: учебник / В.И. Архангельский и др.; под ред. П.И. Мельниченко. - 2010. - 752 с.
3. Ахутина, Т. В. Преодоление трудностей учения: нейропсихологический подход / Т. В. Ахутина, Н. М. Пылаева. - СПб.: Питер, 2008. - 320 с.
4. Базарный, Ф.В. Здоровье и развитие ребенка: экспресс-контроль в школе и дома / Ф. В. Базарный. - М.: АРКТИ, 2005.

ӘӨЖ 7.79.796.05

1-4 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АҚЫЛ-ОЙ ЖҰМЫСЫНДАҒЫ ШАРШАУДЫҢ АЛДЫН АЛУДА ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ ЖАТТЫҒУЛАРЫ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2- курс магистранты Медешқызы
Көзім

Ғылыми жетекші: Жүнісбек Динара Нұрғалықызы Мәдениет, спорт және бастапқы
әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессоры

Оқушының оқу күні айтарлықтай психикалық және эмоционалдық жүктемелерге толы. Мектептегі шамадан тыс жүктеме және ұзақ уақыт статикалық күйде болу оқушылардың шамадан тыс жұмыс істеуіне әкеледі. Ғалымдар оқу жүктемесінен шаршауды толығымен болдырмау мүмкін емес және қажет емес деп санайды. Бұл тек педагогикалық қана емес, сонымен қатар гигиеналық принциптерге де қайшы келеді, өйткені тек қарқынды белсенділік өсіп келе жатқан ағзаның толыққанды жұмыс істеуі мен дамуының кепілі болып табылады. Шаршаудың биологиялық маңызы екі түрлі: денені физиологиялық жүйелердің шамадан тыс сарқылуынан қорғау, қорғау, сонымен бірге ол өнімділіктің кейінгі өсуінің стимуляторы болып табылады. Гигиенистер жұмыстан кейінгі демалыс кезеңінде пайда болатын шаршау толығымен жоғалып кететін әрекетті мөлшерлеу қажет деп

санайды. Егер бұл болмаса, шаршау жиналып, шамадан тыс жұмыс істеуге ауысады. Тәрбиешінің күш-жігері шаршаудың тым тез пайда болмауын, тым терең болмауын, демалудың тиімдірек болуын қамтамасыз етуге бағытталуы керек.

Шаршау әдетте ұзақ немесе қарқынды жұмыс нәтижесінде пайда болатын өнімділіктің төмендеуінде көрінеді. Мамандардың пікірінше, бұл уақытша функционалды жағдай, оның биологиялық рөлі денені ұзақ немесе ауыр жұмыс кезінде сарқылудан уақтылы қорғаудан тұрады.

Ғалымдар, мысалы, бірінші сынып оқушыларының белсенді назар аудару ұзақтығы 15-20 минутты құрайды деп санайды. 30-35 минуттық үздіксіз сабақтардан кейін олардың өнімділігі күрт төмендейді: жұмыс қарқындылығы 37% - ға, ал сапасы 50% - ға төмендейді. Бұл ретте оқушылардың шамамен 50% - ы жұмыстан алшақтай бастайды.

6-7 жастағы бала әлі үйренбеген ұзақ және салыстырмалы түрде монотонды психикалық жұмыс физиологиялық тұрғыдан ми қыртысының белгілі бір аймақтарының ритакты қозуымен байланысты. Шаршау кезіндегі бұл қозу ішкі тежелумен ауыстырылады, нәтижесінде балалардың назары әлсірейді, олар алаңдай бастайды, сөйлесе бастайды.

Мидың басқа аймақтарының қозуын тудыратын қысқа мерзімді жаттығулар мен ойындар қан айналымын арттырады және оқу сабақтары кезінде тітіркенген жерлерде демалуға мүмкіндік береді. Осындай қысқа белсенді демалыстан кейін балалардың назары артады, оқу материалын қабылдау жақсарады, жалпы балалардың денесін белсендіреді.

Осылайша, физикалық, психикалық және эмоционалдық белсенділікті оңтайландыру арқылы шаршауды жоюға болады. Ол үшін белсенді демалып, басқа қызмет түрлеріне ауысып, өнімділікті қалпына келтірудің барлық құралдарын қолдану керек.

Оқу процесінің динамикасында дамып келе жатқан оқушылардың функционалдық жағдайының тән бұзылуы ретінде шаршау мен шамадан тыс жұмыс жағдайын қарастырыңыз.

Шаршау - бұл жұмыс нәтижесінде пайда болатын адам ағзасының функционалдық жағдайының уақытша нашарлауы, ол өнімділіктің төмендеуінде, физиологиялық функциялардың спецификалық емес өзгерістерінде және шаршаудың субъективті сезімінде көрінеді. Физиология тұрғысынан шаршау-бұл энергия ресурстарын жұмсау мен қалпына келтіру арасындағы диспропорция. Оны тек теріс құбылыс ретінде қарастыруға болмайды. Бұл дененің қорғаныс, қорғаныс реакциясы, оның қалпына келтіру процестерінің стимуляторы және функционалдығын арттыру. Денсаулыққа теріс әсер үнемі пайда болатын созылмалы шаршау, шамадан тыс жұмыс. Шаршауды студенттерге қажетті оқу жүктемесі (жаттығу режимі) мен шамадан тыс жүктеме арасындағы өтпелі аймақтың көрсеткіші ретінде қарастыруға болады. Бұл жағдай жүктемені "жоғарыдан" шектейді. "Төменнен" шектеу, яғни жүктеме, оқушылардың бос жүруден тәртіпті бұзуы және оқу бағдарламасын орындамауы.

Арнайы зерттеулермен сабақты қатты және айқын шаршаумен аяқтайтын студенттерге организмнің спецификалық емес кернеуі – психосоматикалық аурулардың қалыптасуының негізі болып табылатын десинхроноз диагнозы

қойылғаны анықталды. Демек, шаршауды азайту, оқушылардың жұмысын қолдау және қалпына келтіру, Оқу процесінде оның өзгеруін бақылау арқылы Біз денсаулықты сақтауға ықпал етеміз.

Оқушылардың шаршауының дамуы туралы куәландырады:

- еңбек өнімділігінің төмендеуі: қателер саны мен тапсырманың орындалу уақыты артады;
- ішкі тежелудің әлсіреуі: моторлық мазасыздық, жиі алаңдаушылық, назар аудару;
- шаршау сезімінің пайда болуы;
- сыныптағы Шу.

Мұқият мұғалім байқауы мүмкін:

- қоңырауды күткен шыдамсыз ерылдау;
- қолжазбаны өзгерту;
- дене қозғалыстарының динамизмі (қисаюы) ;
- вегетативті реакциялар: қолдың тершеңдігі, беттің қызаруы, жүрек соғу жиілігінің өзгеруі;
- бас ауруы, іштің ыңғайсыздығы туралы шағымдар;
- бастауыш сынып оқушылары өздерін шоғырландыруға, "сыртқы" сөйлеуді ұйымдастыруға (мәтінді айту) көмектеседі.

Шаршаудың жалпы және тән белгілері (физиологиялық ыңғайсыздық белгілері):

- дененің әртүрлі бөліктерінде ауырсыну мен ыңғайсыздықтың пайда болуы;
- теріс эмоциялар-тітіркену, жүйке, әлсіздік сезімі, кейде-агрессия;
- зейіннің нашарлауы;
- жұмысқа деген көзқарас өзгереді-демалуға деген ұмтылыс пайда болады.

Шаршаудың сыртқы көрінісі-жіберілген қателіктер санының артуымен тапсырмаларды орындаудағы жылдамдық пен ритактың төмендеуі.

Оқушылардың шаршауының негізгі себептері:

- кәсіби қателіктер және мұғалімдердің біліктілігінің төмен деңгейі;
- мектептегі оқу бағдарламаларының шамадан тыс жүктелуі және оқу процесінің қарқындылығы;
- оқу бағдарламалары мен оқыту әдістерінің мазмұнының сол жақ жарты шардағы қисаюы;
- оқу-тәрбие процесін дараландыруды қиындататын оқушылардың (20-дан астам адам) сыныптарды толып кетуі;
- сыныптар мен мектептерде санитарлық-гигиеналық жағдайларды сақтамау;
- білім беру процесін жүргізуге қойылатын ұйымдастырушылық-педагогикалық талаптарды бұзу.

Денсаулығы нашар оқушыларда сыныптағы гигиеналық жағдайлардың қолайсыздығына байланысты тез шаршау пайда болады-тіпті орташа оқу жүктемесі кезінде де. Оларға мыналар жатады:

- бөлме температурасының бұзылуы: сыныптағы оңтайлы емес температура (тым ыстық немесе суық);
- құрғақ ауаның жоғарылауы, әсіресе қыста, желдету жеткіліксіз және ыстық батареялармен;
- ауаның қолайсыз құрамы: оттегінің төмендеуі, ауада антропогендік сипаттағы заттардың жиналуы (адам денесінің бөлінуі) – нашар желдетілетін бөлме деп аталады;
- ауа ағындарының бағыты мен қарқындылығы жағымсыз, егер желдету жүйесі дұрыс орналаспаса, дәретханадан ағындар сынып бөлмелеріне тартылса, сызбалар пайда болады (әсіресе тақтадағы жауап беретін оқушылар мен мұғалімдер үшін);
- сыртқы шудың әсері (күндізгі жарық шамдары);
- жарықтың болмауы (әлсіз, күңгірт, біркелкі емес);
- физикалық ыңғайсыздық: дененің ыңғайсыз жағдайынан, ұзақ бекітілген қалыптан (жиһаз мөлшері мен бойының сәйкес келмеуі), мұғалімнің авторитарлық педагогикалық тактикасымен, балалар қозғалудан қорқады.

Оқушылар ұзақ уақыт бойы қозғалыс белсенділігімен, монотонды, монотонды белсенділікпен, тіпті жеңіл жаттығулармен шаршайды!

Шамадан тыс жұмыс – бұл шаршаудың төтенше дәрежесі, онда жүктемеден кейін дененің өздігінен, физиологиялық қалпына келуі болмайды және арнайы қалпына келтіру (оңалту) әсерлері, бағдарламалар, ұзақ демалу, ал кейбір жағдайларда – емдеу процедуралары, дәрі-дәрмек терапиясы қажет.

Денсаулықты нығайту жөніндегі қызметтегі бағыттардың бірі-мектеп режимінде дене шынықтыру-сауықтыру іс-шараларын ұйымдастыру және өткізу. Бұл дене шынықтыру минуттары, дене шынықтыру үзілістері, динамикалық өзгерістер, олар белгілі бір бұлшықет топтарына әсер ету дәрежесі мен өткізу формасы бойынша ерекшеленеді.

Дене шынықтыру минуттары.

Оқушылардың шаршауын болдырмайтын сабақты денсаулықты сақтайтын ұйымдастырудың міндетті элементі-дене шынықтыру минуты.

Дене шынықтыру минуттары-оқушылардың ұзақ статикалық позасына байланысты дене жаттығуларын жүргізу үшін сабақтардағы қысқа үзілістер (1-3 минут). Олардың мақсаты-шаршаудың алдын алу, ақыл-ой қабілетін қалпына келтіру, позаның бұзылуының алдын алу.

Дене шынықтыру минуттары мидың аналитикалық және синтетикалық белсенділігіне оң әсер етеді, жүрек-тамыр және тыныс алу жүйелерін белсендіреді, ішкі органдардың қанмен қамтамасыз етілуін және жүйке жүйесінің жұмысын жақсартады.

Дене шынықтыру минуттарын ұйымдастыруға және өткізуге қойылатын талаптар.

Дене шынықтыру минуттарын өткізудің физиологиялық негізделген Уақыты-Сабақтың 15-20 минуты.

Дене шынықтыру минуттарының қозғалысы әдетте 1-5 минутты құрайды. Әрбір физикалық минут 4-6 рет қайталанатын 3-4 дұрыс таңдалған жаттығулар

жиынтығын қамтиды. Осындай қысқа уақыт ішінде жалпы немесе жергілікті шаршауды жеңілдетуге, балалардың әл-ауқатын едәуір жақсартуға болады.

Кешендер сабақтың түріне, оның мазмұнына байланысты таңдалады. Жаттығулар әр түрлі болуы керек, өйткені монотондылық оларға деген қызығушылықты төмендетеді, сондықтан олардың өнімділігі.

Физикалық минуттар шаршаудың бастапқы кезеңінде жүргізілуі керек, қатты шаршаумен жаттығулар жасау қажетті нәтиже бермейді. Позитивті эмоционалды көңіл-күйді қамтамасыз ету маңызды.

Шаршаған бұлшықет топтары үшін жаттығуларға артықшылық беру керек.

Әр сынып үшін оқушыларды басқа қызмет режиміне тезірек және тиімді ауыстыруға мүмкіндік беретін 2 – 3 шартты ауызша-мінез-құлық белгілерін (нейролингвистикалық бағдарламалау терминологиясындағы "якорь") таңдау керек.

Дене шынықтыру минуттарының түрлері:

- Жалпы немесе жергілікті шаршауды жеңілдетуге арналған жаттығулар;
- Қол жаттығулары;
- Көзге арналған Гимнастика;
- Есту гимнастикасы;
- Позаны түзететін жаттығулар;
- Тыныс алу жаттығулары.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Антропова, М. В. Гигиена детей и подростков / М. В. Антропова. — М.: 1977. - 336 с.
2. Архангельский, В.И. Гигиена с основами экологии человека: учебник / В.И. Архангельский и др.; под ред. П.И. Мельниченко. - 2010. - 752 с.
3. Ахутина, Т. В. Преодоление трудностей учения: нейропсихологический подход / Т. В. Ахутина, Н. М. Пылаева. - СПб.: Питер, 2008. - 320 с.
4. Базарный, Ф.В. Здоровье и развитие ребенка: экспресс-контроль в школе и дома / Ф. В. Базарный. - М.: АРКТИ, 2005.

ӘӨЖ 7.79.796.03

СПОРТ МЕКТЕБІ ЖАҒДАЙЫНДА 10-12 ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫ ВОЛЕЙБОЛДАҒЫ ҚОЗҒАЛЫС ӘРЕКЕТТЕРІНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІН ЖЕТІЛДІРУ

Дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Оспанқанов Шалқар Мұратбекұлы

Ғылыми жетекші: Шанқулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD доктор

Өзектілігі. Спорттық жаттығулар теориясы мен әдістемесінің орталық проблемаларының бірі-қарқынды спорттық іс-әрекет жағдайында тиімді моторлық әрекеттерді оқыту процесін жетілдіру міндеті [1]. Бұл міндет волейбол сияқты моторлы-вариативті спорт түрлерінде ерекше қиындық тудырады, мұнда қарапайым

қозғалыс әрекеттері және оларды қамтамасыз ететін моторлық және психикалық процестер жауап береді, көбінесе болжанбайтын әрекеттер, әртүрлі кеңістік-уақыт құрылымы.

Спорттық практикадағы қозғалыс әрекеттерін оқытудың теориясы мен әдістемесінде қазіргі уақытта озық, дамытушылық оқытудың мазмұнына жеткілікті көңіл бөлінбейді. Волейболда оқытудың дәстүрлі әдістемесі негізінен қатаң реттелген жағдайларда моторлық әрекеттерді жаттауға негізделген, ал жаттығу процесі негізінен репродуктивті болып табылады, онда мұғалім мен оқушының жеке басы, олардың мағыналы ынтымақтастығы ескерілмейді. Бұл белгілі бір типтік жағдайларда қозғалыс әрекеттерінің орындалуын бекітеді және оларды жалпылауға және стандартты емес жағдайларда қолдануға айтарлықтай кедергі келтіреді.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, спорттағы, атап айтқанда, волейболдағы қозғалыс әрекеттерін оқытудағы проблемалар анықталды, мұнда оқу іс-әрекеті теориясын қолдана отырып зерттеулердің болмауы бұл зерттеуді өте өзекті етеді.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттер мен жаттығу спорт практикасын талдау келесі қайшылықтарды анықтады[2]:

- * жоғары білікті спортшыларды олардың спорттық қызметінің бастапқы кезеңінде даярлау қажеттілігі мен волейболдағы оқу-жаттығу процесін бағдарламалық-әдістемелік қамтамасыз етудің жеткіліксіздігі арасында;

- * волейболдағы бәсекеге қабілетті іс-әрекеттің талаптары арасында, онда икемді, тұрақты моторика және жаттығу процесінің репродуктивті сипаты қажет;

- * дамыта оқыту мүмкіндіктері мен типтік, стандартты жағдайларда дағдыны қалыптастыратын қолданыстағы, дәстүрлі оқыту әдістемелерінің жетілмегендігі арасында.

Қарастырылған қайшылықтарды шешу үшін 9-11 жастағы балаларды волейболдағы қозғалыс әрекеттеріне үйретудің жаңа, заманауи құралдары мен әдістерін әзірлеу қажет

Жұмыстың мақсаты: оқу іс-әрекеті теориясы мен дамытушылық оқыту негіздерін қолдана отырып, волейболдағы моторлық әрекеттерді оқыту әдістемесін әзірлеу және оның тәжірибелік-эксперименттік жұмыстағы тиімділігін тексеру.

Зерттеу гипотезасы. Балаларды волейболдағы қозғалыс әрекеттеріне бастапқы оқыту әзірленіп, жүзеге асырылған жағдайда тиімдірек болады:

- * Қозғалыс әрекеттері мен ойын техникасының дұрыс техникасы туралы түсінік қалыптастыратын теориялық құрамдас бөлікті және жас волейболшылардың негізгі элементтерін жедел және нәтижелі оқытуға мүмкіндік беретін практикалық, интеграциялық құрамдас бөлікті қамтитын оқыту әдістемесі.

- * Бағдарламалық оқу материалын табысты игеруді қамтамасыз ететін техникалық даярлықты, өз іс-әрекеттерін басқару қабілетін және арнайы дене дайындығы деңгейін жедел бағалауға мүмкіндік беретін қозғалыс әрекеттерін бақылау және түзету кешені [3].

Зерттеудің ғылыми жаңалығы:

- * спорттық жаттығулар теориясы мен әдістемесінде бар моториканы оқыту ережелері жалпы спорттық дайындық процесін жетілдіруде және жас

волейболшылардың оқу-жаттығу процесінде бірқатар жаңа принциптер мен тәсілдермен байытылған, волейболдағы моторлық әрекеттерді жетілдіруде оқу іс-әрекеті теориясын қолданудың негізгі әдіснамалық тәсілдері анықталған және негізделген;

* моториканы жетілдірудің тиімділігін арттыратын волейболдағы техникалық әдістерді оқыту әдістемесі және оны БЖСМ-де оқу-жаттығу процесінде қолдану бойынша ұсыныстар әзірленді;

* волейболдан БЖСМ оқушыларының мотор даярлығын бақылау және оқыту тиімділігін жедел педагогикалық диагностикалау кешені ғылыми негізделген және әзірленген.

Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау қазіргі уақытта волейболда оқытудың негізгі әдістері қатаң реттелген жағдайларда моторлық әрекеттерді жаттауға негізделген моторлық әрекеттерді оқытудың дәстүрлі әдістемесі, жаттықтырушы берген қысқа, қысылған нұсқаулар болып табылатын негізгі нүктелерге негізделген моторлық оқыту әдістемесі, ойынға негізделген ойын әдісі бойынша оқыту әдістемесі екенін көрсетті "12 қадам" оқыту әдістемесі мен күрделілігін біртіндеп арттыратын ойынның жеңілдетілген түрлерінен туындайды, қарапайымнан күрделіге дейінгі жолды ұсыну және нақты ойын жағдайларындағы трюктердің дәйектілігін имитациялау. Бұл әдістер спортшылардың ақыл-ой әрекеттерін оқу-жаттығу процесінде жеткіліксіз пайдаланады, бұл ойынның өзгермелі талаптары мен жаттығудың стандартты жағдайында типтік моториканы жаттау арасындағы қайшылықтарды жүзеге асыруға мүмкіндік бермейді.

2. Волейбол бойынша БЖСМ-де (әсіресе оқытудың бастапқы кезеңінде) оқу іс-әрекеті теориясын пайдалана отырып, оқу-жаттығу процесін әдістемелік қамтамасыз етуді әзірлеу бойынша зерттеулер жеткіліксіз екені анықталды, оның негізгі қағидалары жалпыланған оқу міндеттерін шешу жағдайында білімді, іскерлікті және дағдыларды дамыта отырып, жалпыдан жекеге оқытуды құруға мүмкіндік береді. Бұл тәсілдер ойын спортының талаптарына сәйкес келетін икемді қозғалыс қасиеттерін қалыптастыру кезінде қайшылықтарды сәтті шешуге мүмкіндік береді.

3. Ойынның бірқатар ерекше сипаттамалары анықталды волейбол, теңдесі жоқ, көптеген қозғалыс әрекеттері спортта да ерекше, бұл жаттығу кезінде ерекше назар аударуды қажет етеді [4].

4. Жасөспірім кезінде теориялық ойлау элементтері, гипотетикалық-дедуктивті ойлау қабілеті (жалпыдан жеке) қалыптасады, элементтерді, қозғалыс бөлшектерін қабылдаудағы сөздің рөлі артады. 9-11 жастағы балалардың дамуының бұл ерекшеліктері оқу процесінің ойлау және мотивациялық компонентін белсендіретін оқыту әдістемесін сәтті қолдануға сенуге мүмкіндік береді.

5. Волейболдағы моторлық әрекеттерді оқыту әдістемесі әзірленді және негізделген, оның маңызды компоненттері:

* волейболдағы негізгі қозғалыс әрекеттерінің техникасын зерттеуге қызығушылықты қалыптастыру және теориялық білімді игеру;

* жалпы оқу мәселесін шешу-волейбол ойыны, бұл студенттерге волейбол техникасының зерттелетін элементтерінің маңызды жеке және практикалық компоненттерін анықтауға, оларды жалпы ойынға біріктіруге мүмкіндік береді;

* қойылған міндеттерді шешудің бұрын пайдаланылмаған тәсілдерін іздей отырып, жалпыланған, ойын қимылдарының арнайы тренажер моделін қолдана отырып модельдеу;

* зерттелетін қозғалыстарды бақылау және бағалау қабілетін дамыту.

6. Жас волейболшылардың моторлық дайындық процесін жедел-педагогикалық бақылау кешені әзірленді, онда оқу-жаттығу процесін саналы және уәжді басқаруға мүмкіндік беретін келесі негізгі блоктар (теориялық дайындық, техникалық дайындық, тепе-теңдікті сақтай отырып, қажетті күш-жігерді мөлшерлеу, тірек емес жағдайдағы әрекеттер және негізгі физикалық қасиеттерді дамыту) бар.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ковалько В.И. Младшие школьники на уроке. 1000 развивающих игр, упражнений, физкультминуток. Эксмо, 2007. 245 с.
2. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность: учеб. М.: Политиздат, 1975. 304 с.
3. Лернер И.Я. Проблемное обучение. М.: Знание, 1974. 64 с.
4. Литвинов Е.Н. Физкультура 5 класс: Пособие для учителя. Айрис-Пресс, 2004. 132 с.

ӘӨЖ 7.79.796.09

ЖАС ВОЛЕЙБОЛШЫЛАРДА ҚОЗҒАЛЫС ӘРЕКЕТТЕРІН ОҚЫТУ ПРОЦЕССІ

Дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Оспанқанов Шалқар Мұратбекұлы

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD доктор

Спорт мектебі жағдайында 10-12 жас аралығындағы балаларды волейболда қозғалыс әрекеттерді үйрету жас ерекшеліктері мен физикалық даму деңгейін ескеретін арнайы тәсілді қажет етеді. Тиімді әдіс дұрыс техниканы қалыптастыруға, үйлестіруді, икемділік пен күшті дамытуға, сондай-ақ ойынға деген сүйіспеншілікті тәрбиелеуге ықпал етуі керек.

Бұл мақалада жас волейболшыларда қозғалыс әрекеттерін оқыту процесін жетілдірудің әдістемелік аспектілері қарастырылады.

Жас тобының ерекшеліктері (10-12 жас):

Бұл жастағы балалар волейболдың негізгі элементтерін игеру үшін жеткілікті үйлестіруге ие, бірақ олардың назары тұрақсыз және физикалық төзімділік шектеулі. Сондықтан оқыту әдістемесі болуы керек:

Ойын: оқыту әр түрлі ойындар мен ойын жаттығуларын қолдана отырып, ойын түрінде жүргізілуі керек [1].

Біртіндеп асқыну: жүктеме қарапайым жаттығулардан күрделіге дейін біртіндеп артуы керек.

Жеке тәсіл: әр баланың жеке ерекшеліктерін, оның физикалық қабілеттерін және оқу қарқынын ескеріңіз.

Позитивті мотивация: мейірімділік пен қолдау атмосферасын құру, балалардың күш-жігері мен жетістіктерін ынталандыру.

Қозғалыс әрекеттерін оқыту кезеңдері:

1. Дайындық кезеңі:

Жалпы дене шынықтыруды дамыту: күш, төзімділік, икемділік және үйлестіруді дамытуға арналған жаттығулар (жеңіл атлетика, гимнастика).

Ойын ережелерімен және инвентаризациямен танысу: ойын ережелерін қол жетімді түрде түсіндіру, доппен, тормен, алаңмен танысу.

Қарапайым қозғалыс әрекеттерін үйрету: жүру, жүгіру, секіру, допты ұстау және лақтыру.

2. Негізгі кезең:

Негізгі техниканы оқыту:

Жоғарғы қызмет: қызмет көрсету техникасын біртіндеп игеру, допты қарапайым лақтырудан бастау, содан кейін бастың үстіндегі қадамдарға көшу.

Төменгі азықтандыру: әр түрлі әдістерді қолдана отырып, төменгі азықтандыру техникасын оқыту.

Допты беру: әр түрлі берілістерді үйрету (жоғарғы, төменгі). Қарапайым жұптық жаттығулардан бастаңыз, содан кейін топтық жаттығуларға өтіңіз.

Шабуыл соққысы: арнайы жаттығулар мен имитациялар арқылы шабуылдаушы соққы техникасын үйрету.

Блоктау: арнайы жаттығулар мен имитацияларды қолдана отырып, блок техникасын үйрету.

Ойын дағдыларын дамыту: жеңілдетілген ережелермен ойындар өткізу, негізгі әдістерді пысықтауға арналған ойын жаттығулары.

3. Қорытынды кезең:

Негізгі әдістердің техникасын нақтылау: жаттығулардың күрделілігі мен қарқындылығын арттыра отырып, негізгі әдістердің техникасын пысықтау.

Тактикалық ойлауды дамыту: ойын тактикасының негіздерін үйрету, ойын жағдайларын талдау [2].

Жарыстарға қатысу: алған дағдыларын бекіту және ойын шеберлігін арттыру үшін түрлі деңгейдегі жарыстарға қатысу.

Әдістемені жетілдіру:

Заманауи технологияларды қолдану: бейне талдау, интерактивті тренажерлер, арнайы жабдықтар.

Басқа спорт түрлерімен Интеграция: жалпы дене шынықтыруды дамыту үшін жеңіл атлетика, гимнастика және басқа спорт элементтерін пайдалану.

Сараланған тәсіл: балалардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, жеке оқыту бағдарламаларын әзірлеу.

Тұрақты бақылау және түзету: оқушылардың үлгерімін бақылау және оқыту әдістемесін уақтылы түзету [3].

Қорытындыласам спорт мектебі жағдайында 10-12 жастағы балаларда волейболда қозғалыс әрекеттерін оқыту әдістемесін жетілдіру үнемі жаңа тәсілдерді іздеуді және заманауи технологияларды қолдануды талап етеді. Жеке көзқарас,

тапсырмаларды біртіндеп күрделендіру, оқытудың ойын түрі және прогресті үнемі бақылау – тиімді оқытудың және жас волейболшылардың жоғары ойын шеберлігін қалыптастырудың негізгі факторлары.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ковалько В.И. Младшие школьники на уроке. 1000 развивающих игр, упражнений, физкультминуток. Эксмо, 2007. 245 с.
2. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность: учеб. М.: Политиздат, 1975. 304 с.
3. Лернер И.Я. Проблемное обучение. М.: Знание, 1974. 64 с.

ӘӘЖ 7.79.796.03

УКРЕПЛЕНИЕ ФИЗИЧЕСКИХ СИЛОВЫХ КАЧЕСТВ УЧАЩИХСЯ С ПОМОЩЬЮ ИГРЫ В ГАНДБОЛ НА УРОКАХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ШКОЛЕ

Магистрант: Пожемите Рута Иозапас

Научный руководитель: Жүнісбек Динара Нұрғалықызы ассоциированный профессор кафедры культуры, спорта и начальной военной подготовки

Гандбол (дат. håndbold, англ. handball от hand — рука и ball — мяч) — командная игра с мячом 7 на 7 игроков (по 6 полевых и вратарь в каждой команде). Играют руками. Цель игры — как можно больше раз забросить мяч в ворота (3 м × 2 м) соперника (<https://ru.wikipedia.org/>).

Целесообразность использования данной игры в учебном процессе заключается в том, что игра гандбол, функционально нагружая организм, формируют и совершенствуют его. В отличие от строго регламентированных движений игра всегда связана с инициативным началом, протекает эмоционально, стимулирует двигательную активность. Развлекательная сторона игры, преимущественное использование в них локомоторных, естественных движений, меньшая жёсткость правил соответствуют функциональным и психологическим особенностям детского организма. Многообразие двигательных действий, оказывают комплексное воздействие на совершенствование координационных и кондиционных способностей (способностей к реакции, скоростных и скоростно – силовых способностей и др.) (Тарасенко Э.Ф. Методическое пособие для учителей физкультуры "Методика обучения техническим приемам гандбола в рамках школьной программы", <https://videouroki.net/>).

Стандартной площадкой для гандбола является поле размером 40x20 м, но проводить занятия и обучать игре можно и в зале 24x12 м. Можно также использовать имеющуюся разметку для игры в баскетбол или в волейбол и, проведя несколько линий другого цвета, получим площадку для игры в гандбол. Гандбольные ворота могут быть из металлических труб, прикрепленных к стене и по бокам и оснащенных сетками. Можно использовать деревянный брус, закрепив его непосредственно шурупами к стене и покрасив штанги черно-белыми полосами.

Стандартный размер гандбольных ворот – 3x2 м. Но так как залы в школе, как

правило, имеют размер 24х12 м, то ворота следует изготовить меньших размеров, например, 2х1,5 м; 2,5х1,8 м и т.д.

После того как ворота подготовлены, можно приступить к разметке площадки. Используя линию штрафных бросков в баскетболе (на рис. линия № 1), закрепив в точке опоры штанги (№ 4) шпагат, провести мелом линию (№ 3) соответствующего радиуса – R. Затем, покрасив линию (№ 3) в красный цвет, мы получим вратарскую зону, а линия штрафного броска в баскетболе будет служить также линией пробития семиметровых гандбольных пенальти.

Линию (№ 2) трехочковых бросков в баскетболе (как правило, белого цвета, сплошную или пунктирную) следует использовать как зону свободных штрафных бросков в гандболе.

Боковые линии (№ 5) при игре в гандбол можно не учитывать. Ушедшим в аут можно считать мяч, коснувшийся боковой стенки, что позволит увеличить поле игры (<http://spo.1september.ru/article.php>).

Мяч для игры в гандбол круглой формы, внешняя оболочка из одноцветной кожи, внутри - резиновая надувная камера. Размеры мяча для юношей 17 - 18 лет: окружность- 58 - 60 см, масса-425 - 475 г. Для всех других возрастных категорий школьников окружность мяча 54-56 см, масса -325 - 400 г. В случае необходимости специальные гандбольные мячи можно заменить любыми другими (волейбольшими, футбольными), включая и резиновые мячи, соответствующие гандбольным по размеру. Для проведения урока нужен один мяч на каждые 2 - 3 ученика (Игнатьева, В.Я. Юный гандболист / В.Я. Игнатьева. - М. 1997. - 220 с., http://statref.ru/ref_bewqasbewujg.html).

Уже на первоначальном тренировочном этапе можно параллельно проводить физическую, техническую и индивидуальную подготовку игроков. Основными, базовыми будут являться упражнения по общефизической подготовке, а также игровые варианты гандбола по упрощённым правилам. Комплексные упражнения лучше строить на основе соединения нескольких заданий или технических приёмов в единую систему действий и в качестве задачи выносить на простейшую двустороннюю игру. В зависимости от возраста и подготовленности игроков следует определять и численность команды: например, 5 полевых игроков + вратарь; 4 + 1 или 3 + 1 (А. Медведев, Выберите гандбол – не пожалеете, <http://spo.1september.ru/article.php>).

Позиции (амплуа) игроков в гандболе.

1. Вратарь.

2. Угловые или крайние. (Играют на флангах, как правило это ловкие, техничные и быстрые игроки).

3. Центр или разыгрывающий. (Играет по центру поля, часто выполняет функции разыгрывающего игрока. Для чего важны умение отдавать передачи и видение поля).

4. Полусредние. (Играют между угловыми и центром. Как правило, это рослые игроки с сильным броском).

5. Линейный. (Играет на 6-ти метровой линии. Его задача - мешать обороне противника, бороться за отбитые вратарём противника мячи. Как правило линейный - крепкий и коренастый).

Особенности обучение игре гандбол.

Овладение содержанием игры начинается с общего знакомства с отдельными технико-тактическими действиями и их изучения. Подготовка гандболиста начинается с овладения техникой и основами индивидуальной тактики. Стойка игрока, размещение игроков на поле, передвижение, остановка двумя шагами, ведение мяча правой и левой рукой попеременно, обведение стоек, ловлей мяча двумя руками.

Приступая к обучению броску, учитель должен создать у учащихся мысленное представление о технике его выполнении и дать им следующие указания:

☐ отвести мяч назад в сторону на уровень плеч, рука при этом должна быть практически выпрямлена, но не следует выгибать её;

☐ рука не должна судорожно сжимать мяч;

☐ свободная рука слегка согнута и находится на уровне груди;

☐ траектория мяча при броске проходит на уровне головы;

☐ в момент отрыва мяча от руки у «правшей» впереди стоит левая нога, у «левшей» – правая. Стопа, выставленной впереди ноги, указывает при этом направление траектории движения мяча.

Частые ошибки при выполнении броска:

☐ бросок производится выпрямленной в локте рукой. Это происходит от чрезмерного опускания рабочей руки (рука с мячом) при отведении мяча назад. Если к тому же учащийся слишком разворачивает назад туловище, то мяч при броске получается крученным и летит не в том направлении;

☐ обе стопы при броске остаются как «прикованные» к полу; чаще всего, когда ноги слишком широко расставлены;

☐ замах «рабочей руки» незначительный (как будто бы бросающий стоит вблизи стены). Учитель должен «устранить» эту стену.

Чаще всего названные ошибки являются результатом неправильного положения ног: не та нога впереди или стопы стоят параллельно друг другу.

Кисть касается мяча во время замаха где-то сбоку или снизу (параллельно полу). В результате мяч получает вращения, что в свою очередь, уменьшает «мощь» броска и изменяет траекторию его движения.

При броске происходит слишком сильный наклон туловища вперед. Следствие – мяч приземляется, не долетев до ворот.

Затем переходят к систематическому изучению подводящих к гандболу подвижных игр. Начинают с самых простых — «Пятнашки» (без мяча и с мячом), «Защита крепости», «Дуэлянты», «Перестрелка», «Лишний мяч». В этих играх дети осваивают приемы ловли, передач и бросков мяча, технику передвижений и элементарные тактические действия. В них используется резиновый мяч (42— 44 см в окружности).

Постепенно игры усложняют, включая те элементы, которые были изучены на первых занятиях. Для их закрепления используют игры «Красные и белые», «Приземли мяч», «Морской бой», «Гандбол — волейбол».

На этом заканчивается ознакомительный этап и начинается этап углубленного освоения — первоначально сформированные умения последовательно превращаются в достаточно устойчивый двигательный навык.

(Тарасенко Э.Ф. Методическое пособие для учителей физкультуры "Методика обучения техническим приемам гандбола в рамках школьной программы", <https://videouroki.net/>).

Структура урока по гандболу и его организация.

Организация урока по гандболу должна начинаться еще до занятия: это соблюдение порядка в местах переодевания, хорошая подготовка инвентаря, выполнение дежурными своих обязанностей, своевременное построение класса перед выходом на учебную площадку, а также напоминание о домашнем задании и о предстоящих в уроке состязаниях (подвижных играх, односторонних и двусторонних играх в гандбол, эстафетах между отдельными группами, звеньями и т. д.).

Учебный урок обязательно должен содержать образовательные задачи. Это достигается постоянным разъяснением материала по овладению знаниями, умениями и навыками, использованием комплексов разнообразных упражнений, правильной дозировкой физической и психической нагрузок. Воспитательные и оздоровительные задачи уроков по ручному мячу определяются общим планом учебно-воспитательной работы. Это воспитание основных черт личности, физических способностей, укрепление здоровья, но их осуществление возможно только при систематическом воздействии на личность ученика и функции его организма. Эти задачи ставятся перед серией уроков, а в отдельном занятии они по возможности конкретизируются.

К средствам обучения относятся упражнения, которые подразделяются на имитационные, подготовительные, подводящие и специальные. Например – это бег, ходьба, прыжки, остановки, подвижные игры, ловля и передачи мяча, ведение мяча, броски в ворота. Особо хочется выделить подвижные игры, которые на уроках по ручному мячу являются наиболее действенным средством разностороннего воспитания школьников. Главная особенность подвижных игр состоит в том, что они свойственны детям, принимаются ими с радостью, проходят с большей отдачей энергии и на высоком эмоциональном уровне. Все это раскрывает перед педагогом безграничные возможности управления инициативой школьника, воспитания воли, направленной на достижение конкретных целей. Хорошая подготовка урока предопределяет его успех - создает положительный эмоциональный фон, способствующий более интенсивной и плодотворной работе. Построить урок правильно и педагогически грамотно - значит прежде всего наиболее рационально использовать время урока.

Важное условие успешного проведения урока - изменение работоспособности учеников в подготовительной, основной и заключительной частях, а это требует от преподавателя умения правильно разработать структуру урока, которая зависит от его содержания.

В подготовительной части урока решаются отдельные образовательно-воспитательные задачи: обучение строю, четкости выполнения команд, воспитание правильной осанки, демонстрация личной дисциплины и подтянутости и др. Для этого выполняются различные действия, построение в одну шеренгу (или две, углом, парами), сдача рапортов (старостой класса, капитанами команд и др.), осмотр учеников, сообщение теоретических сведений и т. п. Однако уроки не должны быть шаблонными: так, например, упражнения на внимание следует давать только в тех случаях, когда ученики еще не готовы заниматься серьезно. Первые движения в уроке

должны быть легкими по нагрузке, без предварительной подготовки к ним. Это ходьба, легкий бег (прямо, зигзагом, боком и спиной вперед и др.), подскоки, общеразвивающие упражнения и другие движения, освоенные в предыдущей работе. Подготовительная часть заканчивается упражнениями, сходными по координации, динамике и нагрузке с предстоящими действиями в основной части урока.

В основной части урока (не менее 35 мин) в условиях оптимальной работоспособности решаются наиболее сложные учебно-воспитательные задачи (не более 3-4). В начале этой части обычно проводятся упражнения, требующие большой координационной сложности: ознакомление, изучение, совершенствование обманных движений, финтов, различных бросков в ворота, разучивание тактических комбинаций и взаимодействий и др. Упражнения, воздействующие на развитие определенных физических качеств, проводятся обычно в такой последовательности: на силу, быстроту, выносливость. Эту последовательность иногда можно изменять в целях воспитания более высокой общей работоспособности школьников. В тех случаях, когда в основной части урока запланировано решение задач, требующих различной исходной готовности (скоростная подготовка, отработка техники броска, тактические комбинации и др.), каждому такому разделу урока должна предшествовать своя подготовительная работа. Так, для отработки стартовой скорости - подготовка мышц и связок голеностопного сустава и мышц ног; для бросков - разминка мышц плечевого пояса; для отработки действий с падениями - акробатические упражнения общего порядка и т. д.

Заключительная часть урока обеспечивает постепенное снижение рабочей активности организма. Сюда включается: уборка снарядов и инвентаря, ходьба, легкий бег, упражнения для отдельных групп мышц, элементы танца, имитационные и другие движения. Заканчивается урок подведением итогов и иногда объяснением домашних заданий. Некоторые школьники нуждаются в дополнительных заданиях, особенно при участии в различных соревнованиях и играх. Интерес к занятиям возрастает, если учитель раскрывает содержание очередных уроков, предполагаемых упражнений соревновательного порядка, подвижных игр с элементами состязаний или единоборств. Особое внимание следует уделять подготовке к выполнению силовых упражнений (отжимания на руках - столько-то раз, держание угла - столько-то секунд, бросок мяча - на столько-то метров и т. д.) и упражнений, сложных по координационной структуре. Выполнение домашних заданий значительно повышает эффект уроков по ручному мячу в решении задачи разностороннего физического развития школьников (Игнатьева В.Я. Юный гандболист. – М. 197. – 220 с., http://statref.ru/ref_bewqasbewujg.html).

Подвижные игры на уроках по гандболу.

Предлагаемый ниже набор подвижных игр (специализированных эстафет, игровых упражнений) составлен применительно к освоению программного материала по гандболу. При этом учитывается весь необходимый круг вопросов - усвоение школьниками теоретических сведений (правила ручного мяча, основы тактики и т. д.), важнейших технических приёмов (перемещения, передачи и ловля мяча, броски и т. д.), воспитание основных физических качеств, а также развитие творческих способностей. Наиболее характерный момент предлагаемых подвижных игр - это борьба участников за победу, а уже само стремление к победе вызывает

необходимость совершенствования и в технике и в тактике. Кроме этого, участие в играх требует от школьника определённой физической подготовленности. Умело сочетая подвижные игры с другими упражнениями и заданиями, учитель добивается более сознательного отношения учеников к предмету. Подвижные игры, как и собственно игра в ручной мяч, широко используются педагогом и в решении различных воспитательных задач. Классификация подвижных игр может быть самой разнообразной.

В зависимости от основных: задач учебного процесса, игры целесообразно разделить на две группы. Первая – подвижные игры на воспитание основных физических качеств; вторая — на воспитание технико-тактических навыков.

Итак, первая группа подвижных игр направлена на воспитание силы (абсолютной силы, силовой выносливости, скоростно-силовой подготовки); быстроты (быстроты отдельных движений, реакции, темпа движений); выносливости (общей и специальной); ловкости и гибкости. Такое деление игр несколько условно, так как почти в каждой игре можно решать многоплановые задачи разностороннего физического развития.

Игры на воспитание силы.

Мяч за стенкой.

Команды выстраиваются лицом друг к другу перед средней линией поля; в 2 м позади каждой команды с равными интервалами лежат три набивных мяча. Взявшись за руки (обнявшись за талию) и упершись плечами (грудью) в противоположно стоящих игроков, обе команды (по сигналу преподавателя) стремятся оттеснить противника к его мячам. Поединок останавливается, как только кто-то из игроков коснется мяча. Этот мяч удаляется из игры. Проигрывает команда, потерявшая все три мяча. В поединке за последний мяч разрешается перегруппировка сил - построение атакующей команды в две шеренги в направлении главного удара.

Петушиная атака.

В площади вратаря две команды (по четыре- шесть игроков). Одна атакует, вторая защищается. По сигналу обе команды начинают прыжки только на одной ноге. Задача атакующих - вытолкнуть противников из зоны. Игра может иметь много разновидностей. К примеру, обе команды атакующие: кто последним останется в площади вратаря, кто быстрее и т. д.

Морской бой.

В центре, поперек зала, на расстоянии ,5 м проводятся две линии, между ними - море. В середине моря два-три больших набивных мяча - корабли. Команды играющих расположены на берегах моря, они вооружены игровыми и малыми набивными мячами. По сигналу игроки стреляют в корабли мячами, стремясь выбить их на берег противника. Подбирать мячи из моря можно, но не заступая в него ногами.

Прорвись в зону.

Одна команда - защитники (шесть - восемь человек)-выстраивается вдоль линии площади вратаря, где лежит несколько мячей. Другая команда - нападающие - находится на игровой площадке. Ее задача - прорваться в площадь вратаря и выбросить оттуда мяч. Нападающие меняются местами, быстро перемещаются, ставят заслоны, применяют обманные движения, стремясь запутать защитников и

прорваться в зону к мячам. Один игрок, ворвавшийся в зону, может выбросить оттуда только один мяч, затем возвращается обратно. Запрещается обхватывать и толкать противников. Единоборства разрешены в рамках правил по ручному мячу. Через равные промежутки времени команды меняются ролями. Побеждает команда, набравшая большее количество мячей.

Бросай дальше.

Команды стоят в центре лицом друг к другу в колоннах по одному. У направляющего в руках набивной мяч весом 1-5 кг, в зависимости от возраста и пола. По сигналу проводится бросок мяча с места в сторону противника. После броска игрок уходит в хвост своей колонны. Направляющий другой команды подбирает мяч и с места его приземления проводит бросок в обратном направлении и т. д. Задача команд - отеснить соперников к площади их вратаря.

Перехвати мяч.

Ученики разбиваются на группы по четыре-пять игроков. В каждой группе - один водящий, он стремится перехватить набивной мяч, который игроки передают друг другу. Как только ему удастся перехватить мяч или коснуться его рукой, место водящего занимает игрок, владевший мячом последним.

Игры на воспитание выносливости.

Водящий в круге.

Ученики разбиваются на группы по пять-шесть человек и становятся по внешней стороне круга диаметром 5 м; в круге - водящий. По общему сигналу все бегут по кругу, одновременно передавая между собой набивной мяч. Водящий стремится перехватить или осалить мяч, после чего водящим становится игрок, выполнявший последнюю передачу, а прежний водящий занимает его место. Изменение темпа бега и направления движения проводится по сигналу преподавателя. Соревнования между отдельными командами проводятся на количество выполненных передач или кругов перемещений в установленный заранее отрезок времени. При этом методе водящий одной команды встаёт в круг команды противников, а замена водящих при касании мяча не производится.

Приземли мяч.

Игра проводится по правилам ручного мяча, но набивным мячом 2 кг. Две команды ведут игру на баскетбольной или волейбольной площадке. На лицевой линии обозначается место для приземления мяча. Задача каждой команды - приземлить мяч в зоне противника. Побеждает команда, дольше владевшая мячом. За каждое приземление мяча добавляются поощрительные 30 с. Команда, не добившаяся ни одного приземления, не может быть объявлена победительницей игры.

Биатлон с выбыванием.

Две команды по пять игроков выстраиваются у пересечений средней и боковых линий. Перед каждым игроком три мяча - гандбольный, теннисный и набивной. По сигналу преподавателя игроки начинают бег по площадке по кругу против часовой стрелки с забеганием в площадь вратаря. Игрок одной из команд, пересекший среднюю линию последним, приносит команде штрафное очко. Второй круг игроки пробегают с ведением гандбольного мяча (штрафное очко последнему начисляется так же). После пересечения средней линии игроки команды поворачиваются и выполняют пять прицельных бросков в заданную точку ворот или предмет -

набивной мяч, стойку. Третий круг команды проходят с набивным мячом, игрок, пересекший среднюю линию последним, выбывает из игры. Следующие полтора круга (до вбегания в площадь вратаря) проводятся с теннисным мячом, который затем нужно бросить в штангу противоположных ворот. Игрок, прибежавший последним, из игры выбывает. Заключительные полтора круга команды пробегают без мячей и финишируют в площади вратаря. Побеждает команда, набравшая большее количество очков: за первого финишировавшего - 3 очка, за каждого финишировавшего - по 2 очка; поощрительные и штрафные очки за последних на первых кругах и последнем круге, за попадания мячами в цель - по 1 очку. Игроки, выбывшие из игры на третьем и четвертом кругах, выполняют затем силовые упражнения (приседания с двумя набивными мячами, отжимания на руках, держание угла и др.). Количество кругов преподаватель назначает перед игрой в зависимости от возраста учеников.

Регби-футбол.

Две команды по семь - десять игроков проводят два тайма игры. В первом они стремятся занести набивной мяч за лицевую линию площадки (в стороне противника). Мяч можно передавать от игрока к игроку любым способом, но только назад. Если мяча коснется игрок команды противника, то мяч передается этой команде и вводится в игру в том же месте. Во втором тайме набивной мяч выполняет роль футбольного мяча, который нужно закатить в ворота команды противника. Побеждает команда, имеющая в сумме больше голов и приземлений мяча. Продолжительность таймов устанавливает преподаватель.

Даёшь очко.

Несколько команд по пять - восемь человек выстраиваются у лицевой линии в колоннах по одному лицом в сторону игровой площадки. Игроки рассчитаны по номерам. По сигналу первые номера начинают бег с набивными мячами в руках на 30 м (20 или 15). Очко своей команде приносит только один игрок - прибежавший первым. Аналогично стартуют все номера команд. Затем первые номера одновременно совершают бросок гандбольного мяча в ворота с расстояния 30 м (25, 20 или 15). Зачетное очко получает тот игрок, чей мяч пересек площадь ворот по воздуху (без касания пола, земли). То же повторяют все номера команд. Сразу же по окончании бросков команды в том же порядке, по номерам, выполняют по сигналу прыжки через гимнастическую скамейку: 20 (15, 10) прыжков боком туда и обратно. Закончивший первым получает очко. Следующее соревнование - отжимание на руках лежа на полу (8- раз), кто быстрее. После этого первые номера занимают стартовое положение для бега на 30 м с ведением мяча зигзагами (мимо стоек или набивных мячей). Закончив ведение, команды выполняют (по номерам) следующее упражнение: сидя на полу, руки ладонями на затылке, носки ног под планкой шведской стенки, лечь на пол до касания его тыльной стороной кисти, снова сесть и коснуться руками стенки (выполнить 10 раз). В заключение игры проводится эстафета: ведение мяча на 20 м, пять бросков (с ловлей) мяча в стенку с расстояния 3 м (на улице передача мяча партнеру), бросок мяча следующему номеру своей команды. За победу в эстафете команда получает 2-4 очка. Команды имеют право перед каждым новым видом игры менять свои номера. Количество видов соревнований, их сложность и плотность проведения определяет преподаватель.

Мы танцуем.

Две команды занимают произвольное положение на своей половине площадки - по одному, -в парах, тройках, в круге и т. д. Под музыку команды начинают танец с энергичными движениями рук, ног, корпуса. Музыкальный темп переменный (быстро, медленно), но с нарастанием до предельно быстрого. Побеждает команда, игроки которой наиболее чётко выдержали музыкальный ритм, двигались с большей амплитудой, наиболее выразительно. Желательно включение в танец заданных элементов: несколько приседаний, прыжков-подскоков, опусканий на руки, акробатических действий и др.

Игры на воспитание быстроты.

Салки с передачами.

Две команды стоят лицом друг к другу на расстоянии 4-6 м в центре площадки. Игроки одной из команд держат в руках гандбольные мячи. По команде преподавателя пары игроков противоположных команд начинают быстро передавать мячи друг другу. Темп передач максимальный, с тем чтобы в момент следующего сигнала для бега быть свободным от мяча и без помех осалить соперника (или уйти от него). Одновременно со свистком преподаватель поднимает руку вправо (влево), показывая командам направление бега. Стоящая спиной в эту сторону команда становится водящей. Ее задача - быстро убежать с площадки назад. Задача атакующей команды -осалить противника. Игра повторяется по 2-3 раза в каждую сторону. Побеждает команда, сохранившая больше не осаленных игроков.

Догонялки.

Одна команда (без мячей) стоит в одной шеренге на боковой линии площадки. Другая (с мячами)-располагается на лицевой линии. Игроки с мячами по одному пробегают вдоль строя команды противника и, коснувшись одного из них, убегают с ведением мяча. Задача вызванного игрока - догнать игрока с мячом, пока он не достиг противоположной границы игровой площадки. В другом варианте игры в задачу догоняющего входит отобрать мяч у противника. В этом случае убегающий не имеет права покидать игровую площадку. Применяя ускорения, финты, он стремится как можно дольше вести мяч по площадке. После смены мест командами победитель определяется по наименьшему времени, затраченному на отбирание мячей.

Удержи мяч.

Класс разбивается на команды по три-четыре (два-три, четыре-пять) человека. Команда, где на одного игрока больше, владеет мячом. Задача другой команды - перехватить мяч. Игра ведется по правилам ручного мяча. Команда, владеющая мячом, стремится удержать его как можно дольше. Игрок, перехвативший мяч (коснувшийся его), заменяет игрока, владевшего мячом последним. По мере освоения технических приемов игры преподаватель может усложнять игру, вводя ограничения на ведение мяча, на время владения мячом одним игроком, уменьшая количество шагов с мячом и т. д. Сущность игры составляет умение использовать лишнего игрока, который постоянно открывается для получения мяча. Наиболее продуктивно игра ведется в том случае, если защищающаяся команда играет по принципу персональной опеки. Игру целесообразно проводить в быстром темпе, на ограниченной площади, сериями по 30-40 с.

Дуэлянты.

Команды построены на противоположных боковых линиях одной половины площадки и рассчитаны по номерам. Преподаватель называет любой номер: два игрока разных команд быстро бегут к дальним воротам, берут там по гандбольному мячу и ведут их к средней линии, откуда совершают бросок в ворота перед ними. Очко получает игрок, чей мяч раньше окажется в воротах. Вызов номеров проводится потоком: одни игроки берут мячи в воротах, другие начинают бег (или плотнее). Побеждает команда, набравшая большее количество очков. Красные и белые. Две команды располагаются вдоль средней линии поля на расстоянии 3-4 м друг от друга. Одна команда - красные, другая - белые. По заданию преподавателя обе команды выполняют определенные упражнения: медленные приседания, отжимания, держание угла, равновесие и т. д. (темп выполнения общий для всех). Неожиданно преподаватель называет одну из команд. Это значит, что данная команда становится атакующей, а другая — защищающейся. Атакующие стремятся быстро взять мячи, лежащие на средней линии, и поразить ими убегающих за лицевую линию противников. Игра может проводиться и без мячей, тогда атакующие осаливают противников в пределах игрового поля. Защищающиеся могут бежать спиной вперед, в этом случае ловля мяча с лета засчитывается в их пользу (http://statref.ru/ref_bewqasbewujg.html).

ӘӘЖ 7.79.796.09

ХАРАКТЕРИСТИКА ГАНДБОЛА КАК СРЕДСТВА ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

МАГИСТРАНТ: ПОЖЕМИТЕ РУТА ИОЗАПАС

Научный руководитель: Жүнісбек Динара Нұрғалықызы ассоциированный профессор кафедры культуры, спорта и начальной военной подготовки

С момента включения гандбола в программу Олимпийских игр - его популярность в мире резко возросла. Естественно, что увеличение количества команд, претендующих на мировое первенство, обострило конкуренцию в борьбе за медали.

Тенденции, влияющие на прогресс, необходимо рассматривать с двух позиций: прежде всего, большие перемены приносят изменения в правила игры, которые устанавливает международная федерация ИГФ, другим мощным стимулятором являются новые направления в подготовке игроков, которые разрабатывают учёные и наиболее квалифицированные тренеры команд.

Немаловажное значение в процессе физического воспитания имеют игровые виды спорта, в частности, гандбол. В этом плане много внимания уделяется на занятия всех учащихся физической культурой на уроках, во внеурочное время, в спортивных секциях. Обществу необходимо чтобы молодое поколение росло физически развитым, здоровым, жизнерадостным, готовым к труду и защите своего Отечества.

Включение гандбола в программу по физической культуре для общеобразовательной школы не случайно. За это право гандбол боролся долго и завоевал его заслуженно и справедливо. Еще в 1898 году преподаватель женской

гимназии датского города Ордруп Хольгер Нильсен на своих уроках ввел игру под названием «Хаандбольд», в которой на небольшом поле соревновались команды из 7 человек, передовая мяч друг другу и, стремясь забросить его в ворота [1].

Как большинство спортивных игр, новая игра с метанием мяча понравилась занимающимся; начали создаваться команды. Так впервые она появилась в городах Харькове и Львове в 1909 году. Сначала ею пользовались на уроках гимнастики, а по предложению доктора Э. Малы гандбол был применён в харьковских гимназиях как средство физического воспитания молодого поколения. Бывшие гимназисты, перейдя в разряд взрослых, продолжали играть в гандбол. Так создалось ядро взрослых гандболистов.

Гандбол относится к видам спорта с так называемой конфликтной деятельностью. Команды стремятся достичь преимущества над соперником, маскируя свои замыслы и одновременно пытаясь раскрыть планы противника. Поэтому рассматривая спортивную борьбу команд необходимо с позиций противоборства сторон. Игроки в команде объединены общей целью: забросить в ворота противника как можно больше мячей и не пропустить в свои. Отсюда вытекает, что гандбол игра коллективная. Для достижения успеха необходимы согласованные действия всех членов команды, подчинению своих действий выполнению общей задачи. Деятельность каждого игрока команды имеет конкретную направленность, соответственно которой гандболистов различают по амплуа: вратарь и полевые игроки в нападении (центральный, разыгрывающий, полусредний, угловой, линейный) и в обороне - центральный, полусредний, крайний, передний защитник.

Двигательная деятельность гандболистов игре не просто сумма отдельных приёмов защиты и нападения, а совокупность действий, объединённых общей целью в единую динамическую систему. Успех двигательных действий зависит от устойчивости и вариативности навыков, уровня развития физических качеств и интеллекта игроков. Наряду с самыми древними дисциплинами лёгкой атлетики - гандбол как система движений состоит из наиболее естественных двигательных действий, строящихся на базе бега, прыжков и метаний - исторически наиболее древних движений человека. Этим объясняется гармоническое влияние занятий гандболом на физическое развитие организма, это определяет и оздоровительную направленность игры.

Одним из основных преимуществ гандбола является его простота. Эту Игру можно организовать для мальчиков и девочек, как в зале, так и на открытом воздухе. В гандбол играют на площадках различных размеров - волейбольной, баскетбольной, грунт может быть любым; от травяного до асфальтного. Для игры требуется: игровая площадка, мяч и ворота размером 2Ч3 м, обязательная разметка игрового поля очень проста - шестиметровый полукруг перед воротами, в который нельзя заступать, откуда совершаются завершающие атаку броски в ворота.

Исключительно прост и привычен даже для начинающего гандбол в технике исполнения: перемещения шагом и бегом, передачи мяча друг другу, броски в ворота мяча руками. Всё это знакомо и привычно детям с ранних лет. Однако эти простые движения, соединенные вместе, делают гандбол одним из наиболее эмоциональных видов спорта [2].

Отличительные особенности этой игры - высокая скорость передвижения каждого игрока, быстрые и внезапные действия с мячом, взаимодействия с партнёрами по команде, своевременная реакция на быстро меняющиеся игровые ситуации, ведения спортивного единоборства (соприкосновения с соперником, борющимся за мяч). При стремительном переходе в нападение и от нападения к защите своих ворот гандболист совершает до 50 рывков и ускорений, преодолевая при этом до 25% всего покрываемого за игру расстояния. За игру спортсмен высокого разряда преодолевает в среднем расстояние 4000-6500 м. Передвижения на высокой скорости сочетается с ловлей, передачей и броском мяча. Всё это создаёт условия для эффективного физического воспитания, а также для общего развития. За последние десятилетия отмечается значительная интенсификация игры. Это выражается в непрерывной подвижности гандболиста в игре, в повышении скорости передвижения и выполнения приёмов мячом, в улучшении так называемой игры без мяча, в более напряжённой борьбе каждого спортсмена в любом игровом эпизоде. Выполняя двигательные действия, гандболисты перемещаются короткими рывками 2-10 м и 40 м при быстром прорыве. Центральный защитник преодолевает путь (по данным В.И. Изаака) в 730 м, крайний - всего 400 м, в нападении центральный - 890 м, крайний - 540 м, линейный - 480 м. Большую нагрузку получают игроки в количестве применения передач. Центральный и полусредние игроки передают мяч в 2-3 раза чаще, чем крайний игрок, и в 6-8 раз чаще, чем линейный за игру и составляет у мастеров спорта 460 мужчины, 380 женщины - I разряд соответственно 327 и 332. Броски мастера спорта 66 мужчины и 49 женщины, I разряд 52 и 49. Прыжки в нападении МС - 71 и 36, I разряд 63 и 48.

Интенсивность передвижений значительно возрастает с увеличением квалификации команд. Это можно наглядно видеть от величины ускорений и рывков. Соревнования в гандболе проходят без больших остановок времени. Однако двигательная деятельность в гандболе имеет прерывистый характер и представляет собой чередование работы и отдыха в пределах 5 - 20 секунд и может быть охарактеризована как интервальная работа. Зная чередования интервалов работы и отдыха в игре, можно создавать упражнения, по направленности нагрузки моделирующие соревновательную деятельность. Игры в гандбол проходят в высоком темпе. Не менее 50% игрового времени и взрослые, и молодые игроки проводят при ЧСС 180 уд/мин., а в игре с равным противником режим работы сердца гандболиста ничем не отличается от работы лыжника на дистанции. Пульсовая сумма за 60 минут игры у гандболистов и гандболисток составляет 10920 - 9600 ударов у мастеров спорта и у перворазрядников. В гандболе нет деления на нападающих и защитников, и спортсмены постоянно находятся в движении, чем и объясняется высокая ЧСС и соревновательная деятельность протекает не только при околопредельных потребностях кислорода, но и при высокой мобилизации анаэробных источников энергии. Кислородный запрос не удовлетворяется в процессе деятельности. Игра протекает в анаэробно-аэробном режиме энергообеспечения. Это свидетельствует о том, что в современном гандболе игрокам всех амплуа предъявляются одинаково высокие требования в отношении функциональной подготовленности. Так же необходимо ориентироваться на те свойства, которые имеют наибольшую значимость в гандболе. Есть данные (Э.Г. Мартиросов), что для спортивных игр на первом

уровне значимости находятся тотальные размеры тела, состав тела, состояние сводов стопы. На втором уровне - пропорции тела, конституция, удельный вес тела - на третьем - осанка. Наиболее важны те характеристики физического развития, которые отражают влияние гандбола на особенности телосложения и опорно-двигательного аппарата. На основе теоретических и экспериментальных исследований (М.Я. Набатникова) наиболее значительными качествами физической подготовленности спортсменов - спортигровиков являются:

1. Ловкость (координация), взрывная сила, относительная сила;
2. Скоростные качества, скоростно-силовые способности, максимальная сила, специальная выносливость;
3. общая выносливость, гибкость, силовая выносливость;

Этим объясняется гармоническое влияние занятий гандболом на физическое развитие организма. Работа с учащимися предусматривает - укрепление здоровья, закаливание, гармоническое развитие личности, достижение и поддержание высокой работоспособности, привитие гигиенических привычек, развитие основных двигательных качеств, способности к оценке силовых, пространственных и временных параметров движений, формирование умений самостоятельно заниматься физическими упражнениями, воспитание потребности в личном физическом совершенствовании [3].

Эти задачи необходимо решать на каждом занятии и тренировке, используя элементы спортивной игры - гандбол, что создаёт условия для эффективного физического развития, возможностями разностороннего воздействия на занимающихся.

Список использованной литературы

1. Изаак В. И. Экспериментальное обоснование методики физической и технической подготовки гандболистов старших разрядов: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. -Л., 1974. -24 с.
2. Калюнов В. И. Исследования прыгучести и прыжковой выносливости баскетболистов и экспериментальное обоснование методики их развития на этапе начальной спортивной специализации: Автореф. дис....канд. пед. наук. -М., 1976. -20 с.
3. Камис Атхам Контроль физической подготовленности гандболистов различного игрового амплуа в учебно-тренировочных группах ДЮСШ: Автореф. дис. ...канд. пед. наук. -М., 1999. -22 с.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ҚАЗАҚ КҮРЕСІМЕН АЙНАЛЫСАТЫН СПОРТШЫЛАРДЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫН АРНАЙЫ ЖАТТЫУЛАРДЫ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ЖЕТІЛДІРУ

7М01401-Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2- курс магистранты Рашидов
Ринат Каиргазинович

Ғылыми жетекші: Жүнісбек Динара Нұрғалықызы Мәдениет, спорт және бастапқы
әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессоры

Көптеген ғасырлар бойы халықтар құрған дене шынықтыру жаттығулары, жарыстар, біздің заманымыздағы әртүрлі ұлттық күрес түрлері дене тәрбиесінің ерекше құралдары болып табылады. Мұндай құралдарға күрестің татар-башқұрт күресі де жатады. Халықтық ойындар мен спорттық жарыстардың бүкіл кешені халықтық дене шынықтыру жүйесін құрады, халықтың дене шынықтыруында белгілі бір рөл атқарды [1].

Еркін күрес жекпе-жектің бір түрі ретінде қолданыстағы халықаралық жарыс ережелерімен шектелген спорттық қызметтің үйлестіру жағынан күрделі түрі болып табылады. Күрестегі спорттық шеберліктің әлемдік деңгейінің жылдам өсуі, оның серпінділігінің артуы спорттық жетістіктерге байланысты дайындықтың барлық аспектілерін жетілдіруге мұқият назар аударуды талап етеді. Балуандардың физикалық дайындығы осындай факторлардың қатарына жатады, ал дене шынықтырудың негізгі шарттары арасында күш, жылдамдық, төзімділік, ептілік сияқты моторлық қасиеттермен қатар, спортшының моторикасының икемділігі, буындардың қозғалғыштығы сияқты маңызды сипаттамасы үлкен рөл атқарады.

Соңғы жылдары біздің қарсыластарымыз спорттық резервтерді дайындау сапасын едәуір арттырды. Бұл, әрине, үлкен аренада бәсекелестіктің одан әрі шиеленісуіне әкелді. Жарыста нәтижелерді арттыру мәселесі оқу процесінің құралдары мен әдістерін оңтайландырумен тығыз байланысты.

Спорттық күрестің теориясы мен практикасында барлық мәселелер бірдей зерттелмеген. Бәсекеге қабілеттілік талаптары мен спорттық күрестің даму тенденцияларына сүйене отырып, жаттығу процесінде болашақ кілем шеберлерінің физикалық, техникалық, тактикалық, психологиялық және интеллектуалды дайындығына түзетулер енгізілуі керек.

Жұмыстың мақсаты: жасөспірімдер балуандарының техникалық дайындық деңгейін арттыру.

Енді тактикалық іс-әрекеттердің қалай қалыптасатынын, спорттық күресте оларды қалыптастырудың ең тән құралдары мен әдістерін қарастырайық.

Е. м. Чумаков тактиканы оқытуда қолданылатын келесі әдістерді анықтайды:

1. Жалпыланған ережелер, заңдар, аксиомалар әдісі. Бұл ережелер келесідей болуы мүмкін: " жауды қозғалатын бағытқа лақтырыңыз", " жаудың күш-жігері бағытында қабылдаңыз " және т. б.

2. Проблемалық әдіс. Ол тәжірибені және тәжірибені жинақтауды қарастырады. Осы әдіспен жаттығу кезінде екі жолмен жүруге болады: жаттығулар мен жарыстар кезінде жекпе-жекте тікелей стихиялық тәжірибе жинақтау; эксперименттерді мақсатты және дұрыс қою. Әзірге оқыту тәжірибесінде бірінші әдіс көбірек қолданылады.

3. Эвристикалық әдіс. Белгілі: балуанның тәжірибесі неғұрлым көп болса, соғұрлым ықтимал; оның интуициясы жақсы дамыған және интуитивті түрде дұрыс шешім табады. Тәжірибе жинақтау үшін келесі әдістемелік әдістер қолданылады:

1. Бекіту-балуанмен бірге жағдайларды талдау;

2. Вариация - ықтимал қарсыласы бар жағдайларды модельдеу немесе белгілі бір жағдайда тактикалық шешімдерді табу;

3. Уақыт шегі. Тактикалық жоспарды жүзеге асыру процесін жағдайлардың тез

өзгеруі жағдайында өз іс-әрекеттерін басқару ретінде қарастыруға болады.

Көптеген техникалық әрекеттердің тиімділігі балуанның қарсылас жауды кілемнен жұлып алу қабілетіне ғана емес, сонымен қатар осы әрекеттерді орындау жылдамдығына да байланысты. Қарсыласқа қарағанда секундтың кем дегенде жүзден бір бөлігінде әрекет ететін балуанның артықшылығы болуы мүмкін. Жарылғыш сипаттағы күш-жігерді көрсету қабілеті балуанға шабуылда жаудан озып кетуге, комбинацияларды сәтті орындауға, қарсы әдістерді уақтылы қолдануға мүмкіндік береді [2].

Негізгі "тәждік" әдістерді игеру спортшының спорттық шеберлігінің дамуына әсер етеді, бұл бір-бірімен тығыз байланысты және өзара байланысты төрт факторға байланысты:

1. Балуандардың жоғары моторлық және психологиялық қасиеттері денсаулықпен үйлеседі.
2. Спорттық жаттығулардың тамаша әдістемесі, жарыстар мен қалпына келтіру жүйесі.
3. Қазіргі деңгейдегі жабдықтар, жаттығу сабақтарына арналған орындар.
4. Жаттықтырушының жоғары деңгейдегі сабақтары мен педагогикалық шеберлігі және жаттығу кезінде спортшының біртіндеп өзін-өзі жетілдіруі.

Балуан қанша сүйікті әдістерге ие болса да, ол үнемі өз техникасын жаңа, жетілдірілген әдістермен және бұрын игерілген техникалық әрекеттердің нұсқаларымен толықтыруға тырысуы керек. Оған күрестің өзіне тән ерекшеліктерінің бірі міндеттеледі, яғни қарсыластар салыстырмалы түрде тез (бірнеше кездесуден кейін) балуанның әлсіз және күшті жақтарын анықтайды. Егер спортшы жарыстан жарысқа бірдей әдістермен әрекет етсе, бұл қарсыласқа олардан сенімді қорғануға мүмкіндік береді.

Тек жан-жақты техникалық дайындықтың арқасында балуан жоғары тұрақты нәтижелерге қол жеткізе алады. Сондықтан әр түрлі жіктеу топтарының барлық негізгі әдістерін, сондай-ақ олардан қорғану мен қарсы әдістерді жақсы меңгеру, жеке техникалық әрекеттерді комбинацияларда байланыстыра білу маңызды [3].

Көптеген авторлар жекпе-жек түрлеріндегі арнайы дайындық деңгейін бақылау үшін күрес манекендерін лақтыру жаттығулары кеңінен қолданылады деп санайды.

Пилоян Р.А. балуан бәсекелі жекпе-жекте жеңіске қарсыласу барысында туындайтын бірқатар міндеттерді дәйекті және тиімді шешу арқылы қол жеткізеді деп жазады. Арнайы жүргізілген зерттеулер бәсекеге қабілетті жекпе-жекте балуандар шешетін барлық тапсырмаларды төрт топқа бөлуге болатындығын көрсетті. Жеңу үшін сізге қажет:

1. Жеңіске жету үшін алғышарт жасаңыз (бұл спортшыдан барлау жүргізуді талап етеді).
2. артықшылыққа қол жеткізу (бұл үшін Балуан шабуылға, қарсы шабуылға, жауды қауіпті жағдайда ұрып-соғуға, белсенділік танытуға, бақыланатын ұстауды қолдануға қабілетті болуы керек).
3. қарсыласқа артықшылық бермеңіз(бұл қажет қорғаныс қабілеті, қауіпті позициялардан кету).
4. артықшылықты сақтау (ол үшін Балуан қажет болған жағдайда, жекпе-жек барысында күштерін қалпына келтіріп, төрешілер жазаламай-ақ артықшылығын

сақтай білуі керек).

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Вельмякин, В. Н. Боевое Самбо и рукопашный бой для спецвойск / В.Н. Вельмякин — Рязань : Изд-во Рязань; 2010.— 176 с.
2. Матвеев, Л. П. Основы спортивной тренировки: Учебное пособие /Под ред. Л.П. Матвеева. – Москва : Физкультура и спорт; 2013.– 78с.
3. Волкова, Л.М.Физическая культура (курс лекций): Учебное пособие / Под общ. ред. Волковой, Л. М., Половникова, П. В. – СанктПетербург :Вектор; 2013. – 358 с.

ӘӨЖ 7.79.796.09

ҚАЗАҚ-КҮРЕСІН СПОРТ ТҮРІ РЕТІНДЕ ДАМУ

7М01401-Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2- курс магистранты Рашидов Ринат Каиргазинович

Ғылыми жетекші: Жүнісбек Динара Нұрғалықызы Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессор

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазақстан Республикасында қазақ күресі ұлттық күресінің танымалдығы артып келеді және басқа елдердің қазақтардың ұлттық күресіне деген қызығушылығы артып келеді.

Дәстүрлі түрде жарыстарды өткізудің қалыптасқан шарттары мен қазақ-күрестен жарыстардың ережелері үнемі жаңартылып, жетілдіріліп отырады, бұл ұлттық күрестің танымалдығы мен жетілуіне оң әсер етеді.

Алайда, оны одан әрі жетілдіру бүгінгі күнге дейін күрестің атрибуттарының, атап айтқанда киім үлгісінің күрестің нәтижелілігіне және қазақ күресі жарыстарының ойын-сауығына тәуелділігін зерттеуге арналған ғылыми зерттеулер жүргізілмегендігімен қиындайды. Бұл киімнің тактикалық және техникалық дайындықтың тиімділігіне әсерін зерттеудің өзектілігін түсіндіреді.

Зерттеудің өзектілігі осы уақытқа дейін қазақ күресі бойынша жарыстар қазақ күресінің ерекшеліктерін ескеретін ұлттық спорт түрінде емес, самбо күресі негізінде өткізілгендігінде.

Диссертацияның тақырыбы мемлекеттік бюджеттік ғылыми-зерттеу мәселесін шешумен байланысты. "Дене шынықтыру және спорт-денсаулықты тәрбиелеу мен нығайтудың аса маңызды факторлары" және "Қазақстан Республикасында бұқаралық спортты дамыту жөніндегі шұғыл шаралар туралы"Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 4 мамырдағы № 2261 Жарлығын орындауға бағытталған.

Зерттеудің мақсаты балуанның спорттық киім үлгісін өзгертудің қазақ-күресін спорт түрі ретінде жетілдіруге әсерін зерттеу болып табылады.

Мақсатты жүзеге асыру үшін келесі міндеттер қойылды :

- Балуанның спорттық киім үлгісінің өзгеруінің күрес жекпе-жегінің белсенділігіне, тиімділігіне, тиімділігіне әсерін анықтау ;

- Балуанның киім үлгісінің өзгеруінің әсері жекпе жек тактикасы ;
- Балуанның киім үлгісін өзгертудің спорттық жарыстарға әсерін зерттеу
- Қазақ күресіне арналған киім үлгісінің оңтайлы нұсқасын тәжірибелік негіздеу.

Зерттеуді ұйымдастыру. Педагогикалық зерттеулер мен жұмыстың эксперименттік бөлігі екі кезеңде жүргізілді.

Бірінші кезеңде (2023ж .ж.) зерттелетін мәселе бойынша тарихи, көркем, ғылыми-спорттық әдебиеттер зерттелді және талданды, жарыстарда т оқу-жаттығу сабақтары кезінде спортшыларға педагогикалық бақылаулар жүргізілді.

Бұл жұмыстың нәтижелері жұмысшы гио-тизаны анықтауға, Зерттеудің мақсаты мен міндеттерін қоюға мүмкіндік берді.

Екінші кезең (2023-2025 ж.Ж.) Қазақстан Республикасының қазақ күресінен құрама командасы балуандарының, РШВСМ оқушыларының және қазифк студенттерінің іссәуле-жаттығу процесінің барысына педагогикалық бақылауларды жалғастыруды және ұйымдастыруды көздеді.

Экспериментке барлығы 400-ден астам спортшы қатысты шабуыл және қорғаныс белсенділігі, тиімді шабуыл, шабуылдың тиімділігі, таза қиындықтар саны және барлық жиырылуларға жұмсалған уақыт туралы мәліметтер зерттелді.

Жоғарыда аталған эксперименттер республиканың әртүрлі өңірлерінде: Алматы, Қарағанды, Семей, Қызылорда, Балаш, Жамбыл, Арқалық қалаларында, Жамбыл облысының Аса ауылында, Семей облысының Мақаншы ауылында жүргізілді.

Ғылыми жаңалық. Бұл жұмыста алғаш рет спортшының киім үлгісін өзгертудің қазақша күресті одан әрі жетілдірудің маңыздылығы көрсетілген. Алғаш рет қазақтардың тарихи ұлттық дәстүрлеріне толық сәйкес келетін қазақ күресінің спорттық киімінің жаңа моделі құрастырылды.

Алғаш рет әртүрлі киім үлгілеріндегі әртүрлі күрес әдістерінің тиімділігі туралы жаңа деректер алынды. Қазақ күресі күресіндегі тактикалық-техникалық іс-қимылдарды жазу алғаш рет әзірленді, алғаш рет күрес тактикасын айтарлықтай жетілдіру көрсетілді; киімнің жаңа моделінде. Алғаш рет ұсынылған жаңа киім үлгісін қолдану қазақ күресінен жарыстарды ұйымдастыруды жетілдіруге, жарыстардың ойын-сауығына оң әсер ететіні көрсетілген.

Жұмыстың теориялық маңыздылығы балуанның тактикалық-техникалық іс-қимылдарының тиімділігін, жарыстардың ойын-сауығын жақсарту және спорттың осы түрін дамыту арқылы ұлттық сана-сезімді дамыту мақсатында қазақ күресінің ұлттық күресін одан әрі жетілдірудің ғылыми негізделген тұжырымдамасын әзірлеу болып табылады.

Жұмыстың практикалық маңыздылығы алынған зерттеу материалдарын спорт түрі ретінде қазақ-курс күресін әр түрлі біліктіліктегі балуандарды даярлау практикасында жетілдіруде және спорттық киім үлгісін өзгерту арқылы қазақ-курс спорт күресінің практикасын өзгертуде пайдалану мүмкіндігінде жатыр.

Әзірленген әдістемелік ережелер әртүрлі біліктілік пен жастағы балуандарды даярлау тәжірибесіне енгізілді.

Диссертацияның жеке үлесі де :

- қазақ күресінің ұлттық күресін одан әрі жетілдірудің теориялық және эксперименттік негіздемесінде ;
- қазақтардың барлық тарихи және ұлттық дәстүрлеріне сай келетін қазақ күресіне арналған спорттық киімнің жаңа үлгісін әзірлеуде және спорт практикасына енгізуде;
- спорттық киімнің өзгеруінің қазақ күресінің техникалық-тактикалық сипаттамаларына әсерін және осы күрестің көрінісін зерттеуде ;
- қазақ күресіндегі тактикалық-техникалық іс-қимылдарды тіркеу рәміздерін әзірлеуде-күрес ;
- қазақ күресінен жарыс ережелерін жасауда.

Қортындылай келе: Спорттық киім үлгісін өзгерту арқылы спорт түрі ретінде қазақ-ша-курс күресін одан әрі жетілдіру мүмкіндігі.

Киімнің өзгеруінің өзара әрекеттесу заңдылықтары, күрес жекпе-жегін өткізудің тиімділігі мен тиімділігі, күрестің тактикалық және техникалық сипаттамалары.

Қазақша-күрес күресінен жарыстардың ойын-сауығын арттыру жолдары.

Жарыстарды өткізуге бөлінген уақытты ұтымды пайдалану мүмкіндігі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Научные конференции Каз УЖ, 1990-1995 годов.
2. Всероссийская конференция "Образ жизни и здоровье студентов". 24-25 октября 1995 г., г. Москва.
3. Научно-практическая конференция, посвященная 40-летию Киргизского ШФК. 28-29 сентября 1995 г., г. Бишкек.

ӘӨЖ 7.79.796.03

МЕКТЕПТГІ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНЫҢ ҚОЗҒАЛТУШЫ ТЫҒЫЗДЫҒЫН JAҢА ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРАЛ-ЖАБДЫҚТАРДЫ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП ЖОҒАРЛАТУ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2-курс магистранты

Саяхатұлы Ұлағат

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD доктор

Дене шынықтыру сабағының қозғалыс тығыздығы оның тиімділігінің негізгі көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Бұл оқушылардың белсенді моторикасымен айналысатын уақыттың пропорциясын көрсетеді. Қозғалыс тығыздығының жоғарылауы материалды жақсы игеруге, оқушылардың дене қуаты дайындығын арттыруға және олардың дене шынықтыруға деген қызығушылығын қалыптастыруға ықпал етеді. Қазіргі жағдайда жаңа технологиялық жабдықты пайдалану сабақтың қозғалыс тығыздығын арттыруға кең мүмкіндіктер ашады.

Төмен қозғалтқыш тығыздығы мәселелері:

Мектептегі дене шынықтыру сабақтарының төмен қозғалыс тығыздығы көбінесе мыналармен байланысты:

- ✚ Ұйымдастырушылық сәттерге уақытты ұтымсыз жұмсау.
- ✚ Жаттығуды орындау үшін уақытты тиімсіз пайдалану.
- ✚ Сабақ бағдарламасында белсенді жаттығулардың жеткіліксіз саны.
- ✚ Оқушылардың сабаққа деген қызығушылығының болмауы [1].
- ✚ Қозғалтқыш тығыздығын арттыру үшін жаңа технологиялық жабдықты пайдалану:

Кесте 1.

Сабақ кезеңі	Мұғалімнің іс-әрекеті	Оқушылардың іс-әрекеті	Қолданылатын құрал-жабдықтар	Қозғалтқыш тығыздығының жоғарылауы	Ескертпелер
Кіріспе бөлім (5 мин)	Сабақтың тақырыбын қысқаша түсіндіру, интерактивті тақтада жаттығуларды көрсету, бейне нұсқауларды пайдалана отырып, музыкаға қыздыру.	Денені қыздыру жаттығуларын орындау, бейне нұсқауларды көру, сұрақтарға жауап беру	Интерактивті тақта, проектор, музыкалық орталық	Жоғары	Жарқын бейнелер мен музыка белсенділікті арттырады
Негізгі бөлім (25 мин)	Интерактивті тақтада 3D модельдеу арқылы жаттығуларды орындау әдістемесін түсіндіру, қозғалыс сенсорлары арқылы жаттығуларды бақылау, мобильді қосымша арқылы жарыс ойындарын ұйымдастыру.	Мобильді қосымшада жаттығулар, жарыстар орындау, сенсорлардың кері байланысын пайдалана отырып, өзін-өзі бақылау	Интерактивті тақта, қозғалыс сенсорлары, мобильді қосымша	Өте жоғары	Нақты уақыттағы кері байланыс тиімділік пен мотивацияны жақсартады
Қорытынды бөлім (5 мин)	Жаттығуларды бейне талдау, нәтижесін талқылау, үйге тапсырма беру	Бейнефильм көру, талқылау, тапсырманы жазу	проектор, интерактивті тақта	Орташа	Талқылау уақытын барынша азайту керек
Ұйымдастырушылық аспектілері	Дыбыстық сигналдар арқылы сыныпты жылдам жинау және қалыптастыру, интерактивті табло арқылы станцияларға/топта рға жылдам тарату	Жылдам құрылыс, орындарға тәуелсіз тарату	Дыбыстық сигналдар, интерактивті табло	Жоғары	Жылдам ұйымдастыру арқылы уақытты оңтайландыру

Жаттығу түрлері:

Жаттығу түрі	Жабдық	Сипаттама	Әсер
Аралық жүгіру	Қозғалыс сенсорлары, мобильді қосымша	Қолданбаны пайдаланып жоғары және төмен қарқындылықпен кезекпен жүгіру, уақыт пен қашықтықты бақылау	Төзімділікті дамыту
Схема бойынша жаттығу	Электрондық басқарылатын жаттығу құралдары	Өртүрлі станцияларда жаттығулар тізбегін орындау, тренажерларға жүктемені бақылау	Күш пен төзімділікті дамыту
Интерактивті технологияларды қолданатын ойындар	Мобильді қосымша, проектор	Виртуалды ойындар, жарыстар, мотивацияны арттыру	Үйлестіру, реакция, ұжымдық дағдыларды дамыту
Техникалық талдау	Бейне талдау жүйелері	Оқушылардың қимыл-қозғалысын жазу және талдау, техникасын түзету	Жаттығу техникасын жетілдіру

Ескертулер:

- Бұл кестеде сабақ жоспарының үлгісі берілген. Нақты мазмұн мен жабдықты таңдау сабақтың тақырыбы мен қолда бар ресурстарға байланысты.
- Технологиялық жабдықты пайдалану кезінде қауіпсіздікті қамтамасыз ету маңызды.
- Оқушылардың жас және жеке ерекшеліктерін ескеру.
- Жабдықты пайдалану тиімділігін жүйелі түрде бағалау және қажетті түзетулер енгізу [2].

Бұл тәсілді қолдану оқушылардың белсенді дене шынықтырумен айналысатын уақытының пайызын айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді, бұл олардың дене дамуы мен дене шынықтыру сабағына қызығушылығына оң әсер етеді.

Жаңа технологиялық жабдық сабақтың төмен қозғалтқыш тығыздығына байланысты көптеген мәселелерді шешуге мүмкіндік береді:

Интерактивті тақталар мен проекторлар: жаттығуларды көрнекі түрде көрсетуге, оларды орындау техникасын түсіндіруге және дұрыс орындалуын бақылауға мүмкіндік береді. Бұл ауызша түсіндіруге уақытты азайтады және практикалық іс-шараларға тезірек көшуге мүмкіндік береді.

Сенсорлық жүйелер: оқушылардың нақты уақыттағы қозғалысын бақылауға және жаттығулардың дұрыстығы туралы Кері байланыс беруге мүмкіндік береді. Бұл сабақтың мотивациясы мен тиімділігін арттырады.

Электрондық бақылауы бар физикалық тренажерлер: оқушылардың жүктемесі мен үлгерімін бақылауға, сондай-ақ жеке жаттығу бағдарламаларын таңдауға мүмкіндік береді. Бұл сабақта уақытты тиімді пайдалануға мүмкіндік береді [3].

Мобильді қосымшалар: интерактивті жарыстар мен виртуалды жарыстар құру арқылы сабақтың ойын түрін ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Бұл оқушылардың қызығушылығын айтарлықтай арттырады және оларды белсенді әрекеттерге ынталандырады.

Бейне талдау жүйелері: оқушылардың қимылдарын жазуға және талдауға мүмкіндік береді, бұл жаттығу техникасындағы қателіктерді анықтауға және оқыту әдістемесін түзетуге көмектеседі.

Жаңа технологиялық жабдықты қолдана отырып, сабақтың қозғалыс тығыздығын арттыру үшін сізге:

Сабақтың құрылымын мұқият жоспарлаңыз, ұйымдастырушылық сәттерге уақытты азайтыңыз.

Оқушылардың белсенділігін арттыратын интерактивті оқыту әдістерін қолданыңыз.

Жас ерекшеліктерін және оқушылардың дайындық деңгейін ескере отырып жаттығуларды таңдаңыз.

Технологиялық жабдықты пайдалану кезінде қауіпсіздікті қамтамасыз ету.

Технологиялық жабдықты қолданудың тиімділігін үнемі бағалау және қажетті түзетулер енгізу [4, 7-8 б].

Қорыта келгенде жаңа технологиялық жабдықты пайдалану Мектептегі дене шынықтыру сабағының қозғалыс тығыздығын арттырудың тиімді әдісі болып табылады. Бұл материалды жақсы игеруге, дене шынықтыруды арттыруға және оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын қалыптастыруға ықпал етеді. Алайда, технологиялық жабдық тек құрал екенін есте ұстаған жөн, ал мұғалімнің құзыреттілігі және оның тиімді және қызықты оқу процесін ұйымдастыра білуі шешуші рөл атқарады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Физическая культура и физическая подготовка: Учебник / Под ред. Кикотия В.Я., Барчукова И.С.. - М.: Юнити, 2017. - 288 с.
2. Физическая культура и физическая подготовка: Учебник / Под ред. В.Я. Кикотия, И.С. Барчукова. - М.: Юнити, 2016. - 431 с.
3. Баженова, Е.А. Английский язык для направления "Физическая культура" / Е.А. Баженова. - М.: Academia, 2018. - 192 с.
4. Бароненко, В.А. Здоровье и физическая культура студента: Учебное пособие / В.А. Бароненко, Л. А. Рапопорт. - М.: Альфа-М, 2017. - 352 с.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНЫҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ АҒЗАСЫНА ТИГІЗЕР ПАЙДАСЫ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2-курс магистранты

Саяхатұлы Ұлағат

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD доктор

Дене тәрбиесі сабақтары оқушылар ағзасының дене жүктемелеріне тұрақтылығын арттыруға және функционалдық дамуын жақсартуға, жұмыс қабілетін арттыруға, оқушылардың денсаулығын сақтауға және нығайтуға бағытталуы тиіс. Бұл процестердің биомедициналық негізі физикалық жаттығулар кезінде пайда болатын физиологиялық, биохимиялық және морфологиялық өзгерістер, сонымен қатар оқушылардың органикалық функцияларын жүйке және гуморальды реттеуді жетілдіру болып табылады [1].

Дене тәрбиесі сабағының негізгі физиологиялық және педагогикалық талаптарының бірі-жаттығу әсерін алу. Физиологиялық тұрғыдан алғанда, жаттығу әсері, ең алдымен, әртүрлі органдар мен жүйелердің функционалдығын арттыру және денені белсенділікке бейімделуін дамыту болып табылады.

Егер жүктеме әдеттегі күнделікті жүктемеден жоғары болуы керек шекті мәнге жетсе немесе одан асып кетсе, жаттығу әсері пайда болады. Шекті жүктеме мөлшерін таңдағанда, дененің функционалды мүмкіндіктерін, мектеп оқушыларының жасы мен жынысын ескеру қажет. Бірдей жүктеме әр түрлі жастағы (кіші, орта, аға) және әр түрлі жыныстағы оқушылар үшін шекті мәннен жоғары немесе төмен болуы мүмкін. Сабақтың әртүрлі мәселелерін шешу үшін шекті жүктемелердің мөлшері де әртүрлі болуы керек.

Дене тәрбиесі сабағында жүктемелердің физиологиялық негіздемесі, ең алдымен, жүктемелердің қарқындылығы мен оларды орындау уақытын ескере отырып, сабақта тығыздықты зерттеу қажеттілігімен, сондай-ақ осы жүктемелерге жауап ретінде дененің функционалды жағдайын бағалаумен байланысты. Осы негізгі ережелерге сүйене отырып, қазіргі уақытта өзара байланысты үш бөліктен тұратын дене тәрбиесі сабағының құрылымы жалпы қабылданған: кіріспе (дайындық), негізгі және қорытынды. Сабақтың әр бөлігінің ұзақтығы оқу іс-әрекетінің бағыты мен сипатына, оқушылардың жасы мен жынысына, олардың жүктеме мөлшеріне және функционалдық дамуына байланысты анықталуы керек. Жалпы білім беретін мектептерде дене тәрбиесі сабағын өткізу бойынша қолданыстағы ұсынымдарға сәйкес оның әрбір бөлігінің уақыты нақты регламенттелген [2].

Сабақтың дайындық бөлігі 8-10 минутқа созылады, құрылыста жүру, орташа жылдамдықпен жүгіру және жаттығулар. Сабақтың дайындық кезеңінің жаттығулары оқушылардың денесін оның негізгі бөлігіне өңдеуге қол жеткізуге бағытталған. Әр түрлі органдар мен жүйелерді қолдану біркелкі емес (алдымен – тез, содан кейін баяу) және бір уақытта– қозғалтқыш жүйесі (10-30 сек), вегетативті органдар (3-5 мин). Жаттығу кезеңінде физиологиялық тұрғыдан мотор және вегетативті жүйелерді реттеудің жүйке және гуморальды механизмдері қайта құрылады, қажетті мотор стереотипін қалыптастырады және қозғалыстардың үйлестірілуін жақсартады, сондай-ақ бұлшықет қызметін оңтайлы қамтамасыз ететін органдар мен жүйелер функцияларының қажетті деңгейіне жетеді [3].

Шамамен 30 минутқа созылатын сабақтың негізгі бөлігі жүгіру, серуендеу, ұзындыққа және биіктікке секіруді қамтиды және ең алдымен жылдамдық пен шыдамдылықты дамытуға бағытталған. Негізгі бөлімдегі ең күрделі міндеттерді шешу, тәрбие, сауықтыру міндеттерін жүзеге асыру. Физиологиялық қызығушылық-сабақтың осы бөлігінде ең айқын функционалдық өзгерістер, тірек-қимыл аппаратының, жүрек-тамыр және тыныс алу жүйелерінің дамуы, жақсы қалып қалыптастыру және сақтау, дененің қатаюы күтіледі.

Сабақтың қорытынды бөліміне (5-7 мин) жаяу жүру, екі және бір аяқпен секіру, орташа жылдамдықпен жүгіру, терең тыныс алу кіреді. Сабақтың осы бөлігіндегі барлық жаттығулар баяу қарқынмен орындалуы керек, бұлшықеттердің босаңсуына, дене функцияларын қалыпқа келтіруге және қалпына келтіру процестерін белсендіруге ықпал етеді. Сабақтың соңғы бөлігі белсенді бұлшықет белсенділігінен оқушының қалыпты қозғалыс режиміне біртіндеп ауысуға ықпал етуі керек.

Сабақтың дайындық бөлігінде функционалды өзгерістер орталық жүйке жүйесінде қозудың басым болуымен, сенсорлық, моторлы және вегетативті жүйке орталықтарының қозғыштығының жоғарылауымен, эндокриндік бездердің жұмысының жақсаруымен сипатталады. Мұның бәрі әртүрлі органдар мен жүйелердің функцияларын күшейтуге әкеледі, атап айтқанда сенсоримоторлық реакциялардың үдеуімен, жүйке және бұлшықет талшықтары бойымен импульстардың жылдамдығының артуымен көрінеді; бұлшықеттердегі метаболикалық процестердің жылдамдығы артады, қандағы катехоламиндер мен кортикостероидтардың мөлшері артады, дене температурасы көтеріледі.

Вегетативті органдар мен жүйелер тарапынан тахикардия байқалады, қан қысымы мен қан ағымының жылдамдығы артады, қанның соққы және минуттық көлемі артады, оның веноздық қайтуы артады, Қаңқа бұлшықеттерінің, миокардтың, терінің микроциркуляциясы жақсарады [4].

Тыныс алу жиілігі мен тереңдігі, тыныс алудың минуттық көлемі артады, оттегіні пайдалану коэффициенті артады, лейкоциттер, эритроциттер және гемоглобин саны артады. Оксигемоглобиннің диссоциация қисығының оңға қарай жылжуы байқалады және қанның оттегі сыйымдылығы артады, терлеу және т. б.

Атап айтқанда, сабақтың дайындық бөлігінде де жүрек соғу жиілігінің едәуір жоғарылауы анықталды (160-180 КД/мин, ал бастапқы деңгейден 1,5–2 есе артық емес ұлғайту ұсынылады); кейде сабақтың дайындық бөлігінде функциялардың өзгеруі негізгімен салыстырғанда жоғарылау бағытында жүреді, сабақтың соңғы бөлігінде индикаторлар әрқашан бастапқы мәндерге жете бермейді.

Мұның бәрі сабақта физикалық белсенділіктің дұрыс бөлінбейтіндігін көрсетеді, сондықтан сабақ әрқашан мақсатына жете бермейді – төзімділік пен жаттығуды арттыру, оқушылардың денсаулығын сақтау және нығайту. Екінші жағынан, бұл дене тәрбиесі сабағын тереңірек және жан-жақты физиологиялық және педагогикалық бағалау және оны жүзеге асыруға тиісті түзетулер енгізу қажеттілігін көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Лаптев А.П., Полиевский С.А. Гиигена. М.: Физкультура и спорт, 1990.
2. Дюкарева А.М. Особенности здоровья и образа жизни молодежи. М., 1995.
3. Крюкова Д.А., Лысак Л.А., Фурса О.В. Здоровый человек и его окружение. Ростов-на-Дону: Феникс, 2005.
4. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. Теория и методика физического воспитания и спорта.: Учеб. пособие для студентов высших Учеб. Заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2003.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ЖАС БАСКЕТБОЛШЫЛАРДЫ ШАБУЫЛДЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІН ОҚИТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІН ЖЕТІЛДІРУ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2-курс магистранты

Сейдахмет Әнуар Талғатұлы

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Лақтырулардың дәлдігіне қойылатын талаптардың артуы, оларды әр түрлі қашықтықтан (соның ішінде алыс қашықтықтан) орындау қажеттілігі, жас спортшыларды оқыту мен спорттық оқыту әдістерін жетілдірудің маңыздылығы, осы тақырып бойынша бізге қол жетімді әдебиеттердегі мәліметтердің жеткіліксіз саны - аталған себептер осы зерттеудің өзектілігін анықтайды.

Осы зерттеуге арналған негізгі мәселе-әртүрлі қашықтықтан секіруде лақтырудың тиімділігін анықтайтын негізгі биомеханикалық факторларды анықтауға негізделген жас баскетболшыларды техникалық даярлау әдістемесін жетілдіру.

Бұл зерттеудің тұжырымдамасы баскетболда әр түрлі қашықтықтан тірек емес қалыпта лақтыру тиімділігінің негізі лақтыратын қолдың антропометриялық сипаттамалары және бұлшықет жұмысын ұйымдастырудың биомеханикалық заңдылықтары болып табылады. Шабуылдың техникалық әдістерін орындау сапасын арттыруға және жас спортшылардың ойын қызметін жетілдіруге осы заңдылықтар негізінде қол жеткізіледі.

Зерттеу мақсаты:

Жас баскетболшыларды оқыту және техникалық даярлау әдістемесін әр түрлі қашықтықтан тірек емес қалыпта лақтырудың тиімділігін анықтайтын антропометриялық және биомеханикалық заңдылықтарды анықтау негізінде жетілдіру.

Зерттеу гипотезасы:

Зерттеудің жұмыс гипотезасы секірудегі баскетбол лақтыруларының тиімділігі лақтыратын қолдың антропометриялық ерекшеліктерімен және қол мен білек бұлшықеттерінің жұмысын ұйымдастырумен анықталады деген болжам болды. Осы заңдылықтарды анықтау және оларды жас баскетболшылардың жаттығу жүйесін құруда қолдану шабуылдың техникалық әдістерінің сапасын тірек күйінде арттыруға және жас спортшылардың бастапқы спорттық мамандану кезеңінде де, одан әрі жетілдіру процесінде де ойын қызметінің нәтижелілігін арттыруға ықпал етуі керек.

Ғылыми жаңалық:

Алғашқы спорттық мамандандыру кезеңінде жас баскетболшыларда шабуылдың техникалық әдістерін тірек емес жағдайда орындау дәлдігін қалыптастырудың негізгі факторлары алғаш рет зерттелді, әртүрлі қашықтықтардан секіруде лақтыру дәлдігінің айырмашылықтары, лақтыру тиімділігінің қашықтыққа сызықтық емес тәуелділігі, сериялық лақтырулармен салыстырғанда қашықтықты ауыстыру кезінде шабуылдың техникалық әдістерін орындау тиімділігінің төмендеуі сипатталды.

Алғаш рет жас баскетболшыларда қолдың иілгіш бұлшықеттері мен экстензорларының жұмысын ұйымдастырудың ерекшеліктері әртүрлі қашықтықтардан лақтыру кезінде зерттелді: жақын және орта қашықтықтарда олар антагонистік режимде синхронды жұмыс істейді, ал алыс қашықтықтарда экстензорлық белсенділіктің төмендеуі аясында иілгіштердің белсенділігі артады.

Алғаш рет анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктердің (білезік буынындағы ұтқырлық, қол бұлшықеттерінің күші) алғашқы спорттық мамандандыру кезеңінде жас баскетболшыларда секіру лақтыруларының қашықтығы мен дәлдігіне әсері

зерттелді. Баскетболшылардың бәсекеге қабілеттілігі жағдайында секіруде бір қолмен лақтыру жиі қолданылады, оның тиімділігі күрт төмендейді (72% - дан 27% - ға дейін), ал дәлдіктің өзгергіштігі қашықтықтың жақын қашықтыққа өзгеруімен 2 есе артады, әсіресе сериялық орындалумен салыстырғанда әр түрлі қашықтықтан лақтыру кезінде. Бұл жағдайда шеберлер командалары жасөспірімдер командаларына қарағанда алыс қашықтыққа секіруді жиі және тиімдірек орындайды.

2. Лақтыру қашықтығының әр түрлі дәрежеде ұлғаюымен лақтыру қолының сілтемелерінің қозғалыс жылдамдығы артады, қолдың қозғалыс жылдамдығы едәуір артады, ол алыс қашықтықтан лақтыру кезінде негізгі басқару қозғалысының рөлін атқарады.

3. Білек буынындағы жоғары қозғалғыштық алыс қашықтықтан лақтыруды орындауда артықшылық беретін маңызды антропометриялық фактор болып табылады және аталған шабуыл техникасын орындау үшін ойыншыларды таңдау критерийі ретінде қызмет ете алады.

4. Жас баскетболшыларда секіру кезінде қолдың иілгіш бұлшықеттері мен экстензорларының жұмысын ұйымдастыру қашықтыққа байланысты - жақын және орта қашықтықта қолдың иілгіш бұлшықеттері мен экстензорлары антагонист ретінде синхронды жұмыс істейді, ал алыста экстензорлардың белсенділігі төмендейді. экстензорлардың белсенділігі.

5. Жас баскетболшылардың жаттығу іс-әрекетінің бағдарламасына лақтыратын қолдың білезік буынында ұтқырлықты жаттықтырудың біз жасаған әдістемесін енгізу алыс қашықтықтан лақтырудың дәлдігін арттыруға көмектеседі. Эксперименттік әдістеме бойынша жаттығатын жас баскетболшылар алыс қашықтықтан секіруде лақтыру тиімділігінің бір жарым есе сенімді өскенін көрсетті, ал бақылау тобында тиімділіктің 30% төмендегені байқалды.

Әдебиеттер тізімі

1. Мозола Р.О. Исследование средств и методов совершенствования штрафных бросков в баскетболе: Автореф. дис. . канд. пед. наук /О.Р.Мозола. Киев, 1975. - 19 с.

2. Набатникова М.Я. Основы управления подготовкой юных спортсменов /М.Я.Набатникова. М.: Физкультура и спорт, 1982. - 280 с.

3. Некрасов К.Г. Воспитание точности движений у юных баскетболистов /К.Г.Некрасов // Тез. докл. IV науч.-метод, конф. по вопросам спорт, тренировки. Таллин, 1972. - С. 62-64.

4. Нелидов В.И. Методика обучения технике и тактике игры в баскетбол: Метод, пособие /В.И.Нелидов. Алма-Ата, 1981. - 56 с.

5. Особенности высшего спортивного мастерства в баскетболе / Н.В.Балвачев, С.В.Гомельский, В.Г.Луничкин, Г.Гуретаев // Теория и практика физической культуры. 1985. - № 5. -С. 13-14.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ЖАС БАСКЕТБОЛШЫЛАРДЫ ШАБУЫЛДЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ӘДІСТЕРІНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕРІ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2-курс магистранты

Сейдахмет Әнуар Талғатұлы

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич
Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD доктор

Баскетболдағы жетістік көбінесе шабуылдың техникалық әдістерінің тиімділігімен анықталады. Жас баскетболшылар оларды одан әрі дамыту және жоғары нәтижелерге қол жеткізу үшін жас кезінен бастап негізгі дағдыларды игеруі керек. Дегенмен, дәстүрлі оқыту әдістері көбінесе балалардың жас ерекшеліктерін ескермейді және оқу процесіне қызығушылықтың жеткілікті деңгейін қамтамасыз етпейді.

Мақалада жас баскетболшыларды шабуылдың техникалық әдістеріне оқыту әдістемесін жетілдірудің заманауи тәсілдері қарастырылған.

Әдістемені жетілдірудің негізгі принциптері:

Ойын тәсілі: оқыту балалардың қызығушылығы мен мотивациясын арттыру үшін әртүрлі ойындар мен эстафеталарды қолдана отырып, ойын түрінде өтуі керек. Жаттығу тек техникалық емес, ойын жағдайларын модельдеу керек.

Біртіндеп күрделену: оқыту қарапайым жаттығулардан күрделіге дейін кезең-кезеңімен өтуі керек. Сіз негізгі техниканы үйренуден бастауыңыз керек, тапсырмаларды біртіндеп қиындатып, қорғаныс элементтерін қосыңыз.

Жеке тәсіл: әр баланың жеке ерекшеліктерін – оның физикалық қабілеттерін, оқу қарқынын және психологиялық сипаттамаларын ескеру. Әр ойыншының күшті және әлсіз жақтарын ескере отырып, жеке оқыту бағдарламаларын құру қажет.

Заманауи технологияларды қолдану: бейне талдау техниканы егжей-тегжейлі қарастыруға және қателерді анықтауға мүмкіндік береді. Интерактивті тренажерлер техниканы басқарылатын жағдайларда қолдануға көмектеседі. Мобильді қосымшаларды ойындар мен жарыстарды ұйымдастыру үшін пайдалануға болады.

Позитивті мотивация: командада өзара көмек пен қолдау атмосферасын құру. Тек нәтижеге назар аудармай, балалардың күш-жігері мен жетістіктерін ынталандыру.

Нақты әдістерді оқыту әдістемесін жетілдіру:

Дриблинг: қорғаныс элементтерін (инсульт, қарқын мен бағытты өзгерту) біртіндеп қосу арқылы негізгі дриблинг дағдыларын (қолдың негізгі позициялары, дриблинг биіктігі, жылдамдық) үйретуден бастаңыз.

Лақтыру: тренинг қашықтықты және тапсырманың күрделілігін біртіндеп арттыра отырып, жақын қашықтықтағы қарапайым лақтырулардан басталуы керек (соққылардан кейін, соққылардан кейін, Пас алғаннан кейін). Дұрыс лақтыру техникасына назар аудару маңызды.

Пас: серіктес пен қарсыластың позициясын ескере отырып, әр түрлі Пас түрлерін (қиғаш, басынан жоғары, еденнен секірумен) пысықтау. Пастың дәлдігі мен жылдамдығын дамыту маңызды.

Қозғалыстағы шабуыл: доппен қозғалыс комбинацияларын жаттықтыру, мысалы, себетке өту, содан кейін лақтыру немесе допсыз қозғалыспен өту және лақтыру комбинациясы.

Бір-бірден ойнау: қорғаушының әрекеттерін ескере отырып, ойын жағдайында жеке шабуыл дағдыларын дамыту.

Қорытынды жас баскетболшыларды шабуылдың техникалық әдістеріне үйрету әдістемесін жетілдіру балалардың жас және жеке ерекшеліктерін ескеретін кешенді тәсілді талап етеді. Ойын тәсілін қолдану, тапсырмаларды біртіндеп қиындату, заманауи технологияларды қолдану және оң мотивация табысты оқытудың негізгі факторлары болып табылады. Әдістемені үнемі бақылау және түзету оңтайлы нәтижелерге қол жеткізуге және жас баскетболшылардың шеберлігін тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Мозола Р.О. Исследование средств и методов совершенствования штрафных бросков в баскетболе: Автореф. дис. . канд. пед. наук /О.Р.Мозола. Киев, 1975. - 19 с.
2. Набатникова М.Я. Основы управления подготовкой юных спортсменов /М.Я.Набатникова. М.: Физкультура и спорт, 1982. - 280 с.
3. Некрасов К.Г. Воспитание точности движений у юных баскетболистов /К.Г.Некрасов // Тез. докл. IV науч.-метод, конф. по вопросам спорт, тренировки. Таллин, 1972. - С. 62-64.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНА ЕНГІЗУ АРҚЫЛЫ ҰЛТТЫҚ САНАЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Сәрсенбаев Азамат Сәрсенбайұлы

Жүнісбек Динара Нұрғалықызы Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессоры

Қазақтың ұлттық ойындарын дене тәрбиесі сабағында жоспарға енгізу арқылы өткізу жас буынды тәрбиелеуде теңдесі жоқ құрал. Әр сабақ сайын ұлттық ойынның үш-төрт түрін алып, солардың ойнау тәсілін үйрете отырып, жетілдіре, қайталау арқылы пысықтап, әрбір бала жадында сақтайды да, оны ойнай біледі. Ұлттық ойындар ережесін түсіндіру, қызықтыру арқылы меңгерте отырып, мен неше түрлі қызықты көрнекі құралдар мен атрибуттарды сабағымда қолданамын. Осы атрибуттарды сабақта қолдануыма ата-аналар көптеп көмек көрсетуде. Мысалы: қазақтың ұлттық ойыны «Бәйге», «Қыз қуу», «Теңге алу», «Көкпар» ойындарына ағаш аттың макетін, көмбеге киіз үйдің макетін жасап сабақтарды қызықты өткізуіме атсалысты.

Ұлттық ойындарды мектептегі дене тәрбиесі сабағында қолданудың заманға сай әдістерін ойлап табу әрине қиын. Әрбір баланың санасына ойынды сіңістіріп енгізу үшін біз қызықты да дұрыс әдістерді қолдануымыз керек. Ұлттық ойындар өзінің табиғатында, жаратылысында ұлттық өнегені бойына сіңіріп, бүкіл ұлтқа тән қасиеттерді өз бойына дарытып, толығып, жетілу арқылы, өзінің жан жақты тәрбиелік қасиетін шындай түседі. Ұлт ойындары өте күрделі дүние, ол адам баласының табиғи әрекеті. Сабақтың барысында сол табиғилығын сақтай отырып, оның элементтерін ретті пайдалану сабақтың әр кезеңінде оқушылардың көңіл-күйіне психологиялық жағынан барлау жасай отырып, білгірлікке әрекет жасауды талап етеді.

Бала ойын арқылы ойлап, ойын арқылы қиялдайды. Көңіл аударарлық ойынның бір түрі – **асық ойыны**. Бұл ойынды тек асығы бар балалар ғана ойнайды. Асық ойнаушылардың саны 4-8 балаға дейін жетеді. Бұл ойынның түпкі мақсаты – асық ұтып алу.

Асық ойынының түрлері өте көп. Олар – алшы, омпы, хан, құмар, көтеріспек. Асық ойыны өте қарапайым болып көрінгенмен, мұнда адам денесін шыңдап, сомдайтын қасиеттер, баланың «бұзылып» кетпеуі үшін, оны өзара әрекетке жетелейтін қимыл қаншама. Ең бастысы, ол баланы жастайынан салауатты өмір салтына жетелейді. Адамның ойлау жүйелерінің жетілуінен бастап, бұлшық еттерінің жетілуіне, тыныс алу мүшелерінің реттелуіне, өз дене мүшелерін меңгеруге, соның нәтижесінде қырағылық пен мергендікке баулиды. Асық ойынын мектептегі дене тәрбиесі сабағында үйретіп алып, сыныптар арасында жарыс түрінде өткізуге болады. Асық ойыны білмейтін бала қазір ауыл түгіл, қалада да жоқ. Каникул кезінде аула ішінде асық ойынын балалар көп ойнайды, ішінара қыздар да кездеседі. Ұлттық ойындар арқылы біз баланы көпшілдікке, ұйымшылдыққа тәрбиелейміз, оларды жеке-дара тұлға ретінде қалыптастырамыз.

Асық ойыны – баланың ұсақ моторикасын дамытады, бұлшық ет қозғалысын жақсартады. Дәлдікті, мергендікті, зейінін арттыруға ықпал етеді. Көпшілдікке, сыйластыққа, әділдікке тәрбиелейді.

Қазіргі компьютер заманында оқушыларды қызықтырып асық, бес тас ойнандар деп айту өте қиын іс.

«Бес тас» ойыны. Ойнаушылардың саны екіден бес-алтыға дейін барады.

Ойын тақыр жерде өтеді. Бауырсақтай доп-домалақ бес тас керек. Өйткені сүйірленген тастар ойнағанда, иірген кезде өз еріктерімен домалап түспей біріне бірі бөгет жасайды және қолға ұстауға да ыңғайсыз. Ойын ережесі. Балалар ең алдымен кім кімнен кейін ойнайтындығын бес тасты жоғары лақтырып, алақанның сыртына түсіріп, содан қаршып қағу арқылы кезек алысады. Ең көп қаршығаны бірінші, одан азы екінші, тағысын тағы солай кете береді. Бірінші кезек алған ойыншы бес тасты ойынның шартын бұзғанға дейін қаға береді, одан кейін екінші кезектегі ойыншы ойнайды, одан үшінші кезектегі ойнайды, тағысы тағы, кезектесіп ойын жалғаса береді. Ойын бірліктен басталады. Бес тасты иіргеннен соң біреуін қақпа тас етіп алып, қалған төрт тасты жеке-жеке бір-бірлеп қағып алады. Екінші рет иіріп екілікті ойнайды, онда жердегі төрт тасты екі-екіден қағып алады. Үшінші рет иіріп үш тасты бірге, бір тасты бөлек қағып алады. Төрттікте қақпа тасты лақтырып төрт тасты жерге қойып, тағы лақтырып төртеуін жерден қайта алуы керек. Бесінші ойын – «жалақ». Жалақты үш жалау, немесе бес жалау болады. Қақпа тасты лақтырып жіберіп сұқ қолымен жерді үш ре жалауы керек, немесе ойынның шарты бойынша бес рет жалауы керек. Ұш жалау немесе бес жалау ойыншылардың өзара келісімдері бойынша тағайындалады. Алтыншы ойын – «алақан». Мұнда қақпа тасты лақтыра отырып қалған төрт тасты бір-бірлеп екінші қолдың алақанына жинаулары керек. Жетінші ойын – «төртбұрыш». Төртбұрышты төрт тасты төрт жерге қойып, яғни төртбұрыш шығарып, қақапа тасты биіктете лақтырып төртеуін де жинап алып қағулары керек. Төртбұрыштың үлкендігі ойыншылардың өзара келісімдері бойынша қойылады. Сегізінші ойын – «арттан тастау». Бұл ойында жерден бірінші тасты қағып алып, енді екінші тасты алғанда бірінші тасты қолдың артынан жерге тастау керек, одан үшінші тасты алғанда екінші тасты арттан тастау керек. Содан кейін жерден тастардың бәрін жинап қағып алу керек. Тоғызыншы ойын – «үндемес». Бұл ойында қақапа тасты қағып алғанда қолдағы жерден алған тасқа соғыстырмау керек. Ойынның шарты бойынша үндеместі ойнаған кезде тастардың даусы тұрмақ, ойыншының өзі де үндемей отырғаны абзал. Басқа балалар ойынның осындай сәтін пайдаланып қалғысы кеп үндеместі, яғни ойнап отырған баланы күлдіруге тырысады. Бұған ойыншының берілмеуі керек, себебі дыбысы шығып қалса, онда ойын шарты бұзылды деп есептелінеді де, бес тасты келесі кезектегі ойыншы алады. Оныншы ойын – «сарт-сұрт». Бұл ойын да бірлік сияқты, әр тас жеке-жеке қағылып алынады. Бірақ қақпа тас пен жерден алынған тастың сартылдаған дауысы естілуі керек. Он бірінші ойын – «қаршу». Ойыншы бес тасты иіріп жерге тастайды. Содан кейін қақпа тасын алады. Оны алып болғаннан соң қалған төрт тасты бір-бірлеп қаршып алуға тиіс. Он екінші ойын – «нәби». Бұл ойында сол қолдың бас бармағы мен сұқ қолын жерге тұрып, оң қолымен сол қолдың сыртынан тастарды алдыға иіріп тастайды. Ал қақпа тасты алғаннан кейін нәби сайланады. Нәбиді басқа ойыншылар сайлайды. Нәби ойыншылардың келісімі бойынша не алдыдан, не артынан, не бір тастың екіншісіне тиіп тұрғаны, әйтеуір қиын жердегісі сайланады. Ойыншы нәбиді басқа тастарды өткізіп болғаннан кейін ең артында өткізеді. Ең ақырында бәрін ойнап біткеннен кейін ойыншылар біріне бірі ұпай салады. Ұпай салудың бірнеше түрлері бар. Біріншіден, бес тасты қолын айналдырып лақтырып қағып алу керек. Екіншіден, бес тасты түгел лақтырып, алақанның сыртына түсіріп, одан қайта лақтырып қаршып алуы керек. Содан қанша тас қағып алса, сонша ұпай салады. Әр тас – он ұпай. Егер

бес тасты түгел қақса, онда 50 ұпай алады. Осылай ойын жалғаса береді. Ұпай салушылар ұпайды тек өзінен кейінгі кезектегі ойыншыға ғана салады. Ойынның шарты бойынша тастарды қаққан кезде басқа тастарды қозғалтпаулары керек.

«Бес тас» ойынында баланың ұсақ моторикасы дамиды, математикалық ой-өрісін арттырады, логикалық ойлауы жетіледі, қимыл-қозғалыста болады.

Мен «Бес тас» ойынын топқа бөлу арқылы үйретудемін. Сабақ барысында оқушылар өте қызығушылық танытып, үйренуге деген талпыныстары байқалды.

Әсіресе, дене тәрбиесі сабағынан босатылған оқушылар отырып «Бес тас» ойынын ойнауға болады. Бұл ойынның бір қасиеті оқушыларды төзімділікке, шыдамдылыққа, шапшаңдыққа үйретеді.

Қазақтың ұлттық ойындарының біразы ойлауды қажет ететін ойындарға жатады. Олар негізінен логикалық ойлау мен математикалық, философиялық ойлануды дамытуға негізделген. Мысалы, тоғыз құмалақ ойыны.

Тоғыз құмалақ ойыны жас жеткіншектерге спорт әліппесін үйретумен қатар, олардың ой-өрісін, сана-сезімін, дамытуға оқу үлгерімін жақсартуға және саналы тәрбие өзіндік септігін тигізеді.

Бұл ойынды арнайы ағаштан жасалған төрт бұрышты тақтада ойнайды. тақтаның екі қатарға тоғыз-тоғыздан ойылған сопақша келген ұясы (кіші отау), әр қатар үшін бір-бірден жасалған екі қазан (үлкен отау) болады. Олар ақ және қара түске боялған. Әр оқушыға 81-ден, екі ойыншыға 162 құмалақтан беріледі. Олар әр ұяға 9-дан орналастырылады. Әр ұяның 1-ден 9-ға дейін реттік саны болады, олар солдан оңға қарай есептеледі.

Ойын ережесі: тоғыз құмалақтың партиясы ақ пен қараның кезектесіп отыратын жүрісінен тұрады. Ойынды бастаушы өзінің кез келген отауына бір құмалақты ғана қалдырып, өзгесін қолына алып, оларды сағат тіліне қарсы жақтан бастап, бояу түсіне қарамастан, бір-бірден ұяларға салады. Егер ең соңғы құмалақ түскен бәсекелестің ұзындығы тас саны (2, 4, 6, 8, 10, ...) жұп болса, онда ойыншы сол ұядағы құмалақты алып, өз қазанына аударады. Ойын барысында біреудің ұясында 2 құмалақ қалса, серіктесі ең соңғы тасын түсіріп үлгерсе, ол үшін тасты түгел алады, ұя ойын аяғына дейін «тұздыққа» айналады. Әр ойыншы өз қарсыласының жағында тек бір ғана «тұздыққа» ие болады. Қазанына 82 құмалақ жинаған ойыншы ұтады.

«Теңге алу» ойыны. Бұл ойын әсіресе Қазақстан, Азия халықтарының арасында көп кездесетін ұлттық спорттың бір түрі. Ойын шабандоздардың ат құлағында ойнай білетін үлкен шеберлікті, асқан жылдамдықты, ерекше ептілікті қажет етеді. Ойынның мәні-атпен шауып келе жатқан жігіт айтулы мәреге дейін белгілі межелерге көміліп қойылған күміс теңгені іліп алуға тиіс.

Осы ойын элементтерін пайдалана отырып, сабақ кезінде оқушылар қатты жүгіріп келіп әр жерде жатқан, ия болмаса арнайы қойылған шыттарды іліп ала жүгірулері керек.

«Бәйге» ойыны. Бұл ойын барысында жылдамдық, ептілік, шапшаңдық секілді дене сапалары дамиды, көпшілдікке тәрбиелейді.

Көрнекілік құралдарға ата-аналардың көмегімен жасалған ағаш аттарды, киіз үй макетін, қол шыттарын пайдалану арқасында сабағым қызықты да, әсерлі өтті.

Сонымен түйіндеп айтарым, сабақта және тәрбиеде, бастауыш мектептерде ұлттық ойынды ұтымды пайдалансақ дене шынықтыру пәнінде оқушылардың өз

бетімен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастыру шарттары теориялық тұрғыдан негізделсе, онда оқушылардың білімге деген құштарлығын арттыруға және халықтың асыл мұрасын бойына сіңіріп, ұлттық сананы қалыптастыруға болады.

Әрбір бала өзін қазақпын деп есептесе өзінің ұлтының дәстүрін, ойындарын жатқа біліп, соны пайдаланып өсуге тиіс. Сонда ғана біз оларды патриот ете аламыз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. «Мұғалім к.з» - Республикалық оқу-әдістемелік ғазеті. №5(10) мамыр 2011ж
2. «Мектептегі дене шынықтыру» - Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал №5 2010ж
3. «Мектептегі дене шынықтыру» - Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал №3 2014ж

ӘӨЖ 7.79.796.09

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫН ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУДЫҢ ЖАҢА ӘДІСТЕРІ

Сәрсенбаев Азамат Сәрсенбайұлы

Жүнісбек Динара Нұрғалықызы Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессоры

Әр халықтың өз ұрпағын өмірге әзірлеуде, баулып тәрбиелеуде өзіне ғана тән ерекшеліктері болады. Ол ерекшеліктері ең алдымен сол халықтың әдет-ғұрпын, салт-санасы тұрмысы мен дәстүрлеріне байланысты қалыптасады. Сондықтан осы ұғымды өз бойына жинаған барлық тәрбие құралдарын біз бүгінде халық педагогикасы деп атаймыз. Халық педагогикасының бір саласы-ұлт ойындары. Қазақ халқының ұлт ойындарының өзіне тән бір ерекшелігі сол, ол тек көңіл аулап, қызық қуып, уақыт өткізу үшін емес, белгілі бір білімділік, тәрбиелік мақсат көздейтінінде.

Қазақ халқының ұлт ойындары негізінен үш саладан тұрады.

- 1)Ойын- сауық ойындары.
- 2)Оймен келетін ойындар
- 3)Дене шынықтыру спорт ойындары.

Сондай-ақ халық ойындары оқушылардың денелерін шыңдап оларды икемділікке, төзімділік пен шапшаңдыққа, тапқырлық пен алғырлыққа, дәлдік пен ептілікке баулайтынын айтады. Дене шынықтыру сабағы жоғары адамгершілік рухта тәрбиелеудің белсенді құралы ретінде мектепте берілетін барлық білім негіздерімен астасып, жалпыға бірдей орта білім беру идеяларын іске асырып соның нәтижесінде қоғамдық пайдалы еңбекке араласуы мен отан қорғау ісіндегі жүйелі тәрбиенің негізін құрайды.

Қазақтың ұлттық ойын түрлері

Аламан бәйге, бәйге, жорға жарыс, жамбы ату, күміс алу, көкпар, қыз қуу, аударыспақ, түйе жарыс, қазақша күрес, арқан тарту, тоғызқұмалақ, ақсүйек, бес тас, асық ойыны, көрші-көрші, айгөлек, орамал тастау, ұшты-ұшты, алтыбақан, сақина салу, соқыр теке, жасырынбақ т.б.

Қазіргі компьютер заманында оқушыларды қызықтырып асық, бес тас

ойнаңдар деп айту өте қиын іс. Әрбір баланың санасына ойынды сіңістіріп енгізу үшін біз қызықты да дұрыс әдістерді қолдануымыз керек. Ұлттық ойындар өзінің табиғатында, жаратылысында ұлттық өнегені бойына сіңіріп, бүкіл ұлтқа тән қасиеттерді өз бойына дарытып, толығып, жетілу арқылы, өзінің жан жақты тәрбиелік қасиетін шыңдай түседі. Ұлт ойындары өте күрделі дүние, ол адам баласының табиғи әрекеті. Сабақтың барысында сол табиғилығын сақтай отырып, оның элементтерін ретті пайдалану сабақтың әр кезеңінде оқушылардың көңіл-күйіне психологиялық жағынан барлау жасай отырып, білгірлікке әрекет жасауды талап етеді.

Бала ойын арқылы ойлап, ойын арқылы қиялдайды. Көңіл аударарлық ойынның бір түрі – асық ойыны. Бұл ойынды тек асығы бар балалар ғана ойнайды. Асық ойнаушылардың саны 4-8 балаға дейін жетеді. Бұл ойынның түпкі мақсаты – асық ұтып алу.

Асық ойынының түрлері өте көп. Олар – алшы, омпы, хан, құмар, көтеріспек.

«Алшы» ойыны.

Асық ойыны өте қарапайым болып көрінгенмен, мұнда адам денесін шыңдап, сомдайтын қасиеттер, баланың «бұзылып» кетпеуі үшін, оны өзара әрекетке жетелейтін қимыл қаншама. Ең бастысы, ол баланы жастайынан салауатты өмір салтына жетелейді. Адамның ойлау жүйелерінің жетілуінен бастап, бұлшық еттерінің жетілуіне, тынысалу мүшелерінің реттелуіне, өз дене мүшелерін меңгеруге, соның нәтижесінде қырағылық пен мергендікке баулиды. Асық ойынын мектептегі дене тәрбиесі сабағында үйретіп алып, сыныптар арасында жарыс түрінде өткізуге болады. Асық ойыны білмейтін бала қазір ауыл түгіл, қалада да жоқ. Каникул кезінде аула ішінде асық ойынын балалар көп ойнайды. Ұлттық ойындар арқылы біз баланы көпшілдікке, ұйымшылдыққа тәрбиелейміз, оларды жеке-дара тұлға ретінде қалыптастырамыз.

Қазақтың ұлттық ойындарының біразы ойлауды қажет ететін ойындарға жатады. Олар негізінен логикалық ойлау мен математикалық, философиялық ойлануды дамытуға негізделген. Мысалы, тоғыз құмалақ ойыны.

«Тоғыз құмалақ» ойынының тақтасы.

Тоғыз құмалақ ойынының стратегиялық және тактикалық әдістерін қазіргі заман талабына сай қолданылып отырған компьютер арқылы жүзеге асыру да жаңа әдістердің бірі ретінде қарастырылады. Оқушылар күнделікті жаттығу кезінде

пайдаланған әдістерін компьютерге енгізіп, бағдарлама жасап, кейін оны тәжірибе жүзінде пайдаланып отырады.

Тоғыз құмалақ ойыны жас жеткіншектерге спорт әліппесін үйретумен қатар, олардың ой-өрісін, сана-

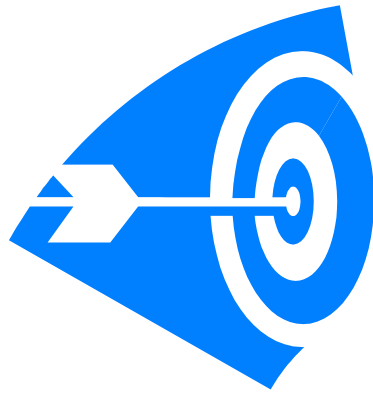
сезімін, дамытуға оқу үлгерімін жақсартуға және саналы тәрбие өзіндік септігін тигізеді.

Бұл ойынды арнайы ағаштан жасалған төрт бұрышты тақтада ойнайды. тақтаның екі қатарға тоғыз-тоғыздан ойылған сопақша келген ұясы (кіші отау), әр қатар үшін бір-бірден жасалған екі қазан (үлкен отау) болады. Олар ақ және қара түске боялған. Әр оқушыға 81-ден, екі ойыншыға 162 құмалақтан беріледі. Олар әр ұяға 9-дан орналастырылады. Әр ұяның 1-ден 9-ға дейін реттік саны болады, олар солдан оңға қарай есептеледі.

Ойын ережесі: тоғыз құмалақтың партиясы ақ пен қараның кезектесіп отыратын жүрісінен тұрады. Ойынды бастаушы өзінің кез келген отауына бір құмалақты ғана қалдырып, өзгесін қолына алып, оларды сағат тіліне қарсы жақтан бастап, бояу түсіне қарамастан, бір-бірден ұяларға салады. Егер ең соңғы құмалақ түскен бәсекелестің ұзындығы тас саны (2, 4, 6, 8, 10, ...) жұп болса, онда ойыншы сол ұядағы құмалақты алып, өз қазанына аударады. Ойын барысында біреудің ұясында 2 құмалақ қалса, серіктесі ең соңғы тасын түсіріп үлгерсе, ол үшін тасты түгел алады, ұя ойын аяғына дейін «тұздыққа» айналады. Әр ойыншы өз қарсыласының жағында тек бір ғана «тұздыққа» ие болады. Қазанына 82 құмалақ жинаған ойыншы ұтады.

Алтын қабақ (жамбы ату) ойыны. Бұл ойын негізінен нысананы дәл көздеп атпен шауып келе жатып ату. Біз сабақта бұл ойынды басқаша түрде пайдаланып қолданамыз. Бүкіл спортзалдың басынан 50-60м жүгіріп келіп, 5 метр жер қалғанда оқушы нысанада тұрған жамбыға кіші допты дәл тигізуі керек. Немесе (дротик) деген ойынның құралын пайдаланып, нысананы көздеп дәл тигізіп үйретуге болады. Бір дөңгелек картон ілулі тұрады, соны ұшы үшкір құралмен атады. Бұл ойын түрі оқушыларды мергендікке, ептілікке, жылдамдыққа үйретеді.

Дротик құралы.

«Соқыр теке» – ойыны да біздің қазақтың көптен келе жатқан ойын түрі. Бұл ойын кез-келген жерде ойнала беретін болғандықтан, көп пайдалануға болады. Оқушылар шеңбер құрып, дөңгелене тұрады да, ортада көзі байланған бір адамды қалдырады. Соқыр теке – сол. Қалғандары оны қолымен түртіп қойып, одан айнала қашады. Соқыр теке түрткен адамды ұстап алуы керек. Ойын солай жалғаса береді, қашан мұғалім тоқтатқанша. Бұл ойын сезімталдыққа, жылдамдыққа баулиды. Ойынға 10-12 адамға шейін қатысуға болады.

Жүзік тастау – ойыны. Бұл ойында кез келген жерде ойнала береді. Ойыншылар дөңгелене отырады да бір жүргізуші алақандарына өзінің қолын жүгіртіп өтеді, біреуіне жүзікті тастап кетеді. Ойын жүргізуші жүзігімді бер»деп дауыстаған кезде, алақанында жүзік бар бала, екі жағындағы көршілеріне ұстатпай, тұрып кетуі керек. Ұсталып қалса, айыбын өтейді, ия болмаса ән салады, би билейді. Бұл ойын баланы сабырлыққа, жылдамдыққа, ептілікке баулиды. Осындай ойындарды ойнату арқылы біз баланың бойына әр түрлі қасиеттерді баулимыз. Осы ойынды дене тәрбиесі сабағының қорытынды бөлімінде тынысты қалпына келтіруге пайдалануға болады.

Күміс алу-ойыны. Бұл ойын әсіресе Қазақстан, Азия халықтарының арасында көп кездесетін ұлттық спорттың бір түрі. Ойын шабандоздардың ат құлағында ойнай білетін үлкен шеберлікті, асқан жылдамдықты, ерекше ептілікті қажет етеді. Ойынның мәні-атпен шауып келе жатқан жігіт айтулы мәреге дейін белгілі межелерге көміліп қойылған күміс теңгені іліп алуға тиіс. Бұл ойынды біздер жарыс түрінде ойнауға болатынын дәлелдейміз. Оқушылар қатты жүгіріп келіп әр жерде жатқан, ия болмаса арнайы қойылған тиындарды іліп ала жүгірулері керек. Ойынды эстафеталық жарыста командамен ойнауға пайдалануға болады. Бұл ойын баланы ептілікке, жылдамдыққа баулиды. Ойлау қабілетін арттырады.

Білектесу - ойыны. Ойынға қатысушылар тек оң қолдарымен білектеседі. Білектесу 3 рет орындалады, ойыншының біреуі 2 рет жеңіске жеткенше. Білектесу кезінде шынтақты орнынан қозғауға болмайды. Орнынан ойыншыға көтерілуге, тұтқаны босатуға болмайды.

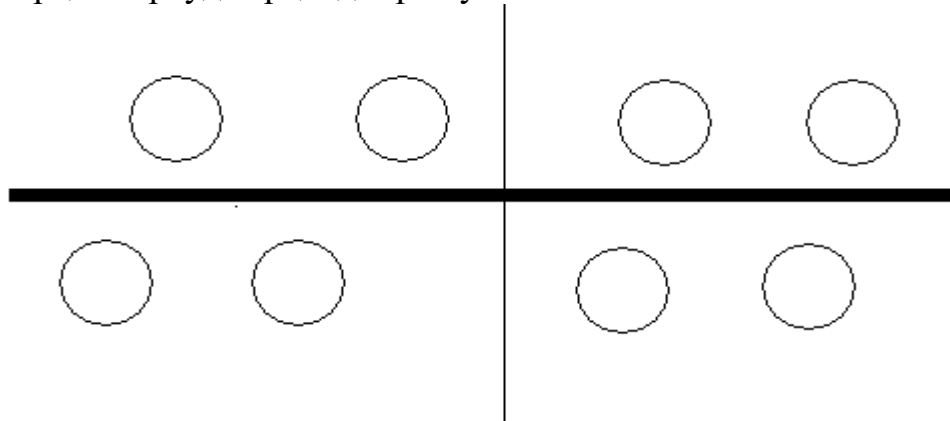
Білектесу техникасы.

Батпан көтеру – ойыны. Бұл ойынды көбінесе 9, 10, 11 сынып оқушыларымен өткізеді. Оны жарыс түрінде де, сабақ барысында тест ретінде де пайдалануға болады. Неше адам қатысамын десе де бола береді. Жеке-дара да, команда болып та өткізуге болады. Бұл ойын баланы күштілікке баулиды.

Арқан тартыс-ойыны. Ұзындығы 8-10 метрдей жуан кендір арқан керек. Арқанның тең ортасынан орамал немесе шүберек байланып белгі жасалынады. Осы

орталық белгінің екі жағынан бір жарым-екі метрдей жерден тағы да жоғарыдығы тәртіппен белгі жасалынады. Ойнаушылар (ойынға 10-15 адамнан) екі топқа бөлініп қатысады, екіге бөлінудің тәртібі: ойнаушылар бойларының биіктігіне қарай бір қатарға тізіліп тұрады. Ойын жүргізушінің берген командасы бойынша тізбекте тұрған ойнаушылар оң жақ шетінен қатар санды: бір, екі, үш... деп бастап, сол жақ шетіне дейін санап шығады. Сөйтіп, бұл топ тақ, жұп болып екіге бөлінеді. Қатысушылардың саны он адамнан кем болмауы керек.

Арқан тартуда арқанды ұстау техникасы.

Қазақ халқының өте ертеден қалыптасқан спорт ойындарының бірі – **қазақша күрес**. Қазақша күрес көшпелі халықтың тіршілігімен бірге жасасып келе жатқан спорт түрлерінің бірі. Қазақша күрестің басқа халықтардың ұлттық күресімен салыстырғанда өзіндік ерекшелігі бар. Қазақша күрестің аталары болып табылатын – Қажымұқан, Балуан Шолақ секілді алыптардың жолын жалғайтын талай-талай саңлақтарымыз өсіп келеді. Тек соларға дұрыс жөн сілтей білуіміз керек. Ұлттық өнердің шынайы қамқоршылары болса онда ол міндетті түрде өмірден өз орнын табар еді. Қазақша күреске мектептегі дене тәрбиесі сабағында көп көңіл бөлу керек. Ұлттық спорт түріне кішкентайынан баулыған жөн.

Қазақтың ұлттық ойындарының кез-келгенін қазіргі заманға сай етіп, жаңаша үйретуге болады. Қазақтың ұлттық ойындарын балаға жеткізудің бірі – сабақта қолданылатын көрнекі құралдар. Әдемі көркемделген, ұлттық нақышта өрнектелген, ұлттық ою-өрнегімізді пайдаланып салынған плакаттар болса балаға тез жетеді деп ойлаймын. Көзге түсетін жерлерге ойын ережелерін іліп қойса ол да пайдасын тигізері сөзсіз. Ұлттық ойындарды бейнелеген кітапшалар көптеп шығарылса нұр үстіне нұр болар еді.

Қазақтың ұлттық ойындары пайдаланылған ашық сабақтарды бейнетаспа арқылы көрсетсек, балалар қызыға қарап танысар еді. Әрбір мектеп өздерінің сабақ жоспарларына ұлттық ойынды кіргізіп, 3-4 ойын түрін әр сабақта үйреніп отырса біздің балаларға жасаған азғантай пайдамыз сол болар еді.

Ұлттық ойындарды мектептегі оқу-тәрбие жұмысында пайдалану – мұғалімнен шеберлікті, сабырлылықты, білімділікті, нәтижесін көруге деген құштарлықты қажет етеді.

Менің шығармашылықпен айналысып жүрген тақырыбым «Қазақтың ұлттық ойындарын дене тәрбиесі сабағында қолдану». Осы тақырыппен айналысып жүргенде білгенім, біздің қазақтың ұлттық ойыны деп есептелетін көптеген ойындары бар екен. Соның көпшілігін дене тәрбиесі сабағында қолданып, әр сабақ

сайын 2-3-еуін үйретсек, оқушылар өзіміздің ұлттық ойындарды білетін болмай ма? Солардың ішіндегі 400 жыл тарихы бар тоғызқұмалақ ойыны. Бұл ойынның кітаптары, ереже кітапшалары, электрондық түрі де бар. Әсіресе, дене тәрбиесі сабағынан босатылған оқушылар отырып осы тоғызқұмалақ ойынын ойнайды. Бұл ойынның бір қасиеті оқушыларды төзімділікке, шыдамдылыққа, ойлау қабілетінің артуына үйретеді.

Жаңа техникалар, интернет, интерактивті тақтаны пайдаланып та көптеген ойындарға баланы қызықтыруға болады.

Қорыта айтқанда дене шынықтыру сабағына ұлт ойындарын қолдануға болады деп ойлаймын, ол сабақтың маңызын арттырып, сапасын көтере түседі. Менің пікірімше ұлт ойындары дене шынықтыру сабағында оқушыларды өзінше әрекеттенуге, қабылдау мүшелерінің жұмысын арттырады және ойлай білу, мақсатқа жету, өзін-өзі ұстай білуге үйретеді. Өзіне-өзі сенуге, белсенділікке тәрбиелейді, ойын тәртібін сақтау оларды ұйымшылдыққа баулиды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Б.Төтенаев. «Қазақтың ұлттық ойындары»
2. «Дене тәрбиесі және спорт» журналы
3. «Дене тәрбиесі» оқулығы - С.Тайжанов
4. «Валеология» журналы
5. «Мектептегі тәрбие жұмысы» журналы
6. «Дене шынықтыру – мектепте» журналы

ӘӨЖ 7.79.796.03

**ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТІҢ БОКС ҮЙІРМЕСІНЕ ҚАТЫСАТЫН
ЖАСӨСПІРІМ ҰЛДАРДЫҢ ҚОЗҒАЛЫС ҚАСИЕТТЕРІНІҢ ФИЗИКАЛЫҚ
ДАМУЫН, ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ
ЖАҒДАЙЫН КЕШЕНДІ БАҒАЛАУ**

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2-курс магистранты

Сулейманов Аян Чоканович

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD доктор

Өзектілігі. Соңғы жылдары жекпе-жектің көптеген түрлерінде, соның ішінде бокста, әсіресе жасөспірімдер спортында спорттық көрсеткіштердің өсуі жас боксшыларды оқытудың жаңа заманауи теориялық, әдістемелік және практикалық тәсілдерін іздеуді талап етеді [1].

Осыған байланысты, осы зерттеудің өзектілігі жасөспірімдер боксына қатысты соңғы жылдардағы жұмыстарда жас спортшылардың спорттық жаттығулар процесінде жоғары нәтижелерге қол жеткізу үшін қажетті психофизиологиялық дамуы мен әртүрлі моторлық қасиеттерінің дайындық деңгейі туралы кешенді зерттеулердің деректері өте аз ұсынылғандығымен анықталады.

Сондықтан, бұл мәселені жан-жақты зерттеу, атап айтқанда, жас боксшылардың моторикасын, функционалдығын, психофизиологиялық қасиеттерін

және мотивациялық ерекшеліктерін дамыту негізінде спорттық жаттығулар процесінде арнайы қолданбалы гимнастикалық жаттығулардың әсерінен айналмалы жаттығулар элементтерімен бағалау өте маңызды және өзекті болып көрінеді.

Жас боксшылардың спорттық жаттығуларының мазмұнын арнайы қолданбалы гимнастикалық жаттығулармен байыту, сондай-ақ оны айналмалы жаттығулардың элементтерімен толықтыру жас спортшылардың тиімді дайындығын қамтамасыз ете алады және моторлық, психофизиологиялық қасиеттердің даму процесін күшейтеді және олардың денесінің функционалдық дайындығын арттырады. Жоғарыда айтылғандардың барлығы осы диссертациялық зерттеуге түрткі болды.

Зерттеудің мақсаты бокспен айналысатын жасөспірім ұлдарда ұзақ мерзімді спорттық жаттығулар процесінде моторлық, функционалдық, психофизиологиялық қасиеттер мен мотивациялық ерекшеліктердің дамуын кешенді бағалауды зерттеу болды [2].

Зерттеу нысаны. Оқу-жаттығу процесі және айналмалы жаттығу элементтерімен өткізілетін қолданбалы гимнастикалық жаттығулар кешендерін қолдана отырып, жас боксшылардың маңызды моторлық, функционалдық, психофизиологиялық қасиеттерінің дамуын бағалау.

Зерттеу пәні. 13-15 жас аралығындағы бокспен айналысатын жасөспірім ұлдардың дене шынықтыру дайындығының, функционалдық, психофизиологиялық дамуының көрсеткіштерін арттырудың және жаттығу сабақтарына мотивациялық деңгейін жақсартудың мазмұны мен теориялық-әдістемелік негіздері.

Зерттеу гипотезасы жас боксшылардың оқу-жаттығу процесіне арнайы жаттығу бағдарламасын енгізу, әр түрлі қарқындылықпен және ұзақтықпен өткізілетін әртүрлі қолданбалы гимнастикалық жаттығулармен, сонымен бірге айналмалы жаттығулардың элементтерін қолдана отырып, мүмкіндік береді деген болжамға негізделген:

- жасөспірім ұлдардың боксқа деген мотивациялық ерекшеліктерін анықтау;
- ағзаның моторлық, функционалдық және психофизиологиялық мүмкіндіктерінің даму деңгейін кешенді бағалау;
- оқу-жаттығу сабақтарына деген көзқарасты жақсарту, спорттық жекпе-жектің таңдалған түріне деген қызығушылық пен тілекті арттыру.

Зерттеу міндеттері.

1. Бокспен айналысатын жасөспірім ұлдардың моторлық, функционалдық және психофизикалық қасиеттерінің теориялық-әдістемелік негіздері мен жай-күйін зерделеу.

2. Қолданбалы гимнастикалық жаттығулар кешендерімен және айналмалы жаттығулар элементтерімен арнайы спорттық жаттығу бағдарламасын жасаңыз.

3. Оқу-жаттығу процесінде жас боксшылардың функционалдық және психофизиологиялық жай-күйінің моторлық қасиеттерін дамытуға айналмалы жаттығу элементтері бар қолданбалы гимнастикалық жаттығулардың әсері мен тиімділігін бағалау.

4. Жасөспірім ұлдардың боксқа деген мінезі мен негізгі мотивациялық ерекшеліктерін анықтаңыз.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы мынада:

- арнайы қолданбалы гимнастикалық жаттығулар мен айналмалы жаттығу элементтерін пайдалана отырып, спорттық жаттығу процесінде бокспен айналысатын жасөспірім ұлдардың мотор, функционалдық және психофизикалық қасиеттерінің дамуын кешенді бағалау жүргізілді;

- бокспен айналысатын жасөспірім ұлдардың қозғалыс қасиеттерін, функционалдық жай-күйін және психофизикалық дайындығын кешенді дамыту бойынша жаңа деректер өңделіп, жүйеленді.

- жас боксшылардың оқу-жаттығу процесін басқару және жетілдіру бойынша арнайы авторлық бағдарлама әзірленіп, сынақтан өткізілді.

Жұмыстың ғылыми практикалық маңыздылығы:

Алғаш рет жас боксшылардың дайындығын кешенді бағалау деректері жаттығу бағдарламасының әсерінен алынды, айналмалы жаттығу элементтерінің үлкен көлемін қосу арқылы едәуір кеңейтілді. Маңызды моторлы, функционалды т психофизиологиялық қасиеттерін дамытудың әсері көрсетілген, жас боксшылардың жаттығу процесінде айналмалы жаттығулар элементтерімен арнайы қолданбалы гимнастикалық жаттығуларды қолданудың тиімділігі дәлелденген [3].

Алынған деректердің дұрыстығы мен негізділігі жүргізілген зерттеудің кең әдіснамалық базасымен; мақсаттар мен міндеттерге сәйкес келетін таңдалған тестілер мен зерттеу әдістерінің барабарлығымен; оқу-жаттығу процесінің ұзақтығымен, практикалық және эксперименттік жұмыстың алуан түрлілігімен; жас боксшылардың оқу-тәрбие және оқу процесіне енгізілген авторлық бағдарламаның нәтижелерін кешенді бағалаумен айқындалады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ерохин Ю.Г., Марушков, В.И. Стандарты физического развития детей и подростков Текст. : методические рекомендации. — Ярославль : ЯГМА, 1997.-4 п.л.
2. Жданов Ю.П. Многолетняя возрастная динамика специальных двигательных реакций у боксеров Текст. : автореф. дис. . канд. пед. наук. М., 1997-24 с.
3. Железняк Ю.Д. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте Текст. / Ю.Д. Железняк, П.К. Петров. -М. : «Академия», 2001. 264 с.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ЖАС БОКСШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ ЖӘНЕ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН КЕШЕНДІ БАҒАЛАУ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2-курс магистранты

Сулейманов Аян Чоканович

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD доктор

Бокс-дене шынықтыру мен психологиялық дайындықтың жоғары деңгейін талап ететін жоғары қарқынды спорт түрі. Тиімді жаттығу процесі және жоғары спорттық нәтижелерге қол жеткізу үшін жас боксшылардың дене дамуын, қозғалыс қасиеттерін, функционалдық және психофизиологиялық жағдайын үнемі бағалау

қажет. Бұл мақалада жалпы білім беретін мектепте бокспен айналысатын жасөспірім ұлдарды кешенді бағалау әдістемесі қарастырылған.

Кешенді бағалау кезеңдері:

Кешенді бағалау бірнеше кезеңнен тұруы керек:

1. Физикалық дамуды бағалау:

Антропометриялық өлшемдер: бойы, дене салмағы, кеуде шеңбері, бел шеңбері, қол мен аяқтың ұзындығы. Бұл көрсеткіштер дене құрылымының пропорционалдығын және жаттығу процесінде өсу динамикасын бағалауға мүмкіндік береді.

Дене құрамын бағалау: бұлшықет пен май тінінің пайызын анықтау. Бұл көрсеткіш дене шынықтыруды бағалау және жаттығу процесін оңтайландыру үшін маңызды. Скинокалориметрия немесе биоимпеданс әдістерін қолдануға болады [1].

2. Қозғалтқыш қасиеттерін бағалау:

Жылдамдық қасиеттері: қысқа қашықтыққа жүгіру жылдамдығы, реакция жылдамдығы (мысалы, жарық немесе дыбыстық сигналға реакция уақытын тексеру).

Қуат қасиеттері: максималды күшті бағалау (мысалы, гантельді стендтік пресс, штангалық скват), жарылғыш күш (мысалы, биіктікке секіру және қашықтық).

Төзімділік: аэробты төзімділікті бағалау (мысалы, төзімділікке жүгіру), анаэробты төзімділік (мысалы, жоғары және төмен қарқынды ауыспалы жүгіру сынақтары).

Икемділік: омыртқа мен үлкен буындардың икемділігін бағалау (мысалы, алға иілу сынағы).

Үйлестіру қабілеттері: қозғалыстарды үйлестіруді бағалау (мысалы, тепе-теңдік сынақтары, қозғалыс дәлдігі).

3. Функционалды күйді бағалау:

Жүрек соғу жиілігі: тыныштықтағы және жүктемеден кейінгі жүрек соғу жиілігін бағалау жүрек-қантамыр жүйесінің жұмысын бағалауға мүмкіндік береді.

Қан қысымы: тыныштықтағы және жүктемеден кейінгі қан қысымын өлшеу.

Тыныс алу функциясы: өкпенің өмірлік қабілетін (жж) және тыныс алу функциясының басқа көрсеткіштерін бағалау.

Зертханалық зерттеулер: гемоглобинді, гематокритті және басқа көрсеткіштерді анықтауға арналған қан анализі.

4. Психофизиологиялық жағдайды бағалау:

Психологиялық тесттер: арнайы тесттер мен сауалнамалар арқылы мазасыздық, агрессия, өзін-өзі бағалау және басқа психологиялық сипаттамалардың деңгейін бағалау [2].

Зейін және есте сақтау сынақтары: зейіннің шоғырлануын, көлемін және есте сақтау дәлдігін бағалау.

Реакция уақытын бағалау: жарық пен дыбыстық тітіркендіргіштерге реакция уақыты.

Нәтижелерді талдау және түсіндіру:

Алынған нәтижелер кешенде талданады. Бұл жасөспірім ұлдардың физикалық және психологиялық дайындығының күшті және әлсіз жақтарын анықтауға және оқу процесін жетілдіру бойынша жеке ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді [3].

Қортынды дене дамуын, қозғалыс қасиеттерін, Функционалды және психофизиологиялық жағдайды кешенді бағалау жас боксшылардың тиімді оқу процесінің қажетті шарты болып табылады. Бағалау іс-шараларын жүйелі түрде өткізу проблемаларды уақтылы анықтауға және жаттығу жоспарына қажетті түзетулер енгізуге мүмкіндік береді, бұл спорттық тиімділікті арттыруға және жарақаттанудың алдын алуға ықпал етеді. Кешенді бағалауды білікті мамандар жүргізуі керек екенін есте ұстаған жөн.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ерохин Ю.Г., Марушков, В.И. Стандарты физического развития детей и подростков Текст. : методические рекомендации. — Ярославль : ЯГМА, 1997.-4 п.л.
2. Жданов Ю.П. Многолетняя возрастная динамика специальных двигательных реакций у боксеров Текст. : автореф. дис. . канд. пед. наук. М., 1997-24 с.
3. Железняк Ю.Д. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте Текст. / Ю.Д. Железняк, П.К. Петров. -М. : «Академия», 2001. 264 с.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ОРТА БУЫН ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЖЫЛДАМДЫҒЫ МЕН ТӨЗІМДІЛІГІН ДАМУҒА АРНАЛҒАН ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫНЫҢ МАЗМҰНЫН ЖОСПАРЛАУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2-курс магистранты

Тілеубергенов Айдын Ермекұлы

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD доктор

Орта жастағы оқушылардың жылдамдық қабілеттерін дамытудың өзектілігі:

- мемлекеттің жан-жақты дамыған азаматтарға, оның ішінде физикалық тұрғыдан да қажеттілігі.

- орта мектеп жасындағы оқушыларда бұл уақыт адамның психикалық және физикалық дамуының қолайлы кезеңі болып табылады.

- белгіленген қасиеттерді тәрбиелеу тіршіліктің барлық салаларында қозғалыс қызметінің негізі болып табылады.

Дене тәрбиесінің ажырамас бөлігі бола отырып, дене қасиеттерін тәрбиелеу әлеуметтік анықталған міндеттерді шешуге көмектеседі: тұлғаның жан-жақты және үйлесімді дамуы, организмнің әлеуметтік-экологиялық жағдайларға жоғары тұрақтылығына қол жеткізу, организмнің бейімделу қасиеттерін арттыру. Өскелең ұрпақтың физикалық табиғатын жетілдіруге, физикалық қасиеттерді тәрбиелеуге бағытталған педагогикалық әсерлер кешеніне қосыла отырып, физикалық және ақыл-ой қабілеттерін дамытуға, қоғамның мүддесі үшін адамның шығармашылық күштерін неғұрлым толық іске асыруға ықпал етеді. Дене тәрбиесіндегі негізгі физикалық қасиеттердің бірі-жылдамдық, оны жаттығу процесінде жиі жылдамдық қасиеттері деп атайды [1].

Өмірлік тәжірибе көрсеткендей, физикалық сапа жылдамдық-бұл біздің күнделікті және спорттық өміріміздің ажырамас атрибуты. Жылдамдық оқушыға тез шешім қабылдауға мүмкіндік береді, қозғалыстардың ритақты сипаттамаларын,

жиілігін, реакциясын, жүйке процестерінің жылдамдығын, әсіресе 12 жастағы балаларда қалыптастырады.

Мектептегі дене тәрбиесі проблемаларының көпшілігінің ішінен оқушылардың қозғалыс жылдамдығын тәрбиелеу маңызды міндеттердің бірін алады. Болашақта спортшы болатын қазіргі оқушылар жарыстарға қатысуға және жақсы нәтиже көрсетуге дайын болуы үшін орта мектеп жасында да жылдамдықты дамытуды бастау керек [2].

Жылдамдық қабілеттерін тәрбиелеу дене шынықтырудың әртүрлі құралдары мен әдістерін қолдануды қарастырады. Жылдамдық қабілеттерін дамыту мен жетілдіруге, дене шынықтыруды арттыруға байланысты мәселелер көптеген ғалымдардың еңбектерінде қарастырылады. Алайда, бұл тапсырма көбінесе оқушылар кіші мектептен орта сыныпқа ауысқан кезде артта қалады.

Сондықтан біздің зерттеуіміздің тақырыбы ретінде біз: "дене шынықтыру сабақтарында орта мектеп жасындағы балаларда жылдамдық қабілеттерін тәрбиелеудің ерекшеліктері деп анықтадық.

Зерттеу нысаны-дене шынықтыру сабақтарында жылдамдық қасиеттерін тәрбиелеуге бағытталған дене шынықтыру мұғалімінің қызметі.

Зерттеу пәні орта мектеп жасындағы оқушылардың жылдамдық қабілеттерін тәрбиелеу бойынша дене шынықтыру мұғалімінің сәтті жұмысының шарттары мен факторлары болып табылады.

Зерттеу мақсаты ретінде біз орта мектеп жасындағы оқушыларда жылдамдық қабілеттерін тәрбиелеу ерекшеліктерін зерттеуді анықтадық.

Ол үшін келесі мәселелерді шешу қажет:

1. Арнайы әдебиеттерді талдау негізінде орта мектеп жасындағы оқушылардың жас ерекшеліктерін сипаттаңыз

2. Жылдамдық ұғымының мәнін физикалық сапа ретінде ашып, оның түрлерін сипаттаңыз.

3. Орта мектеп жасындағы балалардың жылдамдық қабілеттерін дамыту бойынша дене шынықтыру мұғалімі жұмысының ерекшеліктерін қарастыру.

4. Орта мектеп жасындағы оқушылардың жылдамдық қабілеттерін тәрбиелеу бойынша тәжірибелік-эксперименттік зерттеу жүргізу және зерттеудің мазмұны мен нәтижелерін ұсыну.

Гипотеза ретінде біздің зерттеуіміз дене шынықтыру мұғалімінің іс-әрекеті туралы болжам жасадық, егер мұғалім болса, жылдамдық қабілеттерін дамыту тиімді болады:

- жылдамдық қабілеттерін тәрбиелеу жөніндегі қызметтің тұтас жүйесін іске асыру

- оқушыларды жылдамдық қабілеттерін өзіндік дамыту процесіне ынталандыру;

- бұл жұмысты сабақтан тыс және сабақтан тыс уақытта жүзеге асыру;

Бір ай бойы, аптасына 3 сағат дене шынықтыру сабақтарында оқушыларда жылдамдықты дамыту бойынша сабақтар өткізілді. Бұл ретте дене шынықтыру мұғалімі алдын ала жасаған күнтізбелік-тақырыптық жоспарлауға өзгерістер енгізілмеді. Дамытушылық оқытудың ерекшелігі-бұл жұмыс әр түрлі сабақтарда, балалармен бірге оқушылардың бүкіл тобымен өткізілетін арнайы сабақтар мен

жаттығулар жүйесі арқылы жүргізілді. Дене шынықтыру сабағында жылдамдық қабілеттерін дамытуға назар аударылды. Сабақтың басында серуендеу және жүгіру кезінде "тосынсый" сияқты жаттығулар қолданылды: мысалы, ысқырық, айналмалы жылдам бұрылыс, кері бағытта жүгіру немесе 360 градусқа бұрылу және сол бағытта жүгіру және т.б. бұл жаттығуларда біз кенеттен келген сигналға реакция жылдамдығын жақсарттық. Жалпы даму жаттығулары ағындық әдіспен жүргізілді, жаттығуларды таңдау сабақтың міндеттеріне сәйкес келді, арнайы жаттығуларға жеделдету, көп секіру, жамбасты жоғары көтеру кірді. Жеңіл атлетиканың арнайы жаттығулары сабақтың міндеттерін шешуге дайындықты жеңілдетіп қана қоймай, сонымен қатар жылдамдық қабілеттерін дамытуға бағытталған.

Жұмыстың теориялық бөлімінде сипатталған жылдамдық қабілеттерін дамыту кезінде сабақтарды ұйымдастырудың әдістемелік ерекшеліктерін ескере отырып, жылдамдықты дамыту жаттығулары алдымен қатаң реттелген әдістерді қолдана отырып, сабақтың негізгі бөлігін қамтыдыорго жаттығулары, атап айтқанда тұтас әдіс. Осы мақсатта 20м, 40М төмен старттан жүгіру, шаттлмен жүгіру, үдеумен жүгіру, 90-100 см қашықтықта сызықтар арқылы түзу дәлізде жүгіру сияқты жаттығулар қамтылды.бірінен екіншісіне. Жүгіру 1 минуттық демалыспен ауыстырылды. Демалыс, әдетте, мұғалімнің орындалған тапсырма туралы жүруі және талдауы болды. Сонымен қатар, пайдалану бәсекеге қабілеттіжәне ойын әдістері әртүрлі эстафеталар мен ашық ойындарды қамтыды.

Біздің жұмысымызда дене шынықтыру сабақтарында орта мектеп жасындағы балалардың жылдамдық қабілеттерін тәрбиелеу ерекшеліктерін қарастырдық.

Сонымен, зерттеудің теориялық бөлімінде Біз орта мектеп жасындағы оқушылардың жас ерекшеліктерін ұсындық. Нәтижесінде біз бұл жас жылдамдық қабілеттерін дамыту мен тәрбиелеу үшін маңызды кезең болып табылады деген қорытындыға келдік. Сонымен қатар, жұмыста біз жылдамдық қабілеттерін сипаттадық, "жылдамдық қабілеттері" ұғымдарының мәнін және оларды жүзеге асыру формаларын аштық. Біздің зерттеуіміз үшін дене шынықтыру мұғалімінің жылдамдық қабілеттерін тәрбиелеудегі сәтті жұмысының шарттары мен факторларының жиынтығы маңызды болды [5].

Біз барлық балалардың жылдамдық қасиеттерін тәрбиелеуге бейімділігі жоқ деген қорытындыға келдік, бұл балалардың физиологиялық ерекшеліктеріне және жылдамдықты тәрбиелеу әдістемесіне байланысты.

Осы мақсатта анықтаушы эксперимент кезеңінде біз студенттерге келесі әдістерді қолдана отырып тексеру жүргіздік: тұтас қозғалыс әрекеттерінің даму деңгейі.

Диагностика нәтижелерінің негізінде эксперименттің қалыптастырушы кезеңі барысында біз 5-сынып оқушыларында жылдамдықты дамыту бойынша тәрбие қызметін ұйымдастырдық және өткіздік, одан кейін Бақылау диагностикалық зерттеуді жүзеге асырдық, оның нәтижелерін талдадық және біз жүргізген жұмыстың тиімділігі мен тиімділігі туралы тиісті қорытындылар жасадық.

Эксперименттік зерттеу нәтижелерін бағалай отырып, біз болашақ дене шынықтыру мұғалімдеріне оқушылардың жылдамдық қабілеттерін дамыту кезінде ескеру қажет практикалық ұсыныстар ұсындық. Әрине, бұл ұсыныстар жалпы сипатқа ие, оқушылардың жылдамдығын дамыту үшін жеке бағдарламаларды әзірлеу

үшін қосымша диагностика және төмен нәтижелердің себептерін анықтау қажет. Осылайша, жұмыстың басында қойылған негізгі мақсаттар мен міндеттер іске асырылды. Ал дене шынықтыру мұғалімінің жылдамдық қабілеттерін дамыту жөніндегі қызметі, егер ол ашық ойындарды, эстафеталарды қолдана отырып, оқушыларда жылдамдықты дамыту жөніндегі қызметтің тұтас жүйесін іске асырса, оқушыларды өзінің даму процесіне ынталандырса, сондай-ақ бұл жұмысты дене шынықтыру сабақтарында жүзеге асырса, тиімдірек болады деген гипотетикалық болжам өз растауын тапты.

Бұл тақырып ғылымда айтарлықтай дамығанына қарамастан, педагог-практиктерге зерттеуге ашық және әртүрлі зерттеу бағыттарын таба алады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ашмарин Б.А. - Теория и методика физического воспитания: Учебник. - М.: Академия, 2004.
2. Ашмарин Г.А. - Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании: Учебное пособие - М.: Академия, 2005.
3. Бердинков Г.И., - Массовая физическая культура в ВУЗе: Учебное пособие. - М.: Высшая школа, 2004.
4. Быков В.С. - Развитие двигательных способностей учащихся: Учебное пособие. - М.: Академия, 2008.
5. Вакулов А.Д., Бутин И.М. Развитие физических способностей детей среднего школьного возраста. – Я.: Издательский центр «Гринго», 1996 г.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ОРТА БУЫНДАҒЫ ЖЫЛДАМДЫҚ ПЕН ТӨЗІМДІЛІКТІҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2-курс магистранты

Тілеубергенов Айдын Ермекұлы

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD доктор

Жылдамдық пен төзімділікті дамыту Мектептегі дене шынықтыру курсының маңызды міндеттері болып табылады. Орта буын оқушылары (11-15 жас) қарқынды физикалық даму кезеңінде, бұл кезеңді осы қасиеттердің қалыптасуына ерекше қолайлы етеді. Алайда, сабақты жоспарлау оқушылардың жас ерекшеліктерін, дене шынықтыру деңгейін және жеке мүмкіндіктерін ескеруді талап етеді.

Мақалада орта буын оқушыларында жылдамдық пен төзімділікті тиімді дамытуға бағытталған дене шынықтыру сабақтарының мазмұнын жоспарлау әдістері мен әдістері қарастырылады.

Орта буындағы жылдамдық пен төзімділіктің даму ерекшелігі:

Орташа сілтеме жылдамдыққа төзімділікті дамытуға бағытталған-салыстырмалы түрде ұзақ уақыт бойы жоғары қарқынды жұмысты орындау мүмкіндігі. Таза жылдамдық жас жаста дамиды, ал орта буында оның төзімділікпен үйлесуіне баса назар аударылады. Сондай-ақ, жүктемедегі бұрмалануды болдырмай,

барлық физикалық қасиеттерді үйлесімді дамыту қажеттілігін есте ұстаған жөн [1].

Жоспарлау әдістері:

Цикл: жаттығу процесі циклдік принцип бойынша құрылуы керек, оны Дайындық, негізгі және өтпелі кезеңдерге бөледі. Дайындық кезеңінде жалпы дене шынықтыруды дамытуға және жылдамдық пен төзімділікті дамытуға негіз қалауға баса назар аударылады. Негізгі кезең жылдамдыққа төзімділікті мақсатты дамытуға бағытталған жүктемелердің көлемі мен қарқындылығының артуымен сипатталады. Өтпелі кезең жүктемені азайтуды және қалпына келтіруге баса назар аударуды қарастырады.

Жаттығу әдістерінің әртүрлілігі: жылдамдық пен төзімділікті тиімді дамыту үшін әртүрлі жаттығу әдістерін қолдану қажет [2]:

Қайта спринтинг әдісі: спринт жаттығуларын қысқа демалу аралықтарымен бірнеше рет қайталау. Жылдамдыққа төзімділікті дамытады.

Интервалды оқыту: жоғары қарқынды және төмен қарқынды жаттығулардың кезектесуі. Аэробты және анаэробты төзімділікті дамытады.

Айналмалы жаттығулар: әр түрлі станцияларда минималды демалыс аралықтарымен жаттығулар сериясын орындау. Күшке төзімділікті дамытады.

Ұзақ, біркелкі жұмыс: ұзақ уақыт бойы орташа қарқынды жаттығулар жасау. Аэробты төзімділікті дамытады.

Ойын әдістері: жылдамдық пен төзімділікті дамыту үшін ойын жағдайларын пайдалану. Оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады.

Жеке ерекшеліктерді ескеру: жоспарлау оқушылардың жеке ерекшеліктерін (дене шынықтыру деңгейі, денсаулық жағдайы, қызығушылықтары) ескеруі керек. Жаттығулар мен жүктеме режимін таңдауға жеке көзқарас мүмкіндігін қамтамасыз ету қажет [3].

Бақылау және түзету: оқушылардың физикалық жағдайын үнемі бақылау және нәтижелерді талдау сабақ жоспарына уақтылы түзетулер енгізуге мүмкіндік береді.

Жоспарлау әдістері:

Сабақтың тақырыбы: Сабақтың мақсаттары мен міндеттерін нақты анықтау, тиісті әдістер мен жаттығуларды таңдау.

Сабақтың құрылымы: Сабақтың әртүрлі кезеңдері арасында уақытты оңтайлы бөлу (дайындық, негізгі, қорытынды бөліктер).

Жаттығуды таңдау: жаттығулар әртүрлі, қызықты және оқушылардың жасына және дайындық деңгейіне сәйкес болуы керек.

Жүктеме дозасы: жүктеменің дұрыс дозасы (көлем, қарқындылық, тығыздық) жылдамдық пен төзімділіктің тиімді дамуының негізгі факторы болып табылады.

Әдістемелік нұсқаулар: жаттығуларды орындау техникасын егжей-тегжейлі түсіндіру, орындалу дұрыстығын бақылау.

Нәтижелерді бағалау: оқушылардың үлгерімін бақылау үшін әртүрлі бағалау әдістерін қолдану (тесттер, бақылау, өзін-өзі бағалау) [5].

Қорытынды:

Орта буын оқушыларының жылдамдығы мен төзімділігін дамыту үшін дене шынықтыру сабақтарын тиімді жоспарлау көптеген факторларды ескеруді қажет етеді. Циклдік принциптерді, жаттығу әдістерінің әртүрлілігін, жеке ерекшеліктерді есепке алуды және тұрақты бақылауды пайдалану оңтайлы нәтижелерге қол

жеткізуге және оқушылардың дене шынықтыруға деген берік дағдылары мен сүйіспеншілігін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ашмарин Б.А. - Теория и методика физического воспитания: Учебник. - М.: Академия, 2004.
2. Ашмарин Г.А. - Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании: Учебное пособие - М.: Академия, 2005.
3. Бердинков Г.И., - Массовая физическая культура в ВУЗе: Учебное пособие. - М.: Высшая школа, 2004.
4. Быков В.С. - Развитие двигательных способностей учащихся: Учебное пособие. - М.: Академия, 2008.
5. Вакулов А.Д., Бутин И.М. Развитие физических способностей детей среднего школьного возраста. – Я.: Издательский центр «Гринго», 1996 г.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ӘР ТҮРЛІ СПОРТТЫҚ БІЛІКТІЛІКТЕГІ БОКСШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ҚҰАТЫ ДАЙЫНДЫҒЫ ЖӘНЕ ЖЕКПЕ ЖЕКТІ ӨТКІЗУДІҢ ТАКТИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ ӘДІСТЕМЕСІ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2-курс магистранты

Уббиниязов Аллаяр Жолдасбаевич

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD доктор

Зерттеудің өзектілігі. Көпжылдық дене шынықтыру процесінде жекпе-жекті жүргізудің әртүрлі тактикалық тәсілдерінің боксшылары жаттығу процесінде негізінен бірдей техникалық және тактикалық құралдарды пайдаланады. Сонымен қатар, бокс жекпе-жегінде жеңіске жету үшін «темповиктер» қимылдарының жоғары тығыздығын, «ойыншылар» - техникалық-тактикалық артықшылықты, «нокауттар» - шабуылға да, қарсы шабуылға да нокаут соққысын жиі пайдаланады [1].

Әр түрлі спорттық біліктіліктегі боксшылардың бәсекеге қабілеттілігін және жекпе-жектің тактикалық тәсілдерін талдау олардың түпкілікті нәтижеге қосқан үлесін анықтауға мүмкіндік береді және олардың физикалық және техникалық дайындығының, функционалдық жағдайының оңтайлы деңгейлерін қамтамасыз етеді. В. А. Таймазовтың пікірінше [2], жекпе - жектің тактикалық тәсілдерін ескеруден бөлек физикалық қабілеттерін дамыту-әр түрлі спорттық біліктіліктегі боксшылардың жаттығу процесінде елеулі әдіснамалық қателік.

Зерттеудің мақсаты-жекпе-жекті өткізудің тактикалық тәсілдерін ескере отырып, әртүрлі спорттық біліктіліктегі боксшылардың дене шынықтыру әдістемесін әзірлеу және негіздеу.

Гипотеза. Жекпе-жекті өткізудің тактикалық тәсілдерін ескере отырып, әр түрлі спорттық біліктіліктегі боксшылардың дене шынықтыру дайындығы әдістемесі, егер ол құрылса, педагогикалық тұрғыдан орынды және нәтижелі болады:

- боксшылардың техникалық-тактикалық дайындығын қалыптастыру

ерекшеліктерін ескере отырып, арнайы физикалық қасиеттерді ұштастыра дамыту идеясы;

- боксшылардың әлеуетті қабілеттерін болжауды қамтамасыз ететін көп өлшемді морфологиялық, физикалық және психологиялық модельдер;
- әртүрлі спорттық біліктіліктегі боксшылармен жекпе-жек өткізудің тактикалық тәсілдері бойынша жаттығу құралдарының ерекшеліктері.

Жекпе-жектегі өткізудің әртүрлі тактикалық тәсілдерінің боксшылары (спорттық шеберліктің бірдей деңгейі) морфологиялық, педагогикалық, физиологиялық және психологиялық критерийлері бойынша айтарлықтай ерекшеленеді, бокс жекпе-жегінің өткізудің типтік ерекшеліктеріне ие, нақты жаттығу құралдарын пайдаланады, дене шынықтырудың әртүрлі жетекші компоненттеріне ие.

2. Әр түрлі спорттық біліктіліктегі боксшылардың жаттығу және бәсекелестік қызметінің типологиялық модельдерін кезең-кезеңімен қалыптастыру көп жылдық жаттығудың әртүрлі кезеңдерінде дене шынықтырудың тиімді нақты құралдары мен әдістерін әзірлеуді қамтамасыз етеді, осы контингенттің спорттық дарындылығын диагностикалау сапасын арттырады.

3. Жекпе-жектегі өткізудің әртүрлі тактикалық тәсілдеріндегі боксшылардың арнайы дене дайындығының негізгі типологиялық көрсеткіштері олардың дене шынықтыру процесінде жүйелі қалыптастырушы фактор болып табылады, олар жасына, спорт шеберлігі деңгейіне және қатысушылардың салмағына байланысты өзгереді.

III-II спорттық разрядтағы боксшыларда бес фактор анықталды, олардың жалпы үлгінің дисперсиясына ең үлкен үлес (31,3%) "жалпы моторлық дарындылық" деп түсіндірілген фактор болды, I разрядты спортшыларда — СШҮ сегіз фактор, ал спорт шеберлерінде он үш фактор болды. Спорттық шеберлік жоғарылаған сайын физикалық қабілеттердің факторлық құрылымы бөлшек және ерекше болады. III-II спорттық разрядтағы боксшыларда физикалық қабілеттер құрылымында интеграция процесі басым, ал спорт шеберлерінде осы сипаттамалардың құрылымын саралау процесі басым [3].

Спорт шеберлігі өскен сайын физикалық қабілеттердің әртүрлі сипаттамалары жақсарады, бірақ бұл өзгерістер гетерохронды және біркелкі емес. Бұл көрсеткіштердің көпшілігінде нәтижелердің таралу асимметриясы және өзгергіштіктің жоғары деңгейі бар.

2. Жекпе-жектегі өткізудің тактикалық тәсілдерін ескере отырып, әр түрлі спорттық біліктіліктегі боксшылардың қозғалыс қабілеттерінің құрылымын дәйекті зерттеу көпжылдық дайындықтың әртүрлі кезеңдеріндегі типке тән дене шынықтырудың маңызды компоненттерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Спорттық шеберліктің әр деңгейі үшін морфологиялық, моторлық және психологиялық ішкі жүйелер негізгі болып бөлінеді. Боксшылардың арнайы дене шынықтыру дайындығының негізгі нақты көрсеткіштері жүйе құраушы факторлар болып табылады [4]: III-II спорттық разрядтар-уақытша және баламалы белгісіздік жағдайында қарапайым қозғалыс реакциясы мен таңдау реакциясының ұзақтығы, қарапайым және күрделі жағдайларда шешім қабылдау уақытының айырмашылығы, теппинг-тест нәтижелері; I спорттық разряд-СШҮ-перцептивтік іс-қимыл деңгейлері, қозғалыс жадының дамуы және мамандандырылған моторлық көріністердің барабарлығы; спорт шебері-

динамикалық тепе-теңдік, жедел ойлау, зейінді ауыстыру жағдайында мамандандырылған қозғалыс әрекеттерін нәзік саралау қабілетінің көрсеткіштері. Қорыта келгенде жоғары білікті боксшы-нокауттарда жарылғыш күштің сипаттамалары (дәрежелердің орташа мәні - 2,19), сигналға тез жауап беру қабілеті (дәреже - 2,65), жергілікті қозғалыстарды максималды жылдамдықпен орындау қабілеті (дәреже — 2,81) бәсекеге қабілетті белсенділік көрсеткіштеріне үлкен әсер етеді; БОК-күкірт-темповиктерде-жылдам әрекет ету қабілеті сигналға (дәреже - 1,65), қозғалыстардың әртүрлі белгілерін болжау қабілеті (дәреже -2,15), жарылғыш күш (дәреже — 2,50); боксшы-ойыншылардың сигналға жылдам жауап беру қабілеті (дәрежесі — 1,77), өзгермелі жағдайға бейімделу қабілеті (дәрежесі - 2,19), әртүрлі қозғалыс белгілерін болжау қабілеті (дәрежесі — 3,15) бар.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Мотылев А.В. Индивидуально-типические различия в структуре двигательной одаренности детей и их значение при выборе спортивной специализации: Автореф. дис. . канд. пед. наук. — С-Пб., 1998. — 23 с.
2. Набатникова М.Я. Основы управления подготовкой юных спортсменов. -М.: Физкультура и спорт, 1982. — 279 с.
3. Никитушкин В.Г. Совершенствование системы подготовки юных спортсменов // Теория и практика физической культуры. 1993. - № 8. - С. 40.
4. Никитушкин В.Г., Квашук П.В. Некоторые итоги исследования проблемы индивидуализации подготовки юных спортсменов // Теория и практика физической культуры. 1998. - № 10. -С. 18.

ӘӨЖ 7.79.796.05

ӘР ТҮРЛІ СПОРТТЫҚ БІЛІКТІЛІКТЕГІ БОКСШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ҚУАТЫ ДАЙЫНДЫҒЫ

Дене шынықтыру және спорт мамандығының 2-курс магистранты
Уббиниязов Аллаяр Жолдасбаевич

Ғылыми жетекші: Шанкулов Ерлан Тулеубаевич

Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының PhD доктор

Көпжылдық дене шынықтыру процесінде жекпе-жекті жүргізудің әртүрлі тактикалық тәсілдерінің боксшылары жаттығу процесінде негізінен бірдей техникалық және тактикалық құралдарды пайдаланады. Дене күші мен тактикалық шеберлік бокстағы сәттіліктің ажырамас бөлігі болып табылады. Алайда оларды дамыту әдістері мен әдістері боксшының спорттық біліктілігіне қарай саралануы керек. Бұл мақалада әртүрлі спорттық біліктіліктегі боксшылар үшін дене шынықтыру жаттығуларының әдістемесі мен жекпе-жек өткізудің тактикалық әдістері қарастырылған.

Физикалық күш жаттығулары:

1. Жаңадан келген боксшылар:

Жаттығудың бастапқы кезеңінде жалпы дене шынықтыруды (FPP) дамытуға

баса назар аударылады. Бұған төзімділікті дамыту жаттығулары (жүгіру, жүзу, велосипед тебу), күш (отыру, итеру, тарту), икемділік және үйлестіру кіреді. Шамадан тыс жаттығулар мен жарақаттануды болдырмау үшін күш жүктемелерін мөлшерлеп, біртіндеп арттыру керек. Дене салмағымен немесе минималды салмақпен негізгі көп буынды жаттығулар қолданылады.

2. Орта білікті боксшылар:

Бұл кезеңде соққы бетінің Күшін (қолдар, иықтар) және өзек Күшін (абс, арқа) дамытуға бағытталған арнайы күш жаттығулары қосылады. Төзімділік бойынша жұмыс жалғасуда, бірақ бокстың ерекшеліктерін ескере отырып (аралық жаттығулар, спаррингтер). Жарылғыш күшті дамыту үшін плиометриялық жаттығулар қосылады.

3. Жоғары білікті боксшылар:

Жоғары дәрежелі боксшылар үшін жаттығулар спортшының күшті және әлсіз жақтарын ескеретін жеке жоспар негізінде құрылады. Максималды күш пен жылдамдық күшін дамытуға бағытталған жоғары қарқынды жаттығу әдістері қолданылады. Ауыр салмақты жаттығулар, сондай-ақ соққы техникасын жаттықтыруға арналған арнайы жаттығулар кіреді. Қалпына келтіру шараларына назар аудару маңызды.

Жекпе-жекте өткізудің тактикалық әдістері:

Тактикалық әдістер спорттық біліктілікке және боксшының жеке ерекшеліктеріне байланысты саралануы керек:

1. Жаңадан келген боксшылар:

Оқытудың бастапқы кезеңінде негізгі тактикалық әдістерді игеруге баса назар аударылады: дұрыс тұру, қозғалу, соққылардан қорғау, қарапайым соққыларды қолдану. Тактикалық тапсырмалар жеңілдетіліп, негізгі дағдыларды дамытуға баса назар аударылады.

2. Орта білікті боксшылар:

Орта деңгейдегі боксшылар қазірдің өзінде негізгі техниканы біледі және күрделі тактикалық әдістерді қолдана алады: қашықтықты өзгерту, ритақ пен темпақты манипуляциялау, финт пен алдамшы қимылдарды қолдану. Бұл кезеңде қарсыластың іс-әрекетін талдауға және оның бокс стиліне байланысты оңтайлы тактиканы таңдауға үйрету маңызды.

3. Жоғары білікті боксшылар:

Жоғары білікті боксшылар тактикалық техниканың кең арсеналына ие және қарсыластың әртүрлі бокс стильдеріне бейімделе алады. Олар қарсыластың күшті және әлсіз жақтарын талдай алады және әр жекпе-жек үшін жеке тактиканы дамыта алады. Рингтегі жағдайға байланысты тактиканы тез өзгерту мүмкіндігі маңызды.

Қорытынды:

Боксшыларды тиімді даярлау физикалық күш пен тактикалық шеберлікті біріктіруді талап етеді. Спорттық біліктілік пен спортшының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, сараланған тәсіл жоғары нәтижелерге қол жеткізудің кілті болып табылады. Жаттығу процесін оңтайландыру және оның тиімділігін арттыру үшін боксшының үлгерімін үнемі бақылау және талдау қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Мотылев А.В. Индивидуально-типические различия в структуре

двигательной одаренности детей и их значение при выборе спортивной специализации: Автореф. дис. . канд. пед. наук. — С-Пб., 1998. — 23 с.

2. Набатникова М.Я. Основы управления подготовкой юных спортсменов. -М.: Физкультура и спорт, 1982. — 279 с.

3. Никитушкин В.Г. Совершенствование системы подготовки юных спортсменов // Теория и практика физической культуры. 1993. - № 8. - С. 40.

4. Никитушкин В.Г., Квашук П.В. Некоторые итоги исследования проблемы индивидуализации подготовки юных спортсменов // Теория и практика физической культуры. 1998. - № 10. -С. 18.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ВОЛЕЙБОЛДЫҢ АРНАЙЫ ЖАТТЫҒУЛАРЫН ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЕПТІЛІК, ЖЫЛДАМДЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ДАМУ

Ұлдаханова Жәмила Төлегенқызы

Ғылыми жетекші: Дошыбеков Айдын Багдатович Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессоры
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Волейбол-ойыншылардан жоғары ептілік пен реакция жылдамдығын талап ететін динамикалық спорт түрі. Арнайы волейбол жаттығуларын дене шынықтыру сабақтарына біріктіру оқушылардың осы қасиеттерін тиімді дамытуға, олардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға және болашақта мүмкін болатын волейбол сабақтарының негізін қалауға мүмкіндік береді.

Ептілік пен жылдамдықты дамытудың физиологиялық негіздері :

Ептілік: өзгертін ойын жағдайына байланысты позаны және қозғалыс бағытын тез және дәл өзгерту мүмкіндігі. Ол қозғалыстарды үйлестіруді және сыртқы ынталандыруға жауап беруді жақсартуға бағытталған тұрақты жаттығулар арқылы дамиды.

Жылдамдық: қозғалыстарды минималды уақытта орындау мүмкіндігі. Жылдамдықтың дамуы жүйке-бұлшықет өткізгіштігінің дамуымен және бұлшықет жиырылу жылдамдығымен байланысты. Жылдамдық жаттығулары дозаланған және оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып жүргізілуі керек.

Ептілік пен жылдамдықты дамытуға арналған арнайы волейбол жаттығулары:

Ептілікті дамытуға арналған жаттығулар:

Шаттлмен жүгіру: оқушылар допты тор немесе серіктес арқылы беру арқылы шаттлмен жүгіреді. Бұл қозғалысты үйлестіруге және қозғалыс бағытын тез өзгертуге үйретеді.

Қорғаныстағы қозғалыстар: доптың ұшуына жауап бере отырып, қорғаныстағы жылдам қозғалыстарды (қадамдар, скваттар, өкпелер) жаттықтыру. Допты соққыларды немесе арнайы жаттығуларды қолдануға болады.

Ойын жағдайларына еліктеу: жылдам реакцияны және қозғалыс бағытын өзгертуді қажет ететін әртүрлі ойын жаттығулары (мысалы, "лапта", доппен "дақтарда" ойнау).

Жылдамдықты дамыту жаттығулары:

Спринттік жүгіру: қозғалыс жылдамдығын дамыту үшін жылдамдықпен қысқа қашықтыққа жүгіру. Дұрыс жүгіру техникасын бақылау және шамадан тыс жүктемелерден аулақ болу маңызды.

Аралық жүгіру: жылдамдыққа төзімділікті дамыту үшін спринттік жүгіру мен демалу немесе орташа қарқынмен жүгіру сегменттерінің кезектесуі.

Доппен арнайы жаттығулар: допты серіктестер арасында жылдам беру, жылдамдық пен дәлдікке лақтыру. Қабылдау мен шабуылшының жылдам орындалуын пысықтау.

Әдістемелік ұсынымдар:

Жас ерекшеліктерін ескеру: оқушылардың жас ерекшеліктері мен дайындық деңгейін ескере отырып, жүктеме біртіндеп артуы керек.

Жеке көзқарас: оқушылардың жеке ерекшеліктерін (физикалық қабілеттері, денсаулық жағдайы) ескеру қажет.

Дұрыс техника: жарақат алмау үшін оқушыларға жаттығуларды дұрыс орындау техникасын үйрету маңызды.

Позитивті мотивация: сабақтарда жағымды атмосфера құру оқушылардың қызығушылығы мен мотивациясын арттырады.

Әр түрлі жаттығулар: әр түрлі жаттығуларды қолдану монотондылықтың алдын алады және жаттығулардың тиімділігін арттырады.

Тұрақты бақылау: оқушылардың үлгерімін мезгіл-мезгіл бақылау жаттығулардың тиімділігін бақылауға және қажетті түзетулер енгізуге көмектеседі.

Қорытынды: Дене шынықтыру сабақтарында арнайы волейбол жаттығуларын қолдану оқушылардың ептілігі мен жылдамдық қасиеттерін дамытудың тиімді әдісі болып табылады. Сабақтарды сауатты жоспарлау, жас ерекшеліктерін ескеру және жеке көзқарас жоғары нәтижелерге қол жеткізуге және оқушылардың дене шынықтыру мен спортқа деген қызығушылығын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Беляев А. В. Техника игры в волейбол. 2004 г.
2. Беляев А. В., Савин М. В. Волейбол, Москва. "СпортАкадемПресс", 2002г.
3. Беляева А. В, Савина М. В, Волейбол.,- Москва, 2000 г.
4. Бутин И. М. Развитие физических способностей детей. 2002г.

ӘӨЖ 7.79.796.05

ВОЛЕЙБОЛДЫҢ АРНАЙЫ ЖАТТЫҒУЛАРЫН ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ

Ұлдаханова Жәмила Төлегенқызы

Ғылыми жетекші: Дошыбеков Айдын Багдатович Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессоры
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Тақырыптың өзектілігі. Бүгінде волейбол секциясы болмайтын дене

шынықтыру ұжымын табу қиын. Дұрыс ұйымдастырылған волейбол сабақтары оқушылардың жан-жақты физикалық дамуының тамаша құралы болып табылады және маңызды тәрбиелік міндеттерді шешуге ықпал етеді. Бұл ойынның үлкен эмоционалдылығымен, сондай-ақ қарапайым жабдықтармен түсіндіріледі: шағын алаң, доп және тор. Ойынның мәні мен ережелерін білуге аз уақыт кетеді. Сондай-ақ, волейбол сабақтары адамның үйлестіру қабілеттерін дамытуға жағымды әсер етеді, бұл қазіргі әлемде маңызды емес. Қазіргі волейболда ықтималдық және күтпеген жағдайларда жүзеге асырылатын қызмет көлемі едәуір өсті, ол тапқырлықты, реакция жылдамдығын, шоғырлану және зейінді ауыстыру қабілетін, қозғалыстардың кеңістіктік, уақыттық, динамикалық дәлдігін және олардың биомеханикалық ұтымдылығын талап етеді. Бұл қасиеттердің барлығы ептілік ұғымымен адамның жаңа мотор әрекеттерін тез, жедел, орынды, ұтымды игеру, өзгермелі жағдайларда мотор мәселелерін сәтті шешу қабілетімен байланысты. Осылайша, қозғалыстарды үйлестіруді дамыта отырып, біз өнімділік пен еңбек өнімділігінің деңгейін арттырамыз.

Үйлестіру қабілеттерінің көрінісі бірқатар факторларға байланысты, атап айтқанда:

- 1 адамның қозғалысты дәл талдауға қабілеттілігі.
- 2 анализаторлардың және әсіресе қозғалтқыштың қызметі.
- 3 мотор тапсырмасының қиындықтары.

Басқа физикалық қабілеттердің 4 даму деңгейі (жылдамдық қабілеттері, динамикалық күш, икемділік және т. б.)

- 5 батылдық пен батылдық.
- 6 жас.
- 7 оқушылардың жалпы дайындығы.

Зациорский в.м. өзінің "спортшының физикалық қасиеттері" кітабында ептілікті келесідей анықтайды: біріншіден, жаңа қозғалыстарды игеру қабілеті ("тез үйрену" қабілеті), екіншіден, өзгермелі ортаның талаптарына сәйкес моториканы тез қалпына келтіру қабілеті. Зациорский сонымен қатар үш ептілік өлшегішін ажыратады:

- 1 тапсырманың үйлестіру күрделілігі.
- 2 оны орындау дәлдігі.
- 3 жұмыс уақыты.

Тапсырманың үйлестіру күрделілігі. Қозғалтқыш тапсырмасының күрделілігі көптеген себептермен анықталады, атап айтқанда бір мезгілде немесе дәйекті түрде орындалатын қозғалыстардың сәйкестік талаптары (қозғалыстарды үйлестіру талаптары).

Тапсырманың дәлдігі. Ол қозғалыс дәлдігімен сипатталады, яғни. оның қозғалтқыш тапсырмасының талаптарына сәйкестік дәрежесі. Қозғалыс дәлдігі мыналарды қамтиды:

- 1 кеңістіктік сипаттамалардың дәлдігі
- 2 уақыт сипаттамаларының дәлдігі
- 3 қуат сипаттамаларының дәлдігі

Жұмыс уақыты. Дәлдіктің тиісті деңгейін игеруге кететін уақыт немесе жағдай өзгерген сәттен бастап кері қозғалыс басталғанға дейінгі ең аз уақыт (қозғалыстың

егжей-тегжейлі сипаттамалары алдын-ала белгісіз).

Ептілік-бұл бағалаудың бірыңғай критерийі жоқ күрделі, күрделі сапа. Әрбір жеке жағдайда шарттарға байланысты бір немесе басқа есептегіш таңдалады. Сіз, мысалы, спорт ойындарында жақсы ептілікпен және гимнастикада жеткіліксіз бола аласыз. Арнайы математикалық әдістердің көмегімен кез-келген қозғалысты басқаларға карағанда тезірек меңгерген адамдар басқа жағдайларда басқа қозғалыстарды үйрену кезінде соңғылардың қатарында болуы мүмкін екендігі көрсетілген. Алайда, егер қозғалыстар бір-біріне ұқсас болса, онда оларды игеру жылдамдығы арасында корреляциялық байланыс бар. Салыстырмалы түрде отырықшы денеде қолдың шебер және дәл қозғалыстарында көрінетін ептіліктің бір түрі өте маңызды, мұндай ептілік бізге еңбек процестерінде қажет.

Ептіліктің физиологиялық және психологиялық негіздері.

Кез келген қозғалыс, қаншалықты жаңа болып көрінсе де, әрқашан ескі координациялық байланыстар негізінде орындалады. Схемалық түрде, адам әр уақытта қарапайым "бөліктерден" жаңа қозғалыс жасайды деп елестетуге болады, олардың әрқайсысы алдыңғы мотор тәжірибесі процесінде игерілген және бекітілген. Шартты рефлекторлық мотор байланыстарының қоры неғұрлым көп болса, адам моториканың үлкен көлеміне ие болса, оның ептілігі соғұрлым жоғары болады.

Ептілік көбінесе анализаторлардың, атап айтқанда мотордың қызметіне байланысты. Адамның қозғалысты дәл талдау қабілеті неғұрлым жоғары болса, оның қозғалыстарды тез игеру және оларды қайта құру мүмкіндігі соғұрлым жоғары болады. Психологиялық тұрғыдан ептілік өз қозғалыстарын және қоршаған ортаны, бастамашылықты қабылдаудың толықтығына байланысты. Бұл күрделі мотор реакцияларының жылдамдығы мен дәлдігімен тығыз байланысты.

Қозғалысты басқарудағы сенсорлық түзету принципі.

Ерікті қозғалыс әрекеттерін орындау кезінде дене қызметінің маңызды құрамдас бөлігі қозғалыстарды басқару болып табылады. Бұл іске қосу (орталық) және қозғалтқыш аппараттарының өзара әрекеттесуі, нәтижесінде ағымдағы жағдайға немесе берілген стандартты үлгілерге сәйкес келетін қозғалтқыш әрекеті (мысалы, гимнастикадағы кейбір стильдендірілген жаттығуларда, суға секіру).

Қимылдарды үйлестіруді жетілдіруге арналған арнайы жаттығулар таңдалған спорт түрінің ерекшеліктерін ескере отырып жасалады. "Арнайы ептілікті" тәрбиелеу үшін негізінен бәсекелестікке жақын жаттығулар қолданылады, бірақ олардың кейбір өзгерістерімен. Құралдардың екі тобы қолданылады:

1 белгілі бір спорт түріндегі қозғалыстардың жаңа нысандарын игеруге ықпал ететін

2 дамытушы, нақты спорт түрлерінде көрінетін ептілікке тікелей тәрбиелеуге бағытталған (мысалы, алға, волейболға түскеннен кейін шабуылшы соққыны қабылдау)

Ойын барысында бағдарлау жылдамдығы мен шешімдерді дереу жүзеге асыруды талап ететін жағдай үнемі өзгеріп отырады. Сонымен қатар, орындалатын қозғалыстардың дәлдігі максималды болуы керек, әйтпесе техникалық қателер сөзсіз. Бірқатар техникалық әдістер вестибулярлық аппараттың қызметіне жоғары талаптар қоятын тірек күйінде орындалады. Бұл кеңістіктегі қозғалыстардың ерекше ептілігі мен дәлдігінің жоғары дамуын талап етеді.

Волейболшының ептілігінің екі түрі бар:

акробатикалық ептілік, ол қорғаныста ойнау кезінде лақтыру, құлау, айналдыру арқылы көрінеді;

секіру ептілігі-шабуылдаушы соққыларды, бұғаттауды және секіру кезінде екінші берілістерді орындау кезінде денеңізді қауіпсіз күйде ұстау мүмкіндігі.

Акробатикалық ептілікті тәрбиелеуге арналған жаттығулар:

- аялдамадан жоғары секіруді орындау үшін еңкейіп, содан кейін қолға қону-іш;

- жұппен беру, берілгеннен кейін айналдыру алға және артқа;

- бүйірден сырғанау арқылы бүйірге құлау (еңкейген аялдамадан) ;

- динамикалық позициядан қолға - кеудеге - асқазанға Алға лақтыру;

- иық орамымен бүйірге лақтыру;

- алға қарай лақтыру;

- алдыңғы үшеуімен бірдей, бірақ допты қабылдауды орындаңыз.

Секіру ептілігін тәрбиелеуге арналған жаттығулар:

- тік осьтің айналасында 90, 180, 360 градусқа айналатын құламалы көпірден секіру;

- шабуылдаушы соққылардың, берілістердің, бұғаттаудың тірек күйінсіз имитациямен құламалы көпірден секіру;

- артқы көпірден секіру, содан кейін тор арқылы соққы беру (допты серіктес лақтырады);

- бұрылыстармен және бұрылыстарсыз әртүрлі заттардан секіру;

- 90, 180 градусқа ауада бұрылыспен соққыларды бұғаттауға еліктеу;

- батутта тік және көлденең осьтің айналасында бұрылыстармен және жеке техникалық әдістерге еліктеумен секіру;

- шабуылдаушы соққыларды "ыңғайсыз" қолмен орындау.

Алынған деректерді кестемен салыстыра отырып, біз 13-15 жас аралығындағы волейболшылардың ептілігін дамытудағы маңызды өзгерістер туралы гипотезамыз дұрыс деген қорытындыға келдік, өйткені алынған мәліметтер кестелік мәннен үлкен, сондықтан өзгерістер статистикалық тұрғыдан сенімді. Бұл біз әзірлеген әдістеме 13-15 жас аралығындағы волейболшыларды даярлау тәжірибесінде тиімді қолданылғанын көрсетеді, оның тиімділігі жоғарыдағы кестелерде көрінеді. Алынған нәтижелерден эксперименттік топта ойын техникасын қолдану кезінде материалды игеру эксперименттің аяқталуына қарай артады. Алынған деректерді талдау эксперименттік топтың волейболшыларында волейбол сабақтарында ойын әдісін қолдану оларға оң әсер етті деп айтуға мүмкіндік береді.

Жүргізілген Әдістemenің нәтижелері эксперименттік топтағы волейболшылардың үйлестіру деңгейі бақылау тобының нәтижелерінен едәуір жоғары екенін көрсетті.

Әдістemenі қолданудың тиімділігі төмендегі гистограммаларда көрсетілген алынған нәтижелерден, пайызбен айқын көрінеді.

4. Тестілеу барысында ептіліктің даму деңгейінің өзгеруі расталды, эксперименттік топтың волейболшылары осы сапаны дамытуда жоғары көрсеткіштерге ие, бұл математикалық статистика әдістерін қолдану арқылы дәлелденді. Әдістemenі қолдану нәтижесінде кеңістіктік және уақыттық

қатынастарды дұрыс бағалау, жиі өзгеретін жағдайда қалыптасқан жағдайға тез және дұрыс жауап беру қабілеттері дамиды, осылайша үйлестіру қабілеттерін едәуір жақсартуға ықпал етеді. Өз кезегінде, бұл өзгерістердің барлығы ойынның тиімділігіне әсер етті, әртүрлі техникалық әдістерді іске асыру деңгейі өсті, ойыншылар бұрын қиындықтар тудырған әртүрлі тапсырмаларды сенімді түрде орындай бастады, тактикалық схемаларды өзгертуге мүмкіндік туды, оқу ойындарында спорттық шеберліктің жоғары деңгейі көрсетілді, бақылау ойындарында эксперименттік топ бірнеше рет бақылауды жеңді. Эксперименттік топтың волейболшылары жаңа жаттығуларды тезірек меңгереді, бұл басқа әрекеттерге уақытты үнемдейді. Бақылау нәтижелері бойынша біздің әдістемемізбен айналысатын топ көптеген өлшемдер бойынша бақылаудан асып түседі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Беляев А. В. Техника игры в волейбол. 2004 г.
2. Беляев А. В., Савин М. В. Волейбол, Москва. "СпортАкадемПресс", 2002г.
3. Беляева А. В, Савина М. В, Волейбол.,- Москва, 2000 г.
4. Бутин И. М. Развитие физических способностей детей. 2002г.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ҚОЗҒАЛМАЛЫ ОЙЫНДАРДЫ БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ

Ғылыми жетекші: Дошыбеков Айдын Багдатович, туризм және спорт академиясының Дене шынықтыру және спорттың теориялық негіздері кафедрасының меңгерушісі, PhD докторы
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
Ұлықбек Ақат

Мектеп жасы-бұл оқушының денсаулығының физикалық компонентін және болашақта оны нығайтуды, жетілдіруді және сақтауды қамтамасыз ететін мәдени дағдыларды қалыптастырудағы маңызды кезең. Сондықтан мектеп оқушыларының дене тәрбиесінің нәтижесі денсаулықтың жоғары деңгейі және болашақ ересек адамның дене тәрбиесінің негізін қалыптастыру болуы керек.

Ойын-бұл баланың ерікті түрде белгілеген шартты мақсатқа жетуге бағытталған саналы, белсенді әрекетті білдіретін іс-әрекет түрі. Ойын баланың физикалық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандырады, оның ақыл-ойы мен ерік-жігері қалыптасады. Баланың іс-әрекетінің жалғыз түрі-бұл барлық жағдайда оның ұйымына сәйкес келетін ойын. Ойын барысында бала өзінің моральдық және физикалық қасиеттерін тәрбиелеу үшін жұмыс алаңын іздейді және жиі табады, оның денесі оның ішкі жағдайына сәйкес келетін іс-әрекеттен шығуды талап етеді. Сондықтан, ойын арқылы балалар ұжымына тікелей қысым, жаза, балалармен жұмыс істеудегі шамадан тыс нервоздықты қоспағанда, әсер етуге болады.

Мамандардың көптеген зерттеулері [1] қазіргі уақытта моториканың даму деңгейі төмен деңгейде екенін көрсетеді, оны мектепке дейінгі мекемеде дене

тәрбиесіне қойылатын қазіргі заманғы талаптарға қанағаттандыру мүмкін емес. Сондықтан моториканы тәрбиелеу мәселесі өте өзекті және одан әрі жетілдіруді талап етеді. Мектеп жасына дейінгі балалардың моторикасын дамыту мәселесін дұрыс шешу тек ашық ойындар сабақтарында әртүрлі әдістер мен құралдарды қолданумен ғана емес, физикалық жаттығуларға аз уақыт бөлінеді.

Көбінесе моториканың дамуындағы өзгерістер бастауыш мектеп жасында пайда болады, сондықтан балаларда белгілі бір моториканың мақсатты дамуын олардың ең қарқынды жас өсуі байқалған жас кезеңдерінде жүзеге асырған жөн [2]. Алайда, белгілі бір жаста іске асырылмаған дененің мотор мүмкіндіктерін болашақта айтарлықтай өзгерту қиын екенін есте ұстаған жөн. Сондықтан осы жаста балалардың моторикасын дамытуға үлкен көңіл бөлу керек. Жас студенттің жан-жақты физикалық дайындығы оңтайлы деңгейге жетуді және күштің, жылдамдықтың, төзімділіктің, ептіліктің үйлесімді дамуын болжауы керек.

Көптеген маманда моториканы дамыту Мектептегі дене тәрбиесінің басты міндеттерінің бірі екенін және оны ерте жастан бастап кешенді түрде шешу керектігін көрсетеді. Қозғалыс әрекеттерін орындау кезінде әрқашан бір емес, қасиеттер кешені көрінеді. Белгілі бір мотор әрекетін орындау кезінде қандай САПАНЫҢ жетекші екенін анықтау өте қиын. Сондықтан, шындық құбылыстарын неғұрлым дұрыс көрсету үшін күрделі қасиеттер ұғымдары енгізілді: жылдамдық-күш қасиеттері, күшке төзімділік, жылдамдыққа төзімділік, "жарылғыш" күш және т. б.

Моториканы жалпы дамыту және дайындық арқылы да, арнайы жаттығулар арқылы да дамытуға болатындығы белгілі. Дене шынықтыру сабақтарында студенттер моториканың дамуына ықпал ететін әртүрлі дене жаттығуларын игереді. Балаларға жүру, жүгіру кезінде моториканы үйрету олардың жылдамдығын, күшін, төзімділігін дамытумен тығыз байланысты, өйткені кез-келген жаттығуды орындау кезінде барлық негізгі мотор қасиеттері белгілі бір дәрежеде көрінеді.

Ойын іс-әрекетінің негізгі мотивтері мен ойын алдында тұрған мақсаттарға жету кезінде ойыншылардың қарым-қатынасын ескере отырып, біз үш топқа бөлдік:

Ойындар ыңғайсыз. Ойындардың бұл тобы үшін олардың ойыншылар үшін ортақ мақсаттары жоқ екендігімен сипатталады. Бұл ойындарда балалар ойыншының жеке мүдделерін көздейтін және басқа қатысушылардың мүдделерін көрсететін белгілі бір ережелерге бағынады.

Командалық ауысу. Олар үшін ойыншылар үшін тұрақты ортақ мақсат жоқ және басқалардың мүддесі үшін әрекет етудің қажеті жоқ. Бұл ойындарда ойыншы өз қалауы бойынша жеке мақсаттарына қол жеткізе алады, сонымен қатар басқаларға көмектесе алады. Дәл осы ойындарда балалар ұжымдық іс-әрекетке қатыса бастайды.

Командалық ойындар. Ең алдымен, бұл ойындар ортақ мақсатқа жетуге бағытталған бірлескен іс-әрекеттермен, өз тобының ұмтылысымен ойнайтын адамдардың жеке мүдделеріне толық бағынумен сипатталады. Бұл ойындар балалардың денсаулығын едәуір нығайтады, психофизикалық қасиеттердің дамуына жағымды әсер етеді.

Оқушылар арасында қозғалмалы ойындар кешені бойынша жарыстар өткізудің нақты шарттарына сүйене отырып, Е. М. Геллер [3] өзіндік жіктеуді ұсынады. Ол келесі сипаттамалық белгілер негізінде жасалады:

1. Қатысушылардың қозғалыс белсенділігі.

2. Ұйымдастыру ойнайтын.
3. Негізінен мотор қасиеттерінің көрінісі.
4. Қозғалыстардың басым түрі.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, қолданыстағы жіктеулер әртүрлі және бір-бірінен ерекшеленетінін көруге болады. Сондықтан ойындарды жүйелеу өте қиын, сондықтан бір топтың ойындары басқа топтың ойындарынан қатаң шектеледі.

Дене шынықтыру сабақтарындағы жүктемелердің физиологиялық негіздемесі, ең алдымен, жүктемелердің қарқындылығы мен оларды орындау уақытын ескере отырып, сабақта моториканы зерттеу қажеттілігімен, сондай-ақ осы жүктемелерге жауап ретінде дененің функционалды жағдайын бағалаумен байланысты көрсетеді. Сабақтың әр бөлігінің ұзақтығы оқу іс-әрекетінің бағыты мен сипатына, оқушылардың жасы мен жынысына, олардың физикалық және функционалдық дамуына байланысты анықталуы керек.

Кіші сынып оқушыларымен дене шынықтыру, мәдениет сабақтарын құру

Жалпы білім беретін мектептерде дене шынықтыру сабағын өткізу бойынша қолданыстағы ұсыныстарға сәйкес оның әр бөлігінің уақыты нақты реттелген.

Сабақтың кіріспе бөлігі оқушылардың денесін жүктемеге дайындауды ұйымдастыруға және оның негізгі бөлігінің міндеттерін орындауға, балалардың өнімді іс-әрекетінің алғышарттарын қамтамасыз етуге бағытталған: әдетте, төменгі сыныптарда кіріспе бөліктің ұзақтығы 6-12 минут, яғни жалпы уақыттың 30% - ы аралығында жоспарланады, ал қарқындылығы жүрек соғу жиілігімен бағаланады және мүмкін. 170 КД/мин — ге жету (сабақтың дайындық бөлігінде жүрек соғу жиілігін бастапқы деңгейден 1,5-2 есе арттыру ұсынылады) (209). Мұндағы маңызды сәттердің бірі әртүрлі органдар мен жүйелерді (5 минутқа дейін) қолдану процесі болғандықтан, орташа және жоғары қарқындылықтағы жаттығулардың төмен қарқындылығынан кейін біртіндеп және дәйекті түрде қосқан жөн.

Бастауыш сынып оқушыларымен өткізілетін сабақтардың негізгі бөлігі 20-25 минутты (сабақтың 60-65%) құрайды және сауықтыру, білім беру және тәрбие бағытындағы міндеттерді шешеді. Сабақтың осы бөлігінде балалар денесінің функциялары мен өнімділігіндегі ең айқын өзгерістерді күту керек, сондықтан оны жүзеге асыруда жоғары және максималды қарқындылыққа ұмтылу керек (жүрек соғу жиілігі орташа есеппен 180 КД/мин дейін).

Сабақтың соңғы бөлігі белсенді бұлшықет белсенділігінен " оқушылардың әдеттегі мотор режиміне " біртіндеп ауысуға ықпал етуі керек, жүктемеден кейін қалпына келтіру процестерін жеделдетуге алғышарттар жасалады. Бұл бөліктің ұзақтығы сабақтың жалпы уақытының 7-10% құрайды (3-5 мин) және төмен қарқынды жаттығуларды қолдануды қажет етеді (130 КД/мин дейін).

Дене шынықтыру сабақтары оқушылар ағзасының дене жүктемелеріне тұрақтылығын арттыруға және дене және функционалдық дамуын жақсартуға, жұмысқа қабілеттілікті арттыруға, оқушылардың денсаулығын сақтауға және нығайтуға бағытталуы тиіс. Алайда, В. С. фарфельдің қызметкерлермен (209) және басқа мамандармен арнайы зерттеулері, сондай-ақ біздің бақылауларымыздың нәтижелері көрсеткендей, нақты деректердің әдістемелік ұсыныстардан айтарлықтай ауытқуы байқалады. Атап айтқанда, сабақтың дайындық бөлігінде жүрек соғу жиілігінің айтарлықтай өсуі байқалды (180 КД/мин). Кейде сабақтың кіріспе

бөлігінде функциялардың өзгеруі негізгімен салыстырғанда жоғарылау бағытында жүреді, ал соңында индикаторлар әрқашан бастапқы мәндерге жете бермейді.

Кесте 1. Бастауыш сынып оқушылары үшін қозғалмалы ойындарды жүйелі түрде қолдана отырып, дене шынықтыру сабағы мазмұнының үлгі моделі

Сабақтың бір бөлігі	Уақыты	Сабақтың міндеттері мен мазмұны	кұралдар
Кіріспе бөлім (25%)	7-10 мин	Оқушыларды ұйымдастыру, жалпы және арнайы жаттығу, оқушылардың функционалды және эмоционалды жағдайын арттыру.	Төмен, орташа және жоғары қарқынды ойындар (бірінші, екінші және үшінші топтар)
Негізгі бөлім 30 мин (65%)	6-8 мин 18%	Зерттелген материалды қайталау, бекіту және жетілдіру, дене қуаты қасиеттер мен қабілеттерді дамыту	Барлық жіктеу топтарының ойындары, ойын жаттығулары
	12 мин 27%	Бағдарламада көзделген жаңа кимыл әрекеттерін зерделеу	Арнайы жаттығулар мен қозғалмалы ойындар дайындық жаттығулары (төмен және орташа қарқындылық)
	10 мин 20%	Қозғалысты жетілдіруге арналған ойындар, дене қуаты қасиеттерді дамыту	Барлық жіктеу топтарының ойындары, ойын жаттығулары және жарыстары
Қорытынды бөлім (10%)	5 мин	Денені тыныштық күйіне келтіру, жүрек соғу жылдамдығын қалыпқа келтіру	Бірінші топтың ойындары (төмен қарқындылық)

Мұның бәрі сабақта физикалық белсенділіктің дұрыс бөлінбейтіндігін көрсетеді, сондықтан сабақ әрқашан мақсатына жете бермейді - төзімділік пен жаттығуды арттыру, оқушылардың денсаулығын сақтау және нығайту. Екінші жағынан, бұл жағдай дене шынықтыру сабағын тереңірек және жан-жақты қарастыру қажеттілігін және оны жүргізу әдістемесіне тиісті түзетулер енгізуді көрсетеді.

Төменгі сынып оқушыларымен әртүрлі бағыттағы дене шынықтыру сабақтарындағы қозғалыс жүктемесінің сипатын бағалау

Оқушылардың физикалық және функционалдық дайындығын жетілдірудің тиісті құралдары мен әдістерін таңдауға және негіздеуге көшпес бұрын, ең алдымен, жас оқушылар денесінің бейімделу мүмкіндіктерін анықтау қажет болды; дене шынықтыру сабақтарындағы мотор белсенділігі: бұл 8-10 жас аралығындағы балалар үшін рұқсат етілген жүктемелердің параметрлерін анықтайды, пайдалану мүмкіндігін анықтайды: әр түрлі жаттығулар; Алынған мәліметтер сабақта дене шынықтыру

құралдарының тиісті комбинацияларын модельдеуге көмектеседі, бұл студенттерге әсер етудің жоғары деңгейін қамтамасыз етеді.

Оқушылардың дене шынықтыру сабақтарында моториканы тәрбиелеу процесінде ойындардың классификациясын қазіргі талдау қойылған міндеттерге сәйкес Ойындар тобын жасауға мүмкіндік берді. Топтау ойындардың негізгі мотор қасиеттерін қалыптастырумен бірге моториканы тәрбиелеуге басым әсер ету принципіне негізделді. Ашық ойындардың негізі физикалық жаттығулар болып табылады, оның барысында қатысушылар әртүрлі кедергілерді жеңіп, белгілі бір мақсатқа жетуге тырысады. Олар дене тәрбиесінің, белсенді демалыстың, денсаулықты жақсартудың тиімді құралы. Қозғалмалы ойындар ерік-жігерді, қиындықтарды жеңуде табандылықты тәрбиелеуге ықпал етеді, балаларды өзара көмекке, адалдық пен шыншылдыққа үйретеді.

Оқушыларда моториканы тәрбиелеудің жолдары мен әдістері туралы қазіргі заманғы идеяларға сүйене отырып, жеткілікті жоғары нәтижеге арнайы физикалық жаттығулардың белгілі бір шеңберін, "басым бағыт"деп аталатын ашық ойындарды қолдану арқылы қол жеткізуге болады деп болжауға болады. Қозғалмалы ойындар моториканы тәрбиелеуге бағытталған, сондықтан басым бағыттың дәрежесі жаттығулардың сипатына байланысты анықталады.

Қорытындылай келе, дене тәрбиесінің заманауи әдістемесінде моториканы тәрбиелеу туралы әртүрлі пікірлер бар. Алайда, қандай қасиеттерге басымдық беру керек деген мәселе бойынша консенсус жоқ. Бірқатар авторлар [5, 22] жылдамдық пен жылдамдық қасиеттерін тәрбиелеуді жөн көреді, бұл сипаттағы жаттығулар балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес келеді деп дәлелдейді.

Басқа авторлар нәтижелердің жоғары өсуі негізгі дене қуаты қасиеттерді кешенді тәрбиелеуде болады деп санайды.

Біз жүргізген ғылыми-әдістемелік әдебиеттерге талдау барлық моториканың даму деңгейі жалпы дене қуаты дайындықтың негізін құрайтындығын растайды.

Әдебиеттерді талдау сонымен қатар қозғалмалы ойындар дене шынықтырудың тиімді құралы ретінде әрекет ететінін көрсетті. Қозғалмалы ойындар дене қуаты қасиеттерді тәрбиелеуге ықпал етеді.

Ойын әрекеті тірек-қимыл аппаратының үйлесімді дамуына ықпал етеді, өйткені барлық бұлшықет топтары жұмысқа қатыса алады, ал бәсекелестік жағдайы қатысушылардан үлкен физикалық стрессті қажет етеді.

Ойындар адамгершілік тәрбиеге де ықпал етеді. Қарсыласқа деген құрмет, камарадия сезімі, спорттық күрестегі адалдық, жетілуге деген ұмтылыс - барлық осы қасиеттер ашық ойындардың әсерінен сәтті қалыптасуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Оқушылардың денесін оқу және физикалық белсенділікке бейімдеу / ред. ф. г. Хрипкова, М. В. Антропова. - М.: Педагогика, 2002. - 240 б.
2. Апанасенко Г. А. балалар мен жасөспірімдердің физикалық дамуы. - Киев: Денсаулық, 1985. - 80 б.
3. Ашмарин Б. А. Дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесі: оқулық. для студ. фак. физ. мәдениет пед. М.: Инфра-М, 2006. 287 б.

4. Барков В.А. дене тәрбиесіндегі педагогикалық зерттеулер: п. 02.02 мамандығының студенттеріне арналған "ҒЗЖ негіздері" курсы бойынша Оқу құралы. - "Дене шынықтыру". - Гродно, 2005. - 68 б.

5. Л. В. Былеева, И.М. Коротков, В. Г. Яковлев қозғалмалы ойындар: оқу. дене шынықтыру инструкциясы. 4-ші басылым., перераб. және толықтыру. М.: дене шынықтыру және спорт, 1999. 208 б.

6. В. Верхошанский спортшылардың арнайы физикалық дайындығының негіздері. - М.: дене шынықтыру және спорт, 1988. - 331 Б.

ӘӨЖ 7.79.796.03

ҚОЗҒАЛМАЛЫ ОЙЫНДАР БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫН АРТТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Ұлықбек Ақат

Ғылыми жетекші: Дошыбеков Айдын Багдатович Мәдениет, спорт және бастапқы әскери дайындық кафедрасының қауымдастырылған профессоры
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Мақалада балалардың физикалық дамуы-бұл дененің морфологиялық және функционалдық қасиеттерін, сондай-ақ әртүрлі жас кезеңдеріндегі олардың жағдайын өзгерту процесі, бұл физикалық күш, төзімділік пен өнімділікті қамтамасыз етеді. Онтогенездің әр кезеңіндегі физикалық даму қарқыны жеке сипаттамаларға, әлеуметтік факторларға, өмір сүру аймағына және т.б. байланысты.

6-10 жастағы балалар онтогенетикалық даму ерекшеліктеріне байланысты мотор белсенділігінің жоғарылауымен және оған айқын қажеттілікпен сипатталады. Оның көрінісіндегі белгілі бір кедергі, басқа жас кезеңдеріндегідей, оқу іс-әрекетінің қазіргі заманғы нақты режимі, балалардың жоғары интеллектуалды ақыл-ой жүктемесі және жалпы физикалық белсенділік. Мұндай жағдайда ашық ойындардың әлеуметтік маңыздылығы мен құндылығы, олардың қажеттілігі сөзсіз артып келеді.

6-10 жастағы балаларда назар тек қалыптасады, олар қызығушылық объектілерін ауыстырумен сипатталады, көбінесе аландаушылық пайда болады. Сонымен қатар, балалар өте белсенді, Тәуелсіздік көрсетеді, қоршаған әлемді білуге, нәтижеге тез қол жеткізуге, соның ішінде ашық ойынға ұмтылады. Жүйке жүйесінің қозғалғыштығына, эмоциялар сипатының өзгеруіне байланысты балалар ойындағы сәтсіздіктерге де, көңіл-күйдің тез оң өзгеруіне де бейім. Бұл жағдайда мұғалім үшін бұл процестерді кедергісіз басқару, осылайша ойынды бала үшін қуанышқа айналдыру маңызды.

Қозғалмалы ойындар бастауыш мектеп жасындағы балалардың дене тәрбиесінің маңызды құралдарының бірі болып табылады. Ойын, кез-келген әрекет сияқты, белгілі бір мақсатта жүзеге асырылады. Оның қатысушыларының мақсатты орналасуы мен қозғалыс белсенділігі ойынның сюжетімен (фабуласымен) анықталады. Сюжет-бұл идеяны немесе тақырыпты ашатын жоспар (тақырып) және қозғалыс тәртібі.

Демек, ойындағы моториканың негізгі компоненттері-сюжет, Бәсекелестік және импровизация. Ойын-бұл ережелер моториканың импровизациясын анықтайтын сюжеттік-бәсекелестік әрекет.

Қозғалмалы ойындардың мәні:

1. Олар өмірлік қозғалыстардың қалыптасуына және жетілуіне, жан-жақты физикалық дамуға және денсаулықты нығайтуға, жағымды моральдық және ерікті қасиеттерді тәрбиелеуге ықпал етеді.

2. Дененің барлық жүйелеріне оң әсер етеді.

3. Тәбетті қоздырады және қатты ұйқыға ықпал етеді.

4. Баланың өсіп келе жатқан денесінің қозғалыс қажеттілігін, оның мотор тәжірибесін байытуға ықпал етеді.

5. Дене жаттығуларының техникасын жетілдіру.

6. Балалардың физикалық қасиеттерін дамытуға ықпал етіңіз.

7. Ақыл-ой дамуына тиімді әсер етеді, қоршаған әлем туралы идеяларды, әртүрлі табиғи құбылыстарды нақтылауға көмектеседі, көкжиегін кеңейтеді.

8. Олар зейін, қабылдау, белгілі бір ұғымдарды нақтылау, шығармашылық қиял, есте сақтау қабілеттерін дамытуға оң жағдай жасайды.

9. Тілдің дамуына, ойлау жылдамдығына, шығармашылыққа және тез тапқырлыққа ықпал етіңіз.

10. Ойындар эстетикалық тәрбие құралы болып табылады.

Алайда, дене шынықтыру құралы ретінде қозғалмалы ойын мұғалім оқушылардың анатомиялық, физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерімен, ойын өткізу техникасымен таныс болған кезде және тиісті санитарлық-гигиеналық жағдайларды сақтауға қамқорлық жасаған кезде ғана пайдалы.

Қозғалмалы ойындардың жіктелуі:

1. Сюжеттік.

2. Ойын жаттығулары (ерекше).

3. Спорт элементтері бар ойындар (қалашықтар, үстел теннисі, бадминтон, баскетбол, футбол, хоккей).

Қозғалмалы ойындардың сюжеті баланың өмірлік таңына, оның айналасындағы әлем туралы идеясына негізделген. Ойын барысында балалар белгілі бір кескінге тән қимылдарды ойнайды (қоян қалай секіреді, ол шантерелден қалай жасырылады). Ойын барысында балалар орындайтын қозғалыстар сюжетпен тығыз байланысты.

Тиімділігі қозғалмалы ойындар міндеттерді шешу үшін дене дамуы көбіне оларды өткізу – эмоционалдық толығыын, керісінше қозғалыс мазмұнын, болған сәулетті үй-жайлар және жеткілікті үшін қажетті балалардың заттар.

Қозғалыстың белсенділік дәрежесі бойынша қозғалмалы ойындарды жіктеу:

1. Жоғары қарқынды ойындар-олардың негізі қарқынды қозғалыстар: секіру, лақтырумен бірге жүгіру, кедергілерді жеңу.

2. Орташа қарқынды ойындар. Ойынға қатысушылардың қозғалыс белсенділігінің сипаты салыстырмалы түрде тыныш (заттарды нысанаға лақтыру, басқа қозғалыстармен бірге жүру: доға астына түсу, заттарды кесіп өту).

3. Төмен қарқынды ойындар-барлық балалар бір уақытта қимыл жасай бермейді. Кейде олардың бір бөлігі ғана белсенді қозғалады, қалғандары статикалық күйде және ойнайтындардың әрекеттерін бақылайды.

Қозғалмалы ойындар құнды, өйткені оларда балаларда қалыптасудың шексіз мүмкіндіктері, ғарышта бағдарлау, бұрын алған дағдыларды бекіту және дене қуаты қасиеттерді жақсартуға мүмкіндік беретін дағдылар бар (194, 205, 206).

Қозғалмалы ойындардың тағы бір артықшылығы бар: дене шынықтыру деңгейіне байланысты ойыншылар өздері демалу үшін сәттерді таңдап, жүктемелердің қарқындылығын реттейді. Бәсекелестік сипат айтарлықтай эмоционалды қызуға, барлық күштерді жұмылдыруға және өнімділікті арттыруға әкеледі, ойыншылар шаршауды ұмытып кетеді. Төзімділіктің дамуы шаршаудың басталуын білдірсе де, көшбасшы өзінің сыртқы түріне жол бермеуі керек және жүктемелердің қарқындылығы мен көлемін уақытында төмендетуі керек.

Балаларды тәрбиелеу процесінде қолданылатын кез-келген ойын балалардың денсаулығына теріс әсер етпеуі керек. Мұғалім, бір жағынан, балалардың денсаулығына, дене шынықтыру деңгейіне, жасына, жынысына және жеке ерекшеліктеріне байланысты ойындарда алатын жүктемені реттеуі керек, екінші жағынан, Медициналық және педагогикалық бақылауды қамтамасыз етуі керек.

Ойындарда қолданылатын дене жаттығуларының әсерінен метаболизмнің барлық түрлері (көмірсулар, ақуыздар, майлар және минералдар) белсендіріледі. Бұлшықет жүктемесі эндокриндік бездердің жұмысын ынталандырады.

Гимнастика, жеңіл атлетика, жүзу, спорттық ойындар, шаңғы және басқа да спорт түрлері кезінде зерттелетін қозғалыс әрекеттеріне ұқсас ойындардың тәрбиелік мәні бар. Қарапайым қозғалыс дағдылары ойындарға, оңай атсалысып отырған кезде кейіннен неғұрлым тереңірек зерттелген, зерттеу техникасының қимыл-қозғалыс іс-қимыл және жеңілдетеді меңгеру өздері. Ойын әдісі әсіресе қозғалыстарды бастапқы игеру кезеңінде қолдану ұсынылады. Танысу кезеңінде ойындар қаттылық пен қимылдарды дұрыс орындамауға көмектеседі. Ойынды жетілдіру кезеңінде, бір жағынан, қозғалыс сапасын анықтайтын дене қуаты қасиеттер мен олардың көріністерін дамытуға, екінші жағынан, іс - қимыл қозғалыстарының заңдылықтары мен логикасын білуге мүмкіндік береді. Ойындар стандартты емес және өзгертін жағдайларда әрекеттерді орындау дағдылары мен дағдыларын қалыптастыруға көмектеседі. Білім беру? сабақтағы ашық ойындардың бағыты-мұғалім балаларға ойнауды үйрету.: Дегенмен, балаға мағынасын түсіндіріп қана қоймай: ойындар, сонымен қатар қолдануға үйрету керек. ойын үйде, демалыс кезінде және т. б. дене шынықтыру құралы ретінде. Ойын барысында моториканы бірнеше рет қайталау қалыптастыруға көмектеседі; балаларда оларды үнемді орындау мүмкіндігі бар, ойыншыларға алған дағдылары мен дағдыларын стандартты емес жағдайларда қолдануға үйретеді

Қозғалмалы ойындар қатысушылардың жүйке жүйесіне оң әсер етеді. "Бұл үшін көшбасшы ойыншылардың жадына және назарына жүктемені оңтайлы мөлшерлеуге, ойын ойнаушылардың жағымды эмоцияларын тудыратындай етіп құруға міндетті. Ойынның нашар ұйымдастырылуы теріс эмоциялардың пайда болуына, жүйке процестерінің қалыпты ағымының бұзылуына және стресстік жағдайлардың пайда болуына әкеледі.

Қозғалмалы ойындардағы қатаң және нақты ережелер қатысушылардың өзара әрекеттесуін реттеуге ықпал етеді және шамадан тыс қозуды жояды. Әрбір ашық ойын үшін баланың іс-әрекетінің сипатын анықтайтын қозғалыс, реакция

жылдамдығы, кеңістіктегі бағдарлау және т.б. қажет болатын ережелер бар. Ережелер қозғалыс бағытын және балалар мен жүргізушінің орнын анықтайды, мұғалімнің немесе ойын өткізушінің рөлін анықтайды. Бұл жағдайда " ойынның сәттілігі көбінесе қарым — қатынастың болуымен анықталады: мұғалім (Жүргізуші) - Балалар (ойыншылар). Ойынға қатысушылардың барлығының іс — әрекеттерінің үйлесімділігі, ертегі кейіпкерлерін пайдалану, танымал ертегілерді, біздің күндердегі кейіпкерлердің бейнелерін ойын әрекеттеріне аудару ойын сабақтарының сәтті өтуіне ықпал етеді", сайып келгенде, оқу мен тәрбие міндеттерін орындау.

Таза ауада жыл бойы ашық ойындарды өткізу денсаулыққа өте маңызды: жаттығулар қатайып, олардың денесіне оттегі ағымы артады.

Ойын " іс-әрекетінде зейінді дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасалады; есте сақтау, бағдарлау. Ашық ойындар баланың әлеуеті мен шығармашылық бастамасын ашуға мүмкіндік береді, өйткені олар олардың белсенділігіне жағдай жасайды; таңдау мүмкіндігін ұсынады; балалар өздері шығатын проблемалық жағдайларды жасайды; жаңа ойындар, эстафеталар, мини - жарыстар, жолдастарына арналған жаттығулар ойлап табуды ұсынады; нәтижеге жету жолын мақсат етеді; түсінуге, бақылауға үйретеді және өз әрекеттері мен жолдастарының әрекеттерін бағалаңыз; оқу-танымдық мотивтерді дамыту.

Дұрыс таңдалған ашық ойындар мектеп оқушыларының денесінің дамуына белсенді әсер етеді. Ойын барысында балалардың әртүрлі қимылдары мен ойын әрекеттері, оларды шебер басқара отырып, жүрек-тамыр, тыныс алу және дененің басқа жүйелеріне оң әсер етеді, тәбетті қоздырады және ұйқының жақсы болуына ықпал етеді.

Қозғалмалы ойындар баланың өсіп келе жатқан денесінің қозғалыс қажеттілігін қанағаттандырады, оның мотор тәжірибесін байытуға ықпал етеді. Ойындардың көмегімен оқушылар негізгі қозғалыстардың әртүрлі дағдылары мен дағдыларын (жүру, жүгіру, секіру, тепе-теңдік және т.б.) бекітеді және жетілдіреді. Ойын барысында жағдайлардың тез өзгеруі баланы белгілі бір жағдайға сәйкес қозғалыстарын қолдануға үйретеді. Мұның бәрі моториканы жетілдіруге оң әсер етеді

Қозғалмалы ойындардың құндылығы сонымен қатар балалардың жылдамдық, ептілік, шыдамдылық және т. б. сияқты маңызды физикалық қасиеттерін дамытуға ықпал ететіндігінде.

Дене шынықтыру сабақтарында үлкен ұтқырлық ойындары жоспарланған. Олар негізгі бөлімге кіреді, бүкіл балалар тобымен өткізіледі және тәрбиелік сипатқа ие, өйткені балалар алған дағдыларын жетілдіреді, жаңа қимылдарды үйренеді. Соңғы бөлімде физикалық белсенділікті азайту және балалардың денесін салыстырмалы түрде тыныш күйге келтіру үшін төмен мобильді ойындар қолданылады.

Балалардың дайындығы мен дамуына байланысты ережелерді жеңілдетуге немесе қиындатуға болады. Мысалы, "арықтағы Қасқыр" ойынында "арық" сызықтары арасындағы қашықтықты сәл арттыруға немесе, керісінше, азайтуға болады; "бордағы Аюда" ойынында бір "аюдың" орнына екеуін тағайындаңыз. Бұл ойыншылардың әрекеттерін қиындатады, көбірек назар аударуды, жылдам жүгіруді қажет етеді.

Қортындылай келе, ойын барысында мұғалім қателіктер жіберетін немесе ережелерді бұзатын балаларға ұсыныстар береді. Ескертулер ойын барысына кедергі жасамай, балаларды тоқтатпай жасалуы керек. Ойын қатысушылардың көпшілігі өрескел қателіктер жіберген кезде ғана тоқтатылады және Ережені қосымша түсіндіру қажет.

Ойындағы физикалық белсенділікті реттеу үшін әртүрлі әдістемелік әдістер қолданылады: ойынның ұзақтығын азайту немесе ұлғайту, сондай-ақ бүкіл ойынның немесе оның жеке кезеңдерінің қайталануының саны; ойын өткізілетін аймақтың (залдың, алаңның) азаюы немесе ұлғаюы; ойыншылар жүгіретін қашықтықты азайту немесе ұлғайту; ойын ережелерін қатаңдату (екі-үшті енгізу және балалар еңсеруі тиіс кедергілердің санын; демалу немесе қателерді нақтылау және талдау үшін қысқа мерзімді үзілістерді енгізу.

Дене шынықтыру сабақтарында моториканың табиғаты бойынша қозғалмалы ойындарды жүйелі қолдану балалардың физикалық дамуына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Агамова, Н. С., Слепцова, И. С., Морозов, И. А. народные игры для детей: организация, методика, репертуар: по традиционной народной культуре С. игры и развлечения / гос. респ. центр русского фольклора. - М., 1995. - 174 с.
2. Алонцев, В. В. классификация подвижных игр [Текст] / В. В. Алонцев // оздоровительные технологии в деятельности вузов: сб. Ст. - Магнитогорск, 2006. - С. 48-52.
3. Алонцев, В. В. массовые спортивные игры как средство формирования личности ребенка [Текст] / В. В. Алонцев // оздоровительные технологии в деятельности вузов: С. ст. -Магнитогорск, 2006. - С. 31-36.
4. Алонцев В. В., инновационные подходы в подвижных играх (теоретический аспект) [Текст] / В. В. Алонцев, О. В. Андреева // философские проблемы естественно-технических и гуманитарных наук: С. ст. междун. научный. конф. - Магнитогорск, 2006. - С. 317-327.
5. Анаркулов, Х. Ф. киргизские народные подвижные игры, физические упражнения и современность [текст]: автореферат. дис. ... докт. пед. науки. / Х. Ф. Анаркулов. - М., 1993. - 39 С.

МАЗМҰНЫ

5-СЕКЦИЯ

ЭКОНОМИКА, МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ ҚОЛДАНБАЛЫ АСПЕКТІЛЕР

НАУЧНЫЕ И ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ В ОБЛАСТИ ЭКОНОМИКИ, ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ И ПРАВА

SCIENTIFIC AND APPLIED ASPECTS IN THE FIELD OF ECONOMICS, PUBLIC ADMINISTRATION AND LAW

БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕП ӘДІСТЕМЕСІНІҢ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ АУДИТ

Аман Ұлбосын, Төкенова Зарина, Шолпанбаева К.Ж. 3

ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ СУБЪЕКТІЛЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ

Абдрашева А., Садуақасова Л.К. 6

ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ

Ағланова Жұлдыз, Садуақасова Л.К. 10

БАЛА АСЫРАП АЛУ ҚҰПИЯСЫН ЖАРИЯ ЕТУ

Адайканова А., Тукошева М., Орсаяева Р.А. 14

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ: МҮМКІНДІКТЕР МЕН СЫН-ҚАТЕРЛЕР

Аманжолқызы Аяулым, Имаш Арман, Байгужинова А.Ж. 17

МЕДИЦИНАЛЫҚ БИОТЕХНОЛОГИЯ ЭКОНОМИКАНЫҢ ДАМУЫНЫҢ МАҢЫЗДЫ БӨЛІГІ РЕТІНДЕ

Арғынбаева М.Н., Ордабаева М.А. 20

ҚАЗАҚСТАННЫҢ АГРОӨНЕРКӘСІПТІК СЕКТОРЫН ЖАҢҒЫРТУДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК-ЖЕКЕШЕЛІК ӘРІПТЕСТІКТІҢ РӨЛІ

Асылканова Л.Б., Домалатов Е.Б. 25

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ: МИФТЕР, ФАКТІЛЕР ЖӘНЕ ПЕРСПЕКТИВАЛАР

Ахметқалий А., Ондасынова Д., Акатаева А., Сералиева С., Ернар А.,
Асубаева А.С., Конуспаев Р.К. 33

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Әбекова С.А., Садуақасова Л.К. 36

КРИМИНАЛИЗАЦИЯ ОБЕЩАНИЯ/ПРЕДЛОЖЕНИЯ ВЗЯТКИ И СОГЛАСИЯ НА ЕЕ ПОЛУЧЕНИЕ: ВОПРОСЫ ПРАКТИЧЕСКОГО ПРИМЕНЕНИЯ

Байркенова Г.Т. 39

ВИРТУАЛДЫ ЛОГИСТИКАНЫҢ ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАДАҒЫ РӨЛІ

Бақытбекқызы К., Айткалиева Д., Байгужинова А.Ж. 42

ҚАРЖЫДАҒЫ НЕГІЗГІ ҚҰРАЛДАРДЫ ЕСЕПКЕ АЛУ: НЕГІЗГІ ПРИНЦИПТЕР

МЕН ТӘСІЛДЕР

Бекенова М., Калдыбаева С., Шолпанбаева К.Ж.46

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПРОВЕДЕНИЯ КОНТРОЛЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Бертай А.М., Белоусова Л.И.51

ҚАРЖЫ САЛАСЫНДАҒЫ КИБЕРҚАУІПСІЗДІК ЖӘНЕ ДЕРЕКТЕРДІ ҚОРҒАУ

Бирликова М., Шайханова Н.К.57

ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКА ЖАҒДАЙЫНДА АДАМИ КАПИТАЛДЫ БАСҚАРУДЫҢ ДАМУ БОЛАШАҒЫ МЕН ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Ордабаева М.А., Болат Н.Б.65

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ НЕДРОПОЛЬЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Галяпин А.С., Дячук М.И.71

МЕКЕМЕДЕ КАДР САЯСАТЫНЫҢ ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Дәулетжарова А.Қ., Сералиева С.Е., Асубаева А.С., Раимбеков Ж.С.76

ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІ ҚОЛДАУ: МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Делдерқанова Ш., Шолпанбаева К.Ж.80

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СУ РЕСУРСТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ МАҢЫЗЫ

ЕлеуKENOVA Ш.Е., Садуақасова Л.К.83

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ КАК ОДНА ИЗ ОСНОВНЫХ ФУНКЦИЙ ГОСУДАРСТВА

Ерболатұлы Р., Рамазанова А.С.86

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПОРЯДКА РАСПРОСТРАНЕНИЯ НАРУЖНОЙ РЕКЛАМЫ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Ерланова А.Е., Калиакперова Е.Н.92

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА

Шолпанбаева К.Ж., Жәнібекова А.Е.97

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАРЖЫЛЫҚ ЕСЕПТІЛІК СТАНДАРТТАРЫ. ҚЫСҚА МЕРЗІМДІ АКТИВТЕР

Женісбек А.А., Аязбек А.М.103

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ И БЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ ПО ПРОФИЛАКТИКЕ ПРАВОНАРУШЕНИЙ СРЕДИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Жумагулов Д.У., Рамазанова А.С.110

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ ЖӘНЕ ХАЛЫҚТЫҢ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТЫЛУЫ

Жумагулова Ш.М., Ордабаева М.А.114

ФРАНЧАЙЗИНГ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ НЕГІЗГІ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Каматаева Д.С., Сералиева С.Е., Дәулетжарова А.Қ., Асубаева А.С., Ордабаева М.А.119

ФРАНЧАЙЗИНГ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ БҮГІНГІ БИЗНЕСТЕГІ ҚОЛДАНУ АЯСЫ Каматаева Д.С., Сералиева С., Дәулетжарова А.Қ., Селиханова Н.Х., Троеглазова К.Н., Асубаева А.С., Ордабаева М.А.....	124
ОЦЕНКА СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ МАСЛОСЕМЯН ПОДСОЛНЕЧНИКА В РЕГИОНЕ Комскова А.А., Досмамедов И., Байгужинова А.Ж.	128
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ СЫРТҚЫ САУДА АЙНАЛЫМЫНЫҢ ТАЛДАУЫ Қайырбекова Ш., Қанатова А., Байгужинова А.Ж.....	132
ЭВОЛЮЦИЯ «ДОБРОСОВЕСТНОСТИ» КАК ПРАВОВОГО ПОНЯТИЯ Қамбеков З.Б., Рамазанова А.С.....	137
ПРИЧИНЫ И УСЛОВИЯ МОШЕННИЧЕСТВА, СВЯЗАННОГО С ОКАЗАНИЕМ УСЛУГ ОККУЛЬТНОГО И ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ХАРАКТЕРА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН Мухамеджанов Б.Е., Калиакперова Е.Н.	142
ЗАЩИТА НАРУШЕННЫХ ПРАВ В СУДАХ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН С ПРИМЕНЕНИЕМ ПРОЦЕДУРЫ МЕДИАЦИИ Нұрқасов Е.Ж., Дячук М.И.	147
ЖҰМЫСКЕРДІ МАТЕРИАЛДЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІККЕ ТАРТУ ТҮСІНІГІ МЕН ШАРТТАРЫ Нұрланқызы М., Рамазанова А.С.....	152
ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСКОГО ОБЫЧНОГО ПРАВА Рахматова С.К., Кусманова Л.Е.....	157
КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И ОСОБЕННОСТИ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КРИМИНАЛЬНОМУ СУИЦИДУ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ Сабырбаев А.К., Калиакперова Е.Н.....	163
КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ ЖЕНЩИН, ОТБЫВАЮЩИХ НАКАЗАНИЕ В ВИДЕ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ И ПРОБЛЕМЫ ИХ СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ Сарсенбаев М.С., Төлеген М.Ә.....	168
HR-МЕНЕДЖМЕНТТЕГІ ҚАЗІРГІ ҮРДІСТЕР МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕР Селиханова Н.Х., Ернар А., Сералиева С., Асубаева А.С., Конуспаев Р.К.....	172
ШЕТЕЛДІК ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫ ТАРТУДЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ Сералиева С.Е., Советбекова А.А., Байгужинова А.Ж.	176
АНАЛИЗ И ОЦЕНКА СОСТОЯНИЯ ТЯЖЕЛОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РК Синельников М.А., Кебисбаева Р.К., Байгужинова А.Ж.	181
РОЛЬ ТОРГОВЛИ В ФОРМИРОВАНИИ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО СПРОСА Стрельникова Э.Е., Ильяс А., Байгужинова А.Ж.	186
ПРАВОВЫЕ И ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ОСНОВЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ В СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН Такенова-Шакиртова А.Е., Калиакперова Е.Н.....	191

ДЕНЕЖНОЕ ОБРАЩЕНИЕ КАК ОБЪЕКТ ДЕНЕЖНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	
Токтарбекова Л., Ершов Е., Шайханова Н.К.....	196
ИНВЕСТИЦИИ В ПРОЦЕСС УПРАВЛЕНИЯ СИСТЕМОЙ ОБРАЗОВАНИЯ КАК ОСНОВНОЙ ЭЛЕМЕНТ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА	
Токтарбекова Л., Ершов Е., Жапарова А.....	201
ШЕТЕЛДІК ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫ БАСҚАРУ ТӘЖІРИБЕСІ	
Төлеуханова Е.Т., Тоқтағанова Ә.Н., Түсіпбек Қ.Н., Байғужина А.Ж	205
БРАК КАК ПРАВОВОЙ ИНСТИТУТ	
Харченко А.О., Чернова В.С., Смаилова И.Е.....	207
ТРУДОВАЯ МИГРАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ	
Суворова Е., Цырульникова М., Байғужина А.Ж.....	212
РОЛЬ ФИНАНСОВОГО АНАЛИЗА В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ ХОЗЯЙСТВУЮЩИМ СУБЪЕКТОМ	
Шолпанбаева К.Ж., Бажигалиева М.	215

6-СЕКЦИЯ

ФИЛОЛОГИЯ, ЖУРНАЛИСТИКА ЖӘНЕ МУЗЫКА САЛАСЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛАР

ИННОВАЦИИ В ОБЛАСТИ ФИЛОЛОГИИ, ЖУРНАЛИСТИКИ И МУЗЫКИ

INNOVATIONS IN THE FIELD OF PHILOLOGY, JOURNALISM AND MUSIC

MIXING LANGUAGE WITH OTHER SUBJECTS	
Seitbekova Zh.R., Akanova G.N., Toleusabyr D.D	221
INNOVATIVE TEACHING OF ENGLISH THROUGH CLIL TECHNOLOGY	
Алехина А.С., Кенжебаева А.А., Федосова С.А.....	225
THE INFLUENCE OF MOTIVATION IN THE FOREIGN LANGUAGE LEARNING PROCESS	
Askhatkyzy Sh., Amangeldina D., Toleusabyr D.D.	229
МЕКСИКАНСКИЙ ВАРИАНТ ИСПАНСКОГО ЯЗЫКА – ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И КЛЮЧЕВЫЕ ОТЛИЧИЯ	
Байсеитов Ш., Фридман И.З.....	232
LEARNING ENGLISH BY ENGLISH CONTENT	
Bakytzhanova A., Olzhabekkyzy A., Sharipzhanova G.B	237
TRANSFORMATION OF ENGLISH FROM LANGUAGES AND CULTURES	
Vatulin V., Chzhan Y.Y	243

ӨСКЕМЕН ҚАЛАСЫНДАҒЫ ДҮКЕН АТТАРЫНЫҢ ЛИНГВОКОГНИТИВТІК СИПАТЫ	
Жұмақан А.Т., Алимхан А.А.	246
HOW TO PREPARE FOR ENGLISH LANGUAGE TESTS: A STEP-BY-STEP GUIDE	
Kazybaeva A., Zeynoldina I., Tolesabyr D.	251
РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ НА ЗАНЯТИЯХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	
Маметанова С.Т.	254
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДА ҚАЗАҚ ЭТНО-ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ДАМУЫ	
Мерғалиев Д.М., Кашей А.К.	259
ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ КЕЗІНДЕ «EASEL.LY» ҚОСЫМШАСЫ АРҚЫЛЫ ОРЫС СЫНЫПТАРЫНА ҚАЗАҚ ТІЛІН МЕҢГЕРТУ ЖОЛДАРЫ	
Мусатаева З.Ж., Ахметхан А.	263
СТУДЕНТТЕРДІҢ МУЗЫКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМУЫ БОЛАШАҚ МУЗЫКА МҰҒАЛІМІНІҢ ЖЕКЕ ТҮЛҒА РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ МАҢЫЗДЫ КӘСІБИ ҚҰРАЛЫ	
Нургожина А.Б., Кашей А.К.	272
УНИВЕРСИТЕТСКАЯ НАУКА – СРЕДА ДЛЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА РЕГИОНА	
Сағиева Т.М., Сидихменова Т.И.	279
ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ ТОПОНИМДІК КЛАССИФИКАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР	
Сайлауханов А.С., Бияров Б.Н.	284
СТАНОВЛЕНИЕ ЛИЧНОСТИ Ш. ЕЛЕУКЕНОВА КАК УЧЕНОГО И ЛИТЕРАТУРНОГО КРИТИКА: ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ	
Салимова З.А., Ананьева С.В.	288
ROLE PLACE IN STUDYING ENGLISH LEARNING	
Tursynkhanova A., Anuarbekova A., Tolesabyr D.	294
PREPARATIONS FOR LANGUAGE TESTS: IELTS, TOEFL, SAT, CAE, GMAT, FCE	
Baqatbai M.M., Uadinov D.O., Tolesabyr D.D.	295
ДӘСТҮРЛІ ӘНШІЛІК МЕКТЕПТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ ӘН ОРЫНДАУҒА БАУЛУ	
Шакизатұлы Н., Кашей А.	301
ТҮРКІ ТІЛДЕРІН ТОПТАСТЫРУДАҒЫ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕР	
Шәріпжанова А.Қ., Бияров Б.Н.	306

7-СЕКЦИЯ

ҒЫЛЫМНЫҢ ӘРТҮРЛІ САЛАЛАРЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ АЛҒАШҚЫ ҚАДАМДАР

ПЕРВЫЕ ШАГИ В ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РАЗЛИЧНЫХ ОБЛАСТЯХ НАУК

FIRST STEPS IN RESEARCH ACTIVITIES IN VARIOUS FIELDS OF SCIENCE

МЕКТЕП ЖАҒДАЙЫНДА 8-10 ЖАСТАҒЫ ФУТБОЛШЫЛАРДЫ ОЙЫН ҚҰРАЛДАРЫН СОҚПАЛЫ ПАЙДАЛАНУ НЕГІЗІНДЕ ТЕХНИКАЛЫҚ- ТАКТИКАЛЫҚ ДАЯРЛАУ Абилкасенов Д.Б., Шанкулов Е.Т.	313
ЖАС ФУТБОЛШЫЛАРДЫҢ ЖАС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 8-10 ЖАС Абилкасенов Д.Б., Шанкулов Е.Т.	315
ҒЫЛЫМНЫҢ ӘРТҮРЛІ САЛАЛАРЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ АЛҒАШҚЫ ҚАДАМДАР Алихан Н., Айбек Ж., Кайсарова А.С.	319
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙЛАРДЫ БАҒАЛАУ ҮШІН ГАЖ-ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПРАКТИКАЛЫҚ ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ Амангелдин С.А., Чурсин А.С.	323
ИЗУЧЕНИЕ ВИДОВОГО СОСТАВА НАСЕКОМЫХ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА Артемьева Е.В., Гладышев А.О., Колосова С.Ф.	326
ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕ АРМРЕСТЛИНГ СЕКЦИЯСЫНА ҚАТЫСАТЫН ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫН ЖАҚСARTУ Әбен Д.Д., Шанкулов Е.Т.	331
АРМРЕСТЛИНГ СЕКЦИЯСЫНА ҚАТЫСАТЫН ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫН ЖАҚСARTУ Әбен Д.Д., Шанкулов Е.Т.	334
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӨРТ ЖАҒДАЙЛАРЫН ТАЛДАУ Бақытбекова Г.Б., Женсиқбаева Н.Ж., Дакиева К.Ж.	339
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАСҚА Өңірлері Өнеркәсібінің салалық құрылымын салыстырмалы талдау Бейсембаева Р.С., Қамбаров Е.А.	343
ЖЕҢІЛ АТЛЕТИКАНЫҢ АРНАЙЫ ЖАТТЫҒУЛАРЫ АРҚЫЛЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТӨЗІМДІЛІК ҚАСИЕТІН ДАМУ Беков С.С., Жүнісбек Д.Н.	347
ЖЕҢІЛ АТЛЕТИКАНЫҢ АРНАЙЫ ЖАТТЫҒУЛАРЫ Беков С.С., Жүнісбек Д.Н.	348
АРМРЕСТЛИНГПЕН АЙНАЛЫСАТЫН СТУДЕНТТЕРДІҢ ДЕНЕ ҚУАТЫ ҚАСИЕТТЕРІН ЖЕТІЛДІРУ Берік Н.Е., Шанкулов Е.Т.	351

АРМРЕСТЛИНГПЕН АЙНАЛЫСАТЫН СТУДЕНТТЕРДІҢ КҮШ ҚАСИЕТІН ДАМУ	
Берік Н.Е., Шанкулов Е.Т.	354
ИЗУЧЕНИЕ ВИДОВОГО СОСТАВА ЧЕШУЕКРЫЛЫХ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ	
Гладышев А.О., Колосова С.Ф.	356
РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА У СТУДЕНТОВ ДИЗАЙНЕРОВ ОДЕЖДЫ	
Деньгина О.С.	360
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АГРОТАЛШЫҚТЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНДА ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКА СТРАТЕГИЯСЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ ЖӘНЕ ЗАЙСАН ӨңІРІНДЕГІ КҮЗДІК БИДАЙ АУРУЛАРЫНА ҚАРСЫ КҮРЕС ӘДІСТЕРІ	
Ерболат Мадина, Мақсұтова Г.Ө., Шарипханова А.С.	364
КОЛЛЕДЖ ЖАҒДАЙЫНДА 15-18 ЖАСТАҒЫ ДЗЮДОШЫЛАРДЫҢ АРНАЙЫ ҚУАТЫ ДАЙЫНДЫҒЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ	
Есеналиев А.А., Шанкулов Е.Т.	369
КОЛЛЕДЖ ЖАҒДАЙЫНДА 15-18 ЖАСТАҒЫ ДЗЮДОШЫЛАРДЫҢ АРНАЙЫ ҚУАТЫ ДАЙЫНДЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ЖОЛДАРЫ	
Есеналиев А.А., Шанкулов Е.Т.	372
АҚЖАЛ АЛТЫН КЕН ОРНЫНЫҢ ГЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Зекен Х.Т., Абдуғалиева Г.Ю.	375
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОТЫН ӨНЕРКӘСІБІНІҢ САЛАЛЫҚ ЖӘНЕ АУМАҚТЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ	
Бейсембаева Р.С., Қамбаров Е.А.	378
АСЫҚ АТУ ОЙЫНЫН БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫМЫЗДЫ ЖАС ҰРПАҚТЫҢ БОЙЫНА СІңІРУ	
Козыбаев А.А., Жүнісбек Д.Н.	381
АСЫҚ АТУ ОЙЫНЫН ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ	
Козыбаев А.А., Жүнісбек Д.Н.	384
ГОРНО-ГЕОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ДОБЫЧИ УГОЛЬНЫХ ПЛАСТОВ КАРАГАНДИНСКОГО БАССЕЙНА	
Кулакова С., Постникова А., Абдугалиева Г.Ю.	387
ДӘРУМЕНДЕР МЕН БАСҚА ДА МАҢЫЗДЫ МИНЕРАЛДАР ТАПШЫЛЫҒЫНЫҢ АДАМ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ӘСЕРІ	
Мелсова Г.Н., Садыканова Г.Е.	390
ДАЛА ҚЫРАНЫНЫНЫҢ БИОЛОГИЯСЫ МЕН ЭКОЛОГИЯСЫ (AGUILA PIPALENSIS)	
Мукамет М., Карменова Б.К.	395

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ИГРЫ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА	
Мукашева А.Б.....	398
ИНТЕРНЕТ ВЕЩЕЙ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИКУ СТРАНЫ	
Мұқатаева А.Қ., Кашкарова И.В.....	401
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРІНІҢ ОРНАЛАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Найманғазина Л.Ш., Қабдрахманова Н.Қ.....	405
МОЛОКО И МОЛОЧНЫЕ ПРОДУКТЫ КАК ОСНОВА ПОВСЕДНЕВНОГО РАЦИОНА	
Нугуманова А.Р., Кашкарова И.В.....	409
БИОСТИМУЛЯТОРЛАР ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ҚЫРМЫЗЫГҮЛ (<i>Calendula officinalis</i>) ТҰҚЫМДАРЫН ТИІМДІ ӨСІРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ОҢТАЙЛАНДЫРУ	
Нұрланұлы Е., Шарипханова А.С.....	413
ПРОБЛЕМЫ КОПИНГ-СТРАТЕГИЙ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩЕГО МЕНЕДЖЕРА	
Оралбеков Д.С., Қабыл А.Н.	416
ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕ АСЫҚ АТУ ОЙЫНЫН ҮЙРЕТУДІҢ ӘДІСТЕМЕСІ	
Патхолла Бауыржан, Шанкулов Е.Т.....	421
АСЫҚ АТУ ОЙЫНЫН ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕМЕСІ	
Патхолла Бауыржан, Шанкулов Е.Т.....	423
ТРАДИЦИОННЫЕ И НАРОДНЫЕ МЕТОДЫ ЛЕЧЕНИЯ БОЛЕЗНЕЙ ПЧЕЛ	
Пиллюкшин В.И., Сабитова Д.В., Колосова С.Ф.....	433
РЕЗУЛЬТАТЫ ПРИМЕНЕНИЯ МОДЕЛИ CLAIM-EVIDENCE-REASONING (CER) ДЛЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ АРГУМЕНТАЦИИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК	
Потанина Л.М., Шарипханова А.С.....	439
ПРИЛОЖЕНИЯ-ПОМОЩНИКИ ДЛЯ РАСПОЗНАНИЯ РАСТЕНИЙ	
Рахимжанова Н.Р., Таманова К.А., Чесневская Я.Ю., Туктасинова А.А.....	443
КОНСТАТИРУЮЩАЯ ДИАГНОСТИКА МОТИВАЦИОННОЙ ГОТОВНОСТИ ДЕТЕЙ К ОБУЧЕНИЮ В ШКОЛЕ	
Талгатқызы А.	446
ПРОБЛЕМЫ ОХРАНЫ И ВОССТАНОВЛЕНИЕ ЛЕСОВ В КАЗАХСТАНЕ	
Фомина А.В., Колосова С.Ф.	451
ЗНАЧЕНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕДАГОГА	
Чекина А.А.	456
БАЛАБАҚШАДАҒЫ ДЕНЕШЫНЫҚТЫРУ НҰСҚАУШЫСЫНЫҢ РӨЛІ МЕН МАҢЫЗЫ	
Алимбеков Е.Х.....	460

ВОЛЕЙБОЛМЕН АЙНАЛЫСАТЫН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ (12-14ЖАС) ЖАТТЫҒУ ҮДЕРІСТЕРІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	
Алғабек Р.Н.	465
12-14 ЖАСТАҒЫ ВОЛЕЙБОЛШЫЛАРДЫҢ ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУЫ	
Алғабек Р.Н.	469
12-14 ЖАСТАҒЫ БОКСШЫЛАРДЫҢ АЛҒАШҚЫ СПОРТТЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ	
Ш.Қ.Асанова	470
ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫНДА ЖЕҢІЛ АТЛЕТИКА СПОРТЫНЫҢ АРНАЙЫ ЖАТТЫҒЫУЛАРЫН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖЫЛДАМДЫҚ, ТӨЗІМДІЛІГІН ДАМУЫ	
Батырбеков Е.О.	476
ЖЕҢІЛ АТЛЕТИКА САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖЫЛДАМДЫҒЫ МЕН ТӨЗІМДІЛІГІН ДАМУЫ	
Батырбеков Е.О.	478
ОҚУШЫЛАРДЫ ДЕНЕ ҚАБІЛЕТТЕРІНЕ ЖӘНЕ ФУНКЦИОНАЛЬДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ ҚАРАЙ БАСКЕТБОЛ СПОРТЫНА БАҒЫТТАУ	
Бейбітбекова Н.Б.	481
ОҚУШЫЛАРДЫ ДЕНЕ ҚУАТЫ ҚАБІЛЕТТЕР МЕН ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІ БАҒАЛАУ	
Бейбітбекова Н.Б.	483
ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТІҢ 12-13 ЖАС АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ЖАС ФУТБОЛШЫЛАРДЫҢ ОЙЫН КЕЗІНДЕГІ ОЙЛАУЫН ДАМУЫ	
Болатов М.Р.	485
ФУТБОЛШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ҚУАТЫ ҚАСИЕТТЕРІН АЙНАЛМАЛЫ ЖАТТЫҒУ ӘДІСІМЕН ДАМУЫ	
Болатов М.Р.	488
ТОҒЫЗҚҰМАЛАҚ ОЙЫНЫН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОЙ ҚАБІЛЕТТІЛІГІНІҢ ДАМУЫНА ӘСЕР ЕТУІН АНЫҚТАУ	
Булкенов К.А.	491
ТОҒЫЗҚҰМАЛАҚ ОЙЫНЫНЫҢ БАЛАЛРДЫҢ ОЙЛАУ ҚАБІЛТІН ДАМУЫҒА ҚОСАТЫН РӨЛІ	
Булкенов К.А.	496
ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҚОЗҒАЛЫС БЕЛСЕНДІЛІГІН ОҢТАЙЛАНДЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
Гайнуллаев Д.К.	501
ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҚОЗҒАЛЫС БЕЛСЕНДІЛІГІН ОҢТАЙЛАНДЫРУДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ	
Гайнуллаев Д.К.	506
МЕКТЕПТЕГІ ВОЛЕЙБОЛ КОМАНДАСЫНЫҢ ДАЙЫНДЫҚ ЖАҚТАРЫН ЖАҚСARTУ	
Демеубаев Д.М.	511
ВОЛЕЙБОЛДАН СПОРТТЫҚ САБАҚТАР ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МӘСЕЛЕЛЕРІН ШЕШУГЕ ТИІМДІ ЫҚПАЛ ЕТУШІ ФАКТОР РЕТІНДЕ	

Демеубаев Д.М.	515
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДЕНЕ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ СПОРТТЫҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН ӘДІСТЕМЕСІ ПӘНІНІҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ	
Нуртас Д.А.	518
ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ	
Нуртас Д.А.	521
ВОЛЕЙБОЛ СПОРТЫНЫҢ АРНАЙЫ ЖАТТЫҒУЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ҚУАТЫ ҚАСИЕТТЕРІН ДАМУ	
Едильбаев Д.Ж.	523
ВОЛЕЙБОЛ СПОРТЫНЫҢ АРНАЙЫ ЖАТТЫҒУЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ҚУАТЫ ҚАСИЕТТЕРІН ЖАҚСARTU	
Едильбаев Д.Ж.	532
БЕРЕЛ ВОЛЕЙБОЛ КЛУБЫНДА ЖАҢА ТЕХНИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, БІЛКІ ВОЛЕЙБОЛШЫЛАРДЫҢ ДОПТЫ БЕРУ ДӘЛДІГІН ЖЕТІЛДІРУ	
Елтаев Е.Б.	534
ЖАҢА ТЕХНИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, БІЛКІ ВОЛЕЙБОЛШЫЛАРДЫҢ ДОПТЫ БЕРУ ДӘЛДІГІН ЖЕТІЛДІРУ	
Елтаев Е.Б.	536
МЕКТЕПТЕГІ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ	
Жеңісхан Қ.С.	538
МЕКТЕПТЕГІ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ	
Жеңісхан Қ.С.	543
МЕКТЕП ЖАҒДАЙЫНДА ЖАС ХОККЕЙШІЛЕРДІ ДАЙЫЫНДАУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ	
Жұмағалиев Ә.С.	547
ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕП ЖАҒДАЙЫНДА ЖАС ХОККЕЙШІЛЕР ҮШІН ОҚУ ПРОЦЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУ	
Жұмағалиев Ә.С.	550
ЖОҒАРЫ БІЛКІ БОКСШЫЛАРДЫҢ ОҚУ-ЖАТТЫҒУ ПРОЦЕСІН ЖЕТІЛДІРУ	
Имұханбет А.Ш.	552
ЖОҒАРЫ БІЛКІ БОКСШЫЛАРДЫҢ ОҚУ-ЖАТТЫҒУ ПРОЦЕСІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ЖОЛДАРЫ	
Имұханбет А.Ш.	556
ФУТБОЛ СПОРТЫНАН КОМАНДА ДАЙЫЫНДАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ	
Исмағұлов А.И.	558
МЕКТЕПТЕ ФУТБОЛ СПОРТЫНАН КОМАНДА ДАЙЫЫНДАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ	
Исмағұлов А.И.	560
ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕ «ТОҒЫЗҚҰМАЛАҚ» ОЙЫНЫН ҰЙРЕТУДІҢ ӘДІСТЕМЕСІ	
Кадыров Н.А.	562

ТОҒЫЗҚҰМАЛАҚ ОЙЫНЫНЫҢ ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІНДЕГІ ОРНЫ	
Кадыров Н.А.	564
ӘР ТҮРЛІ ҚАРҚЫНДЫЛЫҚТАҒЫ ФИЗИКАЛЫҚ ЖҮКТЕМЕЛЕРДІ БЕРУ АРҚЫЛЫ ЖАС ДЗЮДОШЫЛАРДЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН ЖЕТІЛДІРУ	
Кумарбеков А.О.	566
ӘР ТҮРЛІ ҚАРҚЫНДЫЛЫҚТАҒЫ ФИЗИКАЛЫҚ ЖҮКТЕМЕЛЕРДІ БЕРУ ӘДІСТЕМЕСІ	
Кумарбеков А.О.	568
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ҚОЗҒАЛМАЛЫ ОЙЫНДАРДЫ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ	
Құмарқанов Р.Р.	570
БАСКЕТБОЛ СПОРТЫНЫҢ ЖАЛПЫ ЖӘНЕ АРНАЙЫ ЖАТТЫҒУЛАРЫН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ҚУАТЫ ҚАСИЕТТЕРІН ДАМУ	
Қабдолдаев Т.Б.	573
БАСКЕТБОЛ САБАҚТАРЫ АРҚЫЛЫ КҮШ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ	
Қабдолдаев Т.Б.	576
ҚОЛ КҮРЕСПЕН АЙНАЛЫСАТЫН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ТЕХНИКАЛЫҚ-ТАКТИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҚТАРЫН ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРАЛДАР КӨМЕГІМЕН ЖАҚСARTУДЫҢ ЖОЛДАРЫ	
Қалиқанова М.Д.	580
ҚОЛ КҮРЕСТІҢ ПРАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
Қалиқанова М.Д.	581
НЕЙРО ОЙЫНДАР МЕН НЕЙРО ЖАТТЫҒУЛАРДЫҢ БАЛАНЫҢ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУЫНА ӘСЕРІ	
Қамзина М.С.	583
ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КӨМЕГІМЕН СПОРТТЫҚ ІС-ШАРАЛАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ	
Қарсақбаев Е.Қ.	585
МЕКТЕПТЕ СПОРТТЫҚ ІС-ШАРАЛАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ	
Қарсақбаев Е.Қ.	589
ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫНДА НЕЙРО ОЙЫНДАР МЕН НЕЙРО ЖАТТЫҒУЛАРДЫҢ КӨРІНІС ТАБУЫ	
Қамзина М.С.	591
СПОРТТЫҢ ҚАЗІРГІ ӨМІРДЕГІ МАҢЫЗЫ	
Сагинбаева А.А.	595
БОКСПЕН АЙНАЛЫСАТЫН ЖАСӨСПІРІМ СПОРТШЫЛАРДЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫН ЖАҚСARTУДЫҢ ЖОЛДАРЫ	
Хамзаев Б.Т.	597
ЖАС ВОЛЕЙБОЛШЫЛАРДЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Сагинбаева А.А.	600
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕНЕ ДАМУЫНДА ЕМДІК ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНІҢ АТҚАРАТЫН ҚЫЗМЕТІ	
Медетов Т.	606

1-4 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АҚЫЛ-ОЙ ЖҰМЫСЫНДАҒЫ ШАРШАУДЫҢ АЛДЫН АЛУДА ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ ЖАТТЫҒУЛАРЫН ҚОЛДАНУ Медешқызы К.....	611
1-4 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АҚЫЛ-ОЙ ЖҰМЫСЫНДАҒЫ ШАРШАУДЫҢ АЛДЫН АЛУДА ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ ЖАТТЫҒУЛАРЫ Медешқызы К.....	613
СПОРТ МЕКТЕБІ ЖАҒДАЙЫНДА 10-12 ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫ ВОЛЕЙБОЛДАҒЫ ҚОЗҒАЛЫС ӘРЕКЕТТЕРІНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІН ЖЕТІЛДІРУ Оспанқанов Ш.М.....	617
ЖАС ВОЛЕЙБОЛШЫЛАРДА ҚОЗҒАЛЫС ӘРЕКЕТТЕРІН ОҚЫТУ ПРОЦЕССИ Оспанқанов Ш.М.....	620
УКРЕПЛЕНИЕ ФИЗИЧЕСКИХ СИЛОВЫХ КАЧЕСТВ УЧАЩИХСЯ С ПОМОЩЬЮ ИГРЫ В ГАНДБОЛ НА УРОКАХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ШКОЛЕ Пожемите Р.И.....	622
ХАРАКТЕРИСТИКА ГАНДБОЛА КАК СРЕДСТВА ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ Пожемите Р.И.....	631
ҚАЗАҚ КҮРЕСІМЕН АЙНАЛЫСАТЫН СПОРТШЫЛАРДЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫН АРНАЙЫ ЖАТТЫҒУЛАРДЫ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ЖЕТІЛДІРУ Рашидов Р.К.	634
ҚАЗАҚ-КҮРЕСІН СПОРТ ТҮРІ РЕТІНДЕ ДАМУ Рашидов Р.К.	637
МЕКТЕПТГІ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНЫҢ ҚОЗҒАЛТУШЫ ТЫҒЫЗДЫҒЫН ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРАЛ-ЖАБДЫҚТАРДЫ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП ЖОҒАРЛАТУ Саяхатұлы Ұ.....	639
ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНЫҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ АҒЗАСЫНА ТИГІЗЕР ПАЙДАСЫ Саяхатұлы Ұ.....	642
ЖАС БАСКЕТБОЛШЫЛАРДЫ ШАБУЫЛДЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІН ЖЕТІЛДІРУ Сейдахмет Ә.Т.....	644
ЖАС БАСКЕТБОЛШЫЛАРДЫ ШАБУЫЛДЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ӘДІСТЕРІНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕРІ Сейдахмет Ә.Т.....	646
ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНА ЕНГІЗУ АРҚЫЛЫ ҰЛТТЫҚ САНАЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ Сәрсенбаев А.С.	648
ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУДЫҢ ЖАҢА ӘДІСТЕРІ Сәрсенбаев А.С.	652
ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТІҢ БОКС ҮЙІРМЕСІНЕ ҚАТЫСАТЫН ЖАСӨСПІРІМ ҰЛАРДЫҢ ҚОЗҒАЛЫС ҚАСИЕТТЕРІНІҢ ФИЗИКАЛЫҚ ДАМУЫН, ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН КЕШЕНДІ БАҒАЛАУ Сулейманов А.Ч.....	657

**ЖАС БОКСШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ ЖӘНЕ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ
ЖАҒДАЙЫН КЕШЕНДІ БАҒАЛАУ**

Сулейманов А.Ч 659

**ОРТА БУЫН ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЖЫЛДАМДЫҒЫ МЕН ТӨЗІМДІЛІГІН ДАМУҒА
АРНАЛҒАН ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫНЫҢ МАЗМҰНЫН ЖОСПАРЛАУДЫҢ
ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ**

Тілеубергенов А.Е..... 661

ОРТА БУЫНДАҒЫ ЖЫЛДАМДЫҚ ПЕН ТӨЗІМДІЛІКТІҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Тілеубергенов А.Е..... 664

**ӘР ТҮРЛІ СПОРТТЫҚ БІЛІКТІЛІКТЕГІ БОКСШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ҚУАТЫ
ДАЙЫНДЫҒЫ ЖӘНЕ ЖЕКПЕ ЖЕКТІ ӨТКІЗУДІҢ ТАКТИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ
ӘДІСТЕМЕСІ**

Уббиниязов А.Ж 666

**ӘР ТҮРЛІ СПОРТТЫҚ БІЛІКТІЛІКТЕГІ БОКСШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ҚУАТЫ
ДАЙЫНДЫҒЫ**

Уббиниязов А.Ж 668

**ВОЛЕЙБОЛДЫҢ АРНАЙЫ ЖАТТЫҒУЛАРЫН ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА
ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЕПТІЛІК, ЖЫЛДАМДЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН
ДАМУ**

Ұлдаханова Ж.Т 670

**ВОЛЕЙБОЛДЫҢ АРНАЙЫ ЖАТТЫҒУЛАРЫН ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА
ҚОЛДАНУ**

Ұлдаханова Ж.Т 671

**ҚОЗҒАЛМАЛЫ ОЙЫНДАРДЫ БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ҚОЛДАНУДЫҢ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ**

Ұлықбек А 675

**ҚОЗҒАЛМАЛЫ ОЙЫНДАР БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ДЕНЕ
ДАЙЫНДЫҒЫН АРТТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ**

Ұлықбек А 680

**«УНИВЕРСИТЕТ ҒЫЛЫМЫ – АЙМАҚТЫҢ
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСУ ОРТАСЫ»**
тақырыбында «Уәлиев оқулары-2024»
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ
II бөлім

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
Международной научно-практической конференции
«Увалиевские чтения-2024» на тему:
**«УНИВЕРСИТЕТСКАЯ НАУКА – СРЕДА ДЛЯ
ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА РЕГИОНА»**
Часть II

COLLECTION OF MATERIAL
International scientific and practical conference
«Uvalievsky Readings-2024» on the topic
**«UNIVERSITY SCIENCE – AN ENVIRONMENT FOR
ECONOMIC GROWTH OF THE REGION»**
Part II

Басуға жауапты Ислямова С.А.

*Автор түпнұсқасынан көшірме жасау арқылы басып шығарылды
Мазмұны үшін Баспа жауапты емес*

Басуға 21.01.2025 ж. қол қойылды
Шартты баспа табағы 27,25
Таралымы 500 дана

Пішімі 60x84/16
Есептік баспа табағы 35,09
Тапсырыс 44

С. Аманжолов атындағы ШҚУ «Берел» баспасы
070020, Өскемен қаласы, 30-шы Гвардиялық дивизия көшесі, 42